VISNYK OF THE LVIV UNIVERSITY

Series
Philosophical Political studies

Issue 64

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko National University of Lviv

ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
Філософсько-політологічні студії

Випуск 64

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний університет імені Івана Франка

Видавничий дім «Гельветика» 2026

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: В10 «Філософія», С2 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).
Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 6/4 від 29.04.2026

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1877 від 30.05.2024 року, № 3109 від 07.11.2024 року.
Ідентифікатор медіа R30-04908
Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Львівський національний університет імені Івана Франка
(вул. Університетська, буд. 1, м. Львів, 79000; zag_kan@lnu.edu.ua; тел. +38 (032) 239-41-11)
Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща):
DOI: 10.30970/PPS.2026.64

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні. Розкрито форми та особливості розвитку сучасних філософських напрямів дослідження природи та суспільства, актуальні проблеми соціогуманітарних вимірів буття людини.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed. The forms and features of the development of modern philosophical trends in the study of nature and society, actual problems of socio-humanitarian dimensions of human being were examined.

Редакційна колегія:

Вдовичин І. Я., доктор політичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (головний редактор); Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, учений секретар, Національна музична академія України; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, професор, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Інституту гуманітарних і соціальних наук, Національний університет «Львівська політехніка»; Ковальчук М. В., доктор філософії, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка; Романюк А. С., доктор політичних наук, професор, в.о. декана філософського факультету, Львівський національний університет імені Івана Франка; Турчин Я. Б., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Астрамовіч-Лейк Т., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних та безпекових наук, Інститут політичних наук, Факультет соціальних наук, Вармінсько-Мазурський університет в Ольштині (Польща); Вербова (Струк, Кордонська) О., доктор суспільних наук, ад'юнкт кафедри політичних та безпекових наук, Інститут політичних наук, Факультет соціальних наук, Вармінсько-Мазурський університет в Ольштині (Польща); Прокоп М., доктор філософії з політичних наук, ад'юнкт кафедри політичних та безпекових наук, Інститут політичних наук, Факультет соціальних наук, Вармінсько-Мазурський університет в Ольштині (Польща).

Адреса редколегії:
Львівський національний
університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, кім. 204,
79000, Львів, Україна,
тел.: (38) (032) 2394462

Editorial office address:
Ivan Franko National
University of Lviv,
Universytetska Str., 1, room 204,
79000, Lviv, Ukraine,
tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня –
Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Дата розміщення онлайн – 19.05.2026 р.
Дата друку – 25.05.2026 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 49,24.
Тираж 100 прим. Зам. 0526/391

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2026

ISSN 2307-1664 (Print), ISSN 2663-5615 (Online)

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Рустам Бабаєв
УКРАЇНСЬКА ДІДЖЕЙ-КУЛЬТУРА ЯК ЛОКАЛЬНА КУЛЬТУРНА ІНФРАСТРУКТУРА: ІДЕНТИЧНІСТЬ, РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ТА МЕХАНІЗМИ ВІДТВОРЕННЯ……13

Валентин Блажко
«КОРДОЦЕНТРИЗМ – СРОДНА ПРАЦЯ – ЗЕМЛЯ» ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ……22

Павло Ваксютенко
МОРАЛЬНЕ ЗЛО ВІЙНИ: МЕЖІ ЇЇ ЕТИЧНОГО ВИПРАВДАННЯ……29

Олексій Варипаєв
ФІЛОСОФІЯ ЇЖІ: ПОЛІЛОГ СМИСЛІВ У ПРОСТОРІ КУЛЬТУРИ……37

Валентина Воронкова, Віталіна Нікітенко, Микита Слюсарь
МОДЕЛЬ ВЗАЄМОДІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА ЦИФРОВОГО ГУМАНІЗМУ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ У ПОВОЄННОМУ ВІДНОВЛЕННІ УКРАЇНИ……46

Людмила Вороновська
ВІЙНА ЯК ВИПРОБУВАННЯ МОВИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ МОРАЛЬНИХ ПОНЯТЬ У ВОЄННОМУ ДИСКУРСІ……58

Radomyr Horban
ANALYZING ARTIFICIAL INTELLIGENCE THROUGH THE CONCEPTS OF JOSÉ ORTEGA Y GASSET……65

Ірина Григорків-Коротчук
ФІЛОСОФІЯ ДЛЯ ДІТЕЙ: СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНА ДАЛЬНІСТЬ ГОРИЗОНТУ……75

Валентина Дротенко
ВІЗУАЛЬНІСТЬ ЯК ФОРМА МИСЛЕННЯ: ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ ОБРАЗУ……83

Viktor Eben
A CRITICAL ANALYSIS OF EVA SCHMIDT'S "REASONS-FIRST" EPISTEMOLOGY IN THE LIGHT OF COGNITIVE SCIENCE……90

Антон Іскрик
ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК СУБ'ЄКТ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ……102

Еліза Карлайл
КОНЦЕПТ МАЙБУТНІХ ВІЙН У РАМКАХ АКСІОЛОГІЧНИХ ВІЗІЙ……113

Олег Каськів, Роман Кулинцак
РЕФОРМА ЧЕРНЕЦТВА ТА РОЗВИТОК БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ В КИЇВСЬКІЙ УНІЙНІЙ ЦЕРКВІ ЗА МИТРОПОЛИТА ЙОСИФА ВЕЛЯМИНА РУТСЬКОГО……121

Лілія Компанієць
ВОСКРЕСІННЯ І ПЕРЕВТІЛЕННЯ: ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ВІЧНОГО ЖИТТЯ В ХРИСТИЯНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ..... 132

Андрій Копистинський
ПАСТОРАЛЬНА АНТРОПОЛОГІЯ В ГЕРМЕНЕВТИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДЛЯ СУЧАСНОГО ДУШПАСТИРСТВА В УКРАЇНІ..... 141

Сергій Костючков
УРБАНІЗАЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ФЕНОМЕН: ТРАНСФОРМАЦІЯ СЕНСУ В УМОВАХ МІЛІТАРИЗАЦІЇ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ХЕРСОН)..... 150

Nezhdana Kuzmina
BEYOND RATIONALIST FORESIGHT: WHY DISCOURSE ANALYSIS OF POLITICAL LEADERSHIP MATTERS FOR PREDICTING FRAGILE FUTURES..... 158

Георгій Кулебякін
ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ІННОВАЦІЇ В ПІДХОДАХ К. ПОППЕРА ТА Г. РАЙХЕНБАХА ДО ПРОБЛЕМИ ІНДУКЦІЇ..... 166

Катерина Матвєєва
КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ У ВІРТУАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОМУ ВИМІРІ РЕАЛЬНОСТІ..... 177

Людмила Мельник, Лариса Синявська, Ірина Грек
ІСТОРІОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ КОЛОНІАЛЬНОЇ ТРАВМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ (ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.)..... 183

Марина Москальчук
ПІЗНАВАЛЬНІ ЗДІБНОСТІ ЛЮДИНИ В ТРАНСГУМАНІСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ..... 190

Маріанна Плахтій
МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ У ВИКЛАДІ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО 200

Ірина Починок
Г.-Г. ГАДАМЕР: ГУМАНІТАРНО-ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ ГЕРМЕНЕВТИКИ 209

Лада Прокопович
ВІД «СМЕРТІ АВТОРА» ДО ЗНЕЦІНЕННЯ ТЕКСТУ..... 216

Тетяна Радзиняк, Олександр Скицько
КОНВІВІАЛЬНІСТЬ ЯК МОДУС МІЖКУЛЬТУРНОГО ДІАЛОГУ: ВІД ІНСТРУМЕНТАЛЬНОГО ОБМІНУ ДО ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО СПІВІСНУВАННЯ..... 223

Людмила Рижак, Остап Моравецький
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ГУМАНІЗМ ФІЛОСОФСЬКИХ РЕФЛЕКСІЙ У НОВОЧАСНУ ДОБУ..... 234

Ігор Руснак
РЕАЛІЗАЦІЯ ТРАНСГУМАНІСТИЧНИХ ПРОЄКТІВ: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОТЕНЦІАЛУ ФУНКЦІОНАЛІЗМУ..... 243

Владислав Рязанов
ТЕОДИЦЕЯ В НОВОМУ ЗАПОВІТІ 251

Марія Сінельнікова
ТРАНСФОРМАЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗЛО В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ..... 258

Олег Соколовський, Юлія Лисецька
РЕЛІГІЙНІ СТЕРЕОТИПИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ КОНФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ..... 266

Костянтин Суспіцин
ВИПАДКОВІСТЬ І КІНЕЦЬ СВІТУ: МИСЛЕННЯ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЧЕРЕЗ ГІПЕРОБ'ЄКТИ..... 275

Андрій Фальковський, Олексій Каракаш
КОМУНІКАТИВНА АГРЕСІЯ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ: ДИСКУРС СВОБОДИ СЛОВА ТА ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ..... 281

Оксана Чурсінова
СТОЇЦИЗМ ЯК ДЖЕРЕЛО МОРАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ ЖІНКИ-ЛІДЕРА В УМОВАХ ВІЙНИ..... 290

Віктор Шевцов
ЕВОЛЮЦІЯ ГУМАНІЗМУ: ВІД СПІВЧУТТЯ ДО НЕДОПУЩЕННЯ СТРАЖДАННЯ..... 297

Світлана Шевчук
ПОНЯТТЯ І ПРИНЦИП КРАСИ В НАУКОВОМУ ПІЗНАННІ 305

Svitlana Shyroka, Heorhii Piven
DIGITAL PANOPTICON AS A SPACE OF SELF-PRESENTATION IN CONDITIONS OF NETWORK ADDICTION..... 314

Мирослава Шулак
НАРАТИВИ ДИСКУРСУ «РУССКОГО МИРА» В РОСІЙСЬКІЙ МУЗИЦІ: ФІЛОСОФСЬКО-СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ПРОПАГАНДИСТСЬКОГО ВПЛИВУ НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО..... 323

Едуард Щербенко
МЕТАНАРАТИВ ЧОРНОБИЛЯ І СВІДЧЕННЯ. ВИМІР ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ..... 336

Віталій Якубець
ФЕНОМЕН ГРОМАДЯНСЬКОЇ НАУКИ ЯК СУЧАСНОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРАКТИКИ І МЕТОДОЛОГІЇ..... 344

Vitalii Felix Severus Yakushin
THE DEVELOPMENT OF AUGUSTINE'S JUST WAR THOUGHT: CONTEXT, THEOLOGY, AND THE FORMATION OF A COHERENT MORAL FRAMEWORK... 351

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Володимир Беняс
ВІД ОДНОПОЛЯРНОСТІ ДО БАГАТОПОЛЯРНОСТІ: ТРАНСФОРМАЦІЯ НАТО, ВПЛИВ РОСІЇ ТА НОВІ ЦЕНТРИ СИЛИ..... 365

Олена Вагіна
ФЕНОМЕН ГЕНДЕРНОЇ УПЕРЕДЖЕНОСТІ У ПРОПОРЦІЙНИХ ВИБОРЧИХ СИСТЕМАХ ІЗ ВІДКРИТИМИ СПИСКАМИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКА МОДЕЛЬ..... 375

Уляна Ільницька
НЕУРЯДОВІ МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У ПРОТИДІЇ ТА ЗАПОБІГАННІ КОРУПЦІЇ: КОНСОЛІДАЦІЯ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ……384

Олег Кавецький
ВЗАЄМОДІЯ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ДЕРЖАВ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ……398

Василь Климончук, Юлія Кобець
ЯВИЩЕ ЛОБІЗМУ ЯК СКЛАДНИК ПРОЦЕСУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ……407

Андрій Кобетяк
ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ КОГНІТИВНОЇ ЕКСПАНСІЇ КІБЕРПРОСТОРУ: БЕЗПЕКОВІ, ПОЛІТИЧНІ ТА ОСВІТНЬО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ……417

Андрій Ковальов
ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ ТА ВІЙСЬКОВО-ЦИВІЛЬНА СПІВПРАЦЯ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ СТІЙКОСТІ……425

Леся Корнат, Ольга Корнат
АМЕРИКАНСЬКА ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ, ЦІННІСНІ ЗАСАДИ ТА ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ……432

Валентина Кубко
ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОЇ ДИПЛОМАТІЇ……440

Павло Лопушанський
ГЕНЕЗА, СУТНІСТЬ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ МІНІЛАТЕРАЛЬНИХ СОЮЗІВ……448

Микола Луцький
ВПЛИВ НОВІТНІХ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ЦИКЛІВ НА КОНФІГУРАЦІЮ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ……458

Юлія Майстренко, Діана Крючкова
ПОЛІТИКА СЕРБІЇ В СЕРЕДЗЕМНОМОР'Ї: ВТРАТИ ТА ЗДОБУТКИ……468

Владислав Мережко
КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ США ЯК ФОРМА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ КОНКУРЕНЦІЇ СТРАТЕГІЧНИХ НАРАТИВІВ……477

Роман Онишкевич
ПОЛІТИЧНА КОРУПЦІЯ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ФОРМИ ПРОЯВУ……486

Валерій Паталаха
РОЗУМІННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ В ДОКУМЕНТАХ ЄВРОСОЮЗУ……496

Вікторія Пугач, Олена Іщенко
«КАРИКАТУРНА ДЕМОКРАТІЯ»: ПОЛІТИЧНА КАРИКАТУРА МІЖ СВОБОДОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ТА БЕЗПЕЧНИМ ДИСКУРСОМ……505

Svitlana Rostetska
WAR AS A CATALYST FOR THE TRANSFORMATION OF GLOBAL FORCED MIGRATION REGIMES: THE UKRAINIAN CASE……515

Богдан Савлюк
РОЛЬ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ПРЕСИ В РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ……522

Марк Савчук
СУБНАЦІОНАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ПОЛІТИКИ ЯК АНАЛІТИЧНА РАМКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРТІЙНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ……530

Костянтин Татаркін
ПОЛІТИЧНИЙ РІВЕНЬ ВЕТЕРАНСЬКИХ ВИМОГ: ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА КООПЕРАЦІЙНІ ПРАКТИКИ……538

Ганна Трушевич
ФОРМУВАННЯ БІКАМЕРАЛІЗМУ В ПОЛЬЩІ: КЛЮЧОВІ ЕТАПИ, ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ ТА ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ……546

Ярина Турчин, Ольга Івасечко
ДИПЛОМАТІЯ СТИХІЙНИХ ЛИХ: ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ……553

Олександра Федунь, Наталія Папіш
ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ІДЕЇ ВІДКРИТИХ КОРДОНІВ У ЄВРОПІ В КОНТЕКСТІ МІГРАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ ……564

Лілія Хорішко
СТРАТЕГІЧНІ КОМУНІКАЦІЇ ЄС ЯК ІНСТРУМЕНТ УПРАВЛІННЯ МІГРАЦІЙНИМИ ПРОЦЕСАМИ……575

Михайло Шабанов
ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ МОЛДОВИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЗАПИТУ……582

Маркіян Шекель
ГРОМАДЯНСЬКА МОБІЛІЗАЦІЯ ТА СУСПІЛЬНИЙ СПРОТИВ: РОЛЬ НЕФОРМАЛЬНИХ ПРАКТИК У ЗАХИСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ……589

Геннадій Шипунов
АВСТРОМАРКСИЗМ ТА ІДЕЙНО-ІНСТИТУЦІЙНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ ПАРТІЙ……597

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

Rustam Babaiev
UKRAINIAN DJ CULTURE AS A LOCAL CULTURAL INFRASTRUCTURE: IDENTITY, REPRESENTATION, AND REPRODUCTION MECHANISMS……13

Valentyn Blazhko
"CORDOCENTRISM – SRODNA PRATSIA – LAND" AS EXISTENTIAL DIMENSIONS OF UKRAINIAN IDENTITY……22

Pavlo Vaksiutenko
MORAL EVIL OF WAR AND THE LIMITS OF ITS ETHICAL JUSTIFICATION……29

Olexii Varypaiev
PHILOSOPHY OF FOOD: A POLYLOGUE OF MEANINGS IN THE SPACE OF CULTURE……37

Valentyna Voronkova, Vitalina Nikitenko, Mykyta Slyusar
MODEL OF INTERACTION BETWEEN ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DIGITAL HUMANISM AS A TOOL FOR ENSURING HUMANITARIAN SECURITY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE……46

Liudmyla Voronovska
WAR AS A TEST OF LANGUAGE: THE TRANSFORMATION OF MORAL CONCEPTS IN WARTIME DISCOURSE……58

Radomyr Horban
ANALYZING ARTIFICIAL INTELLIGENCE THROUGH THE CONCEPTS OF JOSÉ ORTEGA Y GASSET……65

Iryna Hrigorkiv-Korotchuk
PHILOSOPHY FOR CHILDREN: WORLDVIEW AND METHODOLOGICAL HORIZON……75

Valentyna Drotenko
VISUALITY AS A FORM OF THINKING: PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS AND METHODOLOGY OF IMAGE ANALYSIS……83

Viktor Eben
A CRITICAL ANALYSIS OF EVA SCHMIDT'S "REASONS-FIRST" EPISTEMOLOGY IN THE LIGHT OF COGNITIVE SCIENCE……90

Anton Iskryk
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A SUBJECT OF SCIENTIFIC COGNITION……102

Elisa Carlisle
THE CONCEPT OF FUTURE WARS WITHIN THE FRAMEWORK OF AXIOLOGICAL VISIONS……113

Oleg Kaskiv, Roman Kulyntsak
REFORM OF MONASTICISM AND THE DEVELOPMENT OF THEOLOGICAL EDUCATION IN THE KYIVAN UNIATE CHURCH UNDER METROPOLITAN IOSYP VELIAMIN RUTSKY……121

Liliia Kompaniiets
RESURRECTION AND REINCARNATION: THE PHENOMENOLOGY OF ETERNAL LIFE IN CHRISTIAN CULTURE……132

Andrii Kopystynskyi
PASTORAL ANTROPOLOGI IN A HERMENEUTICAL PERSPECTIVE: CONCEPTUAL FONDATIONS OF CONTEMPORARY PASTORAL MINISTRY IN UKRAINE……141

Serhii Kostiuchkov
URBANIZATION AS A SOCIAL-PHILOSOPHICAL PHENOMENON: TRANSFORMATION OF MEANING IN THE CONDITIONS OF MILITARIZATION OF URBAN SPACE (ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF KHERSON)……150

Nezhdana Kuzmina
BEYOND RATIONALIST FORESIGHT: WHY DISCOURSE ANALYSIS OF POLITICAL LEADERSHIP MATTERS FOR PREDICTING FRAGILE FUTURES……158

Georgiy Kulebyakin
EPISTEMOLOGICAL INNOVATIONS IN THE APPROACHES OF K. POPPER AND G. REICHENBACH TO THE PROBLEM OF INDUCTION……166

Kateryna Matvieieva
AFFIRMING THE IDENTITY OF UKRAINIAN THEATER IN THE VIRTUAL-COMMUNICATIVE DIMENSION OF REALITY……177

Liudmyla Melnyk, Larysa Syniavska, Iryna Hrek
HISTORIOSOPHICAL ANALYSIS OF COLONIAL TRAUMA IN THE UKRAINIAN PHILOSOPHICAL TRADITION (19TH – EARLY 20-TH CENTURY)……183

Marina Moskalchuk
HUMAN COGNITIVE ABILITIES IN THE TRANSHUMANIST DISCOURSE……190

Marianna Plakhtii
THE METHODOLOGY OF SCIENCE IN DMYTRO CHYZHEVSKYI'S INTERPRETATION……200

Iryna Pochynok
G.-G. GADAMER: HUMANITARIAN-HISTORICAL CONTEXTS OF HERMENEUTICS……209

Lada Prokopovych
FROM THE "DEATH OF THE AUTHOR" TO THE DEPRECIATION OF THE TEXT……216

Tetiana Radzyniak, Oleksandr Skytsko
CONVIVIALITY AS A MODUS OF INTERCULTURAL DIALOGUE: FROM INSTRUMENTAL EXCHANGE TO EXISTENTIAL COEXISTENCE……223

Lyudmyla Ryzhak, Ostap Moravetskiy
INTELLECTUAL HUMANISM OF PHILOSOPHICAL REFLECTIONS IN THE MODERN AGE……234

Ihor Rusnak
IMPLEMENTATION OF TRANSHUMANIST PROJECTS: A CRITICAL ANALYSIS OF THE POTENTIAL OF FUNCTIONALISM……243

Vladyslav Riazanov
THEODICY IN THE NEW TESTAMENT.....251
Maria Sinelnikova
TRANSFORMATION OF IDEAS ABOUT EVIL IN THE HISTORY OF PHILOSOPHY.....258
Oleh Sokolovskyi, Yuliia Lysetska
RELIGIOUS STEREOTYPES AS A FACTOR IN THE FORMATION OF CONFESSIONAL IDENTITY IN UKRAINE.....266
Kostiantyn Suspitsyn
RANDOMNESS AN D THE END OF THE WORLD: THINKING UNCERTAINTY THROUGH HYPEROBJECTS.....275
Andriy Falkovsky, Oleksiy Karakash
COMMUNICATIVE AGGRESSION ON SOCIAL NETWORKS: THE DISCOURSE OF FREEDOM OF SPEECH AND LEGAL RESPONSIBILITY.....281
Oksana Chursinova
STOICISM AS A SOURSE OF MORAL RESILIENCE OF A WOMAN LEADER IN CONDITIONS OF WAR.....290
Viktor Shevtsov
THE EVOLUTION OF HUMANISM: FROM COMPASSION TO THE PREVENTION OF SUFFERING.....297
Svitlana Shevchuk
THE CONCEPT AND PRINCIPLE OF BEAUTY IN SCIENTIFIC KNOWLEDGE.....305
Svitlana Shyroka, Heorhii Piven
DIGITAL PANOPTICON AS A SPACE OF SELF-PRESENTATION IN CONDITIONS OF NETWORK ADDICTION.....314
Myroslava Shulak
NARRATIVES OF THE “RUSSIAN WORLD” DISCOURSE IN RUSSIAN MUSIC: THE PHILOSOPHICAL AND SOCIAL DIMENSION OF PROPAGANDA INFLUENCE ON UKRAINIAN SOCIETY.....323
Eduard Shcherbenko
CHERNOBYL META-NARRATIVE AND TESTIMONY. THE DIMENSION OF RESPONSIBILITY.....336
Vitaly Yakubets
THE PHENOMENON OF CITIZEN SCIENCE AS A MODERN RESEARCH PRACTICE AND METHODOLOGY.....344
Vitalii Felix Severus Yakushin
THE DEVELOPMENT OF AUGUSTINE’S JUST WAR THOUGHT: CONTEXT, THEOLOGY, AND THE FORMATION OF A COHERENT MORAL FRAMEWORK.....351

POLITICAL SCIENCE

Volodymyr Benias
FROM UNIPOLARITY TO MULTIPOLARITY: NATO’S TRANSFORMATION, RUSSIA’S INFLUENCE, AND EMERGING CENTERS OF POWER.....365

Olena Vahina
THE PHENOMENON OF GENDER BIAS IN OPEN-LIST PROPORTIONAL REPRESENTATION SYSTEMS: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND THE UKRAINIAN MODEL.....375

Ulyana Ilnytska
NON-GOVERNMENTAL INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN COUNTERING AND PREVENTING CORRUPTION: CONSOLIDATION IN THE CONTEXT OF GLOBAL SECURITY CHALLENGES.....384

Oleh Kavetskyi
INTERACTION BETWEEN INTERNATIONAL ORGANIZATIONS AND STATES: THEORETICAL ASPECTS.....398

Vasyl Klymonchuk, Julia Kobets
THE PHENOMENON OF LOBBYING AS A COMPONENT OF THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS.....407

Andrii Kobetiak
GENDER POLICY IN THE CONTEXT OF HYBRID COGNITIVE EXPANSION OF CYBERSPACE: SECURITY, POLITICAL, AND EDUCATIONAL-METHODOLOGICAL ASPECTS.....417

Andrii Kovalev
MILITARY-POLITICAL COMMUNICATION AND MILITARY-CIVIL COOPERATION IN THE CONTEXT OF ENSURING EURO-ATLANTIC STABILITY.....425

Lesya Kornat, Olga Kornat
THE AMERICAN POLITICAL NATION: STAGES OF FORMATION, VALUES AND CONTEMPORARY CHALLENGES.....432

Valentyna Kubko
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A FACTOR IN THE TRANSFORMATION OF MODERN DIPLOMACY.....440

Pavlo Lopushanskyi
THE GENESIS, ESSENCE, AND FUNCTIONAL FEATURES OF MINILATERAL ALLIANCES 448

Mykola Lutsky
THE IMPACT OF RECENT ELECTORAL CYCLES ON THE CONFIGURATION OF THE REGIONAL PARTY SYSTEM.....458

Yulia Maystrenko, Diana Kryuchkova
SERBIAN POLICY IN THE MEDITERRANEAN: LOSSES AND GAIN 468

Vladyslav Merezhko
U.S. CULTURAL DIPLOMACY AS A FORM OF FOREIGN POLICY COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF STRATEGIC NARRATIVE COMPETITION.....477

Roman Onyshkevych
PECULIARITIES OF POLITICAL CORRUPTION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION.....486

Valerii Patalakha
UNDERSTANDING SOCIAL COHESION IN EUROPEAN UNION DOCUMENTS.....496

Olena Ishchenko, Viktoriia Puhach
"CARICATURED DEMOCRACY": POLITICAL CARICATURE BETWEEN FREEDOM OF EXPRESSION AND SAFE DISCOURSE.....505

Svitlana Rostetska
WAR AS A CATALYST FOR THE TRANSFORMATION OF GLOBAL FORCED MIGRATION REGIMES: THE UKRAINIAN CASE.....515

Bohdan Savliuk
THE ROLE OF THE NATIONALIST PRESS IN THE DEVELOPMENT OF CONTEMPORARY UKRAINIAN NATIONALIZM.....522

Mark Savchuk
SUBNATIONAL LEVEL OF POLITICS AS AN ANALYTICAL FRAMEWORK FOR THE STUDY OF PARTY COMPETITION.....530

Konstantyn Tatarkin
POLITICAL LEVEL OF VETERANS' DEMANDS: INSTITUTIONAL PRINCIPLES AND COOPERATION PRACTICES.....538

Hanna Trushevych
THE FORMATION OF BICAMERALISM IN POLAND: KEY STAGES, INSTITUTIONAL CHANGES AND POLITICAL CONSEQUENCES.....546

Yaryna Turchyn, Olha Ivasechko
DISASTER DIPLOMACY: PRACTICES OF THE EUROPEAN UNION.....553

Oleksandra Feduń, Nataliia Papish
GEOPOLITICAL RECONSIDERATION OF THE IDEA OF OPEN BORDERS IN EUROPE IN THE CONTEXT OF MIGRATION CHALLENGES.....564

Liliia Khorishko
EU STRATEGIC COMMUNICATIONS AS A TOOL FOR MIGRATION MANAGEMENT.....575

Mikhailo Shabanov
THE POLITICAL REGIME OF MOLDOVA AT THE CURRENT STAGE OF DEVELOPMENT: TRANSFORMATION AND MAIN TRENDS IN POLITICAL DEMAND.....582

Markiyan Shekel
CIVIC MOBILIZATION AND PUBLIC RESISTANCE: THE ROLE OF INFORMAL PRACTICES IN PROTECTING DEMOCRATIC PROCESSES.....589

Hennadii Shypunov
AUSTROMARXISM: IDEOLOGICAL AND INSTITUTIONAL TRANSFORMATION OF SOCIAL DEMOCRATIC PARTIES.....597

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 13–21
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 13–21

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 130.2:78.071
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.1

УКРАЇНСЬКА ДІДЖЕЙ-КУЛЬТУРА ЯК ЛОКАЛЬНА КУЛЬТУРНА ІНФРАСТРУКТУРА: ІДЕНТИЧНІСТЬ, РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ТА МЕХАНІЗМИ ВІДТВОРЕННЯ

Рустам Бабаєв
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
соціально-гуманітарний факультет, кафедра філософії
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0004-8182-8228

Українську діджей-культуру зазвичай описують або в межах загальної історії популярної музики, або як розрізнені описи окремих подій чи постатей. Актуальність дослідження підсилюється загальносвітовим трендом на інституційне визнання електронної музики. Зокрема, внесення у 2024 році техно-сцени Берліна до переліку об'єктів нематеріальної культурної спадщини Німеччини під егідою ЮНЕСКО підтверджує зміну статусу діджей-культури з суто розважальної практики на вагомий культурний актив, що потребує захисту та документування згідно з принципами відповідної Конвенції [1, с. 2]. Водночас для подальшої систематизації та культурно-політичного документування важливо розглядати локальну сцену як цілісну культурну інфраструктуру, що відтворює себе в часі через спільноту носіїв, практики майстерності, механізми передачі знань і форми публічної репрезентації. Метою статті є обґрунтування української діджей-культури як стійкої локальної формації та демонстрація її культурної значущості через аналіз трьох взаємопов'язаних вимірів: (1) інституційної організації сцени (майданчики, промо-мережі, освітні ініціативи, лейбли, технічні й медійні спільноти), (2) виробництва ідентичності (професійної, локальної та спільнотної) і (3) репрезентаційних практик, які забезпечують видимість сцени всередині країни та на міжнародному рівні. Теоретичну рамку дослідження становлять підходи до аналізу музичних сцен Е. Беннетта та Р. Петерсона [4, с. 1–5], концептуалізація музичних спільнот В. Стро [5, с. 373], теорія клубних культур С. Торнтон [9, с. 11], а також розробки С. Голла щодо репрезентації та ідентичності в культурних студіях [2, с. 13; 3, с. 222]. Емпіричну основу складають публічні матеріали локальної сцени періоду 2013–2025 років: афіші та візуальні артефакти подій, описи і місії інституцій (зокрема, Closer, ♯, Gasoline Radio, 20ft), інтерв'ю та публічні висловлювання учасників, записи сетів і радіопрограм як сліди практик та репертуарів. Окрему увагу приділено функціонуванню вузлових просторів та освітніх платформ, які стабілізують професійні стандарти й етичні коди спільноти в умовах сучасних соціокультурних викликів. У результаті показано, що українська діджей-культура функціонує як соціокультурний механізм, у якому професійне знання і етика виконавства, мережі співпраці та архівні форми пам'яті взаємно підсилюють життєздатність локальної сцени. Перспектива подальших досліджень пов'язана з розширенням корпусу матеріалів, систематизацією усних історій та створенням узгоджених інструментів архівування, які можуть бути використані в майбутніх проєктах документування культурної спадщини.

Ключові слова: діджей-культура, локальна сцена, культурна інфраструктура, ідентичність, репрезентація, клубна культура, архівування, передача знань.

Постановка проблеми. У попередніх дослідженнях історії діджей-культури, зокрема в межах глобальної історії популярної музики, що висвітлена у роботах Б. Брюстера

© Бабаєв Р., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

та Ф. Броутона [6, с. 7], а також у межах аналізу постдиско епохи У. Пошардта [7, с. 33], домінує логіка великих наративів: технологічні зміни, ключові жанрові зсуви, еволюція форматів і медіа. Ця перспектива доповнюється дослідженнями Т. Раппа, який розглядає появу клубів як особливих соціальних просторів і «лабораторій» міського способу життя [8, с. 23]. Зазначена оптика є необхідною, але недостатньою для аналізу локальних культурних середовищ. Локальна сцена не зводиться до переліку подій і персоналій. Вона існує як інфраструктура з власними механізмами відтворення, професійними нормами, режимами легітимації та формами пам'яті. Саме тому виникає потреба в дослідженні української діджей-культури як локальної формації, яка має культурну значущість не лише через естетичні результати, але й через соціальні функції, освітні ефекти та здатність продукувати стійкі мережі співпраці.

Проблема полягає в тому, що українська діджей-культура, попри помітну роль у сучасному міському культурному житті, залишається описаною фрагментарно. Опис часто концентрується на окремих іменах, символічних подіях або медійних сюжетах. Натомість для академічної аргументації важливості локальної сцени необхідно показати, як вона організована, якими є її ключові практики, як передається знання, як формується професійна ідентичність та як сцена репрезентує себе у публічному просторі. Саме ці параметри створюють підстави говорити про сцену як про культурну систему, що має життєздатність і здатність до відтворення.

Окремо важливим є аспект репрезентації. Локальна сцена існує не тільки як сукупність практик, але й як простір, у якому сенси конструюються та розподіляються. Репрезентаційні форми, такі як афіші, описи подій, інтерв'ю, відео та записи сетів, одночасно документують сцену і створюють її публічний образ. У цьому контексті ми спираємося на концепцію С. Голла, де репрезентація постає не як відображення готових значень, а як продуктивна робота з вироблення сенсів [2, с. 13]. Відповідно, це дає можливість розглядати ідентичність сцени не як фіксовану даність, а як динамічний процес «ставання», що відбувається в межах репрезентаційних практик [3, с. 222]. Через таку репрезентацію формуються уявлення про норми майстерності, про межі сцени, про те, хто є носієм компетенції, а також про те, що саме визнається локальною специфікою.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження клубних культур і музичних сцен мають кілька усталених традицій. У межах першої, представленої роботами Е. Беннетта та Р. Петерсона, сцени розглядаються як складні соціокультурні мережі, де музика нерозривно пов'язана з конкретними просторами, локальними економіками та специфічними формами соціальності [4, с. 1–5]. Цей підхід доповнює концепція В. Стро, яка фокусується на логіці змін усередині цих систем та механізмах «артикуляції» культурних практик [5, с. 368].

Також значною є низка робіт, присвячена дослідженню клубних культур як режимів символічного капіталу. С. Торнтон у своєму класичному дослідженні впроваджує поняття субкультурного капіталу, демонструючи, як музичні смаки та знання діджей-технологій слугують інструментами соціального розрізнення і водночас механізмами спільнотворення [9, с. 11]. Подальший розвиток ця думка знаходить у роботах Д. Хезмондалша, який інтегрує аналіз музичних спільнот у ширший контекст функціонування сучасних культурних індустрій [10, с. 45]. До того ж важливим є аналіз діджей-культури крізь історію технологій та медіа, де центральними стають питання матеріальності носіїв і етики роботи з музичним матеріалом, що детально висвітлено у роботах Б. Брюстера та Ф. Броутона [6, с. 7], а також У. Пошардта [7, с. 33].

Для статті визначальним є також підхід культурних студій до репрезентації та ідентичності. Репрезентація за С. Голлом розуміється не як просте віддзеркалення реальності,

а як продуктивний процес, у якому мова, образи й медіа створюють сенси та визначають горизонт публічної видимості певних явищ [2, с. 13]. Відповідно, ідентичність у цьому контексті не є фіксованою сутністю – вона формується через практики, дискурси та повторювані ритуали сцени, що дає змогу описувати її як динамічний процес [3, с. 222].

Водночас український контекст потребує окремого фокусування. Існує значний масив публічних матеріалів сцени, але він часто не зібраний у рамку академічного опису. Це стосується архівів афіш і фото, записів сетів і радіопрограм, публічних місій інституцій, інтерв'ю учасників і описів культурних просторів. Таким чином, наявна прогалина між емпіричним багатством матеріалів локальної сцени та недостатньою систематизацією цих матеріалів у форматі, який дає змогу доходити науково обґрунтованих висновків про її соціокультурну значущість.

Методологічна примітка та обмеження. Емпірична база статті свідомо обмежена публічними джерелами: архівними афішами, програмними описами інституцій, інтерв'ю у профільних медіа, відеозаписами та записами сетів. Такий вибір дає змогу працювати з матеріалами, які є доступними для верифікації та подальшої наукової архівації.

Особливістю методологічної позиції автора є тривалий досвід включеного спостереження: 25-річна професійна практика в межах досліджуваної сцени дає змогу поєднати аналіз зовнішніх репрезентацій з внутрішньою перспективою на професійні стандарти та етичні орієнтири спільноти. Важливим складником дослідження є також досвід автора у сфері неформальної освіти: викладацька практика та лекторська діяльність у діджей-школах, що триває з 2010 року, дає змогу безпосередньо аналізувати механізми трансляції знань і формування стандартів майстерності всередині локальної формації.

Для забезпечення об'єктивності автор розглядає кожен артефакт (афішу, запис сету чи заяву клубу) не окремо, а як частину загальної інфраструктури сцени. У майбутньому це дослідження можна розширити, збираючи особисті спогади учасників (метод усної історії) з проведенням польового спостереження, щоб глибше описати приховані правила та традиції спільноти.

Мета та завдання статті. Метою статті є обґрунтування української діджей-культури як стійкої локальної інфраструктури та розкриття її значущості через аналіз механізмів формування ідентичності, практик відтворення знань та форм публічної репрезентації.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

– окреслити структуру локальної сцени як культурної інфраструктури, що поєднує інституції, професійні ролі та вузлові простори;

– охарактеризувати ключові практики діджей-майстерності та етичні коди спільноти як засади формування професійної ідентичності;

– дослідити механізми трансляції професійного знання (від наставництва до шкіл неформальної освіти) у межах локальної формації;

– проаналізувати репрезентаційні форми сцени та їхню функцію у забезпеченні внутрішньої легітимації та зовнішньої видимості спільнот;

– визначити критерії культурної значущості локальної діджей-сцени як підставу для подальшого документування та архівування її спадщини.

Виклад основного матеріалу.

1. Локальна сцена як культурна інфраструктура.

Поняття локальної сцени варто розглядати як живу систему, де взаємодіють інституції, творчі практики та культурні сенси. Е. Беннетт та Р. Петерсон визначають таку сцену як мережу, що поєднує локальний контекст із глобальними музичними потоками [4, с. 1–5]. Доповнює цю думку В. Стро, акцентуючи увагу на тому, що сцена працює

як «система артикуляції», яка впорядковує діяльність спільноти та забезпечує її розвиток у часі [5, с. 368].

У разі діджей-культури ця інфраструктура виходить далеко за межі постаті виконавця. Вона охоплює промо-команди, технічних спеціалістів, лейбли, медійні платформи та конкретні майданчики – від великих клубів до нішевих онлайн-радіостанцій. Особливе місце в цій системі посідає аудиторія. На танцполі вона не є пасивним споживачем, а стає активним учасником взаємодії. Діджей постійно коригує драматургію сету, реагуючи на енергію та ритміку колективного руху, що створює унікальний тип досвіду, який неможливо повністю описати категоріями традиційного концерту.

Важливою частиною відтворення сцени є освітні ініціативи та діджей-школи. Вони функціонують як вузлові простори, де професійне знання передається безпосередньо від майстра до учня. Це не лише навчання технічним навичкам, але й трансляція етичних норм та професійних стандартів, які згуртовують спільноту.

Життєздатність такої інфраструктури підтримується також через матеріальну базу та режими документування. Оскільки подія в клубі за своєю природою є ефемерною, саме архівування перетворює її на частину культурної пам'яті. Афіші, фотографії, записи сетів і радіопрограм формують корпус матеріалів, який дає змогу простежити еволюцію естетики, зміну складу учасників та ціннісних орієнтирів сцени протягом десятиліть.

1.1. Вузлові простори та організаційні контури української сцени.

У межах українського кейсу доцільно розглядати сцену через «вузлові» простори – точки концентрації подій, репутацій і стандартів та мережі, що з'єднують ці точки через резиденції, промо-колаборації й освітні траєкторії. Для київського середовища такими вузлами є клубні інституції та майданчики з виразним профілем, зокрема Closer, ♯/K41, Kureni та Brukxt [19; 20; 21; 22]. Важливою складовою частиною цієї системи є також інфраструктура професійного обігу музики, де рекордшопи та комунікаційні хаби, як-от ABO, виконують роль центрів обміну знаннями та формування спільноти [23; 24; 25].

Поряд із ними існують стійкі регіональні осередки, що демонструють мережеву географію сцени та її здатність до самовідтворення поза межами столиці. Важливу роль тут відіграє прифронтовий Харків, зокрема через діяльність формації та клубу Some People [26]. Специфіку західного регіону представляє Івано-Франківськ з формацією "Detali" [27; 28], а також Львів, де вузлові точки представлені простором Promiselove_21 та діяльністю промо-об'єднань, таких як Dzvin, Zavtra, Night Ambassadors, Fader. Ці локальні ініціативи забезпечують сталість сцени через формування власних аудиторій та підтримку нішевих музичних форматів.

Інституційність у цьому контексті означає передусім сталість практик: регулярність подій, підтримку етичних режимів безпеки та відповідальності за простір, а також високі технічні стандарти звуку. Окрему роль у стабілізації сцени відіграють механізми передачі компетенцій. Вони простежуються як у неформальному наставництві, так і у формалізованих освітніх ініціативах (Closer Connections, Культура Звуку, Hurtok, Modul, «Майстерня») [21; 22; 29]. Ці платформи переводять частину «мовчазного знання» сцени, тобто професійних навичок і етичних норм, які не зафіксовані в підручниках, у структуровані моделі навчання. Завдяки цьому професійні стандарти діджеїнгу зберігають тяглість, попри мінливість зовнішніх соціокультурних умов.

2. Ідентичність сцени: професійні норми, локальні маркери, спільнотні межі.

Ідентичність діджея та сцени загалом формуються через повторювані практики та дискурси. Професійна ідентичність у цій культурі базується на специфічній компетенції, що включає селекцію, структурну побудову сету, імпровізацію, технічну

грамотність та роботу з динамікою простору. Як зазначають Б. Брюстер та Ф. Броутон, історично ця майстерність виростала з глибинного знання музичного матеріалу та вміння керувати увагою аудиторії [6, с. 7]. У. Пошардт доповнює це, підкреслюючи, що діджей постає як фігура, яка через естетичний вибір конструює нові сенси в межах постдискової епохи [7, с. 33].

Ця компетенція часто не є формалізованою, але вона підтримується через репутаційні механізми, наставництво та публічне порівняння практик. Важливою складовою частиною тут є етика. У діджей-культурі вона охоплює ставлення до авторства, принципи відбору музики, повагу до контекстів жанрів, а також відповідальність за простір і людей у ньому. Етика стає ключовим маркером професіоналізму, оскільки вона відрізняє просту технічну вправність від справжньої культурної компетенції.

Локальна ідентичність сцени формується в діалозі між глобальними жанровими мовами та місцевими умовами. Клубна культура використовує міжнародні коди: назви жанрів, технічні протоколи та медійні формати. Проте, згідно з концепцією С. Торнтон, саме через «субкультурний капітал» – специфічне знання та стиль – спільнота визначає власні межі та легітимізує певні ролі [9, с. 11]. Локальність української сцени виявляється у специфічному відборі репертуару та унікальному способі організації подій, що неодноразово відзначають іноземні артисти та публіка. До початку повномасштабного вторгнення характерною рисою була надзвичайна тривалість подій (багатоденні марафони в Closer, Порт чи ₴), що давало змогу діджеям вибудовувати складні музичні наративи та формувало культуру «глибокого прослуховування». В умовах воєнного стану та комендантської години ця традиція трансформувалася, проте зберегла свою інтенсивність у межах дозволеного часового регламенту.

Окремим маркером української локації є висока гнучкість у роботі з простором (Adaptability). Сцена активно освоює та переобладнує промислові зони, надаючи їм нових культурних значень. Яскравими прикладами є фестиваль Brave! Factory, що адаптує під музичні потреби діючі виробничі комплекси, та фестиваль Strichka, який щороку переосмислює територію Стрічкоткацької фабрики. Кейс клубу ₴ (K41) демонструє ще динамічніший підхід: простір трансформується від події до події, відкриваючи нові локації залежно від концепції вечірки.

Така взаємодія з простором підкріплюється максимальною емоційною залученістю аудиторії. Українська публіка сприймає вечірку не як споживання послуги, а як простір спільної дії. Це створює середовище високої довіри, яке дає змогу діджеям повністю розкривати свій творчий потенціал, експериментувати з форматами та пропонувати аудиторії складніші музичні рішення. Локальна сцена існує не як копія глобального зразка, а як авторська інтерпретація, у якій міжнародні музичні коди набувають місцевих сенсів. Це дає можливість українській діджей-культурі залишатися частиною світового контексту, зберігаючи при цьому унікальну ідентичність, що базується на власному досвіді, естетиці та соціокультурних викликах. Спільнотна ідентичність базується на системі професійних фільтрів. Сцена формує певні критерії відповідності: від технічної якості виконання до глибини знання музичного матеріалу. Ці межі є механізмом саморегуляції сцени, що дає змогу підтримувати стабільність професійних норм та музичних форматів. У цьому процесі діджей-школи та освітні платформи працюють як інструменти професійної адаптації. Тут нові учасники засвоюють не лише техніку роботи з обладнанням, але й розуміння галузевих стандартів та етичних кодів, які прийняті у професійній спільноті. Таким чином, школа стає ланкою, що забезпечує сталий перехід від навчання до реальної практики в межах сцени.

3. Передача знань і професіоналізація: формальні та неформальні механізми.

Передача знань є важливою умовою життєздатності діджей-культури, проте вона не є уніфікованою. Історично українська сцена формувалася через самонавчання та індивідуальний пошук, де діджей самостійно опановував техніку та формував музичний світогляд. Сьогодні ці процеси реалізуються через змішані моделі. Неформальні механізми й надалі базуються на наставництві, спільних виступах та обміні досвідом усередині спільноти. Натомість поява формалізованих структур – шкіл та майстерень – стала відповіддю на потребу в структуруванні знань та швидшій адаптації нових учасників до професійних стандартів [21; 23; 29].

Особливістю діджейської компетенції є поєднання технічного та культурного аспектів. Технічна складова частина охоплює роботу з обладнанням та звуком, тоді як культурний складник передбачає глибоке розуміння історії танцювальної музики, що становить професійний арсенал артиста, а також здатність перетворювати цей музичний досвід на колективну подію. Професійна освіта в цій сфері не замінює індивідуальний шлях самоосвіти, але допомагає структурувати знання, засвоїти етику професії та зрозуміти галузеві стандарти.

4. Репрезентація сцени: видимість, легітимація, культурна пам'ять.

Репрезентація локальної сцени працює на кількох рівнях одночасно. На внутрішньому рівні афіші, описи подій та медійні матеріали відтворюють уявлення про те, що саме у спільноті вважається актуальним або ціннісно значущим. Як зазначав С. Голл, репрезентація – це процес виробництва значень через мову та образи, які роблять наш досвід зрозумілим для нас самих та інших [2, с. 13].

На зовнішньому рівні репрезентація робить сцену видимою для більш широкої публіки та міжнародних аудиторій. Тут вона виконує функцію авторської інтерпретації: локальні практики стають зрозумілими у глобальному світі, не втрачаючи своєї самобутності. Водночас П. Бурдьє вказує на те, що через такі форми репрезентації сцена накопичує «символічний капітал» – визнання та авторитет, які дають змогу спільноті впливати на загальний культурний простір [3, с. 222].

Важливо розуміти, що репрезентація завжди є вибірковою і не може відобразити всю складність сцени. Це створює певну напругу між потребою у публічній видимості та ризиком спрощення реальних процесів. Проте саме через цей механізм сцена формує свою історію та підтримує зв'язки між поколіннями.

Окремо слід підкреслити роль репрезентації як інструмента пам'яті. Архіви, регулярні серії подій, документування сетів та візуальних матеріалів створюють лінію спадковості. Саме вона дає можливість говорити про українську діджей-культуру як про цілісне явище з власною історією, а не як про набір випадкових епізодів. У цьому сенсі будь-яка афіша чи запис стають актом легітимації сцени як культурно значущої інфраструктури.

4.1. Міжнародна видимість і потенціал «м'якої сили».

Міжнародна репрезентація української клубної сцени має виразний культурно-політичний вимір. У логіці «м'якої сили» локальні культурні практики стають ресурсом символічної присутності країни у світовому просторі [11, с. 1]. Для української діджей-культури цей потенціал реалізується через інтеграцію локальних інституцій у глобальні професійні контури: від репортажів у профільних медіа до участі у масштабних міжнародних форумах [13; 15; 30]. «Показовим прикладом легітимації сцени на міждержавному рівні стала культурна програма Конференції з питань відновлення України (Ukraine Recovery Conference – URC2022) у місті Лугано, Швейцарія. Структура заходу, де офіційна частина супроводжувалася виступами відомих представників українського музичного середовища,

зафіксувала діджеїнг як повноцінний елемент репрезентації країни. Зокрема, послідовність виступів етно-гурту DakhaBrakha та сету українського діджея засвідчила визнання електронної сцени як важливої складової частиною сучасної культури, здатної комунікувати з міжнародною аудиторією через актуальні музичні коди» [30]. Участь представника професійної діджей-спільноти у форумах такого масштабу демонструє, що ця інфраструктура є частиною інтелектуального та культурного капіталу України.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

1. Українська діджей-культура постає як розвинена локальна культурна інфраструктура (простори, інституції, технічні й медійні спільноти, аудиторія), що забезпечує регулярне виробництво подій і значущих культурних сенсів. Вона демонструє високу адаптивність, зберігаючи свою цілісність навіть в екстремальних умовах.

2. Ідентичність сцени та механізми передачі знань базуються на органічному поєднанні професійних стандартів та етичних кодів. Поряд із традиційною для цієї культури самоосвітою важливу роль відіграють формальні освітні платформи та діджей-школи, які структурують «мовчазне знання» спільноти. При цьому архіви (записи сетів, афіші) виступають не лише документами минулого, але й активним середовищем навчання нових поколінь.

3. Репрезентаційні практики забезпечують видимість і легітимацію сцени на національному та міжнародному рівнях. Вихід українського діджеїнгу в простір культурної дипломатії (зокрема, кейс URC2022 у місті Лугано, Швейцарія) підтверджує його статус як «м'якої сили» та суб'єктного гравця на світовій арені.

Перспективи подальших досліджень та практичного впровадження результатів полягають у переході до системного документування сцени. Майбутнє галузі пов'язане з розробкою громадських архівів – децентралізованих платформ для систематизації усних історій, візуальних артефактів та аудіоматеріалів. Створення таких архівів дасть можливість інтегрувати ефемерну спадщину нічної культури у загальнодержавний контекст культурної спадщини, забезпечуючи її збереження для майбутніх дослідників та практиків.

Список використаної літератури

1. UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage: Convention. Paris: UNESCO, 2003. 14 p.
2. Hall S. The Work of Representation. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* / ed. by S. Hall. London: SAGE Publications, 1997. P. 13–74.
3. Hall S. Cultural Identity and Diaspora. *Identity: Community, Culture, Difference* / ed. by J. Rutherford. London: Lawrence & Wishart, 1990. P. 222–237.
4. Music Scenes: Local, Translocal and Virtual / eds. A. Bennett, R. A. Peterson. Nashville: Vanderbilt University Press, 2004. 264 p. DOI: 10.2307/j.ctv167556k.
5. Straw W. Systems of articulation, logics of change: Communities and scenes in popular music. *Cultural Studies*. 1991. Vol. 5, No. 3. P. 368–388. DOI: 10.1080/09502389100490311.
6. Brewster B., Broughton F. Last Night a DJ Saved My Life: The History of the Disc Jockey. London : Headline Book Publishing, 1999. P. 7–12.
7. Poschardt U. DJ-culture. Hamburg: Rogner & Bernhard, 1995. P. 33–35.
8. Rapp T. Lost and Sound: Berlin, Techno und der Easyjetset. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2009. 268 s.
9. Thornton S. Club Cultures: Music, Media and Subcultural Capital. Cambridge: Polity Press, 1995. P. 11–15. DOI: 10.1515/9780745668802.
10. Hesmondhalgh D. The Cultural Industries. 3rd ed. London: SAGE Publications, 2013. 480 p.
11. Nye J. S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: PublicAffairs, 2004. 191 p. DOI: 10.3167/00000000478234854.

12. Про затвердження Порядку ведення Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України: Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України від 25 серпня 2023 р. № 449. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 12.01.2026).
13. Macdonald K. At Kyiv's Strichka Festival, ravers dance in defiance. *DJ Mag*. 2023. 12 July. URL: https://djmag.com/features/kyivs-strichka-festival-ravers-dance-defiance-review (дата звернення: 12.01.2026).
14. Ross G. Kyiv clubs Closer and ₴ host first parties in eight months. *Mixmag*. 2022. 17 Oct. URL: https://mixmag.net/read/kyiv-clubs-closer-k41-host-first-parties-eight-months-news (дата звернення: 12.01.2026).
15. Mundy V. "Even under war, we must live": the Kyiv art scene determined to party. *The Guardian*. 2022. 30 June. URL: https://www.theguardian.com/music/2022/jun/30/even-under-war-we-must-live-the-kyiv-art-scene-determined-to-party (дата звернення: 12.01.2026).
16. Lister-Fell F. This Kyiv nightclub is supporting war-torn Ukrainians via Telegram. *The Face*. 2022. 16 March. URL: https://theface.com/music/kyiv-nightclub-k41-does-not-exist-podil-ukrainian-telegram-bot-interview-kyerylivska-street (дата звернення: 12.01.2026).
17. Inside ₴, the Kyiv club where raving meets resistance. *Dazed*. 2025. 15 Aug. URL: https://www.dazeddigital.com/life-culture/article/68435/1/inside-kyiv-techno-club-blending-raving-with-resistance-k41-ukraine (дата звернення: 12.01.2026).
18. Everything was created from scratch: architect tells the story of the club construction (K41). *DontTakeFake*. 2024. 13 Nov. URL: https://donttakefake.com/en/everything-was-created-from-scratch-architect-of-tells-the-story-of-the-club-construction (дата звернення: 12.01.2026).
19. Closer: Instagram page. URL: https://www.instagram.com/closer.ua (дата звернення: 12.01.2026).
20. K41 Community Fund: official site. URL: https://k41community.fund (дата звернення: 12.01.2026).
21. Культура Звуку: сайт. URL: https://kulturazvuka.ua/ua/about (дата звернення: 12.01.2026).
22. Closer Connections: Instagram page. URL: https://www.instagram.com/closer_connections (дата звернення: 12.01.2026).
23. Closer expands its own DJ school into the second Ukrainian city. Trommel. 2022. 3 Feb. URL: https://trommelmusic.com/news/closer-expands-its-own-dj-school-into-the-second-ukrainian-city (дата звернення: 12.01.2026).
24. ABO Records. *Resident Advisor*. URL: https://ra.co/clubs/219927 (дата звернення: 12.01.2026).
25. BRUKXT: Instagram page. URL: https://www.instagram.com/brukxt/ (дата звернення: 12.01.2026).
26. KURENI: Instagram page. URL: https://www.instagram.com/kurenikyiv (дата звернення: 12.01.2026).
27. Detali: Instagram page. URL: https://www.instagram.com/detali.we.are (дата звернення: 12.01.2026).
28. Detali про рейви, місто та плани на майбутнє. *Support Your Art*. 2020. 16 Dec. URL: https://supportyourart.com/conversations/detali-pro-rejvy-misto-ta-plany-na-majbutnye (дата звернення: 12.01.2026).
29. Майстерня: освітня платформа. URL: https://maisternia.courses (дата звернення: 12.01.2026).
30. Dakhabrakha + DJ RUSTAM. Lugano Eventi: веб-сайт. URL: https://luganoeventi.ch/it/eventi/3717/dakhabrakha-dj-rustam (дата звернення: 13.01.2026).

UKRAINIAN DJ CULTURE AS A LOCAL CULTURAL INFRASTRUCTURE: IDENTITY, REPRESENTATION, AND REPRODUCTION MECHANISMS

Rustam Babaiev
Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences, Department of Philosophy
Pyrohova str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0004-8182-8228

Ukrainian DJ culture is typically described either within the general history of popular music or through fragmented accounts of individual events and figures. The relevance of this study is emphasized by the global trend toward the institutional recognition of electronic music. In particular, the 2024 inclusion of Berlin's techno scene into the list of UNESCO Intangible Cultural Heritage objects in Germany confirms the shifting status of DJ culture from a purely recreational practice to a significant cultural asset that requires protection and documentation in accordance with the principles of the relevant Convention [1, p. 2]. At the same time, for further systematization and socio-political documentation, it is crucial to consider the local scene as a coherent cultural infrastructure that reproduces itself over time through a community of practitioners, skill-based expertise, knowledge transmission mechanisms, and forms of public representation. The purpose of the article is to substantiate Ukrainian DJ culture as a resilient local formation and to demonstrate its cultural significance by analyzing three interconnected dimensions: (1) the institutional organization of the scene (venues, promotional networks, educational initiatives, labels, technical and media communities), (2) the production of identity (professional, local, and communal), and (3) representational practices that ensure the scene's visibility both domestically and internationally. The theoretical framework of the research comprises approaches to the analysis of music scenes by A. Bennett and R. Peterson [4, p. 1–5], the conceptualization of music communities by W. Straw [5, p. 373], the theory of club cultures by S. Thornton [9, p. 11], as well as Stuart Hall's developments regarding representation and identity in cultural studies [2, p. 13; 3, p. 222]. The empirical basis consists of public materials from the local scene between 2010 and 2024: event posters and visual artifacts, descriptions and missions of institutions (specifically Closer, ₴, Gasoline Radio, 20ft), interviews and public statements by participants, as well as recordings of sets and radio programs acting as traces of practices and repertoires. Special emphasis is placed on the functioning of nodal spaces and educational platforms that stabilize professional standards and ethical codes of the community amidst contemporary socio-cultural challenges. As a result, it is shown that Ukrainian DJ culture functions as a socio-cultural mechanism in which professional knowledge and performance ethics, collaborative networks, and archival forms of memory mutually reinforce the vitality of the local scene. Future research prospects involve expanding the corpus of materials, systematizing oral histories, and creating consistent archiving tools that can be utilized in future cultural heritage documentation projects.

Key words: DJ culture, local scene, cultural infrastructure, identity, representation, club culture, archiving, knowledge transmission.

Дата першого надходження статті до видання: 20.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 22–28
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 22–28

УДК 130.2:141.7(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.2

«КОРДОЦЕНТРИЗМ – СРОДНА ПРАЦЯ – ЗЕМЛЯ» ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Валентин Блажко
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,
факультет соціально-гуманітарних наук і соціальних технологій,
кафедра філософії імені професора М.Д. Култаєвої,
вул. Алчевських, 29, 61002, м. Харків, Україна
https://orcid.org/0009-0006-9077-5687

У статті здійснюється філософсько-антропологічний аналіз української ідентичності крізь призму філософії Григорія Сковороди. Дослідницький фокус зосереджено на осмисленні кордоцентризму, концепції сродної праці та образу землі як екзистенційних вимірів, через які розкривається внутрішній зміст українського способу буття. Такий підхід дає змогу розглядати ідентичність не лише як соціокультурний або національний феномен, але й як глибинно переживану форму самототожності, що формується у процесі духовного самовизначення людини.

Показано, що у філософії Сковороди серце постає як внутрішній центр людського буття, у якому поєднуються свобода, моральний вибір і здатність до самопізнання. Кордоцентрична парадигма інтерпретується як філософська основа осмислення людини не через зовнішні ролі чи соціальні функції, а через її внутрішній світ і відповідальність за власний життєвий шлях.

Особливу увагу приділено аналізу концепції сродної праці, яка розглядається як форма духовної самореалізації людини та спосіб досягнення внутрішньої цілісності. Показано, що у сковородинівській традиції праця, зокрема землеробська, набуває значення не утилітарної діяльності, а екзистенційної практики, через яку людина реалізує своє покликання та утверджує зв'язок із світом. Земля осмислюється не лише як елемент традиційної культури або символ національної спадщини, але й як онтологічний простір укорінення людини.

Актуальність дослідження зумовлена сучасними соціокультурними та воєнними викликами, які загострюють проблему ідентичності як питання екзистенційного вибору та відповідальності. Сформульовано висновок, що сковородинівське розуміння внутрішньої людини та духовного самовизначення створює філософські підстави для осмислення сучасних ідентифікаційних практик і дає можливість розглядати українську ідентичність як динамічний феномен, що зберігає внутрішню цілісність.

Ключові слова: Григорій Сковорода, українська ідентичність, національна ідентичність, земля, сродна праця, землеробство, кордоцентризм.

Постановка проблеми. В умовах російсько-української війни та загострення екзистенційних викликів особливої ваги набуває філософське осмислення духовних засад української ідентичності. У цьому контексті актуалізується питання обґрунтування універсалій українського світогляду – землі, праці та свободи, які в українській традиції ніколи не зводилися до суто утилітарних чинників, а виступали як засадничі способи людського буття у світі.

Саме через них українська ідентичність постає як форма особистої свободи, що має не лише індивідуальний, але й суспільний вимір. У цьому сенсі слушною є позиція М. Обушного та О. Сліпушко, згідно з якою «особиста свобода еволюціонує в національну свободу, через індивідуальну волю реалізується суспільна» [6, с. 33].

© Блажко В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Сучасне розуміння нації поєднує політико-громадянський і культурно-ціннісний виміри у контексті ідеї громадянської самоорганізації (М. Розумний). Водночас нація не може бути виключно політичним «проєктом», адже процес історичного розвитку наповнений культурними й екзистенційними смислами, пов'язаний з досвідом національного спротиву та особистої жертовності [9, с. 7]. Отже, постає необхідність філософського осмислення тих глибинних підстав, через які національна самість зберігає внутрішню цілісність у ситуації сучасних викликів. Звернення до філософії Григорія Сковороди відкриває можливість осмислити поняття духовної людини на підставі таких екзистенційних універсалій, як серце, сродна праця і земля. «Процес самопізнання дозволяє людині повернутися до глибинних основ свого існування, стати духовною людиною, дійти до своєї внутрішньої сутності» [1, с. 149].

Аналіз досліджень. Проблема ідентичності посідає одне з центральних місць у сучасних гуманітарних дослідженнях, формуючи міждисциплінарне поле, в якому поєднуються філософські, соціологічні, культурологічні та політичні підходи. Концептуальні засади осмислення ідентичності закладено у роботах Ч. Тейлора, П. Рікера, Е. Гобсбаума, Б. Андерсона, які розглядали її як феномен самовизначення та символічної конструйованості, пов'язаної з історичною пам'яттю та колективним уявленим.

У межах української філософської традиції питання ідентичності розкривається через антропологічний та екзистенційний виміри, де одним з визначальних концептів є кордоцентризм як світоглядна парадигма, у якій серце постає ключовою категорією самопізнання та духовного становлення людини. У межах української інтелектуальної традиції мотив серця як осереддя духовного життя людини простежується у творчості Кирила Транквіліона Ставровецького, Григорія Сковороди, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, а свого системного філософського оформлення набуває у роботах Памфіла Юркевича. На думку В. Кременя, «філософія серця» є фундаментальним принципом людиноцентричної парадигми, «виявом, без перебільшень, екзистенціального відчуття свободи, протестом проти деструктивної щодо особистості дії «зовнішнього тиску» [4, с. 3]. Звернення до філософії Григорія Сковороди зумовлено тим, що саме у його вченні мотив серця, ідея сродної праці та зв'язок людини з природою поєднуються в цілісну філософсько-антропологічну концепцію.

Філософсько-культурологічний аспект актуалізації постаті Григорія Сковороди в умовах російсько-української війни ґрунтовно досліджений К. Кириленко. Дослідниця підкреслює, що звернення до спадщини Сковороди у публічному просторі стало відповіддю на зростання суспільного запиту на автентичні маркери української ідентичності, очищені від імперських нашарувань. У цьому контексті постать філософа набуває символічного значення, сприяючи консолідації українського суспільства й має особливе значення для молодого покоління, яке прагне «ідентифікувати себе як носія української ідентичності» [3, с. 116].

У філософсько-антропологічному дискурсі важливим виміром ідентичності є осмислення концепту землі. У дослідженнях С. Пилипенка земля розглядається як екзистенційна основа людського буття, духовного самовизначення й етичної відповідальності. У цьому контексті актуалізується необхідність оновлення методологічних підходів сучасної філософії та практично орієнтованих моделей осмислення сучасності (Є. Бистрицький) в умовах соціокультурних викликів [8]. Наголошується на тому, що земля постає найвищою цінністю для людини.

Мета статті полягає у філософсько-антропологічному осмисленні кордоцентризму, концепції сродної праці та образу землі як екзистенційних вимірів української ідентичності

у контексті філософії Григорія Сковороди, а також виявленні їхнього значення для розуміння національної самості в умовах сучасних суспільних і світоглядних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. У сучасному українському гуманітарному дискурсі проблема землі переважно осмислюється в геополітичному й економічному вимірах, що зумовлено історичним досвідом та соціокультурними викликами, насамперед у реаліях російсько-української війни. Саме війна особливо гостро актуалізувала питання національної ідентичності, поставивши перед українським суспільством запит на осмислення унікального культурного коду української нації, пізнання якого не є можливим без звернення до її духовних джерел, одним з яких є філософська спадщина Григорія Сковороди.

Варто підкреслити, що усвідомлення минулого як власного досвіду формується не шляхом механічного відтворення історичних фактів, а лише через встановлення особистісного діалогу з попередніми епохами як переживання, що вимагає інтеріоризації на рівні свідомості пережитих суспільством подій. Тривале перебування України в умовах тоталітарного тиску призвело до викривлення історичної пам'яті й культурної спадщини. Останні або привласнювалися імперською ідеологією, або реконструювалися нею відповідно до створених смислових наративів, які мали деформований характер [3, с. 117].

На жаль, процес розбудови суверенної української держави відбувався паралельно з формуванням новітньої імперської моделі, яка дедалі відкритіше апелювала до політичних практик минулого та демонструвала готовність до знищення всього українського як загрози власній ідеологічній цілісності. Повномасштабна війна, розв'язана росією проти України, не лише засвідчила реальність цих намірів, але й продемонструвала усій світовій спільноті неможливість мирного співіснування демократичних держав в умовах будь-якої імперської логіки. У цьому контексті потреба вивчення й осмислення власного минулого є потребою не лише для остаточного звільнення від цих наративів, які створювали квазі-реальність. Насамперед це є умовою відновлення й посилення культурної пам'яті, яка є віссю незламної ідентичності української людини та українського суспільства. Саме ідентичність є однією з підвалин екзистенційного укорінення людини, яка опинилася в ситуації невизначеності, що пов'язано з економічними, політичними, геополітичними ризиками у світі, де навіть соціальне втрачає опертя [2].

Ідентичність як ціннісно-екзистенційну форму укорінення розглядає Ч. Тейлор у роботі «Джерела самості: формування модерної ідентичності». Вона розуміється філософом не як сукупність зовнішніх соціальних ролей чи статусів, а як морально вмотивований спосіб буття людини у світі. На думку дослідника, ідентичність формується через залученість особистості до «моральних джерел», якими є цінності та традиції, які наповнюють життєвий світ, в межах якого людина відкриває себе. Звертаючись до питання самовизначення людиною себе, Тейлор говорить про ситуацію, коли людина, ніби розчарувавшись в культурі, опиняється перед небезпекою втрати опори, яка для неї розумілася майже як основа Всесвіту. Тож варто говорити саме про інтерпретації, створені людиною. Філософ ставить перед читачем болюче запитання: «Чому ж тоді неможливо уявити собі людину або навіть культуру, які могли б обійтися без рамок, тобто без тих якісних розрізнень, що належать до незрівнянно вищого порядку?» [14, с. 26]. Для Тейлора криза ідентичності – це, насамперед, дезорієнтація людини, яка пов'язана із втратою наративів, які визначали моральні настанови, насамперед добра і зла.

П. Рікер осмислює ідентичність у межах герменевтичної філософії як етично вмотивований і темпорально розгорнутий процес самоствердження особистості. У цьому контексті ідентичність постає не як фіксована даність, а як наративна конструкція, що формується упродовж життєвого шляху людини: «Наразі достатньо сказати, що в багатьох

наративах «Я» шукає свою ідентичність у масштабі цілого життя» [13, с. 115]. У роботі «Сам як Інший» філософ наголошує на тому, що «бути собою» означає не просту тотожність із самим собою чи з іншим, а необхідність «постулювати в основі подібності та безперервної безперервності принцип сталості у часі» [13, с. 116]. Саме тому, за Рікером, «вся проблематика особистісної ідентичності обертатиметься навколо цього пошуку реляційного інваріанта, надаючи йому сильне значення сталості в часі» [13, с. 117]. Отже, філософ звертається до людини, яка долає полярність між «бути» і «не бути», спираючись на сталість певного «субстрату», унаслідок чого «сталість у часі стає трансцендентальністю числової ідентичності» [13, с. 118].

Кордоцентризм, концепція сродної праці та землеробська традиція формують інтегральну філософсько-антропологічну модель української ідентичності, у межах якої поєднуються внутрішній світ людини, її життєве покликання та онтологічне укорінення.

Т. Холоша, досліджуючи традиції кордоцентризму в українській філософській та культурній думці, звертається до формування культу серця в усній народній творчості, літописній традиції та пам'ятках за часів Київської Русі. Дослідниця підкреслює, що під час осмислення кордоцентризму варто враховувати перетинання двох підходів: по-перше, психологічно-емоційного, спрямованого на вивчення внутрішнього світу особистості, по-друге, філософсько-культурологічного, який інтерпретує «серце» як смисловий символ української духовної традиції. Холоша зазначає, що поняття «серце» несе значне духовне «навантаження» й зберігає особливу актуальність для сучасного суспільства, зокрема у сфері освіти й виховання, де кордоцентричний підхід може розглядатися як важливий чинник формування ціннісних орієнтацій та духовної культури молоді [12].

У філософії Григорія Сковороди серце постає не як абстрактна метафора, а як засадничий принцип духовного самопізнання, через який людина здатна осягнути власну природу та наблизитися до істинного буття. Істинна людина у роздумах філософа визначається насамперед внутрішньою духовною сутністю та відповідністю власному покликанню. «У Г. Сковороди становлення істинної людини відбувається в результаті її духовного зростання. Філософ ставив своїм завданням навчити людину зберігати душевний спокій, обирати такий шлях у житті, який би приносив найбільше моральне задоволення, а людина почувалася б щасливою» [5, с. 85].

У цьому контексті кордоцентричне розуміння людини органічно поєднується з концепцією сродної праці, оскільки саме через внутрішнє самопізнання та життя за покликанням людина досягає духовної цілісності. К. Откович підкреслює, що сродна праця постає як внутрішня потреба людини, що забезпечує гармонійний розвиток особистості, є джерелом задоволення та умовою реалізації її духовних і творчих потенцій. У цьому контексті праця набуває самостійної цінності, не зумовленої зовнішніми результатами, визначається передусім її екзистенційною значущістю. Дослідниця підкреслює: «Саме тоді людина буде щасливою, коли пізнає себе, розпізнає свої покликання. <…> Вона виступає як внутрішня потреба і найвища насолода» [7, с. 114]. Покликання виступає не лише умовою внутрішньої злагоди, але й важливою передумовою формування ідентичності, оскільки через самопізнання та усвідомлення власної сродності людина визначає себе як людину духовну.

Варто підкреслити, що для української нації «субстратом» у сенсі П. Рікера постає рідна земля як носій історичної та культурної пам'яті; саме земля виступає одним з виміром української ідентичності. Земля постає не лише як територія чи ресурс, але й як духовно-етичний простір самореалізації людини й спільноти, що формує специфічний спосіб буття.

Феномен землеробства як ключового чинника формування української ментальності посідає помітне місце в дослідженнях етногенезу українців. Так, В. Сергійчук наголошує

на тому, що хліборобська культура, тісно пов'язана з природними умовами українських чорноземів, значною мірою визначила специфіку українського світогляду та його відмінність від ментальності сусідніх народів. Дослідник підкреслює: «Саме хліборобство на чорноземі відіграло найголовнішу роль у твореннi особливого менталітету, який відрізняється від сусідського. <…> А ще на сотні кілометрів тягнулися високі вали, що прикривали освоєну хліборобами територію, на якій уже починали формуватися підвалини майбутньої української нації» [10, с. 54]. Таким чином, землеробство виступає насамперед не економічною діяльністю, а культуро- та життєдайним чинником, який заклав основу національної ідентичності.

Фігура господаря-хлібороба посідає важливе місце у філософських роздумах Григорія Сковороди. У діалогах мислителя образ землероба постає як втілення природної доцільності людського життя. Вустами персонажа Лонгина у творі, присвяченому проблемі щастя та внутрішнього спокою, зазначається, що будь-яка діяльність, позбавлена внутрішньої схильності, стає тягарем, тоді як праця, що відповідає природі людини, не лише легша, але й суспільно необхідніша. Сковорода протиставляє землеробство абстрактним і «крученим» наукам, підкреслюючи його життєтворчий і фундаментальний характер. Ця думка послідовно розгортається й у «Алфавіті, або Букварі Миру», де хліборобство осмислюється як форма сродної діяльності, укоріненої у природному покликанні людини [11]. Землеробство у цьому контексті постає не просто одним із можливих різновидів сродної праці, а найбільш наочним прикладом її реалізації, оскільки поєднує особисте покликання з суспільною користю.

У філософії Григорія Сковороди земля осмислюється не як об'єкт володіння чи суто господарської експлуатації, а як простір духовного буття, у межах якого повсякденна праця набуває виміру співпричетності до божественного порядку світу. Обробіток землі постає формою духовної практики, у якій тілесна дія поєднується з внутрішнім актом самопізнання та морального самоствердження. Такий підхід корелює з кордоцентричною «філософією серця» Сковороди, у межах якої істинне пізнання людини й світу здійснюється через внутрішній досвід, пошук внутрішньої людини, через серце: «Людина серцем пізнає себе, любить і вірить у те, що вона пізнала» [6, с. 36]. Філософ сприймає світ неподільно, адже Макрокосм – Мікрокосм та Символічний Світ – це буття в його цілісності.

Отже, метафорично земля у творчості Григорія Сковороди постає як простір сродного буття, духовного самопізнання та онтологічного самовизначення людини. У цьому контексті розуміння землі й праці корелює з позицією Ч. Тейлора, який наголошував на конститутивній ролі ціннісних горизонтів для людського буття: «життя в межах таких чітко визначених горизонтів є конститутивним для людської діяльності, бо вихід за ці межі був би рівносильним виходу за межі того, що ми визнаємо цілісним, тобто непошкодженої людської особистості» [13, с. 27]. Такий підхід визначає ідентичність як процес екзистенційного укорінення, що дає змогу звернутися до землі не як до об'єкта володіння, а як до духовно-етичного простору самопізнання та реалізації внутрішньої людини у сенсі розмислів українського філософа.

Отже, зв'язок серця, праці та землі формує цілісну модель буття, у межах якої земля постає не лише матеріальною основою життя, але й екзистенційним простором духовного самовизначення людини та формування української ідентичності. «Українська ідея починається з усвідомлення окремішності української народу, його культурної самобутності та власної історичної долі» [9, с. 7].

Висновки. У сучасному гуманітарному дискурсі проблема української ідентичності дедалі частіше осмислюється не лише у політичному чи культурно-історичному вимірах,

але й як питання екзистенційного способу буття людини у світі. Такий підхід передбачає звернення до глибинних смислових підвалин, у межах яких ідентичність постає не як сукупність зовнішніх ознак або ідеологічних наративів, а як внутрішньо переживана форма самототожності. У цьому контексті кордоцентризм, концепт сродної праці та образ землі розглядаються як екзистенційні виміри української ідентичності, насамперед як глибинні способи переживання буття, що надають людині внутрішньої цілісності, спрямованості та укоріненості. Йдеться не про фіксовані сутнісні характеристики, а про відкриті екзистенційні модуси, через які здійснюється усвідомлення власної окремішності української людини. Саме в цій триєдності відкривається можливість осмислення української ідентичності саме як екзистенційного на противагу розуміння її як культурної або національної конструкції.

Список використаної літератури

1. Алексеєнко А.П. Природа духовності : монографія. Харків : Факт, 2004. 240 с.
2. Глобальні модерності / упоряд. М. Фезерстоун, С. Леш, Р. Робертсон ; пер. з англ. Т. Цимбала. Київ : Ніка-Центр, 2008. 400 с.
3. Кириленко К. Інновації святкування 300-річчя Г. Сковороди в Україні: запит на національну ідентичність. *Питання культурології*. 2023. № 42. С. 116–126.
4. Кремень В. Філософія Григорія Сковороди в контексті людиноцентризму. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2022. Т. 4. № 2. С. 1–8.
5. Новіков Б., Богачев Р., Руденко Т., Костроміна Г. Кордоцентрична традиція української філософії. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2024. Вип. 54. С. 83–91.
6. Обушний М., Сліпушко О. Ідейний спектр філософських трактатів Григорія Сковороди. *Українознавчий альманах*. 2022. № 30. С. 32–40.
7. Откович К. Сродна праця у філософії Григорія Сковороди як концепція розвитку та формування цінностей впродовж життя. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2023. Вип. 48. С. 113–119.
8. Пилипенко С. Конотації землі у викликах сучасності. *Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди «Філософія»*. 2019. Вип. 52 (II). С. 40–50.
9. Розумний М. Національна доктрина. Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2021. 264 с.
10. Сергійчук В. Роль хліборобства у творенні українства. *Народна творчість та етнологія*. 2022. № 3 (395). С. 50–58.
11. Сковорода. Найкраще / Григорій Сковорода ; пер. Марії Кашуби, Галини Сварник, Назара Федорака; передм. Ростислава Чопика, Андрія Любки; іл. Данила Мовчана. Львів : Terra Incognita, 2018. 312 с.
12. Холоша Т. Актуальність традицій кордоцентризму в українському соціумі (до 300-річчя від дня народження Г.С. Сковороди). *Культурологічний альманах*. 2022. № 4. С. 234–238.
13. Ricoeur P. Oneself as Another. Trans. K. Blamey. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 363 p.
14. Taylor C. Sources of the Self: The Making of the Modern Identity. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1989. 601 p.

"CORDOCENTRISM – SRODNA PRATSIA – LAND" AS EXISTENTIAL DIMENSIONS OF UKRAINIAN IDENTITY

Valentyn Blazhko
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences and Social Technologies,
Department of Philosophy named after Professor M.D. Kultayeva,
Alchevskykh St., 29, 61002, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0006-9077-5687

The article provides a philosophical and anthropological analysis of Ukrainian identity through the lens of the philosophy of Hryhorii Skovoroda. The research focuses on the interpretation of cordocentrism, the concept of srodna pratsia (congenial work), and the image of land as existential dimensions through which the inner meaning of the Ukrainian mode of being is revealed. This approach makes it possible to consider identity not merely as a sociocultural or national phenomenon, but as a deeply experienced form of self-identity that takes shape in the process of an individual's spiritual self-determination.

It is shown that in Skovoroda's philosophy the heart functions as the inner center of human existence, where freedom, moral choice, and the capacity for self-knowledge are united. The cordocentric paradigm is interpreted as a philosophical foundation for understanding the human being not through external roles or social functions, but through the inner world and responsibility for one's own life path.

Special attention is paid to the analysis of the concept of srodna pratsia, which is understood as a form of spiritual self-realization and a means of achieving inner integrity. It is demonstrated that in the Skovorodian tradition labor – particularly agricultural labor – acquires the meaning not of a utilitarian activity, but of an existential practice through which a person realizes their vocation and affirms their connection with the world. Land is interpreted not merely as an element of traditional culture or a symbol of national heritage, but as an ontological space of human rootedness.

The relevance of the study is determined by contemporary sociocultural and wartime challenges that intensify the problem of identity as a matter of existential choice and responsibility. It is concluded that Skovoroda's understanding of the inner human being and spiritual self-determination provides philosophical grounds for interpreting contemporary practices of identification and allows Ukrainian identity to be viewed as a dynamic phenomenon that preserves its inner integrity.

Key words: Hryhorii Skovoroda, Ukrainian identity, national identity, land, srodna pratsia (congenial work), agriculture, cordocentrism.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 29–36
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 29–36

УДК 141.319.8:355.01
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.3

МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ **ВІЙНИ: МЕЖІ ЇЇ ЕТИЧНОГО ВИПРАВДАННЯ**

Павло Ваксютенко
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
Соціально-гуманітарний факультет, кафедра філософії
вул. Пирогова 9, 01601, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0006-6784-7013

У статті здійснено філософсько етичний аналіз проблеми війни як морального зла та визначено межі її можливого етичного виправдання в контексті сучасних аксіологічних і нормативних теорій. Показано, що війна постає не лише як сукупність окремих актів насильства, але й як системний соціальний феномен, який змінює структуру морального досвіду, руйнує усталені ціннісні орієнтири та викривляє уявлення про допустимі форми застосування сили. Розкрито специфіку війни як структурного та інституціоналізованого зла, що трансформує моральну свідомість індивідів і спільнот, нормалізує насильство як соціальну практику та сприяє його легітимації через політичні, ідеологічні та правові наративи.

Особливу увагу приділено аксіологічним підставам етичного засудження війни, зокрема аналізу конфлікту воєнного насильства з базовими моральними цінностями людського життя: гідністю, свободою, справедливістю та миром, а також напрузі між вимогами самозахисту й збереженням гуманістичних принципів. Проаналізовано засадничі аспекти та внутрішню структуру теорії справедливої війни (*jus ad bellum*, *jus in bello*, *jus post bellum*), висвітлено її потенціал і обмеження як інструмента моральної оцінки збройних конфліктів у сучасних умовах. Обґрунтовано тезу про граничний і трагічний характер будь-якого етичного виправдання збройного насильства: доведено, що навіть у випадках умовної моральної допустимості війна зберігає статус морально проблематичного явища, залишає неминучий «моральний надлишок» провини, страждання й втрат, який не може бути повністю нівельований жодними раціональними чи правовими аргументами.

Ключові слова: війна, моральне зло, етика війни, аксіологія, справедлива війна, людська гідність, цінність життя, насильство, моральна відповідальність, справедливість, мир, *jus ad bellum*, *jus in bello*, *jus post bellum*.

Вступ. Проблема війни як морального феномена належить до числа найбільш складних і водночас фундаментальних у філософській, етичній та політичній думці. Війна супроводжує історію людства від найдавніших часів, постаючи як форма організованого насильства, що істотно впливає на соціальні структури, політичні інститути та систему моральних цінностей. Водночас саме війна найгостріше виявляє межі морального порядку, ставлячи під сумнів універсальність етичних норм і принципів, оскільки зачіпає вимір її екзистенційності, який геть не піддається систематизації, будь-якому впорядкуванню чи унормованості.

У сучасному світі, позначеному глобалізаційними та антиглобалістськими зіткненнями, кризою міжнародної безпеки та трансформацією характеру збройних конфліктів, війна набуває нових форм і вимірів. Гібридні війни, асиметричні конфлікти, використання високотехнологічних засобів ураження та інформаційного впливу значно ускладнюють моральну оцінку воєнних дій. У цих умовах особливо актуальним постає питання про те, чи зберігає війна статус безумовного морального зла та чи можливе її обмежене етичне виправдання.

© Ваксютенко П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Для українського суспільства проблема морального осмислення війни має не лише теоретичне, але й практичне, безпосереднє значення. Війна, яка триває досі, впливає на колективну свідомість, трансформує систему цінностей, актуалізує питання справедливості, відповідальності та гідності. У цьому контексті філософсько-етичний аналіз війни стає необхідним елементом суспільного самоусвідомлення та моральної рефлексії.

Традиційно в етичному дискурсі війна розглядається як моральне зло, що суперечить фундаментальним цінностям людського життя, свободи та миру. Війна повсякчас пов'язана з масовим знищенням людей, стражданнями цивільного населення, руйнуванням соціальних зв'язків і деградацією моральних норм. Вона створює умови, за яких насильство легітимується як допустимий засіб досягнення політичних або стратегічних цілей, що призводить до ерозії етичних заборон і норм. В таким умовах виникає надзвичайна складність виправдання чи осуду тих чи інших дій, оскільки в стані безпосередньої загрози життю людина вмикає всі запобіжники задля самозбереження.

Для розуміння всіх тих змін, які відбуваються в площині війни, особливо її етичного виміру, у філософській традиції сформувалася концепція етичного виправдання війни, найбільш послідовно представлена в теорії справедливої війни. Остання намагається окреслити нормативні межі допустимого застосування збройної сили, виходячи з ідеї, що за певних умов війна може розглядатися як вимушений і морально допустимий засіб захисту від несправедливої агресії. Проте навіть у межах цієї концепції війна не втрачає свого проблематичного морального статусу, а постає як «менше зло», допустиме лише за відсутності альтернатив.

Тож актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного філософсько-етичного аналізу війни як морального зла та визначення меж її можливого етичного виправдання в умовах сучасних збройних конфліктів. Осмислення цієї проблеми має велике значення як для розвитку теоретичної етики, так і для формування відповідальної моральної позиції в суспільстві.

Метою статті є висвітлення та аналіз філософсько-етичних аспектів війни. Для досягнення поставленої мети передбачається розв'язання таких задач: проаналізувати поняття морального зла війни в історико-філософській та сучасній етичній традиції; розкрити аксіологічні підстави морального засудження війни; дослідити основні критерії етичного виправдання війни в межах теорії справедливої війни; окреслити моральні межі допустимого збройного насильства в умовах сучасних конфліктів.

Війна як моральне зло: філософсько-етичний вимір.

У філософській та етичній традиції війна здебільшого осмислюється як радикальне порушення морального порядку, що підважує фундаментальні засади людського співжиття. Вона не може бути зведена суто до сукупності ізольованих актів насильства, а постає як цілісна соціальна практика, інституціоналізована форма зла, яка охоплює політичний, правовий, культурний і моральний виміри. Саме тому війна розглядається не лише як подія чи процес, але й як глибинний виклик самій можливості морального порядку.

Історико-філософський аналіз засвідчує, що вже в античній думці війна розглядалася як небажаний, хоча й неминучий елемент політичного життя. Платон і Аристотель визнавали війну допустимою лише в ролі засобу відновлення порушеного порядку, але не як самодостатню цінність. У середньовічній християнській традиції війна тлумачилася як наслідок гріхопадіння та зіпсованості людської природи, що закріпило уявлення про її моральну проблематичність навіть у разі формальної справедливості.

У філософії Нового часу та Просвітництва війна дедалі більше піддається моральній критиці у зв'язку з утвердженням ідеї природних прав і автономії особи. Формування

концепції універсальної людської гідності посилило усвідомлення того, що війна систематично порушує право на життя, свободу та безпеку. Як зазначає Дж. Мак-Маган, війна створює специфічний моральний контекст, у якому позбавлення життя перестає бути винятковим злочином і перетворюється на інституційно дозволену та легітимовану практику [9, с. 36].

Моральне зло війни виявляється передусім у інверсії моральних норм та легітимації масового насильства. В умовах миру вбивство, каліцтво та приниження особи є предметом безумовного морального осуду, тоді як у війні ці дії часто інтерпретуються як виконання обов'язку або як необхідні засоби досягнення вищих цілей. Дж. Мак-Маган зазначає: «Війна систематично заохочує людей робити те, за що в будь-якому іншому контексті вони були б морально засуджені» [9, с. 39]. Ця інверсія є не випадковою, а закладеною в саму логіку збройного конфлікту і свідчить про глибоку деформацію етичної свідомості, спричинену війною [5, с. 91]. Одним з таких ключових чинників морального зла війни є дегуманізація ворога. Для забезпечення готовності до насильства формується образ противника як абсолютного зла, загрози або істоти, позбавленої повноцінного морального статусу. Дегуманізація спрощує моральне виправдання вбивства, але водночас підриває універсалістський характер моралі, заснований на ідеї рівної гідності кожної людини [11, с. 118].

Особливої гостроти проблема морального зла війни набуває у зв'язку з її впливом на цивільне населення. Сучасні війни характеризуються розмиттям межі між комбатантами та некомбатантами, що призводить до систематичного порушення принципу невинності. Масові переміщення населення, руйнування інфраструктури, гуманітарні катастрофи є не побічними, а структурними наслідками війни [8, с. 147].

Г. Фроу зазначає: «Навіть найбільш обережні військові операції створюють передбачуваний ризик серйозної шкоди для невинних, що ставить під сумнів будь-які претензії на моральну чистоту війни» [7, с. 88]. Ця теза підкреслює, що шкода цивільним є не лише випадковим побічним ефектом, але й структурною рисою війни.

Значущим аспектом морального зла війни є її колективний характер. Війна здійснюється не окремими індивідами, а інституціями, державами, арміями чи союзами. У такому контексті індивідуальна відповідальність розчиняється в системі наказів і ролей. Адже війна залучає до насильства не лише безпосередніх учасників бойових дій, але й широкі соціальні групи через механізми мобілізації, пропаганди чи економічної підтримки. У цьому сенсі відповідальність за моральні наслідки війни набуває дифузного характеру, що ускладнює традиційні уявлення про індивідуальну моральну відповідальність та підриває етичні моделі, засновані на автономії суб'єкта [7, с. 63].

Окремої уваги потребує феномен моральної травми, який у сучасній етиці війни використовується для опису внутрішнього конфлікту, що виникає в осіб, залучених до воєнних дій. Моральна травма виникає тоді, коли людина змушена діяти всупереч власним глибоким моральним переконанням, навіть якщо ці дії санкціоновані державою або військовим командуванням [3, с. 76]. Це свідчить про те, що війна є джерелом морального зла не лише на соціальному, але й на екзистенційному рівні. Крім того, війна справляє тривалий руйнівний вплив на моральну культуру суспільства. Нормалізація насильства, героїзація жорстокості та зниження цінності людського життя можуть зберігатися й після завершення воєнних дій, формуючи культуру толерантності до зла [2, с. 211].

У ширшій соціальній перспективі війна призводить до тривалої трансформації моральної культури. В. Горбулін підкреслює, що війна змінює «ціннісні пріоритети суспільства, нормалізуючи насильство як інструмент вирішення конфліктів» [2, с. 214]. Така нормалізація створює ризик відтворення зла навіть у післявоєнний період.

Таким чином, у філософсько-етичному вимірі війна постає як комплексне, багаторівневе моральне зло, що охоплює індивідуальний, колективний та інституційний рівні. Вона руйнує фундаментальні моральні норми, деформує систему цінностей і створює умови, за яких насильство стає соціально легітимним. Усвідомлення цієї обставини є необхідною передумовою для подальшого аналізу аксіологічних підстав етичного засудження війни та визначення меж її можливого виправдання.

Аксіологічні підстави етичного засудження війни.

Аксіологічний підхід до аналізу війни дає змогу виявити її глибинну моральну проблематичність через співвіднесення з фундаментальними цінностями, що становлять нормативне ядро етики. На відміну від прагматичних або політико-реалістичних підходів, аксіологія виходить з пріоритету цінностей над доцільністю, розглядаючи війну не як інструмент, а як явище, що підлягає моральній оцінці з погляду добра і зла. Саме у площині цінностей стає очевидним, що війна вступає в системний конфлікт із базовими засадами морального порядку.

Цінність людського життя є вихідною та незамінною підставою етичного засудження війни. У сучасній моральній філософії життя розглядається як безумовна цінність, що не може бути редукована до інструментальної користі або стратегічної необхідності. Як зазначає Дж. Мак-Маган, «жодна інша практика не ставить людське життя в настільки системну залежність від політичних цілей, як війна» [9, с. 43].

Війна принципово суперечить кантіанському імперативу та пропонує розглядати людину як мету, а не як засіб. Масове передбачуване позбавлення життя, навіть якщо воно виправдовується захистом держави чи справедливості, означає інструменталізацію людського існування. Г. Фроу підкреслює: «Те, що шкода цивільним є передбачуваною, а не випадковою, робить війну особливо проблематичною з деонтологічної точки зору» [7, с. 95]. Війна вступає у прямий конфлікт з аксіологічним принципом абсолютної цінності життя, що робить її морально неприйнятною навіть у разі обмеженого виправдання.

Війна ж функціонує через системну дегуманізацію ворога. Образ противника як абсолютного зла або загрози дає змогу морально дистанціюватися від його страждання. М. Вальцер визнає, що «навіть у найбільш морально обґрунтованих війнах дегуманізація є постійною спокусою і серйозною загрозою справедливості» [11, с. 127]. Дегуманізація підриває універсалістський характер моралі, оскільки заперечує рівність гідності всіх людей. Саме тому вона становить не побічний, а структурний елемент морального зла війни.

Аксіологічно проблематичним є вплив війни на цінність свободи. Війна передбачає мобілізацію, примус, обмеження громадянських прав і жорстку ієрархію підпорядкування. У таких умовах моральна автономія індивіда значною мірою нівелюється. Це означає, що війна не лише обмежує зовнішню свободу, але й руйнує внутрішню здатність особи до самостійного морального судження. Така втрата автономії має глибокі аксіологічні наслідки, оскільки підриває саму можливість відповідальної моральної дії. С. Лазар підкреслює, що «війна трансформує морального агента на функціональний елемент колективної машини насильства» [8, с. 99].

Цінність справедливості традиційно використовується для етичного обґрунтування війни, зокрема в межах теорії справедливої війни. Однак з аксіологічної перспективи справедливість у війні має глибоко суперечливий характер. Навіть якщо мета війни є справедливою, спосіб її досягнення вступає в конфлікт з базовими цінностями. Справедливість у війні виявляється трагічною цінністю, реалізація якої супроводжується моральними втратами, що не можуть бути повністю компенсовані. К. Коуді зауважує: «Справедливість у війні завжди досягається через засоби, які самі по собі є морально зіпсованими» [5, с. 60].

Мир у сучасній етиці розглядається як позитивна цінність, що передбачає справедливі соціальні відносини, безпеку та взаємне визнання. З цієї перспективи війна є не шляхом до миру, а його запереченням. Принцип пропорційності, який часто використовується для морального обмеження війни, сам по собі свідчить про її аксіологічну проблематичність. Як зазначає Г. Фроу, «пропорційність не усуває морального зла війни, а лише намагається зменшити його масштаб» [7, с. 102]. Б. Орент, своєю чергою, наголошує на тому, що «навіть справедлива війна може бути лише засобом, але ніколи моральною метою» [10, с. 167].

Аксіологічний аналіз демонструє, що війна перебуває в системному конфлікті з фундаментальними моральними цінностями людини. Саме цей конфлікт становить головну підставу її етичного засудження. Навіть у випадках, коли війна розглядається як вимушений засіб захисту, вона залишається морально трагічним явищем, допустимість якого має суворо обмежений характер.

Межі етичного виправдання війни в сучасних теоріях.

Попри фундаментальне аксіологічне та моральне засудження війни, філософська традиція не обмежується абсолютним пацифізмом. Усвідомлення реалій політичного життя, наявності агресії та загроз існуванню політичних спільнот зумовило формування концепцій, що припускають можливість обмеженого етичного виправдання війни. Найвпливовішою серед них є теорія справедливої війни, яка намагається окреслити нормативні межі допустимого збройного насильства, не заперечуючи водночас його моральної проблематичності.

Класична й сучасна теорія справедливої війни виходить з припущення, що війна може бути морально допустимою лише за наявності суворо визначених умов jus ad bellum. До них зазвичай належать справедлива причина, легітимна влада, правильний намір, пропорційність, крайній засіб і розумна ймовірність успіху. Справедлива причина традиційно пов'язується з правом на самооборону або захист від несправедливої агресії. Як зазначає М. Вальцер, «єдине переконливе моральне виправдання війни – це опір серйозному порушенню прав» [11, с. 62]. Водночас навіть у цьому разі війна розглядається не як благо, а як вимушена відповідь на зло.

Критично важливою є умова крайнього засобу. Війна може вважатися морально допустимою лише тоді, коли всі ненасильницькі способи врегулювання конфлікту виявилися неефективними. Г. Фроу підкреслює: «Звернення до війни є морально виправданим лише тоді, коли альтернативи справді вичерпані, а не просто незручні» [7, с. 69].

Таким чином, *jus ad bellum* не виправдовує війну як таку, а лише окреслює надзвичайно вузьке поле її умовної допустимості. Навіть якщо війна визнана морально допустимою на рівні *jus ad bellum*, вона залишається обмеженою жорсткими вимогами jus in bello. Центральними з-поміж них є принципи розрізнення та пропорційності.

Принцип розрізнення вимагає чіткого розмежування між комбатантами та некомбатантами. Однак у сучасних війнах, особливо гібридних та асиметричних, це розмежування стає дедалі більш проблематичним. С. Лазар зазначає, що «умови сучасної війни роблять дотримання принципу розрізнення не лише складним, а іноді й практично неможливим» [8, с. 141]. Принцип пропорційності вимагає, щоб завдана шкода не перевищувала очікувану воєнну перевагу. Проте, як зазначає Дж. Мак-Маган, «пропорційність не усуває проблему навмисного ризику для невинних, а лише намагається її кількісно обмежити» [9, с. 58]. Це означає, що навіть дотримання *jus in bello* не знімає морального тягаря війни.

У сучасній етичній думці поширеною є інтерпретація війни як «меншого зла». Згідно з цим підходом, війна може бути морально допустимою не тому, що вона є доброю,

а тому, що альтернативою є ще більше зло, наприклад знищення політичної спільноти або масові порушення прав людини.

К. Коуді застерігає, що аргумент «меншого зла» є небезпечним, оскільки «він схильний розширювати межі допустимого насильства, якщо не супроводжується жорсткими моральними обмеженнями» [5, с. 74]. Це свідчить про необхідність постійної критичної рефлексії щодо застосування цього аргументу.

Сучасні теорії справедливої війни дедалі більше уваги приділяють виміру *jus post bellum*, справедливості після війни. Йдеться про моральну відповідальність за наслідки збройного конфлікту, відновлення зруйнованих спільнот і притягнення винних до відповідальності. Б. Орент наголошує на тому, що «війна не може вважатися морально завершеною, доки не створені умови для справедливого миру» [10, с. 183]. Це означає, що навіть формально справедлива війна може втратити моральну легітимність, якщо її наслідки відтворюють несправедливість і насильство.

Отже, аналіз аспектів етичного виправдання війни демонструє, що межі такої допустимості є надзвичайно вузькими і принципово трагічними. Війна може бути морально терпимою лише як виняток, як вимушена відповідь на серйозне зло, але ніколи як повноцінно легітимна моральна практика.

Як слушно зауважує С. Базарган-Форвард, «навіть справедлива війна залишає по собі моральний залишок, який неможливо повністю виправдати або стерти» [3, с. 18]. Саме цей «моральний залишок» і засвідчує фундаментальну обмеженість будь-яких спроб етичного виправдання війни.

Висновки. У статті здійснено філософсько-етичний аналіз війни як морального зла та окреслено межі її можливого етичного виправдання в контексті сучасних аксіологічних і нормативних теорій. Проведене дослідження дає змогу дійти низки узагальнюючих висновків, що мають як теоретичне, так і світоглядне значення.

Встановлено, що війна в етичному вимірі постає не лише як сукупність окремих аморальних дій, але й як структурне та інституціоналізоване моральне зло. Вона трансформує самі умови морального судження, легітимуючи насильство, дегуманізацію та інструменталізацію людського життя. Це дає підстави розглядати війну як явище, що системно підриває фундаментальні моральні заборони та деформує етичну свідомість як індивідів, так і спільнот.

Аксіологічний аналіз показує, що війна перебуває в глибокому конфлікті з базовими моральними цінностями людського життя. Особливо показовим є те, що навіть за умов оборонного характеру війни ці цінності зазнають неминучого порушення. Війна не лише знищує життя, але й підриває універсальний принцип рівної гідності, обмежує моральну автономію особи та нормалізує насильство як засіб досягнення політичних цілей.

З'ясовано, що теорія справедливої війни, попри її значущість для нормативного осмислення збройних конфліктів, не усуває морального зла війни, а лише окреслює надзвичайно вузькі межі її умовної допустимості. Критерії *jus ad bellum*, *jus in bello* та *jus post bellum* виконують радше обмежувальну, ніж легітимаційну функцію, спрямовану на мінімізацію моральної шкоди, але не на її виправдання в повному сенсі.

Обґрунтовано, що інтерпретація війни як «меншого зла» має граничний і трагічний характер. Вона можлива лише в ситуаціях крайньої необхідності та за умови суворого дотримання моральних обмежень. Навіть у таких випадках війна залишає по собі неминучий «моральний надлишок», що проявляється у формі сукупності страждань, втрат і травм, які не можуть бути повністю компенсовані жодними справедливими намірами або результатами.

Показано, що етичне осмислення війни не може обмежуватися моментом її початку або ведення. Моральна відповідальність поширюється й на постконфліктний період, зокрема на відновлення справедливого миру, притягнення винних до відповідальності та подолання довготривалих моральних і соціальних наслідків війни. Невиконання цих вимог підриває навіть умовну моральну легітимність збройного конфлікту.

Загалом проведене дослідження дає змогу стверджувати, що війна, навіть у разі обмеженого етичного виправдання, залишається морально проблематичним і трагічним явищем. Її допустимість не може розглядатися як норма, а лише як крайній виняток у ситуаціях захисту від радикального зла. Усвідомлення цього є необхідною передумовою для формування відповідальної моральної позиції, спрямованої на утвердження миру як найвищої цінності та мінімізацію насильства в міжнародних і внутрішніх конфліктах.

Список використаної літератури

1. Попович М.В. Філософія свободи. Харків: Фоліо, 2018. 526 с.
2. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / НІСД; за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ, 2017. 494 с.
3. Bazargan-Forward S. War and Moral Injury. *Moral Injury and the Humanities*. Interdisciplinary Perspectives / ed. Andrew I. Cohen, Kathryn McClymond. Routledge. New York, 2024. P. 18–26.
4. Brown C. Ethics, Economics and International Relations. Edinburgh University Press, 2013. 180 p.
5. Coady C. Morality and Political Violence. Cambridge University Press, 2011. 322 p.
6. Fabre C. Cosmopolitan War. Oxford: Oxford University Press, 2012. 324 p.
7. Frowe H. The Ethics of War and Peace. Routledge. New York, 2023. 288 p.
8. Lazar S. Sparing Civilians. Oxford: Oxford University Press, 2020. 168 p.
9. McMahan J. Killing in War. Oxford: Oxford University Press. 2009. 250 p.
10. Orend B. The Morality of War. Broadview Press, 2013. 344 p.
11. Walzer M. Just and Unjust Wars. Basic Books, 2015. 416 p.
12. Williams R. Ethics and the Limits of Philosophy. Harvard University Press, 2011. 273 p.

MORAL EVIL OF WAR AND THE LIMITS OF ITS ETHICAL JUSTIFICATION

Pavlo Vaksiutenko
Assistant at the Department of Philosophy,
Faculty of Social Sciences and Humanities
Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University
Pyrohova str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0006-6784-7013

The article offers a philosophical and ethical analysis of war as a form of moral evil and delineates the limits of its possible ethical justification in the context of contemporary axiological and normative theories. It is argued that war should be understood not merely as a set of isolated acts of violence, but as a systemic social phenomenon that reshapes the structure of moral experience, undermines established value orientations, and distorts conceptions of permissible uses of force. The specificity of war as a structural and institutionalized evil is revealed, demonstrating how it transforms the moral consciousness of individuals and communities, normalizes violence as a social practice, and facilitates its legitimation through political, ideological, and legal narratives.

Particular attention is paid to the axiological grounds for the ethical condemnation of war, especially to the conflict between military violence and such fundamental moral values of human life as dignity, freedom, justice, and peace, as well as to the tension between the demands of self defence and the preservation of humanistic principles. The article examines the foundational aspects and internal structure of just war theory (*jus ad bellum*, *jus in bello*, *jus post bellum*), highlighting both its potential and its limitations as an instrument for the moral evaluation of armed conflicts under contemporary conditions. It substantiates the thesis of the borderline and tragic character of any ethical justification of armed violence, arguing that even in cases of conditional moral permissibility war retains the status of a morally problematic phenomenon and leaves an inevitable "moral remainder" of guilt, suffering, and loss that cannot be fully neutralized by rational or legal arguments.

Key words: war, moral evil, ethics of war, axiology, just war theory, human dignity, value of life, violence, moral responsibility, justice, peace, *jus ad bellum*, *jus in bello*, *jus post bellum*.

Дата першого надходження статті до видання: 20.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 37–45
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 37–45

УДК 130.2:641
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.4

ФІЛОСОФІЯ ЇЖІ: ПОЛІЛОГ СМИСЛІВ У ПРОСТОРІ КУЛЬТУРИ

Олексій Варипаєв
Державний біотехнологічний університет,
факультет менеджменту, адміністрування та права,
кафедра ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Алчевських, 44, 61002, м. Харків, Україна
https://orcid.org/0000-0003-0541-9102

У статті проводиться філософсько-антропологічний аналіз їжі з позиції відмови сприймати її як пасивний ресурс. Натомість вона постає «тотальним соціальним фактом», що визначально формує етику, право та самі інструменти пізнання. Головний фокус роботи зосереджено на подоланні «філософської анорексії», притаманній західній традиції, та на деконструкції міфу про автономного суб'єкта.

Автор просуває концепцію «паразитичної особистості» й бачить людину голобіонтом, тобто вузлом живих зв'язків. Саме ігнорування цієї єдності провокує кризи, зокрема проблему відходів як результат онтологічної сліпоти культури.

У роботі реабілітовано смак як валідний інструмент пізнання реальності («епістенологія»). Спираючись на сомаестетику та гастрофізику, автор доводить здатність тілесного досвіду верифікувати буття. Особливу увагу приділено новітнім викликам: експансії генеративного штучного інтелекту, що породжує «візуальний голод» і цифрові симулякри, та правовим парадоксам, де статичні норми інтелектуальної власності вступають у конфлікт з природою кулінарної традиції.

Розглядається екзистенційний вимір їжі в умовах війни в Україні. У роботі доведено, що в «граничній ситуації» споживання локальних продуктів виходить за межі буденності, стаючи інструментом ментальної деокупації та символом відновлення національного суверенітету. Наголошується на важливості авторської моделі «харчової свідомості», яка забезпечує синергію етичної відповідальності, естетичної уважності та політичної суб'єктності.

Сформульовано висновок про доцільність переорієнтації гуманітарних досліджень: від «дистальної етики» заборон до «проксимальної онтології» участі. Саме тут кожен акт споживання трансформується в усвідомлене ствердження життя та вияв турботи про спільне майбутнє.

Ключові слова: філософія їжі, паразитична особистість, сомаестетика, харчові відходи, гастрофізика, продовольчий суверенітет, інтелектуальна власність, війна в Україні, онтологія смаку.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Століттями західна метафізика страждала на своєрідну «філософську анорексію», ізолюючи розум від тілесних впливів. Класична традиція маргіналізувала смак як «нижче», тваринне чуття, віддаючи беззаперечний примат зору. Причиною є те, що, на відміну від дистанційного споглядання, акт їжі вимагає буквального знищення об'єкта, який руйнує безпечну межу між «Я» та світом [15; 30].

Проте сьогодні гуманітаристика здійснює своєрідний «харчовий поворот» (food turn). Їжа стає «тотальним соціальним фактом» (М. Мосс), змушуючи переглянути саму структуру людського «Я». Однак, попри «харчовий поворот», сучасний дискурс стикається з новими викликами: від онтологічної кризи суб'єктності та етичного виміру марнотратства до загрози технологічної підміни реальності, яку несуть алгоритми штучного інтелекту. Саме ці розриви вимагають філософської рефлексії.

© Варипаєв О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

В українському контексті ця теорія набуває ще більшої екзистенційної гостроти. Війна перетворює їжу з рутини на «граничний маркер» буття. Цифрові мережі стають архівами виживання [1, с.30], а спільна трапеза – актом ментальної деокупації, який зшиває розірвану соціальну тканину [2, с.201].

Статистика ФАО (“Humanitarian Needs and Response Plan 2025”) підтверджує: руйнування інфраструктури ставить під загрозу п’ять мільйонів життів [11, с.5]. У цій точці їжа скидає маску абстрактного товару, повертаючи собі первинний онтологічний статус умови життя. Споживання «свого» (херсонського кавуна чи мелітопольської черешні) виступає як політичний жест відновлення суверенітету над власним світом.

Попри глибину аграрної етики [28] та сомаестетики смаку [14], дискурс лишається розірваним. Бракує ланки, що з’єднає онтологію «їдця» з правовими механізмами. Інтелектуальна власність вже стала полем битви за ідентичність [5]. Подолання цієї німоти у діалозі між філософією існування та юридичною прагматикою є ключовою метою нашої роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поворот до їжі (food turn) легітимізував цю сферу як окреме поле філософії та зробив видимими питання етики й автентичності [4]. Цей зсув руйнує історичну ієрархію чуттів. К. Корсмейер зробила виклик кантівському снобізму та довела здатність смаку нести складні смисли [15]. Д. Коцанович розвиває цю думку в розробці спеціальної сфери сомаестетики й трактує трапезу як активне «мистецтво жити» [14].

Н. Перулло пропонує термін «епістенологія» для позначення пізнання світу через смакування [20]. Емпіричну базу підводить Ч. Спенс. Його гастрофізика доводить мультисенсорну природу сприйняття [27]. Антропологія фіксує повернення тілесності у статус повноцінного носія культури [9].

Радикальну деконструкцію суб’єктності пропонує Л. Гелдке через концепцію «паразитичної особистості» [13]. Історичний зв’язок їжі та свободи підкреслює І. Рассоха. У полеміці з Ф. Броделем він аналізує український побут XVIII – XIX століть. Споживання білого хліба та м’яса українцями було доказом соціальної свободи та відсутності класичного кріпацтва [3, с. 174]. Лінгвісти підтверджують це кодування історії у назвах страв [18, с.80]. Т. Шлехоферова та Г. Фаткова розглядають кулінарні книги як носії пам’яті, де рецепти слугують інструментом конструювання ідентичності [26]. М. Сігел нагадує про роль випадкових міфів у формуванні наших традицій [25].

Етичний фокус літератури змістився до глобальної біополітики. Р. Сандлер і П. Томпсон протиставляють аграрний світогляд індустріальній комодифікації життя [23; 28]. К. Дрінг радикалізує цю тезу та викриває колоніальну природу агросистем заради відновлення зв’язку із землею [10]. А. Феррарі сумнівається у здатності технологій звільнити нас і вбачає у культивованому м’ясі ризик перетворення їжі на алгоритм [12]. В умовах війни цей вимір стає питанням гідності, їжа трактується як інструмент ментальної деокупації [2; 11].

Проблему марнотратства та «дефектних харчових концептів» розробляють Ю. Баджіні, Д. Пірсон та А. Боргіні [4; 7]. На перетині культури та права виникає конфлікт між плинною кулінарією та жорсткими нормами. Е. Бонадіо та А. Боргіні доводять неможливість закону «заморозити» традицію без виключення Інших [5]. М. Боннотті доповнює це дискусією про культурну апропріацію [6].

Однак, попри науковий консенсус щодо пізнавальної природи смаку, загальна картина лишається фрагментарною. Правники ігнорують онтологію, а дослідники штучного інтелекту випадають із питань суверенітету. Наше дослідження пропонує необхідну інтегральну модель для пояснення трансформації та інтеграції смаку в умовах сучасних викликів.

Мета статті. Метою роботи є подолання розриву між суб'єктивним смаком та його нормативним регулюванням. Застосовано трансдисциплінарний аналіз їжі як «тотального соціального факту». Методологія об'єднує чотири вектори. Перший охоплює епістемологію та сомаестетику, де споживання постає інструментом пізнання світу. Другий базується на реляційній онтології та замінює ідею ізольованого індивіда моделлю людини як голобіонта або вузла біологічних зв'язків. Також використано екзистенційний аналіз війни як «граничної ситуації» перетворення їжі на маркер ідентичності. Третій напрям залучає етику та біополітику для викриття прихованих механізмів влади в агропланування. Четвертим елементом виступає правова герменевтика конфлікту між плинною природою смаку і статичними нормами інтелектуальної власності. Додатково використано методи філософсько-історичної реконструкції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Етика їжі давно вийшла за межі вегетаріанства чи дієтичних обмежень. Ю. Баджіні та П. Томпсон перетворили її на інструмент критичного аналізу глобальних систем [4; 28]. Питання особистого вибору тут відступає. Натомість ми вивчаємо вплив продовольчої архітектури на саме розуміння нашої людяності.

Еволюцію цієї думки ілюструє Л. Гелдке. Раніше вона критикувала модель людини як ізольованої «більярдної кулі». У новітній праці 2025 року дослідниця радикалізує погляд концепцією «паразитичної особистості». Людина за своєю природою не є автономною. Ми існуємо як голобіонти або мережі біологічних зв'язків. Наше життя можливе лише через постійну інкорпорацію інших організмів. Варто наголосити на тому, що термін «паразитизм» тут позбавлений негативних моральних конотацій експлуатації. Він фіксує біологічну та екзистенційну умову можливості життя: ми існуємо як складні симбіотичні системи, де межа між «Я» та «Іншим» є проникною. Отже, визнання власної «паразитичної» або, точніше, взаємозалежної сутності стає фундаментом нової етики [13, с.12].

Зведення етики до закликів «голосувати гаманцем» ми вважаємо хибним. Такий підхід лише маскує реальні умови виробництва. Р. Порчедду вбачає корінь проблеми в тотальній комодифікації. Їжа тут функціонує виключно як товар. Ринок перетворює голод з моральної катастрофи на прийнятний «побічний ефект» економіки [22, с. 190]. К. Дрінг поглиблює цю критику вказівкою на колоніальну логіку сучасних систем. Вони ігнорують живі зв'язки із землею, тому зміна дієти не виправить систему, що заснована на експлуатації [10].

Вершиною кризи став «скандал харчових відходів». Ю. Баджіні нагадує про племена масаї, для яких псування їжі є ознакою божевілля. Натомість індустріальний світ викидає 17% продовольства. А. Боргіні та Н. Пірас пояснюють це «дефектними харчовими концептами». Продукти стають сміттям лише через естетичну невідповідність стандартам [7]. Можна розглядати це не як логістичну помилку, а як глибокий етичний провал. Т. Лехтокуннас підтверджує тезу про штучність категорії сміття, яка формується через наші щоденні практики [16, с.2].

Зіставлення концепцій П. Томпсона та Р. Сандлера оголює конфлікт у розумінні сталості. Р. Сандлер будує етику як холодний моральний розрахунок добробуту [23]. П. Томпсон натомість переносить дискусію у поле біополітики. Він звинувачує індустріалізацію в гонитві за «ресурсною достатністю» ціною руйнування живих систем. Етика тут стає битвою за суверенітет і право громад вирішувати власну долю замість пасивного споживання [28].

Крім того, війна стає для етики «граничною ситуацією». Звіт ФАО щодо України наголошує на відновленні аграрних практик як питанні людської гідності, а не лише економіки [11]. О. Варипаєв вказує на здатність війни зривати з їжі маску товару та повертати їй первинний екзистенційний статус. У «граничній ситуації» війни споживання

локальних продуктів перестає бути рутиною і стає актом ретериторіалізації, символічним поверненням контролю над власним простором. Відбувається перетворення їжу на дієвий інструмент «ментальної деокупації», що зшиває розірвану соціальну тканину та протистоїть онтологічному терору загарбника, який спрямований на екзистенційне винищення [2, с. 205].

Отже, з нашої точки зору, сучасна етика мусить перерости рівень індивідуальних рішень заради аналізу інституцій. В її основу лягає «харчова свідомість» (food consciousness). Йдеться про усвідомлення вартості кожного шматка їжі та визнання нашої глибокої залежності від інших життів, адже крізь споживання їжі вибудовується своєрідна цікава філософія буття.

Смак також треба розглядати як інструмент пізнання та саморефлексії, який повертає харчуванню статус епістемологічної події, а не лише біологічної функції. Західна філософія століттями підтримувала режим «сенсорного апартеїду» та маргіналізувала контактні відчуття. Смак, нюх і дотик вважалися надто «тваринними» для високої теорії. Платон і Кант віддавали примат зору та слуху заради безпечної дистанції. Смак же лякав їх необхідністю знищення об'єкта через інкорпорацію [15]. К. Корсмейер у своїх працях зруйнувала цю ієрархію. Вона довела наявність у смаку когнітивної глибини на рівні з музикою чи живописом. Смак у глибинному сенсі є не просто фізіологічною реакцією, а актом семіотичного розпізнавання та роботи пам'яті. Як наслідок, унікальність їжі полягає в її «радикальній інтимності». Її неможливо осягнути здалеку, а лише впустивши всередину власного тіла [15, с. 102].

Вагомий внесок здійснює Н. Перулло своєю концепцією «епістенології» (epistenology). Він поєднує знання та виноробство заради розгляду смаку як динамічної практики. Хоча Перулло первинно виводив цей неологізм з поєднання епістемології та енології (науки про вино), ми вважаємо за необхідне екстраполювати цей підхід на гастрономію загалом. Епістенологія тут протистоїть об'єктивізму числових рейтингів, пропонуючи натомість модель «екологічного сприйняття», де пізнання є реляційним процесом. Також Н. Перулло критикує фетишизацію балів чи шкал як дегуманізацію досвіду. Натомість він пропонує «гаптичний смак» (haptic taste). Ротова порожнина стає органом тактильного пізнання світу, а смак розгортається у часі як ритм сприйняття [20, с. 4].

Концепцію інтегрує Д. Коцанович через інтеграцію їжі в сомаестетику. Вона розвиває ідеї Р. Шустермана й трактує їжу як практику «мистецтва жити». Смак тут стає інструментом турботи про себе. Тілесна свідомість слугує не перешкодою, а фундаментом для розуму, тому естетика споживання перетворюється на етичне самовдосконалення через увагу до тіла [14; 24].

«Гастрофізика» Чарльза Спенса підводить під це емпіричну базу. Він довів мультисенсорну природу смаку. Вага виделки чи музика здатна змінити сприйняття їжі. Це руйнує міф про «чистий об'єкт». Ми завжди споживаємо цілісну «атмосферу» [27, с. 54]. Ідея об'єктивного смаку втрачає сенс, а межа між реальністю продукту та грою свідомості зникає. Варто згадати й патології сприйняття в «обезогенному середовищі». Багато дослідників вказують на розрив зв'язку людини з тілом. Індустріальна культура перетворює їжу на автоматичне паливо. Ми жертвуємо нюансами смаку заради швидкості та зручності. Сомаестетика бачить вихід у «усвідомленому харчуванні» (mindful eating). Духовна практика повернення контролю вбачається поверненням до первинних архетипів. О. Манчіоппі через тексти Італо Кальвіно доводить силу смаків як мови пам'яті. Шлях пізнання світу через афективну сомаестетику дає людині те, на що не здатен чистий інтелект [17].

Однак цей тілесний вимір їжі ніколи не існує «поза нормою». Те, що саме вважають їстівним, автентичним або «своїм», в культурі людства з часом закріплюється юридично, а отже, підлягає перекладу живого досвіду смаку у формальні категорії, які можуть як захищати традиції, так і редукувати їх до товарного знаку.

Важливим виміром зміщення фокусу стають зовнішні інститути. Закон не просто регулює обіг продуктів – він буквально створює їхню реальність через «правову онтологію». Е. Бонадіо та А. Боргіні у дослідженні 2024 року проаналізували 50 кейсів. Вони довели факт перетворення їжі на «правовий конструкт». Як не дивно, межу між оригіналом і підробкою визначає не природа. Її встановлює режим інтелектуальної власності [5, с. 1–3]. Класичним прикладом такої «юридичної алхімії» є справа «Нікс проти Хеддена» 1893 року. Верховний суд США оголосив помідор овочем заради податків. М. Сігел називає це статусом «функціонального виду» (functional kind). Суспільство цікавить економічна функція об'єкта. Його ботанічна сутність стає вторинною [25, с. 43–45].

Подібна логіка продовжується в системі географічних зазначень (GIs), таких як «Пармезан». Е. Бонадіо та А. Боргіні вбачають тут битву за ідентичність. Проте виникає суперечність. Культура їжі є плинною та міграційною за своєю суттю. Право ж вимагає статики та чітких кордонів. Закон намагається «заморозити» те, що є живою еволюцією. Захист спадщини поступово перетворюється на інструмент виключення [5]. Цей правовий парадокс набуває глибшого змісту крізь призму концепції голобіонта. Оскільки культура їжі є живим організмом, жорсткі юридичні межі виглядають тут штучно. Закон намагається перетворити плинну практику на мертвий об'єкт власності, хоча справжній захист спадщини полягає саме у передачі живого знання, а не в його консервації.

У сучасному цифровому світі ця межа стає ще хиткішою. Дж. Каліфано та Ч. Спенс фіксують парадокс довіри. Штучний інтелект створює зображення їжі, привабливіші за реальність, проте маркування "AI" миттєво знижує їхню цінність. Отже, «онтологія їстівного» тепер залежить від сигналів довіри, а не від сенсорного досвіду [8].

Політичним виміром проблеми є продовольчий суверенітет. К. Дрінг стверджує факт руйнування колоніалізмом харчових онтологій підкорених народів. Сучасні системи продовжують це «епістемічне гноблення» та ігнорують усталені зв'язки людей із землею. Справедливість вимагає від права гнучкості. Закон мусить навчитися захищати колективні традиції, а не лише корпоративні бренди [10; 28].

В епоху цифрового відтворення їжа стикається з викликом «онтологічного розриву». Дослідження Дж. Каліфано та Ч. Спенса (2024) демонструють, що алгоритми генеративного штучного інтелекту створюють «надстимули», зображення, які мозок сприймає як смачніші та енергетично цінніші за реальні прототипи. Однак це породжує парадокс довіри: візуальна досконалість симулякра знецінює недосконалу матерію реальної їжі. У цьому контексті смак залишається останнім бастіоном реальності, адже його, на відміну від картинки, неможливо сфальсифікувати без фізичного контакту. Сомаестетика, таким чином, стає практичною стратегією верифікації буття в умовах цифрової симуляції [8; 13, с. 107–109].

Ми вважаємо, що майбутнє філософії їжі та її досліджень формується на перетині трьох сфер. Етика тут визнає людину частиною мережі, естетика повертає тілу роль центру пізнання, а право захищає живе знання від продажу. Саме інтегральна модель «харчової свідомості» стане нашою мапою в умовах цієї кризи.

Ключове питання нашого дослідження можна сформулювати через аналіз змін ландшафту етики й права за умови інтерпретації їжі не як пасивного фону існування, а як події, що безпосередньо конституює онтологію людини крізь призму «паразитичної

суб'єктності». Визнаючи вагомий внесок попередніх дослідників, можемо дійти радикальнішого висновку про те, що їжа не є інертним ресурсом. Вона діє як медіум, що деконструює ілюзію автономного картезіанського «Я» та змушує гуманітаристику шукати нові методологічні орієнтири. Саме тому ми наполягаємо на зміщенні вектору від «дистальної» етики заборон, що оцінює світ відсторонено, до «проксимальної» онтології участі.

Далі можна сформулювати висновок про те, що продовольча криза є не стільки управлінським збоєм чи технологічною помилкою, скільки симптомом системної онтологічної сліпоти. Ми синтезуємо наявні в літературі підходи, зокрема позицію щодо відходів як наслідку нормативних режимів, правові парадокси та концепт «візуального голоду», де образ витісняє реальний досвід. Концептуальна новизна підходу полягає в інтеграції цих ліній у єдину рамку. Ми вважаємо, що жодне вирішення проблеми відходів не буде ефективним, доки їжа розуміється виключно як товар. Необхідна зміна її статусу на «активного агента» як учасника реляційної мережі, який співформує наші практики, норми та саму структуру суб'єктності. У цьому контексті парадокс права та загрозу «візуального голоду» інтерпретуємо як аргумент на користь захисту «права на смак». Таке право розглядається нами не як споживча примха, а як базовий екзистенціал, нерозривно пов'язаний з людською гідністю, довірою та здатністю бути в реальності тілесно.

Наше дослідження зосереджено на західній традиції, за кадром лишилися східні практики та східна філософія, які можуть стати плідним доповненням головних намічених підходів. Так само й «сомаестетичну освіту» визначено лише як перспективу. Окремого критичного погляду вимагає експансія штучного інтелекту та синтетичної біології, адже тут під загрозою опиняється сама «етика місця». Слідом за А. Феррарі треба звернути дуже пильну увагу на небезпеку перетворення їжі на цифровий симулякр, що загрожує втратою смаку як одного з останніх «якорів реальності» [12].

Евристична наукова цінність роботи полягає насамперед у моделі «харчової свідомості», яка формує цілісне бачення для об'єднання розрізнених дискусій. Вона синтезує етику, естетику та право й доводить безсилля технологій перед кризою без зміни самої онтології. Гуманітаристика має нарешті відмовитися від міфу про ізольованого суб'єкта і перейти до концепції «реляційного вузла». У ній людина мислиться залежною, але не приниженою, залученою, але не розчиненою. Практичний вимір цього підходу сягає освіти, політики та екології, оскільки питання їжі завжди є питанням спільного життя. В принципі, це означає, що повсякденний вибір продуктів набуває онтологічного, екзистенційного, естетичного та політичного статусу, а кожен акт споживання стає безпосереднім внеском у формування майбутнього планети.

Висновки. Наше дослідження проводить системну критику епохи «дистальної етики». Треба визнати, що концепція автономного суб'єкта вичерпала себе. Через оптику «паразитичної особистості» доведено, що людина є голобіонтом, для якого їжа є не пасивним ресурс, а активним «Іншим». Відбувається перетворення етики з набору дієтичних правил на практику відновлення екосистемних зв'язків, де криза відходів постає наслідком нашої онтологічної сліпоти, а не просто логістичних прорахунків.

Ми підтримуємо реабілітацію смаку як повноцінного інструмента пізнання реальності, який сьогодні опинився під загрозою. Експансія штучного інтелекту та «візуальний голод» створюють ризик підміни живого досвіду симулякрами, тому розвиток «сомаестетичної грамотності» стає умовою збереження людської автономії. Паралельно аналіз правового поля викрив нездатність статичних норм інтелектуальної власності вхопити плинну природу традиції, що вимагає від юриспруденції більшої гнучкості.

Особливої екзистенційної ваги тема набуває в українському контексті: війна зриває з їжі маску товару, повертаючи їй первинний статус інструмента ментальної деокупації та маркера національного супротиву та суверенітету.

Інтегруючим фактором стає модель «харчової свідомості». Вона зшиває етику, естетику й політику в єдину систему, доводячи, що вихід з глобальних криз лежить не в площині нових технологій, а у зміні самої оптики сприйняття. Філософія їжі у новітній парадигмі стає формою захисту людського в людині, де кожен акт споживання перетворюється на свідоме онтологічне ствердження життя.

Список використаної літератури

1. Бондаренко Г. Соціокультурні зміни повсякдення сільської людності Наддніпрянщини. *Народна творчість та етнологія*. 2024. № 2 (402). С. 27–34. https://doi.org/10.15407/nte2024.02.027.
2. Варипаєв О. Філософія їжі в Україні у воєнний час: етнокультурні моделі та екзистенційні реалії. *Культурологічний альманах*. 2025. № 2 (24). С. 199–208. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.2.24.
3. Рассоха І. Усупереч Броделю: передові риси матеріальної культури України XVIII–XIX століть (білий хліб і винокуріння). *Культурологічний альманах*. 2025. № 2 (14). С. 170–175. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.2.20.
4. Baggini J. How the World Eats: A Global Food Philosophy. Pegasus Books, 2025.
5. Bonadio E., Borghini A. Food, Philosophy, and Intellectual Property: Fifty Case Studies. Routledge, 2024. https://doi.org/10.4324/9781003372223
6. Bonotti M. Gastronomy, Multiculturalism and the State. Department of Politics and International Relations, Monash University, 2022.
7. Borghini A., Piras N. Semantic and philosophical approaches for advancing the identification and measurement of food waste. *Nature Food*. 2025. Vol. 6, № 6. P. 547–552. https://doi.org/10.1038/s43016-025-01167-2.
8. Califano G., Spence C. Assessing the visual appeal of real/AI-generated food images. *Food Quality and Preference*. 2024. Vol. 116. Article 105149. https://doi.org/10.1016/j.foodqual.2024.105149.
9. Đerić G. Food – the story of our life: Contribution to food studies and anthropology of taste. *Etnoantropološki problemi*. 2013. Vol. 8, № 1. P. 41–59. https://doi.org/10.21301/eap.v8i1.2.
10. Dring C., Lin S., Newell R. et al. Possibilities for decolonizing food planning: Addressing ontological dominance, affective and relational dispositions, and (re)imagining just food futures. *Possibility Studies & Society*. 2025. P. 1–20. https://doi.org/10.1177/27538699251324727.
11. FAO. Ukraine: Humanitarian Needs and Response Plan 2025. Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2025. https://www.fao.org/documents/card/en/c/cc9231en.
12. Ferrari A. Cultivated meat: Ethics and ontology. *Techné: Research in Philosophy and Technology*. 2025. Advance online publication.
13. Heldke L. Parasitic Personhood and the Ontology of Eating. Routledge, 2025.
14. Koczanowicz D. The Aesthetics of Taste: Eating within the Realm of Art. Brill, 2025. https://doi.org/10.1163/9789004534933.
15. Korsmeyer C. Making Sense of Taste: Food and Philosophy. Cornell University Press, 1999.
16. Lehtokunnas T. The circular economy futures in the making: Transformativity and object ontologies in food waste practices in Finnish households, supermarkets and biogas plants. *Futures*. 2023. Vol. 153. Article 103241. https://doi.org/10.1016/j.futures.2023.103241.
17. Mancioppi E. The flavor of texts: Gustatory and olfactory experiences in Italo Calvino's Under the Jaguar Sun. In: Perullo N. (ed.) Taste as Experience. Columbia University Press, 2020. P. 145–162.

18. Maulana M.F., Alnizar F., Amanulloh N. Symbols, identity, and tradition: The linguistic anthropology of Javanese traditional food. *Jurnal Antropologi: Isu-Isu Sosial Budaya*. 2025. Vol. 27, № 1. P. 76–87. https://doi.org/10.25077/jantro.v27.n1.p76-87.2025.
19. Pearson D. Rethinking food waste: An ethical imperative. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*. 2024. Vol. 37. Article 4. https://doi.org/10.1007/s10806-024-09901-x.
20. Perullo N. Taste as Experience: The Philosophy and Aesthetics of Food. Columbia University Press, 2016.
21. Perullo N., Koczanowicz D. Somaesthetics and Food. Brill, 2026.
22. Porcheddu A. Nature and food commodification: Hunger, rights and the market. *Philosophy & Social Criticism*. 2002. Vol. 28, № 2. P. 186–201. https://doi.org/10.1177/019145370202 8002598.
23. Sandler R.L. Food Ethics: The Basics. Routledge, 2014.
24. Shusterman R. Thinking through the Body: Essays in Somaesthetics. Cambridge University Press, 2012.
25. Siegel M. The Secret History of Food: Strange but True Stories About the Origins of Everything We Eat. Ecco, 2021.
26. Šlehoferová T., Fatková G. Manuscript cookbooks on the move: Social functions, heritage management and women's narratives in the Czech-Bavarian Borderland. *Food, Culture & Society*. 2023. https://doi.org/10.1080/15528014.2023.2230081.
27. Spence C. Gastrophysics: The New Science of Eating and Flavor. Food Series. 2022. EP 3.
28. Thompson P.B. From Silo to Spoon: Local and Global Food Ethics. Oxford University Press, 2023. https://doi.org/10.1093/oso/9780197744727.001.0001.
29. UN Environment Programme. Food Waste Index Report 2024. UNEP, 2024. https://www.unep.org/resources/publication/food-waste-index-report-2024.
30. Worth S. Taste: A Philosophy of Food. Reaktion Books, 2023.

PHILOSOPHY OF FOOD: A POLYLOGUE OF MEANINGS IN THE SPACE OF CULTURE

Olexii Varypaiev
State Biotechnological University,
Faculty of Management, Administration and Law,
UNESCO Chair "Philosophy of Human Communication" and Social and Humanitarian Disciplines
Alchevskykh St., 44, 61002, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-0541-9102

The article provides a philosophical and anthropological analysis of food, rejecting the perception of it merely as a passive resource. Instead, it is posited as a "total social fact" that fundamentally shapes ethics, law, and the very instruments of cognition. The primary focus is on overcoming the "philosophical anorexia" inherent in the Western tradition and deconstructing the myth of the autonomous subject.

The author advances the concept of "parasitic personhood", viewing the human being as a holobiont, a complex node of biological connections. It is the disregard for this unity that precipitates crises, particularly the issue of food waste, which is interpreted here as a consequence of the culture's ontological blindness.

The study rehabilitates taste as a valid instrument for cognizing reality ("epistemology"). Drawing on somaesthetics and gastrophysics, the capacity of bodily experience to verify being is demonstrated. Particular attention is paid to emerging challenges: the expansion of generative artificial intelligence, which engenders "visual hunger" and digital simulacra, and legal paradoxes where static intellectual property norms conflict with the fluid nature of culinary tradition.

The existential dimension of food amidst the war in Ukraine is examined. It is argued that in a “limit situation”, the consumption of local products transcends the mundane, becoming an instrument of mental de-occupation and a symbol of restoring national sovereignty. The study emphasizes the importance of the author’s “Food Consciousness” model, which ensures a synergy of ethical responsibility, aesthetic mindfulness, and political subjectivity.

The author argues for a necessary reorientation of humanities research: away from a “distal ethics” of prohibition and toward a “proximal ontology” of participation. Within this framework, eating becomes more than sustenance, it is a conscious affirmation of existence and a sincere expression of care for our collective future.

Key words: philosophy of food, parasitic personhood, somaesthetics, food waste, gastrophysics, food sovereignty, intellectual property, war in Ukraine, ontology of taste.

Дата першого надходження статті до видання: 21.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 46–57
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 46–57

УДК 004.8:316.774:303.62(477.09)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.5

МОДЕЛЬ ВЗАЄМОДІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА ЦИФРОВОГО ГУМАНІЗМУ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ У ПОВОЄННОМУ ВІДНОВЛЕННІ УКРАЇНИ

Валентина Воронкова
Запорізький національний університет, Інженерний навчально-науковий інститут імені Ю.М. Потебні, кафедра управління та адміністрування, вул, Фанатська, 10, 69006, м. Запоріжжя, Україна
http://orcid.org/0000-0002-0719-1546

Віталіна Нікітенко
Запорізький національний університет, Інженерний навчально-науковий інститут імені Ю.М. Потебні, кафедра управління та адміністрування, вул, Фанатська, 10, 69006, м. Запоріжжя, Україна
http://orcid.org/0000-0001-9588-7836

Микита Слюсарь
Запорізький національний університет, Інженерний навчально-науковий інститут імені Ю.М. Потебні, кафедра управління та адміністрування, вул, Фанатська, 10, 69006, м. Запоріжжя, Україна
http://orcid.org/0000-0002-6423-9155

Дослідження присвячено розробленню моделі взаємодії штучного інтелекту та цифрового гуманізму як інструмента забезпечення гуманітарної безпеки та сталого розвитку у повоєнному відновленні України. Модель інтегрує технологічні інструменти ШІ з гуманістичними цінностями, створюючи етичну, соціально відповідальну та інноваційну платформу для розвитку соціальної, культурної та економічної сфер. Метою дослідження є розроблення концептуальної моделі взаємодії штучного інтелекту та цифрового гуманізму як інструмента забезпечення гуманітарної безпеки та сталого розвитку в умовах повоєнного відновлення України, механізмів інтеграції технологічних і гуманістичних підходів для підтримки соціальної стабільності. Постмодернізм як методологія дає змогу виявити приховані владні механізми, ідеологічні нашарування та нормативні припущення, закладені в домінантних цифрових, соціальних і культурних наративах. Застосування постмодерністського підходу передбачає використання якісних методів аналізу, а саме дискурсивного аналізу, герменевтики, критичної інтерпретації та деконструктивного читання текстів і практик. Модель забезпечує прогнозування потреб населення, оптимізацію ресурсів, підтримку культурної ідентичності та формування довіри до цифрових технологій. Практична цінність моделі полягає у застосуванні інтегрованих механізмів для державного управління, освіти, культури, економіки та креативних індустрій, що сприяє сталому розвитку та післявоєнному відновленню України. Сформовано модель взаємодії штучного інтелекту та цифрового гуманізму для забезпечення гуманітарної безпеки у повоєнному відновленні України. З'ясовано сутність моделі цифрового гуманізму як основи етичного та соціально відповідального застосування штучного інтелекту. Обґрунтовано механізми інтеграції моделі ШІ та цифрового гуманізму для сталого розвитку соціальної, культурної та економічної сфер. Сформульовано висновок, що інтегрована модель взаємодії штучного інтелекту та цифрового гума-

© Воронкова В., Нікітенко В., Слюсарь М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

нізму демонструє поєднання технологічного потенціалу ШІ з гуманістичними цінностями, що створює нову парадигму післявоєнного розвитку України.

Ключові слова: штучний інтелект, цифровий гуманізм, гуманітарна безпека, сталий розвиток, повоєнне відновлення, соціальна стабільність, інтегрована модель.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність дослідження обумовлена тим, що сучасні виклики повоєнного відновлення України потребують інтегрованих підходів до забезпечення гуманітарної безпеки та сталого розвитку. В умовах значних руйнувань соціальної, економічної та культурної інфраструктури особливо важливим є застосування інноваційних інструментів, які здатні оптимізувати процеси відновлення та забезпечити баланс між технологічним прогресом і гуманістичними цінностями. Одним з таких інструментів виступає модель взаємодії штучного інтелекту (ШІ) та цифрового гуманізму, що дає змогу поєднувати ефективність цифрових технологій з ціннісними орієнтирами людського розвитку. Концептуалізація моделі ґрунтується на синтезі сучасних наукових підходів у сфері цифрових технологій, філософії цифрового гуманізму та системного управління безпекою.

Модель передбачає інтеграцію аналітичних можливостей ШІ для прогнозування, моніторингу та оптимізації гуманітарних процесів з ціннісно-орієнтованими принципами цифрового гуманізму, які спрямовані на захист прав людини, збереження культурної спадщини та формування умов для сталого розвитку. Такий підхід дає змогу не лише підвищити ефективність управлінських рішень, але й забезпечити етичну відповідальність у використанні технологій. Значення моделі полягає у тому, що вона виступає інструментом не лише технічного або економічного характеру, але й стратегічним механізмом формування гуманітарної безпеки та підтримки сталого розвитку у повоєнний період за рахунок поліпшення функціональності ШІ та взаємодії з користувачами [1, с. 39–55].

Впровадження такої моделі сприяє системному відновленню державних і громадських інституцій, підтримці соціальної згуртованості та розвитку креативного потенціалу суспільства. Крім того, вона відкриває нові перспективи для застосування цифрових технологій у гуманітарних сферах, формує основу для науково обґрунтованих рішень і забезпечує адаптацію українського суспільства до викликів цифрової епохи в умовах післявоєнної трансформації. Модель взаємодії штучного інтелекту та цифрового гуманізму – це концептуальна система, що визначає взаємозалежні процеси використання сучасних цифрових технологій і принципів гуманістичного підходу для забезпечення гуманітарної безпеки, соціальної стабільності та сталого розвитку у повоєнний період. Вона передбачає інтеграцію аналітичних, прогнозних та адаптивних можливостей ШІ з ціннісно-орієнтованими принципами цифрового гуманізму, які спрямовані на захист прав людини, збереження культурної та національної спадщини, а також підтримку креативного і соціального потенціалу суспільства. Її цінність полягає не лише у технічній ефективності, але й у здатності формувати етичну та стратегічну основу для прийняття рішень у сфері гуманітарної безпеки та управління повоєнним відновленням, долаючи ризики та антикрихкість фінансово-економічної системи у добу турбулентності [2, с. 32–40].

Модель виступає як інтеграційний інструмент, що забезпечує синергію між технологічними інноваціями і гуманістичними цінностями, даючи змогу створювати комплексні рішення, які враховують соціальні, культурні та економічні аспекти розвитку. Таким чином, ця модель є багаторівневою системою, яка поєднує такі елементи: 1) технологічний рівень – використання ШІ для моніторингу, аналізу даних, прогнозування та оптимізації

процесів повоєнного відновлення; 2) гуманістичний рівень – застосування принципів цифрового гуманізму для забезпечення прав людини, соціальної справедливості та культурної цілісності; 3) стратегічний рівень – формування основи для сталого розвитку, системного управління гуманітарними процесами та інтеграції України у глобальний цифровий простір. В авторському розумінні ця модель є не лише теоретичним конструктом, але й практично орієнтованим інструментом, який забезпечує комплексний підхід до відновлення та розвитку держави в умовах післявоєнної трансформації, поєднуючи інноваційність технологій з ціннісними орієнтирами суспільства. Таким чином, модель взаємодії ШІ та цифрового гуманізму є не лише науково концептуальним проєктом, але й практичним інструментом забезпечення гуманітарної безпеки та сталого розвитку, який здатний стати основою для стратегічного планування відновлення України та її інтеграції у глобальний цифровий простір [3, с. 67–76].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, з яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. У науковій літературі зростає інтерес до використання ШІ як інструмента підтримки сталого розвитку на місцевому рівні. Так, у статті про використання ШІ для забезпечення сталого розвитку громад підкреслюється, що ШІ може автоматизувати функції управління та сприяти ефективному досягненню цілей сталого розвитку через аналіз даних і прогнозування процесів управління. Подібний підхід до цифрових технологій розглядається у дослідженні W. Völker (2025), у якій пропонується комплексна модель етичного аналізу цифрових технологій, яка інтегрує такі етичні школи, як деонтологія, утилітаризм та доброчесність, задля формування підходів цифрового гуманізму, що сприяють соціальному благу, а не лише економічній ефективності щодо проєктного використання ШІ в місцевому самоврядуванні, де автори аналізують, як інструменти штучного інтелекту можуть посилювати проєктний підхід у державному управлінні. Як зазначає Völker (2025), етичний аналіз цифрових технологій у моделі цифрового гуманізму повинен враховувати не лише технологічну ефективність, але й гуманістичні принципи, спрямовані на сприяння суспільному благу [9].

Питання цифрового гуманізму як нової парадигми гуманітарних наук розглядається у сучасних дослідженнях В. Воронкової, В. Нікітенко, О. Кивлюк, де цифровий гуманізм визначається як синтез гуманітарних цінностей з технологічними можливостями, що мають ключове значення для розвитку суспільства в умовах цифрової трансформації [5, с. 238–248]. Наголошено на важливості розуміння соціокультурних та етичних наслідків інтеграції ШІ у суспільство, зокрема впливу на соціальні інституції, людську ідентичність та цифрову поведінку. В. Нікітенко, В. Воронкова, О. Тупахіна, О. Сорокіна (2024) у роботі «Європейські практики цифрового гуманізму у контексті глобальних викликів» аналізують теоретичні й практичні аспекти впровадження цифрового гуманізму в ЄС, зокрема питання співвідношення технологій та гуманістичних цінностей під час формування політик сталого розвитку [4, с. 52–64].

Міжнародні дослідницькі публікації зосереджуються на створенні довірених мереж між людиною та ШІ для гуманітарної користі, що важливо для безпеки у кризових ситуаціях, де інформація й технології мають критичне значення. Ці підходи інтегрують не лише технічний потенціал ШІ, але й етичні та гуманістичні аспекти, що мають бути враховані під час розроблення систем, здатних працювати в умовах конфліктів чи післявоєнного відновлення. У публікаціях також наголошується на тому, що штучний інтелект виступає важливим чинником державної безпеки, зокрема інформаційної безпеки, що є частиною гуманітарної безпеки в умовах сучасних гібридних загроз. Стан правового регулювання ШІ в Україні й міжнародних контекстах розглядається як потенційно недостатній, що

стимулює подальші академічні дискусії про етичні, правові та соціальні аспекти впровадження інтелектуальних систем.

Важливо також згадати міжнародні роботи, які вплинули на сучасну наукову думку щодо етичного використання ШІ. Наприклад, університетські й міжнародні дослідження пропонують етичні рамки для безпечного, справедливого та прозорого застосування ШІ, що має прямий зв'язок з гуманітарною безпекою та захистом прав людини. Інші фундаментальні академічні джерела концентруються на соціотехнічній перспективі, де соціокультурні теорії (наприклад, деколоніальні підходи) пропонують критичну рефлексію технологічних систем, ставлячи в центр уваги соціальні цінності та справедливість[7; 8; 9; 10]. На їхню думку, штучний інтелект може застосовуватися для гуманітарної допомоги, підкреслюючи необхідність прив'язки розроблення й впровадження ШІ до міжнародного права з прав людини й етичних принципів. Вони інтегрують цифрову гуманітаристику й етичний дизайн цифрових практик у постцифровий світ, розширюючи гуманістичні концепції в цифровому середовищі. Ця робота аналізує безпековий вимір політики ШІ, наголошуючи на потребі врахування трансформаційних та ризикових факторів технологічного розвитку на національному й глобальному рівнях.

Важливо враховувати міжнародні політичні документи, які формують глобальний контекст для безпечного та етичного розвитку ШІ. Наприклад, нещодавня резолюція Генеральної Асамблеї ООН щодо безпечних систем ШІ для сталого розвитку акцентує увагу на праві на безпечний штучний інтелект, що є ключовим для гуманітарної безпеки. Цей огляд показує, що сучасна наукова дискусія формується на перетині технічних, гуманітарних і соціальних наук. Автор спирається на широкий спектр досліджень, які розглядають ШІ не лише як технологію, але й як соціокультурний та етичний феномен у контексті безпеки й сталого розвитку.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Незважаючи на значний прогрес у дослідженнях взаємодії штучного інтелекту (ШІ) та цифрового гуманізму, низка ключових аспектів цієї проблеми залишається недостатньо вивченою.

По-перше, більшість сучасних моделей ШІ орієнтується на технічну ефективність і автоматизацію процесів, тоді як гуманістичні та етичні принципи інтегруються фрагментарно або формально [10]. Як зазначає автор, «етичний аналіз цифрових технологій у моделі цифрового гуманізму повинен враховувати не лише технологічну ефективність, але й гуманістичні принципи, спрямовані на суспільне благо» [10]. Ця невідповідність створює прогалину в системному використанні ШІ для підтримки соціально-ціннісних орієнтирів у процесах повоєнного відновлення.

По-друге, питання гуманітарної безпеки у контексті постконфліктного відновлення України залишається недостатньо дослідженим. Наявні роботи [7; 8; 9; 10]. акцентують увагу на застосуванні ШІ у гуманітарних операціях, наголошуючи на необхідності дотримання міжнародного права та прав людини: «Застосування ШІ в гуманітарній сфері повинно бути прив'язано до міжнародного права з прав людини та етичних стандартів, щоб забезпечити справедливість і безпеку» [9, с. 131]. Проте ці роботи переважно стосуються мирних або стабільних умов і не враховують комплексного впливу ШІ на соціальну згуртованість та збереження культурної спадщини в умовах післявоєнної трансформації.

По-третє, недостатньо розроблені системні підходи до інтеграції цифрового гуманізму та ШІ для забезпечення сталого розвитку. Як відзначають Adorni та Bellini (2025), концепція "Cyber Humanities" пропонує поєднати цифрові технології з гуманістичними підходами, але практичні механізми впровадження цієї концепції у відновлювальні

процеси держави залишаються непропрацьованими: «“Cyber Humanities” поєднує цифрові технології з гуманістичними підходами до знання та культури, однак питання системної інтеграції у державні та соціальні процеси потребує подальших досліджень» [10].

З огляду на зазначені прогалини стаття присвячується розробленню концептуальної моделі взаємодії ШІ та цифрового гуманізму, яка здатна заповнити наявні пробіли у наукових підходах. Мета моделі полягає у поєднанні технологічної ефективності ШІ з гуманістичними принципами та соціально-етичними орієнтирами, забезпечуючи комплексний підхід до гуманітарної безпеки та сталого розвитку України у період повоєнного відновлення. Таким чином, новизна і значущість дослідження полягають у систематизації технологічного, етичного та гуманістичного вимірів ШІ та розробленні механізмів, здатних одночасно сприяти ефективному управлінню, збереженню цінностей суспільства та культурної спадщини, а також підтримці стійкого розвитку в умовах післявоєнної трансформації.

Мета дослідження полягає у розробленні концептуальної моделі взаємодії штучного інтелекту та цифрового гуманізму як інструмента забезпечення гуманітарної безпеки та сталого розвитку в умовах повоєнного відновлення України.

Завдання дослідження:

– сформувати модель взаємодії штучного інтелекту та цифрового гуманізму для забезпечення гуманітарної безпеки у повоєнному відновленні України;

– з’ясувати сутність моделі цифрового гуманізму як основи етичного та соціально відповідального застосування штучного інтелекту;

– обґрунтувати механізми інтеграції моделі ШІ та цифрового гуманізму для сталого розвитку соціальної, культурної та економічної сфер.

Методологія. Методологічна основа дослідження ґрунтується на засадах постмодерністської філософії, яка заперечує універсалізм єдиної істини та лінійно-детерміновані моделі пізнання, натомість акцентуючи увагу на плюралізмі смислів, контекстуальності знання та дискурсивній зумовленості соціальних і культурних процесів. У межах постмодерністської методології реальність розглядається як множинна, фрагментована й така, що конструюється через мову, символи та соціальні практики. Дослідження спирається на принципи деконструкції метанаративів (Ж.-Ф. Ліотар), аналізу дискурсивних формацій (М. Фуко), інтертекстуальності та симулятивної природи соціальної реальності (Ж. Бодрійяр). Постмодернізм як методологія дає змогу виявити приховані владні механізми, ідеологічні нашарування та нормативні припущення, закладені в домінантних цифрових, соціальних і культурних наративах. Застосування постмодерністського підходу передбачає використання якісних методів аналізу – дискурсивного аналізу, герменевтики, критичної інтерпретації та деконструктивного читання текстів і практик. Такий підхід уможливлює осмислення сучасних процесів цифровізації, трансформації гуманізму та штучного інтелекту не як лінійного прогресу, а як поліфонічного поля смислів, у якому співіснують різні, часто суперечливі інтерпретації. Ключові методологічні принципи: плюралізм істин і відмова від універсалізму, деконструкція метанаративів, дискурсивність і контекстуальність знання, інтерпретативність та критичність.

Результати досліджень.

1. Модель взаємодії штучного інтелекту та цифрового гуманізму для забезпечення гуманітарної безпеки у повоєнному відновленні України.

Модель взаємодії штучного інтелекту та цифрового гуманізму для забезпечення гуманітарної безпеки у повоєнному відновленні України є концептуальним інструментом, який поєднує технологічні можливості сучасного ШІ з гуманістичними цінностями цифрової епохи. Вона ґрунтується на принципах, що забезпечують гармонійне поєднання

ефективності автоматизованих систем і соціально-етичних підходів, створюючи умови для сталого розвитку та відновлення суспільства після війни. Модель відображає ідею, що технології не можуть бути нейтральними, а їх застосування повинно узгоджуватися з гуманістичними пріоритетами: захистом життя, підтримкою соціальної згуртованості, розвитком культури і освіти, формуванням нових ціннісних орієнтирів у цифровому просторі [1, с. 39–55].

Вона акцентує увагу на цифровому гуманізмі як етичному каркасі, який визначає рамки використання ШІ, мінімізує ризики технологічної крихкості та забезпечує гуманітарну безпеку, тобто захист суспільства від соціальних, культурних та психологічних травм, що виникають у повоєнний період. З точки зору інноваційного підходу, модель пропонує структуровану взаємодію між алгоритмічними системами та соціально-гуманістичними процесами, де ШІ виступає не просто інструментом автоматизації, а партнером у процесах прийняття рішень, прогнозування потреб населення та оптимізації ресурсів для відновлення. Вона передбачає цифрове моделювання соціальних процесів, аналіз великих даних, адаптивні освітні та культурні платформи, що дають змогу інтегрувати технології у повсякденне життя громадян без втрати гуманістичної орієнтації. Отже, ця модель є синтезом технологічного прогресу та гуманістичної філософії, який здатен стати основою для стратегічного планування повоєнного розвитку України, забезпечуючи не лише ефективність і безпеку, але й соціальну справедливість, культурне відродження та сталий розвиток на нових принципах цифрового гуманізму [2, с. 32–40].

Складові частини моделі взаємодії штучного інтелекту та цифрового гуманізму для забезпечення гуманітарної безпеки у повоєнному відновленні України включають кілька взаємопов'язаних блоків, кожен з яких формує цілісну систему стратегічного планування і реалізації технологічно-гуманістичних рішень.

1. Гуманістична складова частина. Визначає етичні та соціальні орієнтири, що формують основу цифрового гуманізму. Цей складник слугує етичною рамкою, в межах якої ШІ реалізує свої функції.

2. Технологічна складова частина. Охоплює інструменти штучного інтелекту, великі дані, алгоритмічні моделі, цифрові платформи та адаптивні системи управління. ШІ виступає не лише як технологічний ресурс, але й як інтелектуальний партнер гуманістичних процесів.

3. Складова частина гуманітарної безпеки. Інтегрує етичні та технологічні елементи для забезпечення соціальної стабільності, запобігання конфліктам, відновлення довіри в суспільстві та мінімізації наслідків війни. Вона передбачає системний підхід до захисту людського капіталу, культурної спадщини і психологічного здоров'я населення.

4. Складова частина сталого розвитку. Визначає напрями використання моделі для економічного, культурного та екологічного відновлення. Вона передбачає інтеграцію інноваційних технологій у локальні та національні стратегії розвитку, створення цифрових платформ для освіти, охорони здоров'я, культури та креативних індустрій.

5. Інтеграційна складова частина. Забезпечує взаємодію між усіма компонентами моделі, синхронізацію дій технологічних систем і гуманістичних стратегій, адаптацію міжнародного досвіду до українських умов. Цей складник забезпечує цілісність моделі та її ефективність у реалізації повоєнного відновлення [3, с. 67–76].

Таким чином, модель взаємодії штучного інтелекту та цифрового гуманізму є комплексною системою, де кожна складова частина доповнює іншу, забезпечуючи не лише технологічну ефективність, але й соціальну справедливість, культурне відродження та стійкий розвиток України в умовах післявоєнної трансформації. Вона створює нову філософську

парадигму, що поєднує інноваційні технології і гуманістичні цінності, спрямовані на відновлення суспільства й формування безпечного та прогресивного цифрового середовища. Інтегрована модель взаємодії штучного інтелекту та цифрового гуманізму для забезпечення гуманітарної безпеки та сталого розвитку України будується на принципі синергії технологій та гуманістичних цінностей, де жодна складова частина не існує ізольовано, а всі функціонують як взаємопов'язана система.

Гуманістична складова частина виступає етичною рамкою моделі, визначає цілі, цінності та пріоритети розвитку: соціальну справедливість, культуру, освіту, психологічне здоров'я населення. Вона задає напрями для технологічної інтеграції, забезпечуючи використання ШІ задля інтересів людини та суспільства. Технологічна складова частина реалізує функції моделі через алгоритмічні системи, великі дані, цифрові платформи, прогнозування та моніторинг. Вона адаптується до гуманістичних принципів, що визначають, які процеси слід автоматизувати, а які потребують безпосередньої участі людей. Складова частина гуманітарної безпеки інтегрує гуманістичні та технологічні елементи для захисту населення, відновлення довіри та соціальної стабільності. Складова частина сталого розвитку підключає модель до економічних, культурних і екологічних процесів, використовуючи аналітику ШІ для оптимізації ресурсів, планування інноваційних стратегій і відновлення критично важливих сфер життя. Інтеграційна складова частина є серцем моделі, яка забезпечує взаємозв'язок усіх компонентів. Через інтеграційну платформу модель координує діяльність технологій і гуманістичних стратегій, адаптує міжнародний досвід до національного контексту та забезпечує динамічну взаємодію між усіма складовими частинами [5, с. 238–248]. У результаті інтеграція виглядає як циклічна та взаємопідтримувальна система: гуманістична складова частина задає цінності → технологічна складова частина реалізує їх через ШІ → гуманітарна безпека контролює відповідність → стійкий розвиток оптимізує ресурси та плани → інтеграційна складова частина забезпечує постійний зворотний зв'язок та адаптацію системи. Такий підхід дає змогу створити цілісну інтегровану модель, де технології працюють на людину, а гуманістичні цінності підсилюють ефективність і безпеку технологічних рішень. Це не лише інноваційний інструмент повоєнного відновлення України, але й новий формат цифрового гуманізму, що об'єднує науку, технології та соціальні цінності для комплексного розвитку суспільства.

2. Модель цифрового гуманізму як основа етичного та соціально відповідального застосування штучного інтелекту.

Модель цифрового гуманізму як основа етичного та соціально відповідального застосування штучного інтелекту виступає фундаментальним концептуальним інструментом у сучасній цифровій епосі, де технології та гуманістичні цінності мають бути інтегровані у єдину систему. Ця модель розглядається як синтез етичних принципів, соціальної відповідальності та алгоритмічних технологій, що дає змогу забезпечити ефективне використання ШІ у різних сферах суспільного життя, не порушуючи при цьому гуманістичні орієнтири. З філософської точки зору, модель цифрового гуманізму базується на ідеї про те, що технологічний прогрес не може бути метою сам по собі, а повинен служити розвитку людини, підтримці її цінностей і прав. Соціальний аналіз підкреслює, що без такої інтеграції автоматизація ризикує стати інструментом крихкості та соціальної нерівності, а не прогресу.

Концептуально модель передбачає три взаємопов'язані рівні дії:

– етичний рівень, який визначає принципи справедливості, прозорості, відповідальності та захисту прав людини, закладаючи рамки для соціально прийнятного застосування ШІ;

– соціальний рівень, що забезпечує адаптацію технологій до потреб громадян, підтримку культурної ідентичності, освіти та психологічної стабільності, а також формування довіри між людьми і технологіями;

– технологічний рівень, де цифрові інструменти ШІ реалізують практичні функції: аналітику великих даних, прогнозування соціальних процесів, оптимізацію ресурсів та інноваційні платформи для освіти, культури і креативних індустрій.

Інтеграція цих рівнів у рамках моделі створює динамічну систему зворотного зв'язку, де технології підпорядковуються гуманістичним пріоритетам, а гуманістичні цінності знаходять реалізацію через інноваційні цифрові платформи [3].

Це дає змогу не лише забезпечити етичне використання ШІ, але й сформувати нові соціальні практики, де технології стають інструментом підтримки сталого розвитку, гуманітарної безпеки та культурного відродження. З точки зору соціально-філософського аналізу, така модель дає можливість переосмислити роль людини у цифровому суспільстві, де ШІ виступає не замінником людського інтелекту, а партнером, що підсилює здатність людини ухвалювати етичні та ефективні рішення. Вона відкриває простір для цифрового гуманізму як платформи інтегрованого розвитку, поєднуючи технологічний потенціал з етичними, соціальними та культурними орієнтирами, що особливо важливо для відновлення та трансформації суспільства у післявоєнний період. Дослідження моделі цифрового гуманізму як основи етичного та соціально відповідального застосування штучного інтелекту є надзвичайно актуальним у контексті сучасної України, яка перебуває у стані повоєнного відновлення. Повоєнний період вимагає системних рішень, що поєднують технологічний потенціал і гуманістичні цінності, забезпечують соціальну стабільність, культурне відродження та ефективне використання ресурсів [7].

Новизна дослідження полягає у розробленні інтегрованої моделі, яка об'єднує три ключові компоненти:

– етичний аспект цифрового гуманізму, що визначає рамки відповідального застосування ШІ;

– соціально-орієнтовану функцію, що адаптує технології до потреб громадян і суспільства;

– технологічну платформу, яка забезпечує практичну реалізацію інноваційних рішень у повоєнному розвитку.

Інноваційним елементом моделі є синтез технологічних інструментів ШІ і гуманістичних принципів, що дає змогу забезпечити етичність, безпеку та сталий розвиток одночасно. Дослідження пропонує нову філософсько-цифрову парадигму, де ШІ виступає партнером людини у прийнятті рішень, а цифровий гуманізм слугує етичним і соціальним фундаментом для відновлення та розвитку суспільства. Таким чином, робота не лише розкриває механізми інтеграції технологій і гуманістичних цінностей, але й формує стратегію їх практичного застосування, що є критично важливим для побудови безпечного, стабільного та інноваційного післявоєнного середовища в Україні.

3. Механізми інтеграції моделі ШІ та цифрового гуманізму для сталого розвитку соціальної, культурної та економічної сфер.

Механізми інтеграції моделі штучного інтелекту та цифрового гуманізму для сталого розвитку соціальної, культурної та економічної сфер є ключовим аспектом трансформації сучасного суспільства в умовах цифровізації та післявоєнного відновлення. Концептуально такі механізми визначають, яким чином технологічні інструменти ШІ можуть бути гармонійно поєднані з гуманістичними цінностями, забезпечуючи соціальну справедливість, культурне відродження та економічну стабільність. З точки зору соціально-філософського

аналізу, інтеграція базується на трьох взаємопов'язаних рівнях. По-перше, етичному, де цифровий гуманізм задає рамки застосування ШІ, гарантує відповідальність, прозорість і захист прав людини, створюючи основу для прийняття рішень, які враховують соціальні та культурні пріоритети. По-друге, соціальному, що передбачає адаптацію технологій до потреб громадян, сприяє розвитку освіти, підтримці культурної ідентичності та формуванню довіри до цифрових платформ. По-третє, економічному, де ШІ оптимізує ресурси, прогнозує економічні процеси, створює цифрові платформи для розвитку інноваційних індустрій та креативного сектору, забезпечуючи сталий економічний розвиток [8]. Механізми інтеграції проявляються через синергію технологій і гуманістичних стратегій, яка включає цифрове моделювання соціальних процесів, що дає змогу прогнозувати потреби населення та визначати пріоритети соціальних та культурних програм; адаптивні освітні та культурні платформи, які інтегрують ШІ у навчальні, освітні та креативні процеси. Соціально-філософський аналіз підкреслює, що успішна інтеграція ШІ та цифрового гуманізму є не лише технічним процесом. Вона трансформує суспільство, змінює взаємодію людей з технологіями та створює нову парадигму розвитку, де технології слугують людині, а гуманістичні цінності формують рамку для цифрової трансформації. Такий підхід забезпечує не лише ефективність і продуктивність, але й соціальну стійкість, культурну ідентичність та економічну стабільність, що є критично важливим для відновлення та розвитку України в післявоєнний період.

Механізми інтеграції моделі ШІ та цифрового гуманізму для сталого розвитку соціальної, культурної та економічної сфер формують цілісну систему, яка поєднує технологічний потенціал штучного інтелекту з гуманістичними цінностями цифрової епохи. Інтеграція відбувається через взаємодію кількох рівнів, що разом забезпечують ефективність, етичність та соціальну відповідальність застосування технологій [9]. На етичному рівні цифровий гуманізм визначає основні принципи застосування ШІ, серед яких слід назвати прозорість алгоритмів, відповідальність за рішення, захист прав людини та орієнтацію на соціальні цінності. Саме цей рівень виступає фундаментом, на якому базуються всі інші механізми, гарантуючи, що технологічні інновації не суперечать гуманістичним пріоритетам, а служать розвитку людини та суспільства. Соціальний рівень інтеграції забезпечує адаптацію технологій до реальних потреб громадян і суспільства загалом. Він включає впровадження адаптивних освітніх платформ, цифрових культурних ініціатив, систем комунікації та зворотного зв'язку між людьми й технологіями. Завдяки цьому ШІ стає партнером людини, підтримуючи соціальну згуртованість, розвиток культурної ідентичності та формування довіри до цифрових інструментів [10]. На економічному рівні механізми інтеграції передбачають використання ШІ для оптимізації ресурсів, прогнозування економічних процесів, підтримки інноваційних та креативних індустрій. Тут технології виконують практичну функцію підвищення ефективності, забезпечуючи сталий розвиток економіки та інфраструктури. Водночас етичні та соціальні критерії забезпечують, щоб економічна ефективність не досягалася за рахунок зниження соціальних стандартів або культурних цінностей. Інтеграційна складова частина моделі виступає механізмом координації всіх рівнів. Вона забезпечує постійний зворотний зв'язок, синхронізує діяльність технологічних систем і гуманістичних стратегій та адаптує міжнародний досвід до українського контексту. Завдяки цьому формується динамічна, гнучка й адаптивна система, де зміни в одному рівні миттєво коригують роботу інших, забезпечуючи гармонійну взаємодію ШІ та гуманістичних цінностей.

В результаті інтегрована модель забезпечує сталий розвиток соціальної, культурної та економічної сфер, поєднуючи ефективність технологій із соціально-гуманістичними

пріоритетами. Вона створює нову парадигму цифрового гуманізму, де технології не замінюють людину, а підсилюють її здатність приймати етичні, відповідальні та стратегічно обґрунтовані рішення. Такий підхід особливо важливий у післявоєнний період України, оскільки дає змогу одночасно вирішувати проблеми гуманітарної безпеки, економічного відновлення та культурного відродження, формуючи стійке та інноваційне цифрове суспільство [10].

Висновок. Інтегрована модель взаємодії штучного інтелекту та цифрового гуманізму демонструє, що поєднання технологічного потенціалу ШІ з гуманістичними цінностями створює нову парадигму післявоєнного розвитку України. Модель забезпечує етичне та соціально відповідальне застосування технологій, гармонізує технологічну ефективність із соціально-культурними потребами та формує сталий розвиток соціальної, культурної та економічної сфер. Модель відображає синергію цифрового гуманізму та алгоритмічних систем: вона стимулює соціальну згуртованість, підтримує культурну ідентичність, сприяє розвитку освіти та креативних індустрій, а також оптимізує ресурси та прогнозує економічні процеси. Інтеграційна складова частина забезпечує динамічний зворотний зв'язок, що дає змогу постійно адаптувати технології до змін соціального та культурного середовища. Модель підтверджує, що цифрові технології не можуть існувати ізольовано від гуманістичних принципів: їх ефективне впровадження можливе лише за умови, що гуманістичні цінності стають рамкою для всіх рішень ШІ, а технології виступають інструментом підтримки людини, а не заміщення її.

Зібрали такі практичні рекомендації:

– впровадити алгоритмічні системи прогнозування, моніторингу та управління ресурсами в соціальній, культурній та економічній сферах під контролем етичних стандартів цифрового гуманізму;

– створити освітні, культурні та соціальні онлайн-платформи, які поєднують ШІ з навчанням, культурними практиками та психологічною підтримкою громадян;

– розробити національні стандарти й регламенти щодо етичного використання ШІ з огляду на права людини, культурні цінності та соціальні потреби населення;

– забезпечити взаємодію державних органів, освітніх установ, наукових центрів та креативних індустрій для ефективного впровадження інтегрованої моделі;

– проаналізувати та адаптувати передові практики інтеграції ШІ та гуманістичних підходів у повоєнне відновлення країн ЄС та інших держав з огляду на специфіку українського контексту;

– впровадити системи зворотного зв'язку та адаптивного управління для коригування процесів у соціальній, культурній та економічній сферах відповідно до змін у суспільстві та технологіях.

Таким чином, впровадження інтегрованої моделі ШІ та цифрового гуманізму дає змогу поєднати технологічну інноваційність із соціально-гуманістичною відповідальністю, створюючи умови для сталого розвитку, гуманітарної безпеки та культурного відродження України у післявоєнний період.

Список використаної літератури

1. Воронкова В., Череп А., Нікітенко В., Череп О. Штучний інтелект та його атрибути: умови поліпшення функціональності та взаємодії з користувачами. *Actual problems of education and science in the conditions of war* : collective monograph / compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks California : GS Publishing Services, 2023. P. 39–55. DOI: 10.51587/9798-9866-95969-2023-06.

2. Горбуля М., Воронкова В. Філософія ризику та антикрихкості фінансово-економічних систем як нова форма мислення у добу турбулентності (на основі праць Нассіма Талеба). *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2025. № 56. С. 32–40. DOI: https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.6.
3. Nikitenko V., Voronkova V., Kyvliuk O., Oleksenko R., Suhenko V. Philosophical reflection on artificial intelligence and its impact on the development of society, human, and education. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers.* Zaporizhzhia : Publishing house "Helvetica", 2024. № 19 (96). P. 67–76. DOI: https://doi.org/10.32782/hst-2024-19-96-07.
4. Нікітенко В., Воронкова В., Тупахіна О., Сорокіна О. Європейські практики цифрового гуманізму у контексті глобальних викликів. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishinghouse "Helvetica", 2024. № 18 (95). С. 52–64. DOI: https://doi.org/10.32782/hst-2024-18-95-06.
5. Nikitenko V., Voronkova V., Oleksenko R., Kyvliuk O., Klochek L., Koliada N., Abramov O., Drachuk M. Developing the Concept of Digital Humanism as Human Interaction with Artificial Intelligence. *Pakistan Journal of Life and Social Sciences*. 2025. № 23 (1). P. 238–248. DOI: https://www.pjlss.edu.pk/pdf_files/2025_1/161-170.pdf.
6. Hakimi M., Zarinkhail S., Sahnosh F.A. Artificial Intelligence and Legal Reform in Developing Countries: Advancing Ethical, Rights-Based, and Accountable Digital Governance. *Jurnal Ilmiah Telsinas Elektro, Sipil dan Teknik Informasi*. 2025. № 8 (2). P. 127–144. DOI: 10.38043/telsinas.v8i2.6934.
7. Manifesto for Cyber Humanities: Paradigms, Ethics, and Prospects. DOI: 10.48550/arXiv.2508.02760.
8. Pizzi M., Romanoff M., Engelhardt T. AI for humanitarian action: Human rights and ethics. *International Review of the Red Cross*. 2021. № 102 (913). P. 145–180. DOI: 10.1017/S1816383121000011.
9. Völker W. Model of ethical analysis of digital technologies: towards true digital humanism. *AI & Society*. 2025. № 40. P. 5743–5754. DOI: 10.1007/s00146-025-02330-w.
10. Adorni G., Bellini E. Towards a manifesto for cyber humanities: Paradigms, ethics, and prospects. 2025. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2508.02760.

MODEL OF INTERACTION BETWEEN ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DIGITAL HUMANISM AS A TOOL FOR ENSURING HUMANITARIAN SECURITY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE

Valentyna Voronkova
Zaporizhzhia National University, Engineering Educational and Scientific Institute named after Yu.M. Potebny, Department of Project Management and Administration
Fanatska Str., 10, 69006, Zaporizhzhia, Ukraine
https://orcid.org/orcid.org/0000-0002-0719-1546

Vìtalina Nikitenko
Zaporizhzhia National University, Engineering Educational and Scientific Institute named after Yu.M. Potebny, Department of Project Management and Administration
Fanatska Str., 10, 69006, Zaporizhzhia, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-9588-7836

Mykyta Slyusar
Zaporizhzhia National University, Engineering Educational and Scientific Institute named after Yu. M. Potebny, Department of Project Management and Administration
Fanatska Str., 10, 69006, Zaporizhzhia, Ukraine
http://orcid.org/0000-0002-6423-9155

The study is devoted to the development of a model of interaction between artificial intelligence and digital humanism as a tool for ensuring humanitarian security and sustainable development in the post-war reconstruction of Ukraine. The model integrates AI technological tools with humanistic values, creating an ethical, socially responsible, and innovative platform for the development of social, cultural, and economic spheres. The aim of the study is to develop a conceptual model of interaction between artificial intelligence and digital humanism as a tool for ensuring humanitarian security and sustainable development in the context of Ukraine's post-war recovery. mechanisms for integrating technological and humanistic approaches to support social stability. Postmodernism as a methodology allows us to reveal hidden power mechanisms, ideological layers, and normative assumptions embedded in dominant digital, social, and cultural narratives. The postmodernist approach involves the use of qualitative methods of analysis – discursive analysis, hermeneutics, critical interpretation, and deconstructive reading of texts and practices. The model enables the forecasting of population needs, the optimization of resources, the support of cultural identity, and the building of trust in digital technologies. The practical value of the model lies in the application of integrated mechanisms for public administration, education, culture, the economy, and creative industries, which contributes to the sustainable development and post-war recovery of Ukraine. A model of interaction between artificial intelligence and digital humanism has been developed to ensure humanitarian security in the post-war reconstruction of Ukraine. The essence of the digital humanism model as the basis for the ethical and socially responsible application of artificial intelligence has been clarified. The mechanisms for integrating the AI and digital humanism model for the sustainable development of the social, cultural, and economic spheres have been substantiated. It has been concluded that the integrated model of interaction between artificial intelligence and digital humanism demonstrates a combination of the technological potential of AI with humanistic values, creating a new paradigm for Ukraine's post-war development.

Key words: artificial intelligence, digital humanism, humanitarian security, sustainable development, post-war recovery, social stability, integrated model.

Дата першого надходження статті до видання: 21.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 58–64
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 58–64

УДК 1:81:17
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.6

ВІЙНА ЯК ВИПРОБУВАННЯ МОВИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ МОРАЛЬНИХ ПОНЯТЬ У ВОЄННОМУ ДИСКУРСІ

Людмила Вороновська
Національний університет цивільного захисту України,
Навчально-науковий інститут цивільного захисту,
кафедра соціальних і гуманітарних дисциплін
вул. Онопрієнка, 8, 18034, м. Черкаси, Україна
https://orcid.org/0000-0003-2815-2500

Стаття присвячена філософському аналізу мови війни як специфічного дискурсивного простору, в межах якого відбувається глибока трансформація базових моральних понять і нормативних орієнтирів. Вихідним положенням дослідження є теза про те, що війна постає не лише як соціально-політична подія або форма збройного конфлікту, але й як граничний досвід, що піддає випробуванню саму можливість стабільного етичного мовлення. У цьому контексті мова війни розглядається не як нейтральний інструмент опису реальності, а як активний чинник формування морального судження індивіда та колективної свідомості.

Матеріали, викладені в дослідженні, концептуалізують взаємозв'язок між змінами у мовному вжитку, зумовленими воєнним досвідом, та переосмисленням етичної нормативності, зокрема таких моральних понять, як відповідальність, насильство, справедливість і зло. Особливу увагу приділено аналізу того, яким чином воєнний дискурс трансформує уявлення про суб'єкта моральної дії, сприяючи зсуву від індивідуальної відповідальності до колективних і безособових форм її легітимації. Показано, що мовні практики війни не лише описують моральні дилеми, але й структурують способи їх осмислення, часто знижуючи рівень етичної рефлексії через апеляцію до необхідності, наказу або історичної неминучості.

У статті здійснено філософський аналіз процесів нормалізації насильства у воєнному мовленні, зокрема, через використання евфемізмів та технократичних формулювань, що змінюють афективний і смисловий вимір моральної оцінки дії. Розглянуто трансформацію поняття справедливості в умовах війни, коли універсалістські етичні принципи поступаються логіці відплати, колективної пам'яті та ідентичнісно забарвлених наративів. Окремо проаналізовано феномен бінаризації морального простору, в межах якого зло персоніфікується та екстерналізується, що спрощує моральну навігацію, але водночас приховує складність етичних рішень.

У висновках наголошується на тому, що мовні трансформації, спричинені війною, мають довготривалі наслідки для післявоєнного морального простору, впливаючи на відновлення етичної чутливості та можливість відповідального публічного мовлення. Стаття обґрунтовує необхідність критичної рефлексії над мовою війни як передумови моральної реконструкції в постконфліктному суспільстві.

Ключові слова: мова війни, воєнний дискурс, моральні поняття, етична нормативність, відповідальність, насильство, справедливість, колективна свідомість.

Війна є не лише воєнно-політичним чи соціальним явищем, але й глибоким мовно-смисловим зламом, у межах якого трансформуються звичні етичні категорії, норми та способи розуміння дійсності. У воєнному контексті такі базові поняття, як «насильство», «зло», «героїзм», «жертва», «відповідальність», «свобода», «справедливість», набувають нових значень або радикально переосмислюються. Мова війни перестає бути

© Вороновська Л., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

лише описовим інструментом і перетворюється на нормативний механізм, що формує моральні оцінки, легітимує дії та впливає на колективне сприйняття допустимого і недопустимого.

Проблема полягає в тому, що ці мовні зміни часто відбуваються стихійно, під тиском екстремального досвіду, пропаганди, емоційної мобілізації та травми, що ускладнює критичне осмислення нових смислових горизонтів. У результаті виникає напруження між традиційними етичними концепціями та реальними мовними практиками воєнного часу, яке філософія не може ігнорувати. Недостатньо дослідженим залишається питання, як саме мова війни змінює моральні рамки мислення, і чим є ці зміни: тимчасовою адаптацією або такими, що мають довготривалі наслідки для етичної свідомості суспільства.

Аналіз мови війни й трансформації її етичного і смислового горизонту безпосередньо пов'язаний з низкою ключових наукових і практичних завдань. У теоретичному вимірі це завдання філософського осмислення динаміки моральних понять в умовах граничного досвіду, а також переосмислення ролі мови як середовища формування етичних норм. Такий аналіз сприяє розвитку сучасної етики, філософії мови, герменевтики та соціальної філософії, зокрема в контексті кризових і воєнних ситуацій.

У практичному вимірі дослідження має значення для публічного дискурсу, журналістики, освіти, політичної комунікації та процесів післявоєнного відновлення. Усвідомлення того, як воєнна мова нормалізує насильство, змінює уявлення про ворога, жертву й відповідальність, є необхідною умовою для формування етично відповідального мовлення, протидії дегуманізації та підготовки суспільства до рефлексії над пережитим досвідом. Зрештою, філософський аналіз мови війни є важливим кроком до відновлення здатності до морального судження у посттравматичному суспільстві та побудови стійкого ціннісного горизонту після завершення воєнного конфлікту.

У сучасній філософії, гуманітаристиці та соціальних науках проблема мови війни розглядається в кількох взаємопов'язаних, але концептуально різних напрямах.

У фокусі герменевтичної традиції (Г.-Ґ. Гадамер, П. Рікер) мова розуміється як середовище формування смислів, а не нейтральний інструмент опису реальності. Сучасні дослідження, що спираються на ці підходи, зазначають: війна змінює «горизонт розуміння», в рамках якого слова набувають нових конотацій. Поняття «насильство», «ворог», «захист» і «втрати» інтерпретуються інакше залежно від контексту загрози, що підтверджує рікерівську тезу про наративну природу морального досвіду.

Водночас більшість герменевтичних робіт зосереджується на інтерпретації текстів і дискурсів, залишаючи поза увагою системний аналіз того, як саме мовні зсуви впливають на етичну нормативність, тобто на зміну критеріїв допустимого й недопустимого. Г.-Ґ. Гадамер наголошував на тому, що «буття, яке може бути зрозумілим, є мовою» [4, с. 470].

Ця теза є принциповою для аналізу мови війни, оскільки воєнний досвід радикально змінює сам горизонт розуміння, в парадигмі якого функціонують етичні поняття. Поль Рікер, розвиваючи герменевтичну перспективу, підкреслював наративний характер людського досвіду: «Ми розуміємо себе лише опосередковано – через знаки, символи й оповіді» [5, с. 15].

Сучасні дослідження, що спираються на ці ідеї, аналізують воєнні наративи, проте здебільшого зосереджуються на текстах і пам'яті, залишаючи відкритим питання етичних наслідків мовних трансформацій.

Для політичної філософії значний вплив має концепція М. Фуко, який розглядав мову як форму влади й дисципліни. Його відома теза «дискурс – це не просто те, що виражає владу, а те, через що влада здійснюється» [6, с. 52] дає змогу осмислювати мову

війни як механізм легітимації насильства та виключення. У сучасних публікаціях воєнна риторика аналізується як спосіб нормалізації того, що в мирному контексті вважалося б морально неприйнятним.

Джорджо Агамбен, розвиваючи ідею стану винятку, зауважує: «Стан винятку має тенденцію ставати правилом» [1, с. 7]. Це положення є надзвичайно важливим для аналізу мови війни, адже мовні практики, сформовані в умовах надзвичайності, часто зберігаються і після завершення воєнних дій.

Ганна Арендт однією з перших звернула увагу на небезпеку мовної баналізації зла. У праці «Айхман у Єрусалимі» вона зазначала, що зло може бути не демонічним, а буденним, пов'язаним з мовною й мисленнєвою шаблонністю: «Найбільше зло у світі чиниться людьми, які ніколи не приймають рішення бути добрими чи злими» [2, с. 287]. У контексті війни ця думка набуває особливої актуальності, оскільки мова може знімати із суб'єкта моральну відповідальність, замінюючи особисте судження готовими формулами («так треба», «інакше не можна»).

Водночас більшість сучасних етичних досліджень зосереджується на нормативних теоріях війни, не аналізуючи мовні умови можливості морального судження.

Значний евристичний потенціал для аналізу мови війни має концепція мовних ігор Л. Вітгенштайна. Його твердження «значення слова – це його вживання в мові» [3, с. 43] дає змогу розглядати воєнну мову як окрему форму життя, в межах якої змінюються критерії значення і, відповідно, етичної оцінки. Слова «норма», «допустимо», «виправдано» функціонують у війні інакше, ніж у мирному контексті, що має глибокі наслідки для моральної свідомості. Проте в науковій літературі ці ідеї рідко застосовуються до системного аналізу етичних трансформацій, спричинених війною.

Незважаючи на значний доробок, залишаються недостатньо дослідженими такі аспекти: мова як джерело етичної нормативності, а не лише як відображення вже наявних моральних позицій; тривалість мовних змін: зникає воєнний смисловий горизонт після завершення війни, чи він інтегрується в повсякденну мораль; відповідальність мовця, яку Арендт пов'язувала зі здатністю мислити й судити, але яка залишається недостатньо концептуалізованою у воєнному контексті; повсякденна мова війни як філософська проблема, а не лише як об'єкт соціолінгвістичного аналізу.

Означена стаття спрямована на подолання цих обмежень шляхом філософського аналізу мови війни як простору формування нового етичного і смислового горизонту.

Метою статті є філософський аналіз мови війни як чинника трансформації етичного й смислового горизонту базових моральних понять, зокрема таких, як відповідальність, насильство, справедливість, зло та допустимість дії, а також виявлення ролі мовних практик у формуванні морального судження індивіда й колективної свідомості в умовах воєнного досвіду.

Для досягнення поставленої мети стаття спрямована на концептуалізацію взаємозв'язку між змінами у мовному вжитку та переосмисленням етичної нормативності, а також на з'ясування потенційних довготривалих наслідків воєнної мови для післявоєнного морального простору.

Війна є граничним досвідом, що ставить під сумнів не лише соціальні інститути, але й саму можливість стабільного морального мовлення. Як зауважував Ганс-Ґеорг Ґадамер, «історія не належить нам – ми належимо історії» [4, с. 276], а отже, у ситуації війни змінюється сам горизонт розуміння, в межах якого функціонують моральні поняття. Мова війни постає не просто засобом опису подій, а простором формування нових смислів, у яких етична нормативність зазнає радикального переозначення.

Трансформація поняття відповідальності у воєнному дискурсі тісно пов'язана з проблемою суб'єкта моральної дії. Ганна Арендт, аналізуючи досвід тоталітарного насильства, застерігала від небезпеки зведення відповідальності до функціонального виконання ролі: «Найбільше зло у світі чиниться не злим наміром, а людьми, які відмовляються мислити» [2, с. 287].

У воєнному мовленні формули на кшталт «так вимагала ситуація» або «це був наказ» створюють саме той тип безособової відповідальності, про який писала Арендт у контексті «банальності зла». Мова тут не просто знімає індивідуальний тягар рішення, а трансформує саме уявлення про моральну агентність.

Проблема насильства у воєнному дискурсі може бути прояснена через розрізнення, запропоноване Арендт між владою та насильством: «Насильство може зруйнувати владу, але воно ніколи не здатне її створити» [2, с. 51].

Однак у мові війни це розрізнення часто стирається. Евфемістичні конструкції («зачистка», «нейтралізація») виконують функцію моральної анестезії, знижуючи чутливість до руйнівного характеру дії. Тут доречно звернутися до Поля Рікера, який наголошував на тому, що «мова ніколи не є невинною: вона завжди щось відкриває і щось приховує» [5, с. 85].

Таким чином, мовна практика стає співучасником нормалізації насильства, не заперечуючи його формально, але позбавляючи його моральної гостроти.

У воєнному досвіді поняття справедливості дедалі більше набуває характеру партикулярної, історично та афективно зумовленої категорії. Як зазначав Карл Ясперс у роботі про провину після катастрофи війни, «існує різниця між юридичною провиною і моральною відповідальністю, яку жоден суд не може вичерпати» [8, с. 25].

Воєнний дискурс схильний зводити справедливість до логіки відплати, де моральна оцінка підмінюється наративом колективної кривди. Мова в цьому разі не лише описує справедливість, але й конструює її як форму моральної компенсації, що виходить за межі універсалістської етики.

Особливо радикальних змін зазнає поняття зла. Війна сприяє його екстерналізації та персоніфікації. Емманюель Левінас застерігав від такого спрощення, наголошуючи на тому, що етика починається не з абстрактних категорій, а з відповідальності перед Іншим: «Я відповідальний за Іншого без очікування взаємності» [9, с. 245].

Воєнна мова, навпаки, схильна знімати обличчя Іншого, редукуючи його до образу ворога. У цьому сенсі мова війни не лише описує зло, а створює умови, за яких моральна рефлексія стає структурно ускладненою.

Важливим є усвідомлення того, що мовні трансформації, зумовлені війною, не зникають автоматично з настанням миру. Як зазначав Поль Рікер, «пам'ять і забуття завжди вплетені в наратив» [5, с. 107], а отже, воєнна мова продовжує впливати на післявоєнний моральний простір через колективні наративи, символи та усталені мовні формули.

Наукові результати, представлені у статті, є обґрунтованими як з теоретико-методологічного, так і з концептуально-аналітичного погляду. Їхня достовірність і наукова валідність забезпечуються послідовним застосуванням міждисциплінарного філософського підходу, що поєднує методи герменевтичного аналізу, філософії мови та нормативної етики.

По-перше, обґрунтованість висновків щодо трансформації моральних понять у воєнному дискурсі базується на аналізі мови війни як цілісного смислотворчого середовища, а не як сукупності ізольованих лексичних одиниць. Застосування герменевтичного підходу дало змогу показати, що зміни у мовному вжитку мають системний характер

і відображають глибинні зсуви у горизонті морального розуміння. Це унеможливлює редукцію отриманих результатів до ситуативних або стилістичних особливостей воєнної риторики та підтверджує їхню концептуальну значущість.

По-друге, результати щодо переосмислення відповідальності у воєнному контексті є обґрунтованими через аналіз дискурсивних механізмів колективізації та деперсоналізації моральної дії. Виявлені мовні конструкції необхідності, наказу та історичної неминучості розглядаються не як випадкові риторичні фігури, а як сталі форми легітимації дії, що мають чітко простежуваний етичний ефект. Це дає змогу дійти аргументованого висновку про зміну статусу морального суб'єкта в умовах війни.

По-третє, висновки щодо нормалізації насильства підтверджуються аналізом евфемістичних і технократичних мовних практик, які знижують афективне навантаження моральної оцінки. Обґрунтованість цього результату полягає у виявленні зв'язку між мовною формою та етичним змістом дії, що відповідає сучасним дослідженням дискурсивної етики та політичної філософії. Таким чином, показано, що насильство у воєнному дискурсі не лише виправдовується, але й концептуально переозначується.

По-четверте, результати аналізу трансформації поняття справедливості є науково виваженими завдяки розмежуванню універсалістських і партикулярних моделей моральної нормативності. Показано, що у воєнному мовленні справедливість дедалі більше функціонує як наративна категорія, пов'язана з пам'яттю, ідентичністю та досвідом втрати, що дає змогу обґрунтовано говорити про зміну її нормативного статусу без заперечення самої ідеї справедливості.

По-п'яте, обґрунтованість висновків щодо бінаризації морального простору та екстерналізації зла підтверджується логічним аналізом воєнних дискурсивних опозицій «свій – чужий», «добро – зло», «жертва – ворог». Виявлено, що такі опозиції виконують функцію моральної орієнтації в умовах екстремального досвіду, однак водночас обмежують можливість рефлексивного морального судження. Це дає змогу дійти виваженого висновку про амбівалентний характер воєнної моралі.

Нарешті, твердження про довготривалі наслідки мовних трансформацій для післявоєнного морального простору є обґрунтованим завдяки концептуальному аналізу колективної пам'яті та публічного мовлення. Показано, що мовні схеми, закріплені під час війни, можуть зберігатися й після завершення збройного конфлікту, впливаючи на відновлення етичної чутливості та демократичного дискурсу.

Таким чином, отримані наукові результати є логічно послідовними, методологічно обґрунтованими та теоретично значущими, що дає змогу розглядати їх як вагомий внесок у сучасні філософські дослідження мови, етики та воєнного досвіду.

Отже, у статті обґрунтовано, що війна постає як граничний досвід, у конструкті якого мова функціонує як особливий дискурсивний режим, здатний трансформувати базові моральні поняття та етичні орієнтири. Показано, що мова війни не є нейтральним засобом опису реальності, а активно впливає на формування морального судження індивіда й колективної свідомості, визначаючи межі допустимого та виправданого.

Встановлено, що у воєнному дискурсі відбувається переосмислення відповідальності через зсув від індивідуальної моральної агентності до колективних і безособових форм її легітимації, а також нормалізація насильства шляхом евфемізації та технократизації мовлення. Обґрунтовано, що поняття справедливості в умовах війни набуває наративно й ідентичнісно зумовленого характеру, тоді як бінаризація морального простору та екстерналізація зла спрощують моральну навігацію, водночас обмежуючи можливості рефлексивного етичного судження.

Сформульовано висновок, що мовні трансформації, сформовані в умовах війни, мають довготривалі наслідки для післявоєнного морального простору та можуть ускладнювати відновлення етичної чутливості й відповідального публічного мовлення.

Перспективним напрямом подальших наукових пошуків є поглиблений аналіз післявоєнних мовних практик та їхнього впливу на процеси моральної реінтеграції суспільства. Окремої уваги потребує дослідження взаємодії воєнного дискурсу з медіа- та цифровими комунікаціями, а також порівняльний аналіз мовних стратегій війни в різних культурних і політичних контекстах. Важливим є також подальше осмислення можливостей етично відповідального мовлення як чинника відновлення моральної агентності та демократичного діалогу в постконфліктних суспільствах.

Список використаної літератури

1. Агамбен Дж. Стан винятку / пер. з іт. Київ: Ніка-Центр, 2010. 160 с.
2. Арендт Г. Айхман у Єрусалимі. Звіт про банальність зла / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2016. 416 с.
3. Вітгенштайн Л. Філософські дослідження / пер. з нім. Київ: Основи, 1995. 311 с.
4. Гадамер Г.-Ґ. Істина і метод / пер. з нім. Київ: Юніверс, 2000. 704 с.
5. Рікер П. Конфлікт інтерпретацій. Нариси з герменевтики / пер. з фр. Київ: Дух і Літера, 2008. 384 с.
6. Фуко М. Порядок дискурсу: лекція / пер. з фр. Київ: Основи, 2003. 96 с.
7. Arendt H. On Violence. New York: Harcourt, Brace & World, 1970.
8. Jaspers K. Die Schuldfrage. Heidelberg: Lambert Schneider, 1946.
9. Levinas E. Totalité et Infini. The Hague: Martinus Nijhoff, 1961.
10. Ricœur P. La mémoire, l'histoire, l'oubli. Paris: Seuil, 2000.

WAR AS A TEST OF LANGUAGE: THE TRANSFORMATION OF MORAL CONCEPTS IN WARTIME DISCOURSE

Liudmyla Voronovska
National University of Civil Defence of Ukraine,
Educational and Research Institute of Civil Defence,
Department of Social and Humanitarian Disciplines
Onopriienka Street, 8, 18034, Cherkasy, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-2961-3516

The article is devoted to a philosophical analysis of the language of war as a specific discursive space within which a profound transformation of basic moral concepts and normative orientations takes place. The starting point of the study is the thesis that war should be understood not only as a socio-political event or a form of armed conflict, but as a limit experience that puts to the test the very possibility of stable ethical discourse. In this context, the language of war is examined not as a neutral instrument for describing reality, but as an active factor in shaping the moral judgment of both the individual and collective consciousness.

The materials presented in the study conceptualize the relationship between changes in linguistic usage conditioned by wartime experience and the rethinking of ethical normativity, in particular such moral concepts as responsibility, violence, justice, and evil. Special attention is paid to the analysis of how wartime discourse transforms the understanding of the subject of moral action, contributing to a shift from individual responsibility toward collective and impersonal forms of its legitimation. It is demonstrated that linguistic practices of war not only describe moral dilemmas but also structure the ways in which they are interpreted, often reducing the level of ethical reflection through appeals to necessity, orders, or historical inevitability.

The article offers a philosophical analysis of the processes of normalization of violence in wartime language, in particular through the use of euphemisms and technocratic formulations that alter the affective and semantic dimensions of moral evaluation. The transformation of the concept of justice under conditions of war is examined, showing how universalist ethical principles give way to the logic of retribution, collective memory, and identity-laden narratives. Particular attention is devoted to the phenomenon of the binarization of moral space, within which evil is personified and externalized, thereby simplifying moral navigation while simultaneously concealing the complexity of ethical decision-making.

The conclusions emphasize that linguistic transformations caused by war have long-term consequences for the post-war moral landscape, affecting the restoration of ethical sensitivity and the possibility of responsible public discourse. The article substantiates the need for critical reflection on the language of war as a prerequisite for moral reconstruction in post-conflict society.

Key words: language of war; wartime discourse; moral concepts; ethical normativity; responsibility; violence; justice; collective consciousness.

Дата першого надходження статті до видання: 20.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 65–74
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 65–74

UDC 1:62:004.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.7

ANALYZING ARTIFICIAL INTELLIGENCE THROUGH THE CONCEPTS OF JOSÉ ORTEGA Y GASSET

Radomyr Horban
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"
Department of Philosophy
Kyrpychova St, 2, 61000, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0002 5660-2038

The article deals with the philosophical analysis of artificial intelligence (AI) through the concepts of the Spanish philosopher José Ortega y Gasset. In particular, it considers his anthropological interpretation of technology, the idea of a project of life, and the phenomenon of the mass man. The article examines the concept of technology as an adaptation of the environment to human will, which contributes to saving effort and fulfilling a certain project of life. Ortega's proposed evolution of technology, which consists of three stages: technology of chance, technology of the craftsman, and technology of the engineer, is analyzed. It is argued that AI can be interpreted as a logical continuation of the "engineer's technology" stage, which is characterized by scientific rationality, methodical approach, and scale, but at the same time, by a growing gap between technical capabilities and their value-based interpretation. The dual connection between intelligence and imagination in the development of technology is shown, as well as the place of engineering as a secondary sphere subordinate to life projects. The paper analyzes the connection between the development and application of AI and various life projects of modern societies using the examples of the United States, the European Union, China, and Russia. It is argued that AI is not an autonomous or neutral technology, but embodies the dominant cultural, political, and value orientations of specific societies, determining the specifics of its regulation and social consequences. Particular attention is paid to the transformation of the phenomenon of the mass man in the 21st century, which is intensified by the widespread use of AI, the delegation of intellectual efforts to algorithms, and the formation of the illusion of competence. It is concluded that AI simultaneously expands the horizon of human capabilities and exacerbates the anthropological crisis, actualizing the problem of meaning, creativity, and responsibility. The conclusions also emphasize that the main challenge of our time lies not so much in the development of AI itself, but in the ability of people to form life projects to which the development of modern technologies must be subordinated.

Key words: artificial intelligence, philosophy of technology, José Ortega y Gasset, mass man, project of life, philosophical anthropology

Problem statement. The current stage of AI development, which holds one of the leading places in the structure of scientific and technological progress and is increasingly being integrated into various spheres of human activity, raises the question of its impact on society. This impact provokes controversial opinions that reflect two opposing, already traditional, views on the interpretation of technology: technocratic, which emphasizes the unconditional benefits and advancement of technology, and technophobic, which focuses on its threats to humanity. The problem lies in the need for a philosophical interpretation of AI beyond these polar approaches, in forming a more holistic perception of its essence and role in the modern world.

In this context, the legacy of the leading Spanish philosopher of the 20th century, José Ortega y Gasset, is particularly noteworthy. His perspectives on technology form an original methodological position that goes beyond both technocratic and technophobic interpretations.

© Horban R., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

He viewed technology as a means of human self-realization, but at the same time criticized its dominance in the modern world, which makes his anthropological approach dialectical and relevant for analyzing today's challenges related to AI.

Analysis of recent studies and publications. Over the past decades, interest in José Ortega y Gasset's philosophy of technology has grown significantly: from sporadic mentions in general reviews to targeted, systematic studies that highlight his contribution to contemporary issues of technology and its role in shaping human existence. Early historiographical works already emphasized Ortega's avant-garde approach to technology: Mitcham calls him the first professional philosopher to take a thorough approach to interpreting technology, analyzing his essay "Meditations on Technics" (also known as "Man the Technician" in English translation) alongside the works of Mumford and Heidegger [7]. Such historiographical attention laid the groundwork for further interpretations that move toward systematization and applied interpretation of the Ortega approach.

Tereshkun conducts a systematic analysis of Ortega y Gasset's work with a focus on identifying the philosophy of technology within it [14].

Lucena compares the philosophy of technology of José Ortega y Gasset and Martin Heidegger, arguing that Ortega's views are a better guide for the current situation and for countering the risks of technological development. He describes Ortega's position as moderate optimism and voluntarism with an emphasis on human self-creation, while Heidegger is presented as a more radical pessimist who sees technology as an essential risk to Being, expressed in the ubiquitous domination of "Gestell" [6].

Umut considers José Ortega y Gasset's perspective on technology as a means of realizing human nature. The author highlights his philosophy of "ratio-vitalism" as the basis for his views. The study also emphasizes the dangers of the current technological phase, in particular the emptiness that arises from excessive faith in technology, and stresses the importance of a life project that must be "pre-technological" [11].

Alonso recognizes Ortega as one of the pioneers in the philosophy of technology and focuses on analyzing his concepts of "superfluous necessities" and "supra-nature" [1].

Terrones Rodríguez examines the concept of the supernatural in Ortega's philosophy in the context of AI, with an emphasis on superintelligence and singularity as manifestations of the human desire to overcome natural limitations [10].

Luis Núñez Ladevéze, Ignacio Álvarez de Mon, and Margarita Núñez Canal have conducted a systematic interpretation of the philosophy of Ortega y Gasset, focusing on the concept of technology as its central element. The article also explores the relationship between "self-absorption" and technology, positioning Ortega as a "pragmatic realist" and distinguishing his position from Husserl's idealism and Heidegger's technological pessimism [5].

The review of the literature indicates an important shift from fragmentary recognition of Ortega's ideas to systematic, comparative, and applied study. At the same time, Ortega's ideas require additional applied reflection in the context of contemporary AI issues, which opens up a field for this study.

The object of the study is the phenomenon of technology in José Ortega y Gasset.

The subject of the study is the phenomenon of AI through the prism of José Ortega y Gasset's concepts.

The purpose of the study is to provide a philosophical interpretation of the phenomenon of AI through the prism of José Ortega y Gasset's concepts.

The objectives of the study are:

– to analyze Ortega's interpretation of technology and the main stages of its evolution, identifying the place of AI in it;

– to establish a connection between life projects and the development of AI;
– to substantiate the influence of AI on the transformation of the phenomenon of "mass man" in the 21st century.

The methodology of the study is based on José Ortega y Gasset's anthropological-philosophical approach, which is justified as an understudied but promising paradigm for interpreting the current state of AI.

The use of the comparative method made it possible to explore the differences in the development and application of AI in societies with different life projects. This method also allowed comparing the impact of scientific and technological progress on the emergence of the phenomenon of the mass man in the 20st century with the impact of AI development on the transformation of this phenomenon in the 21st century.

The results of the study. In order to approach the analysis of AI, it is necessary to first consider Ortega's key ideas about technology in general. Ortega begins his essay "Man the Technician" with considerations about what distinguishes humans from other biological species in nature and concludes that animals have to adapt to their environment, while humans, on the contrary, are able to change their environment to suit their needs.

Based on this, he distinguishes between two levels of existence: "being" and "well-being." Each of these levels is characterized by its own set of actions: primary and secondary. Thus, primary actions are aimed at the immediate satisfaction of human biological needs for survival. For example, going into a cave to warm up, drinking from a river when thirsty, running away from a predator, etc.

Secondary actions are indirect actions that are not aimed at immediate survival ("being") but at ensuring a certain standard of living ("well-being") by adapting the environment to human will. For example: lighting a fire rather than using a naturally occurring one; building a house rather than finding a cave, engaging in agriculture rather than foraging, etc [8, p. 89–92].

It is these actions that Ortega refers to as technical: "Technical acts are not those through which we strive directly to satisfy our necessities, whether elemental or frankly superfluous, but those in which we first invent and then carry out a plan of action which permits us to achieve such satisfaction through the least effort possible and to secure completely new possibilities beyond the nature of man, such as sailing, flying, communicating by telephone, etc." [8, p. 106].

In other words, this set of actions is responsible for the emergence of what humans call tools or instruments: "All these actions have one trait in common. They presuppose and include the invention of a procedure which guarantees, within certain limits, that we can obtain at our pleasure and convenience the things we need but do not find in nature <…>, we call it the tool or implement" [8, p. 94].

Thus, according to Ortega, technology is "the means by which we shun, entirely or in part, the 'things to do' which would have kept us busy under natural circumstances", and the driving force behind this process is the saving of effort [8, p. 106–107].

This leads to the conclusion that it is not enough for a person to simply live – they strive to live well. Therefore, the true purpose of technology is not to satisfy minimal needs, but to create conditions for a "good life". In this sense, technology is always aimed at producing the "superfluous", which becomes necessary for humans.

The concept of "supernature".

The result of human production of "superfluous" is the emergence of what Ortega calls "supernature" – an artificial environment consisting of human means, tools, and inventions that form a kind of layer between humans and "wild" nature. Without this layer, modern existence would be impossible. People are as dependent on it as primitive man was on nature. But it is

this dependence that conceals a certain danger: being born into a world of technical things, man tends to perceive them as something natural, existing by itself, and forgets that technology is the result of human activity, knowledge, and effort. And therein lies the paradox: the development of technology leads to modern man, surrounded by an artificial environment, returning to his primitive attitude, perceiving this environment as a gift of nature that simply exists.

The evolution of technology.

It is precisely this difference in perception that Ortega takes as the basis for his classification of technology. Looking at how it's evolved, the Spanish philosopher points out that one can't really grasp the development of technology by breaking history down into stages based on individual inventions (like the Stone Age, Bronze Age, Steam Age, and so on). He argues that this periodization is too superficial.

Instead, he proposes a classification of the evolution of technology based not on individual inventions, but on how humans perceive technical activity itself. Thus, he identifies three stages in the evolution of technology: technology of chance, technology of the craftsman, and technology of the technician.

The first stage, technology of chance, is associated with primitive man. Here, inventions arise spontaneously, without a conscious plan or system. Man discovers tools or methods of action, rather by accident, in the struggle for survival. They are not separated from man's general activity. In this sense, primitive technology is instinctive and sporadic, lacking a systematic approach.

The second stage is the technology of the craftsman. Here, technical activity becomes specialized: craftsmen appear who consciously preserve and pass on their skills. Craftsmanship requires skill, experience, and individual mastery. But it is not yet based on systematic knowledge or science: the craftsman acts according to tradition. Therefore, this stage is characterized by limited productivity and attachment to a specific environment.

The third stage is the technology of the technician. This stage differs from the previous ones in that technology begins to be based on scientific knowledge and conscious design. At this stage, the concept of an "engineer" emerges, who not only repeats established techniques but also thinks systematically, plans, and designs. Technology becomes industrial, large-scale, and global. It is here that it takes on the form we associate with the modern world. At the same time, the rapid development of technology at this stage eventually reaches a point where the development of tools begins to outpace their contemplation.

Intelligence and imagination.

To analyze this gap between the development and contemplation of technology, Ortega uses the juxtaposition of intelligence and imagination. The philosopher uses the term "intelligence" as the ability to think rationally, analyze, calculate, and invent. He emphasizes that intelligence seeks ways "how" to do something, but lacks the answer to the question of "why".

Intelligence alone is not enough for the development of technology. It must act within the framework of a specific life project, which, in turn, is the result of the activity of imagination: "One forgets too easily that intelligence, however keen, cannot furnish to its own direction and therefore is unable to attain actual technical discoveries. It does not know by itself what to prefer among the countless "inventable" things and is lost in their unlimited possibilities. Technical capacity can arise only in an entity whose intelligence functions in the service of an imagination pregnant not with technical, but with vital projects" [8, p. 137].

Thus, technical discoveries are born not from intelligence as such, but from a specific human life project, where imagination points the way: imagination – life project – intelligence – technology.

The role of an engineer.

Developing this idea using society as an example, Ortega identifies two spheres of human activity:

– technical or engineering – creates tools and material goods;

– values or life program – forms a "project of life", i.e., goals, meaning of life, moral and cultural guidelines.

For the successful development of society, both spheres are indispensable and cannot function separately from each other. Technology is a tool, not a goal; its development is only possible in the context of human values, creative ideas, and meanings. That is why the work of an engineer, who embodies intellectual power, is always secondary and depends on those who shape goals and values – philosophers, politicians, writers, etc. Thus, technology only acquires meaning when it is embedded in a broader system of human life, oriented towards certain ideals and goals. It is this system that Ortega y Gasset defines through the concept of a "project of life".

Project of life.

Any change, technical in particular, is a movement between two poles: "whence" and "whither". The starting point ("whence") is nature in its original form – that which exists independently of humans. However, in order to change nature, one must have a reference point, i.e., a goal ("whither"), according to which this change takes place. And this reference point is the "program of human life," i.e., a person's idea of what a good life should be. At the highest level, this program is realized as the aforementioned "well-being," which is the ultimate goal of any technical activity.

From this interpretation, it follows that each era and culture form its own "life program" its own vision of "well-being". Technology always subordinates itself to this project: it is not self-sufficient, but serves to realize various life ideals (for example, the life of a bodhisattva or an English gentleman [8, p. 123]). Therefore, there is no such thing as absolute technological progress.

A contemporary illustration of this idea can be found in the development of AI in countries with different socio-political systems (and therefore different life projects).

The US has historically been oriented on individual success, entrepreneurship, and leadership – the classic "American dream". The US values initiative, innovation, and an open market. The life project of a 21st century American is often associated with starting their own business (startup), achieving material success, and personal freedom. AI is integrated into this project as a tool for competitive advantage and personal effectiveness: from business process automation to new opportunities in medicine, education, finance, and more. US policy on AI reflects these values: encouraging rapid innovation and minimal regulation [3].

In the European Union, the life project is based on the protection of human rights, freedom, and responsibility, so the discourse around AI focuses on regulation, transparency, ethical standards, and privacy protection. The EU's goals include sustainable development, balanced economic growth, full employment and social progress, as well as a high level of environmental protection [4].

China's life project is officially centered around the idea of the "Great rejuvenation of the Chinese Nation", or the "Chinese Dream". It's a collectivist project where every citizen's individual aspirations should be directed toward the good of the state. So, AI in China is also considered a key resource for achieving these ambitions. Thus, the country is demonstrating a new level of digital authoritarianism, comparable in scale to Orwell's novel "1984". The country has a powerful surveillance system to control citizens, which corresponds to the ideology of control and collectivism [3].

Individuals in Russia often associate themselves with the "great" history of the state, and their life project is focused on strengthening the "Russian world." Accordingly, the country actively uses AI as a tool of ideological warfare. Russian special services, in particular, use AI to generate large amounts of fake news, which, apart from disinformation, also leads to data pollution, on which new versions of large language models are trained [2].

The transformation of the phenomenon of "mass man" in the 21st century.

Based on the aforementioned, technology is meant to free people from the mundane nature of their circumstances, thereby allowing them to discover new opportunities and realize their life projects. However, when such a project declines or is completely absent, technology begins to lose its meaning, and a new social type emerges in society, which Ortega called the "mass man". This idea roots in the 20th century as a reaction to social and cultural changes: the development of democracy, scientific and technological progress, and urbanization. José Ortega y Gasset described a representative of the masses as a person "whose life lacks any purpose, and simply goes drifting along. Consequently, though his possibilities and his powers be enormous, he constructs nothing" [9, p. 53]. The mass man does not strive for independent understanding of his own existence; he feels like everyone else and finds comfort in this. They do not try to separate themselves from the crowd, are not guided by personal critical analysis, but follow prevailing trends and simplified social norms.

Society, according to Ortega, "is always a dynamic unity of two component factors: minorities and masses. The minorities are individuals or groups of individuals which are specially qualified. The mass is the assemblage of persons not specially qualified" [9, p. 13]. The Spanish philosopher called the dominance of these masses in public life "the revolt of the masses". In the case of AI, this rise of the masses can be seen in the widespread use of this technology to perform tasks that until recently required certain qualifications. Today, anyone with access to the internet can generate a wide variety of content on various topics without any training in the corresponding fields. And these are not isolated examples of such use, but a global trend: from the mass creation of content on social networks, texts for blogs, marketing campaigns, and advertising messages, to news and even reports generated by AI. As a result, the Internet is increasingly overflowing with such mass "creativity", among which the opinions of intellectual minorities are beginning to lose their voice, and the phenomenon of the spread of AI content in its most radical form has already been dubbed the "dead internet theory".

Ortega y Gasset argued that every era has its own "height". The modern era is a time of extraordinary scientific and technological progress, with the greatest access to resources, goods, information, etc., in the history of civilization. The life of modern man has become even richer in opportunities than it was in the 20th century. At the same time, our era is not marked by the same growth in spiritual, moral, or cultural height. This paradox lies in the fact that it is precisely the historical discovery of the world – with its comfort, security, freedom, and absence of real boundaries – that has narrowed the inner world of the average person. Freed from difficulties and obstacles, they have come to perceive the achievements of civilization as the natural backdrop of their existence and have ceased to be aware of their dependence on the efforts of their predecessors or on any higher order. In a world that no longer resists, the consciousness of the average person closes because they do not need to go beyond their own desires, compare themselves to others, or seek norms outside themselves. This is how a state of self-sufficient hermeticism is born: a person surrounded by unlimited possibilities refuses to improve themselves.

This paradox is only exacerbated in the context of AI. By delegating tasks that require thinking to AI, people lose the sense of the need for their own creative effort. So, instead of the drive for self-development and creativity, the freed-up effort is replaced by a vacuum in which

the ability to desire and create is lost. This reinforces intellectual hermeticism and the crisis of desires.

Comparing the quantitative or potential progress of the 20th century with the previous one, Ortega concluded that "the really important increase of our world does not lie in its greater dimensions, but in its containing many more things": "something which we can desire, attempt, do, undo, meet with, enjoy or repel" [9, p. 42]. That is, more opportunities.

Drawing a parallel with the modern era, we can see that AI has become one of the factors contributing to the "growth of the world". It represents a qualitative expansion of the horizons of human capabilities, which can contribute to both individual development and social progress. One of the key achievements is the automation of routine tasks, which allows people to focus on the creative aspects of their work.

People, who were once limited by their own experience and available sources, now find themselves in an almost limitless information environment that enhances their ability to desire, think, create, make decisions – and, as Ortega y Gasset wrote, fills their consciousness with the impression of incredible power. But isn't this power somewhat illusory? Instead of meaningful knowledge, there is superficial familiarity with everything and nothing at the same time; instead of freedom of choice, there are "information bubbles" and the paradox of choice, which paralyzes the will. The excess of information creates a subject who is not oriented in the flow of knowledge, but only swallows it [13, p. 149]. The power that should inspire new achievements turns out to be exhausting. As the Spanish philosopher wrote, "we live at a time when man believes himself fabulously capable of creation, but he does not know what to create. Lord of all things, he is not lord of himself. He feels lost amid his own abundance. With more means at its disposal, more knowledge, more technique than ever, it turns out that the world to-day goes the same way as the worst of worlds that have been; it simply drifts" [9, p. 47].

The mass man is increasingly satisfied with superficial enthusiasm for technological progress, without questioning its value basis and consequences. The logic of efficiency comes to the fore, in which the main thing is optimization, not meaning.

People in the 21st century are even more confident than in the 20th century that they are self-sufficient. In modern mass culture, a false illusion is beginning to form that AI is a new panacea, thanks to which anyone can get answers to complex questions here and now, which in turn creates an illusion of competence and devalues real knowledge. People are increasingly inclined to obtain information rather than knowledge. As a result, society is becoming less tolerant of authority, and the distinction between competence and dilettante judgment is blurring.

At the same time, one of the distinctive traits of modern man is reliance on external forces, which takes the form of a revival of archaic magical practices. In the context of AI, this refers to man's blind trust in it, relying primarily on its effectiveness and not questioning the motives and principles underlying its functioning. This is reminiscent of the masses, who do not ask questions about meaning, principles, or limits – they accept what works, what is effective, what is convenient, without feeling the need to understand why it works, for what purpose, and at what cost. Modern people are less and less looking for meaning ("know-what") and more and more for effectiveness ("know-how") [12, p. 212].

Thus, the modern transformation of the phenomenon of "mass man" in the 21st century emphasizes the dual nature of technological progress. On the one hand, AI expands human capabilities, automates routine tasks, and opens up space for creativity. On the other hand, it contributes to the formation of superficial competence, intellectual hermeticism, and the illusion of self-sufficiency. The mass man of the 21st century, freed from difficulties and limitations, increasingly delegates thinking to AI, losing the need for self-improvement, critical reflection,

and the search for meaning. As a result, technological progress, which should raise the "height" of each individual, risks turning society into a space of mass "creativity" without real spiritual, moral, and intellectual depth, embodied in the modern illusion of competence and the phenomenon of the "dead internet." Therefore, as was the case a century ago, the challenge lies not so much in the development of technology itself as in the human potential for creativity and progress.

Conclusion. As a result of the conducted analysis, it was found that, according to José Ortega y Gasset, technology is a human activity aimed at saving effort and creating superfluous means, with the help of which a person overcomes the pressure of circumstances and realizes their project of life. Ortega identifies three stages in the evolution of technology: the technology of chance, the technology of the craftsman, and the technology of the engineer. The study substantiates AI as a logical continuation of the technology of the engineer.

A connection between life projects and the development of AI has been established using the example of different societies. Thus, in the US, the development of AI is characterized by the encouragement of rapid innovation and minimal regulation by the state. In the European Union, on the contrary, the integration of AI is focused on increased regulation, transparency, ethical standards, and the protection of citizens' privacy. In China, AI is a mechanism of collectivist state control and digital authoritarianism, while in Russia, it is a technology of ideological influence and information warfare. This confirms the thesis that AI is not an autonomous force; it always embodies the values and political aspirations of a particular society.

It has been argued that AI transforms and exacerbates the phenomenon of the mass man in the 21st century. On the one hand, it has been shown that AI is the epitome of saving effort described by Ortega y Gasset. This manifests itself in the automation of routine tasks, which helps people focus on the creative aspects of life. On the other hand, blind obsession with AI leads to a certain level of degradation. This manifests itself in a decrease in initiative, an increase in the mass effect, and the prevalence of superficial awareness over critical thinking.

Accordingly, the main challenge facing modern society is not so much the development of AI itself as the human ability to form projects of life.

Prospects for further study in this area lie in a deeper analysis of the application of AI within various life projects, the study of clip thinking as one of the factors contributing to the phenomenon of the mass man in the 21st century, and the study of the role of AI in the formation of the so-called "dead internet".

References

1. Alonso M. Ortega: A Philosophy of Technology Pioneer. *Annals of the University of Bucharest*. ISSN: 2537-4044. 2020. Vol. 69, no. 1. P. 9–26. URL: https://hdl.handle.net/20.500.14352/99698.
2. Dylan H., Grossfeld E. Revisionist future: Russia's assault on large language models, the distortion of collective memory, and the politics of eternity. *Dialogues on Digital Society*. 2025. Vol. 1, no. 3. DOI: https://doi.org/10.1177/29768640251377941.
3. Hine E., Floridi L. Artificial intelligence with American values and Chinese characteristics: a comparative analysis of American and Chinese governmental AI policies. *AI & society*. 2024. Vol. 39, no. 1. P. 257–278. DOI: https://doi.org/10.1007/s00146-022-01499-8.
4. Hogan L., Lasek-Markey M. Towards a Human Rights-Based Approach to Ethical AI Governance in Europe. *Philosophies*. 2024. Vol. 9, no. 6:181. DOI: https://doi.org/10.3390/philosophies9060181.
5. Ladevéze L.N., de Mon I.Á., Canal M.N. Self-absorption and technique: recent contributions for a systematic interpretation of Ortega y Gasset's work. *Doxa Comunicación*. 2022. P. 379–393. DOI: https://doi.org/10.31921/doxacom.n35a1680.

6. Lucena A.D. Thinking about Technology, but… in Ortega's or in Heideger's Style? *Argumentos de Razón Técnica*. 2009. Vol. 31, no. 12. P. 99–123. URI: https://revistascientificas.us.es/index.php/argumentos/article/view/22673.
7. Mitcham C. What is the Philosophy of Technology? *International Philosophical Quarterly*. 1985. Vol. 25, no. 1. P. 73–88. DOI: https://doi.org/10.5840/ipq198525149.
8. Ortega y Gasset J. Man the Technician. *Toward a Philosophy of History*. New York: W.W. Norton & Company, Inc., 1941. P. 87–161.
9. Ortega y Gasset J. The Revolt of the masses. London: George Allen & Unwin LTD., 1932. 204 p.
10. Terrones Rodríguez A.L. The status quo of José Ortega y Gasset's supernatural concepts: From the perspective of artificial intelligence. *Journal of Autonomous Intelligence*. 2021. Vol. 4, no. 1. P. 50–58. URI: https://jai.front-sci.com/index.php/jai/article/view/494.
11. Umut T.N. Technology from Ortega y Gasset's perspective: means to realize human being's nature. *Entelekya Logico-Metaphysical Review*. 2019. Vol. 3, no. 1. P. 21–33. URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/730125.
12. Wiener N. The human use of human beings: Cybernetics and society. Houghton Mifflin, 1950. 241 p.
13. Городиська О.М. Масова людина та проблема психагогіки в умовах поглиблювання антропологічної кризи. *Вісник Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*: зб. наук. пр. № 3 (38). Харків: НЮУ, 2018. С. 144–154. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/39100.
14. Терешкун О.Ф. Філософія техніки Хосе Ортеги-і-Гассета. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2015. Вип. 7. С. 111–123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Avfd_2015_7_13.

АНАЛІЗ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЙ ХОСЕ ОРТЕГИ-І-ГАССЕТА

Радомир Горбань
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
кафедра філософії,
вул. Кирпичова, 2, 61002, м. Харків, Україна
Radomyr.Horban@sgt.khpi.edu.ua
https://orcid.org/0009-0002 5660-2038

Стаття присвячена філософському осмисленню штучного інтелекту (ШІ) крізь призму концепцій іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гассета. Розглянуто, зокрема, його антропологічне розуміння техніки, ідею життєвого проєкту та феномен людини маси. У статті розглянуто поняття техніки як адаптацію середовища до волі людини, що сприяє заощадженню зусиль і реалізації певної програми життя. Проаналізовано запропоновану Ортегою еволюцію техніки, яка складається з таких трьох етапів: техніка випадку, ремісника та інженера. Обґрунтовано, що штучний інтелект може бути інтерпретований як логічне продовження етапу «техніки інженера», для якого характерні наукова раціональність, системність та масштабність, але водночас – зростання розриву між технічними можливостями та їх ціннісним осмисленням. Показано дуальний зв'язок інтелекту й уяви у розвитку техніки, а також місце інженерії як вторинної сфери, підпорядкованої життєвим проєктам. У роботі проаналізовано зв'язок між розвитком і застосуванням ШІ та різними життєвими проєктами сучасних суспільств на прикладі США, Європейського Союзу, Китаю та Росії. Обґрунтовано, що ШІ не є автономною чи нейтральною технологією, а втілює домінантні культурні, політичні та ціннісні орієнтири конкретних суспільств, визначаючи специфіку його регулювання та соціальних наслідків.

Особливу увагу приділено трансформації феномена людини маси у XXI столітті, яка посилюється масовим використанням ШІ, делегуванням інтелектуальних зусиль алгоритмам та формуванням ілюзії компетентності. Сформульовано висновок, що ШІ водночас розширює горизонт людських можливостей і загострює антропологічну кризу, актуалізуючи проблему сенсу, творчості та відповідальності. У висновках також підкреслюється, що головний виклик сучасності полягає не стільки у розвитку самого ШІ, скільки у здатності людини формувати життєві проєкти, яким має підпорядковуватися розвиток сучасних технологій.

Ключові слова: штучний інтелект, філософія техніки, Хосе Ортега-і-Гассет, людина маси, життєвий проєкт, філософська антропологія.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 75–82
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 75–82

УДК 373.5.016:1
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.8

ФІЛОСОФІЯ ДЛЯ ДІТЕЙ: СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНА ДАЛЬНІСТЬ ГОРИЗОНТУ

Ірина Григорків-Коротчук
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. М. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна
https://orcid.org/0000-0001-5379-4818

У статті аналізується значення «Філософії для дітей» (P4C) як методики міждисциплінарного підходу у навчанні. Зазначено, що сучасні освітні орієнтири, спрямовані на розвиток у дітей критичного мислення, творчості і моральних цінностей, є необхідними і потребують зусиль та відповідальності дорослих. За умови правильної реконструкції філософських принципів методика P4C значно покращує мислення в освіті. Крім того, стимулює розвиток категоріального апарату, дає змогу краще усвідомлювати неточності, вербалізувати внутрішні почуття й емоції. Головну увагу сфокусовано на таких принципах функціювання методики, як сократівський діалог та спільнота дослідників. Підкреслюється роль учителя у реалізації цієї програми. Констатовано, що P4C розкриває особистісну значущість учнів і соціальну цінність їх навчання і дослідження. Показано, що вона є дієвим інструментом розвитку не лише освітніх компетенцій, але й демократичних засад суспільства.

Встановлено, що імплементація P4C відбувається в багатьох країнах з певними особливостями й іноді – викликами, що не дивно з огляду на культурні, релігійні, економічні чинники. Продемонстровано вплив українського педагога В. Сухомлинського на укомплектування методичного матеріалу до програми «Філософія для дітей» М. Ліпмана. Зазначено, що у нашій освіті методика працює в напрямі Нової Української Школи і демонструє певні позитивні результати, хоч і не без труднощів.

Стаття зосереджена на обґрунтовуванні важливості подальшого використання практики P4C як дієвого інструмента для розвитку критичного, креативного і піклувального мислення у дітей, а також для розгортання їхнього соціального досвіду через співучасть і взаємопов'язану діяльність. Підкреслюється, що такий підхід, робить філософію інструментом для самопізнання та розвитку мислення, а не лише абстрактною наукою для дорослих.

Ключові слова: Метью Ліпман, P4C, сократівський діалог, методика, критичне мислення, креативність, цінність, спільнота дослідників, освіта.

Постановка проблеми. «Філософія для дітей» (Philosophy for Children – P4C), як програма навчання філософії у школі, була розроблена упродовж 1970-х років у США колективом освітян під керівництвом Метью Ліпмана (1923–2010). Вона розрахована на весь період навчання дитини у школі: від початкової до старшої. Методика аж ніяк не зосереджується на вивченні складних філософських текстів чи їх ґрунтовному аналізі. Також вона акцентує увагу на систематичному навчанні осмислювати матеріал, який подається, і самостійно аргументувати власну позицію.

М. Ліпман бачив в освіті дві мети: передача знань і культивування мудрості. Оскільки в часи активних суспільних змін знання можуть старіти доволі швидко, більші зусилля варто приділити заучуванню незмінних вічних істин. «У такі періоди люди віддавали перевагу інтелектуальній гнучкості та винахідливості, а не давно усталеним відомостям» [1].

© Григорків-Коротчук І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Сучасна концепція також має охоплювати ці дві мети, бо навчити мислити так само важливо, як і навчити читати.

Сутність програми полягає в тому, щоб навчити дитину вчитись. Це передбачає виховання моральної і соціально відповідальної особистості, яка вміє критично мислити, креативно використовувати своє знання в реальному житті, комунікувати з іншими учасниками навчального процесу. Методика допомагає зрозуміти дітям, що навчання є процесом, як і саме життя, і кожен є активним учасником, а не глядачем чи відстороненим спостерігачем, адже процес навчання є процесом самопізнання, пізнання інших, зацікавленості і переосмислення. Діти пізнають світ, усвідомлюють його динамізм, мінливість, спонтанність, хаотичність, ймовірність, різноманітність. У такому навчанні їм знадобляться не лише особисті знання, але й розуміння потреби удосконалювати свої навички, розвиватися, реалізовувати власний творчий потенціал.

В українській школі ми відчуваємо сьогодні кризу: сума знань весь час зростає, їх пошук доволі легко здійснювати за допомогою інформаційних технологій, і вчитель перестав бути єдиним джерелом знань. Роль вчителя змінюється: він має навчити дитину думати і формулювати свою позицію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Філософія для дітей» є доволі затребуваною темою серед українських науковців. Передусім відзначимо головного популяризатора методики М. Ліпмана та ініціаторку запровадження цієї програми на державному рівні Ю. Кравченко. У своїх роботах вона аналізує актуальність програми для української освіти, демонструє плани проведення занять і пояснює важливість кожного елемента [2].

Координаторка всеукраїнського етапу Міжнародної олімпіади з філософії для школярів, а також лідерка Школи мислення і комунікацій Praxis Надія Адаменко аналізує роль критичного мислення й значення методики P4C для його розвитку. «Не можна навчати окремо критичного мислення, це може бути як елемент уроку, але результат методики тоді, коли діти мислять критично, креативно, але передусім емпатійно одне до одного, чують одне одного, чутливі до думок одне одного» [3].

В Україні основні принципи методики М. Ліпмана аналізують у своїх роботах С. Ганаба, Н. Гавриш, Ю. Наріжний, Н. Щербакова, О. Зімонова, В. Михайлов, О. Мельник, Н. Скакун, В. Кришмарел, О. Петренко та інші науковці. Роль критичного мислення в освіті розкривають С. Терно і О. Тягло.

Серед світових науковців, які популяризують ідеї P4C і впроваджують їх концептуально: Ен-Маргарет Шарп, М. Прічард, Д. Кеннеді, Л. Спліттер, Г. Метью, Дж. Парк, А. Побоєвська, Н. Дерек, О. Жерс, О. Бреніфьє.

Автори «Коло історії ...» (N. Fletcher, M.R. Gregory, P. Shea, A. Sykes) є викладачами і практиками P4C на різних рівнях освіти: від дошкілля до докторських програм та освіти для дорослих [4]. У їхньому дослідженні зазначається роль кола історій, яке ними проводилось з різними групами і на різноманітну тематику. Обговорюються найбільш проблемні моменти, які можуть виникати у колі, пропонуються можливі варіанти їх подолання.

Змістовною і актуальною для нас є робота G. Motherway «Демократія як становлення...». У ній автор розглядає практику P4C в ірландських школах і те як вона впливає на взаємозв'язок освіти і демократії [5]. Особливий наголос робиться на демократичних цінностях, які культивуються цією програмою. Автор демонструє рішучість, з якою учителі, усвідомлюючи свою відповідальність за розвиток юного покоління, прищеплюють цінності через освіту, оскільки саме педагоги справляють вирішальний вплив як фахівці і держава не покладається на «традиційну в Ірландії Римо-католицьку церкву» [5]. Дійсно, зазначає автор, раніше ми не спостерігали демократичних засад в освіті і в школі, зокрема,

в методах навчання, комунікації. Слова про демократію викладались вкрай авторитарним чином, це справедливо щодо будь-якого навчання. Теоретичні ідеї, які має в основі демократія, потрібно не лише оголошувати, але й практикувати.

У Польщі методику М. Ліпмана впроваджують починаючи з 1999 року. При Польській академії наук працює спеціальний центр з координації програми. Чимало польських учителів імплементують її не лише для навчання філософії чи світоглядно-гуманітарних предметів (мова чи література), але й для вивчення природничого циклу: географії, математики, фізики та інших предметів. «Зрештою, «Філософія для дітей» вийшла за межі шкіл і потрапила у заклади дошкільної освіти (наприклад, проєкт "FiloZosia")» [6, с. 93]. Отже, бачимо, що метод Р4С дуже універсальний, гнучкий і потужний.

Одне з останніх досліджень «Вплив філософії...» демонструє емпіричні докази щодо ефективності Р4С. Автори використовують трирівневий метааналіз, що синтезує 53 розміри ефектів, отримані з 33 експериментальних та квазіекспериментальних досліджень за участю 4 568 осіб, для оцінки когнітивних ефектів Р4С та потенційних модераторів. У поняття «когнітивні здібності» автори вкладають «широкий спектр психічних процесів, починаючи від базових функцій, таких як сприйняття, увага та пам'ять, і закінчуючи здібностями вищого порядку, такими як міркування, критичне мислення, креативність, вирішення проблем, прийняття рішень та мета пізнання» [7]. Вони доходять висновку, що за усіма параметрами «Р4С може бути прийнятий як окремий предмет або вбудований в наявні предмети для розвитку ключових когнітивних компетенцій» [7].

Формулювання цілей статті. Основною метою статті є поширення методики Р4С, розкриття її основних принципів та переваг. Стаття зосереджена на обґрунтовуванні важливості подальшого використання практики Р4С як важливого інструмента для розвитку критичного, креативного і піклувального мислення у дітей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як уже зазначалось, Р4С – це не академічне викладання філософії і не окрема галузь дослідження, а педагогічна практика ведення дискусій. Як зазначає А. Побоєвська, «навчання філософії потрібно починати не зі знайомства зі змістом (яким можна перенаситити програми), а з підготовки учнів до зайнять у цій сфері, тобто до вироблення певних навичок, що дозволяють їм інтеріоризацію запропонованого філософією змісту» [8, с. 203].

Для того щоб у вищій школі ми могли розглядати складні філософські концепції чи теорії, необхідно ще з дитинства привчати до критичного мислення, закладати можливості для трансформації і зростання особистого «Я». «Через філософування люди шукають загальні принципи, які допоможуть їм зрозуміти, у що слід вірити та що слід цінувати» [9]. За умови правильної реконструкції філософських принципів методика Р4С значно покращує мислення в освіті.

Р4С має декілька основних принципів, які є необхідними для успішної реалізації. Вони іманентні, і без їх дотримання результативність не може бути гарантованою. До найважливіших принципів належать:

– проблемна форма навчання;
– Сократівський діалог;
– спільнота дослідників;
– нова роль учителя;
– методичне забезпечення.

Не зупиняючись на кожному з принципів й не применшуючи ролі інших, ми окреслимо тут важливість таких двох з них: Сократівський діалог і спільнота дослідників. Р4С є практикою співпраці молоді і дорослих у спільному процесі осмислення дійсності.

Це своєрідна «сесія» філософування, де дітей вчать ставити питання, висловлювати занепокоєння, сумніви, виявляти невідповідності і недоречності, які маскуються і можуть здаватися невловимими. Діти шукають суперечливості у судженнях. Вони виявляють те, у що вірять, те, що цінують і те, що знають. Крім того, уточнюють конкретні дефініції і міркують над завданнями. Особливістю цих методик має стати не репродукція знань, а діалог з учнем.

Використання Р4С дає дітям розуміння того, що мислення – практика, а не одкровення. Нагромадження інформації не гарантує їм самостійного мислення. Нові судження є не лише результатом, але й процесом міркування. Дитина має розуміти свою роль у висловленні думки і своє значення у спільній діяльності. Методика М. Ліпмана розгортається за 6 кроків: презентація стимулу; генерування питань; сократівський діалог; поглиблення досліджень; метакогнітивна рефлексія і подальша реакція на цю тему. О. Бреніфьє називає такий процес мандрівкою думки і пропонує 4 етапи: ідентифікація передумов діалогу, визначення мети дискурсу, окреслення проблем і потік гіпотез [10, с. 273]. У цьому й полягає самостійність мислення і відповідальність дорослих за смислотворення у дітей.

Методика Р4С стимулює розвиток категоріального апарату, дає змогу краще усвідомлювати неточності, паралогізми, софізми, вербалізувати внутрішні почуття й емоції. Озвучена думка тяжіє до ясності і послідовності, вимагає певної відваги і рішучості. Заохочення до говоріння, а не до мовчазного похитування головою є активним залученням до спільноти дослідників. Якщо дитина мовчить і не хоче відповідати або ж чекає, що хтось за неї відповість «правильно», їй не треба думати про власну відповідь чи особистий внесок у розв'язування проблеми. Мовчання не завжди є ознакою дисциплінованості, воно може свідчити про байдужість і бути формою відсторонення, невпевненості. Дитина може не цінувати себе, боятись дати неправильну відповідь чи порушити порядок, де першими відповідають відмінники. Р4С учить бути творчим, проявляти свою ідентичність.

Особливістю цих методик є привчання дітей думати, критично аналізувати, висловлювати свою позицію. Це саме ті засади, на яких ґрунтується «Філософія для дітей». Методичні рекомендації та завдання до таких курсів побудовані у вигляді сократівського діалогу: питання в питанні. «Діалог орієнтує кожного з співрозмовників на інакшість, тобто наказує йому вийти з кола своїх переконань і спробувати зрозуміти позицію іншого» [8, с. 202].

Серед найпоширеніших філософських концепцій з різних предметних галузей можна виділити такі теми для діалогів: любов, добро, справедливість, сила, глобалізація, нація, історія, інтерпретація, причина, доказ, краса, мистецтво, уява, значення, віра, істина, мораль, толерантність, цінність, простота, ефективність, оригінальність, знання, розваги, гра, свобода, творчість, добробут, право, законність, спільнота, наука, експеримент, історія, ідентичність, вибір тощо.

Відправною точкою для філософського діалогу може бути читання оповідання, уривку з тексту чи діалог, перегляд фільму, мультфільму, прослуховування промови чи музичного твору, споглядання картин, скульптур, архітектурних об'єктів, екскурсія. Головне, щоб діалог був відкритим і діти до того ж сиділи у колі або підковою, щоб підкреслити, що участь кожного цінується однаково. «Проте не можна «вивчити» літературу, філософію, мистецтво, оскільки вивчення у галузі гуманітарної освіти має на меті не просто засвоєння інформації, а формування культури сприйняття нової інформації та формування ціннісно зрілої особистості» [11, с. 475].

Як приклад, М. Ліпман аналізує ситуацію в давніх Афінах і той внесок, який Сократ здійснив своїми широкими розмовами з громадянами демократичного суспільства і неелітними учасниками, запросивши усі сторони до повноцінного діалогу й побудови безпрецедентного тоді майданчика для порозумінь.

Кожна епоха ставить питання про цінності, які є найважливішими для її становлення й мають перспективи. Саме з цього ракурсу М. Ліпман прагне відкрити дітям маєвтику – мистецтво ведення діалогу. Сократівські діалоги формують усвідомлене і рефлексуюче мислення, зосереджують увагу на розв'язанні проблем і підкреслюють те, у що вірять, чим цікавляться і до чого прагнуть учасники діалогу. У результаті правильно організованого діалогу діти проявляють допитливість, шукають достовірні джерела, враховують ситуацію загалом, уважні до альтернатив. Освіта має стати не лише підготовкою до життя, але й самим процесом життям.

Спільнота дослідників є одним з вимірів дитячої соціалізації. Під час обговорення будь-якої теми важливим чинником є здатність «почути іншого». Як можна диспутувати, коли не почув своїх друзів чи опонентів? За цієї умови має бути створена така атмосфера, щоб діти могли змінити свою думку і не були водночас ображеними чи осміяними. Усі перетворення відбуваються в атмосфері доброзичливості і показують насамперед зростання учасників діалогу. Важливо навчитись коректно висловлювати свої ідеї, бачити правильність інших, дозволити їм користуватись власними ідеями, усвідомлювати процеси індивідуального і колективного мислення.

У спільноті дослідників діти стають самостійнішими, звикають мислити систематично і краще запам'ятовують матеріал. Іноді їм не вистачає особистого досвіду, достатньої практики. Однак вони прагнуть їх здобувати і навчатись далі. Дорослі мають зацікавити і прищеплювати культуру філософського заохочення, регулярно проводити різноманітні дискусії, розгорнені діалоги, додавати вправи та оригінальні завдання, підбирати історії, які надихають.

Спільнота дослідників допомагає зрозуміти те оточення, в якому живемо, ми самі стаємо більш прозорими одне з одним і краще розуміємо наші історії, зміни, які відбуваються з нами та іншими, а також соціальну значущість спільної роботи. Діалоги і розповіді про себе є найбільш природною активністю для людини. «Ми вважаємо, що існують переконливі причини для використання оповіді як філософської практики, не в останню чергу те, що оповідь вже давно використовується в рухах за соціальну справедливість, щоб вшанувати та озвучити життєвий досвід маргіналізованих груп» [4, с. 7]. Судження як форма мислення є своєрідним мистецтвом, умінням поєднати предмет і його ознаки. Спільнота дослідників – це студія, в якій можна практикувати і удосконалювати свої навички, розвивати логічні властивості і аналізувати відношеннями між судженнями. Отже, методика розрахована на зустріч об'єктивних і суб'єктивних поглядів.

Після США цю методику запровадили у своїх освітніх програмах Канада, Ізраїль, Франція, Норвегія, Велика Британія, Туреччина, Китай. Сьогодні програма перекладена на більш ніж 20 мов і функціонує у більш ніж 70 країнах світу. Це справді глобальні реформи у сфері освіти на базі філософії. Комітет Європейського Парламенту з питань культури та освіти (CULT Committee) визнав її високі якості і запропонував для запровадження в освітні програми в країнах Європи. «Філософія для дітей» має центри в усіх частинах світу, її прихильники об'єднані в Інститут з розвитку філософії для дітей ("Institute for the Advancement of Philosophy for Children") та «Міжнародну раду з філософського дослідження з дітьми» ("The International Council for Philosophical Inquiry with Children"). У 2011 році було створено Міжнародну організацію «Філософія для дітей у країнах Азії та Океанії». Оскільки методика заснована на західних філософських традиціях і з акцентом на дослідницьку педагогіку, програма може не повністю відповідати незахідним освітнім системам. Через це потрібні додаткові напрацювання з урахуванням культурно-релевантних стимулів. Отже, імплементація методики P4C відбувається в багатьох країнах з певними

особливостями й іноді – викликами, що не дивно з огляду на культурні, релігійні, економічні чинники.

В Україні дослідження та впровадження методики «Філософія для дітей» зосереджено навколо кількох наукових центрів. Зокрема, Мала Академія Наук регулярно проводить навчання для учителів і щорічну Всеукраїнську олімпіаду для школярів з філософії, є практика проведення тематичних таборів. У деяких університетах проводять науково-практичні заходи, пропонують курси й менторські програми, функціонують студії та гуртки, вітчизняні видавництва пропонують книги для філософування з дітьми. Інститут обдарованої дитини розробляє методичні рекомендації з використання філософських інструментів для розвитку творчості і критичного мислення. У соціальних мережах є декілька платформ, де зацікавлені можуть обмінюватись своїми результатами. У січні 2026 року стартували нові курси «Філософська освіта у школі та позашкіллі». Усі ці заходи демонструють не лише потребу, але й актуальний досвід практики живого і сміливого філософування з дітьми.

Крім того, методика М. Ліпмана доволі близька з практикою Василя Сухомлинського. Український педагог вважав, що учитель має відкрити перед дитиною ті сфери, де вона зможе досягти свого апогею, будувати здорові стосунки, сформувати свою гідність. Його книги для дітей вчать осягати саму сутність добра і зла, честі й безчестя, чуйності, відповідальності, відчувати красу природи, ставити себе на місце іншого, формувати власні моральні орієнтири та краще розуміти себе. Обидва педагоги «використовували проблемно-діяльнісний метод використання філософії: в казках, оповіданнях, притчах, які читають діти, відбувається багато подій, що є типовими проблемними ситуаціями для дітей, незалежно від країни» [12, с. 87]. З'явились навіть думки, що вони переписувались. Зокрема, О. Петренко ставить під сумнів таке листування В. Сухомлинського і М. Ліпмана. Водночас вона вказує на той факт, що донька українського педагога О. Сухомлинська переслала американському науковцю книжечку оповідань і казок свого батька [12]. Унаслідок М. Ліпман включив до своїх методичних матеріалів два оповідання нашого педагога.

З 2018 року запрацювала реформа НУШ, і в її межах відбувається активна інтеграція методики Р4С. Передбачалось, що головним елементом нової української школи (НУШ) стануть новітні методики і технології навчання та критерії оцінювання дітей. Однак часто нововведені зміни сприймались як освітні примхи. Не було розуміння чи бажання підтримати реформи. Більш того, складалось враження, що навчання, засноване на критичному мисленні, зовсім не виправдовує будь-які нововведення. Це явище має своє пояснення. Багато педагогів, навіть пройшовши курси НУШ, не зрозуміли і не перейняли нову методику, вони продовжують працювати за старими стандартами. Отже, спільнота дослідників виглядає як перестановка парт у класі. Проте завдання, які мають об'єднати колектив учнів, залишаються на домашнє опрацювання. Водночас у непідготовлених батьків викликає чи то подив, чи то відверте нехтування безкінечними творчими лабіринтами нової освіти. У процесі запровадження програми в українських школах з'явились три змістовні заперечення: складність філософських тем, відірваність від життєвих ситуацій та складність підготовки педагогів [13, с. 129]. Маємо визнати, що реформа НУШ має чимало викликів і потрібно докласти ще зусиль для методичного поступового впровадження цікавих і ціннісно значущих елементів критичного, творчого і піклувального компонентів. За цих обставин методику М. Ліпмана можна використовувати і поза межами НУШ у старших класах.

Висновки. «Філософія для дітей» М. Ліпмана була розроблена саме для того, щоб сформувати нове мислення підростаючого покоління і підготувати його до

науково-технологічних та моральних змін людства. Це були спецкурси для дітей дошкільного і шкільного віку, що розвивали навички критичного, креативного і піклувального мислення. Як показує практика, запровадження її у школах підвищує успішність, покращує комунікацію та підготовку дітей до свідомого життя в суспільстві. З огляду на швидкі темпи інформатизації, плюралізму цінностей і розширення меж штучного інтелекту розвиток когнітивних компетенцій учнів має стати головною метою нашої освіти. Загалом такий підхід робить філософію інструментом для самопізнання та розвитку мислення, а не лише абстрактною наукою для дорослих.

Список використаної літератури

1. Ліпман М. Критичне мислення: чим воно може бути? Постметодика. 2005. № 2. С. 33–41.
2. Кравченко Ю. Програма «Філософія для дітей»: історія виникнення та структура проведення заняття. *Філософія освіти*. 2021. № 27 (2). С. 46–55. DOI: https://doi.org/10.31874/2309-1606-2021-27-2-3.
3. Адаменко Н. Критичне мислення – це вміння стати в позицію іншого. URL: https://center.nestor.net.ua/nadiia-adamenko-krytychne-myslennia-tse-vminnia-staty-v-pozytsiiu-inshoho.
4. Fletcher N.M., Gregory M.R., Shea P., Sykes A. The story circle as a practice of democratic, critical inquiry. *Childhood & philosophy*. 2021. V. 17. P. 1–42. URL: https://www.redalyc.org/journal/5120/512066359037/512066359037.pdf.
5. Motherway G. Democracy as Becoming: A Lived Enquiry into Teacher Perspectives of Philosophy for/with Children (P4C) Practice in Irish Educate Together Schools. Thesis. University of Plymouth, 2020. DOI: http://dx.doi.org/10.24382/1142.
6. Пальчик А. «Філософія для дітей» Метью Ліпмана та її імплементація у Польщі. *Вісник Львівського університету. Серія: Філос.-політолог. студії*. 2022. Вип. 40. С. 91–99. DOI: https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.11.
7. Wei C, Chen L. The Effects of Philosophy for Children on Children's Cognitive Development: A Three-Level Meta-Analysis. *J Intell*. 2025 Oct 13; 13 (10). P. 130. DOI: 10.3390/jintelligence13100130. PMID: 41149769; PMCID: PMC12565533.
8. Побоєвська А. Для чого, кого і як учити філософії? *Філософія освіти*. 2014. № 2 (15). С. 196–209.
9. Williams S. P4C. URL: https://p4c.com/wp-content/uploads/2016/07/Philosophy-for-Children-how-to-4.pdf.
10. Brenifier O. The practice of philisophy with children. URL: https://www.pratiques-philosophiques.fr/wp-content/uploads/2015/07/The-practice-of-philosophy-with-children-ORIGINAL-1.pdf.
11. Щербакова Н., Зімонова О., Михайлов В., Мельник О. Світові практики методики викладання філософії: історія та сучасний стан. *Удосконалення освітньо-виховного процесу в закладі вищої освіти* : збірник науково-методичних праць. Вип. 24. Мелітополь : Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного, 2020. С. 467.
12. Петренко О. Оповідання Василя Сухомлинського у «Філософії для дітей» М. Ліпмана. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2017. Вип. 5 (91). С. 83–90.
13. Кришмарел В. Навчання філософії в школі: основні тенденції. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 3. С. 126–135.

PHILOSOPHY FOR CHILDREN: WORLDVIEW AND METHODOLOGICAL HORIZON

Iryna Hrigorkiv-Korotchuk
Candidate of Philosophical Sciences,
Assistant at the Department of Philosophy and Cultural Studies Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Kotsyubynskogo str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-5379-4818

The article analyses the significance of Philosophy for Children (P4C) as a methodology for an interdisciplinary approach to education. It notes that modern educational guidelines aimed at developing critical thinking, creativity and moral values in children are necessary and require effort and responsibility on the part of adults. Provided that philosophical principles are correctly reconstructed, the P4C methodology significantly improves thinking in education. It also stimulates the development of the categorical apparatus, allows for a better understanding of inaccuracies, and verbalizes inner feelings and emotions. The main focus is on such principles of the methodology as Socratic dialogue and the community of inquiry. The role of the teacher in the implementation of this programme is emphasized. It is stated that P4C reveals the personal significance of students and the social value of their learning and research. It is shown that it is an effective tool for the development not only of educational competences but also of the democratic foundations of society.

It has been established that the implementation of P4C takes place in many countries with certain peculiarities and sometimes challenges, which is not surprising given cultural, religious and economic factors. The influence of Ukrainian educator V. Sukhomlynsky on the compilation of methodological material for M. Lipman's Philosophy for Children programme has been demonstrated. It is noted that in our education system, the methodology works in line with the New Ukrainian School and demonstrates certain positive results, albeit not without difficulties.

The article focuses on justifying the importance of continuing to use the P4C practice as an effective tool for developing critical, creative and caring thinking in children. It also focuses on expanding their social experience through participation and interconnected activities. It emphasizes that this approach makes philosophy a tool for self-knowledge and the development of thinking, rather than just an abstract science for adults.

Key words: Matthew Lipman, P4C, Socratic dialogue, methodology, critical thinking, creativity, value, community of inquiry, education.

Дата першого надходження статті до видання: 19.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 83–89
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 83–89

УДК 130.2
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.9

ВІЗУАЛЬНІСТЬ ЯК ФОРМА МИСЛЕННЯ: ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ ОБРАЗУ

Валентина Дротенко
Національний університет «Львівська політехніка»
Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра філософії
вул. Митрополита Андрея 5, 79000, м. Львів, Україна
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
кафедра філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного
вул. Лесі Українки, 46, 82100, м. Дрогобич, Україна
https://orcid.org/0000-0002-6582-652X

У статті розглядається візуальність як визначальний культурний феномен сучасного суспільства та як специфічний спосіб пізнання, в якому зображення функціонує як форма мислення, а не як декоративне доповнення до тексту. Візуальність аналізується крізь призму філософських основ, художніх практик та освітніх стандартів, з особливою увагою до концепцій візуальної грамотності та візуального інтелекту. Візуальна грамотність, контекстний аналіз та семіотичний підхід складають фундаментальні основи методології візуальності.

У дослідженні підкреслюється єдність когнітивного та емоційного інтелекту у сприйнятті та інтерпретації візуальних образів та стверджується, що ефективний аналіз сучасних візуальних медіа вимагає інтегрованого методологічного підходу. Цей підхід поєднує епістемологічну рефлексію над онтологією видимого з антропологічним аналізом формування ідентичності та етичною оцінкою візуального представлення.

Особлива увага приділяється візуальним дослідженням як міждисциплінарній дослідницькій галузі та ролі технічних медіа і штучного інтелекту у формуванні нових режимів видимості. У статті демонструється, що сучасна візуальна культура вимагає переходу від споглядальної інтерпретації ізольованих зображень до систематичного та алгоритмічного аналізу візуальних потоків. Цей візуальний потік формує специфічну модальність уяви, іншу за своєю структурою та семантикою.

Міждисциплінарний аналіз того, як зображення генерують значення та формують наше сприйняття реальності, виявляє нагальну потребу в трансформації візуальної методології через гібридизацію цифрового та фізичного світів. Ця трансформація сприяє вивченню великомасштабних візуальних даних та ролі штучного інтелекту у визначенні «нової візуальності». Запропонована методологія візуальності інтегрує контекстуальні, антропологічні та технологічні виміри та може бути застосована до аналізу художнього, медіа та візуального контенту, згенерованого штучним інтелектом.

Дослідження здійснює внесок у філософський дискурс візуальної епістемології та пропонує концептуальну основу для розуміння візуальності як фундаментального способу пізнання в сучасній культурі.

Ключові слова: візуальність, візуальна грамотність, візуальний інтелект, когнітивний інтелект, емоційний інтелект, методологія візуальності.

Постановка проблеми. Сучасна культура дедалі більше функціонує у режимі візуальності, де образи стають не лише засобом комунікації, але й формою мислення. Перехід від текстоцентричної парадигми до мультимодальної комунікації актуалізує потребу у філософському осмисленні візуальності як режиму пізнання, у якому «бачення» поєднує логіку та чуттєвість. Аналітична філософія у цьому контексті виконує завдання розрізнення

© Дротенко В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

«перегляду» та «бачення», розглядаючи шлях від «бути видимим» до «бачити істину», та усвідомлення, що саме стає видимим, хто є суб'єктом бачення та як воно пов'язано зі знанням. Проблема полягає у відсутності філософськи вивіреної методології аналізу образу, що інтегрувала б онтологічний, епістемологічний, антропологічний та етичний виміри візуальності, а також ураховувала б трансформацію когнітивних процесів у цифровому та алгоритмічному середовищі.

Аналіз досліджень і публікацій. У науковій літературі візуальність розглядається як ключовий концепт сучасної гуманітаристики. Для сучасної філософії візуальності ключовими є концепції «пікторіального» та «іконічного повороту». Томас Мітчелл запропонував теорію візуальної культури (Picture Theory), що стала основою візуальних студій. У роботі "Pictorial Turn" Мітчелл аналізує «пікторіальний поворот» як теоретичний зсув у гуманітаристиці та обґрунтовує рівнозначність слова й зображення як форм репрезентації, розглядаючи образ як активного учасника пізнання [1, с. 11–34]. Термін «пікторіальний поворот» у культурфілософській інтерпретації Томаса Мітчела характеризує зміщення кута зору на зображальну природу об'єктів, що нас оточують, та позначає новий етап у продукуванні візуальних образів і зміни у ставленні до них. До таких належать, наприклад, винахід перспективи у живописі, поява мистецтва фотографії [2]. Водночас німецьким дослідником Готфрідом Бьомом було впроваджено термін «іконічний поворот» (ikonische Wende) [3, с. 11–39]. Це поняття підкреслює інтерпретативний характер образу та його роль у формуванні культурного досвіду. Отже, концепти «пікторіальний / іконічний поворот» заклали основу сучасної науки про образи (Bildwissenschaft), яка виходить за межі традиційного мистецтвознавства.

У вітчизняному філософському дискурсі ці ідеї розвиваються в межах аналізу візуальної парадигми та візуальних студій [4; 5]. Сучасна епістемологія візуального, досліджуючи вплив зображень на когнітивні процеси, на пізнання та розуміння світу, аналізує візуальну грамотність, візуальне мислення й візуальну парадигму як спосіб отримання інформації та створення нової епістеми (знання). А.А. Кравченко зазначає, що пізнавальна діяльність розширює власний інструментарій завдяки візуальній парадигмі [6, с. 7–19]. Г.В. Ільїна окреслює основні аспекти візуальної парадигми пізнання у філософських концепціях раціоналістичного спрямування епохи Модерну у співвідношенні з окулярцентризмом як процесом фіксації зорової інформації в свідомості людини [4, с. 29–34]. Зокрема, наголошує на тому, що «візуальні образи мають подвійне втілення у філософії Модерну»: перше – активна увага до оптики та фізіології зору; друге – шляхи досягнення істини внаслідок появи нової оптики, нових теорій зору та нових художніх засобів виразності. О.В. Брюховецька аналізує «візуальний поворот» у культурології, наголошуючи на зміні парадигми від тексту до образу [7, с. 130–165]. О.Г. Левченко розглядає сценічне мистецтво як простір формування культурної ідентичності [8]. Роботи І.І. Гринишиної та Т.М. Марченко розкривають роль інтертекстуальності як «місця перетину текстових площин» [9, с. 31–35].

R.A. Braden та J.A. Hortin [10, с. 169–179] визначають візуальну грамотність (visual literacy) як здатність розуміти й використовувати зображення для комунікації та навчання. A.M. Barry [11] розвиває концепт візуального інтелекту (visual intelligence), що поєднує логіку й емоцію у візуальному повідомленні. D. Hattwig та ін. [12, с. 61–89] пропонують стандарти візуальної грамотності у вищій освіті, які охоплюють пошук, інтерпретацію, оцінювання та етичне використання візуальних матеріалів.

Таким чином, сучасні дослідження демонструють багатовимірність візуальності: від філософських концептів і мистецьких практик до освітніх стандартів. Водночас бракує інтегрованої методології, яка б поєднувала ці підходи у єдину аналітичну систему.

Метою статті є філософське осмислення візуальності як форми мислення та розроблення методологічних засад аналізу образу в контексті сучасної культури, що інтегрують онтологічні, епістемологічні, антропологічні та технологічні підходи. Важливо дослідити епістемологію образу та філософську методологію візуальності, де базовим концептом є візуальність, а філософським інструментарієм – методологія візуальності.

Виклад основного матеріалу. Візуальність, як синтез когнітивного та емоційного вимірів, не є винаходом модерності, адже її форми історично змінювалися залежно від технічних медіа. Візуальний дискурс розкриває зв'язок між «бачити» і «бути побаченим». Філософія візуальності виходить із базового питання: що означає «бути видимим» і що значить «бачити істину»? Образ перестає бути лише ілюстрацією чи декоративним елементом – він стає самостійною формою мислення. У сучасних медіа він реалізується як ідеологізація видимого (відеологія), коли образи стають схемами інтерпретації та керування увагою. Активні засоби візуалізації стискають складні смисли у ємні знаково-символічні структури, що скорочують цикл словесних міркувань, застосовуючи інтуїцію форми. Це підсилює увагу і спостережливість, навички розпізнавання патернів (зразків, моделей), здатність поєднувати образне з вербальним, виявляти закономірність та передбачувати й спрощувати складні процеси. Сучасні медіа творять писемне розмовне мовлення. Гіпертекст розгалужує сюжет, робить інтерпретацію відкритою. Інтертекстуальність – це спосіб, у який текст «прочитує історію і вписується в неї» [9, с. 31–35]. У візуальній культурі це проявляється як стилізація, цитатність, емотикони та інші паралінгвістичні маркери, що компенсують відсутність голосу, жесту, інтонації.

Візуальність інтегрує когнітивний та емоційний інтелект. Когнітивний інтелект забезпечує структурування, розпізнавання й логічну інтерпретацію образу, тоді як емоційний інтелект уможливлює емпатійне розуміння та смислотворення. Консолідуючи когнітивний та емоційний виміри, візуальність утворює новий тип культурного досвіду – візуальний, що поєднує філософію, мистецтво й технології в єдину інтегровану програму. Філософія тут описує методи інтерпретації візуальних подій, де образ – це не ілюстрація, а форма мислення. Технології ж слід розуміти не лише як технології, але й як трансформацію режимів пізнання.

Така єдність особливо виразно проявляється у сценічних та екранних мистецтвах, що постають своєрідними лабораторіями візуальності. Театр і кіно безпосередньо поєднують когнітивні та емоційні процеси, де візуальність проявляється через синестезію зору, слуху, руху, простору і часу. Наприклад, театр, на думку Антонена Арто, безпосередньо впливає на сенсорну сферу глядача через ретельно вивірені засоби вираження, актуалізуючи на сцені прояви «вищих сил» [13, с. 174]. У його концепції образ не виконує функцію ілюстрації сюжету, а постає як подія, що трансформує чуттєве сприйняття. Арто наголошував на тому, що у театральному просторі «фізичні шалені образи» мають силу розбурхувати й гіпнотизувати глядача, зануреного в потік сценічної енергії подібно до втягнення у вир надприродного. Такий театр, апелюючи до незвичайного, виводить на сцену природні суперечності та витончені сили, постаючи як виняткова форма відволікання, що діє через точно сконструйовані естетичні механізми. Сценографія постає як «практична магія простору». Сценограф «оживлює простір», організовує увагу, створює атмосферу, в якій можливе відривання від повсякденності. Візуалізація вистави – концепт, що передує жесту, і водночас результат діалогу з режисурою й актором.

Кінематограф формує нові режими бачення та мислення. Кінокамера докорінно трансформує просторово-часову структуру бачення, вводить рухливу перспективу, змінювану фокусну глибину та монтаж як засіб мислення. На відміну від обмеженого,

локалізованого людського ока, вона діє як всюдисущий зоровий апарат. У сучасному світі зір дедалі більше набуває рис «механічного». Цифрова оптика формує увагу, що водночас є фрагментованою, мережевою та керованою. Таким чином, камера постає як інструмент, що не лише фіксує, але й конструює нову реальність, у якій образи утворюють автономний простір і час. Цей візуальний потік формує специфічну модальність уяви, іншу за своєю структурою та семантикою. У цьому контексті логіка бачення соціального світу, зокрема взаємин між «Я» та «Іншим», зміщується у бік «візуального повороту», переходу від текстоцентричного до візуального способу мислення та сприйняття дійсності.

Візуальні студії тлумачать бачення як дієве створення образу. Воно афективне, пізнавальне й раціональне, оскільки чуття взаємопроникні (як результат внутрішньої синестезії). З цього випливає методологічний наслідок – аналіз має включати глядача як співавтора, але не підмінювати його переживання твором. О.В. Ковалевська характеризує візуальні студії як міждисциплінарний напрям досліджень та розглядає передумови реалізації візуального повороту в гуманітарній галузі знань [5, с. 208–237]. Авторка зазначає, що візуальні студії – це не окрема дисципліна з чітко визначеним об'єктом, предметом та методологічним інструментарієм, а напрям наукових досліджень історико-соціологічного, культурно-політологічного та психологічного спрямувань. Така інтегруюча особливість має «багатовекторні перспективи як в умовах «парадигмальної прогалини», так і в межах постгуманітаристики, що ще чекає свого розквіту» [5, с. 237].

Методологія аналізу візуальності передбачає багаторівневий підхід: з'ясування режимів видимості, аналіз композиційних елементів, урахування культурно-історичного контексту та етичну оцінку візуального повідомлення. Таким чином, методологія візуальності поєднує епістемологічну рефлексію над онтологією видимого з антропологічним аналізом формування ідентичності та етичною оцінкою візуального представлення з огляду на прикладні стандарти візуальної грамотності. Отже, методологія візуальності вивчає сприйняття та значення візуальних образів, ґрунтуючись на єдності когнітивних та емоційних процесів, застосовуючи аналіз, інтерпретацію й структурування візуального матеріалу. Її основними компонентами є контекстуальний, антропологічний та технологічний аспекти.

Контекстуальний аспект вивчає зображення не як ізольований об'єкт, а як частину соціально-політичної та культурно-історичної ситуації, зокрема хто і з якою метою створив образ; яким є середовище його використання та як змінюється його смисл.

Антропологічний аспект фокусується на «людиноцентричності» візуального і з'ясовує: як образи формують людський досвід, ідентичність та тілесність; як ми дивимося на «іншого» і як цей погляд конструює владу; як люди шукають ідентичність через візуальні коди спільнот.

Технологічний аспект передбачає аналіз впливу штучного інтелекту (ШІ) на природу візуального повідомлення, тобто як відбувається перехід від простого розпізнавання об'єктів до мультимодальних моделей, які розуміють взаємозв'язок тексту та пікселів; чому свідоме використання технічних помилок та «недосконалостей» ШІ сприймається як новий художній метод.

Методологія візуальності окреслює потребу аналізу динамічності подій для виявлення прихованих маніпуляцій; розкриває особливість мультимодальності, що дає змогу з'ясувати, чому цифрові образи викликають певні фізичні реакції; засвідчує, що ШІ більше не просто інструмент, а «співавтор», здатний адаптувати візуальний контент у реальному часі під наміри користувача.

Оскільки візуалізація, стискаючи складні смисли у знаково-символічні структури, активізує інтуїцію форми та навички розпізнавання патернів, освітній процес дедалі більше

спирається на візуалізацію як інструмент пізнання. Візуальна грамотність (Visual literacy) формує компетентності у сфері пошуку, інтерпретації та етичного використання зображень. Візуальний інтелект (Visual intelligence) забезпечує критичну інтеграцію вербальної та візуальної аргументації. Інтертекстуальність і гіпертекст у сучасних медіа створюють відкриті інтерпретаційні простори, де образи взаємодіють із текстами та культурними кодами. У цьому контексті продуктивними є семіотичні підходи Ролана Барта й Умберто Еко. Бартова концепція міфу як вторинної семіологічної системи дає можливість виявляти ідеологічні виміри образу [14], тоді як ідея «відкритого твору» Еко підкреслює активну роль глядача у процесі інтерпретації [15].

Методика Ролана Барта має назву «Три рівні повідомлення». Ролан Барт пропонує розкладати будь-яке зображення на три складники, щоб зрозуміти, як зображення маніпулює нашою свідомістю: лінгвістичне повідомлення – це текст, що супроводжує образ і тлумачить його сенс; денотація – те, що ми бачимо буквально, і його значення очевидне; конотація – культурний або емоційний сенс, що стоїть за денотацією. Сукупність конотацій Р. Барт називає міфом, коли ідеологія видає себе за природний стан речей. Як зазначає О.П. Легеза, міф у концепції Барта функціонує як вторинна семіологічна система, «яка надбудовується над мовою і деформує смисли. <…> міф репрезентує ідеї, які здаються реальними, але насправді вони є ілюзорними» [14, с. 54–59].

Методика Умберто Еко називається «Коди та відкритий твір». Умберто Еко поглибив семіотику, зосередившись на тому, як глядач декодує повідомлення залежно від свого досвіду. «Візуальні коди» – це те, що ми не просто «бачимо», а «впізнаємо» згідно з вивченими правилами. «Форма твору мистецтва набуває естетичної обґрунтованості прямо пропорційно до кількості різних перспектив, з яких на цей твір можна подивитися і його зрозуміти» [15, с. 83]. «Відкритий твір» – це, коли зображення допускає безліч інтерпретацій, глядач стає співавтором сенсу. «У кожному столітті спосіб побудови художніх форм відображає спосіб, у який наука чи сучасна культура розглядає дійсність» [15, с. 94]. «Твір набуває нової життєздатності у вигляді кожного особливого стилю, перспективи чи особистого виконання» [15, с. 102]. Проте можлива похибка, «аберація декодування», коли глядач зчитує зовсім не той сенс, який вкладав автор, і це стає ключовою проблемою комунікації.

Висновок. Сучасна методологія візуальності здійснює перехід від «споглядання» окремого образу до алгоритмічного опрацювання візуальних потоків. Причиною цього є експоненціальне зростання обсягу контенту, генерованого ШІ та користувачами, що перевищує можливості людського сприймання та аналізу. Алгоритмічний підхід дає змогу аналізувати мільйони зображень одночасно. ШІ не просто копіює реальність, а формує «нову візуальність», створює власну естетичну мову. Сучасний дослідник візуальності – це не просто спеціаліст з аналітичної філософії, а куратор алгоритмів, який володіє такими навичками: 1) постановка правильних запитань до масивів даних; 2) інтерпретування результатів, які видає ШІ; 3) етичне оцінювання візуальних маніпуляцій.

Методики Р. Барта та У. Еко доцільно адаптувати для аналізу не лише мистецтва, але й цифрового контенту та генерацій ШІ. Крім того, слід згадати дослідження А.С. Синиці «Сучасна аналітична філософія: від прагматики мови до концептуалізації свідомості». У монографії автором здійснено ґрунтовний аналіз філософії свідомості та когнітивних наук у контексті філософії штучного інтелекту [16]. Комплексний аналіз філософії свідомості з позицій епістемології та когнітивістики дає змогу критично переосмислити класичні категорії «істина», «значення», «сенс», а також трансформацію понять «особистість», «самість» та «свобода волі» крізь призму ШІ-технологій. Особливу цікавість викликає дослідження етичного виміру трансгуманізму та концепції «дружнього штучного

інтелекту». Важливо, що контекстом дослідження А.С. Синиці є питання: «Чи залишається людина єдиним володарем розуму?»

Сучасний етап розвитку візуальної культури пов'язаний з поширенням цифрових медіа та штучного інтелекту. Алгоритмічне опрацювання візуальних потоків змінює статус образу та суб'єкта пізнання, формуючи нову епістемологічну ситуацію. У цьому сенсі методологія візуальності виходить за межі традиційного аналізу мистецтва і стає інструментом філософського осмислення сучасної культури загалом. Отже, візуальність постає не декором культури, а фундаментальним режимом мислення та пізнання.

Список використаної літератури

1. Mitchell W.J.T. Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation. Chicago : University of Chicago Press, 1994.
2. Аветісян А.І. Культурфілософські акценти візуальної теорії Томаса Мітчела. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2017. № 2 (17). С. 4–11.
3. Boehm G. Wiederkehr der Bilder: Was ist ein Bild. München: Wilhelm Fink Verlag, 1994.
4. Ільїна Г.В. Візуальна парадигма в епістемології раннього модерну. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2017. № 70. С. 29–34. DOI: https://doi.org/10.30839/2072-7941.2017.108973.
5. Ковалевська О.В. Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. Вип. 26. С. 208–237.
6. Кравченко А.А. Епістема «візуальності» в когнітивних та навчальних практиках. *Освітній дискурс*. 2023. Вип. 45 (7–9). С. 7–19.
7. Брюховецька О.В. Візуальний поворот у культурі і культурології. *Культурологія: Могилянська школа* : колективна монографія / за ред. М.А. Собуцького, Д.О. Короля, Ю.В. Джулая. Київ : ФОП Філюк О., 2018. С. 130–165.
8. Левченко О.Г. Театр у системі філософської антропології : монографія. Київ : НЦТМ ім. Леся Курбаса, 2012. 296 с.
9. Гринишина І.І., Марченко Т.М. Інтертекстуальність та її роль в аналізі літературного твору. *Філологічні науки. Літературознавство*. 2012. № 12. С. 31–35. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/153581257.pdf.
10. Braden R.A., Hortin J.A. Identifying the Theoretical Foundation of Visual Literacy. *Television and Visual Literacy*. Bloomington, IL, 1982. P. 169–179.
11. Barry A.M. Visual Intelligence: Perception, Image and Manipulation in Visual Communication. New York : State University of New York Press, 1997.
12. Hattwig D., Bassert K., Medaille A., Burgess J. Visual Literacy Standards in Higher Education. *Libraries and the Academy*. 2013. Vol. 13, No. 1. P. 61–89.
13. Арто А. Театр і його двійник / пер. з фр. Р.М. Осадчука. Київ : Видавництво Жупанського, 2021. 280 с.
14. Легеза О.П. Концепція міфу у творчості Ролана Барта. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2019. Вип. 23. С. 54–59.
15. Еко У. Роль читача: дослідження з семіотики текстів / пер. з англ. М.О. Гірняк. Львів : Літопис, 2004. 383 с.
16. Синиця А.С. Сучасна аналітична філософія: від прагматики мови до концептуалізації свідомості. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. 445 с.

VISUALITY AS A FORM OF THINKING: PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS AND METHODOLOGY OF IMAGE ANALYSIS

Valentyna Drotenko
Lviv Polytechnic National University
Institute of Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy
Mytropolyta Andreyya St., 5, 79000, Lviv, Ukraine
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Department of Philosophy, Sociology and Political Science named after Professor Valeriy Skotny
Lesi Ukrainky St., 46, 82100, Drohobych, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-6582-652X

The article examines visuality as a fundamental mode of cognition and a form of thinking within contemporary culture. Visuality is interpreted not as a decorative supplement to textual discourse but as an epistemological regime in which images participate in the production of meaning and knowledge. The study analyzes visuality through the philosophical perspectives of epistemology, philosophical anthropology, and visual studies. Visual literacy, contextual analysis, and the semiotic approach constitute the fundamental pillars of the visuality methodology.

Special attention is paid to the unity of cognitive and emotional intelligence in the perception and interpretation of visual images. The article argues that contemporary visual culture requires an integrated methodological approach that combines theoretical reflection on the ontology of the visible with applied analysis of artistic, media, and digital visual practices.

An interdisciplinary analysis of how images generate meaning and shape our perception of reality reveals a pressing need to transform visual methodology due to the hybridization of digital and physical worlds. This transformation facilitates the study of large-scale visual data and the role of artificial intelligence in defining a "new visuality". The research outlines the methodological framework of visuality, including contextual, anthropological, and technological dimensions, and emphasizes the growing role of technical media and artificial intelligence in shaping new regimes of visibility. It is demonstrated that modern visual epistemology is shifting from contemplative analysis of individual images to systematic and algorithmic processing of visual flows. This visual flow forms a specific modality of imagination, different in its structure and semantics.

The proposed approach contributes to philosophical discourse on visual cognition and offers conceptual tools for analyzing visual phenomena within contemporary cultural and technological contexts.

Key words: visuality, visual thinking, visual literacy, visual intelligence, cognitive intelligence, emotional intelligence, methodology of visuality.

Дата першого надходження статті до видання: 20.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 90–101
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 90–101

UDC 165.6/.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.10

A CRITICAL ANALYSIS OF EVA SCHMIDT'S "REASONS-FIRST" EPISTEMOLOGY IN THE LIGHT OF COGNITIVE SCIENCE

Viktor Eben
Oles Honchar Dnipro National University,
Faculty of Social Sciences and International Relations, Department of Philosophy,
Nauky Ave, 72, 49000, Dnipro, Ukraine
https://orcid.org/0009-0002-6153-5204

There is currently a prominent debate between adherents of reasons-first and evidence-first approaches in contemporary epistemology; the debate is about which concept – reasons or evidence – plays a more fundamental role in explaining epistemic justification. This article analyses Eva Schmidt's arguments in favor of a reasons-first approach in epistemology. Schmidt bases the normativity that justifies beliefs about the world on purported rational capacities involved in perception. The fundamental reasons that justify beliefs about the world, on her view, are manifestations of these rational capacities. Schmidt's theory is premised on the notion that perception is inherently nonconceptual and nonpropositional, whereas beliefs are propositional attitudes constituted by concepts. The purpose of this analysis is to test Schmidt's premises against findings from cognitive science on the nature of perception. Ned Block's book The border between seeing and thinking, which is used for this purpose, brings together important empirical results on human perception from the field of contemporary cognitive science. These show that, contrary to Schmidt's premises, there is evidence of concept-like cognitive representations in perception, however, whether there are 'atomic' propositions in perception is controversial. In Schmidt's theory normativity for epistemic justification relies on perception being inherently nonconceptual, however, in reality only low-level discriminatory perception is uncontroversially nonconceptual. This implies normativity in perception cannot be sustained in the way it is conceived of by Schmidt. We conclude that Schmid's approach to reasons-first epistemology cannot support a justification principle which yields reasons for grounding beliefs about the world.

Key words: reasons-first, Eva Schmidt, normativity, epistemology, Ned Block, cognitive science, perception.

"Epistemologists would do well to find out what perception is from the science of perception and to base the epistemology of perception on that scientific answer"
Ned Block: The border between seeing and thinking

Introduction. Reasons-first epistemology is viewed by Sosa and Sylvan "as the view that epistemic reasons are the sole fundamental constituents of epistemic normativity" [11, p. 1]. Eva Schmidt says a reasons-first view of epistemic justification is one "according to which the justification of our beliefs arises entirely in virtue of the epistemic reasons we possess" [8, p. 1]. Epistemic reasons are reasons that bear on whether to believe, disbelieve, or suspend judgement [15, p. 370].

On an evidence-first approach such as developed by Conee and Feldman, epistemic reasons supervene on evidence. A stronger version of evidentialism holds that an epistemic reason bearing on a doxastic attitude towards *p* consists in evidence for or against *p*, but this stronger version is rejected on the argument that "if one's total evidence for *p* is insufficient, one

© Eben V., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

has a conclusive epistemic reason to suspend judgment. This reason is not further evidence for or against p. Hence, Strong Evidentialism is false" [15, p. 370].

Reasons-first and perception. While both evidence-first and reasons-first approaches to justification face unresolved challenges, each has advantages. Of relevance is the claim that reasons-first epistemology is especially adept at explaining perceptual belief and justification, an aspect that Eva Schmidt emphasises in her arguments in favour of reasons-first epistemology [8; 9]. Epistemic reasons, according to Schmidt, are fundamental with respect to knowledge and justification, and perception is the appropriate starting point for reasoning about the world, therewith vindicating perceptual knowledge claims [9, p. 12]. Perception, on her view, is nonconceptual; it is not belief, and it is not a kind of knowledge. Perception is nonconceptual in that it is possible to perceive without the concepts required to specify the content thereof. Perception is not a belief, as belief is propositional and dependent on concepts [9, p. 12]. This is broadly in agreement with Ned Block's arguments in his book *The border between seeing and thinking*. Block concludes, based on cognitive research, that "perception is constitutively not conceptual and not propositional" [2, ch. 4]. But Block's book shows the matter is not straightforward, and *a priori* reasoning, while perhaps leading to similar conclusions, will exclude many of the results of cognitive science.

"It may seem that one could move from the claim that (1) perception is nonpropositional and (2) conceptual representations are constituted by their roles in propositional representations to (3) the conclusion that perception is nonconceptual. <…> this inference would be oversimple. It is their function in propositional representations that constitute concepts, but that does not preclude concepts functioning outside of their constitutive role in propositional representation" [2, p. 195–196].

There are many examples in cognitive science of "concepts functioning outside of their constitutive role in propositional representation", even though there is good evidence that perception is not generally conceptual. Low-level perception, which is characterized by distinguishing shapes, colors and textures, is more easily understood as nonconceptual, i.e., as perception without judgement, than high-level perception. Perceptual judgements are cognitive states (some of which are directly dependent on perception, and are difficult to distinguish from perception, as Block demonstrates. It may be thought that high-level perception – for example, seeing a dog *as* a dog and not as a collection of shapes and colors – must necessarily be conceptual, but Block argues, using empirical evidence, that it is not.

This raises the question how perception, if it is at most conceptual in a non-propositional way and therefore does not have the structural and logical properties to do so, comes to play a role in the discursive domain of propositional deliberation and argumentation. For this reason, Block states, "some philosophers hold that perception is conceptual and propositional because their best account of how we can know via our senses requires perceptual contents as premises in reasoning" [2, p. 177]. Schmidt calls this view the "perception is knowledge" view, which she rejects as mistakenly conceiving of perception as a kind of belief, conceptual and propositional. On her reasons-first view of epistemology, the "perception is knowledge" view raises questions about the *ex ante* justification of perceptual knowledge, because perception is a mental state to which the matter of justification cannot be applied [9, p. 8].

So, in what way could nonconceptual perception, if it is to play a role in reasoning, assume the conceptuality presupposed in the discursive domain? There is no quick and easy answer to this question; any investigation must combine philosophical analysis with cognitive research, as Block's book illustrates. A thorough understanding of the nature of perception as well as familiarity with empirical cognitive research on the topic will be required if the extent to which perception is penetrated by cognition is to be outlined. Nevertheless, there *is* a border between

perception and cognition, Block maintains, the existence of which is empirically demonstrable and not deducible by *a priori* theorizing alone. A good armchair approach though, according to Block, would be one that focuses on the epistemological role of perception. Perception could be taken as a justifier that is not in need of justification itself, providing *prima facie* justification for *de re* beliefs about particulars [2, p. 43], for example, beliefs about that particular tree over there having those particular leaves that have the particular color known as green, as opposed to providing justification for the *de dicto* belief 'there is a green tree'. But, he adds, the epistemic view "won't help much in deciding which representations are perceptions since in any real case in which there is a doubt about whether a state is a perception or a perceptual judgment, there will be a corresponding doubt about warrant" [2, p. 43].

Eva Schmidt's "The explanatory merits of reasons-first epistemology" is just such an armchair approach that focuses on the epistemological role of perception. There are two ways of possessing epistemic reasons, she says; justified beliefs, and presentational attitudes not in need of justification, perception being an example of the latter [9, p. 12]. Two aspects make this relevant: the first concerns epistemic reasons for believing, the second the normativity of reasons. According to Schmidt, "(A) subject justifiably believes that p just in case, one, the epistemic reasons she possesses all things considered favor her accepting p and, two, in believing that p, she manifests her epistemic rational capacities" [9, p. 11]. Perception therefore, as a basic presentational attitude which is not in need of justification, can provide the subject with epistemic reasons to believe, and in believing on those grounds she will be manifesting her (normative) rational capacities.

Schmidt draws the line between perception and cognition on the basis of conceptuality; "Perceptual experience is nonconceptual – it is possible to perceive that p without exercising the concepts needed to specify the content that p" [9, p. 12]. On the other hand, "belief is conceptual, for in order to believe that p, the subject has to exercise the concepts needed to specify the content that p" [9, p. 12]. Both perception and belief are "manifestations of epistemic rational capacities to be attuned to the world, and to have these capacities is to be sensitive to epistemic reasons", the difference being that belief "is constituted by a joint exercise of conceptual capacities" [9, p. 12]. This represents an idealized view, for as Block's work shows, the line between perception and cognition cannot be drawn on the basis of conceptuality. There are simply too many examples of conceptuality playing a role even in the basic functioning of perceptual discrimination without it being incoherent with the overall nonconceptual nature of perception [2, p. 197]. There is a difference between maintaining that perception is generally nonconceptual and claiming that perception is inherently nonconceptual; Schmidt's arguments are premised upon the latter. But it should not be assumed that because belief is related to propositions and propositions are constituted by concepts that conceptuality necessarily indicates the border between cognition and perception; instead, that border is much more complicated to delineate.

More doubtful is whether propositionally could be a characteristic of perception. Block argues against the notion that there may be noncomplex 'atomic propositional representations', demonstrating that the absence of propositionally in perception is not due to limitations in sensation. For example, in the case of ambiguous stimuli we may be presented alternatively with either x or y, yet we don't see "x or y", we don't see something as "either this or that", we see either this thing or that thing. Similarly, even when our senses are provided with x as always being followed by y, perception does not register a structured complex of the form "if x then y" – we don't 'see' conditionality. Such structured complexes, if they existed in perception, would be the basis of "atomic propositions", yet their absence shows that perception is markedly characterized by a lack of propositionally.

How can a nonconceptual conscious state such as perception then fulfil the role of a reason? Schmidt's solution lies in the notion of "rational capacities"; "Reasons-first is compatible with appealing to perceptual skills in vindicating explanations of knowledge, for we can think of such skills as part and parcel of the perceiver's rational capacities to pick up on her environment" [9, p. 13]. Presumably the 'rational perceptual capacities' are responsible for aligning perception with the environment in such a way that we can use its content as or in beliefs which would be automatically justified reasons capable of justifying further beliefs, such as beliefs about what we perceive.

In very broad terms this may be a reasonable explanation, yet the problem lies with the postulated theoretical nonconceptual perception the argument is premised upon. Low-level perception is conceivably of this nature, but the matter is how rational capacities are then to be understood. Rational capacities, as far as low-level perception is concerned, may not extend beyond, for example, involvement in recognizing a color, shape or texture as a recurring color, shape or texture, which means in a wider scope they would be expected to outperform the function they were postulated to fulfil in Schmidt's theory. The rational capacities required by higher-level perception – to see a box *as* a box – may be concept-like as in the cognitive representations Block identifies, thereby enabling perceptual judgement, however, this kind of cognition is not a feature of nonconceptual lower-level discriminatory capacities.

Perception and normativity. "Rational capacities" may be viewed as shorthand for an entire theory of perception and cognition, but the worry is that in the use of a shorthand form illegitimate assumptions may creep in. Here is one such concern. Perception is said to be nonconceptual, but also nonnormative; on Schmidt's view perception is not "the manifestation of a capacity to adopt an attitude in the light of a possessed normative reason, but rather a response to unpossessed epistemic reasons" [9, p. 12]. However, on this view perception also yields possessed reasons which are not in need of justification but are epistemic reasons from which epistemic justification and knowledge arise [9, p. 11]. Where does the normativity upon which epistemic justification rests in this case come from? It would seem normativity is constituted by the manifestation of the rational capacities in their "attunement to reality"; "Think of knowledge and justified belief as belief for a reason, which requires the believer to manifest epistemic rational capacities to connect with and to be attuned to reality, in particular capacities to form the belief that the subject's epistemic reasons favor for these reasons" [9, p. 11]. Your believing for a reason is a manifestation of your rational capacities to be attuned to reality, and your capacities, being rational, for any belief about the world, form a belief in you that your epistemic reasons favor that specific belief.

Our ability to discriminate between colors, shapes and textures is of course a long way off from providing normative reasons about "reality". Perception along these lines involves the activation of discriminatory capacities and is therefore itself epistemically neither justified nor unjustified. However, Schmidt maintains, it is precisely therefore that perception is "ideally suited to be a starting point of our reasoning about the world" [9, p. 13]. Perception – at this point lower-level perception has become generalised to denote perception in general – itself is not normative, but in virtue of our rational capacities it provides justified epistemic reasons for which no further explanation is needed [ibid.]. The argument for the normativity of perception is based on an analogy: "knowledge and perception have important structural commonalities. Both are true or correct because they are manifestations of epistemic rational capacities to be attuned to the world, and to have these capacities is to be sensitive to epistemic reasons. Perception, like belief, is geared towards attaining knowledge; it is how epistemic reasons for empirical belief are brought into the subject's view in the first place" [9, p. 12].

Yet, the normativity of lower-level perception is specific to that kind of perception; it would be a mistake to generalize from that level of perception and its accompanying normativity to higher levels of perception where cognition is more prevalent, given that increased cognitive involvement constitutes more complex perceptual functioning and is tied up with more complex normative admissions and constraints. An example may illustrate the difference. The low-level perceptual function of discriminating between different shapes (without 'having' the concepts of those shapes), say a triangle and a square, only plays the role of discriminating. A normative perceptual capacity of this kind would see two shapes that are superimposable under Shepard rotation as different shapes; it would not be able to respond to the question of whether the two shapes are superimposable (for Shepard shapes, see [2, p. 177], or online sources). Responding satisfactorily to what ought to be believed about the superimposable of two shapes will require the employment of a more developed normative perceptual capacity that incorporates the cognitive ability to rotate shapes mentally.

An opponent may say this example only illustrates inter-species normative perceptual capacity incompatibility – cats presumably are not able to rotate shapes mentally – and proves nothing about the potential transmission of lower-level perceptual normativity to higher levels in humans. Or otherwise, it illustrates intra-species ontogenetical perceptual normative capacity discontinuity. The latter occurs in the lifetime of an individual of a species when, for example, perceptual normative capacity develops with age from an ability only to discriminate between different shapes into the ability to detect superimposable. But it can be claimed, the discontinuity does not prove that basic perceptual normativity is not transmitted higher up – the transmission could occur with the development of the higher-level faculty.

There is however a distinct difference between the perceptual normative capacity of low-level perception and that of higher-level perception. Low-level perception involves the activation of discriminatory capacities, and these "cannot be adopted or revised in the light of the subject's reasons" [9, p. 12]. This way of perceiving is not "something subjects do in the light of possessed reasons. We aren't persuaded by the good reasons we have got to perceive something, we just do, as a ground-level response to our environments" [9, p. 11]. Perception here is involuntary in the sense that it is non-volitional, its normativity residing in the subject doing what she ought to do since she cannot do otherwise, as opposed to non-executional involuntariness where an agent intends to do something but fails to perform the action as a result of some handicap [14].

On the other hand, higher-level perception is characterized by the functioning of cognitive, "judgement-like capacities" which Block calls "cognitive representations" [2, p. 305]. The cognitive representations that characterize higher-level perception begin to acquire a discursive character, but this does not imply perception as it is conceived of in this context is propositional, nor that beliefs are involved. Instead, Block talks of "propositional representations" – abstract, symbolic, language-like mental structures, characteristic of higher-level perception, that "can be used in content-based transitions in which the representations can serve as premises or conclusions in reasoning" [2, p. 28]. The context is still perception, unlike for Schmidt where such cognitive capacities are already part of beliefs that are constituted of concepts; "In forming the belief that *p*, a subject jointly exercises the relevant conceptual capacities that specify the content *p*" [9, p. 8].

Tying rationality to perception. Rationality is a multi-faceted concept, difficult if not impossible to define in terms of a set of necessary and sufficient criteria. Schmidt's strategy is to tie rationality to perception – the premises of her argument consider rationality a constitutive element of capacities that align, or 'attune' perceptions to the environment. Therefore, on Schmidt's view, we lack rational control over what we perceive, making it "inappropriate

to ascribe to perception the epistemic status of being justified or unjustified" [9, p. 12–13]. Perception, being the manifestation of an epistemic rational capacity, is a presentational attitude not in need of justification, it is "not the manifestation of a capacity to adopt an attitude in the light of a possessed normative reason, but rather a response to unpossessed epistemic reasons" [9, p. 12–13]. The normativity of such reasons is derived from a presumed objective relation to the world. But it is only on a naïve realist view, and in alignment with low-level perceptional discriminatory capacities, that such reasons will track and reflect features of an independent reality without being erroneous.

The presumed certainty of this model is projected onto epistemic justification in general. Whereas lower-level perception instantiates unpossessed yet epistemic reasons, the generalized theory would expect justification to be responses to epistemic reasons the subject already possesses, and which are nevertheless manifestations of rational capacities that attune perception with reality. Perception, in its functioning in lower levels, becomes perception in general. Conscious perception "can provide the subject with reasons; and as a state that is not assessable as justified or unjustified, it can do so without forcing her to first worry about its justification <…> Reasons-first is compatible with appealing to perceptual skills in vindicating explanations of knowledge, for we can think of such skills as part and parcel of the perceiver's rational capacities to pick up on her environment" [9, p. 13].

Yet it has become clear that the intrinsic nature of perception varies from lower to higher levels. With these changes, the implicit normativity of low-level perception in its supposed attunement with reality is also transformed. Cognitive representations, when coming into play as building blocks of higher-level perception, distorts the ties that attune simple discriminatory perception to reality. Perception cannot longer be viewed as a general concept providing unassailable normative epistemic reasons in a direct and straight-forward way. Ironically, this is precisely a result of the development (phylogenetically and/or ontogenetically) of rational cognitive perceptual capacities. The normativity that characterizes Schmidt's version of reasons-first epistemology cannot be sustained in a generalized theory with its roots in low-level perception. Instead, the normativity of belief and epistemic justification, as we move from low-level perception, increasingly comes to reside in facts that are not related to perception of a simple discriminatory kind.

The illusion of a stick that appears to be bent when it is placed in water serves as an example. Low-level discriminatory capacities will identify two sticks, a bent one in the water and a straight one out of the water, even when the stick is observed as being placed in the water and taken out, assuming such capacities are unable to register temporal succession. As responses to unpossessed epistemic reasons, both perceptions are equally valid in answering to what the world is like at successive but discontinuous time-slices; alternatively, a world with a bent stick in water and a world with a straight stick out of the water. It is difficult to see how perceptions of this kind can serve as entry points to conceptual, full-blown propositional beliefs when they lack the essential cognitive features that are necessary conditions for that role.

Yet Schmidt's theory implies that perceptions are somehow capable of entering into discursive reasoning simply by being perceptions. Beliefs, on this view, are based on perception but differ from perception due to a border between perception and cognition which is drawn on the basis of conceptuality. But this in turn implies the nature of the conceptual rational capacities that manifest in reasons for propositional perceptual beliefs will have to be rigid capacities similar to the lower-order perceptual capacities if they are to guarantee isomorphic 'attunement to reality' in a way that automatically justifies such beliefs. This comes at a cost. The reasons-first theorist who ties the normativity of epistemic reasons to perception and perception to 'rational capacities'

in the way Schmidt does, cannot other than view perception as the manifestation of rational capacities that are attuned to reality in a direct, tracking, realist way that makes the associated epistemic reasons necessarily true. An unfortunate implication of this theory is adherence to a kind of naive realism that, for one, cannot explain our ability to detect and deal with simple optical illusions.

If perceptions are to feed into our discursive domain as a starting point for further reasoning, then, on the premise that human cognitive development (phylogenetically and ontogenetically) exists and is empirically traceable, such starting points will necessarily have to involve representations constituted by higher-level perceptual capacities structured in a way that manifests a cognitive capacity capable of isolating these perceptions and the salient features that make them available for reasoning and discourse – for example, "a stick as bent when it is in water", "the same stick as straight when it is out of the water", recognizing identity, temporality, and so forth. As perceptive capacities increase in cognitive complexity, the nature of epistemic reasons for believing and of normativity accordingly change. In general, cognitive representations are acquired when perceptual representations (which are iconic, nonconceptual and nonpropositional) become, as Block theorizes, "enclosed" in a "cognitive envelope" that adds conceptual and propositional structure to the original perceptual content, allowing it to be used in reasoning and decision-making [3].

Origin of cognitive capacities. Whereas the perceptual capacities enabling the discriminatory abilities of lower-level perception can be considered rigid and static, the cognitive capacities that facilitate cognitive representations should not be considered so. Ontogenetically, within the lifetime of an organism, learning plays an important role in this regard. In learning, selective attention to relevant features of sense experience become integrated with memory, developing task-specific capacities. Through generalization and abstraction, the ability to form higher-level, task independent representations develop [13]. Phylogenetically, human perceptual systems evolved from the simple, rigid forms of processing possessed by lower organisms to the more complex ones possessed by higher animals such as primates, and ultimately, humans.

While the early, basic stages of perception are largely cognitively impenetrable and not influenced by beliefs, desires, or knowledge, the cognitive capacities characterizing higher-level perception are very much so influenced. The term "culturally influenced" may be used to refer to acquired cognitive capacities, encompassing world views, theories, ideologies, and knowledge accumulation. This implies the nature of the cognitive envelope may vary between cultural settings, as well as within the same cultural setting due to different degrees of success in learning.

Postulating a homogeneous perceptual faculty that is inherently nonconceptual is at odds with what cognitive science tells us about perception. Tying normativity and rational capacities to perception is therefore problematic, as it implies an empirical, but still naive realist world view which begs the very question of determining a theoretical framework under which to interpret the results of perception. On Schmidt's view the possession of a perceptual faculty is *ipso facto* a sign of the manifestation of an epistemic rational capacity which is naturally "attuned to the world" – it would seem the sheer possession of the faculty is a source of normativity, regardless of the content it produces. When we acknowledge the existence of higher levels of perception and the role of cultural influence in cognitive perception, it becomes clear the source of normativity cannot be a nonconceptual perceptual faculty as is conceived of in Schmidt's theory. Normativity needs to account for the empirically observable characteristics of that faculty, which also result from cultural factors. Accounting for these will necessarily result in a view of normativity in perception that is not universal, contrary to what

the Schmidt model attempts to propose (this besides apparently presuming that rationality is a standard universal human phenomenon).

An opponent may argue that cognitive capacities, as they developed and became embedded in societies and in minds, whether through learning or evolution or social and cultural conditioning, still represent in their totality a static complex capable of fulfilling the part of normative capacities justifying perceptual reasons as required by Schmidt's theory. However, the fact that cognitive capacities do exhibit a history shows there cannot be a necessary link of a justificationary kind between perception and the full-blown propositional beliefs we acquire through perception based upon a wholesale nonconceptual notion of perception. The presumed inherent nonconceptuality of perception at the core of Schmidt's theory is hailed as an ideal starting point for discussion about the world, however, this does not indicate an empiricist feat, instead it serves as a theoretical mechanism affirming the "manifestation" of "rational capacities" in relation to all perceptual experience, thereby guaranteeing "perceptual experience" as an ontological type a role in grounding reasons for beliefs about perception.

Reasons-first and circularity. Another problem that plagues reasons-first epistemology is circularity. It is argued here that the normativity of perception and knowledge acquisition cannot be accounted for in terms of the attunement of low-level perception to the environment. The answer is not to deny the role of perception in our belief and knowledge acquisition processes, but rather to re-assess its role in the light of the findings of cognitive empirical research. The reasons-first proponent may counter that by the term "perception" she really refers to a comprehensive cognitive-philosophical theory of perception that accommodates all levels of perception, and that by epistemic rational capacities she means cognitive perceptual capacities that function in accordance with such a theory. But then the opponent will have to explain, on pain of circularity, how the entire perceptual process produces reasons on which the agent bases beliefs, when these are manifestations of rational capacities which already 'prescribe' what the agent would believe. For on this picture the agent has no choice in what to believe, and talk of reasons therefore is futile. One therefore suspects that, since the threat of circularity is not addressed, and since it is indeed a common objection to reasons-first epistemology, the interpretation that on Schmidt's model low-level perception is assumed to transmit normativity to higher levels must be correct. On the interpretation that higher levels of perception involve cognition and do not inherit normativity directly from lower-level perception a circularity need not arise, since higher-level cognition can be open to influences from sources other than perception. But tying reasons-first epistemology to perception in such a way that the beliefs (constituted of concepts) arising from higher-level perception are manifestations of justification providing epistemic rational capacities in a similar way that lower-level discriminatory capacities enable perceptual discrimination makes circularity unavoidable.

Perception, beliefs and normativity. Cognitive representations, being nonpropositional, or at most atomically propositional, cannot determine the full structure and content of the propositions that are the focus of propositional attitudes such as beliefs. When looking out the window and seeing a green tree in the garden I may have a cognitive representation of a green tree and one of a garden. I may furthermore have a cognitive capacity that allows me to identify things as being inside a certain setting, but I cannot have a specific cognitive representational capacity that yields the structured representation "there is a green tree in the garden", otherwise I would have to have a perhaps infinite number of cognitive representational capacities each yielding a differently structured representation with different contents related to what I see outside, for example, "there is a green tree and the sky is blue", "the blue sky is above the green tree", etc.

Instead, the contents of our propositional attitudes are constituted of cognitive representations that are selected and placed in relations to others, thereby creating their syntactical structure, this in response to questions, discussions, deliberations and reasoning – not only with other agents but also in the inner speech of an agent. My belief that there is a green tree in the garden when looking out the window is a response to questions I pose to myself which I may not even be aware of, for example, "what is there in the scene outside I want to or am compelled to think of the sky, the birds, the tree?" To think of perceptual beliefs in the way they are normally conceived of, i.e., as propositions that are causally produced in fully structured format, is not only misleading but also wrong – perceptual representations are caused, but the world does not consist of objects ordered in a way that could, for example, cause the structured proposition "there is a tree in the garden".

The character of normativity in perception changes in relation to the level of perception under discussion. As perception changes from perceiving what one does because one cannot do otherwise in lower-level stages to perceiving what one does due to discursive pressures in higher-level perception, normativity changes from being involitionist, but to what? What is certain from the discussion above is that what one perceives in the higher stages of perception, where cognitive representations are assembled into structured wholes, is that these higher stages of perception cannot be unequivocally labelled as involitionist. Blameworthiness, on the other hand, as a measure of normativity, becomes a strong criterion for justification. Here "the question of whether the subject has good reasons so to believe can legitimately be raised" [9, p. 8] Theories, ideologies and world views are all based on discussion, reasoning and deliberation, and these processes employ propositions made up of concepts that have their roots in cognitive representations. But it is the propositions and what they purport to convey through the way concepts are put together that one can be blamed or praised for, not the cognitive representations themselves. However, blameworthiness as a condition for epistemic justification usually attracts the criticism that an agent can only be blameworthy as far as belief is voluntary. This brings us to the last point of discussion.

Perception, determinism and doxastic voluntarism. Perceptual beliefs, which are manifestations of epistemic rational (conceptual) capacities on Schmidt's theory, are constituted of concepts, in this case cognitive concepts pertaining to our perception in its "attunement" to the world. If the epistemic reasons we come to possess through these capacities are to serve as reasons that justify our perceptions, then these reasons, being *beliefs*, imply that perception must have the advanced features of being propositional, as well as being conjunctive, disjunctive, conditional, negative, and universal. The problem is that perception having these features cannot be empirically defended, as Ned Block demonstrates [2, p. 198].

When perception is conceived of as employing rigidly structured rational capacities throughout its multi-levelled functioning, thereby directly producing full-blown propositional beliefs, determinism follows by implication. The converse is also true; when perception is conceived of as directly producing full-blown propositional beliefs, it would indicate that rigidly structured rational capacities throughout its multi-levelled functioning are present, and determinism likewise follows. In Kant's philosophy, the postulation of space and time as *a priori* categories that determine the nature of our perceptions implies a causal determinism, which Kant views as a necessary condition for experiencing the spatial features of objects and their participation in temporal ordering [6, p. 62–65]. In Schmidt's theory all perception is nonconceptual, and by implication, noncognitive. Cognition and conceptuality enter through cognitive capacities that yield reasons which are aligned with perception, but there is no theoretical structure that links the content of the reasons with the content of the perception,

except that the reasons arise simultaneously with the perception. However, the same implications follow from this scheme as that which characterise Kant's philosophy. In a similar way the justifying reasons supposedly accompanying perceptions in their role as syntactically structured and full-blown propositional beliefs shape perceptual experience and leave it fully determined as far as its outcomes are concerned.

Cognitive science tells a different story. The notion of perception is not exhausted by the structuring and determinative features of lower-level discriminatory functioning and higher-level cognitive representations. There is a cognitive "editing" aspect to perception that is premised upon denying that full propositional content accompanies perceptual experience. If perception is not propositional it cannot be deterministic, which means there can be no causal propositional isomorphism between a field of sensory experience and what is believed based on the perceptual experiencing of that field. This itself does not imply there are no perceptual beliefs, it implies that our stereotypical view of perceptual beliefs arising spontaneously from sensation does not portray the full story. If the full-blown propositional beliefs that arise from perception result from assembling cognitive representations by free association into a structured whole, perception can no longer be considered deterministic. This is an important result regarding perception, and one that helps to undermine the perceptual primacy strand of the doxastic involuntarism thesis.

Conclusion. Reasons-first epistemology theorizes that reasons play a fundamental role in justifying belief. On Eva Schmidt's version of reasons-first epistemology the normativity of reasons resides in perception and the manifestation of rational capacities. At the heart of her theory is a concept of perception that is at odds with the results of cognitive science. When the findings of cognitive science are considered, it becomes clear that perception cannot play the normative and justificatory role it is required to play in her theory of reasons-first epistemology. This conclusion affects only Schmidt's version and is not a verdict against reasons-first epistemology *per se*.

Notes.

1. In the case of the Necker cube we see a cube with the front vertex closer to us, or, when the image flips around, the rear vertex closer to us.

2. The success of this example depends on whether the ability to rotate shapes mentally necessarily involves concepts and beliefs. But this is not essential to the point; any example may be offered where a higher-level normative capacity that indubitably does involve concepts and beliefs develop from a lower-level capacity. A standard example of this kind would be the Sally-Anne "false belief test" [1].

3. Robert Nozick cites Micael Polanyi as viewing "rationality as embedded within a context and playing a role as one component along with others, rather than as an external, self-sufficient point that judges everything [7, p. 123].

4. The point relates to structured and unstructured thought in general. Jerry Fodor developed the theory of a "language of thought" to deal with the problem that, if thought is structured, we would not be able to infer from "Mary loves John" to "John loves Mary" as containing information about the same two people [2, p. 221]. If thought is structured, we would have to be able to form and retain a potentially infinite number of beliefs.

5. This added fuel to the freedom-of-will versus determinism debate, with Kant determining freedom as to be found in conceiving of the *noumenon*, in opposition to the deterministic conception of the *phenomenon*. However, Schmidt's theory does not have such conceptual postulates available to escape determinism.

References

1. Baron-Cohen S., Leslie A.M., Frith U. Does the autistic child have a “theory of mind”? *Cognition*. 1985. № 21. P. 37–46.
2. Block N. The border between seeing and thinking. New York: Oxford University Press, 2023.
3. Block N. Responses to critics. *Philosophy and phenomenological research*. 2025. Vol. 110. Iss. 1. January. P. 325–357.
4. Feldman R., Conee E. Evidentialism. *Philosophical Studies*. 1985. № 48. P. 15–34.
5. Feldman R. Evidentialism, Higher-Order Evidence, and Disagreement. *Episteme*. 2009. № 6. P. 294–312. DOI: 10.3366/E1742360009000720.
6. Kant I. Critique of pure reason / tr. by J.M.D. Meiklejohn. London; Melbourne: Dent, 1986.
7. Nozick R. The nature of rationality. Princeton: Princeton University Press, 1993.
8. Schmidt E. Possessing epistemic reasons: the role of rational capacities. *Zurich Open Repository and Archive, University of Zurich*. 2019. URL: https://www.zora.uzh.ch/handle/20.500.14742/138650. DOI: https://doi.org/10.1007/s11098-017-1025-z.
9. Schmidt E. Explanatory merits of reasons-first epistemology. 2020. URL: https://philpapers.org/archive/SCHTEM-6.pdf.
10. Schmidt S. Epistemic Blame and the Normativity of Evidence. *Erkenntnis*. 2024. № 89. P. 1–24. DOI: https://doi.org/10.1007/s10670-021-00430-9.
11. Sosa E., Sylvan K. The Place of Reasons in Epistemology. 2016. URL: https://philpapers.org/archive/SYLTPO.pdf.
12. Star D. (ed.) The Oxford Handbook of Reasons and Normativity. Oxford University Press, 2018.
13. Sterelny K. Thought in a Hostile World: The Evolution of Human Cognition. Blackwell Publishing Limited, 2003.
14. Steup M. Belief control and intentionality. *Synthese*. 2012. № 188. P. 145–163. DOI: 10.1007/s11229-011-9919-3.
15. Sylvan K. Epistemic Reasons I: Normativity. *Philosophy Compass*. 2016. № 11/7. P. 364–376. DOI: 10.1111/phc3.12327.

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ «СПОЧАТКУ ПРИЧИНИ» ЄВИ ШМІДТ У СВІТЛІ КОГНІТИВНОЇ НАУКИ

Віктор Ебен
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
факультет суспільних наук та міжнародних відносин, кафедра філософії,
проспект Науки, 72, 49000, м. Дніпро, Україна
https://orcid.org/0009-0002-6153-5204

Наразі точиться активна дискусія між прихильниками підходів підходу «спочатку причини» та «спочатку докази» в сучасній епістемології; дебати стосуються того, яке поняття – «розум» чи «докази» – відіграє більш фундаментальну роль у поясненні епістемічного виправдання. У статті аналізуються аргументи Єви Шмідт на користь підходу «спочатку причини» в епістемології. Шмідт обґрунтовує нормативність, яка виправдовує переконання про світ, на передбачуваних раціональних здібностях, задіяних у сприйнятті. На її думку, фундаментальні причини, що виправдовують переконання про світ, є проявами цих раціональних здібностей. Теорія Шмідт ґрунтується на уявленні про те, що сприйняття фактично є неконцептуальним і непропозиційним, тоді як переконання є пропозиційними установками, що складаються з концептів. Метою цього аналізу є перевірка припущення Шмідт на основі результатів когнітивної науки про природу сприйняття. Книга Неда Блока “The border between seeing and thinking”, яка використовується для цієї мети, об’єднує

важливі емпіричні результати з людського сприйняття з галузі сучасної когнітивної науки. Результати показують, що, всупереч припущенням Шмідт, існують докази когнітивних представлень, схожих на концепції, однак думка про те, чи існують «атомні» пропозиції у сприйнятті, є спірним. У теорії Шмідт нормативність для епістемічного виправдання спирається на те, що сприйняття фактично є неконцептуальним, однак насправді лише низькорівневе дискримінативне сприйняття є беззаперечно неконцептуальним. Це означає, що нормативність у сприйнятті не може бути підтримана в тому вигляді, як її уявляє Шмідт. Ми доходимо висновку, що підхід Шмідт до епістемології, заснованої на причинах, не може підтримати принцип виправдання, який надає підстави для обґрунтування переконань про світ.

Ключові слова: «спочатку причини», Єва Шмідт, нормативність, епістемологія, Нед Блок, когнітивна наука, сприйняття.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 102–112
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 102–112

УДК 004.8:001.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.11

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК СУБ'ЄКТ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Антон Іскрик
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
кафедра соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0000-2995-8376

Актуальність дослідження зумовлено стрімким поширенням ШІ у науково-дослідній діяльності та зростанням його впливу на процеси продукування, аналізу й інтерпретації наукового знання, що актуалізує потребу філософсько-епістемологічного осмислення статусу ШІ у структурі наукового пізнання. За відсутності усталених теоретичних підходів до визначення меж автономності, відповідальності та інтерпретованості результатів, отриманих з використанням ШІ, виникає ризик методологічної невизначеності та зниження наукової обґрунтованості досліджень.

Метою статті є теоретичне обґрунтування наукової доцільності трактування ШІ як специфічного елемента суб'єктної структури наукового пізнання та визначення епістемологічних і прикладних наслідків такого підходу для сучасної науково-дослідної практики.

Методи дослідження ґрунтуються на філософсько-науковому аналізі, системному та функціонально-епістемологічному підходах, узагальненні сучасних міждисциплінарних досліджень у галузі філософії науки та аналізі практик використання ШІ в різних наукових напрямах.

Результати дослідження свідчать про те, що ШІ виконує власне пізнавальні функції, здатні впливати на формування наукових результатів, зокрема через автономний аналіз даних, побудову моделей і генерацію гіпотез. Встановлено, що відсутність у ШІ інтенціональності, рефлексії та епістемологічної відповідальності обмежує можливість його трактування як повноцінного суб'єкта наукового пізнання. Доведено доцільність використання поняття квазісуб'єкта для фіксації проміжного статусу ШІ в науці. Виявлено ключові науково-практичні проблеми застосування ШІ, пов'язані з інтерпретованістю результатів, розмитістю відповідальності та алгоритмічними викривленнями.

Висновки полягають у тому, що ефективне й науково коректне використання ШІ можливе лише за умов чіткого методологічного контролю, збереження людської епістемологічної відповідальності та прозорості алгоритмічних процедур.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням формалізованих моделей людино-алгоритмічного пізнання, удосконаленням інтерпретованих методів ШІ та поглибленим аналізуванням трансформації наукової раціональності в умовах цифровізації.

Ключові слова: філософія науки, епістемологія, наукова раціональність, цифровізація науки, квазісуб'єктність, інтерпретованість знань, алгоритмічні викривлення, наукова відповідальність, людино-алгоритмічна взаємодія.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток систем штучного інтелекту (ШІ) зумовлює необхідність переосмислення їхньої ролі у сучасному науковому пізнанні не лише як інструментів оброблення даних, але й як активних учасників пізнавального процесу. У межах класичної епістемології суб'єкт наукового пізнання традиційно ототожнювався з людиною-дослідником, наділеною свідомістю, інтенціональністю та здатністю до рефлексії, тоді як технічні засоби розглядалися як допоміжні. Однак поширення алгоритмів машинного навчання, здатних автономно виявляти закономірності, формувати гіпотези, оптимізувати моделі та генерувати науково значущі результати, актуалізує проблему

© Іскрик А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

розширення або перегляду цього уявлення. Виникає науково значуща суперечність між зростаючою пізнавальною спроможністю ШІ та відсутністю усталених теоретичних підходів до його трактування як можливого суб'єкта або квазісуб'єкта наукового пізнання.

Зазначена проблема має безпосередній зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями сучасної науки, зокрема з розробленням нових епістемологічних моделей пізнання в умовах цифровізації, уточненням меж відповідальності та авторства наукових результатів, отриманих і використанням ШІ, а також із забезпеченням надійності, відтворюваності та інтерпретованості знань, згенерованих алгоритмічними методами. У практичному вимірі проблема статусу ШІ в науковому пізнанні пов'язана з потребами підвищення ефективності досліджень у галузях з великими масивами даних, формуванням стандартів використання ШІ в науковій діяльності, а також з мінімізацією ризиків алгоритмічних викривлень і некритичного перенесення машинно згенерованих висновків у наукову та прикладну практику. Таким чином, осмислення ШІ як потенційного суб'єкта наукового пізнання є комплексною міждисциплінарною проблемою, що перебуває на перетині філософії науки, інформатики та прикладних дослідницьких практик і має істотне значення для подальшого розвитку наукового знання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд сучасних досліджень засвідчує системну трансформацію класичного уявлення про суб'єктність у науці та поступове формування розширених моделей пізнання, у межах яких інтелектуальні функції частково делегуються технічним системам. У цьому контексті О. Варипаєв обґрунтовує деконструкцію класичного суб'єкта науки та формування нової онтології пізнання, в якій штучний інтелект виступає не лише інструментом, але й структурним компонентом когнітивного процесу [1]. Подібну логіку розвивають О. Петрунько та О. Плющ, які розглядають взаємодію людини і штучного інтелекту як співучасть у продукуванні знання, наголошуючи на обмеженості традиційних пояснювальних моделей і необхідності нової епістемологічної парадигми [2]. Н. Козаченко, звертаючись до епістемології чеснот, підкреслює, що використання штучного інтелекту змінює характер пізнавальної відповідальності, ставлячи під сумнів сталі уявлення про авторство та академічну доброчесність у науковому пізнанні [3].

Цивілізаційний і антропологічний вимір проблеми суб'єктності штучного інтелекту розкривається у роботах, де він осмислюється як чинник глибоких змін у структурі наукової раціональності. О. Петрунько та О. Плющ розглядають добу штучного інтелекту як етап радикального перегляду меж людської автономії та ролі людини в процесах наукового пізнання [4]. В. Нікітенко та співавтори акцентують увагу на філософській рефлексії впливу штучного інтелекту на людину, суспільство й освіту, наголошуючи на ризиках втрати гуманістичних засад науки в умовах алгоритмізації пізнавальних процесів [5]. О. Іванова аналізує етичні виклики штучного інтелекту з антропологічної перспективи, підкреслюючи небезпеку редукції людської суб'єктності та відповідальності в умовах зростання автономності алгоритмічних систем [6].

Важливий пласт досліджень зосереджується на когнітивному аналізі можливостей і меж штучного інтелекту як квазісуб'єкта пізнання. О. Варипаєв зі співавторами, аналізуючи співвідношення емоційного та штучного інтелекту, демонструє принципові обмеження алгоритмічних систем у сфері смислотворення та рефлексії, що є ключовими характеристиками суб'єктного пізнання [7]. Г. Ксіе (H. Xie) розглядає перспективи зближення когнітивної науки та штучного інтелекту, водночас наголошуючи на збереженні фундаментальної відмінності між людською та штучною когніцією [8]. Дж. Сіменс (G. Siemens) та співавтори аналізують людську і штучну когніцію як взаємопов'язані, але асиметричні системи, що формують спільний пізнавальний простір сучасної науки [9]. А. Банді (A. Bundy) та

співавтори вводять поняття когнітивного штучного інтелекту, підкреслюючи його здатність до навчання й узагальнення без набуття повноцінної епістемологічної автономії [10].

Прикладний вимір проблеми штучного інтелекту як суб'єкта пізнання представлений дослідженнями, що аналізують реальні науково-дослідні практики взаємодії людини і алгоритмічних систем. В. Федорець (V. Fedorets) та співавтори досліджують когнітивні аспекти функціонування системи «людина – штучний інтелект», у якій ШІ виступає активним учасником процесів прийняття наукових рішень, не набуваючи, однак, статусу автономного суб'єкта [11]. Й. Донг (Y. Dong) та співавтори аналізують вплив людського інтелекту, свідомості та когнітивних моделей на розвиток штучного інтелекту, підкреслюючи його похідний характер щодо людського пізнання [12]. Й. Маруяма (Y. Maruyama), досліджуючи раціональність і когнітивні викривлення, виявляє структурні обмеження штучного інтелекту, що унеможливлюють його повноцінне ототожнення із суб'єктом наукового пізнання [13].

Попри активне дослідження ролі ШІ в сучасній науці, залишаються не вирішеними питання цілісного епістемологічного осмислення трансформації суб'єкта наукового пізнання, чіткого розмежування пізнавальних функцій ШІ за рівнями автономності та визначення теоретично обґрунтованих меж трактування ШІ як суб'єкта або квазісуб'єкта. Недостатньо розробленими є методологічні підходи до інтерпретації результатів, отриманих за участю ШІ, а також проблеми відповідальності та алгоритмічних викривлень, що обмежує наукову валідність і практичну застосовність таких результатів.

Запропоноване дослідження спрямовано на подолання цих прогалин шляхом системного аналізу еволюції уявлень про суб'єкта наукового пізнання, концептуалізації пізнавальних функцій ШІ та обґрунтування його статусу як квазісуб'єкта. Це дає змогу зменшити методологічну невизначеність і сформувати науково обґрунтовані підходи до відповідального використання ШІ в науково-дослідній діяльності.

Мета і завдання статті. Метою статті є обґрунтування наукової доцільності розгляду ШІ як специфічного суб'єкта наукового пізнання та визначення епістемологічних і практичних наслідків такого підходу для сучасної науково-дослідної діяльності.

Для досягнення поставленої мети у статті передбачено вирішення таких завдань:

– проаналізувати еволюцію уявлень про суб'єкта наукового пізнання та пізнавальні функції ШІ в сучасних наукових дослідженнях;

– визначити теоретичні підстави, концептуальні межі й ключові науково-практичні проблеми трактування ШІ як суб'єкта або квазісуб'єкта наукового пізнання;

– обґрунтувати рекомендації щодо відповідального застосування ШІ в науково-дослідній діяльності.

Виклад основного матеріалу. У філософії науки уявлення про суб'єкта наукового пізнання зазнали суттєвої трансформації, що відображає зміну характеру наукової раціональності та засобів пізнавальної діяльності. У класичних концепціях суб'єкт пізнання ототожнювався з індивідуальним дослідником, здатним до раціонального мислення, спостереження та логічного узагальнення, а процес пізнання розглядався як відносно лінійний і детермінований. Некласична філософія науки змістила акцент на обмеженість суб'єкта, залежність результатів пізнання від методів, теоретичних рамок і контексту дослідження, визнаючи роль інтерсуб'єктивності та наукових спільнот. У постнекласичних підходах суб'єкт наукового пізнання дедалі частіше осмислюється як розширена система, що включає не лише людину, але й складні технічні, інформаційні та алгоритмічні компоненти, серед яких ШІ відіграє дедалі вагомішу роль. Така еволюція відображає перехід від антропоцентричної моделі пізнання до системно-мережевої, у якій когнітивні функції розподіляються між людськими та штучними агентами (табл. 1).

Таблиця 1

Еволюція уявлень про суб'єкта наукового пізнання у філософсько-наукових концепціях

Етап розвитку науки	Домінуюче уявлення про суб'єкта пізнання	Характерні риси пізнавальної діяльності
Класичний	Індивідуальний дослідник	Раціональність, об'єктивність, детермінізм, інструментальний характер техніки
Некласичний	Обмежений суб'єкт у науковій спільноті	Залежність знання від методів і теорій, інтерсуб'єктивність, контекстуальність
Постнекласичний	Розширений суб'єкт (людина + технічні системи)	Системність, нелінійність, інтеграція цифрових і алгоритмічних засобів, участь ШІ

Джерело: сформовано автором на основі [2; 4; 5;8; 11]

У сучасних умовах постнекласичне розуміння суб'єкта наукового пізнання набуває практичного втілення через системну інтеграцію ШІ в процеси продукування, аналізу та інтерпретації наукового знання, що трансформує традиційну модель індивідуальної дослідницької діяльності у розподілену когнітивну систему. Показовим у цьому контексті є досвід застосування ШІ в структурній біології, де алгоритмічна система AlphaFold забезпечила принципово новий рівень точності прогнозування просторової структури білків. Функціонально ШІ в цьому разі реалізує складні пізнавальні операції моделювання та узагальнення, які раніше базувалися переважно на емпіричних методах і експертній інтуїції, тоді як науковець виконує роль концептуального координатора, інтерпретатора та верифікатора результатів, що свідчить про зміну статусу суб'єкта пізнання з індивідуального на системно-розширений [14]. Аналогічні тенденції спостерігаються у фізиці високих енергій, зокрема в дослідженнях, пов'язаних з аналізом даних Великого адронного колайдера. Застосування методів машинного навчання для оброблення надвеликих масивів експериментальних даних дає змогу ідентифікувати рідкісні події та статистично значущі закономірності, які не можуть бути виявлені традиційними аналітичними підходами. У цьому разі ШІ виступає як елемент колективного суб'єкта наукового пізнання, інтегрованого в інфраструктуру наукової спільноти, де когнітивні функції розподіляються між дослідниками, експериментальними установками та алгоритмічними системами, забезпечуючи нову якість наукового знання [15]. Ще одним прикладом практичної реалізації постнекласичної моделі є використання ШІ в матеріалознавстві для прискорення відкриття та проєктування нових матеріалів. Алгоритмічні системи аналізують великі масиви експериментальних і симуляційних даних, прогнозуючи фізико-хімічні властивості матеріалів і пропонуючи перспективні напрями досліджень, які не завжди є очевидними для дослідника. У такому підході ШІ фактично бере участь у формуванні наукових гіпотез, що зумовлює перехід від суто інструментального використання цифрових технологій до їх включення в пізнавальну структуру науки. Практичний ефект цього полягає у скороченні циклу «гіпотеза – експеримент – інтерпретація», водночас актуалізуючи проблеми інтерпретованості моделей, контролю наукової обґрунтованості та відповідальності за результати, отримані за участю ШІ [16]. Наведені приклади в сукупності ілюструють не окремі випадки застосування цифрових інструментів, а системну трансформацію суб'єкта наукового пізнання, у межах якої ШІ інтегрується в когнітивну архітектуру сучасної науки, змінюючи співвідношення між людською раціональністю та алгоритмічними формами пізнання.

У сучасній науці ШІ дедалі частіше виконує не лише допоміжні, але й власне пізнавальні функції, що зумовлює зміну його статусу в структурі наукового дослідження. Якщо на ранніх етапах цифровізації ШІ розглядався переважно як інструмент автоматизації обчислень і оброблення даних, то сьогодні його застосування характеризується зростаючим рівнем автономності та активною участю у формуванні наукових результатів [7]. Пізнавальна діяльність ШІ реалізується через здатність самостійно виявляти закономірності у складних багатовимірних даних, будувати моделі об'єктів і процесів, оптимізувати параметри досліджень і генерувати проміжні або кінцеві результати, що мають наукову новизну. За таких умов наукове пізнання набуває характеру спільної діяльності людини й алгоритмічних систем, де функції аналізу, узагальнення та прогнозування частково делегуються ШІ, а роль дослідника зосереджується на постановці проблем, методологічному контролі та інтерпретації результатів (табл. 2).

Таблиця 2

Пізнавальні функції ШІ в наукових дослідженнях за рівнем автономності та участі у формуванні результатів

Пізнавальна функція ШІ	**Характер автономності**	**Участь у формуванні наукових результатів**
Оброблення та структурування даних	Обмежена, за заданими алгоритмами	Забезпечує підготовку даних для подальшого аналізу
Виявлення закономірностей і кореляцій	Часткова автономність	Формує нові аналітичні узагальнення
Побудова моделей і прогнозування	Висока автономність у межах заданої задачі	Генерує науково значущі моделі та прогнози
Генерація гіпотез і дослідницьких напрямів	Обмежено висока, з опорою на дані	Сприяє формуванню нових наукових результатів
Оптимізація експериментів і рішень	Висока автономність	Підвищує ефективність і точність досліджень

Джерело: сформовано автором на основі [1; 5; 8; 9; 12]

Пізнавальні функції ШІ в сучасній науковій практиці реалізуються не декларативно, а через конкретні дослідницькі механізми, у межах яких автономність алгоритмів безпосередньо впливає на формування наукових результатів і зміну ролі людського дослідника. У галузі кліматичних досліджень ШІ застосовується для побудови складних прогностичних моделей, здатних відтворювати нелінійну динаміку кліматичної системи Землі на підставі великих масивів супутникових і реаналізних даних. Зокрема, використання глибоких нейронних мереж для даунскейлінгу кліматичних моделей дає змогу автономно формувати детальні просторові прогнози, які безпосередньо використовуються у наукових публікаціях і прикладних сценаріях адаптації до кліматичних змін. У цьому разі ШІ виконує пізнавальну функцію моделювання та узагальнення, тоді як людина забезпечує концептуальну інтерпретацію результатів і їх включення в теоретичні кліматичні рамки [17]. У сучасній астрономії пізнавальні функції ШІ проявляються через автономний аналіз спостережних даних задля відкриття нових астрономічних об'єктів. Алгоритми машинного навчання застосовуються для оброблення світлових кривих, отриманих космічними телескопами, та виявлення сигналів, характерних для транзиту екзопланет. Такі системи здатні самостійно відбирати кандидати для подальшого підтвердження, що фактично означає участь ШІ у первинному етапі наукового відкриття. Науковий результат у цьому разі формується як наслідок людино-алгоритмічної взаємодії, де ШІ здійснює когнітивно насичений відбір

і класифікацію, а дослідник відповідає за верифікацію та теоретичне осмислення отриманих даних [18]. У фармацевтичних і біомедичних дослідженнях ШІ дедалі активніше залучається до процесів відкриття нових лікарських засобів, виконуючи функції прогнозування біологічної активності молекул і генерації перспективних хімічних структур. Алгоритмічні системи аналізують великі хімічні бібліотеки та біомедичні бази даних, автономно пропонуючи кандидатів, які раніше не розглядалися в межах класичних підходів. У такій практиці ШІ фактично бере участь у формуванні наукових гіпотез, що зумовлює зміщення меж між інструментальним використанням технологій і їх включенням до когнітивної структури дослідження. Людський дослідник при цьому виконує функцію епістемологічного контролю, забезпечуючи експериментальну перевірку та наукову легітимацію результатів, згенерованих за участю ШІ [19]. Наведені приклади свідчать про те, що автономність ШІ в сучасній науці є не абсолютною, проте достатньою для виконання власне пізнавальних функцій, які впливають на формування наукових результатів. У філософсько-науковому вимірі це означає перехід до моделі розширеного суб'єкта пізнання, у межах якої ШІ інтегрується в наукову раціональність як активний когнітивний компонент, зберігаючи водночас потребу в людській інтерпретації та відповідальності.

Теоретичні підстави трактування ШІ як суб'єкта або квазісуб'єкта наукового пізнання формуються в межах функціонально-епістемологічного підходу, у якому суб'єкт визначається не через наявність свідомості, а через здатність виконувати пізнавальні операції, що призводять до отримання нового знання. У цьому сенсі ШІ може бути включений до пізнавальної структури науки як агент, що автономно реалізує аналіз, моделювання та узагальнення в межах заданих методологічних рамок [3]. Водночас концептуальні межі такого включення зумовлені відсутністю в ШІ інтенціональності, рефлексії та епістемологічної відповідальності, що унеможливлює його повноцінне ототожнення з людським суб'єктом і обґрунтовує доцільність використання поняття квазісуб'єкта наукового пізнання (табл. 3).

Таблиця 3

Теоретичні підстави та концептуальні межі трактування ШІ як суб'єкта наукового пізнання

Критерій	Суб'єкт наукового пізнання	Квазісуб'єкт (ШІ)
Джерело пізнавальної активності	Внутрішня мотивація та інтенціональність	Зовнішньо задані цілі та алгоритми
Здатність до рефлексії	Притаманна	Відсутня
Участь у формуванні знання	Осмислення, інтерпретація, оцінка істинності	Генерація моделей і результатів у межах заданих рамок
Епістемологічна відповідальність	Персоналізована	Делегована людині
Статус у науковому пізнанні	Повноцінний суб'єкт	Функціональний квазісуб'єкт

Джерело: сформовано автором на основі [3; 4; 9; 11; 12]

Теоретичні підстави та концептуальні межі трактування ШІ як суб'єкта або квазісуб'єкта наукового пізнання отримують чітке практичне підтвердження в сучасних формах організації досліджень, де автономні алгоритмічні системи інтегруються в пізнавальний процес за умови збереження людської епістемологічної відповідальності. Характерним прикладом є автоматизована наукова система Adam, здатна самостійно здійснювати повний цикл пізнавальних операцій у межах функціональної геноміки, включно з формуванням гіпотез, плануванням експериментів і аналізом результатів. Незважаючи на високий

рівень автономності, концептуальні межі її «суб'єктності» визначаються зовнішньо заданими дослідницькими цілями, методологічними обмеженнями та критеріями наукової значущості, що обґрунтовує трактування ШІ як квазісуб'єкта, позбавленого власної інтенціональності та відповідальності за істинність отриманого знання [20].

Аналогічна логіка простежується у використанні фізично-інформованих нейронних мереж для розв'язання задач математичного моделювання фізичних процесів. Такі системи здатні автономно будувати узгоджені з фундаментальними законами моделі на основі даних і формальних обмежень, що надає їм ознак пізнавальної активності. Водночас вони не здійснюють теоретичної рефлексії щодо статусу отриманих моделей у структурі наукового знання та не визначають їхньої пояснювальної цінності, що зберігає вирішальну роль людини у визнанні результатів як науково значущих. Це підтверджує функціональний, а не онтологічний характер «суб'єктності» ШІ та концептуально фіксує його статус як квазісуб'єкта наукового пізнання [21].

Використання ШІ в науковому пізнанні супроводжується комплексом науково-практичних проблем, що безпосередньо впливають на якість, надійність і легітимність отриманих результатів. Однією з базових проблем є обмежена інтерпретованість алгоритмічних моделей, особливо у разі глибоких нейронних мереж, результати яких часто мають характер статистично коректних, але концептуально непрозорих залежностей. За таких умов ускладнюється встановлення причинно-наслідкових зв'язків, що є критично важливим для теоретичного пояснення явищ і перевірки відповідності результатів наявним науковим теоріям. Непрозорість моделей знижує відтворюваність досліджень і ускладнює наукову верифікацію, перетворюючи окремі результати на «чорні скриньки» без належного епістемологічного обґрунтування. Тісно пов'язаною з інтерпретованістю є проблема наукової відповідальності за результати, отримані із застосуванням ШІ. У ситуації розподіленої когнітивної діяльності між дослідником і алгоритмічною системою розмивається суб'єкт відповідальності за помилки, хибні узагальнення або некоректні висновки [4]. Це особливо критично в міждисциплінарних і прикладних дослідженнях, де наукові результати можуть мати соціальні, технологічні або регуляторні наслідки. Відсутність чітких методологічних критеріїв розмежування ролей людини і ШІ у формуванні знання ускладнює як етичну, так і наукову оцінку результатів. Суттєвою науково-практичною проблемою є також наявність алгоритмічних викривлень, зумовлених якістю навчальних даних, вибором архітектури моделей і параметрів оптимізації. Такі викривлення можуть відтворювати або підсилювати приховані статистичні, методологічні чи соціальні упередження, що призводить до систематичних помилок у наукових висновках [13]. У науковому пізнанні це створює ризик хибної універсалізації результатів і зниження їхньої теоретичної валідності, особливо за умов обмежених або нерепрезентативних даних. Додатковою проблемою є залежність наукових результатів від програмних реалізацій і обчислювальної інфраструктури ШІ, що ускладнює відтворюваність досліджень і перевірку отриманих висновків незалежними науковими групами. Нерідко алгоритмічні моделі є складними для повторної реалізації через закритість коду, відсутність повної документації або залежність від специфічних обчислювальних ресурсів, що суперечить базовим принципам наукової відкритості [11].

Відповідальне застосування ШІ в науково-дослідній діяльності має ґрунтуватися на принципі методологічної підконтрольності алгоритмічних результатів людині-досліднику та на пріоритеті наукової відтворюваності над продуктивністю обчислень. Доцільно фіксувати роль ШІ в дизайні дослідження як інструмента або квазісуб'єкта з чітким описом меж автономності, умов застосування, параметрів моделей і точок, у яких рішення переходять

до експертної інтерпретації. Необхідним є запровадження процедур інтерпретаційної валідації, коли кожний суттєвий висновок, сформульований за участю ШІ, супроводжується пояснювальними аргументами, перевірками чутливості, аналізом альтернативних моделей і контролем щодо причинно-наслідкової узгодженості з теоретичними положеннями предметної галузі.

Для мінімізації алгоритмічних викривлень слід забезпечувати доказову якість даних шляхом документування їх походження, критеріїв включення/виключення, репрезентативності та потенційних упереджень, а також застосовувати стандартизовані процедури тестування моделей на зсуви вибірок, нестійкість до змін середовища й приховані конфаундери. Важливою є практика незалежної перевірки результатів, яка передбачає відокремлення етапів навчання та оцінювання, використання зовнішніх наборів даних, реплікацію ключових експериментів іншими дослідницькими групами та обов'язкове розкриття метрик невизначеності, меж застосовності і сценаріїв, у яких модель може давати хибні висновки. Для забезпечення відтворюваності досліджень доцільно впроваджувати політики повного протоколювання обчислювальних експериментів, що включає версії даних, коду, середовища виконання, гіперпараметрів, випадкових зерен, апаратних обмежень і критеріїв зупинки навчання. Рекомендованою є публікація репозитаріїв або, за наявності правових обмежень, надання контрольованого доступу до коду й синтетичних або деперсоналізованих даних, достатніх для незалежної верифікації результатів. У високоризикових галузях слід застосовувати принцип «людина в контурі» як обов'язкову умову прийняття кінцевих наукових інтерпретацій і прикладних рішень, а також використовувати моделі з вищою інтерпретованістю, якщо це не погіршує валідність результатів. Задля відповідальності та наукової доброчесності необхідно інституціоналізувати прозоре зазначення участі ШІ у підготовці даних, аналізі, генерації тексту або візуалізацій, з розмежуванням авторства, інструментальної підтримки та автоматизованого внеску. Доцільно закріплювати внутрішні протоколи рецензування ШІ-результатів, де окремо перевіряються відтворюваність, інтерпретованість, стійкість до зміни даних і коректність висновків. Етична складова частина відповідального застосування ШІ має включати оцінку потенційних наслідків помилок і викривлень, механізми їх виявлення та виправлення, а також процедури керування ризиками в публікації та трансфері результатів у практику. У сукупності ці рекомендації формують рамку відповідального використання ШІ, за якої алгоритмічна ефективність підпорядковується вимогам наукової обґрунтованості, прозорості та контрольованості знання.

Висновки. У ході дослідження встановлено, що розвиток ШІ зумовлює перехід від класичного антропоцентричного розуміння суб'єкта наукового пізнання до постнекласичної моделі розподіленої когнітивної діяльності, у межах якої алгоритмічні системи виконують власне пізнавальні функції та впливають на формування наукових результатів. Водночас доведено, що відсутність у ШІ інтенціональності, рефлексії та епістемологічної відповідальності обмежує можливість його трактування як повноцінного суб'єкта, що обґрунтовує доцільність розгляду ШІ як квазісуб'єкта наукового пізнання. Виявлено ключові проблеми використання ШІ в науці, зокрема обмежену інтерпретованість результатів, розмитість відповідальності за наукові висновки, алгоритмічні викривлення та ускладнення відтворюваності досліджень. Обґрунтовано, що подолання цих проблем потребує методологічного контролю автономності ШІ, обов'язкової людської інтерпретації та прозорості обчислювальних процедур. Сформульовано рекомендації щодо відповідального застосування ШІ, які передбачають закріплення людської епістемологічної відповідальності, інтерпретаційну та реплікаційну валідацію результатів і системний контроль

алгоритмічних викривлень. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розвитком епістемологічних моделей людино-алгоритмічного пізнання, інтерпретованих методів ШІ та аналізом трансформації наукової раціональності в умовах цифровізації.

Список використаної літератури

1. Варипаєв О. Філософія науки та штучний інтелект: деконструкція суб'єкта і нова онтологія пізнання. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. Вип. 7. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15525177.
2. Петрунько О., Плющ О. Взаємодія людини і штучного інтелекту: пошук пояснювальної парадигми. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2025. Вип. 78, № 2. С. 424–431. DOI: https://doi.org/10.31732/2663-2209-2025-78-424-431.
3. Козаченко Н. Штучний інтелект і академічна доброчесність в контексті епістемології чеснот. *Актуальні проблеми духовності*. 2024. Вип. 25, № 1. С. 315–342. DOI: https://doi.org/10.55056/apm.7740.
4. Петрунько О., Плющ О. Доба штучного інтелекту: камо грядеші?. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2025. Вип. 80, № 4. С. 363–370. DOI: https://doi.org/10.31732/2663-2209-2025-80-363-370.
5. Нікітенко В., Воронкова В., Кивлюк О., Олексенко Р., Сухенко В. Філософська рефлексія про штучний інтелект та його вплив на розвиток суспільства, людини та освіти. *Humanities Studies*. 2024. Вип. 96, № 19. С. 67–76. DOI: https://doi.org/10.32782/hst-2024-19-96-07.
6. Іванова О. Етичні виклики штучного інтелекту: антропологічний вимір людської суб'єктності. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. Вип. 51. С. 72–76. DOI: https://doi.org/10.32782/apfs.v051.2024.12.
7. Варипаєв О., Байрамова О., Сільвестрова О. Емоційний інтелект та штучний інтелект: філософська рефлексія суб'єктності в процесах пізнання. *Філософія та управління*. 2025. Вип. 6, № 2. Article ID: epg0032. DOI: https://doi.org/10.70651/3041-248X/2025.2.02.
8. Xie H. The promising future of cognitive science and artificial intelligence. *Nature Reviews Psychology*. 2023. Vol. 2, № 4. P. 202–202. DOI: https://doi.org/10.1038/s44159-023-00170-3.
9. Fedorets V., Klochko O., Tverdokhlib I., Sharyhin O. Cognitive aspects of interaction in the "Human – Artificial Intelligence" system. *Journal of Physics: Conference Series*. 2024. Vol. 2871, № 1. Article ID: 012023. DOI: https://doi.org/10.1088/1742-6596/2871/1/012023.
10. Siemens G., Marmolejo-Ramos F., Gabriel F., Medeiros K., Marrone R., Joksimovic S., de Laat M. Human and artificial cognition. *Computers and Education: Artificial Intelligence*. 2022. Vol. 3. Article ID: 100107. DOI: https://doi.org/10.1016/j.caeai.2022.100107.
11. Bundy A., Chater N., Muggleton S. Introduction to "Cognitive artificial intelligence". *Philosophical Transactions of the Royal Society A*. 2023. Vol. 381, № 2251. Article ID: 20220051. DOI: https://doi.org/10.1098/rsta.2022.0051.
12. Dong Y., Hou J., Zhang N., Zhang M. Research on how human intelligence, consciousness, and cognitive computing affect the development of artificial intelligence. *Complexity*. 2020. Vol. 2020, № 1. Article ID: 1680845. DOI: https://doi.org/10.1155/2020/1680845.
13. Maruyama Y. Rationality, cognitive bias, and artificial intelligence: a structural perspective on quantum cognitive science. *Lecture Notes in Computer Science*. 2020. P. 172–188. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-49183-3_14.
14. Jumper J., Evans R., Pritzel A., Green T., Figurnov M., Ronneberger O., Hassabis D. Highly accurate protein structure prediction with AlphaFold. *Nature*. 2021. Vol. 596, № 7873. P. 583–589. DOI: https://doi.org/10.1038/s41586-021-03819-2.

15. Guan W., Perdue G., Pesah A., Schuld M., Terashi K., Vallecorsa S., Vlimant J.R. Quantum machine learning in high energy physics. *Machine Learning: Science and Technology*. 2021. Vol. 2, № 1. Article ID: 011003. DOI: https://doi.org/10.1088/2632-2153/abc17d.
16. Pyzer-Knapp E.O., Pitera J.W., Staar P.W., Takeda S., Laino T., Sanders D.P., Curioni A. Accelerating materials discovery using artificial intelligence, high performance computing and robotics. *NPJ Computational Materials*. 2022. Vol. 8, № 1. Article ID: 84. DOI: https://doi.org/10.1038/s41524-022-00765-z.
17. Ravuri S., Lenc K., Willson M., Kangin D., Lam R., Mirowski P., Mohamed S. Skillful precipitation nowcasting using deep generative models of radar. *Nature*. 2021. Vol. 597, № 7878. P. 672–677. DOI: https://doi.org/10.1038/s41586-021-03854-z.
18. Yu L., Vanderburg A., Huang C., Shallue C.J., Crossfield I.J., Gaudi B.S., Quinn S.N. Identifying exoplanets with deep learning. III. Automated triage and vetting of TESS candidates. *The Astronomical Journal*. 2019. Vol. 158, № 1. Article ID: 25. DOI: https://doi.org/10.3847/1538-3881/ab21d6.
19. Tiwari P.C., Pal R., Chaudhary M.J., Nath R. Artificial intelligence revolutionizing drug development: Exploring opportunities and challenges. *Drug Development Research*. 2023. Vol. 84, № 8. P. 1652–1663. DOI: https://doi.org/10.1002/ddr.22115.
20. King R.D., Rowland J., Oliver S.G., Young M., Aubrey W., Byrne E., Clare A. The automation of science. *Science*. 2009. Vol. 324, № 5923. P. 85–89. DOI: https://doi.org/10.1126/science.116562.
21. Karniadakis G.E., Kevrekidis I.G., Lu L., Perdikaris P., Wang S., Yang L. Physics-informed machine learning. *Nature Reviews Physics*. 2021. Vol. 3, № 6. P. 422–440. DOI: https://doi.org/10.1038/s42254-021-00314-5.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A SUBJECT OF SCIENTIFIC COGNITION

Anton Iskryk
Dragomanov Ukrainian State University
Department of Social Philosophy, Philosophy of Education, and Educational Policy
Pyrohova str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0000-2995-8376

Relevance of the study is determined by the rapid integration of artificial intelligence (AI) into scientific research and its growing influence on the processes of knowledge production, analysis, and interpretation, which necessitates a philosophical and epistemological reconsideration of the status of AI within scientific cognition. In the absence of established theoretical frameworks for defining the limits of autonomy, responsibility, and interpretability of AI-generated results, risks of methodological uncertainty and reduced scientific validity emerge.

The purpose of the article is to provide a theoretical justification for the scientific expediency of considering AI as a specific element of the subject structure of scientific cognition and to determine the epistemological and practical implications of such an approach for contemporary research practice.

Research methods are based on philosophical and scientific analysis, systemic and functional-epistemological approaches, generalization of contemporary interdisciplinary studies in the philosophy of science, and analytical examination of current practices of AI application across different scientific domains.

Research results demonstrate that AI performs genuinely cognitive functions capable of influencing the formation of scientific results, particularly through autonomous data analysis, model construction, and hypothesis generation. It has been established that the absence of intentionality, reflexivity, and epistemological responsibility precludes the interpretation of AI as a full-fledged subject of scientific

cognition. The expediency of using the concept of a quasi-subject to denote the intermediate status of AI in science has been substantiated. Key scientific and practical problems related to the use of AI have been identified, including limited interpretability of results, diffusion of responsibility for scientific conclusions, and the presence of algorithmic biases.

Conclusions indicate that effective and scientifically valid application of AI is possible only under conditions of strict methodological control, preservation of human epistemological responsibility, and transparency of algorithmic procedures.

Prospects for further research are associated with the development of formalized models of human–algorithmic cognition, improvement of interpretable AI methods, and deeper analysis of transformations in scientific rationality under conditions of digitalization.

Key words: philosophy of science, epistemology, scientific rationality, digitalization of science, quasi-subjectivity, interpretability of knowledge, algorithmic bias, scientific responsibility, human-algorithm interaction.

Дата першого надходження статті до видання: 21.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 113–120
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 113–120

УДК 355.02:005.94
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.12

КОНЦЕПТ МАЙБУТНІХ ВІЙН У РАМКАХ АКСІОЛОГІЧНИХ ВІЗІЙ

Еліза Карлайл
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
кафедра філософії
Берестейський проспект, 37, 03056, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0005-4648-5335

У статті досліджено концепт майбутніх війн крізь призму аксіологічних парадигм. У XXI ст. війна перетворюється із сукупності бойових дій на складне багаторівневе поліфонічне явище. Адже у процесі глобальної трансформації суспільств, політичних моделей і технологічних укладів вона стає простором як конфлікту інтересів, так і боротьби цінностей. У цій перспективі поняття «аксіологічна візія» набуває особливого значення. Сучасне мислення про майбутню війну вимагає аналізу не лише технічних інновацій: зростає нагальна потреба переформатування попередніх і прелімінарних моральних орієнтирів, які визначають спосіб ведення війни, її легітимацію, цілі та форми. Аксіологічна перспектива дає змогу зрозуміти, яка мораль лягає в основу воєнних концепцій, як вона обґрунтовується та яким чином трансформується під впливом технологій, суспільних змін і глобальних трендів.

Гуманізм, як традиційна парадигма модерності, вбачає в людині центр морального й політичного всесвіту. Проте постгуманізм, що народився на стику технологічної революції та філософської критики антропоцентризму, розглядає людину як одного з багатьох агентів у системі. У війнах майбутнього, де домінуватимуть автономні системи, алгоритми та кібероперації, питання про моральну відповідальність постає у новому світлі.

Футурологи мають враховувати ціннісний простір, у якому розгортаються конфлікти – для розуміння потенційних небезпек і побудови відповідального запобігання майбутніх війн. У цьому контексті аналізується роль технологій, штучного інтелекту та гуманістичних підходів у формуванні нових форм конфлікту. Обґрунтовується теза про те, що війни майбутнього визначатимуться не лише технічними можливостями, але й моральними орієнтирами суспільств. Стаття включає аналіз прикладів сучасних конфліктів, порівняльну характеристику культурних моделей війни, футурологічні сценарії та аксіологічну типологію воєн.

Ключові слова: аксіологія, аксіологічна стійкість, військові інновації, гуманізм, етика, зміна воєнної парадигми, майбутні війни, постгуманізм, футуризм.

Вступ. Сьогодні воєнна діяльність переживає глибинну трансформацію – не лише технологічну, але й ціннісно-ідеологічну. Зміщення фокусу від традиційного розуміння війни як збройного конфлікту до розгляду її як багатовимірного соціокультурного феномена зумовлює необхідність переосмислення ціннісних засад війни. В цьому контексті доцільно звернути увагу на аксіологічні візії – структури ціннісних орієнтирів, що формують бачення майбутніх війн: не просто застосування нових видів зброї, а зміну самої природи конфлікту: його легітимації, прозорості, способів ведення та навіть цілі. Поняття «аксіологія» (від гр. “axios” – «цінний», “logos” – «вчення») означає філософське вчення про природу цінностей. У класичній аксіології цінність – це базовий орієнтир, що формує поведінку. У воєнному контексті аксіологічна візія – це уявлення про те, які цінності виправдовують війну, які цілі є допустимими, які засоби – моральними. У ситуативних

© Карлайл Е., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

війнах система цінностей стає критичним соціальним маркером, що визначає, кого обороняти, за що боротися, що є загрозою, а що – прийнятною радикальністю.

Огляд літератури. Наведена проблема неодноразово розглядалася фахівцями у різних наукових сферах. Так, наприклад, ірландський дослідник Д. Данахер [5] (Danaher, 2021) у роботі «Аксіологічний футуризм» (*Axiological Futurism*) пише: «Аксіологічний футуризм – це систематичне і чітке дослідження простору можливих цінностей для майбутніх людських (і постлюдських) цивілізацій» (*Axiological futurism is the systematic and explicit inquiry into the axiological possibility space for future human (and post human) civilisations*). Майбутні війни будуть визначатися не лише технологіями, але й тим, які цінності визнаються вартими захисту населення.

Війна – це не лише сукупність дій, але й концептуально оформлений політичний інструмент. Як зазначає британський дослідник К. Чан [4] (Chan, 2020), уряди активно формують уявлення про майбутні війни: «Страх перед вторгненням і майбутнім конфліктом став інструментом масової мобілізації та легітимації» (*Fear of invasion and future conflict became a tool of mass mobilisation and justification*). Подібна мораль створює ціннісні рамки: якщо суспільство вірить, що «ми обороняємося», війна сприймається моральною, навіть коли вона є агресивною. Цікаве життєве спостереження із соціального кола авторки: кожна країна має Міністерство оборони, але жодна не має Міністерства нападу або ж Мінатаки. Навіть якщо країна першою починає війну, це виправдовується необхідністю превенції: «якщо ми б не напали, то вони б однозначно першими напали, тому це зроблено з оборонною метою». Подібні «превентивні атаки» легалізують воєнну агресію та дозволяють думати, що це не напад.

У традиційних війнах цінності формувалися навколо понять честі, обов'язку, перемоги. Проте сучасні війни мають набагато складніший спектр: від ідеологічних наративів до культурних кодів. Війни майбутнього вже сьогодні демонструють, що конфлікти дедалі частіше ведуться за право тлумачити реальність, формувати правду, утверджувати свою аксіологічну модель.

Як пояснюють Б. Уоттс і В. Мюррей [13] (Watts & Murray, 2024): «Військові інновації не є лінійними <…> концептуальні зміни часто йдуть за імпровізацією на полі бою» (*Military innovation is not linear <…> often conceptual change follows operational improvisation*).

Здебільшого майбутня війна буде виглядати інакше, ніж уявляють стратеги: реальність формує концепти, а не навпаки.

Під час проведення дослідження були застосовані такі теоретичні методи: аналіз і синтез української та іноземної наукової літератури за темою дослідження задля з'ясування стану розробленості проблеми; порівняння (для характеристики культурних моделей війни), узагальнення науково-теоретичного матеріалу для обґрунтування матеріалу концепту майбутніх війн в рамках аксіологічних візій.

Аксіологія, як філософська наука про цінності, стає ключем до розуміння війни не лише як політичної події, але й як прояву конфлікту ціннісних систем. Безперечно, аксіологічний підхід дає змогу переосмислити не лише засоби, але й цілі та методи ведення війни. З огляду на це доцільно зазначити, що майбутні війни вирішуватимуться не лише у сфері технологій, але й, передусім, у сфері цінностей.

Розглянемо більш детально еволюцію поняття війни та його ціннісний аспект. Упродовж історії війна зазнавала численних трансформацій: від племінних сутичок до тотальних війн XX століття. Класичні підходи, як у Клаузевіца, трактували війну як «продовження політики іншими засобами». Проте глобальні зміни, зокрема поява ядерної

зброї, привели до кризи таких уявлень. У філософській думці, зокрема у Г. Арендт, війна розглядається як форма втечі від відповідальності та втрати людяності. М. Гайдеггер підкреслював, що війна – це прояв небуття як наслідку відчуження людини від її справжнього буття.

Сучасні концепції війни (гібридна, інформаційна, когнітивна) демонструють, що конфлікт більше не обмежується фізичним простором. У центрі опиняються такі цінності: свобода, істина, безпека, гідність. Так, війна в Україні стала прикладом боротьби не лише за територію, але й за цінності демократичного світу проти авторитарного тиску. Отже, вона стає боротьбою за смисли, контроль над уявленнями, домінування аксіологічних систем.

Окремої уваги заслуговує типологія війн майбутнього у ціннісних парадигмах. Для глибшого розуміння концептуальних змін у природі воєн доцільно ввести аксіологічну типологію форм майбутніх конфліктів. Ця типологія ґрунтується на ціннісних установках, що визначають мету, суб'єкти, засоби та наслідки конфлікту. Аналітична таблиця 1 дає змогу розширити аксіологічну рамку аналізу майбутніх війн і надає структурованої прогностичної глибини.

Таблиця 1

Типологія війн майбутнього в ціннісних парадигмах

Тип війни	**Основна цінність**	**Засоби**	**Суб'єкти конфлікту**	**Ціль**
Гуманістична	Гідність, право, свобода	Оборонні технології, ШІ з етичним контролем	Держава, громадянське суспільство	Захист прав і миру
Технократична	Ефективність, контроль	Автономні системи, алгоритми	Корпорації, технополіси	Утвердження переваги
Авторитарна	Порядок, влада	Репресивні технології, інформаційна зброя	Режими, силові структури	Придушення опору
Постгуманна (гібридна)	Перевага інтелекту, інтеграція	Синтетичні агентні мережі, біотех, ШІ	Алгоритми, кібермережі	Злиття біологічного і цифрового
Ціннісно-нейтральна	Безпека, стабільність	Інформаційний контроль, дипломатія	Міжнародні інститути	Запобігання дестабілізації

Далі розглянемо додаткову типологію війн за аксіологічними ознаками (рис. 1).

Доцільно виокремити декілька типів, а саме:

– гегемонічні війни – за контроль над цінностями глобального масштабу;

– цивілізаційні війни – конфлікти культурних кодів (за Хантінгтоном);

– цифрові війни – війни нових медіа, даних і свідомостей (інформаційна правда – в епоху deepfake, пропаганди на новому рівні, цінність правди втрачає традиційні форми; когнітивний простір – війну ведуть не просто зі зброєю, а проти розуму та свідомості);

– гуманітарні війни – парадоксальне поєднання насильства й риторики захисту прав людини.

Очевидно, що в майбутньому переважатиме гуманістична модель війни, де більше значення мають такі цінності, як етика, мир і гідність. Досвід великих втрат і довготривалого болючого відновлення історично довів неефективність і надмірну ціну технократичної моделі війни через контроль та домінування територій.

Рис. 1. Аксіологічні візії майбутніх війн (візуальна схема – ієрархічна модель)

Надзвичайно важливими для аналізу є технологічна ескалація та етичні виклики сьогодення. Технологічний прогрес призвів до появи нових форм конфлікту. Дрони, автономні системи, кіберзброя, ШІ змінюють саму природу бойових дій. Наприклад, у конфліктах Близького Сходу використання безпілотників стало звичним засобом ведення війни. Проте постає питання: хто несе відповідальність за дії автономної машини? Чи допустимо передавати право на вбивство штучному інтелекту?

Аксіологічна перспектива дає змогу поставити питання про етичність застосування високих технологій у війні. Філософ Дж. Грей [7] наголошував на тому, що технічний прогрес без етичного контролю призводить до дегуманізації. Отже, ключовим викликом є створення етичних рамок для використання новітніх засобів ведення війни. Розроблення міжнародних етичних кодексів, подібних до Женевських конвенцій, має бути доповнено алгоритмічними стандартами для бойових ШІ.

Перейдемо до питань гуманізму, постгуманізму та парадигми нової війни. Гуманізм, як філософія, що ставить людину, її гідність і права в центр, став підґрунтям для концепцій справедливої війни. Проте постгуманізм (Ф. Ферроне, Р. Брейдотті) [3] закликає переосмислити антропоцентричність. Людина майбутнього – це вже не окрема біологічна істота, а симбіоз технології, мережі й алгоритму.

У межах постгуманістичних візій війна набуває нових рис: суб'єкти конфлікту є не лише людьми, але й гібридними формами – біоцифровими агентами, алгоритмами, мережами. Згідно з футурологом Ю. Нурі [11], до 2050 року значну частину бойових рішень прийматимуть системи штучного розуму. Це кидає виклик традиційним ціннісним орієнтирам і вимагає нової аксіологічної чутливості.

У документі НАТО (NATO Warfighting Capstone Concept, 2021) [17] зазначено: «Характер війни стрімко змінюється <…> зокрема, через багатодоменні операції та взаємодію людини з машинами» (*The character of warfare is evolving rapidly <…> including multi-domain operations and human-machine teaming*). До того ж трансгуманістична парадигма – зміна фізичних і когнітивних можливостей людини за допомогою технологій – вже інтегрується у військову сферу: «коли солдати вдосконалюються нейротехнологіями та генною інженерією, самі межі людської ідентичності стають полем битви» (*As soldiers are enhanced through neurotech and gene editing, the boundary of human identity becomes a battlefield*).

Цілком очевидно, що майбутні війни будуть точитися не лише між державами, але й між різними формами людини – біологічними, генетично модифікованими та кібернетичними. Щоб адаптуватися до нової природи війни, потрібна аксіологічна стійкість – здатність суспільства формувати, захищати та транслювати фундаментальні цінності, зокрема: 1) моральну відповідальність за автономні технології; 2) цінність правди в інформаційному хаосі; 3) гуманність у контексті постгуманізму.

Перейдемо до розгляду кібервійн і когнітивної зброї – ціннісної агресії. Кіберпростір стає новим театром війни. Приклади кібератак на США (наприклад, атака SolarWinds) або кампанії дезінформації під час виборів свідчать про стратегічну важливість контролю над інформацією. Атаки на інфраструктуру, маніпуляції свідомістю, дезінформація – усе це прояви війни за уявлення й мислення.

Ціннісна агресія – це втручання у моральні орієнтири, руйнування довіри, деморалізація суспільства. Такий тип війни є найменш помітним, але найбільш руйнівним у довгостроковій перспективі. Захист від нього полягає у розвитку критичного мислення, інформаційної гігієни та аксіологічної освіти. Варто інтегрувати відповідні програми в систему середньої та вищої освіти.

Майбутні війни, попри технологічну перевагу, залишаються простором етичного вибору. Цивілізаційна дилема полягає у тому, використовувати технології для домінування і підкорення чи для забезпечення миру, запобігання конфліктам і захисту прав людини. Ідеї Канта про «вічний мир» в умовах цифрової доби можна трактувати як заклик до етичної модернізації безпекових політик.

Розглянемо запропоновану нами сценарну модель розвитку війн до 2050 року. У межах аксіологічного підходу окреслимо три базові сценарії розвитку конфліктів.

1. Авторитарно-конфліктний сценарій:
– поширення гібридних війн, кіберманіпуляцій і соціального контролю;
– ескалація конфліктів за ресурси та ідеологічне домінування;
– актори: авторитарні режими, популістські утворення, дезінформаційні структури.
2. Технократичний сценарій:
– перевага технологій над моральними обмеженнями;
– ШІ ухвалює рішення про дії без людського втручання;
– актори: транснаціональні корпорації, техноелітні держави.
3. Гуманістичний сценарій:
– війни мінімізовані завдяки етичному регулюванню ШІ, міжнародній співпраці, освіті в дусі миру;
– застосування сил відбувається лише як крайній засіб для захисту людської гідності або не відбувається взагалі;
– актори: демократичні держави, глобальні етичні інституції.

Кожен з цих сценаріїв не є абсолютним, але слугує аксіологічною рамкою для аналізу стратегій безпеки. Вибір між ними – це вибір цінностей, які цивілізація вважає основоположними.

На рис. 2 представлено технократичну аксіологічну рамку.

Сучасна війна в Україні ведеться в технологічній аксіологічній рамці з використанням алгоритмів, автономних систем (дрони, роботизовані платформи, безпілотники) та кіберструктур. Саме тому окремим актуальним питанням стає трансгуманізм, який вливається у військову сферу, зокрема біо- і кібернетичне вдосконалення солдатів (нейроінтерфейси, генна інженерія), що змінює уявлення про людяність, межі тілесного та мораль. Це породжує питання: чи буде війна між майбутніми варіантами людства – між «чистими» біологічними людьми та кіборгами?

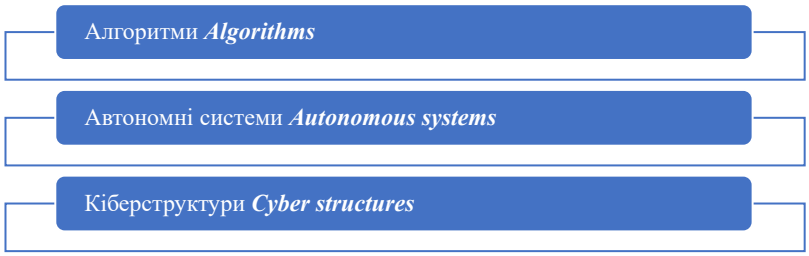

Рис. 2. Технократична аксіологічна рамка

Натомість множинна етико-правова рамка представлена такими категоріями: автономія систем (потребують нових форм відповідальності й демократичного контролю); інформаційна війна (змушує розвивати цінності правди, відкритості, інформаційного суверенітету); кібер- та космічні домени (необхідно розширити гуманітарну аксіологію на нові території); постлюдські солдати (вводить дилему: що означає бути людиною та які цінності зберегти). Очевидно, що набуває великої потреби формування ціннісної стійкості у майбутній війні.

У цьому контексті особливого значення набувають міжнародні етичні кодекси, гуманітарне право, нові філософські парадигми миру. Необхідно створити систему моніторингу та сертифікації етичної безпеки, подібну до екологічної стандартизації. Потрібно сформувати аксіологію безпеки, що базується не на страху і силі, а на повазі, взаєморозумінні та співпраці.

Висновки. Майбутнє війни неможливо осмислити без урахування змін у системах цінностей. Війна перетворюється з фізичного конфлікту на ціннісний виклик. Саме аксіологія – як філософія цінностей – дає змогу виявити, якими можуть бути нові «фронти» людської боротьби: за ідентичність, суверенітет, істину, гуманність. Аксіологічна візія війни дає можливість проникнути глибше за стратегії, озброєння чи операційні концепти. Вона показує, які соціальні, культурні, філософські орієнтири спонукають до конфлікту, контролюють його форми та обмеження.

Філософи минулого пропонують різні шляхи осмислення війни. У своїй концепції «війни всіх проти всіх» Гоббс вбачав у війні первинний стан людини. Кант – навпаки, розробляв ідеї «вічного миру». Арент розрізняє насильство і владу, зазначаючи, що справжня політика – це сфера діалогу, а не сили. У контексті майбутніх війн ці підходи актуалізуються: чи залишиться місце для діалогу у світі, де рішення приймаються алгоритмами?

Майбутнє воєн – це майбутнє боротьби за цінності, за тлумачення реальності, за контроль над свідомістю. Війна постає як аксіологічне поле, де вирішується не лише питання влади, але й питання морального вибору, людської гідності, смислу буття.

Якщо у XX ст. домінувало бачення війни як явища політичного продовження, то нові часи вимагають нових підходів. Війна дедалі сильніше постає багатофакторною: технологічною, інформаційною, екзистенційною. Вона відбувається не лише на фізичних фронтах, але й у віртуальних просторах, у свідомості людей, у сфері цінностей. У зв'язку з цим постає потреба у новому осмисленні самої сутності війни з позицій аксіології. Аксіологічний підхід дає змогу дослідити війну не лише як інструмент політики, але й як дзеркало ціннісного стану цивілізацій.

Штучний інтелект, автономні дрони, інформаційна зброя, технології deepfake, системи біометричного контролю – усе це формує нову інфраструктуру війни. При цьому

моральна природа застосування технологій часто залишається поза увагою. Чи може автономна система порушити правила війни? Як регулювати насильство, що відбувається на цифрових платформах? Майбутнє війни невіддільне від етики технологій.

Технологічний прогрес лише підсилює важливість етичного контролю та несе нові виклики для етики, міжнародного права та суспільної свідомості.

Спостерігається трансформація уявлень про війну: від збройного протистояння до складного явища, що включає інформаційні, кібернетичні, когнітивні та біоетичні виміри, тому концепт майбутніх війн у рамках аксіологічних візій потребує міждисциплінарного осмислення.

Аксіологічний підхід дає змогу не тільки аналізувати, але й проєктувати майбутнє, у якому війна можлива не лише як конфлікт, але й як форма діалогу, як боротьба ідей, а не людей.

Перспективи подальших досліджень полягають у створенні етичних стандартів для використання ШІ у воєнних діях, розробленні освітніх програм з аксіології безпеки, а також у формуванні нової культури миру, де війна втрачає свою привабливість як інструмент досягнення мети. Подальші дослідження можуть охоплювати емпіричну верифікацію сценаріїв, аналітику алгоритмічної етики та побудову міжкультурних моделей аксіологічної безпеки.

Список використаної літератури

1. Arendt H. On Violence. New York : Harcourt, 1969.
2. Bostrom N. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. Oxford : Oxford University Press, 2014.
3. Braidotti R. The Posthuman. Cambridge : Polity Press, 2013.
4. Chan C. The politics of future war: doctrine and mobilization in Britain. *European Journal of International Security*. 2020.
5. Danaher J. Axiological futurism: the systematic study of the future of values. *Futures*. 2021. Vol. 132.
6. Floridi L. The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality. Oxford : Oxford University Press, 2014.
7. Gray C. War, Peace and International Relations. London : Routledge, 2007.
8. Harari Y.N. 21 Lessons for the 21st Century. New York : Spiegel & Grau, 2018.
9. Harari Y. Homo Deus: A Brief History of Tomorrow. New York : Harper, 2016.
10. Heidegger M. The Question Concerning Technology and Other Essays. New York : Harper & Row, 1977.
11. Nouri A. AI and the future of warfare. *Defense Studies Journal*. 2021.
12. Nye J. Do Morals Matter? Presidents and Foreign Policy from FDR to Trump. Oxford : Oxford University Press, 2020.
13. Watts B., Murray W. Military Innovation in Peacetime and War. Washington, DC : NDU Press, 2022.
14. Whiteley J. AI and transhumanism in future warfare. *Foresight Navigator*. 2024.
15. Український інститут майбутнього. Гібридна війна і майбутнє безпеки України. Київ, 2023.
16. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism. New York : PublicAffairs, 2019.
17. NATO's Warfighting Capstone Concept: Anticipating the Changing Character of War. *NATO Review*. 2021.
18. NATO and the Future Character of Warfare. London : LSE IDEAS, 2020.

19. On Future Thinking and Innovation: How Military Concept Writing Can Unwittingly Suppress Innovation. Canberra : AARC, 2023.
20. Strategic Inflection Point: Change in Character of War. Washington, DC : National Defense University Press, 2023.

THE CONCEPT OF FUTURE WARS WITHIN THE FRAMEWORK OF AXIOLOGICAL VISIONS

Elisa Carlisle
National Technical University of Ukraine
Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute
Beresteiskyi Ave, 37, 03056, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0005-4648-5335

The article explores the concept of future wars through the prism of axiological paradigms. War in the 21st century is turning not only into a set of combat actions, but also into a complex multi-level polyphonic axiological phenomenon. After all, in the process of global transformation of societies, political models and technological systems, war becomes a space for both a conflict of interests and a struggle of values. In this perspective, the concept of "axiological vision" acquires special importance. Modern thinking about the future war requires an analysis not only of technical innovations, but also a reformatting of value orientations that determine the way war is waged, its legitimation, goals and forms. The axiological perspective allows us to understand what morality underlies military concepts, how it is justified and how it is transformed under the influence of technology, social changes and global trends.

In situational wars, the system of values becomes a critical social marker that determines: whom to defend, what to fight for, what is a threat and what is acceptable radicalism. It is quite obvious that future wars may be fought not only between states, but also between different forms of humans – biological, genetically modified and cybernetic. To adapt to the new nature of war, axiological resilience is needed – the ability of society to form, protect and transmit fundamental values, in particular: 1) moral responsibility for autonomous technologies; 2) the value of truth in information chaos; 3) humanity in the context of posthumanism.

Humanism, as a traditional paradigm of modernity, sees a human being as the center of the moral and political universe. However, posthumanism which was born at the junction of the technological revolution and the philosophical critique of anthropocentrism, considers the human being as one of the many agents in the system. In the future wars dominated by autonomous systems, algorithms, and cyber operations, the question of moral responsibility comes in a new light.

Futurologists must take into account the value space in which conflicts unfold – to understand potential dangers and build responsible prevention of future wars. In this context, the role of technology, artificial intelligence and humanistic approaches in shaping new forms of conflict is analyzed. The thesis is substantiated that the wars of the future will be determined not only by technical capabilities, but also by the moral guidelines of societies. The article contains an analysis of examples of modern conflicts, a comparative description of cultural models of war, futurological scenarios and an axiological typology of wars.

Key words: axiology, axiological resilience, military innovation, futurism, war, future wars, war paradigm shift.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 121–131
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 121–131

УДК 272.3(477)«16»:271.735:378
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.13

РЕФОРМА ЧЕРНЕЦТВА ТА РОЗВИТОК БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ В КИЇВСЬКІЙ УНІЙНІЙ ЦЕРКВІ ЗА МИТРОПОЛИТА ЙОСИФА ВЕЛЯМИНА РУТСЬКОГО

Олег Каськів
ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого»,
кафедра богослов'я
вул. Софрона Мудрого, 22, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
https://orcid.org/0000-0003-1304-9463

Роман Кулинцак
ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого»,
кафедра богослов'я
вул. Софрона Мудрого, 22, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
https://orcid.org/0009-0006-8042-2909

У статті досліджено реформу чернецтва та розвиток богословської освіти в Київській Церкві за митрополита Йосифа Велямина Рутського (1613–1637). Проаналізовано його бачення необхідності глибоких перетворень, які, на його думку, мали стати фундаментом для зміцнення унії. На початку статті розглянуто незадовільний стан чернецтва на момент його приходу на митрополичий престол: більшість монастирів була нечисленною, а настоятелі часто виступали проти унії. У відповідь на це Рутський, за підтримки Апостольського Престолу, здійснив поетапну реформу. Ключовим моментом стало заснування у 1617 році централізованого Василіянського Чину із загальними правилами, єдиним керівництвом та обов'язковим новіціатом. Цей процес було узаконено папськими декретами 1624 та 1631 років, що підтвердили автономію Чину та його підпорядкування митрополиту. Окрім чернецтва, Рутський приділяв значну увагу підвищенню освітнього рівня духовенства. Він розумів, що низький освітній рівень є основною причиною духовної кризи. Отже, митрополит ініціював створення мережі шкіл та колегій при монастирях, а також домігся стипендій для руської молоді в європейських освітніх закладах. Найамбітнішим його проєктом стало заснування генеральної духовної семінарії в Мінську. Хоча цей проект зіткнувся з труднощами, він став символом прагнення Рутського до всебічної освітньої реформи. Кобринський синод 1626 року розглядав окремі питання з різних аспектів життя, як-от: підготовка до священицького стану, симонія, таємні подружжя, надавання парафій, документи на церковні привілеї, звітність єпископів перед митрополитом, обрядові справи та відбування синодів кожні чотири роки, семінарії та обіцянки, надані для унії польським урядом та королем. Вперше в історії Київської Церкви на синодах було піднято питання створення генеральної семінарії, яка мала б здійснювати семінарійну формацію та виховувати майбутніх душпастерів. Синод у Кобрині відповідав на проблеми, поставлені обставинами життя, намагаючись дати рішення, які мали б привести до позитивного результату. Кобринський синод не виправдав тих надій, які на нього покладали синодальні отці, сподіваючись, що саме на синоді зуміють примиритися між собою, хоча синод не привернув молитовної єдності та не привів до церковного замирення між православними та з'єдиненим, проте це була перша спроба синодального мислення щодо єдності Київської Церкви.

Ключові слова: Йосиф Велямин Рутський, Київська унійна церква, реформа чернецтва, Чин святого Василія Великого, богословська освіта, духовна семінарія, Берестейська унія, Апостольський Престол, Йосафат Кунцевич.

© Каськів О., Кулинцак Р., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. Київська Церква на початку XVII століття, після Берестейської унії 1596 року, переживала глибоку внутрішню кризу та занепад. Унія не принесла миттєвого відродження, натомість викрила століттями накопичені проблеми: моральну деградацію духовенства, його залежність від світської влади (особливо у призначенні настоятелів монастирів), матеріальні злидні, неуцтво серед парафіяльного священства та критичний брак освітніх закладів. Цей внутрішній колапс поставив під загрозу саме існування з'єднаної Церкви. В умовах цієї руїни Митрополит Йосиф Вельямин Рутський, високоосвічений і стратегічно мислячий ієрарх, прийняв на себе місію фундаментальних реформ. Він усвідомлював, що подолання кризи можливе лише через відновлення духовенства, а ключовим кроком для цього було заснування духовної семінарії. Проблема дослідження полягає у необхідності комплексного аналізу глибини цього внутрішнього занепаду Київської Церкви та оцінки реформаторської діяльності Митрополита Рутського, зокрема його освітніх ініціатив, як єдиного стратегічного шляху до порятунку та відродження з'єднаної Митрополії.

Історична та богословська література представлена широким спектром робіт. Загальні історичні праці А. Великого («З літопису християнської України») та Б. Ґудзяка («Криза і реформа: Київська митрополія…») є ключовими для розуміння широкого історичного контексту, передумов Унії та глибини церковної кризи. О. Каськів у своїх роботах («Партикулярне право УГКЦ») надає важливу інформацію про законодавчі та історичні джерела УГКЦ, що допомагає оцінити інституційний стан Церкви. Біографічні нариси М. Шегди та І. Назарка деталізують життєвий шлях Рутського. Праці П. Підручного є фундаментальними для розуміння історії Василіянського Чину та його реформи. Дослідження Р. Головацького та П. Хомина безпосередньо розкривають тему освітніх ініціатив Рутського. Новітні дослідження О. Добоша, П. Лотоцького, Л. Тимошенка, В. Мороза, М. Марисюка та інші матеріали (зокрема, О. Карліна, П. Кречун) розширюють історичну перспективу, забезпечуючи всебічне дослідження теми.

Метою роботи є комплексний аналіз причин внутрішнього занепаду Київської Церкви у перші десятиліття після Берестейської унії (початок XVII століття) та всебічне дослідження реформаторської програми Митрополита Йосифа Вельямина Рутського із зосередженням на його стратегічних освітніх ініціативах (заснуванні семінарії) як ключовому інструменті для подолання духовної кризи, відродження здорового духовенства та інституційного зміцнення з'єднаної Київської Митрополії.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальною складовою церковно-реформаторської діяльності митрополита Йосифа Велямина Рутського постала комплексна перебудова чернечого життя, яку ієрарх розглядав як наріжний камінь зміцнення та інституційної розбудови Київської Церкви [9]. Стратегічне бачення митрополита ґрунтувалося на переконанні, що життєздатність церковної структури прямо залежить від інтелектуального та духовного рівня духовенства, насамперед – єпископату. Аналізуючи тогочасний стан київського чернецтва, митрополит критично констатував дефіцит «святості та знання», вбачаючи вихід із кризи у поєднанні духу аскетичної досконалості з високим рівнем богословської освіти. Таким чином, реформа Рутського була спрямована на створення нової генерації освічених монахів, здатних стати інтелектуальним та моральним авангардом Київської Митрополії [20, с. 31].

Варто зауважити, що стан чернечого життя в Київській митрополії після укладення Берестейської унії тривалий час залишався кризовим [17, с. 100–101; 18, с. 169–170]. За тогочасними статистичними даними, у 1596 році структура митрополії охоплювала близько 200 монастирів, де перебувало до тисячі ченців: зокрема, 30 осередків діяло у Львівській

єпархії, понад 20 – у Перемишльській, 61 – у Луцько-Острозькій, а 46 – на теренах Великого князівства Литовського [17, с. 100–101; 18, с. 169–170]. Більшість цих інституцій була нечисленною (по 2–3 особи) і лише номінально залежала від юрисдикції місцевого єпископа. Специфіку ситуації підкреслює той факт, що на Берестейському синоді були представлені лише 13 найбільших монастирів, причому тільки 4 архімандрити підтримали унію, тоді як 9 приєдналися до опозиційного православного собору [16, с. 99–100; 5, с. 178]. З огляду на таку організаційну розпорошеність та ідеологічне розмежування системна реформа чернецтва стала для Київської Церкви питанням виживання.

Осередком пожвавлення чернечого життя став Віленський монастир Святої Трійці, де у 1601 році перебував лише один чернець, а з 1604 року до нього приєднався Йосафат Кунцевич. Після прийняття чернецтва у 1607 році Йосиф Рутський спільно з Кунцевичем розпочав практичне впровадження реформ на локальному рівні цієї обителі. Коли Рутський отримав призначення на посаду адміністратора митрополії, нове керівництво Віленським монастирем та обов'язки архімандрита перейшли до Йосафата Кунцевича [16, с. 115; 9].

Цілком новий період трансформації чернечих структур розпочався після подорожі митрополита Йосифа Рутського до Риму протягом 1615–1616 років. Під час офіційного візиту ієрарх домігся від Папи дозволу на створення освітніх закладів за моделлю єзуїтських колегіумів та забезпечив чотири стипендіальні місця для василіан у колегії святого Атанасія. Крім того, він отримав згоду генерала Ордену Єзуїтів на допомогу двох священників для методичного впорядкування внутрішнього життя та статутів василіанських громад [16, с. 115].

У вересні 1617 року в офіційному листуванні з кардиналом Боргезе митрополит Йосиф Рутський підбив перші підсумки інституційного реформування василіанського чернецтва. Владика наголошував на тому, що майбутнє Грецької Церкви безпосередньо залежить від приведення Чину святого Василія Великого до впорядкованої структури, яка б поєднувала східну традицію з ефективністю західних чернечих інститутів. Ключовим етапом реформи стало створення новіціату в Битені – інноваційної для тогочасної Київської митрополії форми підготовки майбутніх ченців. На відміну від архаїчної системи індивідуального наставництва, Рутський запровадив централізований вишкіл, орієнтований на досвід латинських орденів [22, с. 31–32].

Оскільки всередині самого Чину на той момент бракувало фахівців, здатних викладати за новими методиками, митрополит залучив до освітнього процесу отців-єзуїтів. Стратегічний план Рутського передбачав поетапну ротацію: спочатку через новіціат пройшли досвідчені ченці («старші»), які мали перейняти дисципліну та методи виховання, щоб згодом самостійно навчати наступні покоління. Протягом цього перехідного періоду прийом нових членів до Чину був тимчасово призупинений, аби забезпечити якісний відбір майбутніх магістрів новіціату. Такий системний підхід, на переконання митрополита, мав закласти міцний фундамент для розвитку Чину та утвердження церковної єдності [22, с. 31–32].

Фундаментом оновлення чернечого життя стала кодифікація правил Чину. Митрополит Йосиф Рутський здійснив масштабну роботу із систематизації спадщини святого Василія Великого, адаптуючи її до вимог часу. Його підхід базувався на збереженні автентичного духу східного уставу за одночасного впровадження чіткої інституційної структури. Опрацьовуючи «Спільні правила», владика стикнувся з потребою детальнішої регламентації обов'язків урядників Чину – аспектів, які не мали вичерпного висвітлення в першоджерелах, але були критично важливими для ефективного адміністрування [22, с. 32].

Вагомою подією в історії реформи стало проведення першої чернечої капітули, що відбулася 20–26 липня 1617 року в родинному маєтку митрополита у Новгородовичах. За

участю настоятелів оновлених п'яти монастирів – Віленського, Битенського, Жировицького, Новгородоцького та Мінського – Й. Рутський розкрив сутність реформи Чину як визначального засобу для оздоровлення духовного стану всієї Церкви. Фактично цим кроком митрополит реорганізував монашество Київської митрополії, заснувавши централізований Чин Василіян, відомий також як конгрегація Пресвятої Трійці [17, с. 44].

Характерними рисами новоствореної структури стало об'єднання окремих обителей в «одну чернечу родину», що функціонувала на загальних і партикулярних правилах, а також на основі капітульних конституцій. Управління Чином покладалося на митрополита та протоархимандрита, які здійснювали свої повноваження за допомогою ради з чотирьох консульторів. Для вирішення стратегічних справ кожні чотири роки передбачалося скликання генеральної капітули, водночас окремими монастирями керували ігумени, термін повноважень яких обмежувався чотирма роками за призначенням протоархимандрита. Важливою інституційною зміною стало також встановлення норми, згідно з якою ієрархія Церкви надалі мала обиратися виключно з-поміж членів Чину Василіян, що забезпечувало єдність духовного та адміністративного проводу митрополії [2, с. 247–248; 17, с. 118–119; 13, с. 330].

Попри зовнішню схожість оновленого Чину святого Василія Великого з латинськими чернечими структурами, ідеологічний вектор реформи Й. Рутського був спрямований не на асиміляцію із Заходом, а на глибоке втілення східної традиції. Митрополит прагнув створити дієздатну інтелектуальну еліту в межах грецького обряду, розглядаючи західні організаційні моделі лише як інструмент для подолання тогочасного занепаду монастирського життя. Таким чином, структурна модернізація, закладена першою капітулою, слугувала захисним механізмом для збереження ідентичності Київської митрополії в умовах тогочасних міжконфесійних викликів.

Другий етап інституціоналізації Чину відбувся під час Лавришівської капітули 1621 року, де було впроваджено Партикулярні правила – фундаментальний кодекс внутрішньої дисципліни, що деталізував обов'язки кожного члена спільноти [15, с. 173; 17, с. 121]. Окрім суто регулятивних норм, ця подія ознаменувала початок формування історичної свідомості василіян: рішення про створення централізованого архіву у Вільно та офіційну фіксацію історії Чину свідчило про перехід від розрізнених монастирських осель до єдиної корпоративної структури. Визнання ролі єзуїтів у цьому процесі лише підкреслювало прагнення василіан перейняти найкращі освітні та адміністративні практики того часу для власного зміцнення [16, с. 176].

Проте стрімка трансформація Чину спровокувала внутрішній опір та зовнішню агресію, що змусило митрополита скликати третю капітулу достроково. Сувора аскеза та дисциплінарні вимоги стали причинами дезертирства частини ченців до латинського обряду, де умови життя здавалися їм легшими [22, с. 76]. Цей внутрішній відтік відбувався на тлі кривавого протистояння з козацтвом, яке, підбурюване антиунійною пропагандою, перейшло до відкритого терору: від убивства Антонія Грековича в Києві до систематичного побиття ченців у стінах Софії Київської. Соціальна напруга посилювалася дипломатичними інтригами польських латинських єпископів, чиї заклики до Риму про ліквідацію Унії сіяли зневіру та провокували чутки про остаточне поглинання греко-католиків латинською Церквою [17, с. 54; 16, с. 121].

Третя генеральна капітула (28 липня – 5 серпня 1623 року), скликана митрополитом Й. Рутським достроково у родинному маєтку Рута, стала моментом істини для новоствореної структури, покликаним остаточно кодифікувати монаше право [16, с. 121]. Центральною подією з'їзду стало запровадження безпрецедентної обітниці «тривання у грецькому обряді», що було прямою відповіддю на загрозу латинізації та дезертирства

ченців. Демонструючи єдність перед обличчям внутрішньої кризи, митрополит Рутський разом з Полоцьким архієпископом Йосафатом Кунцевичем та всіма присутніми делегатами публічно склали присягу на вірність східній традиції та єдності з Римом до самої смерті, що заклало фундамент нової ідентичності церковної еліти [16, с. 122; 17, с. 55].

На тлі цих дисциплінарних зусиль відбувалося стрімке територіальне розширення юрисдикції Чину, що свідчило про успіх реформи на місцях. Йосафат Кунцевич офіційно оголосив про інкорпорацію до Віленської конгрегації трьох потужних осередків своєї єпархії – монастирів у Полоцьку, Череї та Могилеві [16, с. 122; 17, с. 55]. Якщо станом на 1623 рік конгрегація об'єднувала лише 8 монастирів, вже наступного року їхня кількість зросла до 20. Ця динаміка демонструвала не просто кількісний приріст, а системне прийняття оновлених Правил св. Василія Великого широкими колами чернецтва Київської митрополії [2, с. 247; 14, с. 23–24; 13, с. 330].

Для легітимізації цих масштабних змін на міжнародному рівні митрополит Й. Рутський у 1624 році розпочав дипломатичний наступ у Римі. Його звернення до Конгрегації поширення віри (Propaganda Fide) мало на меті вибороти для василіан права самостійно обирати протоархимандрита та скликати капітули без стороннього втручання [16, с. 133]. Ключовим стратегічним кроком було прохання делегувати самому митрополиту апостольську владу для затвердження конституцій Чину. Це фактично означало намагання Рутського створити автономну, централізовану та канонічно захищену інституцію, здатну вистояти під тиском як внутрішніх опонентів, так і зовнішніх викликів.

Відповіддю на зусилля митрополита став історичний декрет Конгрегації поширення віри від 24 жовтня 1624 року. Римська курія не лише визнала «надзвичайно підхожим» об'єднання руських ченців у єдину структуру, але й надала їм фундаментальне право на самоврядування: обрання протоархимандрита всієї Руси та скликання генеральних капітул кожні чотири роки. Хоча право остаточного затвердження Конституцій Чину Рим залишив за собою, Конгрегація дозволила ченцям жити за новоствореними правилами вже «в тому часі», аби не допустити занепаду дисципліни до моменту папської апробації [17, с. 133–134]. Цей документ фактично перетворив Віленську конгрегацію на повноцінну чернечу інституцію, інтегровану в канонічну систему Апостольської Столиці.

Того самого року папа Урбан VIII зробив наступний крок до зміцнення престижу василіан, видавши окремий декрет про духовні привілеї. Чин отримав усі «відпусти та ласки», якими раніше (1606 рік) папа Павло V обдарував найстарші західні ордени. Це рішення мало не лише духовне, але й символічне значення: воно урівнювало руське чернецтво в правах з провідними католицькими спільнотами. Повний відпуст під час вступу до Чину чи висвячення ставав потужним стимулом для залучення нової еліти та піднесення морального авторитету василіян [17, с. 134].

Фінальну крапку в процесі інституціоналізації було поставлено у 1631 році, коли Йосиф Рутський домігся піднесення статусу декрету 1624 року до рівня Апостольського Бреве. 20 серпня 1631 року папа Урбан VIII видав документ "Exponi nobis", який не просто підтвердив попередні рішення, але й надав митрополиту виняткові повноваження щодо опіки над Чином та право розрішення ченців від церковних цензур. Саме це бреве 1631 року стало юридичним фундаментом, що завершило тривалий процес утвердження Чину святого Василія Великого як головної інтелектуальної та духовної опори Київської Церкви [16, с. 134; 17, с. 57–58].

Важливим доповненням до розбудови церковних структур стала ініціатива митрополита Й. Рутського щодо реформування жіночого чернецтва. У 1630 році паралельно з розвитком чоловічого Чину він заснував монастир сестер-василіянок, надавши їм оновлені

правила св. Василія Великого [14, с. 33; 22, с. 247–249]. Цей крок засвідчив прагнення митрополита охопити реформою всі верстви чернецтва, перетворюючи жіночі обителі на осередки духовної дисципліни та просвіти.

Проте стратегічним напрямом діяльності Й. Рутського стала турбота про парафіяльне (біле) духовенство. Митрополит усвідомлював, що без радикального підвищення рівня загальної та богословської освіти священників неможливо подолати кризу Київської Церкви. Проблема інтелектуального та морального занепаду кліру гостро постала ще напередодні Берестейської унії. У 10-му пункті «Артикулів…» прямо вказувалося на катастрофічний стан справ: на високі посади часто потрапляли «неуки», які «заледве вміли читати», або особи, що роками займали духовні уряди без висвячення, прикриваючись королівськими привілеями [4, с. 332].

Для подолання цієї спадщини «загальної кризи» XVI століття митрополит Рутський розпочав створення системи формації духовенства. Він розглядав освічене священство не лише як засіб зміцнення внутрішньої єдності Церкви, але й як головний інструмент її конкурентоздатності в тогочасному релігійно-культурному просторі Речі Посполитої.

Саме тому творці Унії заздалегідь обумовили в пункті 27 «Артикулів…» право засновувати власні школи, семінарії мов грецької і слов'янської, а ще відкривати друкарні під суворим наглядом єпископату для запобігання «поширенню якихось єресей» [4, с. 335]. Вирішення проблеми морально-духовного рівня духовенства вбачалося у створенні розгалуженої системи освітніх закладів. Як влучно зазначає І. Назарко, Й. Рутський став гідним продовжувачем справи митрополита І. Потія у цій тривалій «боротьбі з темнотою духовенства» [14, с. 24].

Особливо гостро ця проблема відчувалася самим Й. Рутським. Ще у 1605 році, будучи ректором семінарії у Вільно, у своїй роботі «Виклад одного русина про виправлення устрою в грецькому обряді» він залишив вражаюче свідчення морального стану тогочасного кліру. Рутський порівнював тодішні церкви з «корчмами», де немає ні порядку, ні справжньої релігії, а вірні не можуть знайти гідного пастиря для сповіді [12]. Він попереджав, що брак «пасовиська» (науки про Бога) штовхає вірних до небезпечних крайнощів: не маючи вчителів, вони самі стають псевдовчителями, що веде до «різних єресей і схизм» [12].

Для подолання цієї спадщини «загальної кризи» XVI століття митрополит Рутський розпочав створення цілісної системи формації. Він розглядав освічене священство не лише як засіб зміцнення внутрішньої єдності Церкви, але й як головний інструмент її конкурентоздатності в тогочасному релігійно-культурному просторі Речі Посполитої.

Отже, вже на старті своєї реформаторської діяльності Йосиф Рутський виявив глибоке розуміння прямої залежності між інтелектуальним капіталом кліру та духовним станом пастви. Його підхід базувався на прагматичному переконанні: подолання системної кризи Київської Церкви неможливе без радикальної модернізації богословської школи. У цій стратегії інтелектуальне оновлення духовенства виступало не просто як освітня мета, але й як головний інструмент реанімації всього релігійного життя українсько-білоруського суспільства.

Зміцнення Київської Церкви після Берестейської унії 1596 року відбувалося під впливом трьох ключових постатей: Іпатія Потія, Йосифа Вельямина Рутського та Св. Йосафата Кунцевича. Однак саме на митрополита Рутського випав найважчий період в історії з'єднання. Тоді як Потій та Св. Йосафат здебільшого протистояли зовнішнім викликам та ворогам, Рутському довелося долати глибокий внутрішньо-духовний занепад. Ця криза вкорінювалася в Церкві впродовж століть і охопила всі верстви ієрархії: від світського духовенства до монашества [8, с. 107–108].

Варто звернути увагу на те, що моральний занепад у монастирях був спричинений, зокрема, позбавленням монахів свободи вибору своїх настоятелів. Право номінувати архімандритів та ігуменів фактично привласнили собі королі та світська шляхта (право патронату). Через це призначення відбувалися не задля духовного блага релігії чи ченців, а виключно з міркувань економічної вигоди. Монастирські маєтки слугували додатковою дотацією чи винагородою для королівських слуг та шляхти, що перетворювало духовні центри на господарські об'єкти, позбавлені аскетичного змісту. Саме тому реформа митрополита Рутського, спрямована на централізацію чернецтва та створення Чину Святого Василія Великого, мала за мету не тільки організаційне впорядкування, але й передусім визволення Церкви з-під шкідливого світського впливу та повернення їй духовної автономії [7, с. 130–131].

Критичний стан тогочасного світського духовенства визначався не лише моральною деградацією та браком елементарних знань, але й глибокою соціальною незахищеністю. Священнослужителі, фактично позбавлені автономії, опинилися в прямій залежності від шляхти. Необхідність виснажливої фізичної праці задля утримання родин перетворювала їх на «чорноробів», що призводило до таких ганебних явищ, як симонія та здирництво. Київська митрополія перебувала в стані глибокого занепаду, вихід з якого був можливий лише через інтелектуальне оновлення. Однак реалізація цього сценарію наштовхувалася на повну відсутність на Русі освітньої інфраструктури та теологічних шкіл [8, с. 108–109].

Саме в цей період системної кризи до управління Церквою приходить Йосиф Велямин Рутський. Його європейський інтелектуальний бекграунд, сформований під час студій у Празі та Римі, дав йому змогу поглянути на проблему глобально. Рутський вбачав у створенні духовної семінарії не просто технічне вирішення кадрового питання, а фундамент для загального церковного та наукового відродження. Організація богословської освіти стала для нього справою життя, стратегічною мрією, навколо якої будувалася вся його подальша діяльність [7, с. 131–132].

Очоливши Київську митрополію, Рутський спрямував усі зусилля на те, щоб, за словами П. Хомина, розірвати «пута темноти й невіжества», що сковували тогочасний клір. Його завдання було амбітним і водночас гранично конкретним: трансформувати малограмотне, пригнічене злиднями духовенство в освічений пастирський стан. Митрополит усвідомлював: без надання священникам базової теологічної підготовки та усвідомленої ідентичності будь-які спроби церковного оновлення залишаться марними [19, с. 263–264].

Станом на 1613 рік освітній ландшафт Київської митрополії був вкрай фрагментарним. Єдиним закладом типу sui generis залишалася заснована Іпатієм Потієм у 1601 році школа у Вільно. Ця інституція функціонувала як специфічний симбіоз чернечого новіціату та навчального «студіуму», де ректорство послідовно обіймали П. Федорович та сам Йосиф Велямин Рутський. Попри свою значущість, цей заклад мав обмежений потенціал і не міг бути трансформований у повноцінну духовну семінарію. Поза Вільном існували лише зародкові форми парафіяльних шкіл при монастирях у Бересті та Володимирі, що жодним чином не задовольняло потреб митрополії [1, с. 17–18; 14, с. 24].

Усвідомлюючи масштаб проблеми, новообраний митрополит Рутський ініціював створення розгалуженої ієрархічної мережі навчальних закладів. Його візія отримала офіційну підтримку на найвищому рівні: 31 березня 1613 року король Сигізмунд III надав митрополиту привілей на відкриття шкіл. Програма навчання була підкреслено полікультурною та багатомовною, охоплюючи грецьку, латинську, церковнослов'янську та польську мови, що мало вивести освіту руського духовенства на європейський рівень [10].

Практична реалізація цього плану розпочалася негайно. Того ж 1613 року Рутський заснував новіціат у Битені, а також – за рахунок власних коштів – колегію для василіан

у Новогородку. Важливим етапом стало відкриття Мінської колегії при монастирі святих Косми і Дам'яна у 1615 році (за деякими джерелами – у 1617 році). Прикметно, що заклади в Новогородку та Мінську мали чітку спеціалізацію: вони призначалися виключно для підготовки кандидатів світського (парафіяльного) духовенства. Це свідчило про намір митрополита системно реформувати саме той стан, який найбільше потерпав від неосвіченості [1, с. 17, 19; 14, с. 24].

Знаковим етапом у реформуванні освітньої системи став візит митрополита Йосифа Рутського до Риму. 3 грудня 1615 року Папа Павло V видав бреве "Piis et devotis", яким фактично зрівняв у правах усі уніатські школи Київської Церкви з єзуїтськими колегіумами. Це надало структурам митрополії високий освітній статус та правовий захист. Окрім інституційного визнання, Понтифік забезпечив практичну підтримку, виділивши 22 стипендії для руських студентів у провідних католицьких закладах Європи, зокрема чотири місця в престижній колегії святого Атанасія в Римі [21, с. 357–358; 14, с. 25; 1, с. 20].

Отримані привілеї дали поштовх до подальшого розширення шкільної мережі «на місцях». У 1617 році за ініціативи митрополита відкрилася школа при Полоцькому монастирі. Завдяки меценатській підтримці шляхтича Адама Хрептовича було засновано школу в Краснобарі, а згодом освітні осередки з'явилися в Жировичах та Боруні. Попри це, Рутський тверезо оцінював ситуацію: розпорошена мережа малих шкіл не могла системно вирішити проблему низького освітнього рівня всього духовенства Київської Церкви [14, с. 19, 25].

Для подолання інтелектуальної кризи унійного духовенства митрополит Йосиф Велямин Рутський ініціював створення «генеральної» семінарії – центрального освітнього вузла митрополії. Пошук локації для закладу став питанням церковної дипломатії: у листуванні з Римом (травень 1624 року) митрополит відхилив кандидатуру Вільно, аби уникнути деструктивної конкуренції з місцевою єзуїтською колегією, і зупинив вибір на Мінську. Проте фінансова прірва між амбітним планом та реальними ресурсами змусила ієрарха винести це питання на розгляд Кобринського синоду 1626 року, перетворивши приватну ініціативу на загальноцерковну справу [14, с. 25; 7, с. 135].

Кобринський синод став переломним моментом, легітимізувавши створення «головної гімназії» як осередку формування національної еліти грецького обряду. Постанова синоду чітко окреслила цільову аудиторію – шляхетську молодь, яка мала здобувати «добрі науки» без відриву від рідної віри [3, с. 386]. Цей проєкт отримав небачений для того часу механізм фінансування – систему самооподаткування єпископату, що дало змогу акумулювати кошти для розбудови семінарії при Мінському монастирі.

Попри солідарність ієрархів, шлях до практичного втілення задуму виявився тернистим. Семінарія, покликана стати «кузнею кадрів» для місійної діяльності та інтелектуального захисту Церкви, запрацювала лише у 1632 році. Проте її функціонування було трагічно перерване: пожежа 1640 року, що знищила будівлю закладу, стала не просто технічною втратою, а фундаментальним ударом по всій освітній інфраструктурі Київської митрополії, загальмувавши темпи реформи на десятиліття [11, с. 22; 14, с. 26].

Таким чином, масштабна освітня реформа митрополита Йосифа Велямина Рутського стала фундаментальним актом інституційного відродження Київської Унійної Церкви, що трансформував її з периферійної структури на інтелектуально потужну інституцію європейського зразка. Шляхом синтезу внутрішньої мережі парафіяльних шкіл та колегій із системою закордонних стипендій у провідних європейських центрах Рутському вдалося сформувати якісно нову генерацію «вченого духовенства», здатного до паритетного богословського діалогу із Заходом. Створення централізованої освітньої інфраструктури,

зокрема проєкт генеральної семінарії, не лише подолало кризу професійної підготовки кадрів, але й заклало підвалини для тривалої культурної самобутності та інтелектуальної конкурентоспроможності унійного кліру в соціополітичному просторі Речі Посполитої.

Висновки. Отже, реформа чернечого життя в Київській Унійній Церкві здійснена завдяки титанічній праці митрополита Й. Рутського та Й. Кунцевича за активної підтримки Апостольського Престолу. Й. Рутський послідовно реалізовував стратегічне бачення ролі чернецтва в оновленні Київської Церкви, яке сформулювалося 1605 року, постійно враховуючи поради та підтримку Апостольського Престолу. Його завершенням стало заснування 1617 року централізованого Чину святого Василія Великого, затвердженого Апостольським Престолом у 1624 і 1631 роках. Реформа чернецтва Й. Рутського досягнула очікуваного результату – сприяла оновленню духовенства та ієрархії, а отже, й утвердженню Київської Унійної Церкви.

Діяльність митрополита Рутського та його реформи стали визначним періодом в історії Церкви, заклавши міцний фундамент для її зміцнення та розвитку. Його стратегічне бачення, сформульоване на початку служіння, ґрунтувалося на переконанні, що оновлення церкви можливе лише через глибоке реформування чернецтва та підвищення освітнього рівня духовенства. Рутський послідовно реалізував цю програму, розпочавши з реформи окремих монастирів та об'єднавши їх у централізований Чин святого Василія Великого на першій генеральній капітулі 1617 року. Ця реформа, яку він провадив у тісній співпраці з Йосафатом Кунцевичем та за активної підтримки Апостольського Престолу, забезпечила дисципліну та духовне вдосконалення ченців. Офіційне уконституювання Чину папськими декретами 1624 та 1631 років остаточно затвердило його як життєво важливий інструмент для підготовки нової, високоосвіченої та відданої ієрархії.

Одночасно з реформою чернецтва митрополит Рутський приділяв значну увагу богословській освіті. Усвідомлюючи кризу, що панувала серед духовенства, він розпочав створення мережі шкіл та колегій. Незважаючи на численні перешкоди, він заснував освітні заклади й домігся стипендій для руської молоді в європейських колегіях. Його найамбітнішим проєктом стало заснування генеральної духовної семінарії в Мінську. Завдяки цим зусиллям митрополит Рутський заклав підвалини для системної підготовки нового покоління духовенства, що сприяло не лише утвердженню унії, але й загальному піднесенню духовно-морального стану церкви та народу.

Список використаної літератури

1. Атлант з'єднання: Йосиф Велямин Рутський митрополит Київський й усієї Руси-України. Ювілейна збірка в тристоліття смерті 1637–1937. Перемишль : Видання «Научного Товариства богословів Українсько-католицької духовної семінарії», 1937. 72 с.
2. Великий А. З літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Т. IV : XVI – XVII ст. Рим : вид-во О. Василіян, 1971. 278 с.
3. Головацький Р. Митрополича семінарія Рутського. Записки ЧСВВ. 1958. Т. III (IX). С. 375–393.
4. Ґудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / пер. М. Габлевич; за ред. О. Турія. Львів: Ін-т історії Церкви ЛБА, 2000. С. 123–136.
5. Добош О. Унія в особистостях її найвизначніших діячів – митрополита Йосифа Вельяміна Рутського та Йосафата Кунцевича. *Труди Київської духовної академії*. 2009. № 10. С. 31–43. DOI: https://doi.org/10.32420/2017.81-82.742.
6. Карліна О. Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ). URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_hreko_katolytska (дата звернення 17.09.2025).

7. Каськів О. Партикулярне право УГКЦ: джерела, історія, кодифікація : навчальний посібник. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2018. 372 с.
8. Каськів О. Партикулярне право Української Греко-Католицької Церкви : навчальний посібник. 2-ге вид, випр. і доп. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2024. 200 с.
9. Кречун П. Віленський період в житті священномученика Йосафата Кунцеввича. URL: https://www.osbm.org.ua/index.php/publikatsiyi/rik-sv-yosafata-ta-y-rutskoho/1237-vilenskyi-period-v-zhytti-sviashchennomuchenyka-yosafata-kuntsevycha (дата звернення: 17.09.2025).
10. Лотоцький П. Історичний погляд на виховання священиків у василіянському Чині в добі Просвітництва (XVII – XIX ст.). URL: https://www.bazylianie.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=347:v&catid=16&Itemid=3 (дата звернення: 17.09. 2025).
11. Марисюк М. Митрополит Йосиф Велямин Рутський (в 300-ліття його смерті). Жовква : вид-во О. Василіян, 1937. 58 с.
12. Мороз В. Складні сторінки церковної історії. *Verbum*. № 76: Робота з пам'яттю (опубліковано 22 квітня 2020 року). URL: https://www.verbum.com.ua/04/2020/working-with-memory/difficult-turns-of-church-history (дата звернення: 17.09. 2025).
13. Нагаєвський І. Історія Римських Вселенських Архієреїв з узглядненням важніших подій Української Церкви і Народу : в 4-х ч. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1967. Ч. 2 : Від Авіньону до французької революції. 602 с.
14. Назарко І. Київські і Галицькі митрополити: біографічні нариси (1590–1960). Рим : вид-во О. Василіян, 1962. 271 с.
15. Підручний П., П'єтночко Б. Василіанські генеральні капітули від 1617 по 1636 рік. *Записки ЧСВВ*. Рим; Львів, 2017. Серія II, секція I, том 55. 512 с.
16. Підручний П. Василіянський Чин від Берестейського з'єднання (1596) до 1743 року. Нарис історії Василіянського Чину святого Йосафата. *Записки ЧСВВ*. Рим, 1992. Серія II, секція I, том 48. С. 96–182.
17. Підручний П. Історичний нарис законодавства Василіянського Чину Святого Йосафата (1617–2018). *Записки ЧСВВ*. Рим; Львів, 2018. Серія II, секція I, том 57. 394 с.
18. Тимошенко Л. Організаційна структура Київської митрополії в другій половині XVI ст.: становище та функціонування інститутцій. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2017. Вип. XIX–XX. С. 149–187.
19. Хомин П. Митрополит Й.В. Рутський і його освітні змагання. *Богословія*. Львів, 1923. Т. 1. С. 261–283.
20. Шегда. М. Життєпис митр. Йосифа В. Рутського на тлі його доби. Рим : Богословія, 1991. 52 с.
21. Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1750–1953) / collegit introductione et adnotationibus au x it p. A. Welykyj OSBM; Analecta OSBM, Series III, Sectio III. Romae, 1953. Vol. 1 (1075–1700). XX+687 p.
22. Epistolae Metropolitarum, Archiepiscoporum et Episcoporum / Analecta OSBM: Series II, Sectio III. Vol. 1. Epistolae Josephi Velamin Rutskyj Metropolitae Kiovensis Catholici (1613–1637) / Collegerunt adnotationibus illustrarunt et introductione auxerunt r. p. T. Haluscynskyj, A. Welykyj OSBM. Romae, 1956. XXXI+410 s.

REFORM OF MONASTICISM AND THE DEVELOPMENT OF THEOLOGICAL EDUCATION IN THE KYIVAN UNIATE CHURCH UNDER METROPOLITAN IOSYP VELIAMIN RUTSKY

Oleg Kaskiv
Ivano-Frankivsk Academy of Ivan Zolotoustyj,
Department of Theology studies
Sofron Mudryy str., 22, 76019, Ivano-Frankivs'k, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-1304-9463

Roman Kulyntsak
Ivano-Frankivsk Academy of Ivan Zolotoustyj,
Department of Social Sciences and Humanities
Sofron Mudryy str., 22, 76019, Ivano-Frankivs'k, Ukraine
https://orcid.org/0009-0006-8042-2909

The article examines the reform of monasticism and the development of theological education in the Kyivan Union Church under Metropolitan Josyf Veliamin Rutsky (1613–1637). The author analyses his vision of the need for profound transformations, which, in his opinion, were to become the foundation for strengthening the union. The article begins with a discussion of the unsatisfactory state of monasticism at the time of his accession to the metropolitan throne: most monasteries were small and their abbots often opposed the union. In response to this, Rutsky, with the support of the Apostolic See, carried out a phased reform. The key point was the foundation in 1617 of a centralized Basilian Order with common rules, a single leadership, and a mandatory novitiate. This process was legalized by papal decrees of 1624 and 1631, which confirmed the Order's autonomy and subordination to the metropolitan. In addition to monasticism, Rutsky paid considerable attention to raising the educational level of the clergy. He understood that the low educational level was the main cause of the spiritual crisis. Therefore, the metropolitan initiated the creation of a network of schools and colleges at monasteries, and also secured scholarships for Russian youth in European educational institutions. His most ambitious project was the establishment of a general theological seminary in Minsk. Although this project encountered difficulties, it became a symbol of Rutsky's commitment to comprehensive educational reform. The Kobryn synod addressed individual issues from various aspects of life, including: preparation for the priesthood, simony, secret marriages, granting parishes, church privileges, reporting by bishops to the metropolitan, ritual matters, the holding of synods every four years, the establishment of seminaries, and promises made by the Polish government and king regarding the Union. For the first time in the history of the Kyiv Church, the creation of a general seminary was proposed at the synod, which would provide seminary training and educate future pastors. The Kobryn Synod 1626 responded to the challenges posed by the circumstances of the time, seeking solutions that could lead to positive outcomes. However, the synod did not fulfill the hopes placed in it. Despite expectations that the synod would serve as a venue for reconciliation, it did not foster prayer unity or lead to reconciliation between the Orthodox and the united. Nevertheless, it was the first attempt at synodal thinking regarding the unity of the Kyiv Church.

Key words: Joseph Veliamin Rutsky, Kyivan Uniate Church, monastic reform, the Order of St Basil the Great, theological education, theological seminary, Brest Union, the Apostolic See, Josaphat Kuntsevich.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 132–140
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 132–140

УДК 21.14
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.14

ВОСКРЕСІННЯ І ПЕРЕВТІЛЕННЯ: ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ВІЧНОГО ЖИТТЯ В ХРИСТИЯНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Лілія Компанієць
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
навчально-науковий інститут філософії, культурології, політології,
кафедра теорії культури та філософії науки
майдан Свободи, 4, 61022, м. Харків, Україна
https://orcid.org/0000-0001-8516-890X

У статті здійснено філософсько-релігієзнавчу реконструкцію ідеї вічного життя в християнському дискурсі через призму інтерпретації перевтілення як універсального смислотворчого принципу духовної культури. Показано, що концепт «воскресіння», який у домінантному християнському дискурсі здебільшого редукується до догматичної есхатологічної моделі, має полісемантичну структуру та формується внаслідок тривалого процесу культурної стратифікації, символічної трансляції та міграції смислів. У статті обґрунтовано актуальність дослідження, яка зумовлена стереотипними уявленнями щодо походження ідеї вічного життя (ідеї перевтілення), що призвело до нівелювання концепту перевтілення в європейській та вітчизняній культурі та формування дослідницьких лакун.

У тексті визначено мету роботи, яка полягає в концептуально-семантичному та феноменолого-герменевтичному осмисленні ідеї вічного життя як перевтілення шляхом аналізу біблійного корпусу текстів і реконструкції універсального смислового ядра концепту «воскресіння». Методологічно стаття спирається на синтез феноменологічного підходу, структуралістського аналізу та герменевтичної інтерпретації.

У статті пропонуються авторські інтерпретації ідеї вічного життя (через ідею перевтілення) як базового універсального концепту, що латентно функціонує в християнській традиції під семантичним покровом теми «воскресіння». Показано, що ідея перевтілення виконує інтегративну смислотворчу функцію.

У тексті обґрунтовуються висновки, які засвідчують, що мотиви передіснування, повернення душі, відплати та нагороди, а також причинно-наслідкової відповідальності формують внутрішньо узгоджену смислову мережу біблійного тексту, де ідея перевтілення є умовою реалізації божественної справедливості та духовної еволюції особистості. З такого погляду християнський дискурс постає як відкритий символічний простір, у якому універсальні антропологічні смисли – життя, смерть, перетворення, відповідальність і спасіння – перебувають у динамічному процесі переосмислення, а концепт «воскресіння» є ключем до цілісного розуміння біблійної антропології та духовної логіки християнської культури.

Ключові слова: воскресіння, ідея вічного життя, перевтілення, християнська антропологія, біблійний дискурс, символічна трансформація, смислотворчий принцип.

Актуальність. У релігійній та світській свідомості представників вітчизняної і західної культури тривалий час існували стереотипні уявлення щодо історії виникнення ідеї вічного життя. Її атрибутом у різних духовних картинах світу була тема перевтілення душ, процес їх повернення в поцейбічний світ. Остання, як правило, і тепер інтерпретується науковцями винятково як феномен східних релігійно-філософських традицій. Таке історичне нівелювання ідеї вічного життя (як процесу перевтілення) поступово сприяло формуванню спрощених, неточних її тлумачень і, як наслідок, її смислового «випадіння»

© Компанієць Л., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

зі світоглядного контексту європейської культури. Окреслене розуміння закріпилося в повсякденному, релігійному, християнському та світському дискурсі, і тепер породжує низку ідеологічних кліше та дослідницьких лакун.

Водночас слід підкреслити: ігнорування того факту, що ідея перевтілення в різних формах свого буття була органічним складником, і не тільки вітчизняного світогляду, суттєво збіднює розуміння історії релігійної культури. Уявлення про перевтілення простежуються в релігійній свідомості трипільської культури, в уявленнях стародавніх слов'ян, в езотеричних традиціях, анімістичних віруваннях, апокрифічних текстах, а також у повсякденних поглядах, які згодом зазнали трансформації в межах християнської свідомості. Їхні «відбитки» і сьогодні зберігаються в народній релігійності українців, у містичних традиціях історії. Це засвідчує глибинну укоріненість ідеї вічного життя (як перевтілення) в культурній пам'яті народу та її існування в різні історичні епохи.

У цьому контексті актуальною для фахівців релігієзнавців залишається необхідність переосмислити, розробити та інтерпретувати головні концепти релігійної культури з позицій академічного релігієзнавства, зорієнтованого на принципи плюралізму, об'єктивності, історизму, відкритості та поліметодичності. Саме фахівці культивують смислові виміри понять історії поза упередженими ідеологічними настановами різних епох, вибудовують шляхи до їх універсалізації. Такий підхід дає змогу не лише подолати спрощені моделі розуміння релігійних тем та ідей, а й інтегрувати їх у більш широкий контекст розвитку духовної культури людства.

Методологічним підґрунтям дослідження є залучення концептуально-семантичного й герменевтичного підходів. Відповідно до цього головним завданням релігієзнавців у сфері духовної культури постає розкриття фундаментальних ідей та здійснення операцій із базовими концептами, що виробляються культурами. Саме в такому теоретико-методологічному ракурсі аналіз ідеї вічного життя постає як актуальне наукове завдання представника сучасного релігієзнавства [1–3].

Метою статті є концептуально-семантичне та феноменолого-герменевтичне осмислення ідеї вічного життя як перевтілення в християнському дискурсі шляхом аналізу біблійного корпусу текстів і реконструкції універсального смислового ядра концепту «воскресіння».

Проблема реконструкції базових ідей релігійної культури людства, до яких належить ідея вічного життя (як перевтілення), має фундаментальне значення для прояснення історіогенезу, семантичної багатовимірності та смислотворчого потенціалу концепту «воскресіння», який у межах домінантної християнської та вітчизняної свідомості нерідко редукується до догматично фіксованої інтерпретації, переважно відірваної від власних доісторичних, міфо-ритуальних і культурно-антропологічних передумов. Така редукція внеможливлює розуміння «воскресіння» як полісемантичного феномену, що формується в тривалому процесі культурної стратифікації та символічної трансляції смислів.

У методологічному вимірі концепт постає не як номінативна одиниця чи суто логіко-дискурсивна конструкція, а як феномен свідомості в гуссерлівському сенсі – як смислова інтенційність, у якій сходяться історичний досвід, екзистенційні переживання, образні структури та колективні уявлення. Водночас у структуралістській перспективі концепт функціонує як вузловий елемент символічної системи культури, що перебуває у відношеннях опозицій, трансформацій і заміщень, формуючи стійкі, хоча й історично мінливі, матриці смислотворення. Саме сукупність цих інтенційних, асоціативних та структурних нашарувань і становить, на наш погляд, концепт як багатовимірну семіотично-онтологічну реальність.

З герменевтичного боку, розкриття концепту є не актом остаточного визначення, а процесом нескінченного тлумачення, що розгортається в «герменевтичному колі» між частиною і цілим, між історичним горизонтом тексту та горизонтом інтерпретатора. Рух від мовних номінацій і різномовних словоформ до виявлення універсального смислового ядра передбачає подолання культурних і конфесійних демаркацій, відкриває доступ до метатериторії загальних антропологічних смислів, у просторі яких ідея перевтілення функціонує як архетипна структура людського досвіду.

Визначення концепту, так, має принципово стратифікований характер і формується з історично різнорідних смислів, що відрізняються за часом виникнення, походженням, символічним кодом і семантичним наповненням. Їх інтеграція в аналітичному визначенні є, по суті, генетичною реконструкцією, спрямованою на виявлення трансформацій смислу в процесі «міграції» ідей між різними культурними, релігійними та дискурсивними формаціями.

Відповідно, завдання та мета роботи полягає не лише у фіксації історичних значень понять, сформованих у просторі християнської культури, а й у феноменолого-герменевтичному відстеженні смислів, які були витіснені, маргіналізовані або латентно присутні в культурній пам'яті епох. Аналітична оптика дослідження зосереджується на розгортанні теми перевтілення у двох взаємодоповнювальних вимірах: апріорному – як онтологічної передумови та атрибуту релігійної свідомості, й апостеріорному – як історично змінної траєкторії актуалізації універсального смислового ядра в конкретних соціокультурних контекстах.

Такий синтетичний підхід, що поєднує феноменологічну редукцію, структуралістський аналіз і герменевтичну інтерпретацію, дає змогу концептуалізувати ідею вічного життя (через ідею перевтілення) не як локальний чи запозичений феномен, а як універсальний смислотворчий принцип, інтегрований у глибинні структури духовної культури та колективної свідомості людства.

Ключовою траєкторією розгортання досліджуваної проблематики є корпус текстів Святого Письма як складний багатошаровий дискурсивний простір, у просторі якого латентно функціонують і періодично актуалізуються смислові лінії ідеї перевтілення. Ідеться не про пряме догматичне ствердження цієї ідеї, а про її присутність на рівні глибинних смислових структур, символічних мотивів і наративних моделей, що формують повсякденний та релігійний горизонт сприйняття християнської реальності. Саме в цьому вимірі біблійний текст постає як феномен культури, відкритий до багатовекторного тлумачення й смислового «прочитування» поза межами ортодоксально закріплених екзегетичних схем [1–3].

Дослідники (представники західної культури) релігійних тем та ідей, Святого Письма, філософи, богослови, неодноразово наголошували на наявності в біблійному корпусі внутрішніх напружень, семантичних зсувів і невимовних смислів, що не зводяться до єдиної системи догматичних положень. Осягнення біблійного тексту, отже, вимагає пошуку ширшого концептуального контексту, здатного інтегрувати ці суперечності без їх насильницького усунення. У цьому сенсі показовою є позиція гарвардського філософа XIX століття Френсіса Боуена, який звернув увагу на те, що біблійні коментатори систематично ігнорували або нейтралізували очевидні, неодноразово повторювані смислові інтенції тексту, які вказують на уявлення, споріднені з ідеєю перевтілення. На думку мислителя, така інтерпретаційна сліпота зумовлена стійким конфесійним упередженням щодо цієї ідеї, внаслідок чого її витісняли в площину суто метафоричних або алегоричних тлумачень [4–16].

З погляду нашої авторської інтерпретації, за образами та сюжетними конфігураціями біблійних текстів розгортається складна гра смислів, у якій ідея перевтілення наявна у формі свого універсального смислового ядра. У «шедеврі християнської думки» вона не

постає як окрема доктрина, а вплітається в безперервний ланцюг перетворень, переходів і повторів, де буття мислиться як процес, а не як раз і назавжди завершений акт. У цьому наративному просторі ідея перевтілення «перетікає» між світлом і тінню, між явним і прихованим, ковзає на межі історичної пам'яті та міфологічного забуття, зберігаючись у тих смислових зонах тексту, що заблукали в межах офіційної догматики.

Її смислові модуси існування транслюються під семантичним покровом концепту «воскресіння», а також відображаються в мотивах ідеї передіснування душі, які фіксуються як на рівні апокрифічних текстів, так й у народних релігійних уявленнях [1; 17–21]. Святе Письмо в цьому аспекті не лише репрезентує трансцендентні ідеї, а й зберігає повсякденний рівень розгортання ідеї перетворення, вбудований у колективні уявлення, вірування та мовні практики відповідної епохи. Саме тут ідея перевтілення постає як атрибут релігійної свідомості, що функціонує на допонятійному, додогматичному рівні.

Значущими в цьому сенсі є євангельські фрагменти, у яких воскресіння мислиться не як унікальний есхатологічний акт, а як форма повернення особистості у світ живих. Так, у Євангелії від Марка зазначається, що цар Ірод, почувши про Ісуса, вважав Його Іваном Хрестителем, який воскрес із мертвих; інші ж говорили, що це Ілля або один із пророків, який знову з'явився [Мк. 6:14–15]. Аналогічні уявлення фіксуються у відповідях на запитання Христа до учнів: «За кого шанує Мене народ?» – «Кажуть, що хтось із древніх пророків воскрес» [Мф. 16:14]. У цих свідченнях, фрагментах тексту, слово «воскресіння» функціонує в значенні повторного втілення, повернення душі «назад у тіло», що було органічним складником світоглядного горизонту тогочасної спільноти.

Отже, у межах цієї роботи реінкарнація концептуалізується не як маргінальна чи запозичена ідея, а як константа релігійної культури, універсальний концепт світорозуміння, який у різних історико-культурних формаціях набуває відмінних семантичних оболонок, зберігаючи при цьому своє глибинне смислове ядро. Саме така інтерпретація дає змогу по-новому осягнути, переосмислити біблійний текст – не як замкнену догматичну систему, а як живий простір трансляції універсальних антропологічних смислів.

Як методологічно значуще доповнення слід додати, що протягом усього корпусу євангельських наративів у словах Спасителя відсутні будь-які прямі висловлювання, спрямовані на заперечення ідеї перевтілення (як вічного коловертання душ), попри її ритмічно пульсуючу присутність у запитаннях, очікуваннях і світоглядних установках його сучасників. Така відсутність заперечення є принципово важливою з герменевтичного боку, оскільки дає змогу трактувати ідею перевтілення не як маргінальну або сторонню біблійному мисленню, а як латентний, допущений до горизонту релігійної свідомості сенс, що не потребував спеціального спростування.

Показовим у цьому сенсі є євангельський епізод зцілення сліпонародженого, де учні звертаються до Христа з питанням: «Равви! Хто згрішив, він чи батьки його, що народився сліпим?» [Ін. 9:2]. Сам спосіб формулювання цього запитання засвідчує наявність у свідомості учнів переконання в можливості допологового або передбуттєвого гріха, що логічно передбачає ідею повторного існування душі. Відповідь Спасителя – «не згрішив ні він, ні батьки його» [Ін. 9:3] – не містить заперечення самої можливості такого способу мислення, а лише зміщує причинно-наслідковий акцент, пропонуючи іншу інтерпретацію конкретної події. З феноменологічної перспективи це означає, що ідея перевтілення входить до дорефлексивного простора релігійної свідомості епохи, у просторі якого вона не потребує ані доведення, ані спростування.

З огляду на це, можна стверджувати, що зазначена ідея «пульсує» в культурному просторі біблійних часів як самоочевидна можливість буття, у якій відсутній навіть тіньовий

сумнів щодо її здійсненності. У текстах Святого Письма вона поступово трансформується й семантично згортається в тему нагороди й відплати, що наскрізно пронизує як Старий, так і Новий Завіт. Саме в цій трансформації виявляється механізм «міграції» смислового ядра ідеї перевтілення – від прямого уявлення про повторне життя до етико-онтологічного закону причинно-наслідкової відповідальності.

Інтерпретація біблійних сюжетів крізь призму доктрини перевтілення дозволяє актуалізувати глибинні пласти їх змісту, насамперед у розумінні божественної справедливості як закону смислової еквівалентності вчинку й наслідку. Принцип «око за око» [Мф. 5:38], який у традиційній екзегезі часто розглядається виключно як юридична або моральна формула, у цьому контексті постає як онтологічний закон повернення, що реалізується не лише в межах одного земного існування. Нагірна проповідь, присвячена розкриттю причинно-наслідкового зв'язку між думками, словами і вчинками людини, набуває статусу універсальної етичної матриці, в якій кожна дія має відповідний екзистенційний наслідок.

Висловлювання Ісуса та апостола Павла щодо міри суду й міри відплати («яким судом судите, таким будете судимі» [Мф. 7:2]; «що посіє людина, те й пожне» [Гал. 6:7]) в цій оптиці фіксують не лише моральний імператив, а й структурний принцип буття, який зберігає свою дієвість незалежно від часових і тілесних меж людського існування. Аналогічний мотив звучить у «Книзі пророка Авдія» («як ти чинив, так буде з тобою» [Авд. 1:15]) та в апокаліптичному дискурсі «Книги Одкровення» («хто веде в полон, той сам піде в полон» [Об'явл. 13:10]), де ідея відплати набуває космічного, наддиндивідуального виміру. У книзі Буття тема повернення гріхів звучить у словах Бога: «Хто проллє людську кров, того кров проллється рукою людини» [Гал. 6:7].

Відомий заклик Спасителя не чинити опору злу, підставити іншу щоку, у такому тлумаченні не скасовує принципу відплати, а радше переводить його з площини негайної соціальної реакції в трансцендентний вимір тривалого буттєвого балансу. Так, перевтілення постає як прихований, але системоутворювальний концепт біблійного світобачення, який забезпечує внутрішню логіку божественної справедливості та цілісність морального порядку світу.

Окреслена авторська інтерпретація дає змогу розглядати ідею вічного життя як періодичного повернення душі у світ не як альтернативну або опозиційну християнству доктрину, а як універсальне смислове підґрунтя, що в біблійному дискурсі зазнало символічної трансформації, яке збереглося у вигляді концептів «воскресіння», «нагороди» та «відплати». Саме така перспектива надає можливість цілісного філософсько-релігієзнавчого прочитання Святого Письма як тексту, що транслює архетипні структури людського буття й відповідальності.

Поза концептуальним горизонтом ідеї перетворення для богословської свідомості залишаються відкритими фундаментальні питання: про причини людських страждань і принижень, про сенс і телеологію людського життя, про подолання страху смерті та про способи реалізації спасіння як здобуття безсмертя. Саме на ґрунті цієї смислової лакуни в повсякденній релігійній свідомості виникають світоглядні кризи, що супроводжуються екзистенційними станами сучасної людини (зневіри, відчуженість, екзистенційні тривоги та ін.), що в перспективі призводить до дистанціювання людини від релігійної традиції, світоглядної матриці.

У такому ракурсі божественна справедливість і милосердя постають не як взаємовиключні принципи, а як взаємопов'язані аспекти єдиного онтологічного порядку, що реалізується через закон відплати. Цей закон у межах запропонованої інтерпретації логічно передбачає ідею перевтілення як умову поступової еволюції душі, її морального вдосконалення та руху до божественної повноти.

Святе Письмо перед нами постає як складна семіотична матриця, що у «дзеркальному» вигляді фіксує і репрезентує спектр значень концепту «воскресіння мертвих», притаманних відповідному історико-культурному контексту. Аналіз біблійного корпусу засвідчує, що ці значення не зводяться до єдиного догматичного розуміння, а розщеплюються щонайменше на дві взаємопов'язані, але методологічно відмінні траєкторії свого смислового розгортання.

Перша траєкторія, умовно окреслена як «горизонтальна», апелює до уявлень про тілесне воскресіння як подію, що відбувається в межах просторово-часової реальності. У цьому вимірі воскресіння мислиться як повернення життєвого принципу до тілесної форми – або безпосередньо «тут і тепер», або після певного, більш тривалого часового інтервалу. Саме ця логіка домінує в біблійних наративах про відновлення життя конкретних осіб і функціонує в категоріях історичного часу та тілесної присутності.

Друга траєкторія – «вертикальна» – спрямовує інтерпретацію в площину онтологічної трансформації, орієнтованої на духовне «повстання» та уявлення про воскресіння у духовному тілі. Тут ідеться не стільки про відновлення біологічного життя, скільки про зміну модусу існування суб'єкта, перехід до іншого рівня буття, що виходить за межі емпіричної тілесності. Обидві траєкторії співіснують у біблійному тексті, створюючи напружене смислове поле, у якому тілесне й духовне не протиставляються жорстко, а перебувають у відносинах взаємного проникнення.

У цьому контексті смислові рівні ідеї вічного життя як повернення, перевтілення пронизують Святе Письмо як латентна, але структурно значущий складник. Тема перетворення актуалізується в значенні процесу переходу – руху, просування, «переселення» духовної субстанції (душі) в тілесну оболонку, що може осмислюватися як поточний, динамічний акт, а також як процес зворотного характеру – повернення «назад у тіло». Так, ідея перевтілення функціонує як концептуальний міст між горизонтальним і вертикальним вимірами біблійного світобачення.

«Горизонтальна» лінія чітко простежується в біблійній історії як мотив повернення душі до тіла після нетривалого проміжку часу після смерті. Класичним прикладом є розповідь про воскресіння сина сунемитянки пророком Єлисеєм, де описано поступове «оживлення» тіла й повернення життєвого дихання [4 Цар. 4:35]. Аналогічну структуру має і наратив про воскресіння Лазаря Ісусом Христом. Попри наголошення на тривалості смерті («вже смердить, бо чотири дні, як він у труні» [Ін. 11:39]), акт воскресіння описується як повернення померлого до тілесної реальності: «І вийшов померлий, обвитий по руках і ногах» [Ін. 11:43–44]. У цих сюжетах воскресіння мислиться як відновлення цілісності, тобто тілесно-душевної єдності, що дає змогу інтерпретувати їх у категоріях «повторного входження» життєвого принципу в тіло.

У сукупності ці тексти дають змогу говорити про те, що біблійне уявлення про воскресіння містить не лише есхатологічний вимір майбутнього, а й концепцію багаторазової актуалізації життя в межах історичного часу. Саме тут ідея вічного життя як вічного повернення постає не як зовнішній або запозичений елемент, а як внутрішній смисловий ресурс біблійної антропології, що забезпечує цілісність розуміння життя, смерті й трансформації буття.

Так, запропонована інтерпретація дає змогу розглядати воскресіння у Святому Письмі як полісемантичний концепт, що поєднує горизонтальну логіку тілесного відновлення та вертикальну логіку духовного перетворення. У просторі цієї двовекторної моделі ідея перевтілення виконує функцію смислотворчого медіатора, який інтегрує різні рівні релігійного досвіду в єдину онтологічну картину світу.

Проведене дослідження засвідчує, що інтерпретація ідеї перевтілення у християнстві потребує виходу за межі редукціоністських догматичних схем і звернення до багатовимірної семантики біблійного тексту як феномену духовної культури. Аналіз Святого Письма в концептуально-семантичному, герменевтичному та феноменологічному вимірах дає змогу стверджувати, що впродовж усього біблійного наративу актуалізується багатошарова структура смислів, ядром якої постає ідея вічного життя (як перевтілення), символічно «одягнена» в словоформу «воскресіння». Саме ця словоформа функціонує як семантичний медіатор, що приховує, водночас зберігає і транслює універсальне смислове ядро ідеї перетворення.

У просторі запропонованої інтерпретації зазначена ідея постає не як альтернативна або конфронтаційна щодо християнства доктрина, а як базова ідея, універсальний концепт світорозуміння, який у різних культурно-історичних формаціях набуває відмінних символічних оболонок, зберігаючи при цьому свою внутрішню смислову сталість. Вона функціонує як константа духовних культур, присутня в релігійній свідомості на апріорному рівні – як структурний елемент світоглядних картин світу, що визначає спосіб осмислення життя, смерті та трансформації буття, – і на апостеріорному рівні, де універсальність її смислового ядра проявляється як атрибут релігійних моделей універсуму.

Під час роботи з'ясовано, що біблійне розуміння воскресіння не є однорідним і зводимим до єдиного есхатологічного сценарію, а розгортається у двох взаємопов'язаних вимірах – «горизонтальному» та «вертикальному». Перший фіксує уявлення про тілесне відновлення життя у просторово-часових координатах історичної реальності; другий орієнтує на духовне повстання й трансформацію способу буття. У цій двовекторній моделі ідея перевтілення виконує інтегративну функцію, поєднуючи тілесне й духовне, історичне й трансцендентне в єдину онтологічну логіку.

Доведено, що мотиви повернення душі до тіла, передіснування, відплати та нагороди, а також причинно-наслідкової відповідальності людини за свої вчинки, думки і слова, утворюють внутрішньо узгоджену смислову мережу біблійного тексту. Саме в цій мережі ідея перевтілення постає як необхідна умова реалізації божественної справедливості й милосердя, що не обмежуються одним земним життям, а розгортаються в тривалій перспективі духовної еволюції особистості.

Так, християнський дискурс у запропонованому прочитанні постає не як замкнена догматична система, а як відкритий символічний простір, у якому універсальні антропологічні смисли – життя, смерть, перетворення, відповідальність і спасіння – перебувають у динамічному процесі переосмислення. Смислове ядро ідеї перевтілення транслюється через концепт «воскресіння», виявляється ключем до цілісного розуміння біблійної антропології та духовної логіки християнської культури загалом.

Список використаної літератури

1. Компанієць Л. Ідея реінкарнації в світовій культурі. Київ : НАН України імені Г.С. Сковороди, УАР. 2014. 312 с.
2. Компанієць Л. Концептуальна матриця ідеї вічного всесвіту Орігена: філософські інтерпретації. *Вісник ХНУ імені Каразіна серія «Теорії культури та філософії науки»*. 2024. № 69. С. 32–39. https://doi.org/10.26565/2306-6687-2024-69-04.
3. Компанієць Л. Метаморфози ідеї реінкарнації: теософські парадигми та інтерпретації сучасності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. 2025. № 72. С. 22–27. https://doi.org/10.26565/2306-6687-2025-72-03.

4. Mircea Eliade. History of religious ideas. Volume 1. From the Stone Age to the Eleusinian Mysteries. The University of Chicago Press, 1981. 508 p.
5. Zachhuber J. The Rise of Christian Theology and the End of Ancient Metaphysics: Patristic Philosophy from the Cappadocian Fathers to John of Damascus. London : Oxford University Press. 2020. p. 32. https://doi.org/10.1093/oso/9780198859956.001.0001.
6. Albrecht M. Reincarnation: A Christian Critique of a New Age Doctrine. Downers Grove, Illinois : InterVarsity Press. 1987. 139 p.
7. Algeo J. Reincarnation Explored. Wheaton, Illinois : Theosophical Pub. House. 1987. 151 p.
8. Alger W., Abbot E. The Destiny of the Soul: A Critical History of the Doctrine of A Future Life. 1878. 2 volumes. New York : Greenwood Press. 1968. 1008 p.
9. Origen. The Writings. London: Hamilton & Co., Dublin: John Robertson & Co. P. 478. Web site. URL: https://www.gutenberg.org/files/70693/70693-h/70693-h.htm.
10. Origen: On First Principles, Reader's Edition (Oxford Early Christian Texts) Oxford University Press Publication date. 2018. 784 p.
11. Ajani Y. A., Enakrire R. T., Oladokun B. D., Bashorun M. T. Reincarnation of libraries via metaverse: A pathway for a sustainable knowledge system in the digital age. *Business Information Review*. 2023. Vol. 40(4). pp. 191–197. https://doi.org/10.1177/02663821231208044.
12. MacGregor G. Reincarnation in Christianity: A New Vision of the Role of rebirth in Christian Thought. Quest Books. 1990. 200 p.
13. Patru A. G. Reincarnation or eternal life? A reassessment of the dilemma from a cultural studies perspective and by resorting to the plurality of Christian eschatologies. *HTS Teologiese Studies*. 2022. vol. 78. n. 1 pp. 1–9. https://doi.org/10.4102/hts.v78i1.7857.
14. Raymond A. Moody Life After Life: The Investigation of a Phenomenon-Survival of Bodily Death. Rider. 2001. 175 p.
15. Rosen S. The Reincarnation Controversy: Uncovering the Truth in the World Religions Published by Torchlight Publishing. 1997. 144 p.
16. Blavatsky H. P. The Theosophical Glossary. (Edited Dec 2019 & Nov 2022). CreateSpace. Independent Publishing Platform. 1892. 298 p. Web site. URL: https://www.theosophy-ult.org.uk/wp-content/uploads/2014/05/HP-Blavatsky-Theosophical-Glossary.pdf.
17. Шевченко В. М. Словник–дослідник з релігієзнавства. Київ : Наукова думка, 2004. 560 с.
18. Філософський енциклопедичний словник / укл. В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов, А. Т. Ішмуратов, П. Ф. Йолон, Г. П. Ковадло, А. М. Колодний та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
19. Сучасний словник іншомовних слів / уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. 789 с.
20. Словник біблійного богослов'я / за ред. Ксав'є Леон-Дюфура, Жана Люпласі та ін. Львів : Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 1996. 934 с.
21. Етимологічний словник української мови. В 7 томах / укл. Р. В. Болдирєв, В. Т. Коломієць, А. П. Критенко та ін. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 1. А–Г. 631 с.
22. Біблія. Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. / Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Українське біблійне товариство. Київ, 1991. 1255 с.

RESURRECTION AND REINCARNATION: THE PHENOMENOLOGY OF ETERNAL LIFE IN CHRISTIAN CULTURE

Liliia Kompaniiets
V. N. Karazin Kharkiv National University,
Educational and Scientific Institute of Philosophy, Cultural Studies, and Political Science,
Department of Theory of Culture and Philosophy of Science
Svobody Square, 4, 61022, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-8516-890X

The article undertakes a philosophical and religious-studies reconstruction of the idea of eternal life in Christian discourse through the prism of interpreting reincarnation as a universal meaning-forming principle of spiritual culture. It is shown that the concept of "resurrection," which in dominant Christian discourse is largely reduced to a dogmatic eschatological model, possesses a polysemantic structure and is formed through a long process of cultural stratification, symbolic transmission, and the migration of meanings. The article substantiates the relevance of the study, which is обусловлена stereotypical notions regarding the origin of the idea of eternal life (the idea of reincarnation), leading to the marginalization of the concept of reincarnation in European and Ukrainian cultural traditions and to the emergence of research lacunae.

The text defines the aim of the study, which consists in the conceptual-semantic and phenomenological-hermeneutic comprehension of the idea of eternal life as reincarnation through an analysis of the biblical corpus of texts and the reconstruction of the universal semantic core of the concept of "resurrection." Methodologically, the article relies on a synthesis of the phenomenological approach, structuralist analysis, and hermeneutic interpretation.

The article proposes original interpretations of the idea of eternal life (through the idea of reincarnation) as a basic universal concept that functions latently within the Christian tradition under the semantic veil of the theme of "resurrection." It is demonstrated that the idea of reincarnation performs an integrative meaning-forming function.

The conclusions substantiate that the motifs of pre-existence, the return of the soul, retribution and reward, as well as causal responsibility, form an internally coherent semantic network of the biblical text, within which the idea of reincarnation serves as a condition for the realization of divine justice and the spiritual evolution of the person. From this perspective, Christian discourse appears as an open symbolic space in which universal anthropological meanings–life, death, transformation, responsibility, and salvation-exist in a dynamic process of reinterpretation, and the concept of "resurrection" functions as a key to a holistic understanding of biblical anthropology and the spiritual logic of Christian culture.

Key words: resurrection, idea of eternal life, reincarnation, Christian anthropology, biblical discourse, symbolic transformation, meaning-forming principle.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 141–149
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 141–149

УДК 2:46
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.15

ПАСТОРАЛЬНА АНТРОПОЛОГІЯ В ГЕРМЕНЕВТИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДЛЯ СУЧАСНОГО ДУШПАСТИРСТВА В УКРАЇНІ

Андрій Копистинський
Український католицький університет,
філософсько-богословський факультет,
проспект Івана Павла II, 35а, 79070, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0009-0009-7503-4188

Актуальне наукове дослідження присвячене осмисленню пасторальної антропології як герменевтичної перспективи сучасного пасторального богослов'я у світлі рецепції Другого Ватиканського Собору та актуальних викликів душпастирства в Україні. Актуальність дослідження зумовлена, з одного боку, позивними тенденціями розвитку антропологічного виміру богослов'я після Собору, з іншого – надто малою кількістю ґрунтовних досліджень, у яких пасторальна антропологія була б осмислена не як автономна дисципліна, а як інтегративний спосіб богословського бачення людини у світлі пасторального богослов'я. В українських реаліях, позначених соціальними змінами, війною, травматичним досвідом та кризою ідентичности, така перспектива набуває особливої ваги для практичного виміру пасторального богослов'я.

Мета статті – висвітлити концептуальне обґрунтування пасторальної антропології як герменевтичної рамки пасторально-богословського аналізу людини, у якому поєднуються виміри Божого Одкровення, христології та конкретного людського досвіду. Методологічну основу дослідження становить герменевтичний підхід у поєднанні з міждисциплінарним аналізом богословських, філософських та гуманітарних джерел. Такий підхід дає змогу розглядати людину не абстрактно, а в її історично-культурному та екзистенційному контексті.

Наукова новизна цього дослідження полягає в послідовному представлені пасторальної антропології не як окремої системи чи дисципліни, а як внутрішнього виміру пасторального богослов'я. Уперше в єдиній герменевтичній перспективі поєднуються інтенції Отців II Ватиканського Собору з українською богословсько-пастирською традицією, зокрема спадщиною митрополита Андрея Шептицького, патріарха Йосифа Сліпого та протопресвітера Степана Ярмуся. Окрему увагу приділено сучасним західним підходам до пасторальної антропології, у яких наголошується на втіленому, тілесно-духовному та контекстуальному вимірах людського буття.

У статті показано, що пасторальна антропологія постає як динамічний процес богословського осмислення людини. І в цьому процесі напруга між вірою та життям, між богословською істиною та конкретними екзистенційними ситуаціями не усувається, а зберігається як плідний простір пастирського служіння. Практичне значення дослідження полягає в можливости застосування запропонованої герменевтичної перспективи в сучасному душпастирстві в Україні, зокрема у сфері капеланського служіння, а також духовного супроводу, формації пастирів та осмислення антропологічних передумов пасторальної місії Церкви.

Ключові слова: пасторальна антропологія, герменевтична перспектива, пасторальне богослов'я, II Ватиканський Собор, христологія, душпастирство.

Вступ. За шість десятиліть, що минули після завершення Другого Ватиканського Собору та опублікування його документів, світ побачив значний корпус наукових праць – не лише історичних, а й богословських. У частині з них автори зосереджувалися на

© Копистинський А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

детальному аналізі соборових постанов і їх богословському змісті, в інших – пропонували нові дослідження порушеної на Соборі проблематики з огляду на змінені історичні, культурні та соціальні контексти. Окрему групу становлять праці, у яких дослідники намагалися втілити заклики Отців Собору до розвитку конкретних богословських дисциплін або до поглибленого пошуку відповідей на окреслені виклики сучасности, зокрема у сферах еклезіології, пасторального й морального богослов'я та взаємин Церкви зі світом. Сукупно ці дослідження не лише засвідчують тривалу рецепцію II Ватиканського Собору, а й демонструють його живу й динамічну дію в сучасній богословській думці.

Однією з важливих тем, що потребує постійного поглиблення та опрацювання в царині пасторального богослов'я, є взаємодія богослов'я з гуманітарними науками. Останні неминуче впливають на будь-яку культуру, часто зумовлюючи її кардинальні зміни. Отці наголошують на постійній співпраці Церкви й науки, і одне із завдань богословів полягає в тому, «…щоб, дотримуючись методів і вимог, властивих богословській науці, постійно шукати відповідного способу, щоб подати віровчення людям свого часу» (2, § 62). Інкультураційний аспект у проголошенні Євангелія був і залишається одним із важливих методів вдалої керигми та подальшої катехизації. Адже Отці Собору зазначають: «…одна річ – сам депозит віри, тобто правди віри, а інша – це спосіб їх вираження, хоч їхні значення і суть мають в обох випадках лишатися тими самими [135]» (2, § 62). Тому Отці наголошують, що вкрай важливо «…застосовувати не тільки богословські засади, а й достатньою мірою відкриття світських наук, насамперед психології та соціології, щоб і віруючих допровадити до чистішого й більш зрілого життя у вірі» (2, § 62). Слід зазначити, що цей заклик отримав своє наукове опрацювання, зокрема в ділянці пасторального богослов'я.

Ідеться про «пасторальну антропологію», яка завдячує своєю концепцією «прагненню, яке виникло під час нової формації пасторальної теології після II Ватиканського Собору, систематично по-новому визначити також її відношення до гуманітарних наук» (11, col. 734). Однак Отці не вважали її як окрему дисципліну чи одну з допоміжних наук, а «…як пасторально-богословський аналіз нашого зростаючого знання про людину, яке є необхідним для душпастирства і розглядається в різних науках про людину, з метою систематично впорядкувати й опрацювати це знання для виконання спасительної місії» (11, col. 734). У цьому контексті «пасторальна антропологія», як її імпліцитно розуміють Отці Собору, не постає у формі автономної богословської дисципліни з власним методологічним апаратом, а радше як інтегративна перспектива[1] пасторально-богословського аналізу людини. Ідеться про динамічний підхід, у межах якого людина розглядається не абстрактно, а в конкретних історично-культурних та екзистенційних обставинах її життя, до яких звернене пасторальне служіння Церкви. Саме тому «пасторальна антропологія» як предмет цього дослідження постає не як система завершених формул і постулатів, а як процес і логіка пасторально-богословського осмислення людської особи, що поєднує вимір Одкровення з реаліями людського досвіду. Такий підхід дає змогу зберегти напругу між богословською істиною та життєвими ситуаціями, уникаючи як редукції пастирства до суто соціальної діяльности, так і відокремлення богослов'я від реальних викликів людського буття.

Об'єктом дослідження, відповідно, залишається людина як така, проте не в сенсі абстрактної антропологічної моделі, а як особа, покликана до спасіння і водночас занурена

[1] Під інтегративною перспективою розуміється такий спосіб богословського осмислення, який не зводить людину до одного виміру, а поєднує кілька рівнів аналізу в єдиному герменевтичному полі. Ідеться про такі рівні аналізу: богословський, філософсько-антропологічний, пасторальний, гуманітарно-науковий.

в конкретну історичну дійсність. У цьому сенсі пасторальне богослов'я є місцем перетину богословської та філософської антропології з даними гуманітарних наук, які допомагають точніше окреслити умови, в яких реалізується людська свобода, відповідальність і релігійний досвід. Так, розрізнення між об'єктом і предметом дослідження не має формального характеру, а відображає фундаментальну інтенцію Собору: поставити людину в центр пастирської уваги Церкви, з одного боку, не відокремлюючи її від Бога, з іншого – не нехтуючи складністю її земного існування. Саме в цій напрузі між вірою та життям, між Одкровенням та історією формується пасторально-антропологічний підхід, який залишається актуальним і продуктивним для сучасної богословської рефлексії.

Аналіз сучасного стану богословських досліджень засвідчує парадоксальну ситуацію. За широкої рецепції II Ватиканського Собору та численних інтерпретацій його антропологічного вчення досі бракує ґрунтовних досліджень, які б, відповідно, відобразили пасторальну антропологію як цілісну герменевтичну перспективу, закладену Отцями Собору. Це зумовлює необхідність концептуального осмислення пасторальної антропології не як окремої дисципліни, а як способу богословського бачення людини у світлі пастирської місії Церкви. На необхідности таких досліджень наголошують також сучасні дослідники, зокрема J.-A. van den Berg («Йоганнес Андріс ван ден Берг») у статті «An embodied spirituality: Perspectives for a bodily pastoral anthropology» [14, p. 119].

У цьому дослідженні поряд із безпосереднім аналізом соборових текстів використовують напрацювання богословів і філософів, які не завжди прямо покликалися на документи II Ватиканського Собору. Їхні концепції розглядають не як альтернативні до соборового вчення, а як герменевтичний інструментарій, що дає змогу глибше осмислити пасторально-антропологічні інтенції, імпліцитно присутні в соборових документах.

Історичний український контекст. Такий пасторально-антропологічний підхід ще до II Ватиканського Собору простежується в пастирських працях митрополита Андрея Шептицького. Його богословська думка і душпастирська діяльність засвідчують цілісне бачення людини, у якому пастирська опіка нерозривно пов'язана з богословським осмисленням людської гідности, свободи та покликання. Пастирські листи митрополита, як і ширший корпус його творів, демонструють глибоку увагу до конкретної людської особи в її історичному, культурному й духовному контексті, що дає змогу говорити про наявність імпліцитної пасторальної антропології ще в передсоборовий період. Зокрема, це відображено в «Десятьох настановах митр. Андрея» [6], у яких Пастир пропонує цілісну програму християнського життя і служіння, у центрі якої стоїть особиста відповідальність людини за працю, моральний вибір і спільне благо. Акцентується на поєднанні внутрішньої духовности з активною суспільною позицією: чесна праця, жертовність, самовиховання, розвиток талантів і любов до Батьківщини [6]. Очевидно те, що настанови мають виразно пастирський характер і спрямовані на формування зрілої особи, здатної служити Богові та народові не декларативно, а через щоденну відповідальну дію. У цьому сенсі людина постає не лише об'єктом душпастирської турботи, а й суб'єктом відповідального співдіяння з Божою благодаттю, що цілком узгоджується з пізнішими намірами II Ватиканського Собору.

Цю лінію пастирського мислення послідовно продовжив і патріарх Йосиф Сліпий. Його душпастирська діяльність поєднувала практичну турботу про духовні потреби вірян із концептуальним осмисленням завдань Церкви в умовах модерности. Особливе значення в цьому контексті мають «Головні правила сучасного душпастирства» [5], у яких простежується намагання сформулювати принципи пастирського служіння, зорієнтованого на цілісне бачення людини та її екзистенційних викликів. Хоча цей текст має радше

практично-настановний характер, він містить важливі антропологічні інтуїції, що дають змогу говорити про пасторальну антропологію як внутрішній вимір пастирського богослов'я, а не як окрему дисципліну.

Наукову новизну в осмисленні антропологічного виміру вчення патріарха Йосифа Сліпого становить дослідження О. Я. Дичковської, у якому християнський антропологізм Сліпого розглядається в ширшому контексті розвитку української філософської думки першої половини XX століття [1]. Хоча це дослідження не має безпосередньо пасторальної спрямованости, воно створює важливе методологічне підґрунтя для подальшого пасторально-богословського прочитання спадщини патріарха, зокрема в герменевтичному ключі.

Після II Ватиканського Собору пасторальна антропологія, як форма пасторально-богословського аналізу, виразно простежується в працях протопресвітера Степана Ярмуся. У його дослідженнях пастирське служіння мислиться в тісному зв'язку з антропологічними, культурними та духовними особливостями українського народу. Розробці пастирської антропології Ярмусь присвятив свою докторську дисертацію «Доля людини й душпастирство в православній богословській освіті: Введення до концепту пасторальної антропології» [9]. Ця праця потребує окремого дослідження. Пасторально-антропологічний підхід простежується також в інших працях автора. Зокрема, у праці «Духовність українського народу» о. Ярмусь розглядає духовність як фундаментальну характеристику людського буття, тісно пов'язану з моральною відповідальністю та внутрішньою поставою особи. Мислитель зазначає: «…в поняття і контекст духовности входить уся ця свідома активність людського духа, яка веде і підносить людину до ідеалу добра, – до того, що її облагороднює» [7, с. 30]. Таке розуміння духовности має безпосереднє пасторальне значення, позаяк людина розглядається цілісно. З одного боку, вона, як духовна особа, творить культуру надаючи їй духовного змісту, а з іншого – завдяки цій же ж культурі виражає свою духовність. Богослов застерігає від потрапляння у пастку. З одного боку, не слід трактувати духовність як аспект культури, а з іншого – не зводити духовність лише до богословських спекуляцій, адже її площина –людське життя, «...в процесі якого духовність конкретизується і стає реальним фактом» [7, с. 150]. Саме в цьому контексті духовність є антропологічною основою пастирської діяльности. Натомість в одному з розділів праці «Причинки до мислі про сучасне душпастирство» автор детально розглядає внесок психології та її роль у душпастирстві. На думку мислителя, «з погляду душпастирства, найкращим засобом лікування душ є логотерапія» [8, с. 48–49]. У цих працях засвідчується спроба осмислити людину не абстрактно, а в конкретному контексті її віри, традицій та життєвого досвіду. У цьому сенсі пасторальна антропологія о. Ярмуся постає як інтегративна перспектива, що поєднує богослов'я, культуру та пастирську практику.

Пасторальна антропологія о. Ярмуся як проблематика досліджується й у сучасності. Зокрема, у дисертації на здобуття ступеня доктора філософії Анастасія Мирошник досліджує її у третьому розділі під назвою «Українська національна ідея у творчости Степана Ярмуся». Висвітлюючи основні концепти пастирської антропології протоієрея С. Ярмуся, дослідниця наголошує на необхідности ґрунтовно переосмислити творчу спадщину доктора богословських наук, зокрема його напрацювань у цій ділянці. На її думку, в основі пастирської антропології С. Ярмуся – людина з її екзистенційними і духовними потребами, тоді як ключовою роллю пастиря – скерування та супровід її духовного зростання [4, с. 125]. Водночас дослідниця підкреслює актуальність цієї проблематики та нагальну потребу її подальшого богословського осмислення. Зокрема, вона звертається до «Десяти настанов» митрополита Андрея Шептицького, які за своїм змістом є концептуально співзвучними

з ідеями о. Ярмуся і водночас хронологічно передують його богословським розробкам. Крім того, дослідниця залучає думки сучасних богословів, зокрема патріарха Святослава Шевчука, вбачаючи в його висловлюваннях заклик до глибшого та цілісного осмислення пасторальної антропології в умовах сучасних викликів [4, с. 126].

Сучасні підходи. Проблематика пасторальної антропології представлена в працях не лише вітчизняних авторів, а й закордонних. На важливост переосмислити пасторальну антропологію наголошує Ван ден Берґ, показуючи, що подолання дихотомії тіла і душі є передумовою формування втіленої пасторальної антропології, яка в сучасному практичному богослов'ї реалізується через контекстуальне та партисипативне пастирство. Адже, як зазначає автор, так «…відбувається рух від односторонньої проповідницької моделі до пастирської опіки, в якій пастир відіграє важливу роль у направленні людей до усвідомлення Божої участи в їхньому житті» [14, p. 120]. Подібною за своїм характером і проблематикою є стаття авторів J. Meiring J. C. Müller «Deconstructing the body: Body theology, embodied pastoral anthropology and body mapping», в якій пасторальна антропологія осмислюється як втілений підхід до душпастирської опіки, у якому тіло постає повноцінним богословським простором. Автори демонструють, що деконструкція традиційних дуалістичних моделей дає змогу розглядати тілесність як носій духовного досвіду, пам'яті та травми, а метод body mapping стає практичним інструментом інтеграції тілесного й духовного вимірів у пасторальній практиці [12]. Оригінальність підходу герменевтичного прочитання пасторальної антропології пропонує A. R. Brunsdon. Автор аналізує, як історичні й культурні обставини формують особистість та її цінності, і показує, що пасторальна антропологія може слугувати інструментом духовного супроводу й підтримки автентичного існування людини в умовах постконфліктного суспільства. Центральною думкою є теза про необхідність інтегрувати богослов'я, соціологію та культурні практики для розуміння людської свободи, моральної відповідальности та духовности. Адже пасторальна антропологія, залучаючи психологічне знання для глибшого розуміння людини, не зводиться до нього й не залежить від нього у формуванні зрілої віри. Її обрієм є есхатологія, яка відкриває людині перспективу осмисленого життя перед обличчям гріха, провини та смерти, надаючи пастирському служінню вимір надії. Водночас пасторальна антропологія постає не як статична біблійна доктрина про людину, а як динамічне богословське осмислення людського буття в стосунку з Богом, чутливе до історичних і культурних контекстів [10, p. 19]. Дослідник наголошує на тому, що «…пасторальна антропологія означає християнське розуміння іншої людини в пастирському контексті» [10, p. 15]. Також, на думку автора, «…пасторальну антропологію не можна розглядати як статичну концепцію, а радше як плинний елемент пасторального процесу, який схильний до зовнішніх впливів» [10, p. 15]. Так підкреслюється роль церковної спільноти як простору реалізації особи та її зростання в спільноті. Автор демонструє, що пасторальна антропологія, орієнтована на конкретні життєві обставини, сприяє формуванню особи, здатної до духовного та соціального зростання навіть у складних і несприятливих соціальних контекстах.

Також з-поміж сучасних дослідників пасторальної антропології слід згадати працю Дж. Мерфі-О'Коннора «Becoming Human Together: The Pastoral Anthropology of St. Paul», у якій пропонується виклад пасторального виміру антропології на прикладі пастирської діяльности апостола Павла. Остання розглядається крізь призму біблійної герменевтики та еклезіального контексту. Хоча це дослідження безпосередньо не пов'язане із згадуваним нами наміром Отців ІІ Ватиканського Собору, воно демонструє методологічно близький підхід до розуміння пасторальної антропології як способу богословського бачення людини, зокрема у світлі Христової присутности. Автор в одному з уривків наголошує

на нерозривности зв'язку Ісуса Христа з людиною: «Онтологічний рівень утворюється сукупністю можливостей, які становлять людську природу; і на цьому рівні Ісус є абсолютно тотожним усім іншим представникам людського роду» [13, p. 79]. У своїй людській природі Ісус нічим не відрізняється від інших людей, окрім гріха, страждання і смерти. Останні Він не вчиняв, а прийняв добровільно з любови до людини. Ісус Христос також поділяє всі фундаментальні можливости людського буття: тілесність, свободу, вразливість, здатність до стосунку, до страждання, до смерти. Проте автора цікавить інший аспект, передусім онтичність. «Відмінність, яка цікавила Павла, стосується онтичного рівня – сфери реального існування, у якій ці можливости або здійснюються, або залишаються нездійсненими» [13, p. 79]. Онтичний рівень указує на кардинальну відмінність способу існування. Ідеться вже не про можливости людської природи, а про те, як людина їх реалізує. Христос актуалізує людські можливости інакше, ніж «світ»: послух Отцеві, свобода від гріха, дарування себе аж до смерти на хресті. Відтак автор підсумовує: «Лише завдяки "інакшости" Христа стає очевидним, що людське життя не зводиться до тих форм існування, які нав'язує світ» [13, p. 79]. Вихідним пунктом Мерфі О'Коннора є переконання, що людська особа потребує визволення не лише на моральному, а передусім на антропологічному рівні. Павлова антропологія, на його думку, є глибоко пасторальною, позаяк виростає безпосередньо з христології: людину можна зрозуміти лише у світлі Особи Ісуса Христа. Саме тому книга зосереджується на трьох ключових вимірах людського існування: христологічному вимірі людяности, який відкриває можливість автентичного буття; критиці суспільних структур, що формують неавтентичне існування; та еклезіальному вимірі, де в спільноті Церкви визволена людяність набуває конкретних пасторальних форм.

З-поміж інших варто виокремити працю папи Івана Павла II «Чоловіком і жінкою сотворив їх: богослов'я тіла». Під час аналізу тексту з легкістю простежується метод богословсько-пасторального аналізу порушеної автором проблематики. Розкриття Понтифіком теми людського тіла, зокрема в контексті подружжя, здійснюється у світлі богослов'я. Не якогось абстрактного релігійного теоретизування, а у світлі конкретного христоцентричного богослов'я, знаного як христологія. Автор зазначає: «Той факт, що богослов'я також містить тіло, не повинен дивувати чи вражати кожного, хто усвідомлює таїнство та дійсність Воплочення» [3, с. 218]. Як також без Христа та Його вчення, в якому людина здатна правдиво себе пізнати, «неможливо розвивати богословську антропологію, а в її контексті – "богослов'я тіла", з якого також бере свій початок цілісне християнське бачення подружжя і сім'ї» [3, с. 217]. У цих декількох уривках праці простежується пасторально-антропологічний підхід до висвітлення проблематики. Підсумовуючи першу частину своєї праці, Понтифік наголошує на нерозривному зв'язку між антропологічним виміром людини та христологічним. Адже відкуплення тіла, дароване жертвою Ісуса Христа, стосується людини, яка також нерозривно пов'язана з творінням [3, с. 427–428].

Синтетична фаза. Поглиблення пасторальної антропології сучасности слід розпочинати з критики, як це пропонують вищезгадані автори Мерфі О'Коннор та Ван ден Берґ у своїх працях. Ця критика має конструктивний характер, адже автори не лише висвітлюють проблематику, а й пропонують шлях її вирішення. Тому необхідним є аналіз стану суспільства, яке часто формує неавтентичне існування. Слід підкреслювати важливість визволення людини від соціальних і культурних нав'язувань. Вирішення полягає не в пошуку нових, часто безособових за своїм характером, механізмів впорядкування суспільства та концепцій окреслення людини як такої, а в особовому спілкуванні з Христом, Живим недосяжним для людини Богом, Котрий у Воплоченні стає досяжним. Так, ключову роль

для реалізації цього особового спілкування відіграє еклезіальний вимір – спільнота Церкви як простір реалізації автентичного буття. У цьому контексті пастир виконує функцію супроводу духовного зростання довірених йому осіб, поєднуючи богословське осмислення людини, духовне наставництво та практичну роботу.

Завдання пастиря – втілювати принципи пасторальної антропології: уважність до особи, поєднання віри та життя, зосередження на духовному розвитку, моральній відповідальности та участи людини в спільноті. Усе те, що втілювали в життя митр. А. Шептицький, патр. Й. Сліпий та прот. С. Ярмусь.

Сучасне пастирське служіння, спираючись на ці історичні приклади, має на меті створення умов для особового, духовного та суспільного визволення, що становить основу автентичного християнського буття в сучасному світі. Пасторальна антропологія в українському контексті не може бути ані запозиченою моделлю, ані автономною дисципліною, але має постати як герменевтичний простір відповідального супроводу людини в її історичній вразливості, еклезійній належности та есхатологічній надії.

Так, людина постає не лише об'єкт опіки, а і як суб'єкт співдіяння з благодаттю. Її гідність реалізується через відповідальну участь у Божому задумі. Пастир у своєму служінні не замінює свободу людини й не детермінує її вибір, а супроводжує процес її особового зростання.

Попри те що пасторальна опіка охоплює тілесний, психологічний і духовний виміри людського буття, її основною метою залишається супровід особи. Пасторальна антропологія мислить людину як утілену істоту, в якій благодать діє не поза досвідом, а через нього. Есхатологічний обрій дає змогу пастирству не замирати в кризі, а відкривати людині перспективу іншого способу буття.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу визначити пасторальну антропологію як цілісну герменевтичну перспективу, здатну поєднувати богословський, культурний та духовний виміри людського життя. У цьому контексті особлива увага приділяється трьом ключовим аспектам: христологічному – розкриття автентичної людяности завдяки присутности Особи Христа; онтичному – усвідомлення й подолання соціальних та культурних структур, що часто формують неавтентичне існування; та еклезіальному – спільноті Церкви як простору практичної реалізації духовного зростання. Особливий внесок автора полягає в систематизації цих аспектів у контексті українського душпастирства, що дає змогу по-новому інтерпретувати пасторальні підходи митрополита Андрея Шептицького, патріарха Йосипа Сліпого та протопресвітера Степана Ярмуся у світлі сучасних викликів. Дослідження засвідчує, що ефективне пастирське служіння неможливе без інтеграції богословської рефлексії з конкретними реаліями людського буття, а визволення особи від соціальних і культурних нав'язувань відбувається завдяки особовому спілкуванню з Христом у межах церковної спільноти.

Отже, запропонована синтетична модель пасторальної антропології не лише узагальнює наукові концепти, а й пропонує практичний інструментарій для душпастирів: критичний аналіз суспільних структур і культурних норм; інтеграцію богослов'я, психології та культурного аналізу без редукціонізму; духовний супровід, зорієнтований на особисту відповідальність; христологічна перспектива; еклезіальний контекст як простір зцілення та зростання; практичні методи супроводу. Усе це дає змогу по-новому оцінювати взаємозв'язок між богословським знанням і конкретною духовною опікою. Вона відкриває перспективи подальших досліджень щодо адаптації пасторальної антропології до умов сучасної України, зокрема в контексті війни, соціальних трансформацій та зростання потреб у духовному супроводі.

Список використаної літератури

1. Дичковська О. Християнський антропологізм Йосифа Сліпого в концепції української філософії першої половини XX століття. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. Вип. 4(2) (2012) 45–53.
2. Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі / пер. з лат. ; Український католицький університет, Львів : Свічадо, 2023.
3. Іван Павло II. *Чоловіком і жінкою сотворив їх: богослов'я тіла* / пер. з англ. Ірина Волощак, Ігор Леньо, Наталія Цюпка, Назарій Петрів. Львів : Свічадо, 2022.
4. Мирошник А. Філософська спадщина науковців української діаспори Канади (у творчості Т. Закидальського, С. Ярмуся, І. Гузар). Ph.D. Dissertation. Львівський національний університет імені Івана Франка, 2025.
5. Сліпий Й. Головні правила сучасного душпастирства [машинопис]. Львів, 1940–1941.
6. Шептицький Андрей. 10 порад від митрополита Андрея Шептицького на кожен день. *Офіційний сайт Синоду Єпископів Української Греко-Католицької Церкви*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/10-porad-vid-mytropolyta-andreya-sheptytskogo-na-kozhen-den-15157/ (дата звернення: 07.01.2026).
7. Ярмусь С. Духовність українського народу. Короткий орієнтаційний нарис. Канада, 1983.
8. Ярмусь С. *Причинки до мислі про сучасне душпастирство*. Вінніпеґ – Манітоба : Видання Науково-Богословського Товариства ім. Митр. Іларіона, 1975.
9. Ярмусь С. О. Доля людини й душпастирство в православній богословській освіті: введення до концепту пасторальної антропології / *Fate of the Individual and Pastoral Care in Eastern Orthodox Theological Education – Some Steps Towards the Percepts of Pastoral Anthropology*, San Francisco: San Francisco Theological Seminary 1981. [докторська дисертація, не опубліковано].
10. Brunsdon A. R. Rethinking Homo Africanus in the context of socio-political change: some pastoral anthropological perspectives from the South African context. *Acta Theologica,* vol. 39 n. 1 Bloemfontein (2019).
11. Griesl G. "Anthropologie: In der Pastoraltheologie" / Buchberger M. Kasper W. (ред. та ін.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, Band-1, Freiburg, Basel, Rom, Wien 1993.
12. Meiring J. – Müller J. C. Deconstructing the body: Body theology, embodied pastoral anthropology and body mapping. *Verbum et Ecclesia*. Vol. 31, №. 1 (2010). 1–7.
13. Murphy-O'Connor J. Becoming Human Together: The Pastoral Anthropology of St. Paul, Atlanta : SBL Press ^{3}2009.
14. Van den Berg, J.-A. An embodied spirituality: Perspectives for a bodily pastoral anthropology. *Acta Theologica*, V. 28, № 2 (2008). 118–132.

PASTORAL ANTROPOLOGI IN A HERMENEUTICAL PERSPECTIVE: CONCEPTUAL FONDATIONS OF CONTEMPORARY PASTORAL MINISTRY IN UKRAINE

Andrii Kopystynskyi
Ukrainian Catholic University,
Faculty of Philosophy and Theology,
Ivana Pavla II Avenue, 35a, 79070, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0009-7503-4188

This scholarly study is devoted to an examination of pastoral anthropology as a hermeneutical perspective within contemporary pastoral theology, in the light of the reception of the Second Vatican Council and the current challenges of pastoral ministry in Ukraine. The relevance of the research is determined, on the one hand, by the positive developments in the anthropological dimension of theology in the postconciliar period, and on the other hand, by the noticeable lack of comprehensive studies in which pastoral anthropology is interpreted not as an autonomous discipline, but as an integrative mode of theological reflection on the human person within pastoral theology. In the Ukrainian context, marked by profound social transformations, war, traumatic experience, and a crisis of identity, such a perspective acquires particular importance for the practical dimension of pastoral theology.

The aim of the article is to articulate the conceptual foundations of pastoral anthropology as a hermeneutical framework for pastoral-theological analysis of the human person, in which the dimensions of divine Revelation, Christology, and concrete human experience are integrally connected. The methodological basis of the study is a hermeneutical approach combined with an interdisciplinary analysis of theological, philosophical, and human sciences sources. This approach makes it possible to consider the human person not in an abstract manner, but within specific historical, cultural, and existential contexts.

The scientific novelty of the research lies in its consistent presentation of pastoral anthropology as an internal dimension of pastoral theology rather than as a separate system or discipline. For the first time, within a single hermeneutical perspective, the intentions of the Fathers of the Second Vatican Council are brought into dialogue with the Ukrainian theological and pastoral tradition, particularly the legacy of Metropolitan Andrey Sheptytsky, Patriarch Josyf Slipyj, and Protopresbyter Stepan Yarmus. Special attention is also given to contemporary Western approaches to pastoral anthropology, which emphasize the embodied, corporeal, and contextual dimensions of human existence.

The article demonstrates that pastoral anthropology emerges as a dynamic process of theological reflection on the human person, in which the tension between faith and life, between theological truth and concrete existential situations, is not eliminated but preserved as a fruitful space for pastoral ministry. The practical significance of the study consists in the possibility of applying the proposed hermeneutical perspective to contemporary pastoral practice in Ukraine, particularly in the fields of chaplaincy, spiritual accompaniment, pastoral formation, and the theological interpretation of the anthropological foundations of the Church's pastoral mission.

Key words: pastoral anthropology, hermeneutical perspective, pastoral theology, Second Vatican Council, Christology, pastoral ministry.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 150–157
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 150–157

УДК 141.7:316.334.56: 355.01
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.16

УРБАНІЗАЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ФЕНОМЕН: ТРАНСФОРМАЦІЯ СЕНСУ В УМОВАХ МІЛІТАРИЗАЦІЇ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ХЕРСОН)

Сергій Костючков
Херсонський державний університет;
факультет психології, історії та соціології,
кафедра філософії, соціології та соціальної роботи
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна
http://orcid.org/0000-0003-1708-643X

У статті аналізується урбанізація як соціально-філософський феномен, який в умовах мілітаризації міського простору набуває нових сенсів. Указано, що в широкому розумінні слова урбанізація – це світовий трансісторичний процес зростання ролі міст у житті суспільства. Показано, що соціально-філософський вимір урбанізації охоплює декілька горизонтів: філософія міста є відносно новою галуззю філософського знання, що досліджує місто як багаторівневий, поліаспектний і багатовимірний філософський об'єкт. Підкреслюється, що історично процес розвитку урбанізації визначається декількома етапами – від міграції сільського населення в міста в Європі та Північній Америці у XIX столітті до загальносвітового процесу зростання кількості міст у XX столітті, а також до глобального домінування міського способу життя в другій половині XX і в першій чверті XXI століть. Указано, що міста у своєму розвитку мають більш відкритий доступ до сучасних досягнень у сфері науки та техніки, слугуючи привабливими об'єктами для задоволення освітніх і духовних потреб людей. Установлено, що урбанізація та війна в Україні тісно пов'язані – повномасштабна війна різко змінила просторовий розвиток країни, соціально-політичну та культурно-економічну роль міст і характер міграційних процесів. Обгрунтовано роль сформованих під час війни політичних брендів міста Херсона й Херсонщини загалом, які сприятимуть зростанню привабливості України в міжнародній політиці, активізації проявів військової партнерської допомоги з боку цивілізованого світу, а також матимуть патріотичне, історичне, виховне та культурне значення. Зроблено висновок про те, що війна не зупинила й не припинить процес урбанізації в Україні, але в умовах сьогодення значно змінила її – війна виявила вразливі місця українських міст і дала шанс для докорінного переосмислення ролі міст у сучасному конфліктному світі.

Ключові слова: соціальна філософія, екзистенція, війна, урбанізація, міський простір, деурбанізація, конфліктна урбаністика, урбіцид, місто Херсон, політичний бренд.

Постановка проблеми. У XXI столітті процеси урбанізації охопили весь світ – щороку зростає кількість людей, які живуть у містах, зокрема в мегаполісах – просторах, де формується специфічний простір життя, професійної діяльності, освіти, соціальних сервісів і спортивних активностей, творчості, політичного й культурного самовираження, рекреації тощо. Відповідно, урбанізація як соціально-філософський феномен потребує ретельного дослідження в панорамі філософського знання, а також низки наук: власне урбаністики, соціології, політології, демографії, економіки, географії, екології, біоніки, історії, архітектури тощо. В умовах війни відбувається мілітаризація міського простору, саме місто фактично функціонує як прифронтовий урбаністичний організм, як об'єкт концентрованої резистентності, де цивільний і військовий складники життя співіснують щоденно та нерозривно. В умовах

© Костючков С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

мілітаризації міського простору відбувається певна трансформація, модифікація сенсу урбанізації як такої: актуальності набувають такі варіації поняття, як «деурбанізація», «конфліктна урбаністика» та «урбіцид». Символами незламності та героїчного спротиву народу під час російсько-української війни стали багато населених пунктів, серед яких Херсон, що одним із перших прийняв на себе удар агресора. Актуальною також постає проблема формування політичного бренду населених пунктів України, зокрема Херсонщини, що слугуватимуть символами незламності й волелюбності українського народу.

Аналіз попередніх публікацій. Проблеми урбанізації порушували у своїх наукових працях вітчизняні та зарубіжні автори. А. Буряченко [1] аналізує урбанізацію в контексті фінансового, демографічного та соціального розвитку суспільства. В. Засадко [2] висвітлює роль урбанізації в контексті економічної безпеки та глобалізації. Д. Мальчикова [3] та І. Пилипенко [3], досліджуючи військово-політичну окупацію Херсона й повсякденні практики херсонців у цей період, пропонують широку експозицію чинників, якими зумовлюється явище урбіциду. Ш. Ептінґ [4] розглядає філософські аспекти міського буття у вимірі екзистенціалізму. Л. Курген [5] аналізує катастрофічні наслідки урбіциду на прикладі міста Алеппо. Конфліктний урбанізм і миротворчість в умовах постапартеїду у ПАР є предметом дослідження С. Даньєлак [6]. Наукові розвідки С. Олденбург [7] присвячено проблематиці конфліктного урбанізму в Африці.

Проблема формування політичного бренду населених пунктів Херсонщини знайшла відображення в попередніх публікаціях автора.

Мета статті полягає у соціально-філософській візії урбанізації як феномену, змістові сенси якого змінюються в умовах мілітаризації буттєвого простору, на прикладі міста Херсона.

Виклад основного матеріалу. Сучасний глобалізований світ характеризується високим рівнем розвитку процесу урбанізації. З одного боку, урбанізація є невід'ємною частиною розвитку суспільства, свого роду даниною на вівтар цивілізації, а з іншого – розвиток суспільства закономірно зумовлює розвиток урбанізаційних процесів у світі. Авторитетні міжнародні організації, такі як ООН, Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), аналізуючи проблематику урбанізації, фокусують увагу на тому, що майбутнє цивілізації безпосередньо пов'язане з містами та їх експоненціальним розвитком. Уперше термін «урбанізація» використано в 1967 році в Іспанії; у той час під урбанізацією розуміли процеси, які були пов'язані з розростанням міських поселень, збільшенням загальної кількості міст та зростанням міського населення. У сучасній науці поняття «урбанізація» є значно ширшим і претендує на авангардні позиції в дослідженнях представників філософії, соціології, політології, демографії, економіки та інших сфер науки. У класичному міждисциплінарному контексті урбанізація (від лат. *urbanus* – міський) розглядається як процес зосередження населення, політичного, економічного й культурного життя в містах. На думку А. Буряченко, «…урбанізація – це вельми складний процес, і його не можна трактувати лише як зростання міст і збільшення чисельності міського населення. …це явище треба розуміти як новий етап розвитку суспільства, який характеризується концентрацією економічного, демографічного та політичного потенціалу, що дає змогу концентрувати й контролювати значні обсяги фінансових ресурсів, створювати нові технології, нові види послуг, провадити інноваційну діяльність [1, с. 87]».

Доволі вичерпну дефініцію урбанізму пропонує В. Засадко, який наголошує, що «… урбанізацію слід розуміти не у вузькому розумінні як збільшення міст і міської людності, а як багатогранний соціально-економічний процес, який значно впливає на суспільні відносини. Так, урбанізацією називають зростання й підвищення частки міського населення

в країні, регіоні, світі. Таке тлумачення урбанізації є звуженим. У широкому розумінні слова – це світовий історичний процес підвищення ролі міст у житті суспільства, поступове перетворення його в міське за характером праці, способу життя, культури, що пов'язане з розвитком цивілізації, перебігом науково-технічного прогресу. Тобто головна ознака урбанізації – зростання міст, збільшення їх впливу на розселення та відповідне ускладнення їх функцій» [2, с. 12].

У сучасних міжнародних документах підкреслюється, що процеси урбанізації кардинально трансформують глобальний економічний та соціальний ландшафт, оскільки «…у 2025 році в містах проживало 45 відсотків від 8,2 мільярда людей світу, що більш ніж удвічі перевищує 20-відсоткову частку в 1950 році. За той самий період частка світового населення, яке проживає в містах, скоротилася із 40 до 36 відсотків, а частка в сільській місцевості знизилася вдвічі, до лише 19 відсотків. Прогнози показують, що дві третини приросту населення світу до 2050 року припадатимуть на міста, а решта – на малі містечка, тоді як очікується, що сільське населення досягне піку у 2040-х роках, перш ніж почати скорочуватися» [8].

Отже, у широкому розумінні слова урбанізація – це світовий трансісторичний процес зростання ролі міст у житті суспільства. Соціально-філософська інтерпретація урбанізації охоплює декілька «зрізів» або горизонтів: скажімо, філософія міста є відносно новою галуззю філософського знання, що досліджує місто як багаторівневий, поліаспектний і багатовимірний філософський об'єкт. Саме філософія, володіючи унікальним логіко-інтегративним апаратом, дає змогу проаналізувати місто в широкому спектрі вимірів – географічному, історичному, екологічному, соціальному, політичному, економічному, культурному, моральному, технологічному, естетичному, футурологічному. Урбанізована форма організації людської діяльності є складним механізмом, розгалуженою системою функцій та взаємозв'язків, що регулюються широким спектром норм, правил і регламентацій. Епоха прогресувального глобалізму, стрімкої інформатизації та цифровізації, а також всеохопного консюмеризму об'єктивно й закономірно провокує докорінний перегляд філософських, зокрема змістовно-аксіологічних конотацій феномену урбанізації. Дієвим інструментом розуміння особливостей та формування уявлень про урбанізацію та інші феномени суспільної життєдіяльності можуть слугувати автоматизми дії механізму соціокультурного безсвідомого, якщо використовувати термінологію Ролана Барта. Саме конкретно-історичні закономірності розвитку уявлень про урбанізацію постають одним з указаних інструментів, які дають змогу висвітлити філософське підґрунтя розуміння урбанізації як такої, а також, образно кажучи, зняти «покрив таємничості» з почасти міфологізованого сюжету «Людина в місті».

У книзі Шейн Ептінг «Сенс у мегаполісі. На шляху до міського екзистенціалізму» (2025 рік) мегаполіс – це простір пошуків людиною сенсу власного буття та екзистенційної самореалізації, що генерує водночас проблеми життя (у фроммівській традиції), кризи ідентичності та відчуження. Ш. Ептінґ розглядає філософські аспекти міського буття у вимірі екзистенціалізму, що дає змогу фундаменталізувати філософські пошуки світоглядних сенсів у просторі міста, в урбанізованому середовищі. Автор пояснює, як урбаністичний простір загострює відчуття від'єднання людини від світу, розширює об'єм її самотності точками оптимуму й песимуму – між життям і смертю, при цьому авторську увагу загострено на важливості міжособистісної комунікації для подолання вказаних ментальних станів [4].

Подібні погляди висловлюють і сучасні вітчизняні дослідники, наголошуючи на тому, що філософський аспект проблеми урбанізації передбачає осмислення її як екзистенційного виклику: «Життя у великому місті не лише відкриває нові можливості, а й породжує

феномен відчуження, стандартизації та втрати автентичності. Містянин постає суб'єктом, що перебуває в постійному пошуку сенсу, прагне гармонізувати власну індивідуальність із масовістю та швидкоплинністю міського соціуму. Він не лише мешканець міста, а й соціально-психологічний феномен, у якому поєднуються риси мобільності, індивідуалізму, відкритості новому досвіду та водночас вразливість до криз і стресів урбанізованого світу» [9, с. 194].

Історично процес розвитку урбанізації визначається декількома етапами: 1) міграція сільського населення в міста в Європі та Північній Америці в XIX столітті, пов'язана з розвитком промислового виробництва в індустріальних центрах і, відповідно, сподіваннями «неофітів» нової ери машинного виробництва на покращення умов життя, на зростання якості соціальної сфери; 2) загальний світовий процес зростання кількості міст у XX столітті; 3) розвиток великих міст внаслідок утворення мегалополісів і агломерацій, а також техноценозів, що призвело до поширення стандартів міської культури і, загалом, домінування urbanus modus vivendi (міський спосіб життя) у другій половині XX століття; 4) перша чверть XXI століття довела перемогу урбанізації над руралізацією (від лат. ruralis – сільський), яка є процесом, протилежним урбанізації, та означає відтік міського населення в сільську місцевість, включно з модернізацією способу життя як такого (будівництво сучасного житла, освітні, медичні та інші послуги на рівні сфери послуг міського рівня тощо). Рушійними силами вказаних процесів постають такі явища, як історичне розселення населення планети та її регіонів залежно від напрямів та інтенсивності міграційних потоків; відкриття нових географічних просторів, придатних для життя людей і продуктивного засвоєння природних ресурсів; політичні конфлікти, в найгострішому вираженні – війни, які генерують потужні міграційні потоки; природні геофізичні катаклізми, згубні наслідки яких перетворюють окремі регіони Землі в знелюднені простори.

Слід указати й на соціально-політичні чинники урбанізації, серед яких – нерівність економічного розвитку різних регіонів, що в загальному розумінні зумовлює позитивний розвиток міст і депресивні тенденції функціонування сільських поселень. Міста у своєму розвитку мають більш відкритий доступ до сучасних досягнень у сфері науки та техніки, також у містах історично концентруються освітні й культурні структури, слугуючи привабливими об'єктами для задоволення освітніх і духовних потреб людей. Варто зауважити, що тема урбанізації стала популярною в літературі початку минулого століття – в українській прозі показовим у цьому сенсі постає роман Валер'яна Підмогильного «Місто» (1928 рік), сюжет якого побудовано на прагненні молодого селянина «підкорити» Київ, побудувати кар'єру, користуючись усіма благами, які може надати велике місто. Автор створив перший в українській літературі модерний роман, у якому, на відміну від традиційної для української белетристики тематики сільського життя, фокус уваги перенесено на проблематику життя великого міста, актуалізовано глибокі філософські питання буття героїв у просторі Києва, а конфлікти спалахують на основі різних, апріорно незіставних світоглядів персонажів.

Варто визнати, що уявлення про урбанізацію цілком підпадають під дію принципу розвитку – це означає, що вони розвиваються та видозмінюються асинхронно із суспільним буттям і суспільною свідомістю – тенденції соціального розвитку набувають очевидних і виразних ознак тільки з плином часу або під впливом неординарних чинників, що кардинально й повністю змінюють простір суспільного життя. Одним із найжорсткіших факторів, що деструктивно впливають на функціонування соціального організму, в усі історичні періоди була і є війна. До 2022 року Україна була переважно урбанізованою державою: більшість населення проживала в містах, а великі агломерації – Київ, Харків,

Дніпро, Одеса, Львів, були економічними, науковими, освітніми й культурними центрами. Урбанізація супроводжувалася концентрацією робочих місць і послуг у містах, занепадом частини малих міст і сіл, а також внутрішньою міграцією з периферійних регіонів країни до мегаполісів, зокрема до Києва та близьких до нього населених пунктів.

Агресивні дії російської федерації проти України стали потужним чинником впливу на українську політичну, економічну, культурну та соціальну реальність: збройний конфлікт не тільки активізував регіональну нестабільність, а й спровокував і загострив деструктивні чинники, що активізують хаотизацію геополітичних процесів. Урбанізація та війна в Україні тісно пов'язані – повномасштабна війна різко змінила просторовий розвиток країни, соціально-політичну та культурно-економічну роль міст і характер міграційних процесів. Символами незламності та героїчного спротиву народу під час російсько-української війни стали Бахмут, Буча, Волноваха, Ворзель, Гостомель, Ізюм, Ірпінь, Конотоп, Краматорськ, Маріуполь, Охтирка, Рубіжне, Сєвєродонецьк, Харків, Херсон, Чернігів. Ці міста вже стали уособленням незламного українського духу, вони навічно укорінені в історично сформованому просторі національної культури. Війна, яка прийшла в Херсон 24 лютого 2022 року, кардинально змінила міський простір – місто стало основною ціллю на початку війни через концентрацію населення, інфраструктури та промисловості. З перших годин почалося руйнування житлових будівель, промислової, транспортної та енергетичної інфраструктури. З перших годин війни Херсон зазнав і демографічних втрат – загинули не тільки військовослужбовці, а й цивільні особи, почався масовий виїзд населення за кордон або в безпечніші регіони України. Херсон став одним із яскравих прикладів впливу російсько-української війни на місто та його населення.

Варто визнати, що в умовах мілітаризації міського простору відбувається певна трансформація, модифікація сенсу поняття «урбанізація»: актуальності набувають такі варіації поняття, як «деурбанізація», «конфліктна урбаністика» та «урбіцид». З огляду на те, що частина східних і південних міст України втратила значну кількість мешканців, це призвело до тимчасової деурбанізації окремих територій. З позиції мешканця Херсона, який пережив у рідному місті весь період окупації і сьогодні залишається там, автор має підстави стверджувати, що внаслідок війни Херсон переживає вимушену деурбанізацію. Її ознаками слугують значне скорочення населення міста порівняно з довоєнним часом; відчутними є процеси занепаду більшості складових спектра міських функцій (медицина, освіта, транспорт, рекреаційна та культурна сфери тощо); відбулося та продовжується «зонування» міста на небезпечні й відносно безпечні райони. Указані ознаки характерні для міст, що тривалий час розташовані в зоні затяжних воєнних конфліктів. Що ж стосується урбіциду (від лат. urbis – місто та caedere – вбивати), то він проявляється в цілеспрямованому ураженні ворогом міської інфраструктури (житлові будинки, промислові об'єкти, лікарні, школи, парки, рекреаційні зони, спортивні споруди тощо); у руйнуванні міста як простору повсякденного життя, а не лише як об'єкта воєнних дій; у спробі докорінно знищити українську ідентичність міста під час окупації, що повною мірою відчули на собі мешканці Херсона. Слід додати, що Херсон не став тотально знищеним містом, як, скажімо, Маріуполь, але саме тривалий тиск і систематичні обстріли міста цілком відповідають антигуманній логіці урбіциду.

Херсонські науковці Д. Мальчикова та І. Пилипенко, досліджуючи військово-політичну окупацію Херсона й повсякденні практики населення в цей період, наголошують на тому, що етап окупаційного урбіциду «…мав своїми наслідками численні прояви прямого урбіциду – фізична руйнація інфраструктури міста, загибель цивільних громадян, перешкоджання пересуванню містом і пограбування). Особливості й наслідки окупаційного

урбіциду оцінити значно важче, адже численні виклики, спричинені спробами окупантів адмініструвати місто та інтегрувати окуповані території до складу росії, населення міста долало непередбачуваними способами, змінюючи свої повсякденні практики й гнучко формуючи механізми виживання» [3, с. 9].

В умовах війни Херсон, як місто, що розташоване безпосередньо на лінії бойового зіткнення, цілком закономірно описується терміном «конфліктний урбанізм» (англ. *conflict urbanism*). Аналіз публікацій, присвячених цій тематиці, свідчить, що закордонні дослідники [5–7; 10] традиційно оперують поняттям conflict urbanism, характеризуючи населені пункти, які багато років і навіть десятиліть живуть у режимі постійної нестабільності, пов'язаному з війною. Ідеться зазвичай про країни Азії та Африки – Сирію, ПАР, Конго, Ізраїль, Малі та інші. Міста, які живуть у форматі конфліктного урбанізму, характеризуються близькістю до лінії фронту, що формує нову просторову ієрархію міста, відбувається просторова сегрегація населення; активується режим хронічної нестабільності та функційної депривації мешканців, що негативно впливає на мобільність населення, його зайнятість та стан соціальної комунікації. В умовах війни значна кількість українських міст живе та стійко працює заради Перемоги саме в умовах конфліктного урбанізму, тому постає дослідницька проблема, що потребує вже сьогодні ґрунтовних наукових розвідок.

Однією зі складників, що визначають змістове наповнення поняття «урбанізація», автор пропонує розглядати політичний бренд міста, одним із головних функціональних завдань якого, особливо під час війни, є те, що сформовані вітчизняними й зарубіжними масмедіа яскраві політичні бренди міста Херсона й Херсонщини загалом не лише сприятимуть зростанню привабливості України в міжнародній політиці, активізації проявів військової партнерської допомоги з боку цивілізованого світу, а й матимуть безумовне патріотичне, історичне, виховне та культурне значення. «Саме масмедіа, українські та закордонні, стали ефективними "брендмейкерами" нашої країни: сьогодні на планеті вочевидь немає регіону, де б люди не знали про епічний подвиг українського народу та його героїчних Збройних Сил у потужній протидії російській агресії. Зокрема, медіаобраз тимчасово окупованого та звільненого міста-героя Херсона протягом декількох місяців набув без перебільшення фантастичної популярності, а символізовані топоніми «Херсон» і «Чорнобаївка» зазвучали на майже всіх мовах світу, поставши в центр уваги численних медійних ресурсів» [11, с. 109].

Висновки. Отже, урбанізація як соціально-філософський феномен набуває певних трансформацій в умовах війни, яка перетворила Херсон на потужний форпост боротьби за свободу й незалежність, на символ спротиву, протистояння в період окупації та звільнення. Місто-герой продемонструвало й продовжує доводити, що ворог може зруйнувати урбаністичний простір, трансформувати демографічну ситуацію, але не здатен зламати ідентичність і волю не тільки херсонців, а й усіх українців. Війна, безумовно, вплине на модель урбанізації Херсона та інших постраждалих міст України в майбутньому – відбудова міського простору здійснюватиметься з чіткою орієнтацією на безпеку, енергоефективність та інфраструктурну стійкість. Важливою постає глибока інтеграція європейських підходів до просторового планування міст з урахуванням найкращого архітектурного, технологічного й будівельного досвіду. Війна не зупинила та не припинить процес урбанізації в Україні, але в умовах сьогодення значно змінила її. Війна виявила слабкі місця українських міст, а також дала шанс для докорінного переосмислення ролі міст у сучасному світі – від уразливих об'єктів агресивних дій до стійких, захищених, безпечних, комфортних, технологізованих просторів, у яких людина почуватиметься щасливою.

Список використаної літератури

1. Буряченко А. Є. Урбанізація в контексті фінансового, демографічного та соціального розвитку. *Вчені записки: збірник наукових праць*. 2013. Вип. 15. С. 84–95.
2. Засадко В. В. Роль урбанізації в контексті економічної безпеки та глобалізації: теоретичний зріз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2015. Вип. 11. С. 12–15.
3. Мальчикова Д., Пилипенко І. Окупаційний урбіцид: міський досвід і повсякденні практики населення (приклад Херсона, Україна). *Економічна та соціальна географія*. 2022. Вип. 88. С. 6–15.
4. Epting S. Meaning in the metropolis: Toward an urban existentialism. Routledge, 2025. 134 p.
5. Kurgan L. Conflict urbanism, Aleppo: Mapping urban damage. *Architectural Design*. 2017. Vol. 87. P. 72–77.
6. Danielak S. Conflict urbanism: reflections on the role of conflict and peacebuilding in post-apartheid Johannesburg. *Peacebuilding*. 2020. Vol.8. Iss. 4. P. 447–458.
7. Oldenburg S. Agency, social space and conflict-urbanism in eastern Congo. Urban Africa and Violent Conflict. London, 2020.
8. World Urbanization Prospects. The 2025. Summary of Results. URL: https://population.un.org/wup/assets/Publications/undesa_pd_2024_key_messages_wup_2025.pdf
9. Долгопол О., Кузнецова К. Містянин і урбанізація: психологічні трансформації та філософський пошук сенсу. *Грані: науково-теоретичний альманах*. 2025. Т. 28. № 4. С. 188–196.
10. Danielak S. Peacekeeping's conflict urbanism: a decade of urban change in Mali. *Peacebuilding*. 2023. Vol. 11. Iss. 4. P. 446–462.
11. Костючков С. К. Формування політичного бренду території засобами мас-медіа в умовах російсько-української війни (на прикладі Херсонщини). *Актуальні проблеми політики*. 2023. Вип. 71. С. 101–107.

URBANIZATION AS A SOCIAL-PHILOSOPHICAL PHENOMENON: TRANSFORMATION OF MEANING IN THE CONDITIONS OF MILITARIZATION OF URBAN SPACE (ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF KHERSON)

Serhii Kostiuchkov
Kherson State University, Faculty jf Socio-psychological,
Department of Philosophy, Sociology and Social Work
St. Shevchenko, 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine
http://orcid.org/0000-0003-1708-643X

The article analyzes urbanization as a socio-philosophical phenomenon, which in the conditions of militarization of urban space acquires new meanings. It is indicated that in the broad sense of the word urbanization is a global transhistorical process of increasing the role of cities in the life of society. It is shown that the socio-philosophical dimension of urbanization covers several horizons: the philosophy of the city is a relatively new branch of philosophical knowledge that explores the city as a multi-level, multi-aspect and multidimensional philosophical object. It is emphasized that historically the process of urbanization development is determined by several stages – from the migration of the rural population to cities in Europe and North America in the 19th century to the global process of increasing the number of cities in the 20th century, as well as to the global dominance of the urban lifestyle in the second half

of the 20th and the first quarter of the 21st centuries. It is indicated that cities in their development have more open access to modern achievements in the field of science and technology, serving as attractive objects for satisfying the educational and spiritual needs of people. It is established that urbanization and the war in Ukraine are closely related – a full-scale war has dramatically changed the spatial development of the country, the socio-political and cultural-economic role of cities and the nature of migration processes. The role of the political brands formed during the war of the city of Kherson and the Kherson region as a whole, which will contribute to the growth of the attractiveness of Ukraine in international politics, the intensification of manifestations of military partner assistance from the civilized world, and will also have patriotic, historical, educational and cultural significance, is substantiated. The conclusion is made that the war did not stop and will not stop the process of urbanization in Ukraine, but in today's conditions it significantly changed it – the war revealed the vulnerabilities of Ukrainian cities, but also provided a chance for a radical rethinking of the role of cities in the modern conflict world.

Key words: social philosophy, existence, war, urbanization, urban space, deurbanization, conflict urbanism, urbicide, city of Kherson, political brand.

Дата першого надходження статті до видання: 20.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 158–165
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 158–165

UDC 303.01
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.17

BEYOND RATIONALIST FORESIGHT: WHY DISCOURSE ANALYSIS OF POLITICAL LEADERSHIP MATTERS FOR PREDICTING FRAGILE FUTURES

Nezhdana Kuzmina
private Bilingual School,
Hrobákova 11, 851 02,
Bratislava 5, Slovakia
https://orcid.org/0009-0006-7872-8765

Mainstream foresight institutions comprehensively failed to predict Russia's 2022 invasion of Ukraine despite clear warning signs in autocratic discourse and repeated alerts from Ukrainian analysts. This systematic failure reveals fundamental methodological limitations in contemporary foresight approaches. While organizations like World Economic Forum, McKinsey, and EU Strategic Foresight dedicate resources to analyzing trends and technologies, they systematically overlook autocratic agency concentrated in authoritarian systems. This paper argues that integrating critical discourse analysis of political leadership into foresight methodology could address catastrophic blind spots. Drawing on van Dijk's critical discourse analysis, Foucault's power-knowledge framework, Koselleck's temporal semantics, and Naisbitt's content analysis methodology, I propose examining how autocratic leaders' discourse reveals ideological commitments and revisionist ambitions that rationalist models miss. Preliminary content analysis of war/peace terminology in German, English, and Russian literature (1900-2022) using Google Ngram data reveals striking 'peace-washing' in Russian texts before 2022 invasion – dramatic peace discourse increases during military buildup. This disconnect exemplifies discursive hypocrisy critical discourse analysis can detect but rationalist frameworks miss. The failure exemplifies 'epistemic injustice' – systematic delegitimization of knowledge based on knower's position rather than evidence quality. Ukrainian knowledge, grounded in proximity and historical memory, was dismissed as 'biased' by Western institutions. This paper contributes: (1) identifying three agency types in futures discourse – collective, heroic, and autocratic; (2) proposing critical discourse analysis as essential foresight methodology; (3) providing preliminary empirical evidence of 'peace-washing'; (4) arguing for epistemic justice – systematic inclusion of voices from threatened peripheries whose proximity provides crucial insights. The paper provides theoretical foundation for future research developing discourse-based early warning systems.

Key words: foresight, discourse analysis, autocratic agency, epistemic injustice, Ukraine war, content analysis, peace-washing, futures studies, rationalist bias, critical discourse analysis

Introduction. On February 24, 2022, Russia launched a full-scale invasion of Ukraine. This event profoundly shocked Western policymakers, intelligence communities, and foresight institutions despite mounting evidence accumulating over years. The failure to predict this war reveals fundamental limitations in contemporary foresight practices and raises critical questions about how professional futures studies approaches geopolitical risk.

Between 2015 and 2021, major foresight institutions – the World Economic Forum, US National Intelligence Council, European Union Strategic Foresight, and leading consulting firms – published numerous comprehensive reports on global risks and future trends [1; 2; 3]. Almost none predicted Russia's invasion of Ukraine as a serious possibility requiring strategic preparation. The WEF Global Risks Reports mentioned "geopolitical tensions" abstractly but

© Kuzmina N., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

without specific Ukraine scenarios [1]. The EU Strategic Foresight Report from July 2021 – just seven months before invasion – focused on green transition, digital transformation, and resilience, barely mentioning Russia-Ukraine dynamics [2].

Why did mainstream foresight fail so comprehensively? The dominant explanation focuses on rationalist bias: these institutions assumed war was economically irrational for Russia given extensive interdependence with European energy markets, that economic integration prevents major conflicts, and that Putin operates as a rational cost-benefit calculator [4; 5]. This assumption proved catastrophically wrong. Meanwhile, Ukrainian analytical centers warned repeatedly from 2014 onward about the possibility of Russian escalation [6; 7]. These warnings were largely dismissed in Western policy and foresight circles as "biased", "alarmist" or "worst-case thinking". This dismissal represents what Miranda Fricker calls "epistemic injustice" – the delegitimization of knowledge based on the social position of the knower rather than the quality of evidence [8].

This paper argues that foresight needs to integrate critical discourse analysis of political leadership – particularly autocratic leadership – to address systematic blind spots in rationalist methodology. I propose that examining how political leaders' discourse reveals ideological commitments, historical grievances, and revisionist ambitions can predict disruptions that trend-based analysis misses. The argument proceeds in four steps: (1) reviewing existing literature on agency in futures studies, discourse analysis, and generational theory; (2) developing a theoretical framework distinguishing three types of agency in futures – collective, heroic, and autocratic; (3) presenting preliminary content analysis evidence of "peace-washing" in Russian discourse; (4) proposing methodological integration of leadership discourse analysis into foresight practice.

Futures studies and the problem of agency. Futures studies emerged in the mid-20th century with Wendell Bell and Elise Boulding's work establishing methodological foundations [10; 11]. The field has developed sophisticated techniques for scenario planning, trend extrapolation, and risk assessment. However, most contemporary foresight practice has shifted toward structural and trend-based approaches. Corporate foresight emphasizes extrapolating from current trajectories – demographic shifts, technological adoption curves, economic cycles [12; 13]. This methodological choice effectively marginalizes individual agency, treating humans as aggregate populations rather than purposive actors capable of disrupting predicted trajectories.

Where individual agency does appear in futures discourse, it typically takes heroic form. Speculative fiction – particularly science fiction – frequently centers protagonists who challenge and transform their worlds [14; 15; 16]. Ukrainian author Taras Antypovych's Chronos (2022) depicted Russian military aggression scenarios that professional analysts dismissed as implausible [9]. Yet this literary tradition has minimal influence on professional foresight, which treats fiction as imaginative rather than analytical. What remains systematically absent is autocratic agency – the capacity of authoritarian leaders to override economic rationality, institutional constraints, and predicted trajectories through ideologically-driven decisions.

Critical discourse analysis (CDA), pioneered by scholars like Teun van Dijk, Norman Fairclough, and Ruth Wodak, examines how language constructs social reality and reproduces power relations [17; 18; 19]. Van Dijk's socio-cognitive approach emphasizes that discourse reveals mental models and ideologies that shape action [17]. Applications of discourse analysis to futures remain limited but growing. However, systematic analysis of autocratic leaders' discourse as predictive foresight data remains underdeveloped [20; 21].

Generational theory, from Karl Mannheim to contemporary scholars, argues that cohorts shaped by common historical experiences develop distinct worldviews [22; 23]. Leaders born in

the 1940s–1950s experienced formative years during late Stalinism and Cold War, developing worldviews fundamentally different from those who came of age after 1991. Michel Foucault's work on power-knowledge relations demonstrates how what counts as "truth" or "knowledge" is structured by power [26; 27]. Applied to futures: power operates not by prohibiting certain futures but by rendering them unthinkable within regimes of truth.

Three types of agency in futures. To understand why mainstream foresight failed to predict the invasion, we must examine how different practices conceptualize agency in future-making. Type 1: Collective Agency (Corporate Foresight). Corporate and institutional foresight – exemplified by WEF, McKinsey, OECD – focuses almost exclusively on collective phenomena: trends, technologies, demographic shifts, economic cycles [1–3]. Individual humans appear only as aggregate populations or market segments. This methodological choice reflects underlying assumptions that futures emerge from large-scale structural forces and that individual actions average out statistically. This framing renders autocratic agency invisible.

Type 2: Heroic Agency (Speculative Fiction). Science fiction and speculative literature frequently center protagonists who challenge and transform their worlds [15; 16]. Ukrainian authors imagined futures that Western analytical frameworks deemed unthinkable [9]. This literary tradition explores individual agency navigating macro-historical forces, asking whether personal action can disrupt collective trajectories. However, professional foresight minimally engages this tradition. Type 3: Autocratic Agency (Systematically Overlooked). Concentrated power in authoritarian systems enables leaders to disrupt predictions through decisions driven by ideology rather than economic rationality. This is precisely what happened with the Ukraine invasion – economically destructive for Russia, strategically questionable, yet ideologically coherent.

Implication: Foresight must explicitly theorize autocratic agency requiring: (1) systematic discourse analysis of leaders' statements revealing ideological frameworks; (2) generational analysis of leadership cohorts examining how formative experiences shape worldviews; (3) epistemic humility recognizing rationalist model limitations when ideology overrides economics; (4) epistemic justice systematically including analytical voices from threatened peripheries whose proximity provides crucial insights distant objectivity misses.

Content analysis evidence: war and peace discourse. Beyond political leadership discourse, broader cultural-linguistic patterns provide additional evidence of discursive preparation for conflict. Following John Naisbitt's pioneering content analysis methodology from Megatrends (1982) [30] – which demonstrated that analyzing word frequency in published texts reveals emerging societal transformations before they become visible in policy – I examined the usage of war/peace terminology in German, English, and Russian literature across the 20th–21st centuries using Google Books Ngram Viewer.

The patterns are striking and theoretically significant. Figure 1 shows German-language usage of "Krieg" (war) and "Frieden" (peace) from 1900–2022. Sharp growth in war discourse appears four years before WWI (1914–1918) in 1910, and again four years before WWII (1939–1945) in 1935. With the Iraq War (2003), war content growth started in the mid-1990s, producing a third, smaller peak. Notably, peace discourse remains relatively stable and lower throughout, suggesting that preparation for and engagement in major conflicts generates intensified linguistic attention to war as concept and reality.

Figure 2 presents English-language patterns for "war" and "peace" (1900–1950). The visualization reveals similar spikes 3–4 years before both World Wars, with war discourse dramatically elevated during conflict periods. The relatively flat peace discourse suggests that even in English-language literature, active conflict rather than peace-building dominated cultural attention during the first half of the 20th century.

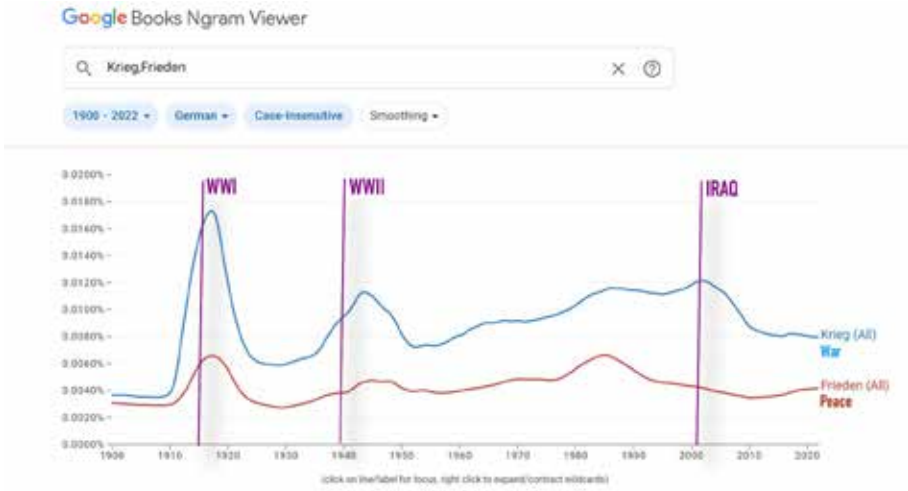

Figure 1: German "Krieg, Frieden" (1900–2022)

Source: Google Books Ngram Viewer

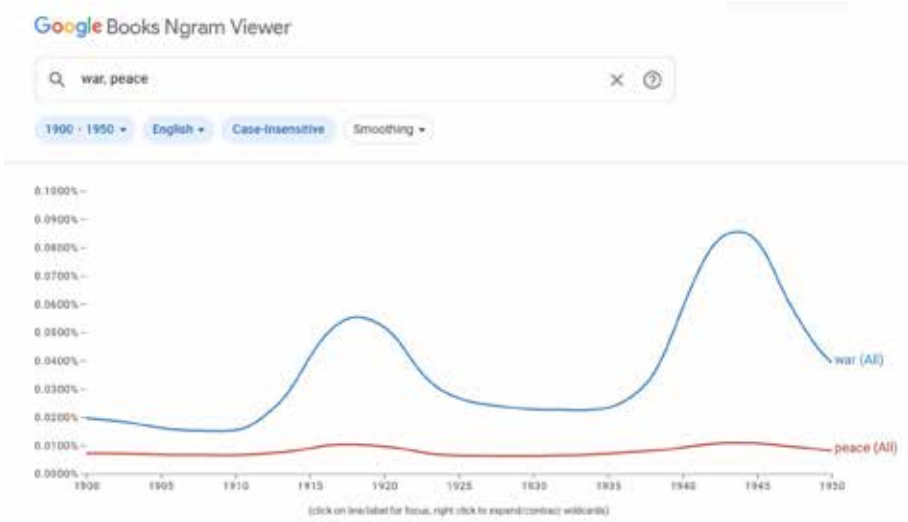

Figure 2: English "war, peace" (1900–1950)

Source: Google Books Ngram Viewer

Most revealing for this study is Figure 3, showing Russian-language patterns for "війна" (war) and "мір" (peace) from 1900-2022. During WWI and WWII, war discourse grew early as expected. However, before WWII the leading indicator was not war usage but the peace discourse! The crucial inversion appears in the post-Cold War period and particularly in the 21st century: while Russia actively prepared for and ultimately launched large-scale military aggression against Ukraine, Russian-language literature increasingly emphasized peace

discourse over war discourse. The word "мір" (peace) shows dramatic growth from 2010 (after the Georgian war) onward, reaching its highest point precisely in 2020–2021 – the period when military buildup around Ukraine and invasion preparation intensified.

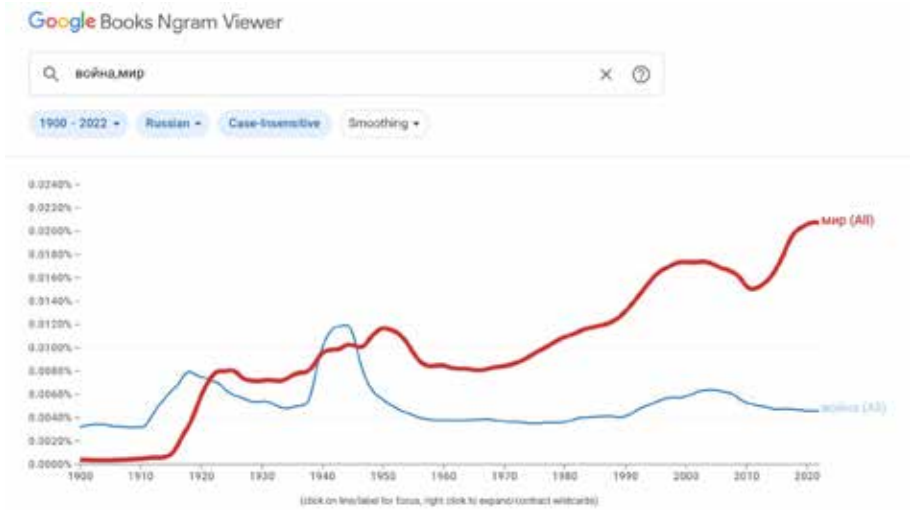

Figure 3: Russian "війна, мір" (1900–2022)

Source: Google Books Ngram Viewer

This discursive pattern suggests what might be termed "peace-washing" – the rhetorical emphasis on peace even while preparing for war. Unlike Germany and Britain, whose literary discourse during wartime honestly reflected war's reality, contemporary Russian discourse exhibits systematic disconnect between linguistic production (peace rhetoric: "we bring peace to Russian people in Ukraine") and material preparation (military buildup around Ukrainian borders, aggressive foreign policy escalation). This aligns with the consistent framing of Russian actions as "peacekeeping operations", "denazification", and "special military operation" rather than war. Naisbitt's methodological insight – that analyzing what people write reveals more than what governments announce – proves particularly valuable here [30]. The contrast between Russian peace discourse explosion and actual military aggression exemplifies the kind of discursive hypocrisy that critical discourse analysis can detect but which rationalist foresight frameworks systematically miss.

Toward discourse-informed foresight. Integrating critical discourse analysis of autocratic leadership into foresight practice requires fundamental methodological reconceptualization. Rather than treating political discourse as rhetorical noise external to "real" structural drivers, foresight institutions must recognize leadership discourse as constitutive data revealing ideological commitments that shape action trajectories. The methodological shift involves four interconnected dimensions: (1) systematic longitudinal analysis of political leaders' discourse in high-risk contexts – authoritarian regimes with concentrated power, revisionist states challenging international order, societies experiencing generational leadership transitions; (2) applying critical discourse analysis frameworks drawing on van Dijk's ideological analysis, Foucault's genealogical methods, and Koselleck's temporal semantics [17; 26; 23]; (3) generational

analysis examining how leadership cohorts' formative historical experiences structure their "horizons of expectation"; (4) developing integration mechanisms ensuring discourse analysis complements rather than replaces traditional trend-based foresight, incorporating epistemic justice principles [8].

Conclusion. Mainstream foresight's failure to predict Russia's 2022 invasion resulted from systematic methodological choices that privileged certain knowledge forms while excluding others. Corporate and institutional foresight focused on trends, technologies, and aggregate populations, rendering autocratic agency invisible. When Ukrainian analysts warned based on proximity, historical memory, and discourse analysis, their knowledge was dismissed as "biased".

This paper makes four contributions to futures studies: (1) identifying and theorizing three distinct types of agency in futures discourse – collective agency privileged by corporate foresight, heroic agency explored in speculative fiction, and autocratic agency systematically overlooked; (2) proposing critical discourse analysis of political leadership as essential foresight methodology complementing traditional approaches; (3) providing preliminary content analysis evidence of "peace-washing" discursive pattern in Russian-language literature before 2022 invasion; (4) arguing for epistemic justice in foresight practice. Future research requires systematic CDA of complete discourse corpus, comparative cases, indicator development, and predictive testing. For foresight institutions: create dedicated capacity for discourse analysis; train analysts in CDA methods; build longitudinal databases; establish partnerships with regional analytical centers; include explicit "autocratic disruption" scenarios in planning; examine epistemic exclusions in current practices.

References

1. World Economic Forum. The Global Risks Report 2021. Geneva : WEF, 2021.
2. European Commission. 2021 Strategic Foresight Report. Brussels : European Commission, 2021.
3. McKinsey Global Institute. The Future of Work After COVID-19. McKinsey & Company, 2021.
4. Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93. No. 5. P. 77–89.
5. Kofman M. Russian Performance in the Russo-Georgian War Revisited // War on the Rocks. 2018.
6. Razumkov Centre. Russian Military Aggression Against Ukraine. Kyiv, 2015–2021.
7. National Institute for Strategic Studies. Strategic Priorities for Ukraine. Kyiv : NISS, 2020.
8. Fricker M. Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing. Oxford : Oxford University Press, 2007. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198237907.001.0001
9. Antypovych T. Chronos. Kyiv : Vivat, 2022.
10. Bell W. Foundations of Futures Studies. New Brunswick : Transaction Publishers, 1997.
11. Boulding E. Building a Global Civic Culture. Syracuse : Syracuse University Press, 1988.
12. Sardar Z. The Namesake: Futures; futures studies. *Futures*. 2010. Vol. 42. No. 3. P. 177–184. DOI: 10.1016/j.futures.2009.11.001
13. Rohrbeck R., Schwarz J. The value contribution of strategic foresight. *Technological Forecasting and Social Change*. 2013. Vol. 80. No. 9. P. 1593–1606.
14. Adam B. Time. Cambridge : Polity Press, 2004.
15. Lem S. Solaris. Warsaw : MON, 1961.
16. Dukaj J. Lód [Ice]. Warsaw : Wydawnictwo Literackie, 2007.
17. van Dijk T. Discourse and Power. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2008.

18. Fairclough N. Critical Discourse Analysis. 2nd ed. London : Routledge, 2010.
19. Wodak R., Meyer M. Methods of Critical Discourse Analysis. 3rd ed. London : SAGE, 2016.
20. Andersson J. The Future of the World. Oxford : Oxford University Press, 2018.
21. Jasanoff S., Kim S.H. Dreamscapes of Modernity. Chicago : University of Chicago Press, 2015.
22. Mannheim K. The Problem of Generations. *Essays on the Sociology of Knowledge*. London : Routledge, 1952. P. 276–322.
23. Koselleck R. Futures Past. New York : Columbia University Press, 2004.
24. Hill F., Gaddy C. Mr. Putin: Operative in the Kremlin. Washington : Brookings Institution Press, 2015.
25. Greene S., Robertson G. Putin v. the People. London : Verso, 2019.
26. Foucault M. The Archaeology of Knowledge. New York : Pantheon Books, 1972.
27. Foucault M. Power/Knowledge. New York : Pantheon Books, 1980.
28. Inayatullah S. Questioning the Future. 3rd ed. Tamsui : Tamkang University Press, 2007.
29. Tidström A. Foucault, futures studies. *Futures*. 2021. Vol. 133. Article 102825. DOI: 10.1016/j.futures.2021.102825
30. Naisbitt J. Megatrends. New York : Warner Books, 1984.

ПОЗА РАЦІОНАЛІСТСЬКИМ ФОРСАЙТОМ: ЧОМУ ДИСКУРС-АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА ВАЖЛИВИЙ ДЛЯ ПЕРЕДБАЧЕННЯ КРИХКИХ МАЙБУТНІХ

Неждана Кузьміна
Приватна білінгвальна школа,
Гробакова 11, 851 02, Братислава 5, Словаччина
https://orcid.org/0009-0006-7872-8765

Провідні інституції форсайту всебічно не змогли передбачити повномасштабне вторгнення Росії в Україну 2022 року, попри чіткі попереджувальні сигнали в автократичному дискурсі та застереження українських аналітиків. Цей системний провал виявляє фундаментальні методологічні обмеження сучасного корпоративного та інституційного форсайту. Хоча престижні організації, як-от Всесвітній економічний форум, McKinsey та Стратегічний форсайт ЄС, присвячують значні ресурси аналізу трендів і технологій, вони систематично ігнорують автократичну агентність, сконцентровану в авторитарних системах. Ця стаття аргументує, що інтеграція критичного дискурс-аналізу політичного лідерства в методологію форсайту могла б усунути катастрофічні сліпі плями. Спираючись на критичний дискурс-аналіз ван Дейка, концептуалізацію влади-знання Фуко, темпоральну семантику Козеллека та методологію контент-аналізу Найсбіта, пропонуємо дослідити, як дискурс автократичних лідерів розкриває ідеологічні зобов'язання та ревізіоністські амбіції, які раціоналістичні моделі пропускають. Попередній контент-аналіз термінології війна / мир у німецькій, англійській та російській літературі (1900–2022) за допомогою Google Ngram виявляє разючий патерн peace-washing у російських текстах перед вторгненням 2022 року – драматичне зростання дискурсу миру під час військового нарощування. Цей розрив ілюструє дискурсивне лицемірство, яке критичний дискурс-аналіз виявляє, але раціоналістичні фреймворки пропускають. Провал є прикладом епістемічної несправедливості – систематичної делегітимізації знання на основі позиції того, хто знає, а не якості доказів. Українське знання, засноване на близькості та історичній пам'яті, було відкинуте західними інституціями як упереджене. Стаття робить такий внесок: (1) ідентифікація трьох типів агентності в дискурсі майбутнього – колективної, героїчної та автократичної; (2) пропозиція критичного дискурс-аналізу як суттєвої методології форсайту; (3) надання попередніх емпіричних доказів peace-washing; (4) аргументація на користь епістемічної справедливості – систематичного включення

голосів із загрожених периферій, близькість яких надає вирішальні інсайти. Стаття надає теоретичне підґрунтя для майбутніх досліджень систем раннього попередження на основі дискурсу.

Ключові слова: форсайт, дискурс-аналіз, автократична агентність, епістемічна несправедливість, війна в Україні, контент-аналіз, peace-washing, дослідження майбутнього, раціоналістичний ухил, критичний дискурс-аналіз.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 166–176
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 166–176

УДК 165.6/.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.18

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ІННОВАЦІЇ В ПІДХОДАХ К. ПОППЕРА ТА Г. РАЙХЕНБАХА ДО ПРОБЛЕМИ ІНДУКЦІЇ.

Георгій Кулебякін
Національний університет біоресурсів і природокористування України,
кафедра філософії та міжнародної комунікації
вул. Героїв Оборони, 15, 03041, м. Київ, Україна

У статті аналізуються епістемологічні інновації в підходах К. Поппера та Г. Райхенбаха до проблеми індукції, що сформувалися в контексті позитивістських дискусій і суперечок у філософії науки першої половини XX століття.

Показано, що Поппер і Райхенбах, попри спільне визнання логічної парадоксальності індукції, виявленої в традиції Д. Юма, пропонують принципово різні стратегії її філософської інтерпретації, що виявляється в поглибленні епістемологічного аналізу наукового знання та переосмисленні його нормативних засад у межах позитивної філософії. Зокрема, відмова Поппера від індуктивного обґрунтування супроводжується розробкою критеріальної моделі наукової раціональності, зорієнтованої на фальсифікацію і критичне усунення помилок, тоді як програма Райхенбаха спрямована на формалізацію індукції в термінах імовірнісної логіки та фреквентизму з подальшим збереженням можливості раціонального виправдання виведення універсальних висловлювань, що виражають закони.

У такий спосіб демонструється, як дискурс щодо проблеми індукції трансформується з питання логічного доведення універсальних тверджень у ширший епістемологічний проєкт, який зачіпає статус теоретичного знання, умови його раціональної прийнятності та різні, подеколи епістемологічно протилежні форми наукового реалізму. Особливу увагу приділено аналізу відмінностей у розумінні наукової раціональності, істинності, статусу універсальних законів і, як наслідок, форм наукового реалізму в межах цих підходів.

У статті аргументується, що таке розходження між критичним (гіпотетичним) реалізмом Поппера й науковим реалізмом Райхенбаха відображає глибший епістемологічний конфлікт між стратегією усунення індукції та стратегією її раціоналізації, який визначив усю траєкторію подальших дискусій у позитивістській та аналітичній філософії науки.

Ключові слова: індукція, проблема індукції, теорії, закони, імовірність, реалізм, епістемологія, раціональність, обґрунтування, фальсифікація, виправдання, істина.

Постановка проблеми. Проблема індукції, сформульована в класичному вигляді Д. Юмом, виявила логічну необґрунтованість переходу від скінченної множини спостережень до універсальних (загальних) тверджень, чим поставила під сумнів можливість раціонального обґрунтування наукового знання, що спирається на досвід. У XX столітті ця проблема набуває центрального значення у філософії науки, трансформуючись із логічної суперечності в ширше епістемологічне та методологічне питання.

У межах позитивної філософії XIX–XX століть проблема індукції дедалі частіше розглядається у зв'язку зі статусом законів природи, каузальності та наукової раціональності. Ще в І. Канта індуктивне пізнання інтерпретується як таке, що спирається не на аподиктичний доказ, а на регулятивний принцип розуму, який приписує розглядати природу як закономірну. Далі О. Конт вибудовує позитивну філософію так, ніби проблема індукції взагалі не є суттєвою, епістемологічно обходячи її стороною, стверджуючи, що

© Кулебякін Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

закони природи трактуються як стійкі емпіричні регулярності, а індукція розуміється як метод виявлення цих регулярностей; відповідно, припущення про закономірність природи приймається як методологічний (можна сказати, прагматичний) постулат науки, а не як трансцендентальна умова. Водночас пізніше Дж.-С. Мілль продемонструє, що з індукцією «не все так просто», і обґрунтує всю значущість проблеми індукції у фундаментальній «Системі логіки». Ці епістемологічні підходи – від Канта до перших позитивістів – по суті наново формують у дусі Ф. Бекона уявлення про те, що індукція виявляється можливою лише остільки, оскільки природа підпорядковується стійким і повторюваним закономірностям, чи то, як у Канта, у вигляді трансцендентальної умови можливості досвіду та наукового пізнання, чи то, як у Бекона, у вигляді єдиного надійного засобу виведення універсальних тверджень з емпіричного матеріалу.

Новий і ще більш значущий етап осмислення проблеми індукції пов'язаний із публікацією «Логіко-філософського трактату», в якому Л. Вітгенштайн, слідом за Юмом, підкреслює логічну невиправданість індукції, чим повертає проблему в центр філософсько-наукових дискусій у середовище логічного позитивізму [1, с. 81–82]. У міжвоєнний період на сторінках журналу Erkenntnis розгортаються інтенсивні дебати в межах логічного позитивізму, де обговорюється можливість логічного або ймовірнісного виправдання індукції і, ширше, нормативні підстави наукового знання.

У цьому контексті суперечка між К. Поппером і Г. Райхенбахом набуває ключового значення: Поппер послідовно відмовляється від індуктивного обґрунтування, переосмислюючи наукову раціональність у термінах фалібілізму та фальсифікаціонізму, тоді як Райхенбах прагне зберегти індукцію шляхом її ймовірнісної реконструкції, обстоюючи нормативний і реалістичний статус науки. Саме через цю полеміку проблема індукції постає як вузловий епістемологічний пункт, що виявляє розходження між конкурувальними моделями наукової раціональності та формами наукового реалізму, а також поглиблює епістемологічний аналіз науки в межах позитивної філософії, справляючи тривалий вплив на аналітичну філософію та філософію науки XX–XXI століть.

Аналіз досліджень та публікацій. Класичні праці Поппера, починаючи з «Логіки наукового дослідження» (1934), у дослідницькій традиції розглядаються як радикальний розрив з індуктивізмом. Проблема індукції в них переосмислюється як проблема статусу універсальних законів і теоретичних систем, а наукова раціональність визначається через фальсифікацію, критику та усунення помилок. Натомість Райхенбах від свого дисертаційного дослідження до статей у журналі Erkenntnis 1930-х років, зокрема «Über Induktion und Wahrscheinlichkeit» (1935), розвиває імовірнісно-індуктивну модель наукового знання, спрямовану на розширення епістемології імовірності, її застосування до проблеми індукції та раціональне пояснення передбачувальної сили теорій. У межах цієї полеміки індукція перестає бути суто логічною проблемою та набуває чітко вираженого епістемологічного виміру.

У сучасній літературі суперечка між Поппером і Райхенбахом інтерпретується як конфлікт між двома моделями наукової раціональності та, ширше, між різними версіями наукового реалізму. Так, М. Нойбер показує, що позиція Райхенбаха може бути витлумачена як форма наукового реалізму з елементами прагматичного інструменталізму в імовірнісному підтвердженні, як альтернативна радикальному верифікаціонізму [2, с. 20]. Водночас Л. Вігнеро та С. Венмакерс демонструють, що в сучасних аналітичних реконструкціях епістемологія Поппера (через концепції truthlikeness/verisimilitude) зберігає чітку реалістичну інтенцію без апеляції до класичного обґрунтування [3].

Сучасні автори наголошують, що «розв'язання» Поппером проблеми індукції слід розуміти як радикальне переформулювання епістемологічного завдання. І. Ґреттен-Ґіннес

демонструє, що попперівська критика індукції нерозривно пов'язана з логікою формування універсальних теорій і проблемами істини та демаркації [4]. У цьому контексті фальсифікаціонізм постає як альтернативна логіка наукового контролю, а не як заперечення емпіричної раціональності. Власне як принципово інноваційний епістемологічний підхід до наукового пізнання розуміють і проєкт Рейхенбаха, зокрема Ф. Еберхард, К. Глаймур, У.-Ч. Салмон, П. Рур. Вітчизняні дослідження цієї проблематики залишаються фрагментарними, однак Д. Сепетий реконструює позицію Поппера як цілісну неоправдальну концепцію раціональності, що поєднує відмову від індуктивного обґрунтування зі збереженням критеріїв раціонального вибору теорій.

Метою статті є реконструкція та порівняльний аналіз підходів Карла Поппера і Ганса Райхенбаха до проблеми індукції як ключового епістемологічного вузла філософії науки першої половини XX століття. Дослідження зосереджене на виявленні епістемологічних інновацій, сформованих під час їхньої полеміки, та на аналізі того, як відмова Поппера від індуктивного обґрунтування та ймовірнісна реконструкція індукції Райхенбаха виражають конкурентні моделі наукової раціональності й наукового реалізму та відображають внутрішній розвиток позитивної філософії, що призвів до трансформації нормативних уявлень про науку.

Підхід Поппера до проблеми індукції. Поппер виходить із визнання аргументу Юма про логічну необґрунтованість індуктивних узагальнень, але робить із нього радикальніший висновок: якщо індуктивні висновки не є логічно виправданими, їх не слід вважати складником наукового методу взагалі. Так, проблема індукції як обґрунтування переходу від кінцевого числа спостережень до універсальних законів оголошується хибною: наука не потребує такого переходу.

Так, Поппер пропонує не просто аналіз проблеми індукції, а своє універсальне вирішення цієї проблеми. З одного боку, він слідом за Кантом стверджував, що наші теорії про світ формулюються a priori, з іншого – він на відміну багатьох не вважав, що ці теорії істинні. Тому наукове пізнання починається не з досвіду, а з a priori висунутих гіпотез, які мають статус сміливих припущень і принципово не претендують на істинність. Роль досвіду веде не до підтвердження теорій, а до їх критичної перевірки: теорія вважається науковою остільки, оскільки вона допускає можливість свого спростування. Тому замість індуктивного нарощування достовірного знання Поппер пропонує модель наукової раціональності як процесу висування гіпотез і їх постійного критичного відбору [4, с. 110]. Основні аргументи Поппера проти звичного індуктивізму лаконічно висловив Д. П. Сепетий: «Не існує індуктивної логіки, немає правильної індуктивної процедури, немає способу гарантувати істинність наших теорій або навіть високу ймовірність того, що вони правильні або породжують правильні передбачення» [5, с. 73]. Так, Поппер пропонує замінити індукцію принципово іншим підходом, і на основі логічної та епістемологічної критики індукції Поппер доходить того, що індукції немає місця ні в науковій діяльності, ні в логіці й методології науки, про що він і пише, по суті, на самому початку «Логіки наукового дослідження»: «Дехто, хто вірить в індуктивну логіку, охоче зазначає, спільно з Райхенбахом, що принцип індукції без сумнівів приймається цілою наукою і що жодна людина, дійсно не може сумніватися в цьому принципі й у повсякденному житті. Проте навіть припустивши це, оскільки вся наука може помилятися, я все одно повинен стверджувати, що принцип індукції є зайвим і що він має призводити до логічних неузгодженостей» [6, с. 6].

Надалі Поппер стверджує, що не існує логічно коректного виведення зі скінченної множини минулих спостережень (1) до універсального закону або (2) до твердження про

майбутнє. При цьому він заперечує не значущість досвіду як такого (у чому його часто звинувачували), а індуктивне обґрунтування теорій. Теза Поппера має логіко-епістемологічний характер, а не емпіричний, і відтворює проблему індукції частково в дусі Юма та Вітгенштайна (з того, що Сонце сходило щодня, не випливає, що воно зійде завтра). Спотворення попперівського антиіндуктивізму, на які вказує Сепетий [5, с. 73], часто пов'язані саме зі змішуванням логіко-епістемологічного та емпірико-практичного рівнів: відмова від індукції стосується лише логічного виправдання універсальних тверджень і прогнозів. Для Поппера ні повторюваність, ні регулярність спостережень не можуть гарантувати істинності загального закону; зв'язок між минулим досвідом і майбутнім завжди опосередкований теоретичними припущеннями. Самі спостереження не задають критеріїв істотності; їх задають теорії (як гіпотези), що не виводяться логічно з даних спостереження, тому теорії логічно передують спостереженню.

Водночас такий підхід викликав подібні радикальні інтерпретації нівелювання ролі досвіду через те, що вступає в напруження з реальною практикою науки, де емпіричний матеріал виконує евристичну й орієнтувальну функцію у висуванні гіпотез: історично важко заперечувати, що аномалії, регулярності та результати експериментів часто спрямовують дослідницьке мислення і, як надалі показував І. Лакатос, модифікуючи методологію Поппера, динаміка науки не зводиться до суто «гіпотетичного» породження теорій, незалежного від попереднього досвіду.

Отже, на відміну від Юма, Вітгенштайна та Віденського гуртка, які переважно демонстрували логічну неспроможність індукції як методу обґрунтування, Поппер посідає радикальнішу позицію: він відкидає індукцію і як виправдання, і як фактично використовуваний метод побудови теорій: «На мою думку, індукції взагалі не існує. Тому виведення теорій із сингулярних висловлювань, "верифікованих досвідом" (щоб це не означало), логічно неприпустимо...» [6, с. 12]. Через це його розв'язання проблеми індукції торкається не лише епістемологічного статусу знання, а й інтерпретації загальної наукової практики, що й зумовлює дискусійність попперівської програми.

В «Objective Knowledge: An Evolutionary Approach» Поппер зберігає антиіндуктивізм, але суттєво змінює аргументацію і реформулює проблему індукції, пов'язуючи її (в дусі Б. Рассела) з раціональним статусом універсальних законів і теорій: «Я хотів би, як і Рассел, пов'язати проблему індукції з універсальними законами чи науковими теоріями» [7, с. 8]. Під впливом фундаментальної праці Рассела «Human Knowledge: Its Scope and Limits» [8] він зміщує фокус на те, як наука працює з універсальними теоретичними твердженнями за умов відсутності їх логічного обґрунтування. Водночас Поппер наполягає, що індукції немає місця в методологічному ядрі науки: замість спроб обґрунтувати індукцію як форму виведення (Райхенбах, Ґреллінґ, частково Гемпель) або секуляризувати її (Вітгенштайн, Вайсман, сам Поппер у «Логіці наукового дослідження»), він обстоює підхід, у межах якого універсальні закони лишаються гіпотезами, відкритими для емпіричного спростування. Загалом, розв'язання проблеми індукції він виводить із фальсифікаціонізму та фалібілізму, реформулюючи проблему індукції у формі трьох базових питань:

L.1 «Чи можна істинність деякої пояснювальної універсальної теорії виправдати "емпіричними причинами", тобто припущенням істинності певних перевірочних висловлювань або висловлювань спостереження (які, можна сказати, ґрунтуються на досвіді)» [7, с. 6].

L.2 «Чи можна істинність чи хибність певної пояснювальної універсальної теорії виправдати "емпіричними причинами", тобто чи може припущення істинності певних перевірочних висловлювань виправдати істинність чи хибність універсальної теорії» [7, с. 6].

L.3 «Чи може прийнятність, з погляду істинності або хибності, деяких конкурувальних універсальних теорій порівняно з іншими бути виправдана емпіричними причинами» [7, с. 6].

На перше запитання, «L.1», Поппер, незважаючи на критику Юма, відповідає негативно, і, розуміючи, із чого виходить Поппер, даючи таку відповідь, це стає менш несподіваним, адже для Поппера наукові теорії можуть бути підтверджені лише в тому випадку, якщо вони витримують серйозні спроби їх спростування. Це він протиставляє індуктивному методу, у якому теорії підтверджуються через накопичення спостережень. Для Поппера абсолютно всі наукові теорії та закони слід розглядати лише як гіпотези або здогадки / припущення, які потенційно можуть бути спростовані, і їх істинність неможливо виправдати ані спостереженнями, ані будь-якою кількістю перевіряльних висловлювань. Тут можна згадати відому методологічну максиму Поппера: «…через досвід ми можемо судити про хибність якогось висловлювання, але ніколи про його істинність» [6, с. 25]. Власне, тому на «L.2» Поппер дає позитивну відповідь бо йдеться, зокрема, про встановлення хибності. На L.3 Поппер також дає позитивну відповідь і третє питання, по суті, репрезентує підстави його «теорії раціонального вибору» (preference), адже навіть якщо в нас недостатньо підстав для встановлення істинності теорії, виходячи виключно з досвіду, у нас є всі підстави для того, щоб віддати перевагу тій чи іншій теорії на основі емпіричних причин. У підсумку Поппер зводить проблему індукції до питання про істину та її критерії. Після знайомства з «теорією відповідності»

(Т-схемою) А. Тарського він визнає принципову можливість об'єктивної істини, але трактує «наукову істину» як регулятивний принцип: прогрес науки – це рух від проблеми до проблеми, де теорії не доводяться, а перевіряються і потенційно спростовуються; тому «наукова істина» завжди постає як ad interim, а методологія має бути зорієнтована на пошук помилок і фальсифікацію а не на підтвердження істинності.

Звідси випливає його негативне ставлення до будь-яких спроб «позитивного» індуктивного виправдання. Він пише: «І все ж таки ясно, що "індукція" – у сенсі позитивної відповіді на HL (формулювання проблеми індукції у варіанті Юма) або L1 – індуктивно неправильна й навіть парадоксальна. Адже з позитивної відповіді на L1 випливає, що наш науковий опис світу є приблизно правильним. (З цим я згоден, незважаючи на мою негативну відповідь на L1)» [7, с. 10]. Поппер доповнює свою позицію, говорячи про те, що ми як вид, по суті, надзвичайно розумні тварини, які намагаються всіма силами виявити справжні закономірності навколишнього світу. Для Поппера, які б методи ми не використовували, наші шанси виявити ці справжні закономірності завжди будуть малі, і в наших теоріях завжди буде багато помилок. Від цих помилок нас не вбереже ні деякий «канон індукції» (як принцип одноманітності природи), ні верифікаціонізм, ні щось інше. Саме тому Поппер і пропонує розуміти гіпотези, теорії і навіть закони як припущення / здогадки, і саме тому він виражає характерно інструментальний погляд на наукову істину.

На підставі цього можна встановити, що вся епістемологія Поппера, що почалася ще в «Логіці наукового дослідження», спрямована на подолання класичного ідеалу остаточного обґрунтування знання, Поппер пропонує необґрунтувальну (non-justificationist) модель раціональності, з основами у вигляді інструментального розуміння істинності наукового знання та фальсифікаціонізму, в межах якої наукове знання є принципово гіпотетичним і завжди відкритим до перегляду. У межах цієї моделі істина зберігає статус регулятивного ідеалу, але позбувається функції фундаментальної епістемологічно-метафізичної підстави. Наукові теорії, згідно з Поппером, не підтверджуються і не виправдовуються (ні емпірично, ні логічно, ні ймовірно; вони можуть лише тимчасово витримувати критику

й тим самим демонструвати більш високий рівень правдоподібності (verisimilitude) порівняно з конкуруючими гіпотезами. Раціональність науки, отже, зміщується з питання про те, чому ми можемо вважати теорію істинною, на питання про те, як ми можемо виявляти й усувати помилки в наших теоретичних побудовах.

Підхід до проблеми індукції Г. Райхенбаха. Райхенбах, на відміну від Поппера, розглядає імовірність як ключову категорію наукової методології, зосереджуючись на проблемі індукції та статусі імовірнісного знання. Він послідовно обґрунтовує тезу, що встановлення будь-якого емпіричного закону передбачає понадемпіричне ймовірнісне припущення: перехід від скінченної множини спостережень до універсальних або квазіуніверсальних тверджень можливий лише через введення ймовірнісної структури, не виведеної безпосередньо з досвіду. Звідси випливає його позиція: без імовірнісної інтерпретації індуктивних висновків неможливо раціонально пояснити передбачувальну силу науки та її спрямованість у майбутнє. Райхенбах розвиває цю лінію, трактуючи причинність і закономірність як статистично стійкі структури, що виявляються індуктивно; відповідно, імовірність постає водночас методологічним інструментом і необхідною умовою раціонального пояснення та передбачення, а проблема індукції – вихідним пунктом нового розуміння епістемології ймовірності [9, с. 359].

Саме в цьому контексті виразно вбачається розходження між програмами Райхенбаха і Поппера. Якщо для Райхенбаха ймовірність покликана компенсувати неможливість логічного виправдання індукції, зберігаючи нормативний ідеал наукової раціональності, то Поппер інтерпретує апеляцію до ймовірності як продовження стратегії обґрунтування (justification) в ослабленій формі. На його думку, імовірнісні індуктивні логіки не усувають проблему індукції, а лише маскують її, підміняючи вимогу логічного виправдання вимогою раціональної прийнятності.

Після 1934 року та виходу першого видання «Логіки наукового дослідження» програма Поппера стикається з хвилею критики, насамперед з боку самого Райхенбаха (згодом – О. Нейрата, Е. Цильзеля, К. Ґреллінґа, Г. Райла та ін.). Полеміка розгортається на сторінках журналу Erkenntnis (див. [10; 11]) навколо критеріїв емпіричності теоретичних систем, статусу індукції та можливості раціонального обґрунтування наукового знання, фіксуючи фундаментальне розходження між фальсифікаціоністською програмою Поппера та імовірнісно-індуктивним проєктом логічного емпіризму Райхенбаха. Зокрема, на сторінках Erkenntnis Райхенбах неухильно опонує Попперу в питаннях антиіндуктивізму, фальсифікаціонізму та розуміння законів природи і, говорячи про весь попперівський проєкт, який той вибудовує, починаючи з «Логіки наукового дослідження», пише: «…тези, які захищаються в книзі Поппера, здаються мені цілком неспроможними… Ми не маємо жодного права на метафізичну віру, і якщо ми задовольнимося попперівським розв'язанням цієї проблеми, то це означатиме кінець усієї наукової філософії» [11, с. 267].

Поппер декларує повну відмову від метафізичних припущень, однак, на думку Райхенбаха, фактично вводить неемпіричне й нелогічне припущення щодо раціональної обов'язковості принципу фальсифікації, заснованого на фалібілізмі. Це припущення не виводиться ні з логіки, ні з досвіду і приймається як віра в певний метод наукового дослідження, що й дає змогу Райхенбаху говорити про «метафізичну віру», неприйнятну для філософії та методології науки. Водночас Поппер наполягає, що жодна теорія не може бути остаточно підтверджена, а наука прогресує через спростування, а не верифікацію, пропонуючи інструментальний підхід – у дусі О. Конта та Ч. Пірса – розуміти наукове знання як завжди тимчасове й неповне. Саме це, однак, приводить Райхенбаха до висновку, що попперівський підхід фактично утверджує «метафізичну віру» в можливість відокремлення

науки від остаточного обґрунтування знання, що, на його думку, загрожує самій науковій філософії, перетворюючи знання на щось фундаментально невизначене [10, с. 340].

Обстоюючи необхідність індукції, Райхенбах розглядає конвенціональні теорії її виправдання, близькі до підходів Е. Маха і П. Дюгема: «Принцип індукції не є твердженням про фізичний світ, а лише становить упорядковувальний принцип науки» [12, с. 340], – однак доходить висновку, що таке тлумачення є методологічно та епістемологічно недостатнім. Якщо принцип індукції розуміти виключно як правило впорядкування емпіричного матеріалу, то він втрачає когнітивний статус і не пояснює раціональної переваги між конкурувальними гіпотезами: у такому разі сумісні з фактами теорії були б рівноправними, а пріоритет простіших і прогностично успішних залишався б незрозумілим.

Натомість Райхенбах наполягає, що принцип індукції функціонує не як довільна угода, а як понадемпіричне припущення (posit), без якого неможлива сама постановка емпіричних законів та ймовірнісних тверджень. Він підкреслює, що цей принцип не може бути ані логічно доведений, ані емпірично підтверджений, однак у науковій практиці з ним поводяться як з істинним, оскільки він виражає фундаментальну настанову на стійкість і повторюваність частот (закономірностей) у природі: «Імовірнісне твердження про окреме буття не можна характеризувати як істинне або хибне. Тому воно саме по собі не є твердженням у загальноприйнятому значенні цього слова, а лише постулатом або припущенням (posit). Таке припущення є твердженням, з яким ми поводимося як з істинним, хоча його істиннісне значення залишається невідомим» [13, с. 343].

Відмовляючись від апріористського обґрунтування цього принципу в кантівському сенсі, Райхенбах зберігає мотив трансцендентального аргументу: емпіричне знання передбачає прийняття певної недоведеної, але методологічно необхідної передумови. У «Causality and Probability» [12, с. 333] ця передумова постає як принцип індукції, який виправдовується не як логічна істина і не як конвенція, а як раціональна ставка науки на впорядкованість світу, підкріплена аргументами про збіжність частот і вкорінена в когнітивних звичках дослідника. Саме так він тлумачить індукцію як *принцип одноманітності природи*. Така позиція все ще частково нагадує Маха, який писав: «Ми не повинні вважати основами дійсного світу ті інтелектуальні допоміжні засоби, якими ми користуємося для постановки світу на сцені нашого мислення» [14, с. 432]. Водночас, попри спільність критики метафізичного реалізму та визнання конструктивного характеру наукових понять, епістемологічно підходи принципово різняться: для Маха метод науки – організація досвіду без онтологічних зобов'язань, тоді як для Райхенбаха – неминуча когнітивна ставка на впорядкованість світу, виражена в принципі індукції як posit. Саме тому Райхенбах не може прийняти формулу Маха без істотних застережень: те, що Мах називає «інтелектуальними допоміжними засобами», Райхенбах розглядає як необхідні, хоча й недоведені умови можливості наукового знання.

Отже, Райхенбах сприймає індукцію не як безумовний апріорний закон і не як лише інструмент пізнання, а як методологічно необхідне, проте принципово невиправдовуване понадемпіричне припущення, з яким наукове мислення змушене поводитися як з істинним, попри неможливість встановити його істиннісне значення ані логічним, ані емпіричним шляхом. У цьому сенсі індукція в Райхенбаха постає не як конвенція чи евристичне правило, а як раціональна ставка науки на стійкість і повторюваність природних процесів, без якої неможливі ні формулювання емпіричних законів, ні побудова ймовірнісних узагальнень.

Подальшу методологію Райхенбаха доцільно репрезентувати у двох тезах: (1) індукція не забезпечує достовірного знання, але може бути раціонально реконструйована як процедура оцінки ймовірностей, заснована на стійких статистичних регулярностях; (2) навіть

якщо ми не можемо абсолютно обґрунтувати принцип, висновки за яким мають лише ймовірнісний характер, для практичних цілей нам цього і не потрібно. Наслідки першого тезису виявилися важливими не лише для філософії та логіки, а й для науки загалом: у дискусіях про індукцію розуміння ймовірності істотно розширюється завдяки спробам Райхенбаха створити повноцінну ймовірнісну логіку, витоки якої пов'язані з Дж. Булем, А. де Морганом та Р. фон Мізесом. Визнаючи юмівський тезис про логічну необґрунтованість індукції, Райхенбах робить конструктивний висновок: якщо наука фактично спирається на індуктивні процедури, то філософія науки повинна реконструювати їх раціональний статус в іншій логічній формі, і саме тут починається його проєкт – побудова індуктивної та ймовірнісної логіки як епістемологічно легітимного доповнення до дедукції.

Ключовий крок Райхенбаха полягає в пов'язанні ймовірності з логічною структурою наукового твердження: теорії та закони або безпосередньо виражають статистичні закономірності, або – навіть будучи формально універсальними – мають епістемічний сенс лише тією мірою, якою підтримуються процедурами ймовірнісного підтвердження й передбачення. Так, логіка науки має містити правила переходу від даних досвіду до гіпотез, що не забезпечують аподиктичної істинності, але гарантують раціональну орієнтацію на майбутнє.

Поряд із розвитком індуктивних логік Райхенбах і Мізес формують частотну інтерпретацію імовірності, яку також називають статистичною, фізичною або емпіричною. Її сутність полягає у визначенні ймовірності події як межі відносної частоти її спостереження в довготривалій серії однорідних повторюваних експериментів або спостережень, що детально проаналізовано, зокрема, Б. ван Фраассеном, а також Д. Аткінсоном і Дж. Пайненбургом. Підхід, спрямований на перегляд класичних комбінаторних визначень імовірності, встановлює об'єктивний орієнтир для наукових тверджень про ймовірності та відмежовує їх від суб'єктивних ступенів віри. Детальніше про засновки й епістемологічні наслідки фреквентизму Райхенбаха – Мізеса я також писав у межах роботи «Проблема індукції та епістемологічні основи імовірності», де показано, як нова інтерпретація імовірності, розроблена в працях Райхенбаха і Мізеса, була спрямована на перегляд класичних визначень імовірності, що сходили до ранньої комбінаторної традиції Паскаля – Байеса та не відповідали вимогам сучасної науки [15, с. 177]. При цьому головна теза їхнього проєкту полягає в тому, що навіть за відсутності спостережуваної межі ймовірнісне знання зберігає раціональний сенс як орієнтація на ідеалізовану граничну структуру, що слугує нормою для оцінки й корекції емпіричних очікувань.

Наслідки другого тезису – розроблення прагматичного виправдання індукції, завдяки якому Райхенбах розширює епістемологію імовірності до рівня методологічної нормативності. Він визнає, що індукція не може бути доведена, але стверджує, що раціональний вибір методу можливий за критерієм успішності: якщо у світі є стійкі регулярності, то індуктивні й імовірнісні методи є єдиним способом їх виявлення та використання для передбачення; якщо ж регулярностей не існує, то жодна методологія взагалі не здатна забезпечити успіх. Як наслідок, Райхенбах пропонує своє розв'язання, стверджуючи, що, по суті, ми нічого не втрачаємо, використовуючи принцип індукції, навіть якщо в окремому випадку висновки виявляться хибними; якщо ж вони виявляться істинними – ми виграємо все.

Під час дискусій із Поппером, Райхенбах, зокрема, формулює «прагматичний підхід» до проблеми індукції, в якому ми апелюємо виключно до корисності та незамінності індукції, беручи до уваги лише її пояснювальний, передбачувальний та впорядковувальний потенціал. Цей підхід, наприклад, Г. Фейґл дуже вдало описує як vindication (виправдання), а не justification (обґрунтування), оскільки Райхенбах наголошує, що якщо через

суперечливість індукції обґрунтувати сам цей принцип майже неможливо, то нам узагалі не слід цього робити, а натомість слід буквально виправдати цей принцип «практикою». Цю аргументацію Райхенбаха чітко виклав В.-Ч. Салмон: «Одним із ключових кроків у розв'язанні Райхенбахом проблеми індукції було його визнання того, що необхідним є виправдання правила, а не доведення фактичного стану справ, такого як одноманітність природи. Водночас він стверджував, що індукцію слід прийняти, оскільки при її використанні можна здобути все і нічого не втратити. Структура його аргументу дуже схожа на парі Паскаля; він прагне не виправдати віру в твердження, а радше виправдати практику. Саме через це Райхенбах схарактеризував своє виправдання індукції як прагматичне» [16, с. 99].

Підсумовуючи, перший тезис фіксує відмову Райхенбаха від класичного уявлення про індукцію як процедуру, що забезпечує достовірне або кумулятивно виправдане знання: індуктивні висновки не можуть мати статусу логічної необхідності, адже виходять за межі спостереженого і не виключають спростування. Проте із цього не випливає, що індукція є ірраціональною чи методологічно довільною: її можна раціонально реконструювати в термінах імовірності як частотної характеристики стійких статистичних регулярностей, змістивши фокус із виправдання істинності законів на умови раціональної прийнятності ймовірнісних оцінок. Другий тезис виражає прагматичну трансформацію проблеми: неможливість абсолютного обґрунтування принципу індукції не є фатальною для наукової раціональності, оскільки для практичних цілей достатньо того, що індуктивні процедури систематично поліпшують прогнози та орієнтують наші дослідження в умовах невизначеності.

У сукупності обидві тези задають центральну установку методології Райхенбаха: наукова раціональність не потребує ані достовірного знання, ані абсолютних підстав, але передбачає інституціоналізацію невизначеності та свідоме прийняття понадемпіричних передумов. Індукція в цьому підході втрачає статус класичного епістемічного фундаменту й постає як раціонально реконструйована стратегія роботи з імовірнісними структурами світу, в якій виправдання замінюється оцінюванням, істина – імовірністю, а ідеал достовірності – ідеалом методологічної ефективності та прогностичної спроможності.

Висновки. Зіставлення програм Поппера і Райхенбаха показує, що дискусія навколо індукції фіксує не окрему методологічну розбіжність, а переломний етап в еволюції позитивної філософії: перехід від класичної проблеми логічного виправдання універсальних тверджень до ширшого епістемологічного проєкту, спрямованого на аналіз умов раціональності науки.

Поппер радикалізує аргумент Юма, перетворюючи його на негативний методологічний імператив: оскільки індукція не має логічного виправдання, її слід усунути з ядра наукового методу. Наука постає як система гіпотез, підданих дедуктивній критиці та потенційній фальсифікації, а раціональність переосмислюється як здатність усувати помилки без процедур позитивного підтвердження; істина зберігає регулятивний статус, але відривається від ідеї накопичення виправданого знання та імовірнісного «підкріплення» теорій.

Райхенбах, навпаки, приймає критику Юма як заборону аподиктичного обґрунтування, але робить із неї конструктивний висновок: якщо наука фактично орієнтована на прогноз і майбутнє, філософія науки має реконструювати раціональний статус цих практик. Його інновація полягає в заміні ідеалу достовірності процедурною моделлю імовірнісної раціональності, де індукція тлумачиться як оцінювання ймовірностей на підставі стійких статистичних регулярностей. У межах позитивної філософії це означає розширення епістемології імовірності: замість двозначної логіки істинності вводиться простір ступенів підтвердження та правил імовірнісного виведення, доповнений прагматичною валідацією індукції як раціонально переважної стратегії за умов невизначеності. Тут епістемологічна

проблематика трансформується в нормативне питання вибору правил дії за невизначеності, тобто в проєкт, що зближує філософію науки з теорією раціонального рішення, але не редукує її до психофізіології.

У цьому протиставленні виявляється трансформація дискурсу: у Поппера аргумент Юма веде до «секуляризації» раціональності через критику й фальсифікацію, у Райхенбаха – до «ймовірнісної раціоналізації» наукової практики через реконструкцію індукції та розвиток індуктивної й імовірнісної логіки. Установлено, що обидві стратегії долають класичний ідеал остаточного обґрунтування, але по-різному: у Поппера – через негативну епістемологію (логіку спростування, методологічну асиметрію істини і хибності), у Райхенбаха – на позитивній реконструкції обмеженої раціональності (правила підтвердження, шкала впевненості, статистична структура світу як мінімальна ставка). Так, проблема індукції перетворюється на засіб переопису науки – або як критичного механізму відбору теорій, або як імовірнісного апарата орієнтації у світі, де знання за визначенням (у дусі Поппера) є фалібілістичним, але все ж нормованим.

Узагальнено показано, що дискурс навколо проблеми індукції стосується статусу позитивної філософії як «наукової філософії»: попперівська відмова від виправдання веде до методологічного мінімалізму, тоді як проєкт Райхенбаха прагне зберегти нормативну теорію підтвердження. Реконструкція двох моделей наукового прогресу – усунення помилок і підвищення правдоподібності в Поппера та зростання імовірнісного підкріплення у Райхенбаха – демонструє, що дискусія про індукцію стала ключовим каналом розширення предметності позитивної філософії: від логіки доведення до епістемології наукової практики, зорієнтованої на подальші стратегії демаркації знання, передбачення, ухвалення рішень і керування невизначеністю.

Список використаної літератури

1. Вітгенштейн Л. Tractatus logico-filosoficus. Філософські дослідження. Київ : Основи, 1995.
2. Neuber, M. Reichenbach: scientific realist and logical empricist? Synthese 199, 8875–8897 (2021). https://doi.org/10.1007/s11229-021-03186-5
3. Vignero, Leander & Wenmackers, Sylvia. (2021). Degrees of riskiness, falsifiability, and truthlikeness. A neo-Popperian account applicable to probabilistic theories. 10.48550/arXiv.2107.03772.
4. Grattan-Guinness, I. (2004). Karl Popper and the "The Problem of Induction": A Fresh Look at the Logic of Testing Scientific Theories. Erkenntnis (1975-), 60(1), 107–120. http://www.jstor.org/stable/20013246
5. Karl Popper's solution to the problem of induction and the non-justificationist conception of rationality» / D. Sepetyi // Актуальні проблеми духовності: зб. наук. пр. Кривий Ріг, 2021. Вип. 22. С. 70–92. https://doi.org/10.31812/apd.v0i22.4447.
6. Popper K. The Logic of Scientific Discovery. London, New York : Routledge Classics, 2005.
7. Popper, K. Objective Knowledge: An Evolutionary Approach. Oxford, England : Oxford University Press. 1972.
8. Russell. B. Human Knowledge: Its Scope and Limits. George Allen & Unwin London. 1948.
9. Eberhardt, F. and C. Glymour, 2011, 'Hans Reichenbach's Probability Logic', in D. M. Gabbay, J. Woods and S. Hartmann (eds.), Handbook of the History of Logic, Vol. 10, Amsterdam : Elsevier.
10. Popper, K., & Reichenbach, H. (1932). Zuschriften an die Herausgeber. Ein Kriterium des empirischen Charakters theoretischer Systeme. Erkenntnis, 3. 1909–1953, 2 volumes, M. Reichenbach and R.S. Cohen, (eds.)

11. Reichenbach, Hans (1935). Über Induktion und Wahrfcheinlichkeit. Erkenntnis 5 (1) C. 267–284.
12. Reichenbach, M., & Cohen, R. S. (Eds.). (1978). Hans Reichenbach: Selected Writings 1909–1953 (Vols. 1–2). D. Reidel Publishing Company.
13. Reichenbach, Hans (1949). The theory of probability. Berkeley, University of California Press.
14. Mach, Ernst. Die Mechanik in ihrer Entwickelung: historisch-kritisch dargestellt. F. A. Brockhaus. Leipzig. 1883.
15. Кулебякін, Георгій. (2023). Проблема індукції та епістемологічні основи імовірності. InterConf. 164–183. https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.08.2023.014
16. Salmon, W.C. Hans Reichenbach's vindication of induction. Erkenntnis 35, 99–122 (1991).

EPISTEMOLOGICAL INNOVATIONS IN THE APPROACHES OF K. POPPER AND G. REICHENBACH TO THE PROBLEM OF INDUCTION

Georgiy Kulebyakin
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
Department of Philosophy and International Communication
Heroiv Oborony St., 15, 03041 Kyiv, Ukraine

The article analyzes epistemological innovations in the approaches of Karl Popper and Hans Reichenbach to the problem of induction, formed in the context of positivist disputes and discussions in the philosophy of science in the first half of the 20th century.

It is shown that, despite the general recognition of the logical undecidability of induction revealed in the tradition of D. Hume, Popper and Reichenbach offer fundamentally different strategies for its philosophical interpretation, which is expressed in the deepening of the epistemological analysis of scientific knowledge and the rethinking of its normative foundations within the framework of positive philosophy. In particular, Popper's rejection of inductive justification is accompanied by the development of a criterion model of scientific rationality, focused on falsifiability and critical elimination of its sides, while Reichenbach's program is aimed at formalizing induction in terms of probabilistic logic and frequentism, with the subsequent preservation of the possibility of rational justification for the derivation of universal statements expressing laws.

Thus, it demonstrates how the discourse on the problem of induction is transformed from the question of the logical proof of universal statements into a broader epistemological project that affects the status of theoretical knowledge, the conditions for its rational acceptability, and various, sometimes epistemologically opposite forms of scientific realism. Particular attention is paid to the analysis of differences in the understanding of scientific rationality, the status of universal laws and, as a consequence, the forms of scientific realism within the framework of these approaches. The article argues that the discrepancy between Popper's critical (presumptive realism) and Reichenbach's scientific realism reflects a deeper epistemological conflict between the strategy of eliminating induction and the strategy of rationalizing it, which determined the entire trajectory of subsequent discussions in positivist and analytic philosophy of science.

Key words: induction, problem of induction, theories, laws, probability, realism, epistemology, rationality, justification, falsification, validation, truth.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 177–182
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 177–182

УДК 130.2:792(477):316.77
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.19

КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ У ВІРТУАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОМУ ВИМІРІ РЕАЛЬНОСТІ

Катерина Матвєєва
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,
кафедра філософії і педагогіки
проспект Дмитра Яворницького, 19, 49005, м. Дніпро, Україна
https://orcid.org/0000-0002-9245-5373

У статті досліджується феномен культурної ідентичності українського театру у віртуально-комунікативному вимірі реальності. Актуальність питання етнокультурного самоусвідомлення української нації та ідентифікації її культури в сучасному інформаційному просторі постає як беззаперечна реальність, адже внаслідок тривалої гібридної війни північного сусіда проти ідентичності українського народу та його культури формувалося викривлене інформаційне поле у свідомості частини людей як на теренах України, так й у міжнародних світових виданнях. Виявлено, що інформаційна дійсність, яка моделює та співтворить український театр, містить три сегменти культурного простору, пов'язані між собою: духовний, технічний та соціальний. Акцентується на світоглядно-ціннісній позиції театральних діячів та розуміння ними культурних сценаріїв у формуванні образу національного архетипу крізь контент на персональних сторінках у соціальних мережах. Проблематика драматургічних творів постає важливим елементом осмислення і репрезентації культурної ідентичності українського театру у віртуально-комунікативному просторі, в яких відображено філософію, світоглядну й життєву позицію авторів. Виявлено, що у створенні драматургічного твору може проявлятись і фактор несвідомого афекту, що дає змогу відчути автору екзистенційне переживання задоволення та проявитися прихованим смисловим проєкціям. Водночас окреслені особливості етнічної культури як фундамент національної – здатність самовідтворюватися. Національна культура (театр), що вміщує в себе культурні традиції етносу нації як основне джерело зберігання автентичності, світобачення й філософії українського народу, у своїй динаміці мають етапи розвитку: зародження, утвердження, трансформація, стагнація і знов відродження у новій формі. Отримано висновки, що світ віртуально-комунікативної реальності є способом поширення в міжнародному інформаційному просторі практик українського театру з його культурними традиціями як прояв культурної ідентичності етносу нації, що водночас репрезентує українські гуманістичні ідеали та розширює можливості транскультурного діалогу.

Ключові слова: український театр, філософія, культурна ідентичність, світогляд, драматургія, соціальні мережі, гібридна війна.

Усвідомлення ідентичності української нації та її культури в сучасному соціокультурному просторі постає як беззаперечна реальність. Російсько-українська війна яскраво показала і ще раз довела невідповідність дійсності штучно створеного стереотипу радянської влади про братні народи України – росії, якого дотримується російська федерація. Етнічні й культурні відмінності очевидні: ментальність, мова, світоглядно-ціннісні уявлення, морально-етичні норми тощо. Однак результатом тривалої гібридної війни північного сусіда проти ідентичності українського народу та його культури створювало викривлене інформаційне поле у свідомості частини людей як на теренах України, так й у міжнародних світових виданнях. Ідеться про маніпуляцію свідомістю крізь видавничу справу, на радіо, телебаченні, засобами інтернет-ресурсів. Звісно, також мали величезний

© Матвєєва К., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

вплив на «розмивання» ідентичності українців насильницька зміна населення, розділення родин (втрата коріння, адже саме єдність родини надає сили і впевненість у собі), часи Голодомору, репресії та інші нищівні для української культури соціокультурні процеси, які й гальмували розвиток української національної культури. На сучасному етапі російсько-української війни, на думку Я. Верменич і О. Ясь, «гібридний конфлікт є формою когнітивної війни, де боротьба ведеться за програмування, та особливо – за перепрограмування мислення, в результаті якого повністю змінюються мовні конструкції і норми, формується свідомість, нездатна на відсторонене критичне судження» [3, с. 60]. На нашу думку, світоглядні цінності в суспільства з утвердженою культурною ідентичністю етносу нації змінити неможливо, адже фундамент формування національного характеру, мислення й моделей поведінки закладається ще в дитинстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Функціонування аксіосфери суспільства у віртуально-комунікативному просторі розглянуто в статті Ж. Денисюк, в якій авторка визначає середовище інтернету як «поєднання інформаційно-комунікативного й технічного складника із соціокультурним, що стало уособленням та синонімом інформаційного суспільства і його розвитку, головним чинником та виразником світової глобалізації» [5, с. 179], концептосферу медіатизації культури та її вплив на сучасний соціокультурний простір досліджував А. Левченко [8]. Проблематиці взаємовпливу соціальних мереж і масової культури присвячена стаття О. Гаврилюк та А. Гнатюк [4].

Практики сучасного українського театру у вимірі інтернет-культури висвітлювали Т. Гуменюк [11], К. Матвєєва [9], [10], Т. Хвостова [15] та ін. Інформаційну агресію як прояв гібридної війни проти ідентичності української нації, її ідеології, історії та культури досліджували Я. Верменич та О. Ясь [3]. Критичний аналіз проблематики ідентичності українського театру здійснювали О. Бондарева [1], С. Васильєв [2], Н. Корнієнко [7], Ю. Мельничук [12] та ін. О. Клековкін [6] аналізує українсько-московські театральні стосунки, і відзначає іншість вимірів двох культур, що проявлено у відмінностях світосприйняття, моделях поведінки тощо.

Ю. Мельничук у своїй статті «Український театр на шляху до власної ідентичності: історичні передумови, виклики та перспективи» зазначає, що «саме європейські фестивалі відкрили українським театральним діячам очі на власну ідентичність, змусили дати відповідь на світоглядні питання: що є український театр, до якої культури ми належимо?» [12, с. 153]. Так, важливо окреслити фактори, які впливають на формування культурної ідентичності українського театру під час гібридної російсько-української війни у віртуально-комунікативному просторі.

Мета статті – висвітлити чинники, що формують культурну ідентичність українського театру у віртуально-комунікативному вимірі реальності.

Культурна ідентичність є впливовим фактором, насамперед, у процесі самоусвідомлення й духовного розвитку нації, зокрема формування й утвердження світоглядно-ціннісної сфери, моделей поведінки, національного характеру й мислення. О. Рафальський та З. Самчук засвідчують, що «“матриця” культурної ідентичності задається “ядерними” компонентами (мова, культурна традиція, світоглядні цінності), причетність до яких забезпечує людину відчуттям стабільності й непорушності буття і “периферійними компонентами” (норми, обряди, ритуали, звичаї), які мають варіативний, мінливий характер» [14, с. 435]. Так, український театр з утвердженою культурною ідентичністю етносу нації можна вважати духовним центром української культури й нації, що репрезентує мову, культурні традиції та світоглядні цінності задля самоусвідомлення як на сценах театрів, так й у віртуально-комунікативному вимірі реальності.

У сучасному інформаційному просторі засобами штучного інтелекту (далі – ШІ) створюється дедалі більше інформаційного сміття (поява блогерів, тематичних пабліків тощо із серверами в різних країнах світу, що поширюють фейкову інформацію). Зокрема, рф вкладає величезні ресурси на створення сайтів з маніпулятивними даними, на основі яких можуть навчатися моделі машинного навчання. І користувачі мовних моделей ШІ не завжди використовують критичне мислення щодо отриманої згенерованої інформації, що збільшує обсяг недостовірних, маніпулятивних даних у віртуально-комунікативному просторі.

Крім того, фактор вільної, відкритої інформаційної взаємодії в соцмережах людей з недостатнім рівнем знань особливостей, відмінностей, функцій та значення української культури в процесі самоусвідомлення та формування української нації можуть створювати інформаційний шум, що вносить ще більше плутанини в питаннях ідентичності української художньої культури й театру зокрема. Такі процеси є наслідком маніпулятивної інформації щодо розмивання міжкультурних меж у театральному просторі.

Відкритий доступ до персональних сторінок у соціальних мережах представників української театральної спільноти дає змогу глядачеві й поціновувачам українського театру краще пізнати його філософські погляди, цінності, світоглядну й життєву позицію. Тобто сприйняття через суто професійні якості постатей українського театру доповнюється створенням духовної комунікації у віртуальному вимірі реальності.

Тож, можемо засвідчити, що інформаційна дійсність, яка моделює та співтворить український театр, містить три сегменти культурного простору, пов'язані між собою: духовний, технічний та соціальний. Духовний вимір визначаємо світоглядно-ціннісними орієнтирами людини (театральної спільноти), технічний вимір – світ цифрових технологій (інформаційний простір), соціальний – простір створення інформаційної дійсності в процесі комунікативної взаємодії / дискусій (вербальна й невербальна компоненти).

Наступний чинник, що впливає на образ культурної ідентичності українського театру, – драматургічні твори, розміщені у вільному доступі на просторах інтернету, в яких висвітлюються філософська, аксіологічна, морально-етична, естетична компоненти, що співзвучно світогляду драматургів і проблематиці, яка є для них важливою (сфера стосунків, гендерна нерівність, наслідки травмівного досвіду воєнних дій тощо). У створенні художнього твору може проявлятись і фактор несвідомого афекту. Згідно з психологією творчості, роль інстинктивної основи в художньому створенні дає змогу автору відчути екзистенційне переживання задоволення [13, с. 252] та проявитися прихованим смисловим проєкціям (як спосіб вирішення особистісних підсвідомих бажань, архетипів, травм).

Також беззаперечним залишається той факт, що кожна людина бачить, трактує та пропонує вирішення питання відповідно до власного світогляду, ціннісних орієнтирів, рівня культурної свідомості й етнічного самоусвідомлення.

Трансляція і відкритий доступ до дискусій творців української театральної культури в межах театральних фестивалів є ще одним майданчиком у створенні та поширенні культурної ідентичності українського театру. І варто наголосити, що культурна ідентичність етносу нації може відродитись або утвердитись, адже формується в кожній людині насамперед у процесі становлення на етапі родинного виховання в дитинстві (через колискові, народні казки, пісні й звичаї), становлення національної ідентичності припадає на підлітковий і юнацький вік, що характеризується самоусвідомленням себе як частини нації, тоді як соціальна ідентичність у процесі життєдіяльності має здатність змінюватись або утворюватися нова (професійна, гендерна, релігійна, територіальна, групова тощо).

Так, світоглядно-ціннісний вимір діячів театру як форма індивідуального буття та розуміння базисних культурних сценаріїв виявляються засадничими в процесі утвердження

ідентичності української культури (театру) як у творчій діяльності, так й у віртуально-комунікативному просторі. Адже в період визвольної російсько-української війни, серед іншого, знов активізувався процес самоусвідомлення нації, повернення ментально-архетипічного фундаменту. І надзвичайно важливо доносити український погляд на сутність речей, без домішку російських інформаційних маніпуляцій, особливо публічно активним користувачам із широкою аудиторією підписників на сторінках соціальних мереж.

Варто наголосити на особливості етнічної культури як фундаменту національної самовідтворюватися. Національна культура (театр), що містить культурні традиції нації як основне джерело зберігання автентичності, світобачення й філософії українського народу, у своїй динаміці мають етапи розвитку – зародження, утвердження, трансформація, стагнація і знову відродження у новій формі [10, с. 31]. Рафальський і Самчук етап стагнації визначають як анабіотичний стан і підкреслюють креативний потенціал культури (етап накопичення потенційної енергії – К.М.), що відбувається в період катаклізмів чи зовнішніх руйнівних чинників. В анабіотичному стані культура може перебувати навіть століттями до моменту чиєїсь зацікавленості, що виявляється як пасіонарний поштовх й активізує процес пробудження, динамічного відродження та вплетення архаїки в актуальну реальність.

Водночас віртуально-комунікативний вимір реальності дає змогу налагодити міжкультурні зв'язки та поширювати національний архетип (використання метафор та асоціацій, породжених народною космогонією, музичність, українські музичні інструменти, пластичність, поетика, колір) крізь фото- / відеофрагменти або повноцінні вистави українського театру зі сформованою культурною ідентичністю, розміщених у вільному доступі в соціальних мережах, YouTube, цифрових театральних архівах [16] тощо.

Висновки. Так, сучасні процеси утвердження ідентичності української нації та культури мають глибоке коріння та притаманну українському народу світоглядно-аксіологічну сферу буття, що й виражається в міжкультурних відмінностях. І світ віртуально-комунікативної реальності – це потужне поле для поширення інформації, яка буде або утверджувати культурну ідентичність українського театру, або віддаляти й розмивати архетипічні ознаки етносів, зокрема українського. Поле інформаційно-комунікаційних технологій є способом поширення в міжнародному інформаційному просторі практик українського театру з його культурними традиціями як прояв культурної ідентичності (світобачення, мислення, національного характеру й архетипу етносу нації), що водночас репрезентує українські гуманістичні ідеали та розширює можливості транскультурного діалогу.

Список використаної літератури

1. Бондарева О. Є. Формування ідентичності сучасної української драми (ретроспектива і перспектива). *Трансформація суспільних відносин в умовах цивілізаційних змін* : кол. моногр. Харків : СГ НТМ «Новий курс», 2023. С. 194–213.
2. Васильєв С. Український театр від Союзу до Майдану. *Сучасне мистецтво*, 2014. Вип. 10. С. 50–57.
3. Верменич Я., Ясь О. Український проєкт на перехресті культур та ідентичностей: українсько-російське пограниччя як простір «зіткнення цивілізацій» / За ред. В. Смолія. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2022. 78 с.
4. Гаврилюк О., Гнатюк А. Взаємовплив соціальних мереж і масової культури: роль і значення алгоритмів. *Питання культурології*, 2023. Вип. 42, С. 90–101. DOI: https://doi.org/10.31866/2410-1311.42.2023.293710
5. Денисюк Ж. З. Культурне середовище інтернету у функціонуванні аксіосфери суспільства. *Культура України*. 2017. Вип. 58. С. 177–184

6. Клековкін О. Ю. Мистецтвознавство як геополітичний проект. Всеукраїнський лекторій ф-ту культури і мистецтв «Мистецтво. Війна. Ми»: Олександр Клековкін. *YouTube*. 2022. 24 трав. URL: https://www.youtube.com/watch?v=4D5nU6Y4BEo (дата звернення: 25.01.2026)
7. Корнієнко Н. Театр майбутнього – траєкторія кванту. Порядок, відкритий для випадковості (театрознавство інших вимірів). Київ : Дух і літера, 2025. 464 с.
8. Левченко А. В. Концептосфера медіатизації культури. *Культура і сучасність : альманах*, 2023. № 2. С. 27–32.
9. Матвєєва К. Інформаційно-комунікаційні технології в сучасному українському драматичному театрі. *Наукова молодь-2020* : зб. матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (Київ, 21 жовтня 2020 р.). Київ : ФОП Ямчинський О. В., 2020. С. 76–78.
10. Матвєєва К. В. Культурні традиції в контексті еволюції українського драматичного театру : монографія. Дніпро : ЛІРА, 2024. 200 с.
11. Матвєєва К. В., Гуменюк Т. К. Цифровізація в театральній культурі. *Збірник наукових праць ЛОГОΣ*. 2021. С. 301–303. URL : https://doi.org/10.36074/logos-10.09.2021.92 (дата звернення: 7.04.2023)
12. Мельничук Ю. Український театр на шляху до власної ідентичності: історичні передумови, виклики та перспективи. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. *Мистецтвознавство*. 2021. Вип. 38. С. 151–158.
13. Петрушкевич М. С. Проблема символу і природи творчості у психоаналізі. *Наукові записки. Серія «Філософія»*. Острог : Національний університет Острозька академія, 2010 (6). С. 246-255.
14. Рафальський О. О., Самчук З. Ф. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.
15. Хвостова Т. В. Сучасний український театр у вимірі інтернет-культури. *Культура і сучасність : альманах*. 2023. № 2. С. 39–43.
16. Цифровий театральний архів України. *НСТДУ: сайт*. URL: https://theatre.com.ua/ (дата звернення: 25.01.2026)

AFFIRMING THE IDENTITY OF UKRAINIAN THEATER IN THE VIRTUAL-COMMUNICATIVE DIMENSION OF REALITY

Kateryna Matvieieva
Dnipro University of Technology,
Department of Philosophy and Pedagogy
Dmytro Yavornytskyi av., 19, 49005, Dnipro, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-9245-5373

The article explores the phenomenon of cultural identity of Ukrainian theater in the virtual-communicative dimension of reality. The relevance of the issue of ethno-cultural self-awareness of the Ukrainian nation and identification of its culture in the modern information space is an indisputable reality, because as a result of the prolonged hybrid war waged by Ukraine's northern neighbor against the identity of the Ukrainian people and their culture, a distorted information field has formed in the minds of some people both in Ukraine and in international publications. It has been revealed that the information reality that models and co-creates Ukrainian theater consists of three interconnected segments of cultural space: spiritual, technical, and social. The focus is on the worldview and values of theater figures and their understanding of cultural scenarios in shaping the image of the national archetype through content on personal pages on social networks. The issues raised in dramaturgical works are an important element

in understanding and representing the cultural identity of Ukrainian theater in the virtual-communicative space, reflecting the philosophy, worldview, and life position of the authors. It has been found that the factor of unconscious affect can also manifest itself in the creation of a dramatic work, allowing the author to experience existential satisfaction and reveal hidden semantic projections. At the same time, the outlined features of ethnic culture as the foundation of national culture are self-reproducing. National culture (theater), which encompasses the cultural traditions of the nation's ethnic group as the main source of preserving the authenticity, worldview, and philosophy of the Ukrainian people, has stages of development in its dynamics: emergence, establishment, transformation, stagnation, and rebirth in a new form. The conclusions were reached that the world of virtual-communicative reality is a way of spreading Ukrainian theater practices with their cultural traditions in the international information space as a manifestation of the cultural identity of the nation's ethnic group, which at the same time represents Ukrainian humanistic ideals and expands the possibilities of transcultural dialogue.

Key words: Ukrainian theater, philosophy, cultural identity, worldview, dramaturgy, social networks, hybrid warfare.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 183–189
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 183–189

УДК 323.1(=161.2):141.4:321.011(477) «18/19»
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.20

ІСТОРІОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ КОЛОНІАЛЬНОЇ ТРАВМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ (XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.)

Людмила Мельник
Білоцерківський національний аграрний університет,
соціально-гуманітарний факультет, кафедра філософських та політичних наук
пл. Соборна, 1/8, 09801, м. Біла Церква, Україна
https:// orcid.org/0000-0002-1299-5610

Лариса Синявська
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
ННІ міжнародних відносин, історії та філософії, кафедра історії України
бульвар Шевченка, 81, 18031, м. Черкаси, Україна
https://orcid.org/0000-0001-5575-5775

Ірина Грек
Білоцерківський національний аграрний університет
соціально-гуманітарний факультет, кафедра філософських та політичних наук
пл. Соборна, 1/8, 09801, м. Біла Церква, Україна
https:// orcid.org/0000-0002-0100-0497

Статтю присвячено історіософському аналізу еволюції наративу спокути як ключового механізму подолання колективної колоніальної травми в українській філософській та культурній думці XIX – початку XX століття. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю деколоніального переосмислення національної історії, яка тривалий час сприймалася через призму імперського наративу поразок, що зумовило соціокультурний імператив – простежити перехід від етики страждання до етики політичної відповідальності. Авторки аналізують творчість Тараса Шевченка, який уперше артикулював колоніальну травму як глибокий, онтологічний стан внутрішнього рабства та «колективного гріха».

Криза визвольних змагань поч. XX ст. спричинила перехід наративу спокути від етики страждання до етики політичної дії. Ця трансформація набула двох основних ідеологічних форм, що висунули альтернативні шляхи подолання травми. Так, Д. Донцов трансформував ідеал спокути у волюнтаризм та «етику чину». Він відкинув провінціалізм та гуманістичні ілюзії, замінивши їх на волю до влади, експансії та творчого насильства. Для Донцова спокута – це акт ідеологічної боротьби та самоствердження сильної, «завойовницької» нації. В. Липинський запропонував консервативний наратив спокути. Він ідентифікував причину поразок у внутрішній анархії та «руїнництві» еліт. Його спокута полягала у відновленні порядку та державної дисципліни через утвердження класократії та формування політично відповідальної провідної верстви, наполягаючи на необхідності «знищити анархію насамперед у собі».

Узагальнюючи, дослідження доводить, що протягом XIX – початку XX століття наратив спокути еволюціонував від морально-релігійного обов'язку до політичної та ідеологічної стратегії, що засвідчило дозрівання української філософської думки, яка перейшла від діагностики травми до формування практичних доктрин, що утверджують національну суб'єктність через волю та порядок.

Ключові слова: колоніальна травма, наратив, Т. Шевченко, В. Липинський, Д. Донцов, наратив спокути, етика страждання, етика волі.

© Мельник Л., Синявська Л., Грек І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. Українська історія впродовж XIX–XX століть визначалася статусом колоніальної периферії, що сформувало глибоку колективну травму – культурний та політичний розрив, який позначився на всіх рівнях національної самосвідомості. У сучасному контексті російсько-української війни, це минуле набуває особливої актуальності. Філософське осмислення колоніальної травми та механізмів її подолання стає необхідним для утвердження української суб'єктності та формування стійкого, деколонізованого національного наративу.

Незважаючи на значні здобутки у вивченні українського національного відродження, філософська традиція осмислення колоніальної травми та механізмів її подолання залишається фрагментованою. Проблемне поле дослідження випливає з необхідності вирішити такі теоретичні та методологічні суперечності. По-перше, є епістемологічна потреба переосмислити українську історію: вона досі часто сприймається через призму колоніального бачення як низка поразок, а не як складний, самобутній процес боротьби за існування. Це вимагає залучення новітнього філософського інструментарію, зокрема, постколоніальних студій (Е. Саїд, Г. Співак) та теорії травми (К. Карут, П. Рікер), для деконструкції імперського наративу й формування власного, цілісного бачення. По-друге, на тлі інформаційних війн та імперських маніпуляцій гостро постає соціокультурний імператив – ідентифікація та аналіз еволюції «наративу спокути». Суперечність полягає у визначенні того, як інтелектуальні ресурси, що протягом двох століть використовувалися для мобілізації духу, трансформувалися, чи відбувся перехід від релігійного месіанізму (етика страждання) до етики політичної відповідальності та суб'єктності (етика волі).

Мета статті – здійснити історіософський аналіз еволюції наративу спокути як ключового механізму подолання колоніальної травми в українській філософській та культурній думці XIX–XXI століть.

Ступінь наукової розробленості проблематики, що стосується історіософського аналізу колоніальної травми та еволюції наративу спокути в українській філософській традиції XIX – поч. XX ст., є фрагментованим, проте спирається на ґрунтовні дослідження в суміжних галузях. Творчість Т. Шевченка в контексті пророчої, месіанської та національно-моральної проблематики глибоко розроблена в працях І. Дзюби, Є. Сверстюка та О. Забужко. Аналіз його ідей про внутрішнє рабство та «колективний гріх» як онтологічний стан слугує основою для діагностики травми. Осмислення української історії через призму колоніалізму та формування національної ідентичності активно ведеться у працях Г. Грабовича, В. Єрмоленка, а також із залученням інструментарію постколоніальних студій (Е. Саїд, Г. Співак).

Виклад основного матеріалу. Філософська традиція осмислення українського минулого в контексті колоніального уярмлення бере свій початок у творчості Тараса Шевченка. Саме він, як головний пророк українського національного відродження, вперше артикулював колоніальну травму не як тимчасову політичну невдачу, а як глибинний, онтологічний стан неправди та несвободи. Мислитель описує рабство в подвійному вимірі: як зовнішнє уярмлення – фізичне та політичне насильство Російської імперії, що представлене образом царя-ката, та як внутрішнє рабство. Найбільша трагедія, на думку поета, полягає в самозреченні та втраті власної гідності, коли нащадки козаків добровільно приймають статус «подножків» і «грязі Москви»:

«Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани
Ясновельможні гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!

Сини сердешної Украйни!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучше, як батьки ходили...» [3]

Цей стан близько стоїть до філософської категорії «несправжності» в екзистенціальній феноменології Мартіна Гайдеггера. У праці «Буття і час» М. Гайдеггер визначає несправжність як буття-у-світі, коли людське існування «загублене в публічності вони». М. Гайдеггер стверджує, що буття-у-світі розчиняється у «вони» і це «вони» відмежовує Dasein від власного буття [1]. Саме таке життя-у-чужому, імперському «вони-світі», що відмежовує українців від їхньої справжньої сутності та історії, Т. Шевченко засуджує як колективний гріх – зраду власного коріння і прийняття «чужої правди». Поет, отже, закладає важливий філософський принцип – подолання зовнішнього рабства неможливе без подолання рабства внутрішнього.

На противагу онтологічному рабству, Т. Шевченко висуває ідеал волі – не просто політичної незалежності, а метафізичного імперативу та єдиної умови справжнього людського буття. Його пророча роль полягає у виступі як свідка і судді, який, подібно до біблійних пророків, викриває гріх і закликає до покаяння. Його поезія є своєрідним актом свідчення за К. Карут, спрямованим на пробудження колективної свідомості, що перебуває в стані амнезії та травматичного заціпеніння.

Так, у Кеті Карут, колоніальна травма розглядається як «незасвоєний досвід», тобто подія настільки радикальна, що вона не може бути інтегрована в момент переживання. Як наслідок, досвід не належить минулому, а постійно повторюється в сьогоденні – у циклічному забутті та політичних поразках. Т. Шевченко, як первинний свідок, використовує свій текст, щоб форсувати повернення цієї витісненої пам'яті. Це єдиний шлях подолати колоніальну «німоту», яка, за К. Карут, є симптомом травми, що не може бути розказана. Мислитель у поемі «Кавказ», щоб розірвати мовчання колоніального простору і примусити народ до дії, закликає, формулюючи моральний імператив:

«Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!» [6]

Проте найгостріша філософська проблема, яку мислитель виявляє через свідчення, – це внутрішнє саморуйнування колоніального суб'єкта. Він фіксує колективну дисоціацію, коли народ, замість боротьби, підтримує систему, що його нищить, перебуваючи в стані травматичного заціпеніння та німоти. Це особливо виявляється в критиці німоти та самозречення:

«Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує! У нас...» [6]

У цих рядках засуджується добровільна згода народу на гніт, замаскована під «благоденствіє». Крім того, поет прямо докоряє національній еліті за зраду гідності:

«Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся…» [6]

Т. Шевченка вражає те, коли «латану свитину з каліки знімають...», коли «кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить». Усе це викликає обурення за рідну Батьківщину, яку сплюндрували московські царі, якій судилося терпіти страждання (Мельник Л., 2007). Так, його свідчення є моральною зброєю, що трансформує пасивне травматичне заціпеніння в моральний імператив боротьби, перериваючи цикл повторення травми через усвідомлене проговорення.

Трагічний героїзм у наративі спокути мислителя має жертовний характер. Поет визнає, що шлях до волі вимагає спокути – крові та страждання:

«Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом» [7].

Ця необхідність жертовності є ключовою для первинної моделі наративу спокути через добровільну, сакральну жертву має настати епоха справедливості.

Шевченків наратив спокути є глибоко месіанським і релігійно-національним. Спокута тут – це не просто політична боротьба, а неминуча подія, яка має очистити землю і народ. Це виражається в таких історіософських концепціях: колективний гріх (зрада, внутрішнє рабство, забуття предків) призводить до циклічності трагедії та страждань; пророчий заклик (слово як моральна зброя, що мобілізує дух) слугує поштовхом до національно-визвольного руху; а спокута (вихід), яка є неминучою розплатою, очищенням через страждання, обіцяє епоху волі «у сім'ї вольній, новій», що веде до формування ідеї воскресіння та національного месіанства. Т. Шевченко, отже, створює фундаментальний каркас, де колоніальна травма фіксується як необхідна передумова для наративу спокути, заснованого на вірності, жертовності та вірі в кінцеве відновлення історичної справедливості:

«І забудеться срамотня
Давняя година,
І оживе добра слава,
Слава України» [7]

Крах Російської імперії та період визвольних змагань (1917–1921) виявили, що Шевченків месіанський, жертовний наратив, хоч і потужний, виявився недостатнім як єдина політична стратегія. Філософи та публіцисти XX століття усвідомили, що для досягнення й утримання державності спокута має бути переведена з релігійно-етичної в площину політичної дії та ідеології. У цей період осмислення колоніальної травми зміщується: вона розглядається як наслідок не лише зовнішнього гноблення, а й внутрішньої політичної неорганізованості та пасивності. Найрадикальнішу трансформацію наративу спокути запропонував Дмитро Донцов. Його волюнтаризм став прямою протилежністю пасивній етиці страждання. Д. Донцов розглядав слабкість української нації як наслідок провінціалізму та ідеалізму, вважаючи, що подолання травми рабства можливе лише через «чин» – активну волю до боротьби. Він замінив Т. Шевченкову месіанську жертву на енергію ненависті та волю до влади. Його наратив спокути полягав у перетворенні національної травми на силу для самоствердження сильної, активної, «завойовницької» нації. Цей рішучий перехід від етики страждання до етики волі Д. Донцов обґрунтовував, вимагаючи відмови від універсалізму та гуманізму на користь національної мети, заявляючи, що український

націоналізм покликаний: «Зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії, – означив я як першу підставу націоналізму, який тут протиставляю драгоманівщині. Другою такою підставою національної ідеї здорової нації повинно бути те стремління до боротьби, та свідомість їх конечности, без якої не можливі ні вчинки героїзму, ні інтенсивне життя, ні віра в нього, ані тріюмф жадної нової ідеї, що хоче змінити обличчя світу. Першу з цих підстав протиставляю тому духовому «кастратству», яке виключало волюнтаристичний чинник з міжнаціонального життя, вірячи сліпо у творчу силу інтелекту. Другу – протиставляю засадничому пацифізмові нашого провансальства, яке вірило у вічний мир ліги націй» [2]. Як бачимо, Д. Донцова воля до життя, до влади, до експансії, до творчості – це етика, що відкидає етику рабів.

Він наголошував на необхідності «завойовницького духу» і творчої агресії для виходу з колоніального стану, утверджуючи, що сильна нація мусить бути творчою, а творчість у нашій добі – це динамізм, неспокій, безперервна боротьба і в ній – ідея творчого насильства» [2].

Так, Дмитро Донцов перетворив ідеал спокути з релігійного покаяння на політичну імперативну дію.

Водночас В'ячеслав Липинський пропонував інший, консервативний шлях подолання колоніальної травми, критикуючи як народолюбство, так і радикальний волюнтаризм. В. Липинський бачив причину історичних поразок не стільки у зовнішньому ворогу, скільки у внутрішній анархії та відсутності провідної еліти. Мислитель стверджує, що українська еліта є найбільшим руйнівником власної держави, оскільки керується не державним інстинктом, а «національним патосом і поривом», тобто емоційною, а не політично відповідальною мотивацією: «Але ж, скажете Ви, мої скептики, хто розвалив оцю Вашу Державу? Чи може натиск зовнішніх сил? Чи не самі інтеліґенти українські підняли проти Українського Гетьмана українське народне повстання? І чи не вложили вони в оце валеня Держави Української весь свій український національний патос і порив? Чи не поставали вони самостійниками, але не тоді, перед війною, коли треба було і панам і народові цю ідею прищепити, а тепер, у власній Державі Українській, і то тільки на те, щоб гасло самостійности від панів вирвати, їх від України відогнати і самім їх місце зайняти? І хіба не злякались оцих розбриканих дітваків пани Ваші, і хіба не повтіїсали вони назад під Москву та Варшаву, за вийнятком Вашого Гетьмана і горсточки Вас, на загибель обреченних?» [3].

Його наратив спокути полягав у відновленні соціального ладу та традицій через утвердження класократії та державницького консерватизму. Його підхід фокусувався на лікуванні травми через політичну відповідальність та внутрішню консолідацію. В. Липинський у праці «Листи до братів-хліборобів» наполягав, що «коли хочемо знищити анархію на нашій землі, то знищімо її насамперед у собі» [3]. Мислитель підкреслював, що лише організована меншість може творити державу, оскільки «всі громадські цінності були завжди створені уміючою панувати над своїми та чужими пристрастями, організованою та непохитною в своїх переконаннях меншістю» [3]. Так, його спокута дорівнювала порядку та державній дисципліні.

Отже, у XX столітті наратив спокути став інструментом ідеологічної боротьби, трансформувавшись від морального імперативу до конкретних політичних доктрин – волі (Д. Донцов) та порядку (В. Липинський), що заклало основу для розуміння суб'єктності як здатності активно творити свою історію.

Висновки. Отже, історіософський аналіз еволюції наративу спокути як ключового механізму подолання колоніальної травми в українській філософській традиції XIX – початку XX століття свідчить про докорінну трансформацію національної свідомості: від

морально-релігійної етики страждання до ідеологічної етики волі та порядку. На початковому етапі в особі Тараса Шевченка колоніальна травма була діагностована не як тимчасова політична невдача, а як онтологічна «несправжність» та колективний гріх – внутрішнє рабство, що підтримувало зовнішнє уярмлення. Наратив спокути в Т. Шевченка набув форми месіанської доктрини, заснованої на етиці жертовності та пророчому заклику до сакральної, очищувальної дії та морального імперативу «борітеся – поборете». Проте крах державності періоду визвольних змагань початку XX століття продемонстрував недостатність суто етичного та жертовного наративу, що спричинило його рішучу політизацію і виникнення двох ключових доктрин. Дмитро Донцов трансформував спокуту у волюнтаризм та «етику чину», замінивши месіанську жертву на волю до влади і «творче насильство», що є прямою антитезою «етиці рабів». Водночас В. Липинський трактував спокуту як шлях до державницького консерватизму та порядку, вважаючи, що подолання травми можливе лише через ліквідацію внутрішньої анархії та формування відповідальної провідної еліти. Так, у період від XIX до початку XX століття наратив спокути еволюціонував від морально-релігійного обов'язку до політичної та ідеологічної стратегії, заклавши основу для розуміння української національної суб'єктності як здатності активно творити свою історію через політичну волю та державницький порядок.

Список використаної літератури

1. Гайдеггер М. Буття і час. 2018. URL: https://lib.sashko.me/files/2021/03/17/10/17/50/buttya-i-chas.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
2. Донцов Д. Націоналізм. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1603/file.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
3. Липинський, В. Листи до братів-хліборобів. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
4. Мельник Л. М. Ідеї національної еліти в історії української політичної думки другої половини XIX ст. : дис. … канд. політ. наук : 23.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 198 с.
5. Шевченко Т. Г. І мертвим і живим і ненародженим. URL: http://litopys.org.ua/shevchenko/shev140.htm (дата звернення: 08.01.2026).
6. Шевченко Т. Г. Кавказ. URL: http://litopys.org.ua/shevchenko/shev140.htm (дата звернення: 08.01.2026).
7. Шевченко Т. Г. Як умру то поховайте… URL: http://litopys.org.ua/shevchenko/shev146.htm (дата звернення: 08.01.2026).

HISTORIOSOPHICAL ANALYSIS OF COLONIAL TRAUMA IN THE UKRAINIAN PHILOSOPHICAL TRADITION (19TH – EARLY 20-TH CENTURY)

Liudmyla Melnyk
Bila Tserkva National Agrarian University,
Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of Philosophical and Political Sciences,
Sobornas quare, 1/8, 09801, Bila Tserkva, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-1299-5610

Larysa Syniavska
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy Educational and Scientific Institute of International Relations, History and Philosophy Department of History of Ukraine
Shevchenko Boulevard, 81, 18031, Cherkasy, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-5575-5775

Iryna Hrek
Bila Tserkva National Agrarian University Faculty of Social Sciences and Humanities,
Department of Philosophical and Political Sciences,
Sobornas quare, 1/8, 09801, Bila Tserkva, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-0100-0497

The article is devoted to the historiosophical analysis of the evolution of the narrative of atonement (or redemption) as a key mechanism for overcoming collective colonial trauma in Ukrainian philosophical and cultural thought of the 19th – early 20th century. The relevance of the study is due to the need for a decolonial rethinking of national history, which was long perceived through the prism of the imperial narrative of defeats, thus necessitating a socio-cultural imperative: to trace the transition from the ethic of suffering to the ethic of political responsibility. The authors analyze the work of Taras Shevchenko, who first articulated colonial trauma as a deep, ontological state of internal servitude and "collective sin".

The crisis of the liberation struggle early 20th century caused the narrative of atonement to transition from the ethic of suffering to the ethic of political action. This transformation took two main ideological forms, proposing alternative ways to overcome the trauma. D. Dontsov transformed the ideal of atonement into voluntarism and the "ethic of the act" (ethic of chyn). He rejected provincialism and humanistic illusions, replacing them with the will to power, expansion, and creative violence. For Dontsov, atonement is an act of ideological struggle and self-affirmation of a strong, "conquering" nation. V. Lypynsky proposed a conservative Narrative of Atonement. He identified the cause of defeats in internal anarchy and the "ruin-making" (ruinnytstvo) of the elites. His atonement consisted in the restoration of order and state discipline through the establishment of classocracy and the formation of a politically responsible leading stratum, insisting on the necessity to "destroy anarchy primarily within oneself".

In summary, the research proves that throughout the 19th – early 20th century, the narrative of atonement evolved from a moral-religious obligation to a political and ideological strategy, testifying to the maturation of Ukrainian philosophical thought, which moved from diagnosing the trauma to formulating practical doctrines affirming national subjectivity through will and order.

Key words: colonial trauma, narrative, T. Shevchenko, V. Lypynsky, D. Dontsov, narrative of redemption, ethics of suffering, ethics of will.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 190–199
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 190–199

УДК 177+2-42/165
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.21

ПІЗНАВАЛЬНІ ЗДІБНОСТІ ЛЮДИНИ В ТРАНСГУМАНІСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Марина Москальчук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра філософії та методології науки
вул. Володимирська, 60, 01601, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0002-3621-7282

У представленому дослідженні здійснено філософський аналіз трансгуманізму як одного з найвпливовіших світоглядів сучасності, що формується на перетині науки, техніки та гуманістичного мислення. Основна увага приділена ідеї можливості радикального вдосконалення людини за допомогою новітніх технологій, зокрема штучного інтелекту, нейроінтерфейсів, біомедичних та генетичних втручань, а також перспективам створення суперінтелекту й переходу до постлюдського стану. Трансгуманізм розглянуто як філософський проект, що випливає з ідеї недосконалості людської природи та здатності людини до самотрансформації. Окреслено історико-філософський контекст формування трансгуманістичних ідей – від античних уявлень про людину та космос, від середньовічного теоцентризму, від гуманістичних ідей епохи Відродження до раціоналізму Нового часу та культу наукового прогресу. Показано, що саме переосмислення ролі розуму, науки та індивідуальної автономії стало основою для виникнення трансгуманізму у XX столітті. Значна увага приділена концепціям Ніка Бострома, зокрема ідеям суперінтелекту, завантаження свідомості та технологічної сингулярності. Досліджено можливі наслідки трансформації когнітивних можливостей людини, зокрема, вплив технологій на особисту ідентичність, моральну автономію та світогляд. Проаналізовано оптимістичні та критичні підходи до трансгуманізму, які пов'язані з ризиками втрати людяності, зростанням соціальної нерівності та потенційним зловживанням науковими досягненнями. Розглянуто етичні проблеми наукової відповідальності та свободи вибору людини щодо використання технологій удосконалення. У контексті морального виміру трансгуманізму розглянута позиція Джуліана Савулеску, який наголошує на необхідності морального вдосконалення людини в умовах швидкого технологічного розвитку. Аналізується ідея біомедичного морального вдосконалення й концепція божественної машини як спроба уникнути аморальних рішень, що водночас порушує питання свободи волі та контролю. Зроблено висновок, що трансгуманізм – це складне та суперечливе явище, яке поєднує прагнення до прогресу та необхідність збереження гуманістичних цінностей. Реалізація цих ідей вимагає високого рівня моральної зрілості, свідомої відповідальності та поєднання наукових розробок й етичних настанов, спрямованих на збереження людської гідності.

Ключові слова: трансгуманізм, суперінтелект, штучний інтелект, постлюдина, нейротехнології, моральне вдосконалення, ідентичність людини, технологічний прогрес.

Постановка проблеми. Останніми роками ми можемо спостерігати, як змінився наш світ, яких значних успіх досягла наука задля покращення й рятування життя людини та природи. Окрім цього, світоглядна парадигма зазнала змін не тільки в науці, а й у техніці, культурі. У результаті це дало змогу по-новому дивитися на людину, її можливості та буття. Саме ці модифікації в науці та культурі привели людство до розвитку штучного інтелекту, нейротехнологій, кібернетики, біоінженерії і цифрових досягнень. Досягнення технологічного світу, які значно вплинули на людину, втілилися у феномені трансгуманізму. Саме трансгуманізм є тим філософсько-культурним феноменом, який доводить,

© Москальчук М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

що є можливість та необхідність удосконалити людину, як у фізичному, так і в інтелектуально-емоційному вимірах.

Одним із переконань трансгуманістів є те, що в майбутньому можна буде вдосконалити інтелект людини та її фізичне тіло. Якщо звернутися до історії, то, людство завжди цікавила природа пізнавальних здібностей: чи все ми можемо пізнати; як влаштований сам процес пізнання; які засоби використовуємо, щоб пізнавальна діяльність почала формуватися; що таке пізнання. Щоб знайти відповіді на ці та інші питання, трансгуманізм пропонує вдосконалити інтелект людини за допомогою використання методів новітніх технологій. У цьому контексті особлива увага має приділятися таким аспектам, як пам'ять, мислення, сприйняття, навчання та людська свідомість. Трансгуманісти переконані, що є можливість підвищити розумові здібності людини та поєднати людський інтелект з інтелектом машини. На їхню думку, це дасть людині змогу повніше реалізувати свої задуми й бажання, залишити слід в історії та певною мірою подовжити власне життя. З огляду на це, проблематика трансгуманізму набуває актуальності й привертає дедалі більше уваги з боку як людей, яких ці ідеї просто цікавлять, так і їхніх активних прихильників. Ми можемо спостерігати, що ідеї трансгуманізму активно обговорюють не лише в наукових колах, а й у повсякденному житті та культурі, яка пропонує численні приклади в літературі й кінематографі. Тому виникає необхідність більш детально розглянути проблему пізнання в межах трансгуманізму, зважаючи на те, наскільки глибоко новітні технології та досягнення науки проникли в життя сучасної людини.

Метою статті є філософський аналіз концепцій удосконалення пізнавальних здібностей людини, що пропонуються трансгуманізмом, а також з'ясування можливих наслідків цих ідей для особистого життя людини, її світогляду та моральних орієнтирів. Окрему увагу приділено питанню, чи не призведуть такі трансформації до втрати людиною власної ідентичності та чи зможе вона зберегти свою людську сутність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ідеї трансгуманізму, зокрема погляди на когнітивні здібності людини, розглядаються у творчості Дж. Гакслі, який у 1957 році ввів у науковий обіг термін «трансгуманізм». Для Дж. Гакслі трансгуманізм відкриває можливість усвідомленого керування власним розвитком людини [5]. Більш ґрунтовно проблематика трансгуманізму розкрита в працях Н. Бострома та М. Мора. Зокрема, Н. Бостром розглядав трансгуманізм крізь призму екзистенційних ризиків для людини, проблем постлюдського майбутнього та етичних наслідків удосконалення мисленнєвих і фізичних можливостей людини [6]. Ідеї трансгуманізму у творчості М. Мора ґрунтуються на гуманістичних засадах [7].

До проблеми пізнавальних здібностей людини та шляхів їх удосконалення звертався Р. Курцвейл, який уважав, що змінити інтелект людини можливо завдяки його поєднанню з машинним інтелектом [8]. Такий підхід дає підстави розглядати пізнання не лише як біологічний процес, а і як гібридну людино-машинну систему. Дж. Савулеску [9] та Д. Пірс [10] були переконані, що завдяки досягненням біології та нейробіології можливо вдосконалити моральні якості людини. А. Кларк і Д. Чалмерс уважали, що когнітивні можливості людини та її свідомість мають технічну основу й містять цифрові та інформаційні складники.

Загалом, проблему трансгуманізму розробляли Ферейдун М. Есфендіарі, відомий також під псевдонімом FM-2030, М.-Л. Мінскі, Р. Еттінгер, Е. Дрекслер, Д. Бойєр, А. Сандберг, Г.-Х. Рейнольдс. Формування трансгуманізму тісно пов'язане з науковою фантастикою, тому його ідеї були широко представлені у творчості Р.Е. Гайнлайна, А.-Ч. Кларка, С.-Г. Лема, О. Гакслі, В. Гібсона, Ф. Діка, які значно сприяли його популяризації.

Трансгуманістичний світогляд також розглядався в критичному ключі. Такі мислителі, як Ф. Фукуяма, Ю. Габермас, М. Сандел, не вбачають у трансгуманізмі позитивних рис і вважають цей феномен небезпечним, оскільки він розглядає людський розум як інструмент, позбавляючи людину автономії та загрожуючи зниженням смислотворчої функції мислення. Серед критиків трансгуманізму варто відзначити Л. Мамфорда, Ж. Еллюля, К. Сейла, Л.Р. Касса, Дж. Брайсона, К. Кроуфорд. Водночас такі мислителі, як Д. Гаравей, Р. Брайдотті, Ф. Феррандо, С. Зоргнер, М. Шилдрик, розвивали гуманістичні ідеї в межах постгуманізму.

Виклад основного матеріалу. Філософія трансгуманізму є викликом для сучасного культурного та цивілізаційного світу. Нові досягнення в галузі техніки й науки набувають дедалі більшої популярності в суспільстві та суттєво впливають на людину, а тому потребують належної реакції та осмислення. Як уже зазначалося, трансгуманізм відстоює ідею можливості вдосконалення не лише фізичних і психічних, а й інтелектуальних характеристик людини. Відповідно, він наголошує на здатності людини змінювати саму себе, тобто переходити від стадії «природної людини» до стану «постлюдини», наділеної розширеними пізнавальними можливостями. Як зазначає сучасний філософ і представник трансгуманізму Нік Бостром: «Трансгуманісти розглядають людську природу як незавершений процес, напівсире начало, яке ми можемо навчитися переробляти бажаним чином. Завдяки відповідальному використанню науки, технологій та інших раціональних засобів ми зрештою зможемо стати постлюдьми – істотами зі значно більшими можливостями, ніж мають сучасні люди» [1].

Як бачимо, трансгуманісти переконані, що людина за своєю природою здатна до глибоких змін: вона може не лише створювати щось нове в світі, а й трансформувати саму себе, як внутрішньо, так і зовнішньо. Розширення та оптимізація пізнавальних можливостей завдяки новітнім технологіям, зокрема нейроінтерфейсам, мозковим імплантам і використанню штучного інтелекту, здатні забезпечити людині посилену пам'ять, прискорене мислення, вищий рівень зосередженості та здатність обробляти складну інформацію. Так, з погляду трансгуманізму, модифікації, яких людина може зазнати, свідчать про її подальшу здатність до культурної еволюції.

Заглиблюючись у світогляд трансгуманізму, ми простежуємо етапи його становлення та ті філософські системи, які істотно вплинули на формування його ідейних засад. Ще з давніх часів людство виявляло інтерес до можливостей удосконалення власного тіла та продовження життя, прагнучи віднайти засоби для досягнення цих цілей. Саме тому в міфології ми натрапляємо на численні спроби осмислити проблему довголіття. Згодом ця ідея опинилася в полі зору алхіміків і мислителів Сходу, для яких продовження людського життя ґрунтувалося на опануванні природи та вибудовуванні з нею гармонійних взаємин. Антична філософія на початковому етапі свого розвитку була зосереджена на пізнанні космосу, його устрою, в якому людина розглядалася як невід'ємна частина цілісного світопорядку. Проте із часом, завдяки софістам і діяльності Сократа, формується розуміння людини не лише як складника світу, а і як особистості, істоти, наділеної душею, внутрішнім світом і розумом, здатним усвідомлювати дійсність та досягати моральних чеснот.

Епоха Середньовіччя принесла інше бачення людини – як гріховної та смертної істоти, головною метою життя якої є прагнення до Бога. Лише Бог, згідно із середньовічною християнською доктриною, є безсмертним і здатним дарувати людині спасіння як у земному, так і в небесному житті. Натомість доба Відродження сформувала зовсім інший погляд на людину, зокрема на її пізнавальні здібності. Мислителі цієї епохи розглядали людину як автономну й вільну особистість, яка у своєму житті повинна спиратися на власний інтелект.

Людина постає як культурна та раціональна істота, здатна самостійно ухвалювати рішення без очікування допомоги від вищих сил. Саме такі погляди сприяли численним відкриттям у науці, географії та культурі й суттєво вплинули на подальший розвиток філософії та науки. Згодом формується доба Нового часу, яка ґрунтувалась на пріоритеті науки та високій оцінці інтелекту людини. Для цієї епохи характерним є переконання, що діяльність людини й ухвалення рішень повинні базуватися на розумі, а сама людина починає осмислюватися як своєрідний механізм. Ці ідеї отримали подальший розвиток у філософії Просвітництва, вони значно вплинули на формування трансгуманістичного світогляду. Епоха Нового часу з її науковими досягненнями остаточно утвердила думку про людину як мислячу істоту, здатну за допомогою власного розуму до змін і реалізації поставлених цілей. У цей період інтелект стає визначальним чинником людського існування, що яскраво відображено у вислові Рене Декарта: «Cogito ergo sum». Мислителі Нового часу були переконані, що саме людський розум дає змогу не лише пізнати світ, а й змінити його. Водночас науковці цього періоду вірили, що наука здатна покращити життя людини, сформувати нові світоглядні орієнтири та розв'язати низку актуальних проблем.

Початок XX століття та стрімкий розвиток науки сприяли формуванню й розвитку трансгуманізму. Досягнення в таких галузях, як генетика, дають нам розуміння того, що в майбутньому ми зможемо зробити людей значно здоровішими та сильнішими. Усе це може призвести до формування нового суспільства – щасливого, зорієнтованого на майбутнє та спрямованого на працю заради спільного блага. Поява штучного інтелекту, розвиток нанотехнологій та ідея технологічної сингулярності відкривають перед людством можливості істотно покращити якість життя. Ці досягнення здатні звільнити нас від низки хвороб, розширити й удосконалити людський інтелект, а також сприяти відновленню та очищенню природи. Паралельно з цим, зокрема в галузі наукової фантастики, поширюються ідеї про те, що із часом люди досягнуть таких технологічних можливостей, які дозволять їм подорожувати космосом і заселяти інші планети. Розвиток комп'ютерних технологій і досягнення медицини докорінно змінять світ, а людина вийде на новий рівень своєї природи, набувши, умовно кажучи, надможливостей. Саме це, на думку прихильників концепції, і є метою трансгуманізму: «Людина залишається людиною, але перевершує себе, реалізуючи нові можливості і для своєї людської природи» [1].

Отже, трансгуманізм у своїй діяльності прагне надати людині нові можливості, виходячи з переконання, що її розвиток ще не завершений, а отже, вона здатна змінювати себе на краще. Однією з ключових трансформацій, які може здійснити людина, є зміна та розширення власних когнітивних можливостей, про що ми вже неодноразово згадували. Саме ці зміни пізнавального світу можуть привести людину до нової форми існування, так званої постлюдини. Завдяки новітнім технологіям, які пропонує сучасний світ, зокрема нейроінтерфейсам, імплантації мозкових чипів, нейрофармакології, а також застосуванню алгоритмів штучного інтелекту, людське мислення може стати значно швидшим й ефективнішим. Це дасть змогу людині обробляти надзвичайно складну інформацію. Окрім того, у перспективі такі зміни вплинуть і на емоційну сферу, розширюючи спектр людських переживань та підвищуючи працездатність задля реалізації власних цілей. Модифікація людського інтелекту, на думку трансгуманістів, створить сприятливі умови для здійснення дедалі складніших і достовірніших відкриттів. Це дасть змогу наблизитися як до наукових, так і до філософських істин, які на сьогодні залишаються прихованими.

Покращення людського розуму може привести до створення суперінтелекту, або надрозумного інтелекту. Відомий шведський філософ і дослідник трансгуманізму Нік Бостром дає таке визначення цьому феномену: «Супперрозумний інтелект (суперінтелект,

який іноді називають «ультраінтелектом») – це інтелект, що здатний радикально перевершувати найкращі людські мізки майже в кожній сфері, зокрема в науковій творчості, загальній мудрості та соціальних навичках» [2]. Людський розум, перетворившись на суперінтелект, буде не просто швидшим, а значно досконалішим й ефективнішим. Реалізація такого інтелекту можлива завдяки спеціальним технічним пристроям, програмному забезпеченню та імплантації чипів у мозок. Це дасть змогу людині самостійно навчатися на власному досвіді відповідно до правил обчислювальної системи, а не діяти виключно в межах алгоритмів, повністю заданих програмістом. Окрім цього, володіючи досконалим розумом, людина зможе краще контролювати як власне мислення, так і саму себе. Такі зміни створять можливість модифікувати не лише інтелектуальні, а й психологічні властивості: розширити творчі здібності, послабити агресивні імпульси, збільшити обсяг пам'яті та набути надзвичайних можливостей в обробці інформації та ухваленні рішень.

Іншим шляхом до створення суперінтелекту є ідея завантаження людського мозку до комп'ютера. Трансгуманісти переконані, що таке завантаження може бути реалізоване шляхом детального сканування структури мозку з подальшим перенесенням її до комп'ютерної системи, де вона виконуватиме ті самі функції, що й біологічний мозок. Ще одним можливим способом є використання досягнень нанотехнологій і нейронауки, завдяки яким стане можливим створення точного зображення мозку, розуміння принципів його функціонування, структури нейронних зв'язків та їх причинно-наслідкових відношень. У перспективі можливе як повне заміщення біологічних нейронів імплантатами, так і повна комп'ютерна симуляція мозку. Завдяки технології завантаження людина потенційно зможе уникнути процесів старіння, а продовження життя стане реальністю через створення копій свідомості. Окрім цього, таке існування може значно зменшити потребу в їжі та житлі. Часткове або повне перенесення розуму в комп'ютерне середовище дасть змогу людині працювати значно швидше, ніж це можливо для біологічного мозку, а також надасть можливості для подорожей і життя за межами Землі, з огляду на перспективи переселення на інші планети.

Такі погляди на людину та її інтелект, а також уявлення про реальну можливість його трансформації в перспективі спонукали багатьох науковців і філософів замислитися над тим, як ці зміни вплинуть на саму людину, передусім як на особистість і на її світогляд. Критики трансгуманізму вважають, що в разі застосування новітніх технологій як до власного тіла, так і до когнітивних можливостей людина ризикує втратити себе, свою моральну автономію або навіть певні гуманістичні цінності. Є небезпека зміни статусу людини як суб'єкта пізнання, адже вона може втратити власну автономність. У такому разі людина перестане бути єдиним суб'єктом пізнавальної діяльності, оскільки значну частину інтелектуальної роботи виконуватимуть машини. Окрім цього, постає ризик «розчинення» людини в технологіях, коли зникають межі між людиною, технічними засобами та інформаційним полем, що її оточує.

Розглядаючи людину як постлюдину, яка зазнала змін свого інтелекту, підвищила його витривалість і розширила його можливості, не обов'язково вважати, що йдеться про цілком іншу особистість. Вона може й надалі дотримуватися поглядів, принципів і цінностей, сформованих до цих змін. Адже ідеали трансгуманізму не мають на меті повністю змінити людину або зробити її «іншою», а, навпаки, прагнуть зберегти те, що є для кожного з нас цінним, надати можливість реалізувати власні задуми та вдосконалити тіло там, де освіта, самоаналіз чи інші традиційні способи не завжди є достатніми. Окрім цього, покладання на машини завдань пізнання чи обробки інформації в перспективі розглядається як форма оперативної допомоги людині в розв'язанні певних проблем, особливо порівняно

з обмеженнями суто біологічного розуму. Водночас деякі мислителі переконані, що процес «завантаження» людського мозку до комп'ютера призведе до знищення тіла й існування людини в безтілесній формі. Проте на це можна поглянути інакше. Як зазначає Нік Бостром, створення віртуального тіла не матиме суттєвих відмінностей від біологічного. Ба більше, перенесення свідомості до комп'ютерного середовища не означає обмеження лише віртуальною реальністю: людина зможе й надалі взаємодіяти з реальними людьми або, за потреби, використовувати роботизовані тіла для сприйняття та пізнання навколишнього світу. Так, трансгуманізм пропонує людству використовувати досягнення новітніх технологій не лише для покращення якості життя, а й для подальшого розвитку людини як такої.

Як бачимо, роздуми щодо того, чи втратить людина себе як особистість, чи зміниться її світогляд і чи залишиться вона здатною до пізнання, виявляють не лише ризики, а й позитивні аспекти. Водночас однозначно стверджувати, що саме так відбудеться на практиці, наразі неможливо. Проте в значній кількості досліджень звертається увагу на інше питання: якщо людина переносить або модифікує своє пізнання за допомогою електронних носіїв, чому це обов'язково має означати її зникнення? Людина може продовжувати існувати так само, як і раніше, але в іншій формі. Кожен із нас здатний зберегти свої спогади, погляди, емоції та цінності, які сформували нашу особистість. Ми й надалі зможемо проявляти індивідуальні риси, реалізація яких можлива як у формі взаємодії з комп'ютерними системами, так і завдяки біологічним властивостям. Головне здійснювати ці процеси свідомо та відповідально.

Надання нашому пізнанню ширших перспектив, безумовно, впливає на світогляд і моральні орієнтири людини. Це питання є доволі складним, проте можна стверджувати, що зміни, яких зазнають наше тіло й розум, відображаються в наших поглядах, які є одним із ключових складників світогляду. Водночас неможливо точно визначити, наскільки саме розшириться або зміниться наш світогляд, адже кожна людина є індивідуальною, і передбачити вплив технологій на кожного з нас украй складно. Однак, розмірковуючи над цим питанням, можна дійти висновку, що зміни неминучі. Це добре простежується на прикладі сучасної людини. У наше життя вже давно увійшли мобільні телефони, комп'ютери, ігрові приставки, які надають доступ до інших реальностей, а також численні побутові технології, що полегшують повсякденне життя, роблячи його зручнішим і швидшим. Усе це безпосередньо впливає на наше мислення, настільки, що ми вже не уявляємо свого існування без цих досягнень. Відповідно змінюється й світогляд, який суттєво відрізняється від поглядів попередніх поколінь, що жили ще двадцять років тому, не кажучи вже про суспільство початку XX століття, для якого подібні технології або були недоступними, або перебували на початковому етапі розвитку. Якщо уявити зустріч представників цих різних поколінь, можна припустити, що взаєморозуміння між ними було б ускладненим, адже вони по-різному мислили б, по-різному сприймали світ, а їхні цінності та рішення в окремих питаннях суттєво різнилися б. Отже, вже сьогодні ми спостерігаємо, як технології трансформують людський світогляд, що дає підстави припускати, що людина майбутнього сприйматиме світ інакше, відповідно до реалій свого часу. Етичний вимір цієї проблеми ставить людство перед необхідністю відповідально ставитися до наукових досягнень. Трансгуманісти наполягають на тому, що суспільство має бути організоване так, щоб знання й технології не шкодили йому та не призводили до знищення розумного життя на Землі або до істотного скорочення його чисельності. Окрім цього, досягнення сучасної науки, входячи до життєвого світу людини, змушують її замислюватися над власним майбутнім, над тим, який подальший розвиток і вплив матимуть технології та що людство ще може створити нового. Саме в цьому контексті поступово формується філософія трансгуманізму.

Водночас важливо не забувати, що саме людина, завдяки власному розуму та креативності, є творцем технічних досягнень. Тому в процесі створення нових технологій необхідно зберігати обережність і відповідальність щодо результатів власної діяльності. Потрібно оберігати наукові досягнення від зловживань, зокрема з боку людей, які через нерозуміння або навмисно можуть використати їх на шкоду світові. Наприклад, нанороботи можуть бути спроєктовані не для допомоги людині, а для її знищення; нові хімічні реакції можуть бути використані проти природи, завдаючи їй ще більшої шкоди; винайдені ліки або біологічні зразки можуть слугувати не лікуванню, а створенню біологічної зброї. Подібні застереження стосуються й розвитку штучного інтелекту та змін у пізнавальній сфері людини. Постає питання: чи не працюватимуть ці технології проти людей, які не користуються штучним інтелектом або свідомо відмовляються від трансформації власних когнітивних можливостей? Такі побоювання виникають тому, що новітні технології є продуктом людської діяльності, адже саме люди програмують їх, задають алгоритми та цілі функціонування. Тому необхідно з максимальною обережністю ставитися до власних винаходів, усвідомлюючи їх потенційні наслідки.

Трансгуманізм у своїй діяльності враховує досягнення новітніх технологій, однак водночас залишається зосередженим на людині та на тому, який вплив ці технології мають на неї. Саме тому він робить наголос на індивідуальній свободі кожної особи та праві вибору чи застосовувати певні технології, чи відмовлятися від них. Досягненню цілей трансгуманізму також сприятимуть спільні рішення людей і їх здатність до об'єднання. У цьому контексті важливою є глобальна безпека, заснована на міжнародній співпраці та мирі, що передбачає контроль над зброєю масового знищення. Загалом трансгуманізм прагне захистити й зберегти людське життя, надати людині більше можливостей та розширити горизонти пізнання. Це, своєю чергою, має сприяти розвитку критичного мислення, зацікавленості наукою, культурними обговореннями й дискусії, а також загальному інтелектуальному зростанню, як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Лише за таких умов людина буде здатна не лише створювати, а й відповідально вдосконалювати штучний інтелект.

Занепокоєння щодо наслідків використання та впливу новітніх технологій висловлює австралійський філософ і біоетик Джуліан Савулеску в статті «Моральне вдосконалення, свобода та Божественна машина». Він наголошує, що для уникнення рішень, які можуть завдати шкоди природі та людству, людина повинна працювати над власним моральним удосконаленням. На думку Дж. Савулеску, морально зрілу особистість формують освіта, виховання та життєвий досвід. Проте водночас розвиток фармакології дедалі активніше входить у життя людини. Медикаменти використовують не лише для лікування хвороб або знеболення, а й для корекції поведінки, впливаючи на когнітивні можливості людини та виконуючи допоміжну функцію. Нейропсихологи та медики вважають, що застосування біомедичних препаратів може зменшити рівень агресії, страху та схильності до аморальних вчинків, натомість вони можуть сприяти розвитку співчуття, довіри та взаємної співпраці. Завдяки таким препаратам людина буде здатна контролювати власні імпульси й діяти морально, не шкодячи ні собі, ні навколишньому світові. У цьому сенсі біомедичне втручання розглядається як засіб підтримки моральної поведінки, а не як її заміна. Дж. Савулеску також наголошує, що вдосконалення розуму дає змогу «точно оцінити наслідки дій та вплив уподобань на людей» [3]. Він уважав, що для того, щоб людина діяла морально, її вчинки повинні ґрунтуватися на усвідомленні необхідності обмеження власних інтересів або здійснення певної жертви заради інших. Також Дж. Савулеску зазначав, що комп'ютери з кожним роком удосконалюються, а за їх допомогою ми можемо

передавати інформацію з надзвичайно великою швидкістю. Саме тому виникла ідея створити надшвидкута надпотужну машину, здатну до самонавчання й саморозвитку, яка отримала назву «Божественна машина». Її творці переконані, що за допомогою цієї системи може бути реалізований своєрідний контроль людської поведінки. Передбачається, що в разі схильності людини до аморальних чи несправедливих вчинків машина одразу втручатиметься, захищаючи її та скеровуючи на правильний, моральний шлях, не обмежуючи при цьому свободи волі.

Узагальнюючи погляди Дж. Савулеску, можна зазначити, що ідея біомедичного покращення людського розуму й моралі, а також підключення людини до «Божественної машини», не означає, що виключно ці засоби здатні змінити людину на краще. Навпаки, їх розглядають як допоміжні інструменти освіти та виховання, спрямовані на моральне й інтелектуальне вдосконалення особистості. У процесі життя ми спілкуємося з багатьма людьми, навчаємося, стикаємося зі складними проблемами, які вимагають ухвалення непростих рішень. Усі ці події впливають на нашу психіку, мислення, вчинки та усвідомлення дійсності, і не завжди ми здатні впоратися з цими викликами самостійно. Саме в таких ситуаціях на допомогу можуть приходити новітні технології. Як зазначає Дж. Савулеску «когнітивне біопокращення не дає знань – воно вимагає зусиль та навчання. Моральне біопокращення саме по собі не призводить до моральної поведінки. Воно також вимагає зусиль і навчання. Проте воно може зробити таку поведінку легшою та більш імовірною» [3].

Висновок. Трансгуманізм ставить перед собою за мету не просто змінити людину, а поєднати її з машиною чи перенести свідомість у комп'ютер. Філософія трансгуманізму спрямована на захист гуманістичних цінностей кожного з нас, виховує повагу до людини як особистості, забезпечує збереження її свободи та надання права вибору й самостійного ухвалення рішень. Це водночас передбачає моральну відповідальність перед іншими людьми, повагу до них й усвідомлення обов'язку перед майбутніми поколіннями. Трансгуманісти переконані, що саме людина має вирішувати, як змінювати власне тіло, як покращувати пам'ять та інтелектуальні можливості. Обираючи шлях таких змін, людина, без сумніву, здатна підвищити свої пізнавальні здібності, стати більш зосередженою та вміти швидше ухвалювати рішення. Чи призведе це до втрати власної ідентичності, чи сформується принципово новий світогляд, а також яким буде етичний вимір цих процесів – однозначно сказати складно. У певному сенсі світогляд зазнає змін, повсякчас виникатимуть нові погляди, адже відбувається трансформація не тільки тіла, а й свідомості. Проте це не означає необхідності відмови від минулого чи заперечення попереднього досвіду, важливо лише підходити до цих змін відповідально та з усвідомленою позицією. Що стосується моралі, то вже сьогодні, використовуючи штучний інтелект, комп'ютерні технології та навіть фармакологічні засоби, ми маємо усвідомлювати, що зловживання ними або застосування з недобрими намірами може зашкодити як окремій людині, так і природі загалом. Саме тому людство повинно відповідально ставитися до будь-яких нових відкриттів, чітко усвідомлюючи можливі наслідки їх впровадження.

Звичайно, створення суперінтелекту, завантаження мозку до комп'ютера чи вживляння чипів, діяльність штучного інтелекту – усі ці ідеї на даний час є актуальними, їх обговорюють багато спеціалістів, які прагнуть зрозуміти, як це можливо реалізувати та який вплив вони матимуть на людину. Відповідно, ці проблеми й надалі обговорюватимуть. Кожному з нас притаманна здатність до пізнання, прагнення до відкриття нових фактів та застосування їх на практиці, тому що технології не стоять на місці, вони розвиваються й продовжують входити до сфери нашого пізнання.

Список використаної літератури

1. Nick Bostrom. Transhumanist Values. [in Ethical Issues for the 21st Century, ed. Frederick Adams (Philosophical Documentation Center Press, 2003); reprinted in Review of Contemporary Philosophy, Vol. 4, May (2005)]. https://nickbostrom.com/ethics/values
2. Nick Bostrom. The transhumanist FAQ. A General Introduction. Published by the World Transhumanist Association. Version 2.1 (2003). 56 p. https://nickbostrom.com/views/transhumanist.pdf
3. Julian Savulescu, Ingmar Persson. Moral Enhancement, Freedom and the God Machine. Monist. 2012 Jul; 95 (3): 399–421. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3431130/
4. Transhumanism declaration. Humanity+. Elevating the Human Condition. https://www.humanityplus.org/the-transhumanist-declaration
5. Julian Huxley (1932). Brave New World. London: Chatto & Windus. Huxley, J. (1957), New Bottles for New Wine. London: Chatto & Windus. 340 p. https://archive.org/details/NewBottlesForNewWine/page/n335/mode/2up
6. Max More (2013). The Philosophy of Transhumanism. Philosophy. Pp. 3–17. https://doi.org/10.1002/9781118555927.CH1
7. Kurzweil, R. (1999), The Age of Spiritual Machines: When computers exceed human intelligence. New York : Viking. https://www.mondotheque.be/wiki/images/4/44/Kurzweil_The_Age_of_Spiritual_Machines.pdf
8. Savulescu, J. (2001). Procreative Beneficence: Why We Should Select the Best Children. Bioethics 15 (5–6): 413–426. DOI: 10.1111/1467-8519.00251
9. Pearce D. (2004). The Hedonistic Imperative. BLTC Research. https://www.hedweb.com/hedab.htm

HUMAN COGNITIVE ABILITIES IN THE TRANSHUMANIST DISCOURSE

Marina Moskalchuk
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
department of philosophy and methodology of science,
Volodymyrska Street, 60, 01033, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-3621-7282

The presented study carries out a philosophical analysis of transhumanism as one of the most influential worldviews of our time, which is formed at the intersection of science, technology and humanistic thinking. The main attention is paid to the idea of the possibility of radical improvement of man with the help of the latest technologies, in particular artificial intelligence, neurointerfaces, biomedical and genetic interventions, as well as the prospects for creating superintelligence and transition to a posthuman state. Transhumanism is considered as a philosophical project that arises from the idea of the imperfection of human nature and the ability of man to self-transformation. The historical and philosophical context of the formation of transhumanist ideas is outlined – from ancient ideas about man and the cosmos, from medieval theocentrism, from humanist ideas of the Renaissance to the rationalism of the New Age and the cult of scientific progress. It is shown that it was the rethinking of the role of reason, science and individual autonomy that became the basis for the emergence of transhumanism in the twentieth century. Considerable attention is paid to the concepts of Nick Bostrom, in particular the ideas of superintelligence, consciousness uploading and technological singularity. The possible consequences of the transformation of human cognitive capabilities are investigated, in particular the impact of technology on personal identity, moral autonomy and worldview. Optimistic and critical approaches to transhumanism are analyzed, which are associated with the risks of losing humanity, increasing social inequality and potential abuse of scientific achievements. The ethical problems of scientific responsibility and human freedom of choice regarding the use of improvement

technologies are considered. In the context of the moral dimension of transhumanism, the position of Julian Savulescu is considered, who emphasizes the need for moral improvement of man in conditions of rapid technological development. The idea of biomedical moral improvement and the concept of a divine machine are analyzed as an attempt to avoid immoral decisions, which at the same time raises the issue of free will and control. It is concluded that transhumanism is a complex and contradictory phenomenon that combines the desire for progress and the need to preserve humanistic values. The implementation of these ideas requires a high level of moral maturity, conscious responsibility, and a combination of scientific developments and ethical guidelines aimed at preserving human dignity.

Key words: transhumanism, superintelligence, artificial intelligence, posthuman, neurotechnology, moral improvement, human identity, technological progress.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 200–208
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 200–208

УДК 001(477)Чижевський:001.89
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.22

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ У ВИКЛАДІ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО[1]

Маріанна Плахтій
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
історичний факультет, кафедра політології та філософії
вул. Татарська, 14, 32301, м. Кам'янець-Подільський, Україна
https://orcid.org/0000-0001-6789-7711

Статтю присвячено аналізу методології науки у викладі видатного українського філософа Дмитра Чижевського на матеріалах його празького курсу «Логіка» (1924). Дослідження фокусується на експлікації специфічних структурних компонентів підручника (Методологія, Теорія науки), включення яких маркувало вихід автора за межі традиційного формально-логічного канону першої чверті XX ст. Обґрунтовано, що методологічна концепція Д. Чижевського базувалася на інтеграції логіки в ширший епістемологічний контекст, де вона виконує роль фундаменту наукового пізнання. Мета статті полягає в теоретичному осмисленні методологічної спадщини Д. Чижевського та визначенні функціональної ролі методології науки в його логічній системі, що дає змогу експлікувати внесок ученого в становлення національної наукової термінології та філософської освіти. Доводиться, що праця Д. Чижевського не була традиційним посібником, а її унікальність полягає в структурній інтеграції класичних розділів логіки (поняття, присуд, вивід) з метатеоретичними розділами (методологією). Така архітектоніка перетворювала логіку з пропедевтичної дисципліни на фундаментальну метанауку, покликану формувати не лише навички правильного мислення, а й розуміння архітектоніки знання загалом. У роботі детально аналізується методологічний інструментарій Д. Чижевського, зокрема його тріада шляхів формування понять: емпірична абстракція (в описаних науках), логічне конструювання (в точних науках) та іманентний «розвій» понять (у філософській діалектиці). Зроблено висновок, що методологічні стратегії Д. Чижевського зберігають свою релевантність для сучасної освітньої парадигми. Зокрема, вони пропонують дієвий інструментарій для формування критичної рефлексії та цілісного розуміння архітектоніки наукового дискурсу, що є необхідною умовою підготовки науковця в умовах міждисциплінарності.

Ключові слова: Дмитро Чижевський, методологія науки, логіка, епістемологія, філософія науки, українська наукова мова.

Генеза філософії науки сягає античної інтелектуальної традиції, зокрема платонівської інтерпретації математичної епістеми. Проте аж до початку XX ст. ця дисципліна не мала автономного статусу, залишаючись імпліцитно інтегрованою в структуру гносеології. Суб'єктами тодішнього науково-філософського пошуку були мислителі, які здійснювали міждисциплінарний синтез філософської рефлексії та природничо-наукової практики. Хоча подібні розвідки часто перебували на периферії їхньої основної професійної діяльності, вони керувалися чітко дефініційованими стратегічними цілями. Для представників тогочасної філософської спільноти пріоритетним напрямом була екстраполяція результатів аналізу науки на ширший соціокультурний контекст задля розробки універсальної епістемологічної парадигми або ж апологетика панівного наукового дискурсу. Окремим вектором поставала критична ідентифікація гносеологічних лакун у науковій практиці з подальшим

[1] Дослідження виконано за підтримки гранту CIUS Research Grant 2025–2026 від Канадського інституту українських студій (CIUS) Університету Альберти

© Плахтій М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

обґрунтуванням методологічної реформації для оптимізації процесів генерації знання. Водночас для представників наукової спільноти цілепокладання мало переважно прагматичний та педагогічний характер, воно орієнтувалося на стимулювання суспільного інтересу до науки та стратегічну детермінацію векторів наукових пошуків. Так, філософсько-наукові рефлексії, попри свій похідний статус, незмінно виконували фундаментальні методологічні, критичні та апологетичні функції в загальній архітектоніці знання.

Незважаючи на ранні інституційні передумови, як-от створення в 1870 р. в Цюрихському університеті першої кафедри, присвяченої «індуктивній філософії» з метою інтеграції традиційної епістемології з новітніми досягненнями в «індуктивних» науках, а також призначення Ернста Маха професором «філософії, особливо історії та теорії індуктивних наук» у Віденському університеті в 1895 р., інституціоналізація філософії науки як самостійної дисципліни та професії відбулася пізніше [11]. Процес професійного становлення філософії науки прискорився в 1920-х роках. Ключовим етапом цього процесу стало формальне заснування Віденського гуртка після 1929 року. Остаточна дисциплінарна легітимація філософії науки відбулася внаслідок міграції провідних центральноєвропейських інтелектуалів до США, що зумовило появу професійної спільноти фахівців, чия діяльність була повністю присвячена цій проблематиці [8].

У першій третині XX ст. інтелектуальний ландшафт визначався домінуванням позитивістської та неопозитивістської парадигм. Панівною була концепція унітарного наукового методу, що ґрунтувався на принципах емпіричної верифікації та індуктивної генералізації [10]. Центральне місце в тогочасному дискурсі посідали ідеї Віденського гуртка, теоретичний базис якого зосереджувався на логічному аналізі мови науки та суворій верифікації наукових знань. Традиційно методологію науки викладали або в межах загальних курсів гносеології, або як прикладний аспект індуктивної логіки, де ключова увага приділялася канонам індукції Дж. С. Мілля та принципам наукового пояснення. Інтеграція методологічного інструментарію безпосередньо в курси формальної логіки була винятковим явищем для тогочасного освітнього простору.

У цьому контексті особливого значення набуває праця Дмитра Чижевського «Логіка» (Прага, 1924). Видання не лише актуалізує тогочасні епістемологічні дискурси, позиціонуючи автора як прогресивного теоретика на ранньому етапі інституціоналізації філософії науки, а й становить фундамент української наукової традиції. Праця сприяла розбудові національного понятійно-категоріального апарату в умовах діаспори, пропонуючи нетиповий для своєї епохи синтез формальної логіки та філософії науки.

Мета статті полягає в теоретичному осмисленні методологічної спадщини Д. Чижевського та визначенні функціональної ролі методології науки в його логічній системі, що дає змогу експлікувати внесок ученого в становлення національної наукової термінології та філософської освіти.

Підручник Д. Чижевського «Логіка» [7] є літографічним виданням авторського конспекту лекцій, прочитаних у Празькому Українському педагогічному інституті імені М. Драгоманова, який виданий накладом лише 100 примірників. Праця обсягом 332 сторінки повністю україномовна, що є винятковим свідченням формування української наукової термінології та логічної освіти в діаспорі [3; 5]. Тривалий час ця фундаментальна праця перебувала на периферії уваги чижевськознавців. Специфіка літографічного відтворення авторського конспекту лекцій, а також обмежена доступність примірників зумовили прогалину в дослідженнях раннього періоду творчості вченого. Ця стаття покликана заповнити цю прогалину, вперше вводячи в широкий науковий обіг логіко-методологічний аналіз зазначеного джерела.

Поряд із викладом класичних розділів логіки (теорії поняття, судження та виводу) підручник Д. Чижевського містить специфічні структурні одиниці − «Методольогію» та «Теорію науки». Включення цих розділів свідчить про вихід за межі традиційного формально-логічного канону, властивого академічним посібникам першої чверті ХХ ст.

Постає питання про мотиви введення Д. Чижевським зазначених тем до підручника з логіки. Видається доцільним висунути кілька основних гіпотез. Насамперед ідеться про особистісні та філософські чинники формування його інтелектуальної позиції. Д. Чижевський як мислитель, що сформувався під впливом Київської філософської школи [1, с. 112–222], а також у контексті рецепції німецької класичної філософії (передусім Г. Гегеля) та феноменології Е. Гуссерля, послідовно дистанціювався від вузькоформального розуміння логіки. Адже його підхід передбачав інтеграцію логіки в ширший культурний, епістемологічний і методологічний контекст, що зумовило розширення предметного поля логічного аналізу.

У березні 1924 р. 30-річний Д. Чижевський отримав посаду викладача філософії в Українському вищому педагогічному інституті в Празі [9, с. 110]. Доцільно також припустити, що педагогічна стратегія Д. Чижевського в цьому навчальному закладі виходила за межі суто пропедевтичного викладу основ формальної логіки, а його мета полягала у формуванні критичного мислення нової генерації української інтелігенції, здатної до самостійної дослідницької діяльності. Реалізація цього завдання вимагала від студентів глибокого розуміння епістемологічних засад та механізмів побудови наукового знання.

Д. Чижевський пропонує широку інтерпретацію логіки, виходячи за межі її трактування як суто формальної дисципліни. У його візії логіка іманентно охоплює методологію наукового пошуку – гносеологічний інструментарій відбору, систематизації та аналізу емпіричного матеріалу для досягнення об’єктивної істини. Водночас учений чітко розмежовує прикладну методологію та фундаментальну рефлексію над природою знання, зазначаючи: «Одначе існують іще логічні питання що належать до науки, але не входять в обсяг питань суто методольогічних, їх ми заносимо до окремого відділу – Теорія науки, чи наука про науку» [7, с. 16–17]. Так, метатеоретична рефлексія постає не зовнішнім додатком, а органічним структурним складником його цілісної інтегративної моделі.

Аналіз розділу «Методольогія» в підручнику Д. Чижевського дає змогу констатувати охоплення широкого спектра фундаментальних епістемологічних питань, зокрема детермінації завдань методології та визначення об’єкта науки. Автор здійснює ґрунтовну експлікацію емпіричних методів пізнання, серед яких − досвід, спостереження та експеримент (зокрема, його специфічна форма − умовний експеримент). Особливу теоретичну цінність становить аналіз некласичних конструкцій, як-от роль утопій та фікцій у науковому пошуку. Крім того, у розділі систематизовано логічні операції формування понять, методи обґрунтування суджень та специфіку доведення, причому методологічні принципи диференціюються відповідно до особливостей різних наукових дисциплін.

Визначення методології Д. Чижевського чітко пов’язане з логікою як наукою: «Методольогія досліджує ті складні комплекси виводів, судів і понять, які становлять науку. При тому ці комплекси досліджують як ті шляхи (грецьке значення слова метода), що ведуть нас до певних результатів, що становлять ціле науки» [7, с. 211]. Дмитро Чижевський розгортає самобутню концепцію методології, розглядаючи її як інтегральну систему інтелектуальних «шляхів», що забезпечують рух наукового пізнання до його кінцевої мети. Автор виходить за межі вузького формалізму, пропонуючи чотирирівневу структуру методологічного аналізу: детермінація об’єкта, формування понять, вибудовування системи суджень та процедура доведення істини.

Особливу увагу Д. Чижевський приділяє гносеологічній градації методів збору наукового матеріалу. Автор диференціює: досвід, що постає як первинний, часто випадковий емпіричний базис, який потребує критичної фільтрації [7, с. 213]; спостереження, що трактується як свідомий, планомірний та методично впорядкований процес фіксування явищ [7, с. 214]; експеримент, що є вищою формою емпіричного пошуку, оскільки дає змогу штучно відтворювати явища, варіювати умови та ізолювати об'єкт від побічних впливів [7, с. 215–216].

Інноваційним елементом методології Д. Чижевського є легітимізація методів теоретичного конструювання в тих галузях, де реальний експеримент є технічно або логічно неможливим, так «він неможливий у історії та філософії, непотрібний у математиці, майже неможливий …в астрономії, психольогії, ґеольогії й т. п.» [7, с. 217].

Д. Чижевський наголошує, що наука є не простим відображенням дійсності, а результатом активної інтелектуальної діяльності з побудови понять. Він виокремлює три основні стратегії («шляхи») категоріального будівництва: виділення понять із досвіду, будування понять шляхом комбінації елементарних понять, логічний «розвій» понять [7, с. 220–224]. Перший шлях формування понять домінує в описових та класифікаційних науках, зокрема в біології, морфології, лінгвістиці. Процес полягає у виокремленні сталих ознак із варіативного досвідного матеріалу. Механізм його реалізації відбувається через порівняльний аналіз множини об'єктів, науковець відсікає випадкові (акцидентальні) риси, фіксуючи логічний «інваріант». Д. Чижевський акцентує на важливості «інтуїтивного схоплення» сутності предмета, що дає змогу перетворити хаотичний досвід на впорядковану систему класифікацій. Як результат, відбувається формування понять-типів, які слугують фундаментом для подальшої систематизації знань.

Другий стратегічний шлях є прерогативою точних і теоретичних наук (математики, геометрії, теоретичної фізики, економіки). Тут поняття не виводяться з досвіду, а конструюються логічно. Нові категорії виникають шляхом комбінування елементарних, базових понять. Проте цей процес не є довільним: він підпорядкований певним «керівним ідеям» (наприклад, ідеям простору, числа, інерції або функціональної залежності) [7, с. 222]. Такий підхід дає змогу створювати «ідеальні об'єкти» (геометричні фігури, математичні моделі), які мають такий ступінь чіткості та логічної чистоти, що є недоступним для реальних об'єктів природи. Д. Чижевський підкреслює, що саме цей шлях забезпечує науці її прогностичну силу.

Третій стратегічний шлях репрезентує філософсько-теоретичний рівень пізнання, де поняття розглядаються в їх іманентному взаємозв'язку та діалектичному розвитку. Логічний «розвій» постає в Д. Чижевського як метод діалектичної самоорганізації наукового знання. У межах цього підходу формування нових категорій відбувається шляхом іманентного аналізу вже встановлених понять, що дає змогу виявити їх внутрішню обмеженість і стимулює перехід до складніших логічних конструкцій. Учений визначає цей процес як суто інтелектуальний шлях: «розвій понять є метода переходу від одного поняття до другого шляхом тільки льоґічної аналізи, не звертаючись до досвіду» [7, с. 223]. Механізм такого переходу передбачає, що одне поняття слугує «підвалиною» для наступного, де рух думки здійснюється через операції логічного уточнення та синтезу. Такий методологічний підхід забезпечує внутрішню цілісність наукової теорії, перетворюючи фрагментарні відомості на завершену систему, де кожна категорія посідає чітко детерміноване місце в загальній структурі науки. Третій шлях формування наукового апарату – «логічний розвій» − Д. Чижевський ілюструє через інтелектуальну практику найвидатніших філософських систем, де побудова знання відбувається іманентно, тобто шляхом аналізу змісту самих понять. Для Д. Чижевського система Гегеля є найвищою точкою реалізації цього

методу, він описує її як цілісний і послідовний «розвій понять» від найпростіших (як-от «буття») до складних і комплексних категорій. У гегелівській діалектиці кожне наступне поняття логічно «випливає» з аналізу внутрішніх суперечностей попереднього. Чижевський підкреслює, що в такій системі весь науковий апарат розгортається як єдиний ланцюг, де «одне поняття є підвалиною для другого».

У питанні встановлення наукових суджень Д. Чижевський виокремлює безпосередній досвід, дедукцію, повну індукцію та проводить чітку межу між математичною індукцією, яка має характер аподиктичної (абсолютної) достовірності завдяки аналізу внутрішньої сутності об'єкта та індукцією в природничих, а також історичних науках. Остання, за твердженням автора, завжди зберігає статус імовірнісного знання через невичерпну складність об'єктивного світу та множинність чинників впливу [7, с. 225–229].

Розділ «Доказ» підручника Дмитра Чижевського є репрезентативним зразком авторського синтезу логіко-методологічного знання, педагогічного дизайну та гносеологічної рефлексії. У теорії доказу відображено автором систематичний виклад теорії аргументації. Методологічно його представлено за принципом від дефініцій до класифікацій та практичного застосування. Автор послідовно вводить базові категорії (доказ / аргументація, теза, аргумент), розрізняючи пряму та непряму (апагогічну) форми доказування, а також спеціальну форму спростування – reductio ad absurdum. Підсумковий перехід до обговорення «ваги» аргументів (від аподиктичних до проблематичних) та вказівка на «супральогічні підстави» доказу – наглядність (anschaulichkeit), вглядність (einsichtigkeit), очевидність (evidenz) – засвідчують прагнення автора не обмежуватися формальною схемою, а вийти на рівень онтологічної та гносеологічної проблематики обґрунтування знання [7, с. 252].

Дидактичний потенціал логіки реалізується автором через продуману систему практичних завдань, що є органічним продовженням теоретичного викладу. Аналіз прикладів із геометрії, фізики, етики та історії філософії (Спіноза, Платон) демонструє універсальність логічних законів та методик. А питання типу «Чи правильні всі аргументи?» (завдання 3) трансформують студента з пасивного реципієнта в активного аналітика, зданого до внутрішньої критики навіть авторитетних текстів. Завдання «розібрати докладно» геометричну теорему або аргументацію Спінози формує навички реконструкції та перевірки чужого міркування, що становить основу наукової та інтелектуальної діяльності.

Поряд із класичною теорією доказу Д. Чижевський експлікує поняття «верифікації», розглядаючи її як категорію, що за обсягом є значно ширшою за власне доведення. Автор зазначає: «верифікація є поняття ширше за доказ, верифікацією є й доказ, є і всяке підтвердження не тільки самої тези, а й усіх висновків з неї (напр., верифікацією теорії еволюції світу тварин є находження всяких нових переходових форм між ріжними ґрупами)» [7, с. 253]. Така увага до верифікаційних процедур свідчить про високу інтегрованість логіко-методологічних поглядів Д. Чижевського в інтелектуальний контекст його доби. Зокрема, це демонструє рецепцію ідей Віденського гуртка та неопозитивізму, де в 1920-х роках принцип верифікації утверджувався як засадничий критерій демаркації наукового знання. Використання ж прикладів із царини біології (теорії еволюції) для ілюстрації логічних категорій маркує перехід від вузькоспрямованої формальної («шкільної») логіки до логіки як фундаментальної методології науки. У такий спосіб логіка в дидактичній моделі вченого трансформується з дисципліни про правила мислення на інструмент обґрунтування об'єктивної істини.

Показовим є те, що при розгляді практичного застосування методологічних принципів Д. Чижевський насамперед звертається до прикладів з астрономії, хімії та математики. Це не лише демонструє його прагнення до точності наукового викладу, а й відображає

глибоке особисте зацікавлення цією дисципліною, що плекалося в родині майбутнього вченого. Відомо, що захоплення астрономією Дмитро перейняв від батька, що згодом трансформувалося в здатність філософа використовувати астрономічні моделі для пояснення складних епістемологічних процесів. Батько вченого, Іван Чижевський, був дійсним членом Французького астрономічного товариства та автором 14 наукових праць з астрономії. Дослідницькі інтереси батька суттєво вплинули на первинне професійне самовизначення сина: Дмитро Чижевський розпочав вищу освіту на фізико-математичному факультеті петербурзького університету. Проте згодом коло його наукових зацікавлень змістилося в бік гуманітаристики, що зумовило перехід на історико-філологічний факультет Київського університету святого Володимира [6, с. 22].

У тексті підручника Д. Чижевський структурує астрономічне знання через чотири методологічні завдання: спостереження за небесними тілами та фіксація їх положення; створення категорій (наприклад, поняття «планета», «орбіта», «еліпс»); формулювання законів руху небесних тіл (наприклад, закони Кеплера); математичне та логічне обґрунтування істинності висунутих теорій. Використання астрономії як еталонної науки дає змогу Д. Чижевському наочно продемонструвати перехід від емпіричного спостереження до високого рівня теоретичного узагальнення. Навіть розглядаючи питання причинового з'ясування [7, с. 258], він знову повертається до астрономічних явищ: вираховування затемнень, стану планет та виведення законів Кеплера з теорії тяжіння. Так, астрономічний компонент у методології Д. Чижевського є не просто ілюстративним матеріалом, а свідченням цілісності його світогляду, де родинне захоплення «наукою про небо» стало фундаментом для аналізу логічної структури будь-якого наукового знання.

У своєму підручнику з логіки Д. Чижевський реалізував унікальний дидактичний синтез, поєднавши академічну строгість європейської логічної традиції з інноваційною практикоорієнтованою методологією. Авторська стратегія викладу теми «Доказ» вирізняється концептуальною цілісністю та педагогічною ефективністю, що значно випереджало тогочасні навчальні стандарти, що дає підстави розглядати працю вченого як репрезентативний об'єкт для дослідження генези філософії освіти та університетської логіки в Україні. Хоча включення елементів індуктивної логіки до навчальної літератури було поширеною практикою початку XX ст., Д. Чижевський запропонував якісно інший рівень рефлексії. Глибока та системна інтеграція розділу, присвяченого методології науки, її структурі й історичній детермінації, була прогресивним кроком, що виходив за межі традиційного формалізму. Свідченням високого наукового рівня та актуальності підручника є його широка джерельна база. Д. Чижевський не обмежується класичним каноном (Платон, Арістотель), а активно залучає ідеї провідних мислителів кінця XIX – початку XX ст. Введення до навчального обігу концепцій Е. Гуссерля, Б. Рассела, Дж. Пеано, Г. Шеффера, а також методологічних напрацювань О. Конта, Г. Спенсера та В. Вундта дало змогу автору створити синтетичний курс, що охоплював як логіку відносин і математичну логіку, так і психологічні та соціологічні аспекти пізнання. У такий спосіб логіка в дидактичній моделі вченого трансформується з вузькоспрямованої пропедевтики на метадисципліну, що формує культуру раціонального мислення та закладає фундамент для становлення інтелектуально автономної особистості.

Особливої уваги заслуговує мовно-термінологічний аспект підручника. Створюючи повністю україномовне видання в умовах еміграції, Д. Чижевський виступив як один із піонерів формування модерної української філософської та логічної термінології, адже його стратегія базувалася на зваженому синтезі класичної європейської традиції та внутрішніх ресурсів української мови.

Термінологічна модель Д. Чижевського базувалася на трирівневому синтезі: збереженні класичної греко-латинської основи (силогізм, індукція, дедукція), що забезпечувало інтеграцію української логіки в європейський науковий простір; упровадженні автентичних відповідників (поняття, присуд, вивід) для точної передачі семантичних нюансів рідною мовою; а також розробці методологічного апарату (вчення про науку, методологія) [4]. Така стратегія не лише демонструвала гнучкість української наукової мови, а й утверджувала логіку як самодостатню методологічну систему, що поєднує інтернаціональні стандарти з національним освітнім контекстом. Видання надає унікальний матеріал для історико-лінгвістичної реконструкції української наукової мови. Д. Чижевський не просто обирав терміни, а проводив їх філософську легітимізацію, доводячи, що українська мова володіє потужним категоріальним апаратом, здатним описувати найскладніші абстрактні структури. Так, термінотворчість вченого була не лише лінгвістичним завданням, а й актом інтелектуального самоствердження української науки в європейському контексті.

Логіко-методологічна база, закладена в празький період, стала тим гносеологічним фундаментом, на якому сформувався мультидисциплінарний феномен Д. Чижевського як філософа, історика, філолога та славіста. Методологічна універсальність мислителя ґрунтувалася на глибокому розумінні принципів архітектоніки знання: схеми логічного аналізу, викладені в підручнику 1924 р., він успішно екстраполював на дослідження літератури, культури та інтелектуальної історії. У царині славістики та філології Д. Чижевський став новатором саме завдяки застосуванню структурного, феноменологічного та історико-логічного методів. Відмовляючись від простої дескрипції фактів, він прагнув їх системної організації, виявляючи внутрішні логічні зв'язки та змістові парадигми, що найбільш яскраво простежується в його концепції українського бароко.

Висновки. Підручник «Логіка» (1924) Д. Чижевського став визначальним етапом у розвитку української академічної думки, зафіксувавши вихід за межі класичного формалізму. Включення методології науки та теорії науки безпосередньо в структуру логічного знання відповідало найсучаснішим європейським дискурсам того часу, що дало змогу вченому позиціонувати логіку не лише як «мистецтво мислення», а як фундаментальну епістемологічну базу, що забезпечує перехід від репродуктивного навчання до самостійного наукового пошуку. Для Д. Чижевського логіка постає універсальним гносеологічним інструментом побудови наукових систем. Концепція трирівневого формування понять дала змогу обґрунтувати методологічну автономію науки. Такий підхід продемонстрував здатність наукового знання до самоорганізації, де кожне наступне поняття логічно випливає з аналізу внутрішньої суті попереднього, створюючи цілісну архітектоніку дисципліни.

Дидактична модель вченого була свідомо спрямована на виховання нової інтелектуальної еліти. Використання астрономії, математики та фізики як еталонних галузей для демонстрації логічних законів сприяло формуванню наукового світогляду, вільного від догматизму. Логіка в системі Д. Чижевського трансформувалася в метадисципліну, що є містком між спеціалізованими галузями знання та цілісним світоглядом суб'єкта освіти, закладаючи фундамент для його подальшої інтелектуальної автономії.

Вагомим здобутком автора стало стратегічне утвердження національної науки через розбудову її понятійно-категоріального апарату. Створений ним термінологічний синтез, що органічно поєднав класичні греко-латинські основи з автентичними українськими відповідниками, показав здатність рідної мови обслуговувати найскладніші епістемологічні рівні пізнання. Методологічний універсалізм, апробований у празькому курсі логіки, став визначальним вектором усього подальшого доробку Д. Чижевського, заклавши підґрунтя для системно-структурного аналізу в його гуманітарних та славістичних розвідках.

З огляду на масштабність постаті Дмитра Чижевського та його інтелектуальних побудов, представлена розвідка не претендує на вичерпність, а лише окреслює магістральні напрями подальших студій. Глибина його методологічного й філософського доробку виходить далеко за межі однієї публікації, що зумовлює необхідність подальшого ґрунтовного дослідження його спадщини в контексті сучасної епістемології.

Список використаної літератури

1. Валявко І. Нотатки до філософських студій Дмитра Чижевського. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки*. 2007. Вип. 9. С. 212–222.
2. Дмитро Іванович Чижевський і його сучасники. Листи, спогади / упоряд.: І. Валявко, О. Чуднов, В. Янцен. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 527 с.
3. Плахтій М. Дмитро Чижевський – викладач логіки. *Культурно-історичні виміри сучасної славістики* : матеріалів ІІ Міжнародної науково-практичної конференції, 22.11.2024 р. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. С. 95–99. URL: http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/
4. Плахтій М., Сулятицька Т. Теоретико-методологічні засади формування української логічної термінології у діаспорі. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. № 51. 2024. С. 99–104. DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v051.2024.17
5. Плахтій М. Логічні погляди Дмитра Чижевського. *Гуманітарні візії*. Том 10, Число 1, 2024. С. 13–17. DOI: https://doi.org/10.23939/shv2024.01.013
6. Родина Марії та Івана Чижевських. Відлуння життя. Історико-біографічний нарис / І. Валявко, Н. Жахалова; упор. О. Чуднов. Кропивницький, 2024. 48 с.
7. Чижевський Д. Логіка. Курс лекцій. Прага : Сіяч, 1924. 332 с.
8. Brobjer T. H. General Introduction to the History of Science and to the Philosophy of Science. In: Atlas of the History of Modern Science 1500–2020. Springer, 2025. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-76627-5_3
9. Flickinger H. G. Dmytro Ivanovich Chyzhevskyi – Ukrainian-russian Scholar, Professor in Germany. Heidelberg University. *Multiversum. Philosophical almanac*. 2021. Issue 2(174). Vol. 2. Pp. 101–126. URL: https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/32375/7/Flickinger_Dmytro_Ivanovich_Chyzhevskyi_2021.pdf
10. Lorraine Daston. The History of Science and the History of Knowledge. KNOW: *A Journal on the Formation of Knowledge*. Volume 1, Number 1, Spring 2017. DOI: https://doi.org/10.1086/691678
11. Lorenzano P. History and philosophy of science and technology. Logic and Methodology of Science: *An Introduction to the Philosophy of Science*. Vol. I. URL: https://www.eolss.net/sample-chapters/c05/E6-89-01-00.pdf

THE METHODOLOGY OF SCIENCE IN DMYTRO CHYZHEVSKYI'S INTERPRETATION

Marianna Plakhtii
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University,
Faculty of History, Department of Political Science and Philosophy
Tatarska St., 14, 32301, Kamianets-Podilskyi, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-6789-7711

The article is devoted to an analysis of the methodology of science as presented by the prominent Ukrainian philosopher Dmytro Chyzhevskyi, based on materials from his Prague course *Logic* (1924). The study focuses on explicating the specific structural components of the textbook (Methodology, Theory of Science), the inclusion of which marked the author's departure from the traditional formal-logical canon of the first quarter of the twentieth century. It is argued that Chyzhevskyi's methodological conception was grounded in the integration of logic into a broader epistemological context, where it functions as the foundation of scientific cognition.

The aim of the article is the theoretical interpretation of Chyzhevskyi's methodological legacy and the determination of the functional role of the methodology of science within his logical system, which makes it possible to elucidate the scholar's contribution to the formation of national scientific terminology and philosophical education. It is demonstrated that Chyzhevskyi's work was not a traditional manual; rather, its uniqueness lies in the structural integration of classical sections of logic (concept, judgment, inference) with metatheoretical sections (methodology). Such an architectonics transformed logic from a propaedeutic discipline into a fundamental metascience intended to shape not only skills of correct thinking but also an understanding of the architectonics of knowledge as a whole.

The article provides a detailed analysis of Chyzhevskyi's methodological toolkit, in particular his triad of paths for concept formation: empirical abstraction (in descriptive sciences), logical construction (in exact sciences), and the immanent "development" of concepts (in philosophical dialectics). It is concluded that Chyzhevskyi's methodological strategies retain their relevance for the contemporary educational paradigm. In particular, they offer effective tools for fostering critical reflection and a holistic understanding of the architectonics of scientific discourse, which is a necessary condition for the training of scholars in an interdisciplinary context.

Key words: Dmytro Chyzhevskyi, methodology of science, logic, epistemology, philosophy of science, Ukrainian scientific language.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 209–215
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 209–215

УДК 1(430):801.73
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.23

Г.-Г. ГАДАМЕР: ГУМАНІТАРНО-ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ ГЕРМЕНЕВТИКИ

Ірина Починок
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна
https://orcid.org/0000-0002-6845-6384

Показано, що, за Гадамером, визначальною в становленні герменевтики була скріплена Логосом синкретична єдність мікромакрокосмосу, в якій історія поставала у суперечливій взаємодії реального й уявного, профанного й сакрального первнів, узагальненням яких були міфопоетичні тексти. Їх надзвичайна ціннісно-смислова неоднозначність імплікувала доконечність розробки інтерпретативно свідомих процедур. Тим-то герменевтика формувалася як мистецтво тлумачення текстів, правила якої набували канонічного характеру, підсилюючись нормами традиційної культури. Попри те що рання герменевтика оминала проблему істини, іманентна їй висока методична культура інтерпретації текстів забезпечувала її легітимність і життєво практичну значущість.

У Новий час, як зазначає Гадамер, у зв'язку з усвідомленням людиномірності історії заявлена проблема набуває чіткої епістемної визначеності, зміщуючись у площину методології соціогуманітарного пізнання. Відбувається зближення історизму та герменевтики. Історизм, вказуючи на індивідуальність й унікальність феноменів історії та культури, а також ідеографічний метод їх пізнання, водночас у дусі сцієнтизму не заперечував їх природоподібності та осягнення за допомогою усталених наукових методів й отримання об'єктивних істин. Натомість герменевтика обстоювала принципову людиномірність історії, неусувність у її пізнанні ненауковометодичних засобів та інтерпретативний характер гуманітарних істин. Утім, наголошує мислитель, у тому і тому разі зосередження досліджень на писаній, а не реальній історії значно проблематизувало епістемну ефективність герменевтичних процедур. Водночас вихід історизму на рівень онтології свідомого людського буття (Дройзен, Ранке, Дільтей), вможливлювало обґрунтування філософської герменевтики та герменевтичного характеру всієї філософії.

Ключові слова: вираження, герменевтика, інтерпретація, історизм, історія, розуміння, смисл, текст.

Актуальність дослідження зумовлена особливостями дослідницької програми Гадамера з розбудови філософської герменевтики й обґрунтування можливостей ненауковометодичного осягнення істини на основі свідомого буття людини-у-світі в його історичності. Прикладне значення дослідження пов'язане насамперед з удосконаленням методології соціогуманітарного пізнання та розробкою суспільно значущих проєктів та програм.

Мета дослідження – на основі головної праці мислителя «Істина і метод» проаналізувати історичні контексти й тенденції розвитку герменевтики як передумов утвердження її філософського статусу.

Методи дослідження передбачають використання загальноепістемних засобів, особливо принципу історизму, у їх поєднанні з герменевтичними й феноменологічними настановами.

Стан розробки проблеми. Традиційно тема впливу історичних чинників на герменевтику у творчості Гадамера досліджується в аспекті його внеску в розбудову

© Починок І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

філософської герменевтики й спорідненості його дослідницької програми з ідеями фундаментальної онтології М. Гайдеггера, феноменології «життєвого світу» Е. Гуссерля та «філософії життя» В. Дільтея. При цьому слушно наголошується, що дистанціювання мислителя від метафізичних і позитивістських версій історизму та акцентування на історичності розуміючого буття людини є визначальними передумовами утвердження філософського статусу герменевтики (К.-О. Аппель, Ю. Габермас, Е. Корет, П. Зейєбом, П. Рікер, Є. Хірш). У вітчизняних публікаціях особливості цієї дослідницької стратегії враховують у дослідженні широкого кола проблем герменевтики тексту, досвіду, мови, методу, розуміння, смислу, постнекласичної раціональності (Л. Архипова, В. Дубініна, С. Зайцева, В. Загороднюк, В. Лімонченко, М. Марчук, О. Рупташ, Г. Шалашенко). На наш погляд, отримані при цьому результати свідчать про необхідність подальших і поглиблених досліджень історичних засад герменевтики.

Зміст статті висвітлено за такими питаннями: 1. Співвідношення герменевтики й історизму на етапі їх становлення. 2. Трансформації герменевтики в епістемному полі історизму.

1. Співвідношення герменевтики й історизму на етапі їх становлення. Гадамер у своїй головній праці «Істина і метод» наголошує, що герменевтика – то передовсім практика розуміння, що охоплює діяння, пізнання, спілкування людей у граничному вимірі сутнього і належного їх буття. Ідеться про універсальність герменевтики в її закоріненості, цілісності та багатстві історичного досвіду, а отже, її єдності з принципом історизму.

Мислитель показує, що герменевтично-історичні мотиви відчутно звучать уже в давньогрецькій філософії у властивих маєвтиці Сократа, діалогам Платона, практичній філософії Арістотеля ідеям алетейї, анамнезису, фронезису, свідомий потенціал яких забезпечувався Логосом – природною узгодженістю порядку буття, логіки мислення й культури мовлення. Їх онтологічною основою була синкретична єдність мікромакрокосмосу, у контексті якої історія поставала як невідворотний і непередбачуваний прояв долі, а головним джерелом герменевтичних інтуїцій були міфопоетично-історичні традиції, пересуди, наративи. Назагал, цей духовний досвід поставав як Текст, різні інтерпретації якого підпорядковувалися виконанню заповітів предків, задоволенню потреб освіти й риторики, питанню життєвої мудрості.

Гадамер наголошує, що актуалізація герменевтично-історичної проблематики найбільше проявляється в ситуаціях адаптації текстів до нових умов, взаємодії минулого й сучасного, традицій і новацій, відомого та невідомого, експлікації значень теоретичних побудов, мовних перекладів текстів, ціннісно-смислових деформацій комунікативного досвіду, діалогу культур тощо. Ці процеси суттєво впливають на перебудову предметно-методичного поля герменевтики. У ній починають переважати дидактично-методичні процедури тлумачення та інтерпретації, підпорядковані забезпеченню входження текстів минулого в сучасну культуру і їх легітимізації. Герменевтика, як зазначає Гадамер, від початку «була просто допоміжною дисципліною, каноном правил, предметом якого було поводження з текстами» [3, с. 345]. Характерно, що канонічність цих правил мала життєво практичне спрямування, підсилюючись соціально-ієрархічною структурою традиційних суспільств і нормами «книжної» культури.

Так, в епоху Середньовіччя, герменевтика як екзегетика визначає тлумачення релігійних текстів й есхатологічне бачення історії. Загальним контекстом тут були інтенсифікація економічних і культурних контактів між Заходом і Сходом, поширення християнських ідей, активізація перекладацької діяльності та обмін літературою, що сприяло утвердженню програмного характеру герменевтики. На цьому тлі особливо виокремлюється творчість

А. Августина, який у праці «Основи священної герменевтики і мистецтва церковного красномовства» уперше систематизовано виклав принципи герменевтики: розуміння, інтерпретацію, контекстуальність, конгеніальність, співвідношення знака і значення. Виявлення (XI ст.) Кодексу Римського права започаткувало формування юридичної герменевтики (Г. Гроцій). Орієнтація герменевтики на Священні тексти з урахуванням запитів протестантизму характерна для творчості М. Флаціуса (XVI ст.).

Становлення капіталізму та громадянського суспільства, секуляризація духовного життя формують нову історичну реальність, у якій головними є цінності гуманізму, прогресу, свободи. Вони суттєво вплинули на взаємозближення герменевтики та історизму. Герменевтика, удосконалюючи свій методичний арсенал, спрямовує його вже не лише на тексти, а й на феномени історії та культури, набуваючи теоретико-пізнавального значення. Водночас історизм поступово відходить від есхатологічного тлумачення історії та акцентує на її закономірностях, смислах й особливостях осягнення. Поворот герменевтики до реальної історії вперше реалізував Й. Хладеніус, заслугою якого є збагачення предметного потенціалу герменевтики, поєднання в дослідженні її проблематики засобів логіки та психології, що відкривало шлях до методологічних узагальнень. Згодом цей підхід з урахуванням соціокультурних реалій був успішно реалізований у мовознавстві (Ф. Аст, А. Бек, В. Гумбольдт).

Гадамер особливого значення надає зусиллям Ф. Шляйєрмахера із забезпечення системності герменевтики як універсального методу інтерпретації тексту, вказуючи водночас на обмеженість обґрунтувань ним її принципів та оцінок історизму. Шляйєрмахер убачає головну мету герменевтики в осягненні текстів як пам'яток культури і виявів вільної творчості їх авторів, що передбачало подолання часових, мовних, психологічних «бар'єрів» й удосконалення методичних процедур. Гадамер з огляду на це зазначає, що пізнання минулого не позбавлене значущості, але «реанімація мертвого» – неможлива й марна справа, оскільки для герменевтики важливішим є розуміння історії впливів текстів на наше життя, їх входження в сучасну культуру, проте саме ця історія Шляйєрмахером артикулюється недостатньо. Активи і пасиви його концепції герменевтики стосуються переважно її методичних аспектів. Зокрема, мислитель в інтерпретації герменевтичного кола чітко розкриває залежність розуміння від динаміки взаємозалежності «частина – ціле», її форм і рівнів, доповнюваності граматичної і психологічної інтерпретацій та специфіки їх функціювання залежно від мети і контекстів дослідження. Проте цей підхід стосується лише готових текстів і не сягає їх історичної динаміки та дієвості. Принцип контекстуальності як вираження єдності в розумінні твору внутрішніх спонук його автора й зовнішніх чинників підпорядковується не осягненню повноти смислу твору, а проникненню у «творчу лабораторію» автора. У принципі конгеніальності як співтворчості автора та інтерпретатора тексту не враховується те нове й оригінальне в його розумінні, що зумовлене активністю інтерпретатора. У принципі «кращого розуміння», що передбачає розуміння тексту і його автора краще, ніж автор розумів сам себе і власний твір, раціональною є ідея повноти розуміння завдяки чіткій рефлексії безсвідомих моментів творчості автора, але при цьому оминається той факт, що авторське висвітлення теми загалом глибше за його вторинні інтерпретації. Гадамер доходить висновку, що новації Шляйєрмахера спряли утвердженню системності та універсальності герменевтики як методу інтерпретації текстів. Водночас абсолютизація мислителем формально-методичних і писемно-біблійних традицій герменевтики забезпечувало легітимізацію такого стану справ, за якого «принципового характеру набула претензія інтерпретатора на вищість над предметом свого дослідження» [2, с. 184], тобто він мав право «розглядати тексти незалежно від їх претензій на істину» [там само]. Як зазначає Гадамер, герменевтична теологія Шляйєрмахера «була ще дуже далека від

історико-філологічної науки, що могла б прислужитися наукам про дух у ролі методологічного органону. Її метою був певний метод осягнення текстів, на службу якому поставлена загальність історичних взаємозв'язків. Отут і край всьому, чого досяг Шляйєрмахер, але перед чим не міг зупинитись історичний світогляд» [2, с. 186–187]. Отже, на етапі становлення герменевтики та історизму зв'язок між ними мав переважно зовнішній характер: герменевтика розглядала історичне як контекст методичної інтерпретації текстів, а в історизмі пріоритетними були описово-пояснювальні настанови. Водночас утвердження історизму імплікувало доконечність обґрунтування методологічного статусу герменевтики.

2. Трансформація герменевтики в епістемних контекстах історизму. Гадамер акцентує передовсім на герменевтичних аспектах історизму XIX ст. з огляду на його ідейно-теоретичну зрілість, спротив епістемній експансії методологічного фундаменталізму та відстоювання специфіки наук про дух. Варто зазначити, що ще раніше такий підхід був оприявлений Дж. Віко. У праці «Основи нової науки про природу націй» (1725) він показує, що основою спорідненості герменевтики та історизму є життя людини в «цивільному світі» й передбачає: усвідомлення предметної специфіки наук про людину як сукупності феноменів соціально-історичного світу, внаслідок чого їх пізнання постає як самопізнання людини у формі єдності об'єкта і суб'єкта; врахування духовної компоненти гуманітарної предметності, з чого випливає доконечність у її пізнанні герменевтичних процедур; вихід за межі традиційних уявлень про істину: реальне дослідження історично-достовірного – головне в гуманітарній істині.

Слід зазначити, що Гадамер протиставляє традиційним тлумаченням історичного як «стріли часу» в термінах мінливості, відносності, прогресу, регресу ідею принципової історичності буття людини в значенні її здатності бути історією і вже з цих позицій він враховує багатогранність історизму як філософської та наукової доктрини.

По-перше, він критично аналізує ті проблемні вузли історизму, які були зумовлені новими, але недостатньо обґрунтованими настановами соціогуманітарних наук і тиском на них більш розвинених методологічних принципів класичної науки (фактично природознавства). У центрі дискусії були питання про предметно-методичну специфіку гуманітарно-наукового пізнання, співвідношення в ньому когнітивного й ціннісного моментів, пояснення і розуміння, способів його обґрунтування, організації та систематизації, особливості істинності та практичної значущості. У цих дискусіях історизм заявляв про своє неприйняття ідей апріоризму, філософії духу Гегеля й емпіризму позитивізму, але повністю оминути їх не міг, тому останні неявно функціювали як передумови наук про дух і трансформації герменевтики.

По-друге, Гадамер розглядає проблему взаємозв'язку історизму та герменевтики на тлі специфіки соціогуманітарного пізнання. Він: а) акцентує на відмінностях пізнання історії та природи і, відповідно, визначення об'єктивних критеріїв розрізнення гуманітарних та природничих наук; б) наголошує на індивідуальному, унікальному й динамічному характері феноменів історії та культури як предметів наук про дух у їх відмінності від відносно одноманітних і повторюваних об'єктів природознавства; в) указує на важливість врахування в науках про дух єдності об'єкта і суб'єкта, характеру соціокультурних детермінацій пізнання, його когнітивних і ціннісних моментів; г) доводить, що головною в соціогуманітарному пізнанні є інтенція не на детерміністичні залежності та номотетичні пояснення, а на ціннісно-смислові виміри феноменів та їх осягнення за допомогою аксіологічно-герменевтичних настанов.

По-третє, мислитель ураховує й те, що історизм не був позбавлений традицій сціентизму, пов'язаних з ідеями «єдиної науки» та природничо-наукового редукціонізму, що

значно послаблювало його дослідницьку специфіку, зокрема, іманентні йому принципи плюралізму та релятивізму.

За Гадамером, загальною тенденцією тут було взаємозближення історизму та герменевтики, що, однак, не виключало посилення його проблематизації. Історизм, долучаючись до традицій романтичної герменевтики, зіткнувся з проблемою специфікації логіко-філологічних інтерпретацій готових текстів відносно динаміки феноменів історії в контексті всесвітньої історії, цілісність якої поза її метафізично-спекулятивними схемами була невизначеною; без відповіді на питання, *як* формується і *в чому полягає* ця смислова цілісність герменевтика знецінювалася. Окрім цього, якщо для філолога, як зазначає Гадамер, текст постає як відносно довершена даність, яку належало правильно зрозуміти, не торкаючись проблеми істини, то для історика таким текстом була історія як постійно оновлюване життя в його відкритості, непередвизначеності й утаємниченості, а головне – «історія існує не тільки у кінці – ми самі в ній перебуваємо в ролі тих, хто розуміє, як зумовлена й кінцева ланка постійно нарощуваного ланцюжка» [2, с. 189]. Водночас герменевтика внаслідок зустрічі з реальною історією змушена була виходити за межі усталених формально-методичних процедур тлумачення текстів і вивищуватися до рівня методології гуманітарно-наукового пізнання, а зрештою – до філософії свідомого буття людини-у-світі. Історизм зосередився переважно на дослідженні проблеми універсальності історії та обґрунтуванні герменевтики як методології наук про дух. При цьому він виходить з принципової людиномірності історії, проголошує рівновіддаленість усіх людей, націй та епох від Бога; історія – це розгортання людськості, а смисл історії їй іманентний. Цей дослідницький підхід, однак, не гарантував успішного розв'язання проблеми співвідношення історизму та герменевтики, на що Гадамер указує в аналізі творчості Л. Ранке, Й. Дройзена і В. Дільтея. «Питання полягає в тому, як такий ракурс історії та її формальний ідеал надають можливість мислити єдність світової історії і виправдати її пізнання» [2, с. 191].

Так, Ранке вбачає основу всесвітньої історії у свободі як силі, що виражає себе в активних і продуктивних діяннях, забезпечуючи сталість, наступність, доконечність, значущість і природну телеологію історичного процесу. Підтвердженням цього він уважає християнську за своїм характером культуру Заходу, що суттєво вплинула на оновлення людства. Проте в питанні герменевтичного самоусвідомлення й самопізнання історії він послуговується не логікою понять і категорій, а пантеїстичними мотивами духовної, аж до самозабуття, співпричетності людського життя й божественної світобудови. Гадамер з огляду на це зазначає, що чим більше історику таланить вивчати нетлінну сутність явищ, тим більше він мислить історично й богоподібно. «Саме тому Ранке порівняв місію історика з місією священнослужителя» [2, с. 198]. Відповідно й розуміння «набуває свого майже релігійного звучання» [там само, с. 199].

Натомість Дройзен, як пише Гадамер, «прагне вивільнити категорію розуміння від невизначеності естетично-пантеїстичного причастя» [там само, с. 200]. Розуміння він витлумачує як усвідомлення людиною розмаїття виражень своїх моральних сил безвідносно до будь-яких апріорних схем. Тим-то й історичне пізнання спрямовується на об'єктивні реалії з урахуванням соціокультурної інтегрованості історика та неперервно свідомого дослідження взаємозв'язку Я і відповідних спільнот. «Подібно до того, коли розуміння поєднує виокремлені Я з моральними спільнотами, до яких воно належить, так і самі спільноти: сім'я, народ, держава, релігія – стають зрозумілими у вигляді вираження. Так, через поняття вираження історична реальність сягає сфери смислу, і внаслідок цього також у дройзенівській методологічній самосвідомості герменевтика бере гору над історичним дослідженням» [2, с. 204]. Тобто Дройзен, як зазначає Гадамер, наповнює традиційну

герменевтичну формулу розуміння конкретним історичним змістом, тому він «набагато виразніше за Ранке зміг визначити, які саме опосередкування містить дослідження й розуміння, але врешті й він спромігся обміркувати завдання історії лише в естетично-герменевтичних категоріях. Історик, як уважає Дройзен, прагне з фрагментів традиції реконструювати великий текст історії» [2, с. 204].

Фундаментальнішими, як вважає Гадамер, є дослідження Дільтея взаємозв'язку герменевтики та історизму в контексті «критики історичного розуму» – обґрунтування наук про дух. При цьому мислитель бере за основу «людсько-суспільно-історичний досвід світу життя», переосмислюючи вихідні засади гуманітарного пізнання. Він доводить, що в гуманітарних науках досвід не зводиться до даних спостережень й експериментів, а постає як єдність «переживання – вираження – розуміння». Суб'єкт – це не абстрактний самоусвідомлювальний розум, а людина як істота з чуттям і волею, здатна пізнавати, у своїй конечності та історичності. Об'єкт – не натурально-речовинна даність, а розмаїття об'єктивацій людської суб'єктивності – феноменів історії та культури, внаслідок чого гуманітарне пізнання розгортається як самопізнання людини, у якому істина пов'язана не зі штучними схемами та їх верифікацією, а з осягненням достовірного в просторі культурно-історичних спільнот. Якщо природу ми пояснюємо каузально-детерміністично, то історію розуміємо за допомогою ціннісно-смислових настанов. Дільтей не заперечує важливість інтроспекції в пізнанні внутрішніх переживань особистості, але в забезпеченні загальнозначущості істин про світ людини визначальним уважає розуміння в його історичних і епістемних вимірах, що сприяло універсалізації герменевтики та її виходу на філософський рівень. Герменевтика як філософська наука – це теорія пізнання суспільно-історичної дійсності й водночас метод інтерпретації, що пропонує засоби практичного дискурс-тлумачення. Дільтей, зазначає Гадамер, розширив герменевтику до органону наук про дух, тобто, «для дільтеївського обґрунтування гуманітарних наук герменевтика була чимось більшим за просто засіб. Вона універсальне середовище історичної свідомості, для якої не буде іншого пізнання істини, окрім розуміння вираження, а у вираженні – життя. В історії все постає зрозумілим. Адже все є текстом… Отже, Дільтей у кінцевому підсумку уявляв дослідження історії у вигляді розшифрування, а не історичного досвіду» [2, с. 226]. У «Філософії життя» Дільтея визначальним є дух, окрім цього, мислитель перебував під потужним впливом традиційно-картезіанської теорії пізнання, що зрештою і зумовило певну обмеженість інтерпретацій ним сутнього досвіду, історії, герменевтики. Водночас Гадамер вказує на важливість кроку Дільтея в дослідженні цих проблем з позицій онтології – що сприяло обґрунтуванню філософської герменевтики.

Висновок. Для Гадамера критичний аналіз історичних контекстів становлення та розвитку герменевтики від її статусу універсального методу тлумачення текстів до методології соціогуманітарного знання – не самоціль, він має пропедевтичний характер. Виявлення евристичного потенціалу та епістемних обмеженостей традиційної герменевтики – це важлива передумова доведення того, що розбудова філософської герменевтики можлива лише на фундаменті онтології свідомого буття людини-у-світі. У реалізації цієї дослідницької програми мислитель задіює реальний досвід історії, мистецтва і мови – проблема, що передбачає спеціальні дослідження.

Список використаної літератури

1. Архипова Л. Д. Простір надії: Р. Рорті про герменевтичний проект Г.-Г. Гадамера. *Наукові Записки*. Том 102. Філософія та релігієзнавство. С. 33–37. https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7274f35d-5dab-4e74-8605-a6cf117d0a55/content

2. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики. Т. І. Пер. з нім. Київ, 2000. 464 с.
3. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Доповнення. Покажчики. Т. ІІ. Пер. з нім. Київ, 2000. 478 с.
4. Дубініна В. О. Герменевтика Х.-Г. Гадамера як філософія мови. *International Academy Journal Web of Scolar* / 5 (47), May 2020. С. 60–64. DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/31052020/7097
5. Зайцева С. Мова як онтологічний «досвід світу» (Г.-Г. Гадамер). *Філософія гуманітарних наук: актуальність і перспективи розвитку* : матеріали наук. конф., 5–6 жовтня 2006 р. Чернівці : Рута, 2006. С. 19–22.
6. Лімонченко В. В. Історизм та історицизм: смислова аналітика. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 97. С. 152–156.
7. Рупташ О. В. Поняття смислу в гуманітарнонауковій парадигмі знання : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. 336 с.

G.-G. GADAMER: HUMANITARIAN-HISTORICAL CONTEXTS OF HERMENEUTICS

Iryna Pochynok
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies,
Kotsyubynskogo str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-6845-6384

It is shown that, according to Gadamer, the defining factor in the formation of hermeneutics was the syncretic unity of the micro-macrocosmos, consolidated by the Logos, in which history appeared in the contradictory interaction of the real and the imaginary, the profane and the sacred, the generalization of which was the mytho-poetic Texts. Their extraordinary value-semantic ambiguity implied the necessity of developing interpretative-understanding procedures. Therefore, hermeneutics was formed as the art of interpreting texts, the rules of which acquired a canonical character, in agreement with the norms of traditional culture. Despite the fact that early hermeneutics bypassed the problem of truth, the high methodological culture of interpreting texts inherent in it ensured its legitimacy and practical feasibility.

Gadamer notes that in the Modern Age, in connection with the awareness of the human dimension of history, the stated problem acquires a clear epistemic definition, shifting to the plane of the methodology of socio-humanitarian cognition. There is a rapprochement of historicism and hermeneutics. Pointing to the individuality and uniqueness of the phenomena of history and culture, as well as the ideographic method of their cognition istoricism at the same time, in the spirit of scientism did not deny their natural similarity, comprehension using established scientific methods and obtaining objective truths. Instead, hermeneutics defended the fundamental human dimension of history, the indispensability of non-scientific-methodological means in its cognition, and the interpretative nature of humanitarian truths. However, the thinker emphasizes that in both cases, the focus of research on written, rather than real, history significantly problematized the epistemic effectiveness of hermeneutic procedures. At the same time, the emergence of historicism at the level of the ontology of understanding human existence (Dreusen, Ranke, Dilthey) made it possible to substantiate philosophical hermeneutics and the hermeneutic nature of the whole philosophy.

Key words: expression, hermeneutics, interpretation, historicism, history, understanding, meaning, text.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 216–222
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 216–222

УДК 316.7:82:004.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.24

ВІД «СМЕРТІ АВТОРА» ДО ЗНЕЦІНЕННЯ ТЕКСТУ

Лада Прокопович
Національний університет «Одеська політехніка»,
кафедра культурології та філософії культури,
пр. Шевченка, 1, 65044, м. Одеса, Україна
https://orcid.org/0000-0001-8636-9172

Актуальність теми дослідження зумовлена формуванням дискусії про зв'язок технологічних інновацій із соціальним запитом на них. Проблема статті – з'ясувати, чи здатні технічні винаходи впливати на розвиток суспільства, докорінно його змінюючи, чи зміни відбуваються лише тоді, коли суспільство до них готове та прагне їх. Пошук відповіді на це запитання може відбуватися від протилежного, тобто з постановкою питання про те, що відбувається, коли з'являється технологія, на яку не було соціального запиту. Мета дослідження – виявити й осмислити трансформації в смисловому та ціннісному змісті понять «автор» і «авторський текст», які відбуваються через поширення практики генерації текстів штучним інтелектом. Методологічну базу дослідження становлять методи аналізу та синтезу, тезаурусний метод, феноменологічний метод, порівняльний аналіз, а також принцип технологічного детермінізму для виявлення та філософського осмислення соціальних наслідків упровадження технологій штучного інтелекту. Аналіз ситуації, яка виникає в системі «автор – текст – читач – культурні цінності» під впливом практики генерації текстів за допомогою технологій штучного інтелекту, показує, що іноді технологія, на яку не було соціального запиту, такий запит може викликати. У царині художньої літератури ця ситуація формує тенденцію до трансформацій смислового й ціннісного змісту понять «автор», «авторський текст», «письменник», «літературна творчість». Адже справжня літературна творчість дедалі частіше підміняється її імітацією: коли тексти створюються заради текстів, коли на зміну «алхімії» художнього Слова приходить інструментально-цифрова його імітація, а постмодерністська «смерть Автора» перетворюється на диджиталізоване народження текстового спаму. Це призводить не лише до недовіри до авторства нових літературних творів, а й до знецінення Тексту, як процесу і результату людської творчої діяльності.

Ключові слова: суспільство, культура, авторство, літературна творчість, штучний інтелект, цінності, соціальний запит, технологічні інновації.

Вступ. Головним питанням дискусії, що розгортається в міждисциплінарному дискурсі соціальної філософії та філософії технологій, є питання про зв'язок технологічних інновацій із соціально-економічним та культурним станом суспільства. Проблема статті – з'ясувати, чи здатні технічні винаходи впливати на розвиток суспільства, докорінно його змінюючи, чи зміни відбуваються лише тоді, коли суспільство до них готове та прагне їх.

Пошук відповіді на це запитання може відбуватися від протилежного, тобто з постановкою питання про те, що відбувається, коли з'являється технологія, на яку не було соціального запиту.

Одним з актуальних прикладів такої ситуації є поява генераторів текстів на базі технологій штучного інтелекту (чатбот ChatGPT, Rytr, Copy AI, Hyper Write та ін.).

Поява й поширення практики використання таких текстових генераторів призвели до проблем у різних сферах людської діяльності і, як наслідок, до необхідності їх осмислення, зокрема, через залучення концепту «смерть автора» (за Р. Бартом) як парадигмальної

© Прокопович Л., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

фігури постмодерністської текстології, як метафори, що позначає зміну погляду на систему «автор – текст – читач» [1]. Адже в сучасних текстах Барт убачає лише компіляцію цитат з інших текстів. «Сьогодні ми знаємо, – пише Барт, – що текст являє собою не лінійний ланцюг слів, що виражають єдиний, нібито теологічний сенс («повідомлення» Автора-Бога), а багатовимірний простір, де поєднуються і сперечаються між собою різні види письма, жоден з яких не є початковим; текст зітканий з цитат, що відсилають до тисяч культурних джерел» [2]. Автор, який перетворився на живий механізм, що просто записує вже наявну інформацію, «помер». Натомість «народився» Читач, який стає головним смислопороджувальним джерелом.

Проблемою, яку так виразно окреслив Ролан Барт, переймалися й інші філософи, зокрема Мішель Фуко [3], Жак Дерріда [4], Моллі Несбіт [5], Ендрю Беннетт [6]. Проте наразі, з появою текстових генераторів на базі технологій штучного інтелекту, ця проблема набуває додаткових смислів, нових інтерпретацій. Формуються додаткові пакети запитань:

– хто є автором тексту, створеного штучним інтелектом: той, хто поставив своє ім'я під цим текстом; штучний інтелект, який його генерував; той, хто навчав цей штучний інтелект; чи автори текстів, на яких це навчання відбувалося [1];

– чи доречно застосувати слово «створення» для описання процесу генерації тексту штучним інтелектом, адже генератори текстів на основі штучного інтелекту не створюють тексти, а лише імітують цей процес. Точніше імітують зовнішню форму певних текстів за нездатності формування повноцінного (осмисленого!) змісту;

– чи є вже підстави говорити не лише про «смерть Автора», а й про «смерть Тексту» як творчого акту.

Пошук відповідей на ці запитання є предметом дослідження.

Мета дослідження – виявити й осмислити трансформації в смисловому та ціннісному змісті понять «автор» і «авторський текст», які відбуваються через поширення практики генерації текстів штучним інтелектом.

Методи дослідження. Основними методами дослідження є методи аналізу та синтезу (для узагальнення теоретичного й емпіричного матеріалу), тезаурусний (для виявлення смислової змістовності понять «автор», «письменник», «авторський текст», «літературна творчість» через семантичні зв'язки в контексті проблематики дослідження), феноменологічний метод (при розгляді процесу створення текстів як результату творчої діяльності людини), порівняльний аналіз (для зіставлення характеристик текстів, створених людьми, з текстами, що згенеровані штучним інтелектом), а також принцип технологічного детермінізму (для виявлення та філософського осмислення соціальних наслідків упровадження технологій штучного інтелекту).

Результати дослідження. Історія культури показує, що з часом будь-які види людської діяльності трансформуються, опиняючись в умовах нового соціокультурного контексту, або й зовсім зникають, втрачаючи актуальність. Це – природно, це – об'єктивна діалектика. Але питання в тому, чи готові ми відмовлятися від базових цінностей? Адже поняття «творчість», «самовираження» належать до базових цінностей будь-якого розвиненого суспільства. Якщо ми їх знецінимо, втратимо, то чи буде суспільство здатним до розвитку?

Наявність таких питань є ознакою ситуації, коли з'являється технологія без соціального запиту на неї.

Адже суспільство не потребувало генераторів штучних текстів. Це не було питанням виживання людства й розвитку цивілізації. Люди прекрасно справлялися самі: писали цікаві оповідання та романи, створювали захопливі сценарії для кінострічок, складали зворушливі вірші та вигадували чарівні казки.

Але технологія з'явилася, її почали активно просувати, наполегливо впроваджувати. І суспільству залишається лише реагувати на те, що є: осмислювати, пристосовуватись і … долати нові проблеми.

Якщо перші літературні твори, згенеровані за допомогою технологій штучного інтелекту, сприймали як експеримент, то подальше поширення цієї практики почало викликати низку питань: від простого «Навіщо?» до відчайдушного «Невже це означає кінець художньої літератури?» [7].

Один із перших таких експериментів здійснений у 2023 році з публікацією новели, назва якої збігається з есе Ролана Барта «Смерть автора». За жанром це кримінальний детектив про письменницю, де сюжет побудований навколо її смерті, використання штучного інтелекту та проблеми визначення авторства тексту. Інтриги цій події додає той факт, що й сама новела була написана штучним інтелектом. Автором цього експерименту є канадський журналіст Стівен Марш, який опублікував новелу під псевдонімом Айдан Марчін [8]. Він стверджує, що 95 % книги, включно з обкладинкою та анотаціями, згенеровано штучним інтелектом.

Згодом, у січні 2024 року, майже всі світові медіа повідомили про те, що японська письменниця Ріе Кудан, лауреатка престижної літературної премії Акугатави, зізналася, що 5 % тексту свого переможного роману «Токійська вежа співчуття» (*Tokyo-to Dojo-to*) вона створила за допомогою ChatGPT [9]. Вона також заявила, що збирається й надалі користуватися технологіями штучного інтелекту, щоб розвивати свою творчість. Цей випадок, до речі, додає запитань ще й стосовно літературних премій. За що їх тепер присуджуватиме? За письменницькі талант та майстерність, чи за рекламу технологій штучного інтелекту?

Здавалося б, ці поодинокі випадки ще не можуть означати відміну змісту понять «творчість», «художнє самовираження», «мистецька новація» тощо стосовно художньої літератури. Але вони вже є першими ознаками тенденції, яка може призвести до знецінення нових творів художньої літератури як інтелектуального надбання людства, до зниження їх культурної цінності.

Адже цінність художньої літератури не лише містить цінність окремих творів, а й зумовлена чинниками, які змушують людину братися за перо. Одним із таких чинників Ян Парандовський уважав рису, яка притаманна всім людям, а саме – потребу виразити у слові всяке життєве явище, зокрема й самих себе. «Розповісти про себе іншим людям – означає вибратися із самого себе, розірвати хоча б на коротку мить тенета свого власного буття, позбутися болісної самотності, в якій ми перебуваємо серед наших думок, сновидінь, страждань, радощів, побоювань, сподівань, поділитися, врешті, з іншими своєю дивовижністю» [10].

Зрозуміло, що в штучного інтелекту (комп'ютерної програми) немає (і не може бути) такої потреби. Але виходить, що такої потреби немає й у письменника, який частково або навіть повністю перекладає свою роботу на бездушну цифрову програму. То в чому тоді сенс і цінність тексту, який так продукується? Якщо цей текст ніяк не стосується внутрішнього світу письменника, то навіщо було напружувати штучний інтелект його генерацією? Якщо цей текст – як процес і як результат – не цікавий автору, то невже він буде цікавий читачеві?

Адже читання – це не просто процес складання літер у слова. Як стверджував Еміль Фаге, «мистецтво читати – це мистецтво мислити з певною допомогою іншого; читати – означає мислити з іншим, продумувати думку іншого, продумувати думку, яка є подібною або протилежною нашій» [11].

Тобто йдеться про те, що читання – це діалог читача з автором тексту, із письменником. Інколи цей заочний, уявний діалог перетворюється на дискусію, на запеклу суперечку з автором, з текстом.

Та хіба має сенс така дискусія, така інтелектуальна «гра» в ситуації, коли за текстом стоїть не конкретна людина-автор, а цифрова програма? Дискутувати з таким текстом – все одно, що дискутувати з пральною машинкою про недоліки режимів прання, які в ній запрограмовані.

Отже, виходить, що стосовно штучно створених текстів втрачає сенс не лише читання, а й критика. Який сенс критикувати, аналізувати не художній твір, не творчий процес, не авторський стиль, а їх імітацію? Аналізувати все це, звісно ж, можна, але не щодо художньої критики. І нехай розробники та лобісти нейромережі Hyper Write намагаються зацікавити користувачів заявою, що за її допомогою «можна зімітувати стиль відомого письменника або написати текст у стилі фантастичного роману» [12], імітація все одно буде імітацією, вона не зробить з користувача письменника.

Хіба що під письменництвом тепер слід розуміти не те, що розумів, наприклад, Ян Парандовський, який у своїй книзі «Алхімія слова» наголошував на тому, що «не кожен, хто пише і публікує написане, є письменником», і що «риси, які є характерними для письменника як художника слова, треба шукати в його фантазії, натхненні, в глибоко людському розумінні світу, в турботі про вибір художніх засобів, якими найбільш повно можна викликати задумане ним враження – естетичний ефект, емоційний, інтелектуальний, – і, нарешті, а мабуть, і насамперед, слід шукати в його власному стилі» [10]. Тут можна додати, що нехтування цими характерними рисами не лише спотворює поняття «письменник», а й знецінює Текст.

Ця проблема дається в знаки й в освітньому процесі: творчі завдання, які передбачають створення художнього тексту, втрачають сенс.

Наприклад, у межах викладання дисципліни «Практики культурної комунікації» на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти для закріплення теми «Емоційний інтелект» та розвинення емпатії студентам пропонувалася вправа з написання монологу від імені піддослідної тварини, над якою проводять наукові або медичні експерименти. Зрозуміло, що не всі ці твори були досконалими в літературному плані (та це й не було метою та умовою завдання), але це завжди були тексти зворушливі, емоційно наповнені, з виходом на глибокі філософські роздуми щодо етичності наукових експериментів над тваринами, співвідношення мети і засобів її досягнення, пошуки балансу між цінністю людського життя та відповідальністю людини за все живе на планеті. Цінність кожного з таких монологів полягала у власному, особистому переживанні ситуації (нехай і уявної), в спробі її осмислити через Слово й долучити до цього осмислення потенційного читача (вербальна культурна комунікація).

Тексти, які генерує штучний інтелект, такої змістовності не мають. Отримуючи від штучного інтелекту готовий текст, студент не переживає його, тому не бачить необхідності його осмислювати. Шаблонні волання про щура (або кролика чи мавпочку), який мріє повернутися назад у природу, позбавлені справжніх емоцій та діалектичних суперечностей. Вони не цікаві ані студенту (як «автору»), ані викладачеві (як читачу). У таких текстах відсутня й навчально-тренінгова, і смислова змістовність. Тому від практики таких завдань довелося відмовитися та шукати інших підходів для формування в студентів емоційного інтелекту, креативності та здатності критично мислити.

На цю проблему звертають увагу й інші експерти та викладачі [13; 14], зауважуючи, зокрема, що «використання генеративних мовних моделей докорінно змінює уявлення про

авторство, оригінальність і сам процес навчального письма: студенти часто створюють тексти з мінімальними зусиллями, без глибокого розуміння змісту чи формування власної позиції» [15, с. 174].

Підтвердженням цього є випадок, коли студентська робота, яку подано на перевірку, закінчувалася фразою «Якщо хочеш, можу написати коротшу відповідь, оформити як твір-мініатюру, або допомогти з домашнім завданням у шкільному форматі». Така собі «вишенька на торті» проблеми, яка дедалі наочніше починає проявлятися. Адже очевидно, що студентка навіть не спромоглася прочитати текст, знегерований штучним інтелектом. Тобто тут аж ніяк не йдеться про «глибоке розуміння змісту чи формування власної позиції». Ідеться лише про вправне володіння комбінацією клавіш Ctrl-C + Ctrl-V.

Інакше кажучи, такі кейси демонструють проблему, яка полягає не лише в тому, що викладач не знає, кому і за що має ставити оцінку, в порушенні принципів і етичних засад академічної доброчесності, а й у знеціненні Тексту як індивідуального творчого акту.

Отже, якщо в попередній публікації [7] висловлено сподівання про те, що «доти, доки література як вид творчої діяльності людини не вичерпала своїх можливостей, її конкуренція із текстовими генераторами на базі штучного інтелекту буде одним із найцікавіших (динамічних, драматичних) предметів дослідження в міждисциплінарному дискурсі літературознавства, філософії творчості, філософії культури», то тепер стає дедалі очевиднішим, що конкурувати навряд чи хтось збирається. Адже технологія, на яку не було соціального запиту, наразі такий запит викликала.

До того ж стосовно художньої літератури це цілком вкладається в культурну парадигму епохи інформаційних технологій, на початку якої ще жартували, що письменників стає більше, ніж читачів, а тепер констатуємо, що кількість читачів і письменників не має значення в ситуації, коли тексти створюють заради текстів, коли на зміну «алхімії» художнього Слова приходить інструментально-цифрова його імітація, а постмодерністська «смерть Автора» перетворюється на диджиталізоване народження текстового спаму.

Чи візьмуть штучні тексти гору над справжньою літературною творчістю, чи будуть вони існувати паралельно (як наразі існують, наприклад, справжнє кулінарне мистецтво й індустрія харчових напівфабрикатів), час покаже. А наразі маємо вагомий привід для осмислення (переосмислення?) природи, функцій і культурної цінності художньої літератури як одного з видів людської творчої діяльності.

Висновки. Аналіз ситуації, яка виникає в системі «автор – текст – читач – культурні цінності» під впливом практики генерації текстів за допомогою технологій штучного інтелекту, показує, що іноді технологія, на яку не було соціального запиту, такий запит може викликати.

У царині художньої літератури ця ситуація формує тенденцію до трансформацій смислового і ціннісного змісту понять «автор», «авторський текст», «письменник», «літературна творчість». Адже справжня літературна творчість дедалі частіше підміняється її імітацією. Це призводить не лише до недовіри до авторства нових літературних творів, а й до знецінення Тексту як процесу й результату людської творчої діяльності.

Список використаної літератури

1. Прокопович Л., Когут О., Кушнір А. Метафора про «смерть автора» в контексті нової технореальності. *Veda a perspektivy*, 2023, № 8(27). С. 257–265. DOI: 10.52058/2695-1592-2023-8(27)-257-265.
2. Barthes Roland. The Death of the Author. *Aspen*, 1967, № 5–6.

3. Foucault Michel. Qu'estce qu'un auteur? *Bulletin de la Societe frangaise de philosophie*, 1969, 63'e annee, № 3. P. 73–104.
4. Дерріда Ж. Письмо та відмінність. Київ : Основи, 2004. 602 с.
5. Nesbit M. What Was an Author? *Yale French Studies*, 1987, № 73. P. 229–257.
6. Bennett Andrew. *The Author. The new critical idiom*. London; New York : Routledge, 2004.
7. Прокопович Л., Когут О. Художня література і ChatGPT: нові горизонти чи початок кінця? *Modern aspects of modernization of science: status, problems, development trends* : materials of the 43th International scientific and practical conference (Peshtera, Bulgaria, April 7, 2024). P. 236–238. DOI: 10.52058/43.
8. Aidan Marchine. Death of an Author. *Pushkin Industries*, 2023.
9. Parry Richard Lloyd (Jan. 18, 2024). ChatGPT helped write my novel, says Japanese literary prize winner. *The Times*. URL: https://www.thetimes.co.uk/article/chatgpt-helped-with-my-novel-says-japanese-literary-prize-winner-lp2tg8dg2.
10. Parandowski Jan. Alchemia slowa. Warszawa, 1965.
11. Faguet Emile. L'Art de lire. 1912.
12. Мещерякова К. Нейромережа: що це, як працює, найкращі приклади. *High Bar Journal*, 23 січня 2024. URL: https://journal.gen.tech/post/sho-take-neiromerezhi.
13. Паламар С., Науменко М. Штучний інтелект в освіті: використання без порушення принципів академічної чесності. *Освітологічний дискурс*, 2024, № 1(44). С. 68–83. DOI: 10.28925/2312-5829.2024.15.
14. Кубко В.П. Ціннісний вимір академічної доброчесності в епоху штучного інтелекту. *Культурологічний альманах*, 2025, Вип. 3(15), С. 172–180. DOI: 10.31392/cult.alm.2025.3.21.
15. Yeo M.A. Academic Integrity in the Age of Artificial Intelligence (AI) Authoring Apps. *Tesol Journal*, 2023, Vol. 14, Iss. 3. DOI: 10.1002/tesj.716.

FROM THE "DEATH OF THE AUTHOR" TO THE DEPRECIATION OF THE TEXT

Lada Prokopovych
Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture,
Odessa Polytechnic National University,
Shevchenko Avenue, 1, 65044, Odesa, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-8636-9172

The relevance of the research topic is due to the formation of a discussion about the connection between technological innovations and social demand for them. The problem is to find out whether technical inventions are capable of influencing the development of society, radically changing it, or whether changes occur only when society is ready for them and desires them. The search for an answer to this question can proceed from the opposite, that is, by asking what happens when a technology appears for which there was no social demand. The purpose of the study is to identify and understand the transformations in the semantic and value content of the concepts of "author" and "author's text" that occur due to the spread of the practice of generating texts using artificial intelligence. The methodological basis of the study was formed by methods of analysis and synthesis, thesaurus method, phenomenological method, comparative analysis, as well as the principle of technological determinism for identifying and philosophically understanding the social consequences of the introduction of artificial intelligence technologies. An analysis of the situation that develops in the system "author – text – reader – cultural values" under the influence of the practice of generating texts using artificial intelligence technologies shows that sometimes a technology for which there was no social demand can cause such a demand.

In the field of fiction, this situation forms a tendency towards transformations of the semantic and value content of the concepts of "author", "author's text", "writer", "literary work". After all, true literary creativity is increasingly being replaced by its imitation: when texts are created for the sake of texts, when the "alchemy" of the artistic Word is replaced by its instrumental-digital imitation, and the postmodern "death of the Author" turns into the digitalized birth of text spam. This leads not only to distrust in the authorship of new literary works, but also to the devaluation of the Text as a process and result of human creative activity.

Key words: society, culture, authorship, literary creativity, artificial intelligence, values, social demand, innovation.

Дата першого надходження статті до видання: 21.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 223–233
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 223–233

УДК 141.7:316.722.4
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.25

КОНВІВІАЛЬНІСТЬ ЯК МОДУС МІЖКУЛЬТУРНОГО ДІАЛОГУ: ВІД ІНСТРУМЕНТАЛЬНОГО ОБМІНУ ДО ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО СПІВІСНУВАННЯ

Тетяна Радзиняк
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна
https://orcid.org/0000-0002-2188-2597

Олександр Скицько
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна
https://orcid.org/0009-0004-1212-8877

У статті розглядається конвівіальність як специфічний модус міжкультурного діалогу в умовах вичерпності потенціалу класичних моделей мультикультуралізму, що стали помітними на початку XXI століття. Автори обґрунтовують перехід від інструментального обміну, в основі якого передусім були закладені формалізовані та керовані державою способи взаємодії, із притаманною їм пасивною толерантністю, до екзистенційного співіснування, де міжкультурний діалог постає як жива практика повсякденного взаємообміну.

У роботі проаналізовано причини кризи мультикультуралізму, що призвела до ціннісної дезорганізації та соціальної відчуженості як окремих індивідів, так і цілих спільнот, оскільки вони виявилися обмеженими формалізованими рамками, замість активної залученості до творення живого міжкультурного досвіду.

Спираючись на філософські ідеї Івана Ілліча, автори розкривають небезпеку системної залежності людини та пропонують повернення природних форм людського співжиття як засобів відновлення творчої здатності до діалогу. Особливу увагу приділено зміні фокусу із жорстких етнічних ідентичностей на плинні механізми ідентифікації через концепт «радикальної відкритості» Пола Гілроя. Доведено, що конвівіальність сприяє трансформації міжкультурного діалогу з регульованого засобу комунікаційних зв'язків на спонтанну практику, у межах якої інакшість стає органічною частиною спільного життєвого світу.

Зроблено висновок, що екзистенційний вимір конвівіальності забезпечує формування нових саморегульованих механізмів соціальності. Це дає змогу людям самостійно випрацьовувати алгоритми співжиття в публічному просторі, перетворюючи суперечливу архітектуру щоденної комунікації на ресурс для сталого та інклюзивного суспільного буття.

Ключові слова: глобалізація, ідентичність, інтеграція, конвівіальність, міжкультурний діалог, мультикультуралізм, плюралізм, толерантність, цінності.

Постановка проблеми. В умовах глобальної невизначеності та посилення міграційних процесів питання співіснування представників різних культур набуває екзистенційної гостроти. Тривалий час відповіддю на ці виклики була доктрина мультикультуралізму, яка пропонувала та пропагувала врегулювання питання відмінностей через законодавчі норми, різні програми, квоти й державну політику толерантності. Проте події останніх

© Радзиняк Т., Скицько О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

двох десятиліть продемонстрували, що побудована на лібералізмі ідея управління різноманітністю вичерпала свій інтеграційний ресурс.

Замість очікуваної гармонії дедалі помітнішими ставали підміна живого діалогу бюрократичними процедурами та зростання відчуженості між представниками різних етнічних, культурних груп. У цих умовах серед політиків, як і в самому суспільстві, почали лунати обурення та звинувачення в сторону керівників держав, за їх неспроможність забезпечити соціальну згуртованість, через що дихотомія «свій – чужий» залишилася без належної уваги. Окрім того, проблема ускладнилася тим, що відмова від старого інструментарію мультикультуралізму відбувається швидше, ніж осмислення нових форм соціальності та поширення позитивних практик міжкультурного діалогу. Тож виникає теоретична та практична потреба з'ясувати, як можливе відновлення міжкультурного діалогу в умовах кризи державних інституцій і яка з теорій чи концепцій здатна допомогти людині вибудовувати простір взаєморозуміння, перетворюючи потенційний конфлікт ідентичностей на конструктивний досвід співіснування?

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій за темою дає змогу констатувати, що ми перебуваємо на етапі парадигмального зрушення, яке охоплює політичну, гуманітарну та соціальну сфери. Цей процес є безпосереднім наслідком кризи класичних моделей мультикультуралізму та пошуком нових, більш гнучких стратегій міжкультурної комунікації в умовах глобалізації.

З огляду на це, у вітчизняному науковому просторі сформувався потужний дискурс щодо осмислення цих викликів. Українські науковці фокусуються передусім на внутрішніх ресурсах культури та особистості: В. Андрущенко (2007) та Ю. Богуцький (2008) обґрунтували розуміння культури як живої системи, здатної до самоорганізації поза жорстким державним контролем; А. Єрмоленко (2010, 2019) розкрив пріоритет комунікативної раціональності над інструментальними формами взаємодії, заклавши етичний фундамент діалогу; А. Артеменко (2022) та О. Підскальна (2018, 2021) визначили новітні філософські засади співіснування, що виходять за межі декларативного мультикультуралізму. Важливий внесок у дослідження трансформації ідентичності під тиском глобальних змін зробили М. Степико (2020), О. Плаксіна та Т. Сулятицька (2025), а В. Шейко (2005) з'ясував, як саме глобалізація впливає на діалог цивілізацій. Попри таку ґрунтовність вітчизняних теорій діалогу, слід зауважити, що сам концепт конвівіальності поки що залишається на периферії українського наукового дискурсу та потребує окремого теоретичного осмислення.

У закордонній науковій думці фундаментом для переосмислення міжкультурної взаємодії став критичний аналіз теоретичного й практичного завершення проєкту мультикультуралізму. Зокрема, Дж. Сарторі (2000) вказав на ризики «балканізації» суспільства та втрату спільного комунікативного поля; С. Бенхабіб (2002, 2004) запропонувала деліберативний підхід, закликаючи відмовитися від «мозаїчної» моделі на користь живого демократичного дискурсу; Р. Чін (2017) через історичну ретроспективу довела необхідність розглядати мультикультуралізм не як сталу доктрину, а як динамічну практику суспільних домовленостей, що вимагає суб'єктності.

Відповіддю на згадувану кризу став перехід до парадигми «конвівіального співіснування». Теоретичним підмурком для цього повороту стали праці І. Ілліча (1973), чия критика інституційної монополії на соціальність стала закликом до відновлення безпосереднього «мистецтва жити разом» (conviviality), та П. Гілроя (2015), який увів поняття радикальної відкритості як альтернативи жорсткій ієрархізації. Причини та концептуальні наслідки «конвівіального повороту» в міждисциплінарних розвідках детально аналізують А. Уайз, Г. Ноубл (2016) та С. Ніл (2013). Важливо, що фокус наукового інтересу зміщується

на мікрорівень, де вивчаються проблеми та практики міжкультурної взаємодії. У працях Е. Аміна (2002, 2012), М. Новіцької (2000), А. Уайз (2014, 2016), С. Велаютама (2014), досліджуються прояви повсякденного мультикультуралізму (everyday multiculturalism) у міському просторі – на ринках, у парках та громадах, які стають осередками живої різноманітності.

Однак, попри значний масив напрацювань, питання автономного інструментарію, який би дав змогу індивіду самостійно вибудовувати конвівіальні стратегії поза межами інституційного тиску, потребує подальшого концептуального уточнення, чому й присвячене це дослідження.

Метою дослідження є концептуалізація конвівіальності як нової парадигми міжкультурного діалогу та обґрунтування переходу від інституційних (вертикальних) моделей управління різноманіттям до автономних (горизонтальних) практик екзистенційного співіснування.

Виклад основного матеріалу.

Мультикультуралізм у лещатах глобалізації. Сучасні глобалізаційні процеси, як наслідок нестримного розвитку людства, зумовили системне втілення ідей інтеграції, уніфікації, побудову нових взаємозв'язків у різних сферах (економічній, політичній, культурній, інформаційній, технологічній тощо), головна мета яких – ефективний обмін ресурсами, інформацією, знаннями, технологіями, значно вільніше переміщення людей (культурні обміни, міжнародна співпраця, різні форми міграції). Однак тоді як для одних учасників цих процесів створюються можливості та відкриваються широкі перспективи, для інших вони можуть виявитися джерелом нових викликів, поглиблюючи соціальну відчуженість, нерівність, загрожуючи втратою національної ідентичності та формуючи залежність від глобальних центрів впливу. Неоднозначність та складність оцінки глобалізаційних процесів, що чітко проглядаються в полеміці представників різних концептуально-теоретичних підходів у дослідженні глобалізації як явища, можна побачити на прикладі реалізації мультикультуралізму, який на зламі XX–XXI століть постає як певне відлуння проблеми ідентичності, а в подальшому й реакція на глобальні зміни та соціальні перетворення сучасних суспільств.

Вітчизняні науковці Володимир Кравченко та Сергій Посохов, досліджуючи придатність доктрини мультикультуралізму для України, вказують на те, що значення цього описового терміна різниться, тому може йтися про ознаки демографічного різноманіття, політичну філософію рівності, набір політичних і культурних практик, «ідеал» для західних ліберально-демократичних суспільств або публічний дискурс [3, с. 6]. З огляду на це, очевидно, що мультикультуралізм слід сприймати не як концепт, а як спектр підходів, що порушують питання ідентичності, поваги, комунікації на різних рівнях: *індивідуальному* (формування власної культурної ідентичності та взаємодія з Іншим), *національному* (інституційна підтримка культурного різноманіття та соціальна згуртованість), *міжнародному* (міжкультурний діалог у глобалізованому світі, захист загальнолюдських цінностей), питань, які не втрачають своєї актуальності через специфіку соціокультурних контекстів, постійну трансформацію суспільних відносин, залишаючи простір для пошуку нових форм міжкультурного взаєморозуміння та співжиття.

Онтологія кризи: від ідеології до відчуження. Хоча основними цінностями мультикультуралізму сьогодні залишаються визнання культурної самобутності, гармонійна взаємодія різних етнічних, мовних та релігійних груп, культивування середовища, де рівність, толерантність і взаємна повага є фундаментальними засадами соціального буття, починаючи з першої половини 2000-х років, дедалі частіше лунають критичні голоси щодо

практичних наслідків реалізації такої політики. Український політик та науковець Юрій Богуцький у передньому слові до монографії «Від мультикультуралізму до транскультурності: проблема збереження цінностей цивілізованого співіснування» зазначив, що «…мультикультуралізм усе частіше сприймається як загроза розпаду стійких соціальних зв'язків та культурних традицій, що перетворюють [його – *автори*] у символ ціннісної дезорганізації сучасних суспільств…» [2, с. 5]. У розрізі двох останніх десятиліть можна побачити зростання суспільного невдоволення міграційною політикою (зокрема, у Канаді, Австралії, Західній Європі, США), що переросло в політичні заяви окремих лідерів держав про «повний крах» мультикультуралізму (виступи у 2010–2011 роках Ангели Меркель, Девіда Кемерона, Ніколя Саркозі) та передвиборчі гасла партій консервативного спрямування з вимогою більш жорсткої інтеграції мігрантів у систему національних цінностей. Додатковим поштовхом радикалізації у ставленні до політики відкритості стали терористичні акти (США, 2001; Мадрид, 2004; Лондон, 2005; Париж, 2015 та ін.), що дискредитували ідею безконтрольного культурного плюралізму, через що держави почали вимагати від мігрантів не просто присутності, а активного прийняття ліберальних цінностей країни перебування.

Суспільно-політична критика мультикультуралізму потребувала аналізу та подальшого осмислення причин неуспіху стратегій соціокультурної інтеграції, з огляду на що «ідеї гібридних, креольських культур, дифузного проникнення соціально-культурних практик – усе те, що розглядалося як «капітал розмаїтості» сучасного суспільства, … потрапило під радикальну переоцінку дослідників» [1, с. 12]. Серед основних причин кризи (чи то провалу) мультикультуралізму науковці називали: ослаблення національної ідентичності (Семюел Гантінгтон, 2004 [15]; Девід Гудхарт, 2013 [14]; Френціс Фукуяма, 2018 [12]), фрагментацію суспільства та формування паралельних спільнот (Кенан Малік, 2015 [18]; Крістіан Йоппке 2004 [17]), зниження соціальної солідарності та гальмування соціального капіталу (Роджер Патнем, 2007 [21]; Девід Гудхарт, 2013 [14]) та ін. Розмірковуючи над відмінністю між плюралізмом і мультикультуралізмом (та критикуючи останній), американський філософ Джовані Сарторі у своїй праці «*Плюралізм, мультикультуралізм та чужинці*» робить акцент на відмінності властивої їм толерантності. На його думку, класичні моделі мультикультуралізму призводять швидше до розділення, а не інтеграції, оскільки притаманна їм «пасивна толерантність» постає не як повага до відмінностей, а швидше як форма відчуженого спостереження. Таке «терпіння» у ставленні до Іншого та відсутність реальної взаємодії з представниками інших культурних груп дає змогу зберігати приховане несхвалення різноманітності, маскуючи його пасивним невтручанням. Убачаючи в цьому небезпеку, Сарторі протиставляє такій пасивності концепцію «еластичної толерантності», що є цінним доповненням, на його переконання, плюралізму (не як політики, а як віри в цінність різноманітності). Ступінь досягнення такої толерантності визначається критеріями: нетерпимості (коли встановлюються та обґрунтовуються межі неприйнятного для спільноти), «не завдавання шкоди» ("harm principle" – сформульований Дж. С. Міллем) та взаємності (коли на нашу терпимість до іншого, ми очікуємо на терпимість до нас) [22].

Американська науковиця Ріта Чін у праці «*Криза мультикультуралізму в Європі: історія*» здійснила ґрунтовний аналіз критики (як обґрунтованої так і хибної), що обвалилася на мультикультуралізм, величезний тягар якої подолати надто складно [8, с. 287]. Водночас відмова від цього проєкту, на її думку, мало що змінить для етнічного та культурного розмаїття в різних регіонах. Ба більше, Чін зазначає, що «…суперечливий характер цієї концепції зараз виконує низку важливих функцій у демократичних суспільствах» [8, с. 22], а саме: виявляє відірваність заяв окремих політиків від соціальних реалій

у їхніх країнах [8, с. 297]; сприяє складним дискусіям щодо управління соціальною різноманітністю (у сферах права, політики, освіти, культури) [8, с. 22]; демонструє відсутність нових практичних стратегій співіснування, побудованих на принципах демократії та справедливості [8, с. 299]; створює перспективу для обговорення проблем, що замовчувалися та ігнорувалися (наприклад, межі національної приналежності) [8, с. 301]. Тож сьогодні лідери та суспільства європейських держав постають перед необхідністю пошуку нової політики та альтернативних моделей суспільного управління та взаємодії, що повинні ґрунтуватися на фундаментальних демократичних традиціях цих країн і слугувати міцною основою для налагодження діалогу в мультикультурному середовищі. Відповіддю на цей запит з боку наукової спільноти стали міждисциплінарні та трансдисциплінарні дослідження механізмів і практик безпосереднього досвіду співжиття.

Тоді як політичні моделі мультикультуралізму зазнали нищівної критики, деякі дослідники (Аманда Уайз, Сельварай Велаютам, 2014[25]; Пол Гілрой, 2004[13]) звернули увагу на феномен «живої мультикультурності» («повсякденний мультикультуралізм»), підхід, який зміщує акцент із декларативного захисту прав громад на повсякденні практики міжкультурної взаємодії (конвівіальність), де культурне розмаїття стає не проблемою, а органічним елементом міського простору. Британський науковець Пол Гілрой (погляди якого більш детально ми розглянемо нижче) іронічно зауважує, що навіть побіжний погляд на сучасні міста підтверджує: мультикультурне суспільство де-факто продовжує існувати. А крах мультикультуралізму, на його думку, є лише політичною конструкцією, що намагається знищити волю до розбудови інклюзивного суспільства. Тож він пропонує звернутися до концепції конвівіальності, що є реальним доказом життєздатності мультикультуралізму на рівні щоденних практик, всупереч панівному політичному песимізму [13]. Для глибшого розуміння потенціалу конвівіальності та його можливого впливу на трансформацію міжкультурного діалогу варто звернутися до етимологічних та філософських витоків цього поняття.

Генеза та філософська рефлексія конвівіальності.[1] Багатозначність поняття «конвівіальність» у філософському та соціологічному дискурсах зумовлена його використанням та переосмисленням не одним поколінням інтелектуалів. Первинні смислові пласти цього поняття виявляються в античних джерелах: у грецьких текстах трапляється слово *еутрапелія* (εὐτραπελία), у латинських – *конвівіальність* (convivialitas), за допомогою яких із певними відмінностями описується мистецтво бути приємним у спілкуванні. У «*Надгробній промові*», занотованій істориком Фукідідом [23], еутрапелія вживається правителем Афін Періклом для характеристики афінського народу, здатного демонструвати гнучкість та універсальність, що вказує на високий політичний та культурний контекст цього слова.

Пізніше Арістотель у «*Нікомаховій етиці*» використовує поняття еутрапелія для позначення «…тих, хто жартує зі смаком, [кого] називають дотепними, що означає певну готовність змінюватися в той чи інший бік [бути мінливим, демонструвати гнучкість у розмові]; адже такі речі вважаються проявом вдачі» [7, IV:1128a, с. 300], за чим, на його думку, оцінюють людину. Ця чеснота, що є «золотою серединою» між вульгарним *блазнюванням* (βωμολοχία) як надмірністю та невігластом чи неприємною *грубістю*

[1] Попередній короткий аналіз походження поняття «конвівіальність», можливість використання його принципів для ефективної соціальної інтеграції, інклюзії та міжнародної співпраці викладено в тезах Міжнародної науково-практичної конференції «Світоглядно-ціннісні засади соціальної інтеграції й інклюзивні практики в Україні» (30–31 жовтня 2025 року, м. Чернівці,) [4], а також V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми філософії науки, техніки, архітектури» (7–8 листопада 2025 року, м. Київ) [5].

(ἀγροικία) як недоліком, необхідна для гармонійного соціального співжиття та легкості спілкування. Оскільки відпочинок і розваги Стагірит уважає «необхідним елементом життя» [7, IV:1128b, с. 301], така чеснота, як дотепність, урівноважує якісність у спілкуванні та етичну виваженість для спільного життя і дозвілля.

Римляни адаптували індивідуальну чесноту еутрапелії в соціальну практику застілля. Однак слід зауважити, що Цицерон у трактаті «*Про старість*», вустами Катона Старшого роз'яснює, що спільне застілля пов'язане передусім не з їжею, а зі спілкуванням. Катон, згадуючи юнацькі товариські бенкети, наголошує: «Наші предки правильно назвали бенкет «співжиттям» (convivium), оскільки воно, на їх думку, сполучає людей на все життя. Це краще, ніж грецька назва …[«спільне пиття» (συμπόσιον)]» [6, XIII:45, с. 26].

Надалі поняття конвівіальності лише розширювалося, а його смислове навантаження змінювалося від значення товариськості як атрибуту соціальних відносин, що формується під час святкувань, застільних веселощів через ідею гостинності (бенкет, алегорично змальований Данте Аліг'єрі в його незавершеному трактаті "*Convivio*"), до осмислення практик добросусідства та громадської взаємодії, спільного життя, співпраці. Контекст, у якому використовувалося це поняття, міг залежати від історичного періоду, що розглядається («конвівенсія» в середньовічній Іспанії як приклад зіткнення, пристосування та співіснування християнських, мусульманських єврейських громад), від переслідуваної мети (як-от подолання наслідків імперських колоніальних політик або побудова ліберально-демократичної теорії), від сфери застосування (культура, наука, освіта, політика, право, релігія, соціальна сфера) [4, с. 14]. Наприклад, можемо бачити, як в одному випадку може йтися про платформу Convivial Thinking, що об'єднує науковців-постколоніалістів, які віддають перевагу інклюзивним, міждисциплінарним, нестандартним підходам до методів вироблення знань, що потребують конвівіального мислення. Мислення, яке на їхню думку, сприятиме «детериторіалізації» та «деперецентруванню» обговорень і дискусій щодо подальшого розвитку задля врахування голосів, думок, ідей, що довгий час ігнорувалися, замовчувалися чи губилися [11]. В іншому разі у сфері теології (напр.: Всесвітня лютеранська федерація (LWF)), конвівіальність як концепція, пропонує інструменти для спільного життя в солідарності, буття з відмінним Іншим та практиками побудови довіри та взаємності для спільних змін заради кращого майбутнього [19].

Розмаїтість використання поняття конвівіальність пов'язана також із застосуванням різних інструментів, принципів та практик співіснування людей, які відрізняються за расовою чи етнічною належністю, статтю чи релігією. Осмислення цього інструментарію сприяє кращому розумінню (істориками, соціологами, антропологами, філософами) засад щоденної взаємодії особистостей, їх відчуття належності до спільноти, здатності жити з відмінностями та може послугувати основою для втілення ефективних практик інклюзивного та більш ніж толерантного співіснування на різних рівнях (локальному, регіональному, глобальному).

Популяризатор поняття «конвівіальність» та натхненник ідеї «конвівіального суспільства», австрійський філософ, педагог Іван Ілліч, у своїй праці «*Інструменти конвівіальності*», позначає цим терміном «протилежність промисловій продуктивності» [16, с. 24], яку людям потрібно взяти під контроль, оскільки вона стала, на його думку, причиною руйнування структури спільноти, через втрату людиною здатності спілкуватися із собою та іншими [5, с. 118–119]. Мислитель критикує сучасні соціальні інститути, оскільки вважає, що вони позбавляють людину здатності діяти самостійно, формуючи в неї залежність від інституційної бюрократичної конструкції. Для ілюстрації своїх міркувань Ілліч наводить такий приклад: «В'язні в багатих країнах часто

мають доступ до більшої кількості речей і послуг, ніж члени їхніх сімей, але вони не мають права голосу в тому, як ці речі мають бути виготовлені, і не можуть вирішувати, що з ними робити. Їхнє покарання полягає в позбавленні того, що я називаю конвівіальністю» [16, с. 25]. Ця аналогія надзвичайно вдало демонструє, чому сучасні моделі мультикультуралізму виявилися в опалі. Подібно до в'язнів Ілліча, мігранти або представники культурних меншин у демократичних країнах часто мають доступ до широкого спектра соціальних благ (допомога, квоти, правовий захист), однак вони зазвичай виключені з процесу встановлення правил гри. Замість сприяння органічній інтеграції та прозорій міжкультурній комунікації (коли представники різних культур самі визначають зміст своєї взаємодії), державні та соціальні інститути створюють залежність від порожнього обміну послугами. За таких умов діалог між різними представниками суспільства, втрачає свою щирість, а люди стають споживачами толерантності, а не її активними творцями. Щоб у майбутньому не опинитися в заручниках соціальних інститутів, Ілліч пропонує чітко визначати межі застосування інструментів: «Люди відчувають радість, на відміну від простого задоволення, в тій мірі, в якій їхня діяльність є творчою; тоді як розвиток інструментів понад певну межу збільшує регламентацію, залежність, експлуатацію та безсилля» [16, с. 34]. Слід зауважити, що під інструментами автор розуміє всі раціонально розроблені знаряддя (правила, коди, будь-які артефакти тощо), які вважає невід'ємною частиною соціальних зв'язків. [16, с. 35]. Згідно з визначенням Ілліча, культура та мова теж є інструментами, які впливають на спосіб буття людини. Розмірковуючи над ідеєю конвівіального суспільства філософ пропонує концепцію багатовимірного балансу, де межа використання інструментів визначається тим, чи сприяють вони автономії людини, чи поневолюють її. У контексті міжкультурного діалогу, як атрибуту екзистенційного буття людини в умовах глобалізованого світу, це означає відмову від жорстких інституційних меж на користь тріадичного зв'язку: *людина* (індивід, що діє автономно) – *інструмент* (який у контексті нашого дослідження постає як мова або загалом культура) – *«тіло народу»* (нова спільнота). Порушення балансу в цій тріаді відбувається, коли інструмент перестає бути підконтрольним людині й переходить у власність інституції, що стає причиною її відчуження. Щоб подолати його, необхідно повернути комунікації її конвівіальний статус: вона має стати не формою звітності перед державними структурами, а автономним інструментом, за допомогою якого люди різних культур спільно творять свій життєвий світ [16, с. 24–25].

Конвівіальність як екзистенційний вимір повсякденності. Якщо Іван Ілліч обґрунтовує теоретичну потребу в автономних інструментах співжиття, то Пол Гілрой (якого ми вже згадували) переносить цей концепт у практичну площину, на конкретний ґрунт сучасного міста, оскільки саме там соціальна взаємодія звільняється від ідеологічного нагляду, а культурна різноманітність інкорпорується в повсякденний побут.

У своїй праці «*Після імперії*» Гілрой наголошує, що важливою перевагою концепту конвівіальності є його здатність дистанціюватися від неоднозначного терміна *ідентичність*, що часто перетворює міжкультурну політику на жорстку систему класифікацій, яку він критикує. Замість того щоб фіксувати суб'єктів діалогу в межах закритих та уречевлених етнічних категорій (які можна виміряти чи закріпити законом, що автор уважає цілковито неправильним), конвівіальність пропонує «радикальну відкритість». Це дає змогу змістити фокус із незмінної ідентичності (як чогось статичного) на «завжди непередбачувані механізми ідентифікації» (як чогось динамічного), де належність до спільноти виникає безпосередньо в процесі живої взаємодії [13, с. 11]. Дослідник уважає, що конвівіальність здатна перетворити міжкультурний діалог з обов'язку на спонтанну практику

повсякденності, де культурна відмінність перестає бути об'єктом страху[2] та стає тривіальною, а отже, органічною частиною суспільного буття [13].

Сьогодні цілком очевидно, що за останні двадцять років інтерес до концепції конвівіальності лише зріс. А сама конвівіальність з вузькопрофільного соціологічного терміна перетворилася на міжнародний політико-філософський рух (Міжнародна асоціація конвівіалістів (ICA), члени якої оприлюднили перший та другий «Маніфести конвівіалістів» (2013 [9]; 2020 [10]), у яких виклали основні принципи, як вони вважають, єдиної легітимної політики та прийнятної етики.

Зневіра та критика інституційної моделі мультикультуралізму призвели до обговорень і пошуку альтернативних способів співіснування. Це зумовило «конвівіальний поворот», у межах якого акцент зміщено з ідеологічного управління на живу практику повсякденного співжиття та розвиток механізмів взаємодії. Досліджуючи причини, а також методологічні та концептуальні наслідки «конвівіального повороту», австралійські науковці Аманда Уайз та Грег Ноубл дійшли висновку, що безперечна перевага конвівіальності як концепту в тому, що вона дає змогу вийти за межі спрощеного бачення світу. Вона допомагає побачити суспільство в усій його амбівалентності – як простір, де повсякденний расизм та космополітизм не просто заперечують одне одного, а становлять суперечливу тканину живого спілкування [24, с. 425]. Розвиваючи дискурс про неоднозначність такої взаємодії, німецька дослідниця Магдалена Новіцька застерігає від пастки «фантазії конвівіальності» (fantasy of conviviality). Вона наголошує, що сама лише фізична близькість чи повсякденна комунікація в спільному просторі не гарантують автоматичного подолання ієрархій чи упереджень. Конвівіальність, у її розумінні, не слід ідеалізувати як безконфліктну ідилію, це швидше нагадує простір буденних перемовин, які вимагають від учасників постійної внутрішньої роботи над собою з прийняття Іншого [20]. Така амбівалентність доводить, що міжкультурний діалог трансформується з формального обміну культурними кодами на динамічну практику повсякденного узгодження інтересів. Це процес, у якому замість інституційно нав'язаних «законів про толерантність» (які часто залишаються лише на папері) починають діяти автономні засоби міжкультурної адаптації та комунікації. Ми стаємо свідками цих процесів щодня, коли люди спонтанно випрацьовують власні механізми взаємодії: у черзі в супермаркеті, у транспорті, парку і т. д. Саме в цих щоденних подіях відбувається перехід від зовнішньополітичного регулювання до внутрішньоекзистенційного досвіду перебування поруч, де право на інакшість визнається не через норму закону, а через спільну дію.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, ми можемо констатувати, що конвівіальність постає як глибокий онтологічний поворот у розумінні міжкультурного діалогу. Доведено, що криза інституційних моделей мультикультуралізму є значною мірою наслідком дефіциту суб'єктності, що виражається через підміну живої взаємодії формальними протоколами толерантності. На противагу цьому обґрунтовано, що конвівіальність як автономний модус соціальності базується на горизонтальних зв'язках та безпосередньому досвіді співіснування.

Установлено, що перехід від інструментального обміну до екзистенційного співіснування означає зміну статусу Іншого: від об'єкта політичного регулювання до співучасника життєвого світу. У цьому контексті конвівіальність визначається як етико-філософська

[2] Під страхом П. Гілрой розуміє системний соціокультурний стан, який він визначає як «постколоніальну меланхолію» – страх від позбавлення імперського статусу. Прояви страху перед втратою цілісності нації, стабільності ідентичності та зникненням колишніх ієрархій, де «своє» було чітко відокремлене від «чужого». Автор глибоко аналізує ці ознаки на прикладі Британії, які також мають місце в інших європейських країнах [13].

стратегія, що долає відчуження через повсякденні практики солідарності. Так, конвівіальність утверджується не як теоретична абстракція, а як практична модель, що повертає міжкультурному діалогу його екзистенційну глибину, перетворюючи простір механічного сусідства на простір свідомого «життя разом».

Список використаної літератури

1. Артеменко А. Мультикультуралізм як елемент соціальної практики постмодерну. Ідеологія і політика. *Foundation for Good Politics*, 2022. № 2 (21). С. 8–18. DOI: 10.36169/2227-6068.2022.02.00001.
2. Богуцький Ю. Переднє слово. *Від мультикультуралізму до транскультурності: проблема збереження цінностей цивілізованого співіснування* / В. Судакова, Н. Отрешко та ін. (ред.). Київ : Інститут культурології НАМ України, 2018. С. 5–8.
3. Кравченко В., Посохов С. (Пере)винайдення мультикультуралізму в Україні: моделі, практики та дискурси. Ідеологія і політика. *Foundation for Good Politics*, 2022. № 2(21). С. 2–7. URL: https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2023/03/UKR.-Full-text.pdf (дата звернення: 28.01.2026).
4. Радзиняк Т. Принципи конвівіальності як етична основа для ефективної соціальної інтеграції та інклюзії. *Світоглядно-ціннісні засади соціальної інтеграції й інклюзивні практики в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Чернівці, 30–31 жовтня 2025 р.). Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, ім. Ю. Федьковича, 2025. С. 11–16.
5. Радзиняк Т. Конвівіальність: у пошуках нових засад для міжнародної солідарності та співпраці. *Актуальні проблеми філософії науки, техніки, архітектури* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конфер (м. Київ, 7–8 листопада 2025 р.). Київ : КНУБА, 2025. С. 118-121.
6. Ціцерон (Marcus Tullius Cicero) Про старість (De Senectute). [перек. з лат. В. Литвинова]. Київ : Дніпро, 2018. 64 с.
7. Aristotel. Nicomachean Ethics. *Aristotle's ethics* : *the complete writings*. [ed. by Jonathan Barnes and Anthony Kenny]. Princeton University Press. *Princeton and Oxford*, 2014. P. 207–373.
8. Chin R. *The Crisis of Multiculturalism in Europe: A History*. Princeton, NJ : Princeton UP, 2017. 363 p. DOI: https://doi.org/10.2307/j.ctvc77bgt
9. Convivialist Manifesto. Declaration of Interdependence. Global Dialogues 3. Duisburg : Centre for Global Cooperation Research, 2014. 39 p.
10. Convivialist International; The second Convivialist Manifesto: Towards a Post-Neoliberal World. *Civic Sociology*. University of California Press, 16 June 2020. 1 (1): 12721. 24 p. DOI: https://doi.org/10.1525/001c.12721
11. Convivial Thinking. URL: https://convivialthinking.org/
12. Fukuyama F. *Identity. The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2018. 240 p.
13. Gilroy P. *After empire: melancholia or convivial culture*? London : Routledge, 2004. 183 p.
14. Goodhart D. *The British Dream: Successes and Failures of Post-War Immigration*, London : Atlantic Books, 2013. 381 p.
15. Huntington S. *Who Are We? The Challenges to America's National Identity*. New York: Simon and Schuster, 2004. 448 [454] p.
16. Illich I. *Tools for Conviviality*. Glasgow: Fontana/Collins, 1975. 125 p.
17. Joppke C. The Retreat of Multiculturalism in the Liberal State: Theory and Policy. *British Journal of Sociology*, 2004. Vol. 55. № 2. P. 237–257. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2004.00017.x

18. Malik K. The Failure of Multiculturalism: Community Versus Society in Europe. *Foreign Affairs*, March/April 2015. Vol. 94. № 2. P. 21–32.
19. The Concept of Conviviality. The Lutheran World Federation (LWF). URL: https://lutheranworld.org/what-we-do/churches-mission/diakonia-and-development/conviviality/concept-conviviality (дата звернення: 28.01.2026).
20. Nowicka, M. Fantasy of Conviviality: Banalities of Multicultural Settings and What We Do (Not) Notice When We Look at Them. *Conviviality at the crossroads: The poetics and politics of everyday encounters* / O. Hemer, M. Povrzanović Frykman and P.-M. Ristilammi (Eds.), 2020. Chapter 2. P. 15–42.
21. Putnam, R. D. E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. *Scandinavian Political Studies*, 2007. Vol. 30. № 2. P. 137–174. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.2007.00176.x
22. Sartor G. *Pluralismo, multiculturalismo e estranei*. Milan, 2000, P. 45–67.
23. Thucydides. *Historiae in two volumes*. Oxford : Oxford University Press. 1942. Book 2, Chapter 41, Section 1.
24. Wise A. & Noble G. Convivialities: An Orientation. *Journal of Intercultural Studies*, 2016. Vol. 37. № 5. P. 423–431. DOI: https://doi.org/10.1080/07256868.2016.1213786
25. Wise, A. & Velayutham S. Conviviality in everyday multiculturalism: some brief comparisons between Singapore and Sydney. *European Journal of Cultural Studies*, 2014. Vol. 17. № 4. P. 406–430. DOI: https://doi.org/10.1177/1367549413510419

CONVIVIALITY AS A MODUS OF INTERCULTURAL DIALOGUE: FROM INSTRUMENTAL EXCHANGE TO EXISTENTIAL COEXISTENCE

Tetiana Radzyniak
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies,
Kotsyubynskogo str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-2188-2597

Oleksandr Skytsko
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies,
Kotsyubynskogo str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine
https://orcid.org/0009-0004-1212-8877

The article explores conviviality as a distinct modus of intercultural dialogue in response to the limitations of classical multiculturalism, which became evident at the beginning of the XXI century. The authors substantiate a shift from instrumental exchange – primarily based on formalized, state-regulated forms of interaction characterized by passive tolerance – to existential co-existence, in which intercultural dialogue emerges as a living practice of everyday mutual exchange. The study analyzes the causes of the crisis of multiculturalism that has led to value disorientation and social alienation affecting both individuals and entire communities, which found themselves confined within formalized frameworks rather than actively participating in the creation of a living intercultural experience. Relying on the philosophical ideas of Ivan Illich, the authors expose the dangers of systematic human dependency and propose a return to natural forms of human coexistence as a means of restoring the creative capacity for dialogue. Particular attention is paid to the shift in focus from rigid ethnic identities to fluid mechanisms of identification through Paul Gilroy's concept of "radical openness". It has been shown that conviviality facilitates the transformation of intercultural dialogue from a regulated means of communicative exchange into a spontaneous practice,

within which otherness becomes an organic component of a shared lifeworld. The article concludes that the existential dimension of conviviality enables the formation of new self-regulating mechanisms of sociality. This allows individuals to independently develop modes of coexistence in the public sphere, transforming the contradictory architecture of everyday communication into a resource for sustainable and inclusive social being.

Key words: globalization, identity, integration, conviviality, intercultural dialogue, multiculturalism, pluralism, tolerance, values.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 234–242
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 234–242

УДК 101.14:[001.3+002.8+008]
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.26

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ГУМАНІЗМ ФІЛОСОФСЬКИХ РЕФЛЕКСІЙ У НОВОЧАСНУ ДОБУ

Людмила Рижак
Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
https://orcid.org/0000-0002-4291-3233

Остап Моравецький
Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького,
вул. Шимзерів, 3а, Львів, 79010, Україна
https://orcid.org/0000-0001-8477-0587

Досліджено методологічні засади новочасного європейського гуманізму в умовах зародження індустріальної цивілізації і модерної науки в XVII ст. Розглянуто специфіку метафізичної та наукової раціональності в освоєнні світу, що відповідало потребам цивілізаційного поступу. Проаналізовано метафізичну раціональність Р. Декарта, Б. Спінози, Ґ. Ляйбніца як методологічний поворот утвердження інтелектуального гуманізму індивіда. Філософські напрацювання в розбудові деїстичного та пантеїстичного світогляду слугували переосмисленню ролі людини в пізнанні й життєвлаштуванні. Суб'єктивні здібності людини, що забезпечують наукове опанування світу, стверджують цінність людини, а тому й можливість практичного використання наукового знання.

Новочасна наукова раціональність утверджувала інтелектуальну автономію індивіда, його гносеологічний оптимізм. Віра у всесильність людського пізнання, його необмежені можливості характеризує гуманітарні студії XVII ст. Новочасний гуманізм виявляв себе у вільних наукових дослідженнях як способах розв'язання проблем раціонального облаштування життя. Інтелектуальний гуманізм – це визнання свободи і гідності індивіда. З'ясовано вагомість методології наукового пошуку, раціональних методів наукового пізнання та математичного інструментарію в експериментальному діалозі людини з природою. Наголошено, що інтелектуальний гуманізм новочасної доби був елітарним. Однак філософи й науковці мали неабиякий вплив на освіту не лише в європейських університетах, а й в українських. Інтелектуальний гуманізм, як європейський феномен, утверджувався через освічених людей. Філософські рефлексії інтелектуалів у добу Нового часу презентують світоглядно-освітній гуманізм, його раціонально-індивідуальний, елітарний вимір.

Ключові слова: гуманізм, раціоналізм, новочасна філософія, гносеологічний оптимізм, інтелектуальна автономія індивіда, пізнання.

Добі Нового часу передувало тисячоліття середньовічної культури. Згідно з теїстичним світоглядом, Божа істина уже дана людству у Святому письмі. Тож натурфілософські пошуки істини зайві. Як зазначав В. Татаркевич, «спеціальні науки в той час довго перебували в занепаді. Для їхніх проблем бракувало зацікавлення й не виробився для них науковий метод: середні віки не навчилися ні експериментування, ні правильної індукції, мало що зробили у сфері основ науки, а ще менше у сфері її практичних застосувань» [9, с. 256]. На тлі відсутності наукової раціональності в середньовічній культурі новочасна натурфілософія започатковує інтелектуальний поворот до науки та емпіричних досліджень. Наукова раціональність новочасної культури постає як унікальне явище, що у своїх засновках спирається на математичну аксіоматику, а у висновках – на індуктивний та дедуктивний методи.

© Рижак Л., Моравецький О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Актуальність досліджуваної теми зумовлена тим, що інтелектуальна революція XVII ст. визначила траєкторію цивілізованого розвитку Європи. На ідеї розумності дій людини в природі, на основі наукових знань і промислової революції у XVIII ст. розбудовувався цивілізаційний ландшафт Європи впродовж наступних століть і дотепер, демонструючи всьому світу потугу наукового раціоналізму. Практичне застосування наукових знань повільно, але невідворотно утверджувало інтелектуальний гуманізм як основу індивідуального й соціального життя.

Феномен інтелектуального гуманізму не втрачає своєї актуальності в XXI ст. Філософська рефлексія інтелектуального самовизначення індивіда, започаткована в добу Нового часу, формувала самосвідомість індивіда шляхом наукового пізнання та зміни об'єктивної дійсності на розумних засадах. Раціоналізація всіх сфер життя – це новоєвропейська тенденція, що визначала й визначає цивілізаційний поступ людства, гуманізуючи суспільне життя загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новочасну наукову раціональність у XX ст. досліджували зарубіжні історики філософії та науки: Р. Карнап, О. Койре, Р. Коллінґвуд, Т. Кун, І. Лакатош. Вони обстоювали та аргументували ідею новизни новочасної наукової раціональності, яка не була властива попереднім епохам.

Від початку XXI ст. новочасну європейську історію, соціокультурний контекст філософських ідей у взаємозв'язку з розвитком науки досліджують П. Адо, П. Довер, С. Надлер, С. Пінкер, В. Рьод. Гуманістичні аспекти новочасної філософії і науки презентують праці: С. Бейквелл, Е. Блер, Е. Ґрафтона, Е. Сімонс, А. Чакравартті.

В Україні соціально-історичну, антропологічну та епістемологічну контекстуальність новочасної європейської філософії презентують праці філософів: В. Гусєва, О. Корха, А. Малівського, І. Остапець, О. Хоми.

Попри численні теоретичні дослідження новочасної філософії в Україні та за її межами, раціоналістична філософська традиція, її гуманістична спрямованість потребує переосмислення в контексті глобальних загроз і викликів, передовсім війни росії проти суверенної України та повоєнного облаштування життя на засадах гуманізму.

Мета статті – проаналізувати сутність інтелектуального гуманізму в новочасній європейській філософській традиції. З'ясувати новочасну раціональність буття людини у вимірах метафізичних рефлексій і наукових пошуків та їх гуманістичний потенціал.

Виклад основного матеріалу. Гуманістичний світогляд започаткували інтелектуали доби Ренесансу. Вони формували гуманістичні ідеї в процесі *studia humanitatis*, що означало дослідження людини в її наявному житті та культурному досвіді, тобто «вивчення *людського виміру* життя» в усіх сферах [2, с. 7]. Гуманізм як ідея, переконання й життєва позиція стверджував антропоцентризм у мистецтві, науці та культурі. Як зазначає С. Бейквелл, людям під силу втілювати гуманістичні ідеї на принципах *вільнодумства*, *допитливості та надії* [2, с. 33]. Тож упродовж наступних століть, гуманізм презентував інтелектуальну варіативність світоглядних поглядів у різних царинах духовного життя й зокрема в новочасній європейській науці.

Дослідження американських істориків Е. Блер та Е. Ґрафтона підтверджують взаємозв'язок гуманізму й науки в ранньомодерній Європі. Зосередженість гуманістів на стародавніх текстах і критичних методах фактично заклала основу для наукового дослідження на століття вперед, наголошуючи на спостереженні та ретельному вивченні природи. Гуманізм стимулював новаторську роботу як у науці, так й у філософії [11].

Зазначимо, що в результаті наукової революції в XVII ст. формувалися природничі науки як автономні сфери інтелектуальної діяльності. Саме тому, як зазначає В. Гусєв,

«наука в цей час стає головним об'єктом філософської рефлексії. Але філософія не просто розмірковує щодо науки, її сутності, соціального призначення, методів наукового пізнання, вона сама бере безпосередню участь у формуванні нової науки, виконуючи надзвичайно важливу функцію її *світоглядного й методологічного обґрунтування* (курсив – *Л. Р.*, *О. М.*)» [3, с. 253].

Загальновідомо, що до XVII ст. науки перебували в полоні теологічного світогляду, а церква переслідувала науковців, засуджувала наукові експерименти, зокрема наукові здобутки Ґ. Ґалілея. Натомість промислова революція, яка розпочалася в другій половині XVI ст., потребувала достовірного наукового знання. Сучасний німецький філософ В. Рьод зазначає, що «Декарт був першим філософом, який свідомо зреагував на модерне природознавство» [6, с. 16], створенням модерної філософії як основи пошуку достовірного знання. «Картезіанська метафізика, – констатує О. Хома, – є справжнім початком специфічно модерного філософування, саме вона відобразила комплекс вихідних принципів та екзистенційних суперечностей, глибоко притаманний модерній людині» [див. 4, с. 9].

Дослідники модерної європейської філософії у XXI ст. акцентують на її антропологічному вимірі, який недооцінювався [13–15]. Зокрема, український філософ А. Малівський наголошує на антропологічному вимірі метафізичних і наукових пошуків Р. Декарта, його *особистісної* основи етики й мотивів філософування [13, с. 161]. Американський філософ С. Надлер стверджує, що для Б. Спінози філософія стає дуже *особистою справою*, а саме – «питанням про себе та про життя, яке людина веде». Це дало підставу С. Надлеру констатувати, що для Б. Спінози «найважливішим філософським наставником був, безсумнівно, Декарт» [14, VIII; XIII].

Безперечно, антропологічну секуляризацію духовного й наукового життя новочасної Європи здійснили Р. Декарт, Б. Спіноза й Ґ. Ляйбніц – творці модерних метафізичних систем. Їхні метафізичні вчення свідчать про плюралізм у розумінні буття Бога, природи та людини. Не заперечуючи Бога як самодостатню субстанцію всього існуючого, розумність акту творення, новочасні філософи формували раціоналістичний світогляд, який уможливлював наукові пошуки та експерименти. Їхні праці – незаперечні зразки інтелектуального вільнодумства.

Французький філософ Р. Декарт у праці «Медитації про першу філософію» розвинув деїстичний світогляд, згідно з яким християнський Бог, створивши світ, залишив йому діяти за встановленими Ним законами. Бог не втручається в перебіг природних процесів. Розумні дії перебирає на себе індивід, пізнаючи «встановлену Богом взаємоузгодженість сотворених речей» [4, с. 155]. Деїстичний світогляд розвивав і німецький філософ Ґ. Ляйбніц. У праці «Монадологія» світ постає як створена Богом гармонійна досконала система. З усіх можливих світів Бог обрав найкращий для людства [5, с. 163; с. 167; с. 177]. Проте, як зазначає С. Бейквелл, деїзм дратував усіх церковних авторитетів. Влада душила його, вважаючи небезпечним. Придушувалися й інші варіанти, зокрема пантеїзм [2, с. 230]. Зокрема, «Етика» Б. Спінози презентувала пантеїстичний світогляд, згідно з яким єдиною субстанцією є Бог, тотожний із Природою. Субстанція є причиною самої себе й іманентною причиною речей. Вона витворює все, не порушуючи принципу необхідності [7, с. 5; 11; 14]. За життя філософа «Етика» передавалася серед друзів у рукописному вигляді. Річ у тім, що «Етика» – «це надзвичайно амбітна та багатогранна праця. Крім того, вона смілива аж до зухвалості» [14, X]. Вільнодумство нідерландського філософа Б. Спінози було викликом і загрозою християнському світогляду, що підривало практику релігійної чесноти [14, с. 84]. Тож ще до публікації своїх праць, Б. Спіноза зазнав утисків і переслідувань.

Метафізичні вчення Р. Декарта, Б. Спінози та Ґ. Ляйбніца здійснили світоглядне перезавантаження науковців-природодослідників. З одного боку, філософія звільнила науки з теологічного полону, а з іншого – утверджувала інтелектуальну автономність ученого-дослідника. Людський вимір метафізичних учень був зосереджений на раціональних здібностях індивіда в пізнанні істини. За Р. Декартом важливо, щоб «набувалася деяка звичка не втрапляти в облуду. І позаяк саме в цьому полягає найбільша та найголовніша досконалість людини» [4, с. 142].

Дійсно, XVII ст. дало світу людей, які створили науку як дисциплінарне знання. Серед них: Ґ. Ґалілей, Ф. Бекон, Р. Декарт, Б. Спіноза, Дж. Лок, Ґ. Ляйбніц, І. Ньютон та інші. Раціоналістичний дух Нового часу П. Адо назвав духом «*наукової допитливості*», позаяк «науковці намагалися вирвати в природи те, що вони називали її таємницями» [1, с. 181]. Вільнодумство дослідників із претензіями на підкорення природи було небезпечним. Страх перед Інквізицією змушував філософів і науковців утримуватися від оприлюднення результатів наукових досліджень. Але якщо вони і публікували свої праці, то намагалися уникати категоричних суджень, наголошували на гіпотетичному характері своїх теорій і висновків, щоб уникнути переслідувань з боку церковної влади. «Ніколи мій намір – зазначає Р. Декарт, – не сягав далі намагання реформувати мої власні думки й будувати на основині, яка є цілковито моєю» [4, с. 56].

Проте Р. Декарт був упевнений у тому, що здобуті наукові знання не можна приховувати, а потрібно оприлюднювати. Моральна максима вимагала не погрішити «проти закону, який зобов'язує нас забезпечувати, наскільки це нам до снаги, загальне благо всіх людей» [4, с. 87]. До речі, таку ж позицію поділяли новочасні науковці: дослідження природних закономірностей та їх практичне використання буде слугувати благу людей. Цю надію вселяли здобутки новочасної механіки та фізики. Зокрема, на основі законів механіки створювали технічні засоби, які покращували матеріальне життя загалом. Розумне опанування природи слугувало дієвому облаштуванню в інших сферах життя.

Гуманістичну місію наукового знання пророче спрогнозував Ф. Бекон у праці «Нова Атлантида». Філософ описав успішну країну, яку називав «землею ангелів» [10, с. 11]. Процвітання і могутність цієї країни зумовлені високим рівнем розвитку науки в ній. Науковці провадили власні дослідження з урахуванням здобутків науковців Європи і світу. Вони нагромаджували знання про науки, мистецтва, ремесла та винаходи всього світу; вони знали мови, книги і справи тих, хто перебував далеко від них [10, с. 15; с. 21]. Експериментування з природними об'єктами Ф. Бекон називає мистецтвом, завдяки якому примножується краса землі, різноманітність рослинного й тваринного світу. Наука, за Ф. Беконом, зробить можливим лікування хвороб та збереження й продовження життя; наука створить засоби для контролю розмноження рослин і тварин; наука призведе до розробки нових матеріалів, включно з новими будівельними матеріалами та новими матеріалами для одягу; а також наука забезпечить нові види транспорту («по повітрю» та «під водою») [10]. Отже, наукові знання про природу, соціум і людину матимуть практичне застосування. Завдяки науці суспільство буде здоровим, щасливим, процвітаючим та безпечним.

Вагомість наукових знань у житті суспільства аргументовано доводив і Б. Спіноза: «Суспільство, яке ґрунтується та управляється здебільшого людьми розумними і старанними, буде спокійніше, стійкіше й менше підвладне випадковостям; і навпаки, суспільство людей з розумом не освіченим здебільшого залежить від випадку і менш стійке» [8, с. 61].

Наукові знання дають змогу покращувати й моральне життя. Для Б. Спінози знання та адекватне розуміння – це ключ до людського щастя, свободи й благополуччя. «Справжнє щастя і блаженство людини, – наголошував Б. Спіноза, – полягає тільки в мудрості

й пізнанні істини». Кожен вибирає собі якийсь спосіб життя або якесь заняття тільки за особливим покликом Божим, який обрав саме його серед інших для цієї справи чи для цього способу життя [8, с. 57; с. 59; с. 60]. Як зауважує С. Бейквелл, «гуманізм нагадує про людську відповідальність за те, що ми робимо зі своїм життям, та спонукає зосереджувати увагу на земних викликах і спільному добробуті» [2, с. 32].

На переконання Р. Декарта, розум, керуючи практичною поведінкою індивіда, формує його чесноти. «Хто рішуче робить те, що пізнав за правильне, і тим самим правильно послуговується свободою волі, той є чеснотливий» [цит. за 6, с. 33]. Натомість Б. Спіноза розумів чеснотливе як синонім «корисливе» для індивіда. «Що більше кожен шукає своєї користі, тобто прагне і може зберегти своє існування, то більше він обдарований моральною силою», тобто чеснотою. Діяти за чеснотою означає «діяти під керівництвом розуму, жити, зберігати своє існування… на підставі пошуку власної користі» [7, с. 79–80]. Чеснотливе буття, що базується на раціональній активності, сприяє створенню розумного порядку в спільноті, де «кожна людина зобов'язана мірою снаги сприяти благові інших» [4, с. 90], допомагати іншим у їхньому власному прагненні досконалості.

Американський історик П. Довер, досліджуючи історію ранньомодерної Європи, ставить питання про наукову етику. Історики дотепер сперечаються про те, коли і де виникла справді наукова етика в нашому сучасному розумінні. На думку автора, взаємозв'язок ранньомодерних наукових знань і практики менш помітний, ніж прагнення практиків узгодити свої методи та висновки з наявними традиціями [12, с. 191]. У XVII ст. натурфілософи дотримувалися традиційної етики спостереження. Натомість раціональну етику модерного суспільства обґрунтував І. Кант у XVIII ст. Однак метафізичні вчення Р. Декарта, Б. Спінози та Ґ. Ляйбніца заклали основи майбутньої раціональної етики в перспективі не лише суб'єкта пізнання, а й воління та моральної дії.

Інтелектуальний гуманізм у добу Нового часу виявив себе у з'ясуванні здібностей індивіда, що забезпечують адекватне пізнання дійсності. За Р. Декартом, Бог наділив індивіда вродженими ідеями – це аксіоми математики і логіки, ідея числа, тривалості й протяжності, самоочевидні судження тощо. Ідеї народжені разом зі мною, «серед яких найпершою та головною є ідея Бога» [4, с. 146]. Вони становлять інтелектуальний каркас, що забезпечує раціональне достовірне читання книги природи. Розумова діяльність наповнює мисленнєвий каркас предметним змістом. Аналогічну позицію поділяв і Б. Спіноза. «Наша душа лише тому, що вона об'єктивно містить у собі природу Бога і причетна до неї, має можливість (potentiam) утворити деякі поняття, які пояснюють природу речей і навчають способу життя» [8, с. 12].

Мислення є атрибутивною характеристикою Я, воно не може бути відокремлене від наявного Я. Існування Я, як мислячої істоти, є найбільш очевидним. Тож мислення конституює інтелектуальну автономність буття індивіда, який «сумнівається, розуміє, стверджує, заперечує, воліє, не воліє, а також виображує та відчуває» [4, с. 118–110]. Завдяки мисленню зростає пізнання та відбувається приріст знання, а тому й активність дій індивіда. За Б. Спінозою, людина, яка вдосконалила свій інтелект і живе згідно з велінням розуму, – вільна людина. Вона ідеал новочасного європейського гуманізму.

Обидва філософи ввели в науковий ужиток поняття інтелектуальної інтуїції як індивідуальної здібності, що забезпечує чіткість міркувань і ясність думок. Інтелектуальна інтуїція постає як розуміння індивідом змісту пізнання та достовірності знання. Зазначимо, що інтелектуальна інтуїція властива передовсім математичному розуму як здатність осягнути істину шляхом її прямого «бачення» без обґрунтування за допомогою будь-яких доказів. Математичний раціоналізм Р. Декарт поширив на філософські міркування. Адже, на його

думку, філософія в ідеалі мала бути «універсальною математикою». Її засадничим принципом дослідження він обирає «методичний сумнів» як надійне підґрунтя для філософських міркувань. Методичний сумнів – це здатність інтелектуала, віднаходити інтуїтивно-очевидне, безсумнівне знання, що слугує надійною опорою достовірного пізнання. Р. Декарт рекомендував «ніколи не приймати за істинну жодної речі, якщо я не пізнав її такою з очевидністю, … та не включати у свої судження нічого понад те, що уявляється моєму уму настільки ясно й виразно, що я не мав би жодного приводу піддати це сумніву» [4, с. 58].

Математичний раціоналізм був засадничим і в філософії Б. Спінози. Метафізику він розбудовував згідно з геометричним методом. Одначе, зауважує В. Рьод, геометричний метод радше ускладнює розуміння, ніж полегшує його. Річ у тім, що аксіоматична розбудова метафізики була намаганням пізнати структуру дійсності незалежно від досвіду. «Порядок понять, з одного боку, та порядок речей, з іншого, потрібно було співвіднести, і то винятково за допомогою засадничих дефініцій і аксіом» [6, с. 53–54]. Для Б. Спінози, як і для Р. Декарта, логічні судження, що ґрунтуються на достовірних засновках і дотримуються законів мислення, розкривають і відтворюють раціональну структуру світу. «Порядок і зв'язок ідей – те саме, що і порядок і зв'язок речей» [7, с. 22]. Інтерпретуючи моральний аспект наявних адекватних ідей у розумі людини, С. Надлер пише, що доброчесна людина, за Б. Спінозою, діє, керуючись знаннями. Вона наділена адекватними ідеями, і вони керують нею в її починаннях. Її бажання та вибір визначаються розумінням, а не пристрастями. «Знання, таким чином, є найвищим благом, оскільки воно, те, що наближає людину до стану людської досконалості, який сам по собі є станом розуміння» [14, с. 228–229].

Безперечно, архітектором новочасного *наукового раціоналізму* був Р. Декарт. Його праця «Дискурсія про метод» презентувала критерії, що давали змогу правильно міркувати та відрізняти істину від хибної думки. «Ті, хто має найпотужнішу [здатність] міркувати [raisonnement] і хто найліпше відшліфовує свої думки, щоби зробити їх ясними і зрозумілими, завжди можуть найліпше переконати в тому, що вони пропонують» [4, с. 51]. Крім того, здатність володарювати над своїми думками є підставою вважати себе вільнішим і щасливішим за будь-кого з інших людей [4, с. 64].

Розроблений Р. Декартом дедуктивний метод і правила його використання в науковому пізнанні, зумовили інтелектуальну революцію, а тому презентують новизну новочасного мислення. «Достатньо правильно судити, щоби правильно діяти, а судити найліпше – щоб і діяти також найправильніше, тобто щоби набути всіх чеснот, а разом із ними – усіх інших благ» [4, с. 65].

Зазначимо й те, що праця «Дискурсія про метод» написана французькою мовою, а не латиною. Р. Декарт пояснив це так: «І якщо я пишу французькою, мовою моєї країни, а не латиною, … то причина цього полягає в сподіванні, що ті, хто послуговується лише своєю цілковито чистою природною рацією, краще судитимуть мої опінії» [4, с. 98]. Це своєрідний розрив із раціональною схоластикою, вихід за межі латиномовної академічності до наукового раціоналізму як мистецтва міркування природною мовою. А це і є гуманізм у дії!

Гуманізм методологічного обґрунтування новочасної науки полягав у тому, що напрацьовані філософами методи мисленнєвого пізнання (індукція (Ф. Бекон), дедукція (Р. Декарт), аналіз і синтез (Ґ. Ляйбніц)) доступні кожному індивіду як засоби його інтелектуального розвитку. Згадані філософи вважали, що запропоновані ними методи – це інструменти, які забезпечують доступ до наукового знання будь-якому розумові. Методично вишколений розум, за Р. Декартом, дає змогу «сягати далі, ніж теперішній час, і що слід відмовлятися від речей, які, можливо, принесли би деяку користь тим, хто живе [тепер],

якщо йдеться про намір зробити щось інше, що принесе ще більше користі нашим нащадкам» [4, с. 90].

Здатність до наукового пізнання не дана від природи (Бога), вона результат експериментування з природою та інтелектуального вишколу в навчанні. Освіта в XVII ст. не лише в Англії, а й в усій Європі була елітарною. Розуміючи потребу індустріальної цивілізації в освічених громадянах, Ф. Бекон у праці «Нова Атлантида» описав ідеальний університет, серцевиною навчальної роботи якого є наукові дослідження і відкриття. «Метою нашого заснування є пізнання причин і таємних рухів речей; і розширення меж людської імперії, для здійснення всього можливого» [10, с. 33]. Бо саме університет, як центр наукових досліджень, є інституалізованою формою поширення раціонального гуманізму засобом приросту наукового знання та передачі його наступним поколінням.

Вступ України в Новочасну добу позначено заснуванням Острозької та Києво-Могилянської академій і Львівського університету на її теренах. Потужний філософський і науковий вплив новочасного європейського гуманізму простежується в українському освітньому просторі в XVII–XVIII ст. Гуманістична місія університету зберігає свою актуальність і дотепер, у XXI ст. Адже «гуманізм – це світогляд, що наголошує на розумі та науках як основах для розуміння світу й нашого місця в ньому, а також для того, щоб зробити його *кращим*» [16].

Висновки. Європейський інтелектуальний гуманізм у філософії XVII ст. поєднав ідею розумності людини з раціоналістичним пізнанням світу. Він утверджувався на засадах віри в силу людського розуму, інтелектуальну автономію індивіда та ідею значущості наукового знання в розумному облаштуванні життя. Дух раціоналізму філософії Р. Декарта, Б. Спінози та Ґ. Ляйбніца стверджував власний розум науковця як опору в пізнанні та набутті достовірного знання. Розум постає головним інструментом гуманізації світу й людини. Раціонально-гуманістичний вимір наукового пізнання, що спирається на надійний метод, презентує інтелектуальний оптимізм філософських рефлексій і наукових пошуків у добу Нового часу. Дух інтелектуального гуманізму новочасної філософії ширився в XVII ст. серед наукових й університетських європейських еліт. Західноєвропейська університетська освіта не лише змістовно живилася досягненнями XVII ст., а й слугувала поширенню метафізичних і природничих знань, утверджуючи модерну освіту як основу цивілізаційного поступу.

Список використаної літератури

1. Адо П. Покривало Ізіди. Нарис історії ідеї Природи. Київ : Новий Акрополь, 2016. 470 с.
2. Бейквелл С. Людині під силу. Сімсот років гуманістичного вільнодумства, допитливості та надії. Харків : Віват, 2025. 560 с.
3. Гусєв В. Нариси з історії філософії Нового часу. Київ : НаУКМА, 2020. 343 с. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/80797d1d-9d32-47d0-b207-764b3b2cda15/content
4. Декарт Р. Метафізичні твори. Харків : Фоліо, 2020. 219 с. URL: https://ftp.spadok. org.ua/matrix/rene-decart-metafizychni-tvory.pdf
5. Ляйбніц Ґ. Монадологія. *Sententiae*, XXVIII. 2013. № 1. С. 151–177.
6. Рьод В. Шлях філософії з XVII по XIX століття. Київ : Дух і Літера, 2009. 388 с.
7. Спіноза Б. Етика. Київ : Основи, 2001. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Spinoza_Benedykt/Etyka.pdf?
8. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат. Харків : Фоліо, 2018. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Spinoza_Benedykt/Teolohichno-politychnyi_traktat.pdf?

9. Татаркевич В. Історія філософії: Т. 1: Антична і середньовічна філософія. Львів : Свічадо, 1997. 456 с.
10. Bacon F. The New Atlantis. URL: https://www.thomasmorestudies.org/wp-content/uploads/2020/09/Bacon-New-Atlantis-2020-Edition-7-6-2020.pdf
11. Blair A., Grafton A. Reassessing Humanism and science. *Journal of the History of Ideas*. 1992. Vol. 53.4. P. 535–540. DOI: 10.2307/2709934
12. Dover P. The Information Revolution in Early Modern Europe. New York : Cambridge University Press & Assessment, 2021. 342 p. DOI: 10.1017/9781316556177
13. Malivskyi A. Cartesian personal metaphysics. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2020. № 17. P. 156–167.
14. Nadler S. Spinoza's Ethics: An Introduction. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. URL: http://dickyricky.com/books/Spinoza's%20Ethics%20-%20An%20Introduction%20-%20Steven%20Nadler.pdf
15. Simmons A. Re-Humanizing Descartes. *Philosophical Exchange*. 2013. Vol. 41. Iss. I. Article 2. P. 53–71. URL: https://soar.suny.edu/server/api/core/bitstreams/0b332172-6da3-46b8-b494-6cdb6b6d3f3e/content
16. Chakravartty A. Science and Humanism Knowledge, Values, and the Common Good. Cambridge University Press, 2025. URL: https://doi.org/10.1017/978100 9626880

INTELLECTUAL HUMANISM OF PHILOSOPHICAL REFLECTIONS IN THE MODERN AGE

Lyudmyla Ryzhak
Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-4291-3233

Ostap Moravetskiy
Danylo Halytsky Lviv National Medical University
Shimzeriv St., 3a, Lviv, 79010, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-8477-0587

The methodological principles of modern European humanism are investigated in the context of the emergence of industrial civilization and modern science in the 17th century. The specifics of metaphysical and scientific rationality in the development of the world, which met the needs of civilizational progress, are considered. The metaphysical rationality of R. Descartes, B. Spinoza, and G. Leibniz is analyzed as a methodological turn in the affirmation of the intellectual humanism of the individual. Philosophical developments in the development of deistic and pantheistic worldviews served to rethink the role of man in cognition and life organization. The subjective abilities of a person, which ensure the scientific development of the world, affirm the value of a person, and therefore the possibility of practical use of scientific knowledge.

Modern scientific rationality affirmed the intellectual autonomy of the individual, his epistemological optimism. Belief in the omnipotence of human knowledge, its unlimited possibilities characterize the humanitarian studies of the 17th century. Modern humanism has manifested itself in free scientific research to solve the problems of rational organization of life. Intellectual humanism is the recognition of the freedom and dignity of the individual. The importance of the methodology of scientific research, rational methods of scientific knowledge, and mathematical tools in the experimental dialogue between man and nature is clarified. It is emphasized that the intellectual humanism of the modern era was elitist. However, philosophers and scientists had a significant influence on education not only in European

universities, but also in Ukrainian ones. Intellectual humanism, as a European phenomenon, was established through educated people. The philosophical reflections of intellectuals in the era of Modern times present worldview-educational humanism, its rational-individual, elitist dimension.

Key words: humanism, rationalism, modern philosophy, epistemological optimism, intellectual autonomy of the individual, cognition.

Дата першого надходження статті до видання: 24.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 243–250
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 243–250

УДК 140.8:165.12
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.27

РЕАЛІЗАЦІЯ ТРАНСГУМАНІСТИЧНИХ ПРОЄКТІВ: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОТЕНЦІАЛУ ФУНКЦІОНАЛІЗМУ

Ігор Руснак
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна
https://orcid.org/0000-0002-4513-9300

У статті здійснено критичний аналіз філософських засад трансгуманізму з фокусом на функціоналістське обґрунтування технологічного вдосконалення людини. Досліджується теоретична спроможність трансгуманізму реалізувати проєкти морфологічної свободи та завантаження свідомості, що спираються на принцип множинної реалізації. Актуальність роботи зумовлена концептуальним розривом між оптимістичними програмними претензіями трансгуманізму та критикою функціоналізму з боку його опонентів. Метою дослідження є аналіз принципової можливості зазначених проєктів у межах функціоналістської парадигми.

Застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу й абстрагування, які дали змогу запропонувати поняття «роздільна здатність фізичного» для узагальнення проблем, пов'язаних зі структурними рівнями її виникнення. У межах концептуального аналізу уточнено розрізнення між матеріалізмом, фізикалізмом і функціоналізмом. Вказано на недоліки дефініювання окремих категорій, як-от «завантаження свідомості», констатовано критичну залежність трансгуманістичних проєктів не лише від подібних дефініцій, а й від розв'язання важливих філософських проблем, пов'язаних з ідентичністю, емуляцією тощо. Також звертається увага на проблему тілесності, адже переважна більшість трансгуманістів відкидає тіло як щось принципово важливе у зв'язку з прийняттям принципу множинної реалізації. Проаналізовано праці Дж. Пріско, А. Сендберга та Г. Моравека, які використовують функціоналістський підхід для реалізації трансгуманістичних проєктів, і зіставлено їх із критикою Дж. Сірла, який з позицій біологічного натуралізму заперечує можливість реалізації ментального на довільному субстраті. Показано, що проєкти, пов'язані з принципом множинної реалізації, концептуально залежать від функціоналізму, який визначає ментальні стани через їхню каузальну роль, а не реалізацію через субстрат, не редукуючись при цьому до дуалізму. Водночас констатовано, що функціоналізм не надає остаточних відповідей щодо технологічної здійсненності таких проєктів, а також щодо збереження особистої ідентичності та феноменального досвіду в небіологічних системах. У підсумку трансгуманістичні проєкти структуровано крізь призму проблем «функціоналізм – тілесність» як їх логічну можливість та можливість практичної реалізації.

Ключові слова: завантаження свідомості, каузальність, множинна реалізація, морфологічна свобода, роздільна здатність фізичного, свідомість, трансгуманізм, функціоналізм.

Філософська думка на теренах України демонструє динамічний розвиток у напрямі осмислення найсучасніших світоглядних феноменів, серед яких, без сумніву, – трансгуманізм. **Актуальність** дослідження зумовлена стрімким розвитком технологій, що безпосередньо пов'язані з нейронауками, кібернетикою, генетикою та суміжними областями які безпосередньо цікавлять трансгуманізм як філософський напрям – життєву філософію (life philosophy) та дослідницьку галузь [1, с. 4]. Сучасні трансгуманісти здебільшого «проголошують себе матеріалістами, фізикалістами чи функціоналістами» [1, с. 7]. Оскільки трансгуманізм прагне технологічного покращення людини, він значною мірою покладається на

© Руснак І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

функціоналізм, який створює теоретичне обґрунтування принципової можливості ключових трансгуманістичних прагнень, що пов'язані переважно з ідеєю безсмертя (кріоніка чи кібернетика) і ґрунтуються на концепції пластичності тіла людини. Таким чином, дослідження функціоналістського обґрунтування є ключовим актуальним питанням спроможності трансгуманізму на реалізацію своїх ідей. **Мета статті** – дослідження теоретичних положень функціоналізму для з'ясування принципової можливості таких трансгуманістичних проєктів, як морфологічна свобода (morphological freedom) і завантаження свідомості (mind uploading)[1] завдяки принципу «множинної реалізації» (multiple realizability). Саме цей принцип, який є ключовим для функціоналізму, дає змогу припускати можливість небіологічної реалізації функціонально-каузальної організації, необхідної для свідомості, що лежить в основі ідей морфологічної свободи, завантаження свідомості, а також створення загального штучного інтелекту (AGI). Водночас сам по собі функціоналізм не гарантує ані технологічної здійсненності таких проєктів, ані збереження особистої ідентичності чи феноменальної свідомості, залишаючи ці питання відкритими для подальшого філософського та міждисциплінарного аналізу. **Об'єктом** дослідження є трансгуманістична парадигма, **предметом** – потенціал функціоналізму в межах реалізації трансгуманістичних проєктів завантаження свідомості та морфологічної свободи.

Аналіз джерельної бази дає можливість констатувати, що в українському академічному просторі трансгуманізм досліджений досить ґрунтовно, однак фокус досліджень зміщено в бік аналізу фундаментальної оцінки природи людини, етичних викликів та перспектив, пов'язаних із впровадженням трансгуманістичних проєктів. Вагомий внесок у дослідження трансгуманізму зробили: Л. Гоц [2–4], яка досліджує історичні витоки, дефініції та концептуальні засади трансгуманізму, а також А. Горбатюк [5], який аналізує трансгуманістичні прагнення та їхню динаміку в контексті культурно-антропологічної парадигми. Функціоналістський підхід у філософії свідомості, який є базовим для трансгуманізму, в українській науковій спільноті досліджується переважно з позицій аналітичної філософії. Зокрема, А. Лактіонова [6] аналізує загальні принципи та методологічні проблеми природи свідомості, а також її співвідношення з фізичним. А. Синиця в дисертаційному дослідженні «Прагматико-когнітивна інтерпретація сучасної аналітичної філософії» [7] детально аналізує функціоналізм, його структуру та здійснює глибокий аналіз критичних публікацій, що з ним пов'язані. Д. Сепетий здійснює критичний аналіз функціоналізму, розглядає його як «найвпливовіший сучасний напрям матеріалізму» [8, с. 67]. Однак в українському академічному просторі бракує комплексних досліджень, що аналізують перспективи застосування важливих філософських концепцій, як-от функціоналізм, у межах трансгуманістичної парадигми. Ця стаття покликана принаймні частково заповнити цю лакуну і продемонструвати перспективність такого напряму досліджень. Стаття спирається на праці трансгуманістів: Дж. Пріско, А. Сендберга та Г. Моравека, а також їх критиків – Дж. Сірл, Х. Х. Сангуінетті, Р. Соуза.

Виклад основного матеріалу. Така розвідка потребує категоріальної однозначності. Фізикалізм на онтологічному рівні проголошує тезу – все, що існує, є фізичним або повністю ним визначається, що зазвичай формалізується через тезу супервентності. Під функціоналізмом слід розуміти позицію, згідно з якою ментальні стани визначаються

[1] Слово *mind* тут перекладено як «свідомість», оскільки семантичне поле поняття *mind* охоплює свідомі стани, ментальні процеси, інтенціональність тощо і є значно ширшим українського відповідника «розум» (*reason* чи *intellect*). Оскільки поняття *mind uploading* передбачає перенесення всіх ментальних станів, збереження ідентичності особистості, відтворення пам'яті та свідомого досвіду, відповідник «завантаження свідомості» є найбільш коректним.

своєю каузальною (функціональною) роллю у фізичній системі (людське тіло), а не матеріальним субстратом, на базі якого вони реалізуються. Таким чином, логічно можливим є припущення, що та сама функція, наприклад свідомість, може бути реалізована не лише в біологічній системі «тіло – мозок[2]» (множинна реалізація).

Джуліо Пріско визначає поняття «завантаження свідомості» як «перенесення людського розуму, спогадів, особистості та «я» (яким би не було «я») на нові високопродуктивні субстрати» [9, с. 235]. Цю технологію він розглядає в контексті трансцендентної інженерії як необхідну, проте недостатню умову безсмертя людини. На нашу думку, дефініція не чітко підходить до логічного розподілу понять, оскільки «розум», «спогади», «особистість» та «я» розуміються в ньому на одному рівні загальності. Хоч насправді це різні рівні опису, які мають різні порогові рівні збереження. Визначення також вказує на очевидні проблеми з ідентифікацією «я», оскільки про «я» тут йдеться як про суб'єктивний центр досвіду, це і є ключовою проблемою: перед тим як щось переносити, потрібно знати, що це таке. Це визначення не гарантує, що подібне технічне відтворення інформації є саме «перенесенням», а не створенням нової копії чи взагалі нового суб'єкта. У такому разі безсмертя може не дорівнювати виживанню (збереженню конкретної ідентичності). Отже, надії трансгуманістів на цифрове безсмертя пов'язані не просто з технологічним втіленням (технологіями сканування мозку, інтерфейсами та фізичними системами, за допомогою яких можна його емулювати), а й із відповіддю на питання: що саме здатне гарантувати нам «перенесення»? Це виступає варіацією вже класичного мисленнєвого експерименту з телепортом. Ще одним критичним моментом, однак уже інженерного характеру, є енергоефективність мозку людини і на цей момент – значні витрати енергії, які було екстрапольовано під час розрахунку роботи його емуляції. На нашу думку, архітектура сучасних комп'ютерів не залишає шансів на подібну емуляцію, однак не здається непереборною інженерною проблемою.

Використання функціоналізму в межах трансгуманістичної парадигми, попри оптимізм щодо цілепокладання, постає перед значними труднощами. Вони зумовлені широким спектром теоретичних і прикладних критичних зауважень – як до самого функціоналізму, так і до аксіологічних аспектів трансгуманізму. Зокрема, йдеться про: аргумент суб'єктивності Т. Нагеля («What it is like to be...»), квалітативні стани Ф. Джексона, проблему феноменальних станів свідомості Н. Блока, критику незалежності синтаксису від семантики та позицію біологічного натуралізму Дж. Серля. Крім того, важливими є «складна проблема свідомості» Д. Чалмерса, проблема континуїтету особистості С. Шумейкера та концепція виникнення досвіду через втілення (embodiment) Е. Томпсона.

Надзвичайно важливим залишається питання, що пов'язане з актуалізацією тіла й тілесності у контексті mind uploading. Адже якщо цілком можливо логічно мислити AGI, який демонструватиме притаманні людині чи принаймні такі, які відповідатимуть бажаним критеріям, патерни поведінки, то у випадку з mind uploading відкритим залишається актуальність всієї сенсорної системи, включно з можливістю відчувати себе у просторі як конкретно втілений суб'єкт, для функціонування повноцінної особистості. Якщо припустити, що тіло таке ж актуальне для людської ідентичності (у чому переконані сучасні психологічні напрями), як і правильно відтворені нейронні структури, то вже на цьому етапі до проблем, пов'язаних з mind uploading, додається потреба в симуляції (емуляції) тіла і, найімовірніше, потреба у створенні віртуального середовища для його існування і взаємодії із

[2] Мозок, звісно, також є частиною матеріального тіла. Цим зіставленням ми хочемо показати його фундаментальність у контексті функціонального творення свідомості та підкреслити його значення для прагнень трансгуманістів, пов'язаних із питаннями морфологічної свободи. Зрештою, для більшості трансгуманістів тіло є вторинним і не розглядається як необхідна умова свідомості.

зовнішніми відносно відчуття власної самості об'єктами. Критики трансгуманізму зазначають, що його прибічники спираються на механістичний дискурс, адже розглядають тіло як набір механістичних частин, якими можна маніпулювати [10, с. 21]. Таким чином тіло як складна система зворотного зв'язку та необхідна умова психічних станів редукується до рівня «контейнера», який у будь-який час можна замінити іншим, можливо, таким, що значно відрізняється від біологічного не лише в контексті матеріалу, а й в контексті функціоналу. Подібний підхід викликає критичні зауваження в спектрі від релігійного фундаменталізму до сцієнтистських теорій, які розглядають тіло важливою умовою набуття досвіду (наприклад, теорія складних систем, енактивізм тощо). Як зазначає Х. Х. Сангуінеті, у класичних теоріях свідомості «переважно домінує ізоляціоністський погляд на розум. Така перспектива типова для дуалізму, матеріалізму та функціоналізму різко контрастує з енактивізмом, який наголошує на активних стосунках тілесних агентів або людей з навколишнім середовищем чи світом. Енактивізм відкидає репрезентативний погляд на мозок, який, перш за все, зосереджений на власних станах та суб'єктивних уявленнях. Мозок важливий, але його не можна розглядати як центр, наділений когнітивними здібностями, який просто створює світ. Мозок є частиною організму, який розглядають як складну систему, а свідомість є не лише функцією мозку, але й аспектом усього тіла (втілений розум)» [11].

Поняття морфологічної свободи (morphological freedom) можна вважати центральним у разі обговорення тілесності. Морфологічна свобода визначається як «право змінювати та вдосконалювати своє тіло, когнітивні функції та емоції. Ця свобода включає право використовувати або не використовувати методи та технології для продовження життя, збереження особистості за допомогою кріоніки, завантаження та інших засобів, а також вибирати подальші модифікації та вдосконалення» [12, с. 55]. Андерс Сендберг займає подібну позицію: «…я б розглядав морфологічну свободу як розширення права людини на своє тіло, не лише володіння собою, але й право модифікувати себе відповідно до своїх бажань» [13, с. 56]. Варто звернути увагу, що використання терміна «морфологічна свобода» передбачає право, а не необхідність вдосконалення як людського тіла, так і її когнітивних можливостей (хоча в суто фізикалістському тлумаченні це тотожні речі на різних рівнях опису). Таким чином, функціоналістський підхід лежить як в основі припущення можливостей модифікації тіла людини, так і в основі гіпотези про «завантаження свідомості». У контексті морфологічної свободи А. Сендберг вибудовує послідовний ланцюг цінностей у межах прав людини: право на життя – право на щастя – право на свободу, зокрема на вільне волевиявлення щодо власного тіла, отже, право його модифікувати. Сендберг проголошує морфологічну свободу негативною – «це право мати можливість робити певні речі, але саме по собі воно не означає, що інші морально зобов'язані підтримувати його здійснення» [13, с. 57]. Таким чином, не лише обґрунтовується легалізація тілесних змін у більш радикальний спосіб ніж, наприклад, вживання ліків чи хірургічне втручання з метою виправлення функціональності тіла, а й максимізується автономність таких дій. Однак, на нашу думку, Сендберг, як і багато інших трансгуманістів, не враховує ширший соціальний контекст практики дискурсивної влади (М. Фуко) тощо, а отже, неправильно розуміє справжні можливості реалізації індивідуальної свободи, які є значно вужчими й парадоксально залежними від влади, яка нерозривно пов'язана зі знанням.

Застосування функціоналізму виправдовується тим, що він, з одного боку, усуває проблеми біхевіоризму та теорії тотожності (identity theory), а з іншого – добре узгоджується з фізикалістським баченням, сучасною науковою картиною світу. У випадку з тілом, яке в межах трансгуманізму розглядається в механістичному дусі, функціоналізм виявляє себе як спосіб обґрунтування можливості його вдосконалення шляхом маніпуляції його

частинами. У випадку зі свідомістю – теоретично обґрунтовує можливість використання відмінних від людського мозку субстратів для реалізації тієї ж функції, тобто дає можливість обґрунтувати так звану множинну реалізацію.

Історично функціоналізм можна простежити ще в поглядах Томаса Гобса про «розум, який обчислює». Варто зазначити, що в популярних викладах функціоналізму проблему «тіло – розум» часто ілюструють через аналогію hardware-software (зокрема, в когнітивній науці, у Р. Курцвейла та частково у Д. Деннета, також про неї згадує Д. Сепетий [8, с. 67]). Хоч ця аналогія може виконувати евристичну функцію, вона є потенційно оманливою, оскільки створює термінологічну й онтологічну плутанину, якщо тлумачити її буквально. У межах строгого функціоналістського підходу software не є автономною або незалежною сутністю і не протиставляється hardware у дуалістичному сенсі, а позначає рівень функціонально-каузальної організації, що реалізується конкретними фізичними структурами мозку. Тому коректніше говорити не про протиставлення soft і hard, а про різні рівні опису тієї самої фізично реалізованої системи. Такий «дуалізм», на нашу думку, аж ніяк не сприяє ані правильному розумінню онтології свідомості, ані позбавленню від примар картезіанського театру. Щоб з'ясувати, яким чином теоретики трансгуманізму аргументують свої позиції, потрібно проаналізувати найбільш перспективні різновиди функціоналізму для реалізації трансгуманістичних проєктів. Адже функціоналістські підходи відрізняються між собою тим, як саме вони тлумачать функціональні ролі та які умови вважають достатніми для реалізації ментальних станів.

Досить широко використовуються функціоналізм машинних станів (machine state functionalism), ідейним натхненником якого був ранній Гіларі Патнем та який у трансгуманістичному середовищі підтримує Ганс Моравек, і обчислювальний функціоналізм (computational functionalism), що розвинувся як більш сучасна версія функціоналізму машинних станів. Рей Курцвел використовує обчислювальний функціоналізм як основу для своєї теорії патернів, яка сумісна з припущенням, що ментальні стани тотожні функціонально обчислювальним процесам незалежно від матеріального носія. Ця позиція узгоджується з принципом множинної реалізації і тому відкриває теоретичний шлях до завантаження розуму.

Г. Моравек стверджує, що ізоморфізм [14] – одна з ключових вимог для функціоналізму, що має бути підкріплений структурно-функціональною відповідністю між відмінними носіями свідомості, на які можливе перенесення або емуляція. Вказівка на ізоморфізм мала б підсилити функціоналістську позицію Моравека, однак, на нашу думку, ключовим для можливості перенесення чи емуляції свідомості є відповідь на два запитання. Перше – на якому рівні організації фізичної структури має бути відтворено каузальні ролі (внутрішньоклітинна біохімія, синаптичні зв'язки чи лише внутрішня логіка нейронної структури)? Надзвичайно важливо уточнити, що це питання не має на меті поставити під сумнів сам функціоналізм, елементи критики якого ми згадували на початку статті, його мета – акцентувати увагу на двох аспектах: а) складності такого фізичного об'єкта, як нейрон; б) складності відтворення каузальних зав'язків, які є у реальних нейронів, що поєднані у великі мережі з метою відтворення функцій цієї системи. Для демонстрації цієї складності варто звернутися до основних проблем, які постають перед людиною під час створення найпростішої живої клітини штучним шляхом: потрібно створити мембрану з контрольованою проникністю, забезпечити синтез АТФ, створити структури, які підтримуватимуть базові шляхи синтезу та розпаду молекул, забезпечити гомеостаз, реплікацію, а також створити «інформаційну систему» для транскрипції та трансляції. І це лише мінімальний загальний опис необхідних умов для створення «живого». Друге ключове питання можна сформулювати

так: чи всі каузальні ролі, що є причиною ментальних станів, можуть бути фізично реалізовані на іншому матеріальному субстраті? Подібне питання знаходимо у Массімо Пігліуччі: «Наскільки сильні матеріальні обмеження на виробництво феномену свідомості? І відповідь така: Ми не знаємо, але навряд чи вони будуть слабкими» [15, с. 124]. Таким чином, як первинне припущення можна констатувати, що функціоналізм коректний та принципово здійсненний на логічному рівні, оскільки послідовно й несуперечливо описує можливість різних фізичних структур створювати ідентичні каузальні зв'язки, однак може бути нездійсненним на фізичному рівні – практично (принаймні в окремих випадках)[3].

Ганс Моравек переконаний, що кауально достатньою для свідомості є функціонально-обчислювальна організація, тож у перспективі немає жодних обмежень для заміни нейронів на штучні елементи. Тобто Моравек і більшість трансгуманістів займають позицію на логічному рівні функціоналізму. Цей підхід відрізняється від позиції біологічного натуралізму Джона Сірла [16], який вважає, що каузально достатньою є лише специфічна біологічна причинність, що породжує свідомість, як властивість мозку. Сірл наголошує, що критичною для свідомості є саме конкретна біологічна реалізація, тому ні перенесення свідомості, ні AGI (як свідома система) принципово неможливі. Зрештою, суперечку Моравека та Сірла можна розглядати лише на рівні умов достатності системи для реалізації конкретної функції – свідомості (логічний рівень), а не на рівні технологічної складності її реалізації (фізичний рівень). Адже жоден емпіричний експеримент не здатен розв'язати цю суперечку, оскільки «правильна» поведінка штучно сконструйованої системи для Моравека буде достатньою для визнання в неї свідомості, а для Сірла – практичним свідченням його теоретичних роздумів про «китайську кімнату».

Наша позиція полягає в тому, що оскільки функціоналізм на логічному рівні забезпечує принципову можливість реалізації свідомості на відмінних від біологічних субстратів носіях (множинної реалізації), проблема полягає у складності такої реалізації на фізичному рівні, а не в її принциповій неможливості. Сірл, натомість, не лише заперечує, що множинна реалізація на небіологічному субстраті є достатньою для феноменальної свідомості, а й обмежує її сферу застосування[4], проголошуючи свідомість емерджентною властивістю специфічної біологічної організації мозку, включно з нейрохімічними та нейронними процесами. Тобто для Сірла вона можлива на логічному рівні, але не гарантує виникнення свідомості на інших матеріальних носіях. Як заперечення варто вказати на те, що можна послідовно мислити синтетичний матеріал, який виконуватиме роль клітинної мембрани не лише на рівні результату її роботи, а й на рівні каузальних зв'язків з усією системою, однак це не наближає нас до її практичної реалізації, проте не робить її принципово неможливою із часом. Зрештою, дослідження, пов'язані з синтезуванням клітин [17], активно проводяться, і, хоч, звісно, до успішної реалізації подібних проєктів потрібно пройти тривалий шлях, вони відкривають фантастичні перспективи для людства. Цю проблему також можна розглядати в іншій площині, яку пропонує Сірл, – у контексті еквівалентності реальних фізичних процесів і їх емуляцій, однак питання настільки обширне, що має бути предметом окремої розвідки.

Відповідь на питання, як можлива множинна реалізація (і, як наслідок, перенесення свідомості та AGI), як уже зазначалося, лежить у площині поняття, яке ми хочемо

---

[3] Тут ідеться не про принципову неможливість, а саме про складність такої реалізації, оскільки довелось би, використовуючи термінологію Г. Моравека, створити відмінні від біологічних ізоморфні структури, які не просто відтворюють функцію, а відтворюють специфічний тип причинності, тотожний тому, який встановлений у мозку.

[4] Для Дж. Сірла множинна реалізація принципово не застосовна до феноменальної свідомості.

впровадити в науковий обіг, – «роздільна здатність фізичного». Його можна означити як максимально прийнятний за масштабом рівень організації фізичної матерії, на якому можна відтворити специфічні каузальні зв'язки, що породжують свідомість. Формулювання «максимально прийнятний» використано тут для постановки питання: на якому саме рівні організації матерії не буде втрачено специфічну каузальність і водночас буде збережено найвищу технологічну ефективність реалізації? Чим вищий рівень (наприклад, повноцінні структурні патерни), тим більш оптимістичним здається її фізичне втілення.

Таким чином, можна структурувати проблемне поле, яке породжене трансгуманістичними проєктами завантаження свідомості та морфологічної свободи: з одного боку, це проблеми, що пов'язані з функціоналістським розумінням свідомості, з іншого – проблеми, що пов'язані з коректним розумінням тілесності і його ролі в розумінні процесів формування та відчуття самості. Кожну із цих груп проблем варто розглядати дихотомічно – через призму обґрунтування логічної можливості та через принципову можливість створення технології.

Список використаної літератури

1. More M. The Philosophy of Transhumanism. The Transhumanist Reader / ed. by M. More, N. Vita-More. Wiley. 2013. P. 3–17. DOI: https://doi.org/10.1002/9781118555927.
2. Гоц Л. Трансгуманізм у синхронно-діахронному вимірі культури: концептуалізація, типологія і періодизація. *Питання культурології*. 2022. № 39. С. 10–20. DOI: https://doi.org/10.31866/2410-1311.39.2022.256888.
3. Гоц Л. Проблема ототожнення термінів «трансгуманізму» і «постгуманізм» та ступінь наукової розробленості теми в Україні. *Збірник наукових праць ΛΌГОΣ*. 2021. С. 186–188. DOI: https://doi.org/10.36074/logos-15.10.2021.56.
4. Гоц Л. Трансгуманізм не постгуманізм: експлікація актуальної семантики понять. *Питання культурології*. 2021. № 38. С. 54–64. DOI: https://doi.org/10.31866/2410-1311.38.2021.245648.
5. Горбатюк А. Концептуалізація феномена трансгуманізму в культурній антропології : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (кандидат культурології). Київ, 2024. 202 с.
6. Лактіонова А. Сучасна філософія свідомості: методологічні «запити». *Філософська думка*. 2016. № 2. С. 39–47.
7. Синиця А. Прагматико-когнітивна інтерпретація сучасної аналітичної філософії : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук. Львів, 2018. 453 с.
8. Сепетий Д. Свідомість як суб'єктивність: таємниця Я. Книга 1. Зомбі, комп'ютери та Абсолютний Дух. 2-ге вид. Запоріжжя : Просвіта, 2017. 304 с.
9. Prisco G. Transcendent Engineering. *The Transhumanist Reader* / ed. by M. More, N. Vita-More. Wiley. 2013. P. 234–240. DOI: https://doi.org/10.1002/9781118555927.
10. Souza R. S. The Transhumanist conception of body: a critical analysis from a complex systems perspective. *Revista Natureza Humana*, São Paulo. 2020. Vol. 22, no. 1. P. 17–33.
11. Sanguineti J. J. C. Trends in Philosophy of Mind and Philosophy of Neuroscience. *Psychiatry and Neuroscience*. Bridging the Divide. 2015. P. 23–37. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-17103-6.
12. Various. Transhumanist Declaration (2012) / ed. by M. More, N. Vita-More. Wiley. 2013. P. 54–55. DOI: https://doi.org/10.1002/9781118555927.
13. Sandberg A. Morphological Freedom – Why We Not Just Want It, but Need It. *The Transhumanist Reader* / ed. by M. More, N. Vita-More. Wiley. 2013. P. 56–64. DOI: https://doi.org/10.1002/9781118555927.

14. Moravec H. Mind Children. Harvard Univ Pr, 1990. URL: https://archive.org/details/mindchildren00hans (дата звернення: 22.01.2026).
15. Pigliucci M. Mind Uploading: A Philosophical Counter-Analysis. Intelligence Unbound: The Future of Uploaded and Machine Minds. Chichester, UK : Wiley-Blackwell, 2015. P. 119–130.
16. Searle J. R. The Rediscovery of the Mind. Bradford Books, 1992. 286 p.
17. Kurisu M., Katayama R., Sakuma Y. et al. Synthesising a minimal cell with artificial metabolic pathways. *Communications Chemistry*. 2023. Vol. 6, no. 56. DOI: https://doi.org/10.1038/s42004-023-00856-y.

IMPLEMENTATION OF TRANSHUMANIST PROJECTS: A CRITICAL ANALYSIS OF THE POTENTIAL OF FUNCTIONALISM

Ihor Rusnak
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies,
Kotsiubynskoho str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-4513-9300

The article provides a critical analysis of the philosophical foundations of transhumanism, focusing on the functionalist justification of technological human enhancement. It examines the theoretical capacity of transhumanism to realize projects of morphological freedom and mind uploading that rely on the principle of multiple realizability. The relevance of the study is due to the conceptual gap between the optimistic programmatic claims of transhumanism and the criticism of functionalism advanced by its opponents. The research aims to analyze the principled possibility of these projects within the functionalist paradigm.

The study employs general scientific methods of analysis, synthesis, and abstraction; it introduces the concept of «resolution of the physical» to generalize problems related to the structural levels of its emergence. Within the framework of conceptual analysis, the distinctions between materialism, physicalism, and functionalism are clarified. Deficiencies in the definition of specific categories, such as «mind uploading,» are identified, and the critical dependence of transhumanist projects not only on such definitions but also on resolving significant philosophical problems related to identity, emulation, and the like is noted. Attention is also drawn to the problem of embodiment, since the vast majority of transhumanists reject the body as fundamentally crucial in light of their acceptance of the principle of multiple realizability. The works of G. Prisco, A. Sandberg, and H. Moravec, which are characterized by a functionalist approach to the realization of transhumanist projects, are analyzed and compared with J. Searle's critique, which, from the standpoint of biological naturalism, denies the possibility of realizing the mental on an arbitrary substrate. It is shown that projects associated with the principle of multiple realizability are conceptually dependent on functionalism, which defines mental states in terms of their causal role rather than their realization in a substrate, without thereby reducing to dualism. At the same time, it is noted that functionalism does not provide definitive answers regarding the technological feasibility of such projects, nor regarding the preservation of personal identity and phenomenal experience in non-biological systems. In conclusion, transhumanist projects are structured through the prism of the «functionalism-embodiment» problem, taking into account both their logical and practical possibilities.

Key words: mind uploading, causality, multiple realizability, morphological freedom, resolution of the physical, consciousness, transhumanism, functionalism.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 251–257
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 251–257

УДК 214:225
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.28

ТЕОДИЦЕЯ В НОВОМУ ЗАПОВІТІ

Владислав Рязанов
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин, кафедра філософії
проспект Науки, 72, 49045, м. Дніпро, Україна
https://orcid.org/0009-0000-9242-5775

Проблема теодицеї вже тривалий час має статус традиційної в межах християнської філософії, теології та апологетики, оскільки ставить їх перед складною світоглядною дилемою: якщо благий Бог створив досконалий світ, то з якої причини в ньому наявне зло, а якщо ні – то чи можна в такому разі говорити про Його всемогутність. Упродовж століть християнські мислителі намагалися запропонувати різноманітні розв'язання цієї проблеми, обґрунтовуючи оригінальні концепції та аргументи. Водночас остаточного й загальновизнаного вирішення проблеми теодицеї досі не існує. Це частково пояснюється багатовимірністю самої проблеми, оскільки людський досвід зла охоплює природний, політичний, соціальний і моральний виміри. На перший погляд може здаватися, що проблематика теодицеї є породженням середньовічної інтелектуальної традиції, однак її витоки мають біблійний контекст. Водночас у текстах Нового Заповіту проблема теодицеї присутня радше імпліцитно. Авторів Євангелій та апостольських послань передусім цікавили етичні й сотеріологічні питання, які мали виразне антропологічне спрямування. Лише в окремих уривках Нового Заповіту можна виявити безпосередні формулювання, дотичні до проблеми теодицеї. Показовим у цьому контексті є соборне послання апостола Якова, у якому наголошується, що Бог «нікого не спокушує і Сам не спокушається злом», а відповідальність за персональне зло покладається на саму людину. Подібне осмислення проблеми теодицеї простежується і в соборному посланні апостола Івана. Що стосується Євангелій та послань апостола Павла, то в них основна увага зосереджується на христологічних і сотеріологічних аспектах, а також на темі протистояння злу, тоді як питання його онтологічного статусу безпосередньо не артикулюється. На думку низки сучасних біблеїстів, зокрема Реймонда Брауна та Ніколаса Томаса Райта, ключем до розуміння проблеми зла в Новому Заповіті є саме христологія.

Ключові слова: теодицея, Новий Заповіт, зло, проблема зла, гріх, спасіння.

Проблема зла в усі часи супроводжувала людину й суспільство. За своїм характером вона належить до «вічних» питань філософії, оскільки від самого початку існування філософської думки мислителі різних епох намагалися знайти її розв'язання, пропонуючи оригінальні підходи та концепції. Так, уже в досократичній філософії можна виявити перші спроби відповіді на проблему зла. Оригінальні підходи до її осмислення представлені також у давньоіндійській та давньокитайській філософських традиціях. Всеохопні концепції подолання зла були розроблені класиками античної думки – Платоном і Аристотелем. Водночас проблему зла не оминули й провідні релігійні традиції – юдаїзм, християнство та іслам. Теологи й релігійні мислителі цих традицій прагнули осмислити зло з метою визначення його походження, природи та шляхів подолання. Важливо зазначити, що, попри спільні авраамічні витоки, кожна з цих традицій виробляла власний спосіб розв'язання проблеми зла. Оскільки юдео-християнська традиція має текстуальний характер, очевидно, що першочергового аналізу потребують сакральні тексти, у яких зафіксовано досвід осмислення проблеми зла. Для юдаїзму таким текстом є Танах, для ісламу – Коран, а для християнства – Новий Заповіт. Водночас розгляд проблеми зла суто в межах цих

© Рязанов В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

текстів відображає лише частину релігійного підходу, адже вони завжди функціонували в супроводі традицій інтерпретації – Мішни й Талмуду, Сунни, Священного Переказу. Варто також зауважити, що релігійні традиції ніколи не існують у культурному та інтелектуальному вакуумі: їх постійно супроводжують філософія, політична думка та наука. У цьому контексті християнська традиція помітно вирізняється на тлі юдаїзму та ісламу, оскільки її розвиток тією чи іншою мірою завжди передбачав взаємодію з філософською рефлексією. Саме ця взаємодія християнської теології з філософією зрештою сприяла формуванню однієї з найскладніших проблем філософії релігії – теодицеї, над розв'язанням якої християнські мислителі працювали практично протягом усієї історії християнства.

Фактично в християнстві проблема зла набула нового звучання, оскільки питання поставало не лише щодо його деструктивного характеру, а й щодо можливості узгодження самого факту його існування з теїстичним образом всемогутнього, всезнаючого й всюдисущого Бога як уособлення абсолютного блага. Власне кажучи, саме так формулюється класична постановка проблеми теодицеї, яка, на думку багатьох християнських теологів, апологетів і мислителів, є однією з найскладніших для розв'язання. Дослідження логіки та специфіки християнського підходу до проблеми теодицеї є актуальним завданням, оскільки воно дає змогу зрозуміти механізми релігійної свідомості перед обличчям зла, а також окреслити той інструментарій, який вона пропонує для його подолання. Найголовніше ж – такий аналіз дає можливість відповісти на питання, як вона пояснює існування світу, створеного благим Богом, та водночас – наявності зла в різних його проявах.

Як уже зазначалося вище, проблема теодицеї осмислюється в християнській традиції від самого початку її становлення. Саме в книгах Нового Заповіту простежується її ранньохристиянська рецепція, яка згодом стала підґрунтям для формування різноманітних концепцій теодицеї у працях християнських апологетів, Августина Аврелія, отців-каппадокійців, Фоми Аквінського, Готфріда Ляйбніца та інших мислителів. Водночас аналіз сучасних досліджень, присвячених проблемі теодицеї, дає змогу виокремити низку характерних тенденцій у її інтерпретації.

Важливо зауважити, що проблема теодицеї досить активно досліджується в різних наукових дискурсах, зокрема в християнській теології, апологетиці, етиці та філософії релігії. З огляду на окреслений вище фокус дослідження, основну увагу в цій статті буде зосереджено на працях, у яких прямо або опосередковано аналізується проблематика теодицеї в контексті Нового Заповіту. Передусім слід згадати монографію американської дослідниці Л. Екстром Evil and Theodicy, у якій авторка пропонує сучасний підхід до осмислення проблеми зла та теодицеї, а також виокремлює вісім різновидів теодицеї, зокрема: теодицею контрасту, характеру, покарання, свободи волі [3, с. 24], божественної близькості, побудови відносин, посмертного існування та викуплення [3, с. 38]. Водночас Л. Екстром не звертається безпосередньо до новозаповітної концепції теодицеї, що зумовлено загалом філософсько-теологічним характером її дослідження. До інших праць, у яких аналізується проблематика теодицеї, належать Pathways in Theodicy: An Introduction to the Problem of Evil М. Скотта [7], Theodicy and the Cross of Christ: A New Testament Inquiry Т. Голмена [4], Theodicy from a Logical Point of View П. Вайнгартнера [12], а також класична аналітично-оглядова праця К. ван Тіля Evil and Theodicy [10].

Марк Скотт слушно зауважує, що гріх є ключовим поняттям як Старого, так і Нового Заповіту та постає передусім як непослух Богові [7, с. 17]. Дослідник також наголошує, що Новий Заповіт інтерпретує зло переважно в моральних, а не метафізичних категоріях [7, с. 21]. Монографія М. Скотта вирізняється комплексністю підходу до осмислення проблеми зла і теодицеї. Зокрема, автор виокремлює академічний підхід,

який охоплює соціальні та гуманітарні науки, а саме філософію, релігієзнавство й академічну теологію [7, с. 61–62], а також апологетичний, пасторський і персональний підходи [7, с. 62–63]. Водночас проблематику теодицеї в Новому Заповіті в дослідженні М. Скотта висвітлено обмежено. Що стосується монографії Т. Голмена Theodicy and the Cross of Christ: A New Testament Inquiry, то вона вирізняється виразним біблеїстичним фокусом. Автор наголошує, що смерть Ісуса Христа є джерелом новозавітної теодицеї [4, с. 1]. Фактично дослідник пропонує осмислювати теодицею Нового Заповіту крізь призму христології. Натомість у працях П. Вайнгартнера [12] та К. Ван Тіля [10] новозавітна версія теодицеї безпосередньо не розглядається: автори віддають перевагу відповідно логіко-аксіоматичному [12, с. 7], історико-філософському [10, с. 7] та теологічному аналізу проблеми [10, с. 63]. Короткий аналіз новозавітної теодицеї також представлений у монографії сучасного німецького теолога Германа Форлендера Is God Just? Theodicy and Monotheism in the Old Testament with Special Regard to the Theology of Deutero-Isaiah [11]. Як зазначає дослідник, проблема теодицеї не є виразно артикулярованою в Новому Заповіті, в жодному з його текстів не здійснюється спроба раціонального захисту Бога перед лицем страждання у світі [11, с. 134].

Короткий огляд джерел за темою дослідження засвідчує наявність багатоперспективних і мультиметодологічних підходів до осмислення проблематики теодицеї, водночас виявляючи порівняно обмежену увагу до новозавітної теодицеї. Отже, метою цієї статті є аналіз текстів Нового Заповіту для виявлення в них теодицеї, а також з'ясування її специфіки та характеру.

Головним методологічним підходом, запропонованим у статті, є дескриптивний підхід, що передбачає опис і класифікацію понять, які прямо або опосередковано пов'язані з проблематикою теодицеї. З огляду на мету та методологічний фокус дослідження основним текстуальним джерелом аналізу є Новий Заповіт у 28-му критичному виданні Нестле-Аланда [9].

Першим важливим питанням, яке доцільно розглянути, є періодична повторюваність поняття зла в текстах Нового Заповіту. У критичному виданні Нестле-Аланда це поняття згадується 118 разів (в англомовному перекладі) та походить від трьох основних грецьких словоформ: πονηρός (Євангеліє від Матвія 6:23; 12:35; 13:19; 20:15; Євангеліє від Марка 7:22; Євангеліє від Луки 6:45; 11:34; 1 Івана 5:18), κακός (Євангеліє від Матвія 24:48), κακία (Євангеліє від Матвія 6:34; Послання до Римлян 1:29; Перше послання до Коринтян 15:20; Послання до Ефесян 4:31; Послання до Тита 3:3).

Варто підкреслити, що в центрі уваги цієї статті перебуває не лінгвістичний аналіз грецької лексики чи її англомовних перекладів, а насамперед семантичний аналіз відповідних понять та їхня кореляція з проблематикою теодицеї. Водночас лексичний аналіз дає змогу глибше зрозуміти специфіку контекстів уживання терміна «зло» на сторінках Нового Заповіту. Наше дослідження ми розпочнемо з синоптичних Євангелій. Уже з перших розділів Євангелія від Матвія політичний режим Ірода постає як приклад морального й політичного зла, що прагне зберегти владу будь-якою ціною. Вірш 16 другого розділу цього Євангелія демонструє жорстоку рішучість Ірода у збереженні власного панування: «Тоді Ірод, побачивши, що мудреці його обманули, розгнівався і послав убити всіх хлопчиків у Вифлеємі та в усій тій околиці віком до двох років – за часом, який він вивідав у мудреців» [9].

У п'ятому розділі Євангелія від Матвія міститься відомий вірш, який можна вважати квінтесенцією моральної філософії християнства: «А Я кажу вам: не противтеся злому; але хто вдарить тебе в праву щоку, підстав йому й іншу» [9]. Цей вірш, як і загалом другу

частину п'ятого розділу, відомий американський біблієзнавець Р. Браун визначає як «етику нового законодавця», що є показовою не лише з погляду її впливу на християнську мораль, а й у контексті імпліцитної християнології [2, с. 61].

Слід також зауважити, що в Матвія, як і в інших синоптиків, наявні уривки з дуалістичним розумінням проблеми зла. Уже в дванадцятому розділі подано опис дискусії Ісуса з фарисеями: «Почувши це, фарисеї сказали: Він виганяє демонів не інакше, як силою Вельзевула, князя демонів. Знаючи їхні думки, Він сказав їм: Кожне царство, що розділилося саме проти себе, спустошується, і жодне місто чи дім, розділені самі проти себе, не встоять. Якщо ж сатана виганяє сатану, то він розділився сам проти себе; як же тоді встоїть його царство?» [9].

Загалом для Євангелія від Матвія характерне передусім моральне розуміння зла з виразними політичними конотаціями. Водночас у наративі цього Євангелія відсутнє розгорнуте осмислення проблеми теодицеї в тій формі, у якій вона постає в класичній філософсько-теологічній традиції.

Євангеліє від Марка, яке більшістю дослідників визнається найранішим [2, с. 45], загалом репрезентує проблему зла в тих самих категоріях, що і Євангеліє від Матвія. Так, у сьомому розділі підкреслюється морально-антропологічний характер зла: «І Він сказав: те, що виходить з людини, те й оскверняє її. Бо зсередини, із серця людини, виходять злі думки, розпуста, крадіжки, убивства, перелюб, жадібність, злоба, обман, похіть, заздрість, наклеп, гордість, безумство. Усі ці злі речі виходять зсередини й оскверняють людину» [9]. Якщо ж звернутися до Євангелія від Луки, зокрема до шостого розділу, можна побачити, що Христос використовує риторичний прийом у дискусії з фарисеями: «Ісус сказав їм: Запитую вас: чи дозволено в суботу чинити добро чи зло, рятувати життя чи губити його?» [9]. Показово, що в цьому уривку, як і в багатьох подібних наративах синоптичних Євангелій, проблема зла постає передусім у певному етико-антропологічному вимірі. Водночас ці тексти майже не порушують питання про його онтологічний статус.

Євангеліє від Івана традиційно вирізняється серед синоптичних Євангелій не лише своєю високою християнською, а й специфічною мовою, розгорнутим комплексом образів та особливими смисловими акцентами. У цьому контексті важко не погодитися з Р. Брауном, який зауважує, що «Євангеліє від Івана – це Євангеліє, в якому стиль і теологія тісно поєднані» [2, с. 116]. Символізм іванівського тексту особливо виразний у тих місцях, де синоптики висловлюються відносно прямо. Так, у третьому розділі, у вірші 20, зазначається: «Бо кожен, хто чинить зло, ненавидить світло і не приходить до світла, щоб його діла не були викриті». Водночас Іван, подібно до синоптиків, послуговується морально-антропологічною дихотомією, яку в п'ятому розділі репрезентує 29-й вірш: «і вийдуть: ті, хто чинив добро, – на воскресіння життя, а ті, хто чинив зло, – на воскресіння суду» [9].

Можливо, чи не єдиним уривком Нового Заповіту, в якому безпосередньо порушується проблема теодицеї, є фрагмент із першого розділу соборного послання апостола Якова: «Нехай ніхто, коли спокушується, не каже: Я спокушаюся Богом, бо Бог не може бути спокушений злом і Сам нікого не спокушає. Але кожна людина спокушується, коли її вабить і спокушає власне бажання» (Як. 1:13–14) [9]. На наш погляд, саме ці вірші фактично формують основу для подальшого теоретичного осмислення проблеми теодицеї. Характерно, що Р. Браун вважає таку принципову позицію Якова щодо непричетності Бога до походження зла наслідком впливу традиції, представленої у неканонічній книзі Сираха [2, с. 270].

Близький за проблематикою до тексту Якова уривок зустрічаємо і в Третьому соборному посланні апостола Івана: «Улюблені, не наслідуйте зла, а наслідуйте добро. Хто чинить добро, той від Бога; а хто чинить зло, той не бачив Бога» (3 Ів. 1:11) [9].

Що стосується послань апостола Павла, то в них простежується дещо інша, проте концептуально споріднена тенденція. У Посланні до Римлян апостол неодноразово наголошує, що гріховні вчинки людей є наслідком їхньої відмови вшановувати Бога та дякувати Йому, внаслідок чого «вони стали марними у своїх думках, і їхні нерозумні серця затьмарилися» (Рим. 1:21) [9]. Результатом такого морального занепаду, за Павлом, стало те, що «Бог віддав їх у пожадливості їхніх сердець до нечистоти, щоб вони знеславили свої тіла між собою, бо вони замінили правду про Бога на неправду і поклонялися та служили створінню, а не Творцеві, який благословенний навіки» (Рим. 1:24–25) [9]. Коментуючи ці уривки, Р. Браун зазначає: «Павло прагне показати, що милостивий Бог був пізнаваний ще від створення світу. З погляду стандартних єврейських цінностей у язичницькому світі божественний образ був затьмарений ідолопоклонством, яке проявлялося в похоті та розпусному способі життя» [2, с. 204].

Загалом слід зауважити, що проблематика теодицеї в Новому Заповіті присутня радше імпліцитно, жоден з авторів євангельських текстів чи апостольських послань не приділяє їй спеціальної уваги, за можливим винятком послання Якова та частково іоаннівської традиції. У сучасній науковій літературі, зокрема в межах біблеїстики, загальновизнаним є твердження, що проблема теодицеї міститься в біблійних текстах, однак вона не отримує чіткої та систематичної артикуляції. Один із найавторитетніших біблеїстів останніх десятиліть Ніколас Томас Райт у своїй монографії Evil and the Justice of God зазначає, що Євангелія розповідають історію про те, як зло у світі – політичне, соціальне, особисте, моральне й емоційне – досягає свого апогею, а також про те, як довготривалий Божий задум щодо Ізраїлю (і водночас щодо Самого Себе) зрештою знаходить свою кульмінацію. Обидві ці наративні лінії, за Райтом, поєднуються в історії про те, як Ісус із Назарету проголосив Царство Боже та прийняв жорстоку смерть [13, с. 51].

Уже згадуваний нами дослідник проблеми теодицеї Марк Скотт слушно зауважує, що «те, що було неявним і недостатньо окресленим у Старому Заповіті, стає більш явним і зрозумілим у Новому Заповіті, хоча й не набуває повністю систематичного характеру». Зокрема, тексти Івана символічно розмежовують всесвіт на царства світла і темряви, що, ймовірно, відсилає до образів Бут. 1:3–4 та водночас пропонує їх нове теологічне переосмислення. Образи світла і темряви в цих текстах мають багатозначний характер: світло символізує Бога, життя, істину і добро, тоді як темрява асоціюється із сатаною, смертю, гріхом і демонічною діяльністю. Новий Заповіт чітко ідентифікує Бога як світло, зокрема в 1 Ів. 1:5: «Бог є світло, і в Ньому немає жодної темряви». Аналогічно Євангеліє від Івана називає Христа «світлом», яке «світить у темряві» (Ів. 1:5; пор. 1:7–9). Таким чином, світло постає символом Божої природи як джерела життя, добра та істини. Водночас цей образ має й чіткий етичний вимір: «ходіння у світлі» (1 Ів. 1:7) означає моральне втілення та практичну реалізацію Божої істини і добра в людському житті. Отже, символ світла в традиції Івана поєднує в собі взаємопов'язані теологічні, космологічні та етичні значення [7, с. 23].

Коротко підсумовуючи, доцільно виокремити основні результати дослідження проблематики теодицеї в Новому Заповіті. По-перше, на сторінках Євангелій і апостольських послань проблема зла постає як багатовимірне явище: з одного боку, зло осмислюється як моральне – як в особистому, так і в колективному вимірах, а з іншого – як політичне та соціальне. Водночас провідний акцент автори новозавітних текстів роблять саме на його морально-антропологічному вимірі, не порушуючи при цьому питання про онтологічний статус зла.

По-друге, Новий Заповіт не містить систематичного викладу теодицеї. Поодинокі та фрагментарні зауваги, зокрема в посланнях апостолів Якова та Івана, лише підтверджують,

що загалом проблематика теодицеї не перебувала в центрі зацікавлень ані авторів, ані первинних адресатів новозавітних текстів.

По-третє, загальний контекст новозавітного осмислення природи й походження зла формується передусім у межах христологічної та сотеріологічної перспектив. Тож можна стверджувати, що в Новому Заповіті проблема теодицеї наявна радше імпліцитно, тоді як її більш розгорнута концептуалізація стала можливою вже в подальші періоди розвитку християнської апологетики, патристики та схоластики.

Список використаної літератури

1. Boyd G. Satan and the Problem of Evil: Cconstructing a Trinitarian Warfare Theodicy. Downers Groove : IVP Academic, 2001. 456 p.
2. Brown R. An Introduction to the New Testament: The Abridged Edition. New Haven, London : Yale University Press, 2016. 346 p.
3. Ekstrom L. Evil and Theodicy. Cambridge : Cambridge University Press, 2023. 70 p.
4. Holmen T. Theodicy and the cross of Christ: a New Testament inquiry. 2019. London, New York : T&T CLARK, 2019. 182 p.
5. Macdonald P. God, Evil, and Redeeming Good: A Thomistic Theodicy. New York, London : Routledge. 2023. 267 p.
6. Rom-Shiloni D. Voices from the ruins: theodicy and the fall of Jerusalem in the Hebrew Bible. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 2021. 580 p.
7. Scott M. Pathways in Theodicy: An Introduction to the Problem of Evil. Minneapolis : Fortress Press, 2015. 232 p.
8. Theodicy in the world of the Bible / edited by Antti Laato and Johannes C. De Moor. Leiden, Boston : Brill, 2003. 880 p.
9. The Greek-English Parallel New Testament: Nestle-Alland (28th Revised Edition) English Standard Version, ePub Edition. Wheaton : Crossway, 2012.
10. Van Til C. Evil and Theodicy [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.monergism.com/thethreshold/sdg/vantil/Evil%20And%20Theodicy%20-%20Cornelius%20Van%20Til.pdf (дата звернення: 22.01.2026).
11. Vorländer H. Is God Just? Theodicy and Monotheism in the Old Testament with Special Regard to the Theology of Deutero-Isaiah. Berlin : Peter Lang, 2022. 167 p.
12. Weingartner P. Theodicy From a Logical Point of View. Berlin : Peter Lang, 2021. 165 p.
13. Wright N. Evil and the Justice of God. Downers Groove : IVP Books, 2006. 176 p.

THEODICY IN THE NEW TESTAMENT

Vladyslav Riazanov
Oles Honchar Dnipro National University,
Faculty of Social Sciences and International Relations, Department of Philosophy
Nauky Avenue, 72, 49045, Dnipro, Ukraine
https://orcid.org/0009-0000-9242-5775

The problem of theodicy has long held the status of a classical issue within Christian philosophy, theology, and apologetics, as it confronts them with a fundamental worldview dilemma: if a good God created a perfect world, for what reason does evil exist within it, and if not, can God then be considered omnipotent? Over the centuries, Christian thinkers have sought to propose various solutions to this problem, advancing original concepts and arguments. Nevertheless, no final or universally accepted resolution to the problem of theodicy has yet been achieved. This is partly explained by the multidimensional nature of the problem itself, since human experience of evil encompasses natural, political, social, and moral

dimensions. At first glance, the problem of theodicy may appear to be a product of medieval intellectual tradition; however, its roots are, in fact, embedded in the biblical context. At the same time, within the texts of the New Testament the problem of theodicy is present primarily in an implicit manner. The authors of the Gospels and apostolic epistles were chiefly concerned with ethical and soteriological issues, which possessed a pronounced anthropological orientation. Only in a limited number of New Testament passages can one identify explicit formulations directly related to the problem of theodicy. Particularly illustrative in this respect is the Catholic Epistle of James, which emphasizes that God "tempts no one and is not tempted by evil", thereby placing responsibility for personal evil solely upon the individual. A similar understanding of theodicy can be observed in the Catholic Epistles of John. As for the Gospels and the epistles of the Apostle Paul, their primary focus lies on Christological and soteriological perspectives, as well as on the theme of resistance to evil, while the question of its ontological status is not explicitly addressed. According to a number of contemporary biblical scholars, including Raymond Brown and N. T. Wright, Christology constitutes the key to understanding the problem of evil in the New Testament.

Key words: theodicy, New Testament, evil, the problem of evil, sin, salvation.

Дата першого надходження статті до видання: 24.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 258–265
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 258–265

УДК 340.11:84
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.329

ТРАНСФОРМАЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗЛО В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

Марія Сінельнікова
Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра філософії
вул. С. Бандери 12, 79000, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0000-0001-6085-6087

У статті досліджується проблема зла через аналіз його численних трансформацій в історії філософії. Зокрема, спостерігається перехід від розуміння зла як природного, пасивного начала, непідвладного людині (рання античність) до його трактування як активної сутності, що виникає внаслідок невігластва й порушення міри (висока класика античної філософії), гріхопадіння та неправильного вибору людини (доба Середньовіччя). Саме в Середні віки зло стає теологічною, а згодом і логічною проблемою, приводячи філософів до теми теодицеї – виправдання Бога за існування зла та несправедливості у світі, що стає центральним питанням епохи Нового часу.

У подальшому зло набуває радикального вираження у філософії І. Канта через можливість вільного вибору людини та стає частиною діалектичної необхідності в гегелівській концепції абсолютного ідеалізму. Далі розуміння зла переміщується в площину релятивізму у філософії Ніцше та виводиться мислителем у сферу імморалізму, завдяки чому відбувається радикальне переосмислення всіх традиційних моральних цінностей. Екзистенціалізм ХХ ст. продовжує ніцшеанську недовіру до традиційної етики та його релятивізм у трактуванні понять добра і зла. Натомість Х. Арендт визначає зло як банальне, звичне для людини, яка відмовляється від власної свободи, воліючи діяти під тиском тоталітарної системи.

Констатовано, що за час свого існування зло пройшло довгий шлях численних трансформацій уявлень про себе: від природного, морального, метафізичного та соціального до абсолютно нових форм – штучного та технологічного, які виникають унаслідок негативного впливу новітніх технологій на людину та світ загалом. Відзначено, що причиною виникненнях нових видів зла виступає людина, перед якою новітні технології відкривають ширші можливості для реалізації своїх злих намірів. Наголошено, що проблема зла – це дослідження людської боротьби за власну сутність та ідентичність, яка представлена різними філософами в різні історичні епохи. Тому людина завжди намагалася зрозуміти зло, осягнути його природу та вловити суть, оскільки розкриття таємниці зла рівнозначне розгадці таємниці людини. Через це проблему зла можна вважати проблемою сенсу людського існування.

Ключові слова: зло, добро, історія філософія, мораль, етика.

Вступ. Існування зла – це одна з найбільших таємниць людства. Яка його природа та джерело походження? Чи володіє зло самостійним статусом буття чи це лише «недолік» добра? Хто несе відповідальність за існування зла у світі: Бог чи людина? Ці та багато інших питань ставили собі не одне покоління філософів, але так і не змогли знайти на них однозначної відповіді. До їх числа можна віднести Термо Куннаса, Тарана Канга, Ларса Свендсена, Фрідріха Ніцше, Іосифа Рівіш-Тіпея, Сьюзен Нейман, Юджина Нагасаву, Ханну Арендт та ін. Усі вони лише підняли завісу над цією таємницею, тому **метою цієї статті** є розгляд змін уявлень про зло в історії філософії, а також фіксація його численних трансформацій, особливо в сучасності, яка доповнила розуміння зла новими його видами, зокрема штучним та технологічним злом, які виникають унаслідок негативного впливу новітніх технологій на людину, людство та навколишнє середовище.

© Сінельнікова М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Виклад основного матеріалу. Колись Дж. Берклі жартома зазначив, що «проблема зла – це проблема кожного, а проблема кожного – це нічия проблема» [1, с. 87], маючи на увазі те, що людина зазвичай сприймає зло надто абстрактно, як якусь аморфну сутність, яка витає в повітрі. Насправді це не так. Проблема зла стосується кожного, незалежно від його місця проживання, культури та віросповідання, вона «становить суттєву перешкоду навіть для атеїстів» [1, с. 1]. Адже зло є невід'ємною частиною людської природи та людського життя. «Ми всі народжені позначеними на зло!» – поетично описав це Ш. Бодлер [2, с. 138].

Існує ґрунтовна історія спроб визначити зло та з'ясувати його сутність, яка видається фактично невловимою, що дає нам можливість говорити про рухливі межі зла. Зло не є щось певне й чітко окреслене, воно не має ядра. Мартін Бубер влучно зазначає із цього приводу: «…я не знаю зла «як такого», я знаю його лише як умову життя та ставлення до нього окремих людей» [3, с. 24]. Тому «коли ми розмірковуємо про зло, на думку спадає не концепція, а набір образів, які часто мають афективний заряд; ми швидше думаємо про окремих людей, дії та навіть місця, а не про визначення» [4, с. 160]. Таким чином, не існує якогось загального поняття зла, є лише сукупність різних уявлень про нього. Тож зло можна визначити як універсальну категорію, яку ми використовуємо для опису різноманітних явищ, вчинків людини чи штучних агентів, які призводять до негативних наслідків, страждань та болю.

Тема зла є наскрізною в історії філософії, її витоки можна віднайти ще в античних натурфілософів. Вони розглядали зло як безладдя, безликий хаос, що порушує природну гармонію та рівновагу, тим самим загрожуючи світовому порядку. Досократики сформували поняття *природного зла*, яке виступало наслідком дій природних сил, не пов'язаних із людиною (старість, хвороби, смерть, природні катаклізми тощо). Таке зло поставало проявом пасивного природного начала, воно просто траплялося, деколи з незбагненних для людини причин. Тому його можна охарактеризувати як *абсурдне*, тобто безглузде, ірраціональне, нерозумне.

Спроба раціонального підходу помітна в Демокрита, у якого «проблема зла та його походження різко відокремлюється від космологічної сфери і розташовується виключно у сфері особистого вибору» [5, с. 15]. Такий антропологічний зсув призводить до виникнення т. зв. *людського зла*, джерелом якого постають нерозумні, неконтрольовані бажання людини та її невігластво. Цей аспект знаходить своє продовження у високій класиці в особі Сократа і Платона, для яких зло – це передусім гносеологічна проблема, оскільки виступає наслідком недостатності людських знань. Вони вважали, що ніхто не помиляється добровільно і свідомо не обирає зло [6, с. 147–148, с. 155–156]. Тому «чеснота – це наука, оскільки вона передбачає знання сутності» [7, с. 97].

Аристотель продовжує цю думку, наголошуючи, що чеснота є результатом дисциплінованого виховання розуму та мудрості [8]. Мудрість у цьому контексті визначається як сила, завдяки якій людина може вибирати між добром і злом, а ті, хто її позбавлений, стають на шлях зла. Таким чином, Аристотель пов'язував зло з ірраціональними бажаннями та природною схильністю людини до надмірностей. Тому «зло… належить безмежному» [9, с. 111–112], виступає порушенням міри і «виражається багатьма способами» [10, с. 214]. З огляду на це бажати зла заради нього самого неможливо. «Жодна наука, жодне вміння не існують заради зла», – підсумовує Аристотель [9, с. 128–129]. Тільки знання істинної сутності, тобто добра, може подарувати людині свободу та зробити з неї гідного, порядного громадянина.

Саме Аристотель уперше визначає людину не як природну, а як соціальну істоту, тим самим закладаючи підвалини для розуміння *соціального зла*, яке розглядається з позиції

впливу дій людини на суспільство. «Добра» людина була «сміливою та здібною» і мала позитивний та сприятливий вплив на грецьке місто-державу, тоді як «зла» людина була «боягузливою та нездібною» і мала негативний та несприятливий стратегічний вплив» [11]. У подальшому трактування соціального зла значно розшириться, його визначатимуть уже з боку негативного впливу стихійних суспільних сил на людину та світ. Тому безперспективним і навіть небезпечним виступає пошук винних в існуванні соціального зла, оскільки «жоден з індивідів не є морально відповідальним» [12, с. 213], винні всі, а по суті – ніхто.

Трактуючи зло як відхилення від добра, Аристотель упроваджує поняття *метафізичного зла*, розуміння якого виходить далеко за межі фізичного, природного світу. Відтепер добро і зло перестають бути рівноправними за своїм онтологічним статусом, а починають відрізнятися за ступенем своєї буттєвої присутності. Подібно до того, як «тінь» є «нестачею світла», зло виступає «нестачею добра». Зло є недоліком і не має для свого існування жодної підстави, тому воно не володіє незалежним буттєвим статусом і просто паразитує на добрі. Ця думка стає центральною у середньовічних мислителів, які стверджують, що добро – це найвище божественне творіння, а зло – це лише небуття, метафізична порожнеча, до якої потрапляє людина через свій помилковий вибір. Наявність зла у світі вони пов'язують із неправильним використанням людиною своєї свободи, а не з недосконалістю божественного творіння.

Таким чином, середньовічні мислителі починають розробляти поняття *морального зла*, яке виникає внаслідок свідомої діяльності чи мимовільного вибору людини. Це тип зла, спричинений наміром або недбалістю морально вільного агента [1, с. 21]. Тому лише стосовно морального зла – негативних моральних якостей і вчинків людини – можна говорити про суб'єкт зла, його носіїв та виконавців. Появу цього типу зла середньовічні мислителі пов'язували з гріхопадінням, унаслідок якого людина отримала свободу волі та здатність розрізняти добро і зло. У цьому сенсі «гріх як духовна і моральна хвороба, як зло і патологія означає не просто стан відчуження від Бога, а відчуження людини від самої себе, від власної духовної основи» [13, с. 5]. Пов'язуючи зло з людським гріхопадіння, середньовічні мислителів вводять поняття *егоїстичного зла* як основного мотиватора людських вчинків.

Саме наявність егоїстичної злої волі стає ключовим аргументом проти існування доброго та справедливого Бога. Цю дилему добре описав ще Епікур: «Чи бажає [Бог] запобігти злу, але не здатний? Тоді він безсилий. Чи здатний він, але не бажає? Тоді він злий. Чи здатний він і бажає? Звідки ж тоді зло?» [14, с. 196]. Саме цей логічний ланцюжок став підґрунтям для формування проблеми теодицеї, яку деколи називають теологічним вирішенням проблеми зла. Її сутність зводиться до простого питання: чи може існувати всемогутній та всеблагий Бог, якщо у світі присутнє зло та несправедливість?

Класичним зразком теодицеї вважається думка Аврелія Августина про те, що зло не є субстанцією, це лише відсутність добра, тому його існування не заперечує наявності доброго та всемогутнього Бога. Зло є результатом вільної волі, дарованої Богом людині, що допускає як існування вільної волі, так і існування доброго Бога, без того, щоб одне заперечувало інше [15, с. 13–14]. Цю думку підтримали інші середньовічні мислителів, стверджуючи, що Бог не чинить зла, а лише допускає його існування заради загальної досконалості. Тут знаходить своє продовження ідея Платона про те, що світ сформований найкращим чином [6, с. 234] і що божественність може бути лише доброю [6, с. 310]. Тому можна вважати, що саме Платону належить формулювання чіткої теорії теодицеї [5, с. 2].

Однак сам термін «теодицея» був введений Ґ. Лейбніцем в епоху Нового часу. Він продовжив платонівську лінію, вважаючи зло необхідною частиною нашого світу, який

називав найкращим з усіх можливих світів. Лейбніц виправдовує існування зла, виходячи з принципу доцільності та телеологічності. Бог змушує людину докласти чималих зусиль, щоб пізнати добро і стати моральною. У світлі цього зло виступає лише інструментом пізнання та можливістю для людини осягнути свою істинну сутність. Як слушно зауважує Рівіш-Тіпей, «зло може «виліпити» душу і зрештою зробити людину справді моральною та близькою до Бога» [16, с. 155]. «Ми – добрий матеріал, що зіпсувався, спотворений шедевр, бунтівна дитина» [17, с. 44], а Бог – терплячий і дбайливий батько, який дає нам можливість вчитися на власних помилках, щоб стати гідними його любові та прощення.

Тому проблема зла в її найширшому розумінні – це проблема осмислення світу та сутності людини, які нерозривно пов'язані з пошуками сенсу в умовах існування страждань і несправедливості. Таким чином, зло – це шлях людини до самої себе. Завдяки подібним міркуванням зло у філософії Нового часу перестає бути суто теологічною проблемою, набуваючи епістемологічного та раціонального забарвлення. Ба більше, як влучно зауважує Рівіш-Тіпей, «новочасовий раціоналізм доводить інтелектуалізм західної філософії до його меж» [16, с. 155]. Адже людина тієї доби починає вірити в силу власного розуму, особливо в питаннях розрізнення добра і зла. Завдяки цій вірі відбувається перехід від теологічного до більш світського, етичного трактування зла, у якому його існування пояснюють вже не божественним задумом чи втручанням вищих, надприродних сил (Фатуму чи Долі), а з позиції людини, її існування та діяльності. На переконання мислителів Нового часу, немає сенсу шукати надприродних джерел походження зла – із цим чудово справляється сама людина.

І. Кант став першим західним філософом, який розробив суто світську теорію зла [18, с. 8]. Німецький філософ вважав зло *радикальним*, бо воно притаманне самій природі людини, що дає їй можливість обирати як добро, так і зло. Користуючись цією можливістю, людина може підпорядковувати моральний закон власним егоїстичним цілям. Тому в Канта «не лише добро, але також і зло є можливістю людського самовизначення» [19, с. 258]. Бути злою чи доброю людина вирішує самостійно, але для цього необхідною є когнітивна здатність [20, с. 796]. Мораль для Канта є проявом раціональної здібності людини формувати для себе моральний імператив поведінки та протистояти злим нахилам своєї натури. Тому подолання радикального зла вимагає «зміни серця», яка може відбутися лише шляхом переосмислення принципів вибору [21, с. 31].

Наступний представник німецької класики Г. Гегель продовжує ідею давніх греків, які трактували зло як необхідний елемент діалектичного функціонування природного світу. Однак у нього це вже процес розвитку, точніше саморозвитку Абсолютної Ідеї, який у кінцевому підсумку повинен привести до вищого блага, абсолютного знання або ж Абсолютного Духу. Тому зло в гегелівській системі виступає тимчасовим, змінним, але необхідним елементом у загальній картині добра. Філософ об'єктивує зло, визначаючи його частиною історичного процесу й основною умовою суб'єктності. Тим самим зло перетворюється у Гегеля на знання своєї одиничності як чогось виняткового.

XVIII ст. естетизує та романтизує зло, надаючи йому небезпечної привабливості. У цю епоху починає формуватися поняття *естетичного зла*, яке подається як красиве, досконале та витончене. Повсякденне життя часто викликає нудьгу, воно монотонне й нецікаве, тому людина прагне чогось незвичного та приголомшливого. Це бажання задовольняє зло, яке завжди є складнішим за добро концептуально та візуально, тому виступає як «протилежне щодо нудної повсякденності» [22, с. 7]. Провина у створенні привабливого образу зла лягає не на естетичний погляд на світ, а на відрив естетичного від морального [13, с. 192–193]. Чарівність зла полягає в тому, що воно дозволяє нехтувати звичними

умовностями, моральними нормами та стереотипами. Тому зло починає уособлювати бунт, повстання проти етики та моралі в ім'я збереження власної унікальності та ідентичності.

Цей бунтарський дух знайшов своє продовження в некласичній філософії, зокрема в особі Ніцше, який відверто заявляв, що «бути злим означає чинити опір звичаєві, який, у свою чергу, спирається на примус» [див. 23, с. 529]. Зло, на думку німецького філософа, це суб'єктивне переживання, а не характеристика, властива людині, предмету чи дії [24, с. 86], тому настав час його переосмислити. Заодно філософ закликає переглянути традиційну християнську мораль та усталені уявлення про «добро», які формують нездоровий погляд на життя, вважаючи полегшення страждань більш цінним, ніж творче самовираження людини. Із цієї причини Ніцше переконаний, що нам слід вийти за межі суджень добра і зла [25, с. 123], щоб стати надлюдиною, тобто досконалою версію самих себе.

Подібний іморалізм часто розуміють як цілковиту відмову від моральних цінностей. Насправді Ніцше закликає людину скористатися волею до влади (самовладанням) для покладання нових цінностей, які вона повинна зробити частиною процесу самостановлення та самоперевершення. Це, на думку філософа, можливе лише за умови звільнення від ідеї Бога та монополії християнської моралі. Адже «шляхетна людина відчуває, що вона визначає цінність, їй не потрібне нічиє схвалення, вона судить, що «те, що шкідливе для мене, шкідливе саме по собі», вона знає, що вона є тим, хто шанує речі, вона створює цінності» [25, с. 212]. Таким чином, «по той бік добра і зла» можна трактувати як передумову до розуміння й утвердження себе та власного життя, а не як самоціль.

Екзистенціалізм XX ст. успадковує від Ніцше підозру до традиційної етики та його релятивізм у трактуванні добра і зла. Після Ніцше ці поняття втрачають будь-яку субстанційність і стають просто словами, значення яких залежить від контексту [26, с. 8]. На думку екзистенціалістів, зло виступає ключовим фактором для розуміння людиною власної сутності й тих зобов'язань, які вона приймає стосовно себе та інших. Так з'являється поняття *екзистенційного зла*, яке пов'язується з «виштовхуванням» людини у зовнішнє, об'єктивне буття. Зло в екзистенціалізмі набуває своєрідного онтологічного забарвлення, оскільки розглядається не стільки щодо буття як такого, скільки щодо людського буття. Тому екзистенціалісти розцінюють зло ще і як смертність та конечність людської екзистенції.

Вагомий внесок в аналіз зла у XX ст. здійснила Х. Арендт, яка використовує кантівський термін «радикальне зло», однак трактує його інакше. Арендт припускає, що злі дії можуть випливати з людської бездумності, а не з вродженої злостивості, як вважав Кант, тому розглядає радикальне зло не як результат егоїстичного інтересу конкретної людини, а як сліпе, фанатичне підпорядкування системі [27, с. 54]. Таким чином, зло є результатом дії тоталітарного режиму, який перетворює багатьох людей на «зайвих», «мертвих», змушуючи їх необдумано брати участь у скоєнні страшних злочинів. Такі люди стають байдужими до зла, вважаючи власні злі вчинки радше банальними, ніж жахливими [28, с. 287–288]. Подібна *банальність зла* дуже нагадує концепцію «*непомітного зла*» М. Гоголя, яке він вважав найбільш небезпечним для людини, оскільки вона не ідентифікує його як щось погане, тому допускає його появу. Це приводить Гоголя до формування теорії «мертвих душ», коли людина фізично ще жива, але духовно вже померла, віддавши свою душу на поталу злу.

Особливої гостроти тема зла набуває на зорі XXI століття, де всепоглинаючий вплив новітніх технологій та маніпулювання людською свідомістю набувають дедалі масштабнішого характеру. Сучасні проривні технології створюють абсолютно нові, небачені досі виміри та можливості реалізації зла [26, с. 38]. Завдяки цьому зло проявляє свій творчий потенціал, що сприяє формуванню поняття *креативного зла*, яке трактується як

деструктивне начало, що створює нові перспективи та можливості, відкриваючи перед людиною альтернативні шляхи для її самовираження й самовдосконалення. Але насправді зло нічого не створює, це хаос, руйнування, глухий кут, «це те, що знищує життя або чинить йому перепони» [29, с. 65].

Новітні технології посідають настільки значне місце в житті сучасної людини, що починають мислитися у спектрі понять добра і зла. Сьогодні все частіше на слуху нові види зла, як-от штучне та технологічне. Поняття «*штучного зла*» було введено для позначення функціонування інформаційної сфери та діяльності штучних агентів. Стверджувалося, що необов'язково бути людиною, щоб бути злим або стати жертвою злих дій [30, с. 55]. Із часом штучне зло доповнилося поняттям «*технологічного зла*» [31, с. 281], виникнення якого було зумовлене стрімким розвитком сучасних технологій та їхнім негативним впливом на людину й навколишнє середовище. Але не варто забувати, що зло не в технологіях чи програмному забезпеченні, воно всередині людини. Тому навіть новітні його модифікації пов'язані передусім із надмірним втручанням людини в природний стан речей і неправильним використанням тих можливостей, які надають їй досягнення сучасної технонауки.

Висновки. Із плином часу зла не стає менше ні у світі, ні в людині. У зв'язку із цим слушним видається зауваження С. Нейман, яка вважала, що вся історія філософії – це лише спроба примиритися зі злом [32, с. 8]. Подібне примирення варто трактувати не як байдужість до зла, а його прийняття як необхідної умови існування світу та невід'ємної частини людської особистості. З огляду на це зло виступає як вічна спокуса для кожного, «зло – це те, з чим потрібно зіткнутися та подолати, а не просто обговорювати» [33, с. 200], оскільки лише людина здатна наповнити себе і світ навколо етичним змістом. Лише вона спроможна спуститися на саме дно зла, щоб потім піднятися до добра. Тому зло виявляється необхідним елементом для повноцінного функціонування і реалізації як добра, так і самої людини. ***Подальші дослідження*** дадуть можливість розширити межі трактування та розуміння зла, щоб у майбутньому віднайти нові можливості протистояти його спокусам.

Список використаної літератури

1. Nagasawa Y. The Problem of Evil for Atheists. Oxford : Oxford University Press, 2024. 268 p.
2. Baudelaire S. The Flowers of Evil. London : Verso, 2025. 480 p.
3. Buber M. I and Thou. London : Bloomsbury, 2013. 120 p.
4. Kang T. Transgression and the Aesthetics of Evil. Toronto : University of Toronto Press, 2021. 224 p.
5. Ilievski V. The Presocratics on the Origin of Evil. *Religions*. 2024. Vol. 15, Issue 10. P. 1–21.
6. Платон. Апологія Сократа. Діалоги. Харків : Фоліо, 2017. 409 с.
7. Brun J. Socrate. Paris : Presses Universitaires de France, 1966. 128 p.
8. Calder T. The Concept of Evil. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2018. URL: https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/concept-evil/.
9. Аристотель. Нікомахова етика. Київ : Наш формат, 2025. 304 с.
10. Аристотель. Метафізика. Харків : Фоліо, 2025. 300 с.
11. Curd P. Presocratic Philosophy. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2016. URL: https://plato.stanford.edu/archives/win2016/ entries/presocratics/.
12. Poston T. Social Evil. *Oxford Studies in Philosophy of Religion*. 2014. Vol. 5. P. 208–233.
13. Морозов А. Зло: метафізичні та богословські виміри : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 256 с.
14. Hume D. Dialogues Concerning Natural Religion. New York : Thomas Nelson & Sons, 1947. 249 p.

15. Augustine St. The Enchiridion on Faith, Hope, and Love. New York : Gateway Editions, 1996. 173 p.
16. Riviș-Tipei I. The Problem of Evil Part One: Evil in Philosophical Discourse. *Social and Education Studies*. 2020. Vol. 11, Issue 2 (22). P. 151–163.
17. Strobel L. The Case for a Creator: A Journalist Investigates Scientific Evidence That Points Toward God. Michigan : Zondervan, 2004. 352 p.
18. Snooks G. The Problem of Evil: A New Realist Theory. *Institute of Global Dinamic System, Working Papers* #41, 2022. P. 1–34.
19. Гаєр М. Світ Канта: Біографія. Київ : Юніверс, 2007. 336 с.
20. Benn I. Wickedness. *Ethics*. 1985. Vol. 95, Issue 4. P. 795–810.
21. Hvidt N. C. The Historical Development of the Problem of Evil. *Physics and Cosmology: Scientific Perspectives on the Problem of Natural Evil*. Vol. 1. Berkely : Vatican Observatory Foundation, 2007. P. 1–34.
22. Svendsen L. A Philosophy of Evil. Champaign, IL. : Dalkey Archive Press, 2010. 306 p.
23. Лютий Т. Ніцше. Самоперевершення. Київ : Темпора, 2017. 978 с.
24. Ніцше Ф. Ранкова зоря. Думки про моральні пересуди. Київ : Темпора, 2021. 800 с.
25. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. Львів : Літопис, 2002. 320 с.
26. Куннас Т. Зло. Розкриття сутності зла у літературі та мистецтві. Львів : Видавництво Анетти Антонечко; Київ : Ніка-Центр, 2018. 288 с.
27. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ : Дух і Літера, 2005. 584 с.
28. Арендт Х. Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла. Київ : Дух і Літера, 2022. 376 с.
29. Schweitzer A. Reverence for Life: The Words of Albert Schweitzer. Florida : Maurice Bassett, 2017. 123 p.
30. Floridi L., Santers J. W. Artificial Evil and the Foundation of Computer Ethics. *Ethics and Information Technology*, 2001. Vol. 3. P. 55–66.
31. Chursinova O., Sinelnikova M. Technoscience and Artificial Evil: Ethical Aspect. *Filosofija. Sociologija*, 2022. Vol. 33, Issue 3. P. 277–284.
32. Neiman S. Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 2015. 408 p.
33. Mackie J. L. Evil and Omnipotence. *Mind*. 1955. Vol. LXIV. P. 200–212.

TRANSFORMATION OF IDEAS ABOUT EVIL IN THE HISTORY OF PHILOSOPHY

Maria Sinelnikova
Lviv Polytechnic National University,
Department of philosophy
St. S. Bandery 12, 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-6085-6087

The article examines the problem of evil through the analysis of its numerous transformations in the history of philosophy. In particular, there is a transition from understanding evil as a natural, passive principle, beyond human control (early antiquity) to its interpretation as an active entity arising from ignorance and violation of the measure (high classics of ancient philosophy), the fall into sin and the wrong choice of man (the Middle Ages). It was in the Middle Ages that evil became a theological, and later a logical problem, leading philosophers to the topic of theodicy – God's justification for the existence of evil and injustice in the world, which became the central issue of the Modern Era.

Later, evil acquires radical expression in the philosophy of I. Kant through the possibility of free human choice and becomes part of dialectical necessity in Hegel's concept of absolute idealism. Further, the understanding of evil is moved to the plane of relativism in Nietzsche's philosophy and is brought out by the thinker into the sphere of immorality, due to which a radical rethinking of all traditional moral values occurs. Existentialism of the 20th century continues Nietzsche's distrust of traditional ethics and his relativism in the interpretation of the concepts of good and evil. Instead, H. Arendt defines evil as banal, habitual for a person who renounces his own freedom, preferring to act under the pressure of a totalitarian system.

It is stated that during its existence, evil has gone a long way of numerous transformations of ideas about itself: from natural, moral, metaphysical and social to completely new forms – artificial and technological, which arise as a result of the negative impact of new technologies on man and the world as a whole. It is noted that the cause of the emergence of new types of evil is man, to whom new technologies open up wider opportunities for the implementation of his evil intentions. It is emphasized that the problem of evil is a study of the human struggle for its own essence and identity, which is presented by different philosophers in different historical eras. Therefore, man has always tried to understand evil, comprehend its nature and capture its essence. Since the disclosure of the secret of evil is equivalent to the solution of the secret of man. Because of this, the problem of evil can be considered a problem of the meaning of human existence.

Key words: evil, good, history of philosophy, morality, ethics.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 266–274
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 266–274

УДК 246.6.001.32(045)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.30

РЕЛІГІЙНІ СТЕРЕОТИПИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ КОНФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ

Олег Соколовський
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
факультет історії, права та публічного управління,
кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна
https://orcid.org/0000-0003-2228-3040

Юлія Лисецька
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
навчально-науковий інститут іноземної філології,
кафедра англійської філології та перекладу
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна
https://orcid.org/0000-0002-6747-5858

У статті проведено аналіз релігійних та етнорелігійних стереотипів як структурних елементів ментальності, релігійної свідомості та конфесійної ідентичності в сучасному українському соціокультурному просторі. Теоретико-методологічний вимір дослідження ґрунтується на поєднанні релігієзнавчого, філософсько-антропологічного та соціокультурного підходів, що дає можливість розглядати стереотипи як багатовимірні утворення, вкорінені в історичній пам'яті, архетипних структурах колективної свідомості та практиках буденної релігійності. Виявлено когнітивні, емоційно-афективні та поведінкові складові релігійних стереотипів, а також з'ясовано їхній функціональний зв'язок із догматичними структурами, ритуально-обрядовою практикою та механізмами релігійної соціалізації. Проаналізовано специфіку процесів стереотипізації в православному, католицькому та протестантському середовищах з урахуванням історичних, конфесійних і соціальних чинників їх формування та відтворення. Окреслено роль мас-медіа, публічного дискурсу й конфесійних наративів у закріпленні упереджених образів «свого» і «чужого», а також у трансляції стереотипізованих моделей релігійного мислення та поведінки. Особливу увагу приділено аналізу внутрішньоконфесійних і міжконфесійних стереотипів, які впливають на характер релігійної комунікації та конфесійної взаємодії в Україні. Визначено, що етнорелігійні стереотипи є важливим чинником конструювання індивідуальної та колективної релігійної ідентичності, оскільки вони окреслюють символічні межі спільноти, структурують уявлення про релігійну належність і забезпечують механізми її самовідтворення. Водночас підкреслено амбівалентний характер релігійних стереотипів, які, виконуючи стабілізаційну та інтегративну функції, можуть водночас спричиняти конфесійну поляризацію та ускладнювати процеси міжрелігійного діалогу. Зроблено висновок про необхідність подальшого релігієзнавчого осмислення феномену релігійних стереотипів у контексті трансформацій сучасного українського релігійного простору.

Ключові слова: релігійні стереотипи, етнорелігійні стереотипи, ментальність, релігійна свідомість, конфесійна ідентичність, православ'я, католицизм, потестантизм, міжконфесійні відносини.

Актуальність дослідження релігійних стереотипів зумовлена сукупністю глибинних соціокультурних, історичних та релігійних трансформацій, які відбуваються в сучасному українському суспільстві й істотно впливають на стан релігійної свідомості,

© Соколовський О., Лисецька Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

конфесійної ідентичності та міжрелігійних відносин. Релігія в Україні залишається не лише формою індивідуальної духовності, а й потужним чинником символічного конструювання колективної ідентичності, носієм історичної пам'яті, культурних смислів і ціннісних орієнтирів. У цьому контексті особливого значення набуває проблема релігійних і етнорелігійних стереотипів, які пронизують як буденний рівень суспільної свідомості, так і публічний дискурс, визначаючи моделі сприйняття «свого» і «чужого», конфесійні межі та характер міжрелігійної взаємодії.

Формування й відтворення релігійних стереотипів в Україні має складну історичну зумовленість, пов'язану з домінуванням православної традиції, тривалим періодом радянської атеїстичної політики, ідеологічною маніпуляцією релігійними наративами, а також пострадянськими процесами відродження релігійного життя. Значна частина стереотипних уявлень щодо православ'я, католицизму, протестантизму та ісламу сформувалася під впливом конфліктних історичних наративів, міфологізованих архетипів і політизованих інтерпретацій релігії, які продовжують функціонувати в масовій свідомості, часто поза межами раціональної рефлексії.

Метою статті є комплексний релігієзнавчий аналіз релігійних та етнорелігійних стереотипів як структурних елементів релігійної свідомості, виявлення механізмів їх формування, функціонування і трансформації у сучасному українському суспільстві.

Стан наукової розробки проблеми. Проблематика релігійних та етнорелігійних стереотипів у сучасному гуманітарному дискурсі розробляється в межах релігієзнавчої, філософської, соціологічної, психологічної та культурологічної наукових традицій, що зумовлює міждисциплінарний характер відповідних досліджень. В українському релігієзнавстві проблема релігійних стереотипів розробляється переважно в межах досліджень міжконфесійних відносин, конфесійної ідентичності та трансформацій релігійної свідомості в пострадянський період. Наукові праці представників Української асоціації релігієзнавців відіграють важливу роль у формуванні методологічних основ сучасного українського релігієзнавства, розумінні взаємозв'язку релігії, культури й ідентичності. Разом із тим більшість наявних праць зосереджується на описі конкретних проявів стереотипів або їхніх соціальних наслідків, залишаючи поза увагою системний аналіз механізмів їх формування, відтворення та трансформації у структурі релігійної свідомості.

Дискусії та результати дослідження. Уявлення соціокультурної та релігійної спільноти про навколишню дійсність знаходять своє узагальнене вираження у картині світу, яка виконує функцію концептуального впорядкування й символічної систематизації уявлень, образів і смислів. У релігієзнавчому вимірі ця картина світу репрезентується через феномен ментальності, що постає одним із базових чинників формування релігійної свідомості, релігійного досвіду та моделей сакральної інтерпретації буття. У сучасному науковому дискурсі ментальність переважно розглядається як багатовимірний феномен свідомості, вкорінений у конкретних історичних, культурних і конфесійних контекстах [1, с. 106]. Дослідники трактують її як форму прояву колективної або групової свідомості в часово-просторовій перспективі, наголошуючи на взаємодії вроджених, набутих і традиційно закріплених компонентів, серед яких етноконфесійний чинник посідає особливе місце.

У релігієзнавстві ментальність розглядається як механізм соціальної та символічної актуалізації етнічних і релігійних архетипів у межах певних історичних епох. Вона постає специфічною формою суспільної свідомості, через яку здійснюється трансляція сакральних смислів, релігійних уявлень і нормативних моделей поведінки. У філософсько-релігієзнавчому зрізі ментальність можна окреслити як своєрідний смисловий горизонт або символічний контекст, у межах якого формується особливий спосіб сакралізованого «прочитання»

світу, інтерпретації трансцендентного та осмислення взаємодії людини з надприродною реальністю [2, с. 823]. Саме в цьому горизонті конституюється унікальний тип релігійного світобачення, притаманний конкретній культурі або конфесійній традиції.

За своїм змістом ментальність є інтегративною структурою, що поєднує систему цінностей, релігійних символів, міфологем, догматичних уявлень, а також свідомих і підсвідомих переживань, емоційних станів, установок і стереотипів. У сукупності ці елементи визначають здатність індивідів і спільнот не лише сприймати сакральну реальність, а й діяти відповідно до певних релігійно зумовлених норм, ритуальних практик і моделей соціальної поведінки. Ментальність виступає посередником між релігійною доктриною, символічними формами віри та повсякденним релігійним досвідом.

Взаємозв'язок ментальності та стереотипів постає складним, багатовимірним і методологічно значущим об'єктом аналізу в межах релігієзнавчих і соціокультурних досліджень. У цьому контексті доцільно розрізняти кілька рівнів стереотипних уявлень. По-перше, так звані внутрішні стереотипи, за допомогою яких спільнота конструює уявлення про саму себе загалом, а також про власні територіальні, соціальні чи станові сегменти [3, с. 232]. По-друге, зовнішні стереотипи, що відображають те, як цю спільноту інтерпретують інші народи, які риси їй приписують і яких моделей поведінки від неї очікують [4, с. 195]. По-третє, особливу групу становлять стереотипи, сформовані певним народом щодо інших народів, адже аналіз таких уявлень дає змогу реконструювати не лише образ «іншого», але й глибинні риси самосприйняття та ідентичності спільноти, що продукує ці стереотипи [3, с. 166]. Таким чином, взаємодія ментальності та стереотипів має двосторонній характер і розгортається у кількох взаємопов'язаних площинах.

У першій площині взаємозв'язку ментальність виступає детермінантою формування стереотипів. Глибинні ментальні установки зумовлюють усталені моделі поведінки, способи діяльності, стилі життя як окремих індивідів, так і соціальних груп та спільнот. Цей процес відбувається здебільшого спонтанно, без рефлексивного усвідомлення, як результат тривалої історичної інтеріоризації цінностей, норм і символічних структур. У такому разі стереотипи є вторинним продуктом ментальності, її зовнішньою, узагальненою формою соціального прояву.

Друга площина взаємодії полягає у зворотному впливі стереотипів на ментальність. Набуваючи широкого суспільного поширення та нормативного статусу, стереотипи здатні модифікувати вже наявні риси ментальності посилювати одні з них, послаблювати інші або ж поступово витісняти традиційні смисли новими [6, с. 56]. У цьому випадку стереотипи перестають бути лише відображенням ментальних структур і починають виконувати функцію чинника їх трансформації.

Окрему площину становить цілеспрямоване, штучне конструювання стереотипів, яке здійснюється в межах ідеологічних, політичних або релігійних стратегій впливу на суспільну свідомість. У таких випадках до реальних або умовно наявних рис ментальності додаються смислові елементи, що істотно спотворюють або змінюють їхній первинний зміст. Подібні конструкції, функціонуючи як своєрідні символічні структури, поширюються через масову комунікацію, пропаганду, освітні й релігійні інституції та за умови резонансу з колективною свідомістю швидко набувають масового характеру.

Ментальні стереотипи зазвичай ґрунтуються на фіксації наявності або відсутності певної якості, яка оголошується характерною для всього народу або його окремого прошарку. Вони можуть мати позитивне, нейтральне або негативне забарвлення, однак у більшості випадків їхній вплив на ментальність є деструктивним [7, с. 54]. Це зумовлено тим, що стереотипи рідко відзначаються об'єктивністю, натомість сприяють формуванню

упереджених оцінок і спрощених схем сприйняття соціальної та релігійної реальності. У релігієзнавчому вимірі такі стереотипи часто функціонують як кліше, міфи або символічні ярлики, що сприймаються як даність навіть у разі їхньої повної невідповідності емпіричній дійсності. Подібне некритичне засвоєння інформації не лише гальмує розвиток аналітичного мислення, але й нерідко стає джерелом соціальної напруженості, агресії, фобій та інших негативних афективних станів.

У процесі формування стереотипів широко застосовується повна або часткова підміна понять, що призводить до створення симулякрів як смислових конструкцій, відірваних від реального змісту, але здатних ефективно функціонувати у просторі масової свідомості. За умови потрапляння на підготовлений соціокультурний ґрунт такі симулякри швидко поширюються, набуваючи статусу загальноприйнятих уявлень.

У глибинному підґрунті ментальності, як зазначає К. Юнг, перебувають архетипи як універсальні психічні структури, що є згорнутою формою архаїчних міфів про героїв, випробування та долю. Ці архетипні образи постають результатом акумульованого досвіду незліченних поколінь і становлять психічний осад типових людських переживань [8, с. 14–15]. Оскільки архетипи пов'язані з базовими потребами, емоціями та стереотипами сприйняття, мислення й поведінки, вони виявляють високу стійкість і практично не піддаються радикальним змінам у процесі культурно-історичної еволюції.

Домінування міфологічних уявлень у ранніх суспільствах зумовлювало формування специфічного типу ментальності, наповненої сакральними смислами та цінностями. У межах архаїчної картини світу релігійні вірування й культові практики виконували нормативну функцію, через них формувалися уявлення про належне і неналежне, закріплювалися правила, заборони та норми поведінки, які виступали первинними формами соціальних і релігійних цінностей [8, с. 16]. Саме у структурі релігійного культу виникала феноменологія «співпричетності», почуття онтологічної єдності індивіда зі спільнотою та сакральним порядком світу, яку можна розглядати як одну з найдавніших і базових форм прояву ментальності.

Стереотипи релігійного мислення, що формуються внаслідок інтенсивного переживання релігійних почуттів та афективних станів, визначають рівень і глибину релігійної ідентичності на індивідуальному й груповому рівнях. У процесі інтеріоризації норм, приписів і регулятивних принципів конкретної релігійної системи в особистості поступово виникають і закріплюються стереотипізовані моделі поведінки, які починають виконувати функцію практичних орієнтирів у повсякденному та ритуальному житті.

Спираючись на трактування релігійної ідентичності, яка постає як синтез ключових елементів релігійної культури, можна констатувати тісний взаємозв'язок релігійних стереотипів з архетипами, міфологемами, забобонами та нормативними установками [9, с. 15]. Процес формування та відтворення релігійної ідентичності охоплює складний комплекс знакових, символічних, образних і ціннісних компонентів, що забезпечують цілісність конфесійного світобачення. Кожна релігійна система пропонує власну когнітивну модель світу, в межах якої здійснюється розмежування «свого» і «чужого» на основі сакральних цінностей та стереотипних уявлень. Ідентифікуючи себе з певною конфесією, віруючий водночас співвідносить власне «Я» зі знаково-символічним, ідейно-образним та ціннісно-смисловим простором відповідної релігійної традиції.

Релігійні стереотипи функціонують у суспільстві як сукупність відносно вузьких, спрощених припущень, що асоціюються з певною конфесією або релігійною спільнотою. Попри те, що конфесійна свідомість володіє широким інтерпретаційним потенціалом, вона водночас постає аксіолого-сотеріологічною основою конкретного типу духовності,

її смисловим осердям і світоглядним імперативом. У макровимірі конфесійна свідомість може бути охарактеризована як своєрідний культурно-генетичний код нації, народу або цивілізації, відповідність або невідповідність якого конкретно-історичним умовам здатна виступати визначальним чинником суспільного розвитку або, навпаки, регресу. Незважаючи на численні позарелігійні чинники впливу, конфесійна свідомість зберігає чітко виражену домінантну спрямованість, що полягає в орієнтації її цільових настанов на трансцендентну, божественну сферу.

У структурі релігійного стереотипу виокремлюються щонайменше два ключові компоненти. Перший – емоційний, який містить позитивні або негативні оцінки рис, які приписуються певному індивіду чи спільноті. Другий – пізнавальний, який охоплює сукупність уявлень, знань і описових характеристик, що асоціюються з конкретною спільнотою або її представниками, часто через порівняння з іншими. Хоча обидві складові стереотипу не є абсолютно сталими, емоційні оцінки зазвичай зазнають змін швидше, ніж пізнавально-описові елементи. Саме тому когнітивний компонент стереотипів виявляється більш інерційним і стабільним. Важливим у цьому контексті є не стільки питання про раціональність або ілюзорність стереотипного змісту, скільки спосіб інтерпретації об'єкта, його включення в базову опозицію «ми / вони», «свій / чужий». Щодо емоційної складової, то в наукових дослідженнях висловлюється думка про її роль як одного з підґрунтів релігійного фундаменталізму, оскільки саме афективна насиченість стереотипів здатна посилювати нетерпимість і радикалізацію релігійної свідомості [10, с. 133].

Очевидно, що взаємодія двох або кількох релігійних систем неминуче супроводжується процесами формування, трансформації або руйнації стереотипів. Оскільки суб'єкти соціальної взаємодії зазвичай оперують не адекватними та повними знаннями про представників іншої релігії, а фрагментарними й викривленими образами, сконструйованими з актуалізованих у конкретний момент компонентів, виникають передумови для формування релігійних гетеростереотипів [11, с. 101]. Останні постають як сукупність оцінних суджень, що продукуються представниками однієї релігійної спільноти щодо інших конфесій та їхніх послідовників. Характер цих гетеростереотипів (позитивний чи негативний) значною мірою залежить від історичного досвіду міжконфесійної взаємодії, конфліктів або співіснування, що визначає їхній вплив на міжрелігійні відносини та соціальну стабільність [12, с. 230].

Актуальними для сучасного українського суспільства залишаються православні стереотипи, які істотно впливають на конфесійну свідомість, релігійну ідентичність та міжконфесійні взаємини. У суспільній свідомості православ'я часто пов'язується з процесами духовного відродження України. Після тривалого періоду державної атеїзації саме православна традиція значною мірою виконала консолідувальну функцію у процесі пошуку та переосмислення національної ідентичності. Для значної частини українців православ'я постає не лише як конфесійна належність, але і як символічне втілення історії, мови та культури народу. Унаслідок цього релігійна ідентичність нерідко ототожнюється з етнічною: належність до українського (руського) етносу автоматично асоціюється з православ'ям.

Становлення Православної церкви України (ПЦУ) стало одним із ключових чинників трансформації усталених православних стереотипів у сучасному українському релігійному просторі, насамперед тих, що були пов'язані з категорією канонічності. Упродовж тривалого часу, як засвідчує Л. Филипович, у межах буденного рівня православної свідомості в Україні домінувала модель сприйняття, згідно з якою канонічним визнавалося виключно те православ'я, що перебувало у євхаристійній єдності з Московським патріархатом, тоді як інші православні структури маркувалися як «неблагодатні» або «розкольницькі» [13, с. 423]. Цей стереотип був глибоко вкорінений у колективній пам'яті,

релігійній психології та конфесійній соціалізації віруючих і тривалий час визначав логіку оцінювання внутрішньо-православних процесів.

Інституційне оформлення ПЦУ та її визнання з боку частини помісних православних церков спричинили поступову деконструкцію означеного стереотипу, оскільки саме поняття канонічності перестало бути однозначно пов'язаним із юрисдикцією Московського патріархату. Водночас цей процес не має швидкого характеру. Навпаки, він виявив глибинну інерційність релігійних стереотипів, які, будучи складовою ментальності та буденної релігійної свідомості, чинять опір раціональним аргументам, богословським поясненням і навіть формальним канонічним рішенням. Саме тому подолання стереотипу «неканонічності» ПЦУ виявилося складнішим завданням, ніж трансформація міжконфесійних упереджень щодо католицизму, протестантизму чи інших релігійних традицій.

Формування негативних гетеростереотипів у релігійній сфері відбувається за логікою контрастного мислення, коли спочатку у свідомості закріплюється негативна установка щодо «чужого» або «не свого», а згодом вибудовується відповідна когнітивна схема його інтерпретації. Такі гетеростереотипи підживлюються конфліктогенними прецедентами взаємодії з «ворогами» чи «іновірцями», що накопичувалися в історичному досвіді та фіксувалися в колективній пам'яті, впливаючи на міжпоколінну трансмісію упереджених уявлень. За спостереженням Л. Филипович, негативне ставлення до католиків серед значної частини українців має здебільшого підсвідомий, неаргументований характер і пояснюється радше інерцією застарілих історичних наративів, посилених традицією радянської антикатолицької пропаганди [14].

Центральним мотивом сучасних ідентифікаційних дискусій в Україні залишається жорстка, часто ідеологізована демаркація між християнським Сходом і Заходом. У межах цього дискурсу домінує переконання про протистояння «православного Сходу» «агресивному Заходу», з яким ототожнюються католицизм і протестантизм. На цьому тлі Греко-католицька церква нерідко позиціонується як єдина конфесійна спільнота, що прагне подолати цю дихотомію, апелюючи до своєї історичної місії поєднання християнського Сходу і Заходу. Водночас і щодо греко-католиків у суспільній свідомості сформувалися стійкі стереотипи, пов'язані з уявленнями про їхню «надмірну» релігійність та яскраво виражену національну ідентичність.

Попри значну кількість релігійних стереотипів, що сформувалися ще в дорадянський і радянський періоди та продовжують функціонувати в сучасному суспільному просторі, доцільно зосередити увагу на найбільш поширених стереотипах, актуалізованих у сучасному українському соціокультурному й конфесійному контексті. Серед усього спектра таких уявлень особливої поширеності набув комплекс стереотипів, пов'язаних із католицизмом. У масовій свідомості й досі зберігається вороже ставлення до католиків, що значною мірою є наслідком тривалої антикатолицької пропаганди радянської влади. Навіть у пострадянський період продовжують циркулювати негативні наративи щодо ієрархів, католицького чернецтва та Ватикану, який традиційно репрезентувався як «антикомуністичний центр». Усе це істотно ускладнило процес відродження Католицької церкви в Україні в період незалежності [13, с. 421].

Водночас зростання кількості католицьких громад у незалежній Україні, активна діяльність чернечих орденів і духовенства поступово сприяють трансформації суспільних уявлень про католицизм. Дослідники, які системно аналізують релігійне життя країни, фіксують процес руйнування багатьох усталених стереотипів, особливо в західних регіонах України, де сформувалися практики солідарної міжконфесійної співпраці. В інших регіонах ситуація виявилася складнішою, зокрема у зв'язку з проблемами повернення культових

споруд, які історично належали Римо-католицькій церкві. Важливу роль у виникненні конфліктів відіграли соціальні установки представників влади, які залишалися носіями стереотипних уявлень про РКЦ. У цих умовах утвердилася думка про «генетичну чужість» католицизму духовній традиції українського народу, попри зростання кількості католицьких вірян і появу нових громад [4, с. 197]. Показовим є також мовно-символічний рівень стереотипізації. Саме слово «католик» у масовій свідомості нерідко етимологізується від слова «кат», а образ католика ототожнюється з «поляком», який в історичній пам'яті асоціюється з пануванням і утисками православ'я.

Подібна ситуація спостерігається і щодо протестантських конфесій. У масовій свідомості українців закріпилися уявлення про протестантів як «чужих», існування яких в Україні нібито можливе лише завдяки фінансовій підтримці з боку західних країн. Протестантизм часто сприймається як суто іноземне явище, позбавлене історичних і культурних коренів в українському соціальному просторі, а отже, як таке, що не має легітимних підстав для широкого поширення [15]. Навіть саме поняття «український протестантизм» викликає значний опір, критику та неприйняття в суспільному дискурсі.

До чинників формування релігійних стереотипів належать і догматичні системи, у межах яких окремі уявлення віруючих про Бога та сакральну реальність підносяться до статусу незмінних істин. Водночас, на відміну від догматів, стереотипи мають динамічну природу, оскільки конструюються на основі змінної інформації та залежать від історичних обставин, соціальних контекстів і культурних впливів. Принципова відмінність між стереотипом і догматом полягає в онтологічній незмінності істини останнього. Догматичні положення ґрунтуються не на суб'єктивних судженнях окремих осіб, а на авторитеті Святого Письма та нормативній силі церковної традиції; будь-яке відхилення від Символу віри інтерпретується як порушення чистоти віровчення [12, с. 232]. Догмати не зазнають змістових змін чи доповнень, а лише отримують нові тлумачення відповідно до конкретно-історичних умов, зберігаючи незмінним свій сутнісний зміст.

У науковому дискурсі поширеною є позиція, згідно з якою стереотипи постають результатом взаємодії теоретичного рівня свідомості з підсвідомими психічними механізмами. У цьому контексті розмежування між стереотипом і догматом можна пояснити їхнім функціонуванням на різних рівнях релігійної свідомості, між якими існує сталий взаємовплив. Такий взаємозв'язок виявляється у процесах формування, поширення та відтворення релігійної ідеології, що спирається на релігійну психологію віруючих. Трансформація соціальних умов існування релігії зумовлює зміни у структурі релігійної психології, які, своєю чергою, відбиваються на ідеологічних формах релігійної свідомості.

Висновки. Релігійні й етнорелігійні стереотипи постають як складні соціокультурні утворення, що формуються в структурі ментальності, релігійної свідомості та історичної пам'яті, виконують регулятивну й ідентифікаційну функції, впорядковують конфесійну реальність і забезпечують відтворення стійких моделей релігійного мислення та поведінки в межах спільноти. Релігійні й етнорелігійні стереотипи мають багатовимірну структуру, що поєднує когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти, а їхня стійкість зумовлена глибинною вкоріненістю в ментально-архетипних структурах колективної свідомості та механізмах релігійної соціалізації. Водночас вони не є статичними утвореннями, а зазнають трансформацій під впливом історичних змін, соціальних викликів і конфесійних процесів, що принципово відрізняє їх від догматичних істин, незмінних за своїм сутнісним змістом.

Особливого значення в сучасному українському контексті набуває проблематика православних стереотипів, пов'язаних із категорією канонічності. Упродовж тривалого часу ці уявлення функціонували як нормативні орієнтири буденної православної

свідомості та визначали характер конфесійної ідентифікації. Становлення Православної церкви України актуалізувало процеси переосмислення таких уявлень, водночас виявивши їхню інерційність і глибоку пов'язаність із історично сформованими моделями конфесійної легітимності. Релігійні стереотипи відіграють амбівалентну роль у формуванні релігійної ідентичності. З одного боку, вони сприяють консолідації спільноти та стабілізації системи цінностей, з іншого – можуть посилювати конфесійну поляризацію, відтворювати упередженість і ускладнювати міжконфесійні взаємини. Усвідомлення природи та механізмів функціонування релігійних стереотипів створює підґрунтя для розвитку культури міжконфесійного діалогу та формування більш зрілого сприйняття релігійного різноманіття в сучасному українському суспільстві.

Список використаної літератури

1. Поліщук І. Поняття «національна ментальність». *Вісник Національного університету Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія: Політологія*. 2017. № 2 (33). С. 105–113.
2. Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошевця. Київ : Знання України, 2006. 1200 с.
3. Андрущенко В. П., Горлач М. І. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник. Київ – Харків : Рубікон, 1997. 400 с.
4. Клімук І. Українські релігійні стереотипи в контексті формування сучасної релігійної ідентичності. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філософські науки*. 2013. № 27. С. 193–198.
5. Гнатенко П. І. Національна ідентичність та історична пам'ять. *Грані*. 2018. Т. 21 (10). С. 164–169.
6. Гордійчук О. Ментальність у добу глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во «НОВОград», 2021. 372 с.
7. Благий В. Вплив релігійних стереотипів на психоемоційний стан людини під час стресу та травматичних подій. *Філософія та управління*. 2025. № 6 (10). С. 51–56.
8. Юнґ К. Ґ. Архетипи і колективне несвідоме. Переклала з німецької Катерина Котюк; науковий редактор українського видання Олег Фешовець. 2-ге опрац. вид. Львів : Видавництво «Астролябія», 2018. 608 с.
9. Сміт Е. Національна ідентичність. Пер. з англ. П. Таращука. Київ : Основи, 1994. 224 с.
10. Пророк Н. В., Царенко Л. Г., Бойко С. Т. Релігія як ціннісно-смисловий ресурс у ситуації війни. *Наукові записки. Серія: Психологія*. 2025. № 1. С. 129–137.
11. Борейко Ю. Релігійний стереотип як феномен повсякденності. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки. Сер.: Філософські науки*. 2016. № 9. С. 99–105.
12. Борейко Ю. Повсякденність українського православного вірянина : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 380 с.
13. Филипович Л. Стереотипи в релігійній сфері: різноманітність змістів і одноманітність форм. *Університетські наукові записки*. 2009. № 3. С. 419–423.
14. Филипович Л. Українські релігійні стереотипи та їх вплив на процеси культурної ідентифікації сучасних українців: європейський та альтернативний вектори. URL: https://risu.ua/ukrajinski-religiyni-stereotipi-ta-jih-vpliv-na-procesi-kulturnoji-identifikaciji-suchasnih-ukrajinciv-yevropeyskiy-ta-alternativniy-vektori_n27967 (дата звернення: 08.12.2025).
15. Левін Д. Сучасний євангельський протестантизм в Україні: перспективи і актуальність наукових досліджень. *Інформаційний вебсайт Церкви Адвентистів Сьомого Дня в Україні*. URL: https://info.adventist.ua/suchasnyj-yevangelskyj-protestantyzm-v-ukrayini-perspektyvy-i-aktualnist-naukovyh-doslidzhen/ (дата звернення: 08.12.2025).

RELIGIOUS STEREOTYPES AS A FACTOR IN THE FORMATION OF CONFESSIONAL IDENTITY IN UKRAINE

Oleh Sokolovskyi
Zhytomyr Ivan Franko State University,
Faculty of History, Law and Public Administration,
Department of Philosophy and Political Science,
Velyka Berdychivska Str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-2228-3040

Yuliia Lysetska
Zhytomyr Ivan Franko State University,
Educational and research institute of foreign philology
Department of English Philology and Translation
Velyka Berdychivska Str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-6747-5858

The article analyses religious and ethno-religious stereotypes as structural elements of mentality, religious consciousness, and confessional identity within the contemporary Ukrainian sociocultural space. The theoretical and methodological framework of the study is based on an integration of religious studies, philosophical-anthropological, and sociocultural approaches, which makes it possible to interpret stereotypes as multidimensional formations rooted in historical memory, archetypal structures of collective consciousness, and practices of everyday religiosity. The cognitive, emotional-affective, and behavioral components of religious stereotypes are identified, and their functional relationship with doctrinal structures, ritual practices, and mechanisms of religious socialization is examined.

The article explores the specific features of stereotyping processes in Orthodox, Catholic, and Protestant contexts, taking into account the historical, confessional, and social factors that shape and reproduce these processes. The role of mass media, public discourse, and confessional narratives in consolidating biased representations of "one's own" and "the other," as well as in transmitting stereotyped models of religious thinking and behavior, is outlined. Particular attention is paid to the analysis of intra-confessional and inter-confessional stereotypes that influence the character of religious communication and confessional interaction in Ukraine.

It is argued that ethno-religious stereotypes constitute an important factor in the construction of individual and collective religious identity, as they delineate the symbolic boundaries of the community, structure perceptions of religious belonging, and ensure mechanisms of its self-reproduction. At the same time, the ambivalent nature of religious stereotypes is emphasized: while performing stabilizing and integrative functions, they may also generate confessional polarization and complicate processes of interreligious dialogue. The article concludes by stressing the need for further religious-studies-oriented reflection on the phenomenon of religious stereotypes in the context of ongoing transformations of the contemporary Ukrainian religious landscape.

Key words: religious stereotypes, ethno-religious stereotypes, mentality, religious consciousness, confessional identity, Orthodoxy, Catholicism, Protestantism, interconfessional relations.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 275–280
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 275–280

УДК 111.1:167.7:115
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.31

ВИПАДКОВІСТЬ І КІНЕЦЬ СВІТУ: МИСЛЕННЯ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЧЕРЕЗ ГІПЕРОБ'ЄКТИ

Костянтин Суспіцин
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
Навчально-науковий інститут філософії, культурології, політології,
кафедра теорії культури та філософії науки
майдан Свободи, 4, 61022, м. Харків, Україна
https://orcid.org/0009-0005-1773-4590

У статті досліджується філософський зв'язок між категоріями випадковості, невизначеності й есхатологічною проблематикою сучасної думки крізь призму концепції гіпероб'єктів Тімоті Мортона. Автор розглядає гіпероб'єкти як планетарні феномени, які характеризуються такою темпоральною та просторовою розтягнутістю, що унеможливлюють їхнє цілісне сприйняття людиною, водночас визначаючи фундаментальні умови нашого існування та мислення. Прикладами таких феноменів виступають глобальна зміна клімату, радіоактивне забруднення, накопичення пластикових відходів у біосфері, а також певні макроекономічні та соціальні процеси. Центральний аргумент дослідження полягає у тому, що в ситуації взаємодії зі згаданими гіпероб'єктами випадковість втрачає статус периферійного феномену чи простого результату недостатності знання, натомість набуваючи характеру структурної ознаки сучасності. Невизначеність трактується не як епістемічна вада, а як онтологічна й феноменологічна даність життя в добу антропоцену. Особливу увагу приділено есхатологічній складовій мортонівської концепції, зокрема тезі про настання «кінця світу», що розуміється не як апокаліптична катастрофа, а як руйнування світу у значенні стабільного горизонту буття. На противагу постмодерним есхатологіям, котрі або нескінченно відтерміновують уявлення про майбутнє, або цілком заперечують можливість завершення, метамодерна есхатологія прагне утримати продуктивну діалектичну напругу між критичною рефлексією та надією. Через критичний розгляд праць Т. Мортона, Д. Чакрабарті, Б. Латура, І. Стенжерс, У. Бека, Д. Гаревей та інших мислителів показано, що концепція гіпероб'єктів за умови виваженого застосування є ефективним інструментом для осмислення випадковості як базової умови існування у світі після його символічного «завершення», водночас вказано на аналітичні межі цього концепту та ризик деполітизації екологічної проблематики.

Ключові слова: гіпероб'єкти, випадковість, невизначеність, есхатологія, антропоцен, Тімоті Мортон, кліматичні зміни, онтологія, феноменологія, екологічна філософія.

«Кінець світу вже настав».
Тімоті Мортон

Філософська рефлексія початку двадцять першого століття дедалі активніше звертається до теоретичних конструктів, здатних описати масштабність та багатовимірність глобальних процесів, що формують умови людського буття в нашу епоху. Серед таких концептуальних інструментів особливе місце посідає поняття гіпероб'єктів, введене британським філософом Тімоті Мортоном у праці Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World [1]. Цей теоретичний конструкт формувався на межі об'єктно-орієнтованої онтології, екологічної філософської думки та критичної теорії антропоцену, пропонуючи особливий спосіб розуміння тих феноменів, які через свою масштабність та темпоральну протяжність залишаються поза межами безпосередньої доступності людському досвідові.

© Суспіцин К., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Становлення концепції гіпероб'єктів відбувалося як реакція на специфічну епістемологічну й онтологічну колізію: об'єкти, що викликають найбільше занепокоєння (глобальна зміна клімату, радіоактивна контамінація довкілля, акумуляція пластикових відходів), характеризуються парадоксальним поєднанням безперечної реальності їхніх ефектів та принципової невловимості як цілісностей для людського сприйняття [1, с. 1–4]. Ми маємо справу з об'єктами, чиї просторові виміри надто значні, темпоральна розтягнутість надмірна, а внутрішня складність занадто велика, аби вони могли бути репрезентовані у вигляді інтегрованого образу чи переживання.

Актуальність представленого дослідження визначається декількома взаємопов'язаними факторами. Гіпероб'єкти проблематизують усталені уявлення стосовно пізнання, каузальності та дієвості, а також ставлять під питання співвідношення локального й глобального, індивідуального переживання та планетарних динамік.

Метою статті є критичний аналіз концепту гіпероб'єктів як аналітичного інструментарію для осмислення феноменів випадковості та невизначеності в умовах антропоцену, а також розкриття есхатологічного виміру цієї концептуальної схеми.

Наше співіснування відбувається поряд із сутностями, чиї масштаби перевищують можливості цілісного охоплення поглядом. Ці сутності оточують нас у щоденності, однак виявляються лише фрагментарно, через окремі наслідки, події та відбитки. Тімоті Мортон визначає такі феномени як гіпероб'єкти, тобто сутності, що виходять за межі людської масштабності сприйняття та мислення, будучи розтягнутими у просторі й часі [1, с. 1–4]. До їхнього переліку він відносить глобальну зміну клімату, радіоактивну контамінацію, планетарне забруднення, а також певні соціально-економічні процеси [1, с. 8–11].

Центральною властивістю гіпероб'єктів виступає їхня феноменологічна неосяжність. Вони не постають як інтегровані об'єкти досвіду, натомість виявляючи себе через симптоми, кореляції, статистичні індикатори та наукові моделі [4, с. 125–126; 5, с. 92–95]. Людина позбавлена можливості «побачити» планетарне потепління, проте стикається з його слідами у формі екстремальних метеорологічних явищ, кліматичних аномалій чи деградації екосистем [1, с. 96–99].

Гіпероб'єкти деструктурують цей світ. Вони не вміщуються в горизонт людського досвіду, адже їхня масштабність перевищує спроможність феноменологічного охоплення [1, с. 7–9]. Світ більше не функціонує як нейтральне тло, оскільки він втягнутий у взаємодію з людською активністю та реагує на неї непередбачуваними способами. Це узгоджується з позицією Бруно Латура, який говорить про новий кліматичний режим та дієвість Землі [8, с. 5–8]. Земля припиняє бути пасивним субстратом людської діяльності, натомість стаючи активним учасником подій, агентом, що впливає на умови людського існування. Кліматична система демонструє нелінійну динаміку, точки біфуркації, потенціал різких переходів між станами. Така поведінка робить майбутнє радикально невизначеним та підриває можливість довгострокового планування, що становило основу модерної раціональності.

У світі, де домінують гіпероб'єкти, випадковість втрачає статус винятку або відхилення. Те, що раніше сприймалося як поодинокий збіг обставин, нині розглядається як елемент ширшої закономірності [1, с. 102–104; 4, с. 126]. «Незвичайний погодний день» більше не є просто аномалією, натомість інтерпретується як слід гіпероб'єкта, що діє у масштабах, недоступних прямому досвіду. Така зміна перспективи має значні філософські імплікації для розуміння співвідношення між порядком і хаосом, необхідністю та контингентністю. Гіпероб'єкти демонструють, що невизначеність не є лише епістемологічним обмеженням, яке можна подолати через нагромадження знань [12, с. 141–144]. Навпаки, невизначеність становить структурну ознаку самих об'єктів і процесів, з якими

ми взаємодіємо. Кліматична система настільки складна, що навіть найдосконаліші моделі здатні надавати лише ймовірнісні прогнози, причому ця ймовірність не є тимчасовою недосконалістю, а відображає онтологічні властивості самої системи.

Ця трансформація уявлень про випадковість корелює із ширшими змінами у соціальній теорії. Улріх Бек характеризує сучасність як світове суспільство ризику, де центральними стають глобальні загрози з невизначеними та відкладеними наслідками [10, с. 12–16; 11, с. 74–77]. На відміну від традиційних небезпек, що були локалізованими та відносно передбачуваними, сучасні ризики характеризуються глобальністю, непередбачуваністю наслідків та неможливістю повної компенсації. Ядерна катастрофа, кліматичні зміни, пандемії є прикладами ризиків нового типу, які не можна обмежити географічно чи соціально. За таких умов невизначеність неможливо усунути через нагромадження знань. Вона стає перманентною характеристикою соціального й політичного життя [10]. Це не означає відмови від науки чи раціонального мислення, проте потребує переосмислення їхньої ролі. Наука більше не може претендувати на повний контроль і абсолютну передбачуваність. Натомість вона перетворюється на інструмент навігації в умовах невизначеності, спосіб картографування можливих сценаріїв майбутнього та їхніх імовірностей. Ізабель Стенжерс наголошує, що катастрофічний час потребує відмови від ілюзії тотального контролю та нейтрального знання [9, с. 3–6]. Стенжерс говорить про необхідність «уповільнення» як практики, що дає змогу приділити увагу тому, що зазвичай залишається непоміченим, створюючи простір для альтернативних способів мислення та дії. Це уповільнення не є відмовою від дії, а радше спробою дії у спосіб, що враховує складність і невизначеність ситуації. Воно передбачає визнання меж людської дієвості та необхідності співпраці з іншими агентами, як людськими, так і нелюдськими [9]. Саме через випадкові локальні події гіпероб'єкти стають феноменально доступними, перетворюючи випадковість на своєрідний інтерфейс між людським досвідом і процесами планетарного масштабу. Локальна погодна аномалія, конкретна екологічна катастрофа, індивідуальне захворювання можуть бути слідами гіпероб'єктів, точками, де глобальні процеси стають доступними безпосередньому досвіду. Водночас ця доступність завжди залишається частковою та опосередкованою. Локальна подія ніколи не репрезентує гіпероб'єкт у його тотальності, але лише вказує на його присутність [1, с. 70–82]. Це породжує специфічну герменевтичну ситуацію, за якої інтерпретація завжди залишається відкритою, а зв'язок між локальним і глобальним – проблематичним. Чи є цей ураган наслідком кліматичних змін? Чи є це захворювання результатом екологічного забруднення? Такі питання не мають однозначних відповідей, оскільки каузальні ланцюжки розпорошені у просторі та часі.

Есхатологічний вимір філософії сьогодення пов'язаний не з очікуванням майбутнього завершення, а з усвідомленням втрати звичного світу. Діпеш Чакрабарті демонструє, що в умовах антропоцену розмивається межа між людською історією і геологічною історією планети, зникає сама основа модерного історичного мислення [6, с. 197–201; 7, с. 7–9].

Традиційна історична наука розглядала людську історію на тлі відносно стабільної природи. Геологічні процеси відбувалися в часових масштабах, настільки значних, що вони могли розглядатися як постійні умови людського існування. Антропоцен трансформує цю картину. Людська активність набула статусу геологічної сили, здатної змінювати фундаментальні параметри планетарної системи [6]. Це означає, що людська історія і геологічна історія більше не можуть розглядатися окремо. Вони сплітаються, створюючи нову темпоральність, за якої людські дії мають наслідки геологічного масштабу, а геологічні процеси стають частиною історичного досвіду. Чакрабарті називає це «кризою уяви», оскільки

наші звичні способи мислення історії виявляються неадекватними новій ситуації. Людина втрачає позицію центру подій, натомість стаючи частиною ширших планетарних конфігурацій [6; 8]. Це не означає зникнення людської дієвості, проте вона переосмислюється як одна з багатьох форм дієвості, що діють у планетарному масштабі. Людство більше не є суб'єктом, що протистоїть об'єктивній природі, а стає учасником складної мережі взаємодій, де межі між людським і нелюдським, природним і штучним стають дедалі більш розмитими. Водночас концепт гіпероб'єктів має аналітичні обмеження. Надмірне розширення загрожує перетворенням на універсальну метафору, яка пояснює все і водночас нічого конкретно [2, с. 306–308; 4, с. 126–127]. Якщо будь-який складний процес може бути визначений як гіпероб'єкт, то концепт втрачає свою специфічність, перетворюючись на синонім складності як такої.

Попри обмеження, концепт гіпероб'єктів залишається продуктивним за умови виваженого застосування. Він дає змогу осмислити ситуацію, за якої світ більше не є гарантованим горизонтом значень [1; 12, с. 143]. Випадковість у такому світі постає як спосіб, у який майбутнє впливає на теперішнє, не будучи повністю визначеним. Традиційна телеологічна модель часу передбачала, що теперішнє рухається до певної мети або кінцевого стану. Есхатологічний час після «кінця світу» є радикально відкритим. Есхатологія філософії сьогодення в цьому сенсі є есхатологією без фіналу. Світ триває після свого символічного «завершення», проте у трансформованому режимі [19, с. 118–121]. Він більше не може розглядатися як стабільний фон людської активності, водночас не зникаючи повністю. Натомість виникає нова форма темпоральності, яку Донна Гаревей описує як «перебування з проблемою». Це не відмова від майбутнього, але відмова від ілюзії контрольованого, передбачуваного майбутнього [17; 18]. Гаревей пропонує концепт хтулуцену як альтернативу антропоцену та капіталоцену [17, с. 160–164]. Хтулуцен – це часопростір, де людське і нелюдське сплітаються у складні співтворчі відносини. У цій перспективі майбутнє залежить не від людського контролю, а від здатності культивувати продуктивні форми співіснування з іншими видами та процесами.

Юджін Такер у своїй філософії жаху досліджує межі антропоцентричної думки, демонструючи, як зустріч з абсолютно Іншим (світом без нас) підриває наші звичні категорії мислення [20]. Світ для нас (феноменологічний світ людського досвіду) і світ сам по собі (об'єктивний світ науки) виявляються недостатніми для осмислення світу без нас, тобто реальності, байдужої до людського існування. Гіпероб'єкти певною мірою є проявами цього світу без нас, оскільки вони функціонують за логіками, незалежними від людських намірів і цінностей.

Отже, випадковість постає не як хаос, а як базова умова існування у світі без стабільного тла [12, с. 143; 19]. Вона вказує на межі контролю і водночас на необхідність мислити майбутнє без гарантій. Саме у цьому сенсі філософія гіпероб'єктів дає можливість описати життя після «кінця світу» як відкритий, радикально невизначений процес. Це не відмова від майбутнього, а визнання того, що майбутнє не може бути повністю визначене або контрольоване. У такій перспективі випадковість втрачає статус чогось, що потрібно подолати або елімінувати. Натомість вона стає простором можливості, відкритістю до непередбаченого. Не як романтизація хаосу, а як реалістичне визнання того, що у складних системах результати дій завжди частково непередбачувані. Політична й етична відповідь на цю ситуацію полягає не в пошуках нового порядку, який унеможливив би випадковість, а у виробленні практик навігації в умовах невизначеності.

Насамперед гіпероб'єкти радикально проблематизують традиційні епістемологічні й онтологічні категорії. Вони вказують на межі людського сприйняття та пізнання,

демонструючи існування феноменів, які є безперечно реальними у своїх ефектах, однак не можуть бути осягнуті як тотальність у межах людського досвіду. Це створює специфічну філософську конфігурацію, за якої необхідно мислити об'єкти, що перевищують можливості прямого споглядання.

У контексті гіпероб'єктів випадковість набуває нового онтологічного статусу. Вона більше не є периферійним явищем або епістемологічним обмеженням, натомість стаючи структурною ознакою сучасності. Невизначеність виявляється не помилкою пізнання, яку можна усунути, а онтологічною властивістю складних нелінійних систем. Це потребує переосмислення співвідношення між порядком і хаосом, необхідністю та контингентністю. Есхатологічний вимір мортонівської концепції (теза про «кінець світу») відкриває нові перспективи для філософського мислення темпоральності та майбутнього. Йдеться не про апокаліптичне завершення, а про втрату світу як стабільного горизонту значень. Це створює простір для есхатології без фіналу, мислення майбутнього як радикально відкритого процесу, що не може бути повністю визначений або контрольований.

Нарешті, філософське осмислення гіпероб'єктів відкриває можливість для нових форм етичної та політичної відповідальності. Етика невизначеності – це етика, яка визнає межі людського контролю, проте не відмовляється від відповідальності за наслідки дій. У такому стриманому використанні Мортон стає хорошим джерелом цікавих інтуїцій. Перетворюється на інструмент, який допомагає осмислити випадковість як умову існування у світі, що триває і після його «кінця».

Список використаної літератури

1. Morton T. Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World. Minneapolis : University of Minnesota Press, 2013. 240 p.
2. Heise U. Review of Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World. *Critical Inquiry*. 2015. Vol. 41. No. 2. P. 303–313. DOI: 10.1086/679088.
3. Frantzen M. Ecology, Capitalism and Waste: From Hyperobjects to Invisible Pollution. *Theory, Culture & Society*. 2020. Vol. 37. No. 7–8. P. 119–139. DOI: 10.1177/0263276420925541.
4. Boulton E. Climate change as a 'hyperobject': A critical review of Timothy Morton's reframing narrative. *WIREs Climate Change*. 2016. Vol. 7. No. 5. P. 772–785. DOI: 10.1002/wcc.410.
5. Campbell P. The Anthropocene, hyperobjects and the archaeology of the future past. *Antiquity.* 2018. Vol. 92. No. 361. P. 88–100. DOI: 10.15184/aqy.2021.116.
6. Chakrabarty D. The Climate of History: Four Theses. *Critical Inquiry*. 2009. Vol. 35. No. 2. P. 197–222. DOI: 10.1086/596640.
7. Chakrabarty D. Climate and Capital: On Conjoined Histories. *Critical Inquiry.* 2014. Vol. 41. No. 1. P. 1–23. DOI: 10.1086/678154.
8. Latour B. Agency at the Time of the Anthropocene. *New Literary History*. 2014. Vol. 45. No. 1. P. 1–18. DOI: 10.1353/nlh.2014.0003.
9. Stengers I. In Catastrophic Times: Resisting the Coming Barbarism. London : Open Humanities Press, 2015. 156 p. DOI: 10.14619/016.
10. Beck U. Critical Theory of World Risk Society: A Cosmopolitan Vision. *Constellations.* 2009. Vol. 16. No. 1. P. 3–22. DOI: 10.1111/j.1467-8675.2009.00534.x.
11. Beck U. Re-imagining Collectivity in World Risk Society. *Theory, Culture & Society.* 2012. Vol. 29. No. 7–8. P. 72–88. DOI: 10.1177/0263276412457223.
12. Steel D. Scientific uncertainty. Philosophy and the Precautionary Principle: Science, Evidence, and Environmental Policy. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. P. 131–154. DOI: 10.1017/CBO9781139939652.006.

13. Williams L., Macnaghten P., Davies R., Curtis S. The role of uncertainty and risk in shaping sustainable futures. *Environmental Policy and Governance*. 2018. Vol. 28. No. 4. P. 299–310. DOI: 10.1080/13504509.2018.1443524.
14. Mitchell T. Carbon Democracy. *Economy and Society*. 2009. Vol. 38. No. 3. P. 399–432. DOI: 10.1080/03085140903020598.
15. Moore J. The Capitalocene, Part I: On the Nature and Origins of Our Ecological Crisis. *Journal of Peasant Studies.* 2016. Vol. 44. № 3. P. 594–630. DOI: 10.1080/03066150.2016.1235036.
16. Moore J. How to Read 'Capitalism in the Web of Life'. *Journal of World-Systems Research*. 2022. Vol. 28. No. 1. P. 1–16. DOI: 10.5195/JWSR.2022.1127.
17. Haraway D. Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin. *Environmental Humanities*. 2015. Vol. 6. P. 159–165. DOI: 10.1215/22011919-3615934.
18. Haraway D. Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene. Durham : Duke University Press, 2016. 312 p. DOI: 10.1215/9780822373780.
19. Colebrook C. Extinction and the Anthropocene. *New Formations*. 2022. Vol. 107–108. P. 112–130. DOI: 10.3898/NewF:107-8.12.2022.
20. Thacker E. Pessimism, Futility and Extinction. *Theory, Culture & Society*. 2020. Vol. 37. No. 7–8. P. 235–249. DOI: 10.1177/0263276420907127.

RANDOMNESS AND THE END OF THE WORLD: THINKING UNCERTAINTY THROUGH HYPEROBJECTS

Kostiantyn Suspitsyn
V. N. Karazin Kharkiv National University, Educational and Scientific Institute of Philosophy,
Department of Theory of Culture and Philosophy of Science
Svobody Square, 4, 61022, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0005-1773-4590

The article examines the philosophical relationship between randomness, uncertainty, and eschatological themes through Timothy Morton's concept of hyperobjects. Hyperobjects are understood as planetary phenomena (climate change, radioactive contamination, plastic pollution) that, due to their spatiotemporal extension, preclude holistic human perception while simultaneously determining fundamental conditions of existence. The central argument posits that in interaction with hyperobjects, randomness loses its status as a peripheral phenomenon or mere result of insufficient knowledge, instead acquiring the character of a structural feature of contemporaneity. Uncertainty is interpreted not as an epistemic deficiency but rather as an ontological and phenomenological condition of life in the Anthropocene epoch. Particular attention is devoted to the eschatological dimension of Morton's conception, specifically the thesis about the occurrence of the "end of the world", understood not as an apocalyptic catastrophe but as the dissolution of the world in the sense of a stable horizon of being. In contrast to postmodern eschatologies that either indefinitely postpone visions of the future or entirely negate the possibility of conclusion, metamodern eschatology seeks to maintain productive dialectical tension between critical reflection and hope. Through critical analysis, the research demonstrates that the concept of hyperobjects, when applied judiciously, constitutes an effective analytical instrument for understanding randomness as a fundamental condition of existence in a world after its symbolic "completion", while simultaneously indicating the analytical limitations of this concept and the risk of depoliticizing ecological issues.

Key words: hyperobjects, randomness, uncertainty, eschatology, Anthropocene, Timothy Morton, ontology, phenomenology.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 281–289
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 281–289

УДК 316.77:004.738.5:342.7
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.32

КОМУНІКАТИВНА АГРЕСІЯ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ: ДИСКУРС СВОБОДИ СЛОВА ТА ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Андрій Фальковський
Навчально-науковий інститут публічної служби та управління
Національного університету «Одеська політехніка»,
кафедра публічної служби та права
проспект Шевченка, 1, 65044, м. Одеса, Україна,
Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова,
кафедра адміністративного та господарського права
вул. Змієнка Всеволода, 2, 65082, м. Одеса, Україна
http://orcid.org/0000-0002-2762-1021

Олексій Каракаш
магістр публічного управління та адміністрування
https://orcid.org/0009-0009-6598-6353

Статтю присвячено комплексному осмисленню феномену комунікативної агресії в соціальних мережах у контексті сучасного дискурсу свободи слова та правової відповідальності. Актуальність дослідження зумовлена стрімким зростанням ролі соціальних мереж як провідного простору публічної комунікації, у межах якого відбувається формування суспільних смислів, особливого соціокультурного дискурсу. У цифровому середовищі свобода вираження поглядів набуває нових форм і водночас стикається з викликами, пов'язаними з поширенням агресивних комунікативних практик, що негативно впливають на якість публічного діалогу, рівень толерантності та стан правової культури.

У статті комунікативна агресія розглядається як соціально-правове й дискурсивне явище, яке виходить за межі індивідуальної емоційної реакції та трансформується у структурний елемент цифрової комунікації. Обґрунтовується теза про те, що специфіка онлайн-взаємодії, зокрема анонімність, асинхронність, масовість аудиторії та алгоритмічне підсилення емоційного контенту, створює сприятливі умови для ескалації агресії та нормалізації її сприйняття в публічному просторі. Особливу увагу приділено аналізу, як агресивні висловлювання інтегруються в дискурс свободи слова та використовуються як засіб легітимації приниження, знецінення або дискримінації інших осіб чи соціальних груп.

Значну частину дослідження присвячено проблемі співвідношення свободи слова та правової відповідальності в соціальних мережах. Підкреслюється, що свобода вираження поглядів у демократичному суспільстві не має абсолютного характеру й повинна реалізовуватися з урахуванням прав, свобод і законних інтересів інших осіб. У цьому контексті комунікативна агресія аналізується як чинник, що здатен порушувати немайнові права людини, підривати соціальну довіру та провокувати конфлікти, які виходять за межі віртуального простору. Водночас звертається увага на складність правової кваліфікації агресивних висловлювань у соціальних мережах і наявність «сірої зони» між етично неприйнятною та юридично караною поведінкою.

У підсумку стаття акцентує увагу на необхідності формування збалансованого підходу до регулювання цифрової комунікації, який поєднує правові механізми відповідальності з розвитком культури відповідального мовлення та цифрової правосвідомості. Обґрунтовується висновок про те, що протидія комунікативній агресії в соціальних мережах має розглядатися не як обмеження свободи

© Фальковський А., Каракаш О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

слова, а як умова її змістовної, орієнтованої на гуманістичні цінності та соціально відповідальної реалізації в сучасному інформаційному суспільстві.

Ключові слова: агресія, соціальні мережі, свобода слова, дискурс, правова відповідальність, публічна комунікація, права людини, цифрове середовище, правова культура.

Постановка проблеми. Стрімка цифровізація суспільних відносин та широке використання соціальних мереж як основного середовища публічної комунікації суттєво трансформували характер взаємодії між індивідами, соціальними групами та інститутами влади. Соціальні мережі перестали бути лише інструментом обміну інформацією і дедалі більше виконують функцію публічного форуму, де формуються суспільні смисли, конструюються ідентичності, відбувається політична та правова дискусія. Водночас саме в цьому середовищі набули поширення прояви комунікативної агресії, які охоплюють образи, приниження, агресивна комунікація, цькування, маніпулятивні та провокативні практики, що спрямовані на психологічний тиск або дискредитацію опонента.

Особливої гостроти проблема комунікативної агресії в соціальних мережах набуває у зв'язку з дискурсом свободи слова, який традиційно розглядається як фундаментальна демократична цінність і конституційно гарантоване право людини. У цифровому просторі межі реалізації свободи слова стають розмитими, оскільки відсутність безпосереднього контакту між комунікантами, анонімність або напіванонімність користувачів, алгоритмічне підсилення конфліктного контенту та швидкість поширення інформації створюють сприятливі умови для ескалації агресивних форм мовлення. За таких умов свобода слова нерідко використовується як аргумент для виправдання агресивної, дискримінаційної або принизливої комунікації.

Водночас комунікативна агресія в соціальних мережах має не лише соціально-психологічний, а й чітко виражений правовий вимір. Агресивні висловлювання здатні порушувати права та свободи інших осіб, зокрема право на гідність, честь, ділову репутацію, недоторканність приватного життя, а в окремих випадках – становити загрозу публічній безпеці та громадському порядку. Однією з найбільш небезпечних форм комунікативної агресії є мова ворожнечі, яка в цифровому середовищі набуває системного характеру. Дослідження показують, що толерування hate speech у соціальних мережах сприяє закріпленню дискримінаційних моделей поведінки та підвищує ризик соціальної напруженості [1]. Це актуалізує питання юридичної відповідальності за прояви агресії у цифровому дискурсі, зокрема співвідношення між допустимими межами свободи слова та правовими обмеженнями, спрямованими на захист інших суспільно значущих цінностей.

Проблема ускладнюється тим, що чинне законодавство часто не встигає за динамікою розвитку цифрових комунікацій, а правозастосовна практика стикається з труднощами кваліфікації агресивних висловлювань у соціальних мережах, визначення суб'єкта відповідальності та меж юрисдикції. Відсутність усталених критеріїв розмежування між жорсткою, але допустимою критикою та комунікативною агресією створює ризики як надмірного обмеження свободи слова, так і фактичної безкарності за шкідливі мовленнєві практики.

У зв'язку із цим постає потреба в комплексному науковому осмисленні комунікативної агресії в соціальних мережах крізь призму дискурсу свободи слова та правової відповідальності, що зумовлює актуальність дослідження теоретичних і прикладних аспектів цієї проблематики, а також пошук збалансованих підходів до правового регулювання цифрової комунікації.

Метою статті є осмислення феномену комунікативної агресії в соціальних мережах у контексті сучасного дискурсу свободи слова з метою виявлення меж допустимого мовлення в цифровому просторі й обґрунтування підходів до правової відповідальності

за агресивні комунікативні практики. У межах досягнення поставленої мети передбачається осмислення комунікативної агресії як соціально-правового явища, що формується під впливом особливостей онлайн-комунікації, а також аналіз співвідношення між реалізацією свободи вираження поглядів і необхідністю захисту прав, свобод і законних інтересів інших осіб.

Стаття спрямована на визначення концептуальних і нормативних критеріїв розмежування свободи слова та протиправних форм агресивного мовлення в соціальних мережах з урахуванням сучасних викликів цифрового середовища. Особлива увага приділяється з'ясуванню ролі правових механізмів реагування на комунікативну агресію, зокрема в аспекті відповідальності за порушення немайнових прав, запобігання мові ворожнечі та забезпечення балансу між публічними інтересами і приватною автономією учасників онлайн-дискурсу.

Виклад основного матеріалу. Комунікативна агресія в соціальних мережах проявляється як у відкритих формах вербального нападу, так і в прихованих стратегіях приниження, цькування чи знецінення опонента. Цифровий формат комунікації сприяє тому, що агресивні висловлювання часто позбавляються контексту безпосередньої відповідальності й емпатії, а їх сприйняття ускладнюється відсутністю невербальних сигналів. Унаслідок цього навіть нейтральні або критичні повідомлення можуть трансформуватися в агресивні дискурсивні практики, що породжують конфлікти й ескалацію напруженості в онлайн-спільнотах.

Важливим аспектом аналізу комунікативної агресії є її тісний зв'язок із дискурсом свободи слова, який у соціальних мережах набуває особливого значення. Цифрові платформи часто позиціонуються як простір необмеженого самовираження, де кожен користувач має можливість публічно висловлювати власні думки, оцінки й емоції. Міжнародні стандарти у сфері прав людини також виходять із необхідності дотримання балансу між свободою вираження поглядів і захистом інших легітимних інтересів. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод визнає право на свободу слова, але дозволяє його обмеження, якщо відповідні висловлювання посягають на права інших осіб або демократичний порядок [2]. Однак у практиці онлайн-комунікації свобода слова дедалі частіше використовується як риторичний ресурс для легітимації агресивних висловлювань, що фактично нівелює її ціннісний зміст. У такому контексті свобода слова перестає бути інструментом демократичного діалогу й перетворюється на засіб виправдання деструктивної мовленнєвої поведінки. У практиці Європейського суду з прав людини сформовано підхід, відповідно до якого агресивні та принизливі висловлювання, особливо в цифровому середовищі, можуть виходити за межі захисту свободи слова. Європейський Суд з прав людини наголошує, що інтернет-комунікація потребує підвищеної відповідальності, оскільки негативні висловлювання здатні поширюватися швидко й завдавати значної шкоди репутації та гідності особи [3].

Дискурсивний аналіз агресії в соціальних мережах дає можливість простежити, як агресивні повідомлення вбудовуються в ширший комунікативний контекст і впливають на формування колективних уявлень і соціальних норм. Повторюваність агресивних висловлювань, їх підтримка з боку інших користувачів або алгоритмічне підсилення платформами сприяють нормалізації агресії як прийнятної форми спілкування. Це, зі свого боку, призводить до зниження чутливості до порушень мовленнєвої етики та поступового зміщення меж допустимого в публічному дискурсі.

У правовому вимірі комунікативна агресія в соціальних мережах постає як складна проблема, пов'язана з необхідністю узгодження різних конституційно значущих цінностей.

З одного боку, держава зобов'язана гарантувати свободу вираження поглядів і не допускати надмірного втручання у сферу приватної комунікації. Це підтверджує міжгалузевий характер правового реагування на комунікативну агресію в соціальних мережах [4]. З іншого боку, агресивні висловлювання здатні завдавати реальної шкоди особі, підривати її гідність, провокувати дискримінацію або навіть насильство, що потребує ефективних правових механізмів реагування. Цивільно-правові механізми захисту особи від комунікативної агресії в соціальних мережах ґрунтуються на положеннях цивільного законодавства щодо охорони честі, гідності та ділової репутації. Агресивні дописи, коментарі чи інші форми цифрового мовлення можуть визнаватися порушенням особистих немайнових прав незалежно від форми та масштабу їх поширення [5]. Саме в цьому протиріччі формується ключова напруга між свободою слова та правовою відповідальністю. Юридичною відправною точкою аналізу комунікативної агресії в соціальних мережах є конституційне закріплення свободи слова, яка визнається фундаментальною цінністю демократичного суспільства, але водночас не має абсолютного характеру.

Особливу увагу слід приділити проблемі розмежування критики та комунікативної агресії. У демократичному суспільстві гостра, емоційна або навіть різка критика є невід'ємною складовою публічного дискурсу, особливо в політичній та соціальній сферах. Проте в умовах соціальних мереж межа між допустимою критикою та агресією часто стирається, що ускладнює як соціальну оцінку відповідних висловлювань, так і їх правову кваліфікацію. Відсутність чітких критеріїв сприяє виникненню правової невизначеності та неоднозначності у практиці притягнення до відповідальності. У правовій доктрині наголошується, що для коректного розмежування допустимої критики та комунікативної агресії потрібно враховувати контекст висловлювання, інтенцію автора та можливі наслідки для аудиторії. Формальний аналіз тексту без дискурсивного виміру не дає змоги адекватно оцінити ступінь агресивності повідомлення [6].

Таким чином, комунікативна агресія в соціальних мережах постає як багатовимірне явище, що поєднує етичні, дискурсивні та правові аспекти. Її аналіз у межах дискурсу свободи слова дає можливість глибше зрозуміти механізми трансформації публічної комунікації в цифрову епоху й окреслити напрями формування збалансованої моделі правової відповідальності, здатної одночасно захищати свободу вираження поглядів і забезпечувати належний рівень правової та комунікативної культури в онлайн-просторі.

Подальший аналіз комунікативної агресії в соціальних мережах доцільно здійснювати з урахуванням особливостей суб'єктного складу онлайн-дискурсу та специфіки відповідальності учасників цифрової комунікації. У соціальних мережах межі між приватним і публічним мовленням є умовними, адже висловлювання, адресоване формально обмеженому колу осіб, фактично може набути публічного характеру та стати доступним необмеженій аудиторії. За таких обставин комунікативна агресія виходить за межі міжособистісного конфлікту й перетворюється на соціально значуще явище, здатне впливати на суспільні настрої, формувати поляризацію та поглиблювати соціальні розколи.

Особливу роль у поширенні агресивних форм мовлення відіграє специфічна культура взаємодії в соціальних мережах, яка заохочує емоційність, спрощення складних смислів та швидке реагування без належного осмислення наслідків власних висловлювань. Комунікативна агресія в такому середовищі часто використовується як спосіб привернення уваги, отримання символічного капіталу у вигляді реакцій, коментарів чи поширень, що створює додаткові стимули для її відтворення. Отже, агресивний дискурс набуває рис самопідтримувальної системи, у якій конфлікт і протистояння стають нормою публічного спілкування.

Важливим аспектом є також вплив алгоритмічних механізмів соціальних платформ на інтенсивність і характер комунікативної агресії. Контент, що викликає сильні емоції, зокрема обурення або гнів, частіше отримує пріоритет у стрічках новин, що сприяє його ширшому розповсюдженню. За таких умов агресивні висловлювання не лише не маргіналізуються, а, навпаки, інтегруються в домінантний дискурс, формуючи викривлене уявлення про межі допустимого мовлення. Це ускладнює завдання правового регулювання, оскільки агресія постає не як виняток, а як структурний елемент цифрової комунікації. Емпіричні дослідження доводять, що алгоритми соціальних мереж сприяють поширенню емоційно насиченого та конфліктного контенту. Це створює структурні стимули для агресивної комунікації, яка отримує більшу видимість і залученість порівняно з нейтральними повідомленнями [7].

У правовому контексті проблема комунікативної агресії загострюється через складність встановлення причинно-наслідкового зв'язку між агресивним висловлюванням і заподіяною шкодою. На відміну від традиційних форм правопорушень, шкода від агресії в соціальних мережах часто має нематеріальний характер і проявляється у психологічному тиску, приниженні та стигматизації. Наукові дослідження доводять, що шкода від комунікативної агресії в інтернеті є більш тривалою та інтенсивною, ніж в офлайн-середовищі, оскільки агресивний контент зберігається, копіюється та повторно поширюється. Це посилює негативний вплив на потерпілу особу та потребує адекватних правових інструментів реагування [8]. Викладене актуалізує питання переосмислення традиційних підходів до юридичної відповідальності та врахування специфіки цифрового дискурсу під час оцінки суспільної небезпечності відповідних дій.

Окремої уваги заслуговує проблема колективної відповідальності та ролі самих платформ у запобіганні комунікативній агресії. Соціальні мережі, виконуючи функцію посередників між користувачами, фактично формують правила дискурсу через внутрішні стандарти спільнот, механізми модерації та санкції за порушення. На рівні Європейського Союзу сформовано нормативний підхід до покладання обов'язків на цифрові платформи щодо протидії незаконному й агресивному контенту. Регламент про цифрові послуги закріплює принцип спільної відповідальності за безпечне цифрове середовище [9]. Водночас такі правила часто ґрунтуються на корпоративних інтересах і не завжди узгоджуються з національними правовими системами, що створює додаткові колізії між приватним регулюванням і публічним правом. Це піднімає питання про допустимі межі втручання платформ у свободу слова та їх відповідальність за наслідки агресивної комунікації.

У дискурсивному вимірі комунікативна агресія в соціальних мережах сприяє трансформації самої ідеї публічного діалогу. Замість раціонального обміну аргументами дедалі частіше домінують емоційні реакції, спрощені бінарні опозиції та мова ворожнечі, що унеможливлює досягнення консенсусу. Це не лише знижує якість суспільного обговорення, а й створює підґрунтя для легітимації радикальних позицій, які апелюють до свободи слова як абсолютної цінності, ігноруючи її соціальну відповідальність.

Таким чином, подальше дослідження комунікативної агресії в соціальних мережах у межах викладу основного матеріалу дає змогу зробити висновок про необхідність переорієнтації дискурсу свободи слова з індивідуалістичної моделі на модель відповідального самовираження. Такий підхід передбачає усвідомлення того, що свобода слова в цифровому просторі невіддільна від обов'язку поваги до прав інших осіб і суспільних інтересів, а правова відповідальність має розглядатися не як обмеження свободи, а як інструмент забезпечення її змістовної та ціннісної реалізації в умовах сучасних соціальних мереж.

Подальше розгортання проблематики комунікативної агресії в соціальних мережах потребує звернення до питання символічної влади мовлення та її впливу на правосвідомість учасників цифрової комунікації. У віртуальному середовищі слово набуває особливої сили, оскільки здатне миттєво поширюватися, багаторазово відтворюватися та зберігатися в інформаційному просторі тривалий час. Агресивні висловлювання за таких умов перестають бути ситуативною реакцією і трансформуються у стійкі наративи, що формують образ «ворога», легітимізують приниження та знецінення певних осіб чи соціальних груп. Це впливає не лише на міжособистісні стосунки, а й на загальний рівень толерантності та правової культури в суспільстві.

Комунікативна агресія в соціальних мережах тісно пов'язана з феноменом колективної ідентичності, яка формується в межах онлайн-спільнот. Агресивне мовлення часто виконує функцію маркера «свій – чужий», посилюючи групову солідарність шляхом виключення або стигматизації інших. У цьому контексті агресія набуває не індивідуального, а колективного характеру, що ускладнює її правову оцінку та притягнення до відповідальності конкретних осіб. Масовість агресивних практик створює ефект розмивання провини, коли кожен окремий учасник сприймає власну поведінку як незначну частину загального дискурсу.

Важливим елементом правового аналізу є співвідношення формальної та фактичної свободи слова в соціальних мережах. Формально користувачі мають широкий спектр можливостей для самовираження, однак фактично їхня комунікація відбувається в межах певних алгоритмічних і нормативних рамок, що визначають видимість і поширюваність контенту. За таких умов агресивні висловлювання можуть отримувати непропорційно більшу увагу, ніж виважені й аргументовані позиції, що спотворює саму ідею свободи слова як інструменту раціонального публічного діалогу. Це породжує парадокс, за якого формальна відсутність цензури поєднується з фактичним домінуванням агресивних дискурсивних практик.

Окремої уваги заслуговує питання превенції комунікативної агресії та ролі етичних і правових механізмів у цьому процесі. Правова відповідальність, що є важливим інструментом реагування, не завжди є достатньою для подолання агресії, оскільки значна частина агресивних висловлювань перебуває у «сірій зоні» між етично неприйнятним і юридично караним. У цьому зв'язку актуалізується значення правової освіти, розвитку цифрової етики та формування культури відповідального мовлення як складових комплексного підходу до регулювання онлайн-комунікації.

У дискурсивному вимірі важливо підкреслити, що комунікативна агресія в соціальних мережах не є лише наслідком індивідуальних психологічних особливостей користувачів, а виступає структурним елементом сучасної інформаційної екосистеми. Вона відображає глибші соціальні напруження, політичну поляризацію та кризу довіри до інституцій, які знаходять своє вираження в мовленнєвих практиках цифрового простору. Саме тому правове реагування на агресію має враховувати не лише формальні ознаки правопорушення, а й ширший соціальний контекст, у якому виникають і поширюються агресивні дискурси.

Таким чином, продовження викладу основного матеріалу дає змогу дійти висновку, що ефективне осмислення комунікативної агресії в соціальних мережах можливе лише за умови поєднання дискурсивного та правового підходів. Свобода слова в цифровому середовищі повинна розглядатися не як абсолютна та безумовна категорія, а як соціально відповідальне право, реалізація якого передбачає повагу до гідності, прав і свобод інших осіб. У цьому сенсі правова відповідальність за агресивні мовленнєві практики постає не як загроза свободі, а як необхідна умова її сталого та ціннісно орієнтованого розвитку в умовах сучасних соціальних мереж.

Висновки. Комунікативна агресія в соціальних мережах постає як складне та багатовимірне явище, що формується на перетині соціальних, дискурсивних і правових процесів сучасного цифрового суспільства. Вона є не лише наслідком індивідуальної мовленнєвої поведінки окремих користувачів, а й результатом трансформації публічної комунікації в умовах алгоритмізованого інформаційного простору, де емоційно забарвлений та конфліктний контент отримує структурні переваги для поширення. За таких умов агресивні мовленнєві практики поступово нормалізуються, що призводить до зміщення меж допустимого в публічному дискурсі та зниження рівня комунікативної та правової культури.

Дискурс свободи слова, який у демократичному суспільстві має забезпечувати відкритість, плюралізм і раціональний діалог, у середовищі соціальних мереж зазнає суттєвих деформацій. Свобода вираження поглядів дедалі частіше інтерпретується як безумовне право на будь-яку форму мовлення, незалежно від її змісту та наслідків для інших осіб. Такий підхід нівелює ціннісну природу свободи слова і створює підґрунтя для легітимації комунікативної агресії, яка фактично підриває самі засади демократичного дискурсивного публічного простору.

Правовий аналіз проблеми свідчить, що комунікативна агресія в соціальних мережах становить реальну загрозу реалізації немайнових прав людини, зокрема права на гідність, честь і повагу до приватного життя. Водночас існуючі механізми правового реагування часто виявляються недостатньо ефективними через складність кваліфікації агресивних висловлювань, нематеріальний характер заподіяної шкоди та розмитість меж між допустимою критикою і протиправною агресією. Це зумовлює потребу в подальшому розвитку доктринальних підходів до визначення критеріїв правової відповідальності в цифровому дискурсі.

Узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що ефективне протидіяння комунікативній агресії в соціальних мережах неможливе лише за допомогою репресивних правових засобів. Забезпечення балансу між свободою слова та правовою відповідальністю потребує комплексного підходу, який поєднує вдосконалення правового регулювання, розвиток правозастосовної практики, підвищення рівня цифрової правосвідомості та формування культури відповідального мовлення. Лише за умови такого інтегрованого підходу свобода слова в соціальних мережах може реалізовуватися як соціально значуща цінність, що сприяє розвитку демократичного діалогу, а не слугує інструментом агресії та деструктивної комунікації.

Список використаної літератури

1. Waldron J. *The Harm in Hate Speech*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2012. 296 p. DOI: https://doi.org/10.4159/harvard.9780674065086.
2. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Rome, 4 November 1950. URL: https://www.echr.coe.int (дата звернення: 06.11.2025).
3. Delfi AS v. Estonia, Judgment of 16 June 2015. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int (дата звернення: 06.11.2025).
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення: 06.11.2025).
5. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 06.11.2025).
6. Brown A. What is hate speech? Part 1: The myth of hate. *Law and Philosophy*. 2017. Vol. 36, No. 4. P. 419–468. DOI: https://doi.org/10.1007/s10982-017-9297-1.

7. Brady W. J., Wills J. A., Jost J. T., Tucker J. A., Van Bavel J. J. Emotion shapes the diffusion of moralized content in social networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 2017. Vol. 114, No. 28. P. 7313–7318. DOI: https://doi.org/10.1073/pnas.1618923114.
8. Nave E., Lane L. Countering online hate speech: How does human rights due diligence impact terms of service? Computer Law & Security Review. 2023. Vol. 49. Article 105884. DOI: https://doi.org/10.1016/j.clsr.2023.105884.
9. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services (Digital Services Act). *Official Journal of the European Union*. 2022. L 277. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32022R2065 (дата звернення: 06.11.2025).

COMMUNICATIVE AGGRESSION ON SOCIAL NETWORKS: THE DISCOURSE OF FREEDOM OF SPEECH AND LEGAL RESPONSIBILITY

Andriy Falkovsky
Institute of Public Service and Administeation
of the Odesa Polytechnic National University,
Department of Public Service and Law
Shevchenka avenue, 1, 65044, Odesa, Ukraine,
Odessa I.I. Mechnikov National University,
Department of Administrative and Economic Law
Zmiienka Vsevoloda str., 2, 65082, Odesa, Ukraine
http://orcid.org/0000-0002-2762-1021

Oleksiy Karakash
Master of Public Management and Administration
https://orcid.org/0009-0009-6598-6353

The article is devoted to a comprehensive understanding of the phenomenon of communicative aggression in social networks in the context of the modern discourse of freedom of speech and legal responsibility. The relevance of the study is due to the rapid growth of the role of social networks as a leading space of public communication, within which the formation of social meanings, especially socio-cultural discourse, takes place. In the digital environment, freedom of expression takes on new forms and at the same time faces challenges associated with the spread of aggressive communicative practices that negatively affect the quality of public dialogue, the level of tolerance and the state of legal culture.

The article considers communicative aggression as a socio-legal and discursive phenomenon that goes beyond the boundaries of an individual emotional reaction and is transformed into a structural element of digital communication. The thesis is substantiated that the specifics of online interaction, in particular anonymity, asynchrony, mass audience and algorithmic amplification of emotional content, create favorable conditions for the escalation of aggression and its normalization of its perception in the public space. Special attention is paid to the analysis of how aggressive statements are integrated into the discourse of freedom of speech and are used as a means of legitimizing the humiliation, devaluation or discrimination of other individuals or social groups. A significant part of the study is devoted to the problem of the relationship between freedom of speech and legal responsibility in social networks. It is emphasized that freedom of expression in a democratic society is not absolute and must be implemented taking into account the rights, freedoms and legitimate interests of other persons. In this context, communicative aggression is analyzed as a factor capable of violating non-property human rights, undermining social trust and provoking conflicts that go beyond the boundaries of virtual space. At the same time, attention is drawn to the complexity

of the legal qualification of aggressive statements in social networks and the presence of a "gray zone" between ethically unacceptable and legally punishable behavior.

In conclusion, the article emphasizes the need to form a balanced approach to the regulation of digital communication, which combines legal mechanisms of responsibility with the development of a culture of responsible speech and digital legal awareness. The conclusion is substantiated that countering communicative aggression in social networks should be considered not as a restriction of freedom of speech, but as a condition for its meaningful, humanistic values-oriented and socially responsible implementation in the modern information society.

Key words: aggression, social networks, freedom of speech, discourse, legal responsibility, public communication, human rights, digital environment, legal culture.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 290–296
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 290–296

УДК 101:17.023.34:159.9.072:316.346.2-055.2:355.48
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.33

СТОЇЦИЗМ ЯК ДЖЕРЕЛО МОРАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ ЖІНКИ-ЛІДЕРА В УМОВАХ ВІЙНИ

Оксана Чурсінова
Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра філософії,
вул. С. Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна
https://orcid.org/ 0000-0002-8197-8638

У статті досліджено феномен стоїцизму як потенційного внутрішнього ресурсу моральної й психологічної стійкості жінки-лідера в умовах воєнного часу. Авторка виходить із філософського припущення, що стоїчна етика, сформована в період глибоких історичних криз, зберігає надзвичайну актуальність у контексті сучасних екзистенціальних викликів. Стоїчна концепція внутрішньої свободи – свободи волі, судження і самовладання – інтерпретується як підґрунтя для формування відповідального жіночого лідерства. Особливу увагу приділено співвідношенню позиції стоїчної чесноти як способу буття з реальними практиками жіночої суб'єктності, що реалізуються в умовах війни в Україні. Підкреслено, що стоїцизм у цьому контексті не є архаїчним етичним кодексом, а набуває значення дієвої внутрішньої стратегії, яка дозволяє зберігати цілісність, а також утверджувати нові форми лідерства, засновані на витримці, етичній послідовності, чутливості та самопізнанні.

У статті показано, що в умовах війни діяльність жінки виходить за межі усталеного уявлення про «тилову підтримку», демонструючи активну суб'єктність і спроможність очолювати трансформаційні процеси у суспільстві. Жінки координують гуманітарні ініціативи, беруть участь у врегулюванні конфліктів, очолюють спільноти, ухвалюють рішення в умовах невизначеності, одночасно забезпечують емоційну підтримку найближчого кола. Саме така багатовимірна діяльність у поєднанні з внутрішньою стабільністю й моральною витримкою дозволяє інтерпретувати жіноче лідерство як репрезентацію стоїчного ідеалу. Акцент зроблено на тому, що жіноча стійкість не є побічним явищем чи функцією зовнішніх обставин, а розкривається як центральна передумова збереження соціального порядку, емпатійного зв'язку та гуманітарної стійкості.

У статті акцентовано на необхідності переосмислення сучасної етики лідерства в гуманітарному вимірі, зокрема наголошується на обмеженості інструментального, технократичного та маніпулятивного підходів до влади. Натомість обґрунтовується, що стоїчна традиція з її акцентом на самокеруванні, відповідальності, моральної автономії та здатності витримувати невизначеність може слугувати методологічним підґрунтям для формування нових етичних моделей лідерства. Центральною засадою постає не влада над іншими, а вміння діяти виходячи з внутрішнього переконання, не втрачаючи орієнтації на добро навіть у ситуаціях крайньої напруги. Таким чином, стоїцизм постає не лише як філософське надбання минулого, а як життєдайний моральний ресурс, що уможливлює збереження людяності в умовах дестабілізації.

Ключові слова: війна, лідер, жінка, стійкість, стоїцизм, філософія стоїцизму.

Постановка проблеми. В контексті повномасштабної війни, яка докорінно змінює ландшафт соціального, культурного й особистісного буття, постає нагальна потреба у внутрішніх джерелах, що дозволяють людині зберігати моральну цілісність, не піддаючись руйнівному впливу деструктивної реальності. Особливо гостро це питання виявляється тоді, коли йдеться про осіб, на яких покладено тягар відповідальності за інших – за напрям колективного руху, за збереження сенсу в екзистенціально нестабільному середовищі, за

© Чурсінова О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

підтримку та оберігання життєвої рівноваги в межах спільноти. У цьому сенсі моральна витримка перетворюється на один із ключових елементів лідерського виміру.

В умовах українського суспільства, яке перебуває у стані війни, все частіше спостерігається феномен жіночого лідерства, що проявляється у різних сферах суспільного життя – громадській, освітній, гуманітарній, волонтерській, організаційній, а подекуди й політико-стратегічній. Особливість цього лідерства полягає в його змістовній природі: воно не завжди є формалізованим або інституційно закріпленим, однак майже завжди ґрунтується на внутрішній цілісності, здатності чинити моральний опір, підтримувати інших та знайти сенс у складних обставинах. Жіноче лідерство не базується на ієрархічному домінуванні, а радше реалізується через приклад, стійкість духу, етичну позицію.

Осмислення стоїцизму як потенційного джерела внутрішньої опори для жінки-лідера набуває особливої ваги в умовах, коли традиційні концепції влади та керівництва демонструють свою обмеженість перед обличчям граничних викликів війни. Філософія стоїцизму – не лише визначна інтелектуальна традиція античності, але й жива етична практика, що здатна формувати онтологічну основу моральної стійкості, свободи як внутрішньої настанови, а також емоційної зрілості. Йдеться не про абстрактну етичну систему, а про практику життя, що дозволяє людині залишатися собою в екстремальних умовах. Стоїцизм як вияв глибокої внутрішньої дисципліни, самовладання та гідності постає особливо цінним саме для тих осіб, чия щоденна діяльність вимагає оперативних рішень, а також визначеності щодо моральних цінностей та емоційної витривалості.

Жінка-лідер в умовах війни часто стикається з множинними етичними дилемами, психологічним тиском, особистими і колективними травмами. У цьому контексті стоїчна парадигма дозволяє переосмислити поняття сили, опори й авторитету не як зовнішнього домінування, а як внутрішньої зібраності, автономії, мудрості у ставленні до подій, які не піддаються контролю. Саме така філософія постає ефективним ресурсом для формування моральних засад жінки-лідера, яка постає прикладом і орієнтиром для спільноти.

Метою статті є філософське осмислення стоїцизму як морально-психологічної опори жіночого лідерства в умовах війни та виявлення його потенціалу для розуміння сучасної етики відповідальності, стійкості й гідності.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Аналіз останніх наукових досліджень, присвячених феномену внутрішньої стійкості в умовах криз і збройних конфліктів, засвідчує зростаючий інтерес гуманітарної думки до філософських, психологічних і соціокультурних підходів до осмислення джерел моральної витримки, зокрема в жінок, які виконують провідну роль в умовах суспільної нестабільності. Особливої значущості в цьому контексті набуває звернення до стоїцизму як до практики мислення і життя, що формує етичний каркас суб'єктивної стійкості, внутрішньої свободи та відповідальності перед собою і спільнотою.

Панха Ворнґ акцентує увагу на потенціалі стоїчної традиції як джерела емоційної врівноваженості та моральної зібраності в лідерських практиках у періоди криз. Дослідниця розглядає прийняття непідконтрольного, свідомий вибір способу реагування та збереження автономії, що постають засадничими механізмами етичної саморегуляції, які дають змогу жінці-лідеру не втрачати внутрішніх орієнтирів у ситуаціях невизначеності. При цьому стоїцизм трактується не лише як індивідуальна філософська стратегія, але й як соціально спрямована етична матриця, здатна зміцнювати горизонтальні зв'язки, взаємну підтримку та моральну солідарність у спільнотах, що зазнали руйнівного впливу війни [1].

На думку Ненсі Шерман, ключовою функцією стоїчного світогляду є трансформація страху як дезінтегрувального афекту у форму раціональної обережності. Така переорієнтація відкриває можливість формування адаптивної поведінки і стійкої емоційної регуляції,

що набуває особливої ваги в екстремальних умовах. Дослідниця підкреслює значущість внутрішньої дисципліни та виваженого ставлення до емоцій як підґрунтя моральної витримки, що дозволяє не лише зберігати особистісну рівновагу, а й підтримувати інших у межах етично зорієнтованої міжособистісної взаємодії [2].

Філософське осмислення стоїцизму у сенсі життєвої практики продовжують Крістіна Гірш, Шарлотта фон Бюлов та Петер Сімпсон, які трактують стоїцизм як спосіб існування, що вимагає постійної рефлексії, внутрішнього самоспостереження та послідовного морального самовдосконалення. На їхню думку, стоїцизм сприяє формуванню цілісної внутрішньої позиції, не залежної від зовнішніх обставин, і водночас підтримує здатність особи зберігати моральну ідентичність в умовах соціальної турбулентності [3].

У межах вітчизняного гуманітарного дискурсу українські дослідниці Ірина Сингаївська та Ірина Страмоусова розробляють ресурсно-орієнтовану модель життєстійкості жінки в умовах війни, акцентуючи увагу на поєднанні особистісних чинників – мотивації, самосвідомості, афективної стабільності – з активними копінг-стратегіями. У своїй роботі вони репрезентують резильєнтність не як вроджену характеристику, а як результат цілеспрямованої роботи над собою, що передбачає залучення внутрішніх і зовнішніх ресурсів. Такий підхід дозволяє подолати травматичний досвід, а також перетворити його на підґрунтя моральної зрілості, етичної рефлексії та персоніфікованої відповідальності [4].

У своєму міждисциплінарному дослідженні Алехандра Мартінес Отеро-Сааведра зосереджується на взаємозалежності когнітивних, емоційних і поведінкових чинників у формуванні психологічної стійкості. Авторка підкреслює, що здатність до емоційної саморегуляції, ефективного управління стресом і забезпечення соціальної підтримки є не лише наслідками стійкості, а й чинниками, які її визначають. Важливим у цьому підході є трактування стійкості жінки як реакції на кризу, а також динамічного потенціалу, що розвивається завдяки моральній освіті, внутрішній етичній позиції та рефлексії над власним досвідом [5].

Особливу увагу привертають гуманітарні студії, присвячені жіночому лідерству в умовах соціального зламу. Ганна Швіндіна у межах проєкту Центру східноєвропейських і міжнародних студій аналізує трансформаційний характер жіночого лідерства у ситуаціях екзистенціальної загрози. Його ключовими ознаками дослідниця називає високий рівень емоційного інтелекту, здатність до побудови довіри, комунікативну відкритість і принципову інклюзивність. Ґрунтуючись на емпіричних спостереженнях, Г. Швіндіна доводить, що жіноче лідерство спирається не на вертикальні моделі управління, а на моральний авторитет, який дозволяє консолідувати спільноту, мобілізувати її внутрішні ресурси та зберігати гуманістичну орієнтацію навіть в умовах тотального руйнування [6].

Схожу позицію поділяє Катерина Іванус, яка розглядає жіноче лідерство як здатність до складного балансування між приватними, соціальними і стратегічними засадами. На її переконання, жінки-лідерки в умовах війни демонструють не лише адаптивність, а й вміння трансформувати травматичний досвід на чинник формування стійкості спільноти. Їхня роль полягає у забезпеченні психологічної підтримки, а також у створенні морального простору дії, що сприяє реконструкції зруйнованої соціальної тканини [7].

Загалом сукупність сучасних досліджень дозволяє осмислити стоїцизм як когнітивно-етичну основу, що сприяє формуванню внутрішньої зібраності, моральної стійкості та саморефлексивного управління емоційними станами. У поєднанні з психологічними моделями резильєнтності та емпіричними спостереженнями за жіночим лідерством у кризових обставинах стоїчна філософія постає як релевантний інструмент гуманітарного аналізу сучасної етики відповідальності. При цьому відкривається потенціал інтеграції стоїчної етики в дискурси, пов’язані з посттравматичним відновленням, колективною суб’єктністю

та новими формами морального авторитету, в яких внутрішня стійкість постає передумовою зовнішнього спротиву. У воєнному контексті така інтеграція набуває не лише теоретичного, а й прикладного значення, окреслюючи горизонти трансформації індивідуального досвіду в основу етичної практики.

Водночас аналіз наявної наукової літератури свідчить, що проблема стоїцизму як джерела моральної стійкості жінки-лідера в умовах війни дотепер не стала об'єктом системного гуманітарного аналізу. Наявні праці здебільшого зосереджуються або на загальнофілософських інтерпретаціях стоїчної етики, або на психологічних аспектах резильєнтності, або на жіночому лідерстві як соціокультурному феномені, не поєднуючи ці виміри в єдину аналітичну перспективу. Отже, комплексне осмислення стоїцизму як морально-етичної основи стійкості жінки-лідера у воєнній реальності залишається не досить розробленим, що зумовлює як наукову новизну, так і актуальність запропонованого дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стоїчна думка, сформована в добу пізньої античності, виникла як філософська відповідь на глибоку цивілізаційну дестабілізацію: втрату сталих ціннісних орієнтирів, крах політичних систем, розпад традиційних форм солідарності. Її ґенеза пов'язана з епохою втрати орієнтирів та їх трансформації, коли особистість поставала перед необхідністю віднайти нові джерела цілісності і сенсу в межах непередбачуваної, часто ворожої реальності. Саме тому стоїцизм як вчення про внутрішню свободу, моральну автономію та етичну витримку зберігає інтелектуальну і практичну актуальність і в XXI столітті, зокрема у ситуаціях суспільної турбулентності, війни та гуманітарної катастрофи.

Центральною засадою стоїчного світогляду є уявлення про внутрішню свободу як єдиний простір, де людина залишається непідвладною зовнішньому насильству. Йдеться не про абстрактну відстороненість, а про глибоке усвідомлення того, що справжня гідність ґрунтується на здатності зберігати ясність суджень, моральну послідовність та відповідальність за власні дії навіть у найгостріших формах нестабільності. Стоїчне вчення наполягає на тому, що ставлення до обставин, а не самі обставини, визначає міру людяності. У цьому ключі стоїцизм постає не як втеча від реальності, а як духовна практика, що відкриває можливість відповідального перебування в ній [8].

У стоїчній етиці чеснота не зводиться до формального дотримання норм або зовнішньої моральності. Вона постає як певна онтологічна якість – спосіб буття, в якому раціональність нерозривно пов'язана з внутрішньою дисципліною, а емоційна сфера не заперечується, а включається у структуру відповідального судження. Стоїцизм не пропонує пригнічення емоцій, а натомість утверджує здатність керувати ними без втрати людської чутливості. Така концепція суб'єктності виявляється надзвичайно співзвучною реаліям сучасної української жінки в умовах повномасштабної війни. Жінка, яка змушена поєднувати повсякденне життя з прийняттям морально складних рішень, підтримкою близьких і збереженням особистісної цілісності в умовах стресу, уособлює ту саму форму витримки, яку стоїцизм вважає вищим виявом людської гідності. Йдеться не про демонстрацію сили як жорсткості, а про силу витривалості, розсудливості, етичної послідовності – силу, що не спирається на агресію, а виростає з глибокого самопізнання.

Стоїчне мислення допомагає жінці протистояти тривожності, втраті контролю, паніці, спрямовувати увагу на те, що справді залежить від нас – на волю, розум і відповідальність. Це не байдужість, а вища форма людяності.

Емоційна зрілість, емпатія, людиноцентричність – риси, які посилюють адаптивний потенціал суспільства. Жіноче лідерство, вкорінене у стоїчному самоконтролі, стає джерелом конструктивної взаємодії, соціальної довіри та моральної стабільності. Вміння

утримувати внутрішню рівновагу в умовах зовнішнього хаосу є свідченням особистої сили, а також чималим внеском у збереження громадянської стійкості.

Марк Аврелій зазначав: «Ви маєте владу над своїм розумом, а не над зовнішніми подіями. Усвідомте це, і ви здобудете силу» [9]. Цей афоризм глибоко виражає суть стоїчного ідеалу, що в нинішній ситуації є ключовим для українських жінок, які беруть на себе тягар відповідальності. Їхня здатність до самоконтролю, моральна послідовність і вірність внутрішнім цінностям засвідчують, що справжнє лідерство ґрунтується не на прагненні контролювати зовнішнє, а на вмінні керувати собою. Саме в цьому полягає актуальність стоїцизму як етичної основи нової культури жіночого лідерства в умовах війни.

У контексті воєнної дійсності жіноче лідерство набуває нових контурів. Жінки перестають обмежуватися ролями, пов'язаними з «тиловою» підтримкою, і дедалі частіше беруть на себе функції, що раніше традиційно ототожнювалися з чоловічими моделями управління. Вони координують гуманітарні місії, забезпечують безперервність освітнього процесу, модерують процеси примирення та солідарності в громадах, ухвалюють відповідальні рішення в умовах інформаційного та морального тиску. Їхня активність не зводиться до технічного адміністрування, навпаки, вона ґрунтується на емоційній відкритості, глибокому етичному включенні, здатності діяти в межах нестабільного середовища, на збереженні орієнтації на цінність життя і людської гідності. Саме в такому розумінні стоїцизм постає не як історична доктрина, а як жива філософія, що надає сенс і внутрішню опору діям, спрямованим на підтримку іншого у ситуації колективної вразливості.

Стоїчна етика зосереджує увагу на сфері власної відповідальності як єдиному просторі, де можлива реалізація етичної позиції. Для жінки-лідерки в умовах війни ця установка виявляється ключовою: прийняття реальності такою, якою вона є, відмова від ілюзії тотального контролю, здатність концентруватися на тому, що залежить від неї. Все це формує життєстійкість, а також нову якість лідерства, заснованого на моральній тверезості. В таких обставинах стоїцизм постає не як теоретична схема, а як духовно-практичний ресурс, що допомагає витримати тиск і не розчинитися у ворожій стихії подій.

«Стійкість означає, що ви переживаєте, ви відчуваєте, ви зазнаєте невдач, вам боляче. Ви падаєте. Але ви продовжуєте йти вперед» [10]. Жіноча стійкість у цьому історичному вимірі не є другорядним чи випадковим феноменом, вона виконує функцію системотвірного чинника. Саме завдяки моральній зібраності, емоційній зрілості та рішучості жінки забезпечується підтримка соціальної тканини, її стабілізація в умовах розламу. В цій здатності бути центром підтримки, осердям моральної рівноваги виявляється глибокий філософський сенс буття жінки-лідера: вона не дозволяє зовнішній руйнації знищити внутрішню цілісність, зберігає здатність до співчуття, ясного судження, моральної послідовності, фактично втілює стоїчний ідеал. Ідеться не про емоційну холодність або втечу від страждання, а про збереження чутливості, яка дозволяє залишатися людиною навіть там, де людяність під загрозою.

Стоїцизм постає не як анахронічна система поглядів, а як один із найбільш релевантних філософських ключів до осмислення сучасної етики жіночого лідерства. Ця етика базується на внутрішньому самокеруванні; не на прагненні до контролю над іншими, а на вмінні керувати собою у складних, непередбачуваних обставинах. Стоїчна традиція дає змогу побачити, що справжнє лідерство починається з відповідальності за власні судження й вчинки, з утвердження внутрішньої свободи як передумови морального спротиву. У ситуації війни саме така внутрішня позиція – глибока, зосереджена, людяна – набуває вирішального значення, адже визначає долю окремої людини і формує моральний вектор усього суспільства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Стоїцизм як етична традиція актуалізується в умовах соціальних і моральних викликів, зокрема в досвіді жінок-лідерів під час війни. Його ключові принципи – внутрішня свобода, витримка, самодисципліна й раціональне ставлення до страждання – виявляють дієвий потенціал формування моральної суб'єктності та стійкості. Сучасні інтерпретації стоїцизму дозволяють осмислити жіноче лідерство як практичну відповідь на кризу, а також як філософську й етичну позицію, що поєднує відповідальність, турботу про інших і здатність зберігати моральне самовладдя в умовах невизначеності.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на глибше вивчення перехрестя стоїчної філософії, феномену жіночої життєстійкості та гуманітарного лідерства в часи війни й післявоєнного відновлення. Особливу увагу слід приділити емпіричному аналізу морального вибору жінок у кризових контекстах, а також можливості міждисциплінарного поєднання філософських, психологічних та соціологічних підходів до розуміння внутрішніх ресурсів стійкості. Це відкриває простір для розробки нових етичних концептів, релевантних для сучасного суспільства, зокрема в дискусіях про гідність, відповідальність і етику лідерства.

Список використаної літератури

1. Vorng P. Philosophy and personal reflection: the role of stoicism in leadership and resilience. *International Journal of Leadership and Governance*. 2025. Vol. 2025, Issue 0007. DOI: 10.1234/2025-VP-007.
2. Sherman N. Stoic Warriors: The Ancient Philosophy behind the Military Mind. Oxford : Oxford University Press, 2005. 256 p.
3. Hirsch C., von Bülow C., Simpson P. Stoicism, philosophy as a way of life and Negative Capability: Developing a capacity for working in radical uncertainty. *Leadership*. 2023. Vol. 19. No. 5. P. 393–412.
4. Сингаївська І., Страмоусова І. Чинники життєстійкості жінок під час війни. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2024. № 3 (75). С. 231–245.
5. Martínez Otero-Saavedra A. Female Resilience: How Millennia of Obstacles Have Forged Exceptional Leadership. 25 November 2025. GHRD. URL: https://www.ghrd.org/female-resilience-how-millennia-of-obstacles-have-forged-exceptional-leadership.
6. Shvindina H. Female Leadership in Times of Crisis: A Force for Resilience and Recovery. *Spotlight on Ukraine*. 17 March 2025. *ZOiS*. URL: https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/female-leadership-in-times-of-crisis-a-force-for-resilience-and-recovery.
7. Іванус К. Жіноче лідерство в Україні: як війна прискорює тренди. *Економічна правда*. 2 грудня 2024. URL: https://epravda.com.ua/experts/zhinoche-liderstvo-v-ukrajini-yak-viyna-priskoryuye-trendi-800317.
8. Полтавцев О. Стоїцизм як стиль життя. Апріорі. 2025. 136 с.
9. Стоїцизм. Платонова печера. URL: https://platoscave.com.ua/shliakh_stoika_v_tumani_viiny.
10. Mogahed Y. Quote of the Day. Good News Network. 13 March 2025. URL: https://www.goodnewsnetwork.org/yasmin-mogahed-quote-about-resilience.

STOICISM AS A SOURSE OF MORAL RESILIENCE OF A WOMAN LEADER IN CONDITIONS OF WAR

Oksana Chursinova
Lviv Polytechnic National University,
Department of Philosophy,
Bandery St., 12, 79013, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/ 0000-0002-8197-8638

The article explores the phenomenon of Stoicism as a potential internal resource for the moral and psychological resilience of women leaders in wartime conditions. The author proceeds from the philosophical assumption that Stoic ethics, shaped in periods of profound historical crises, retains exceptional relevance in the context of today's existential challenges. The Stoic concept of inner freedom – freedom of will, judgment, and self-mastery – is interpreted as a foundation for cultivating responsible leadership, particularly in its female dimension. Special attention is devoted to the correlation between Stoic virtue as a mode of being and the real-life practices of female agency manifested in the conditions of war in Ukraine. It is emphasized that Stoicism in this context is not an archaic ethical code but emerges as an effective internal strategy that enables not only the preservation of integrity but also the affirmation of new forms of leadership grounded in endurance, ethical consistency, sensitivity, and self-awareness.

The article demonstrates that in wartime conditions, women transcend the conventional perception of "rear support", exhibiting active subjectivity and the capacity to lead transformative societal processes. They coordinate humanitarian initiatives, engage in conflict resolution, lead communities, and make decisions under conditions of high uncertainty, all while providing emotional support to those in their immediate circles. It is precisely this multidimensional activity, combined with internal stability and moral endurance, that allows for an interpretation of female leadership as an embodiment of the Stoic ideal. The analysis emphasizes that female resilience is not a secondary effect or a function of external circumstances but should be understood as a central precondition for preserving social order, empathetic connection, and humanitarian stability.

The article underscores the necessity of rethinking contemporary leadership ethics in the humanitarian dimension, particularly through a critical evaluation of the limitations inherent in instrumental, technocratic, and manipulative approaches to power. Instead, it is argued that the Stoic tradition – with its emphasis on self-governance, responsibility, moral autonomy, and the ability to withstand uncertainty – can serve as a methodological foundation for the development of new ethical leadership models. At the core of this vision is not the exercise of power over others, but the capacity to act from inner conviction, maintaining an orientation toward the good even in situations of extreme tension. Thus, Stoicism is presented not merely as a philosophical legacy of the past but as a living moral resource that makes it possible to sustain humanity amid destabilization.

Key words: stoicism, leader, woman, resilience, philosophy of Stoicism, war.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 297–304
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 297–304

УДК 141.155:177.74.023.34
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.34

ЕВОЛЮЦІЯ ГУМАНІЗМУ: ВІД СПІВЧУТТЯ ДО НЕДОПУЩЕННЯ СТРАЖДАННЯ

Віктор Шевцов
Державний торговельно-економічний університет,
факультет міжнародної торгівлі і права,
кафедра філософії, соціології та політології
вул. Кіото, 19, 02156, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0005-6405-5355

У статті здійснено ґрунтовний історико-філософський аналіз еволюції феномену гуманізму, розкриваючи його не як емоційну схильність до співчуття, а як складну технологію організації спільного життя та стримування людської агресії. Автор прослідковує трансформацію ідеї «людяності» (humanitas) крізь призму ключових епох західної цивілізації, демонструючи, як людство винаходило нові запобіжники проти хаосу та насильства.

Дослідження розпочинається з аналізу античної парадигми, де гуманізм зароджувався як сувора дисципліна. Розглядається внесок римських мислителів (таких як Цицерон, Авл Ґеллій), для яких humanitas була результатом важкої праці над собою та «культурною бронею» проти диких імпульсів. Окрему увагу приділено поєднанню римської вихованості з грецькою політичною природою (Арістотель) та стоїчним космополітизмом (Сенека, Марк Аврелій), що вперше дозволило говорити про універсальні права людини та техніки розширення емпатії.

Наступний етап еволюції пов'язаний із Середньовіччям та Ренесансом, коли фокус змістився на конструювання «внутрішньої людини». Автор аналізує ідеї Аврелія Августина про впорядкування любові та Боеція про особистість як індивідуальну розумну субстанцію. Показано, як Ренесанс (Піко делла Мірандола, Еразм) переосмислив людину як вільного творця власної природи, водночас наголошуючи на колосальній відповідальності, яку несе ця свобода.

Важливим поворотом у розвитку гуманізму визначено епоху Нового часу, коли захист гідності було перенесено з площини індивідуальної совісті у сферу об'єктивних інституцій та права. У статті детально розібрано кантівський імператив, що забороняє інструменталізацію людини, та політичну філософію Монтеск'є, який запропонував поділ влади як механізм подолання страху.

Особливий акцент зроблено на кризі класичного гуманізму у XX столітті. Через звернення до ідей Ф. Ніцше, З. Фройда, М. Гайдеґґера та Ж.-П. Сартра автор демонструє неспроможність виключно раціонального підходу в умовах масових катастроф, вказуючи на ірраціональні мотиви та небезпеку «поганої віри».

У підсумку стаття обґрунтовує необхідність переходу від реактивного «гуманізму співчуття», який діє постфактум, до проактивного «гуманізму недопущення страждання». Запропонована концепція синтезує найкращі надбання минулого: античну культуру мислення, середньовічну дисципліну совісті та модерні правові інституції, створюючи єдину архітектуру безпеки для захисту людської гідності в умовах сучасних глобальних ризиків.

Ключові слова: гуманізм, еволюція цінностей, *humanitas*, людська гідність, запобігання стражданню, історія філософії, інституції, етика відповідальності, антропологічна криза.

Ми часто сприймаємо гуманізм як щось м'яке, тепле, майже сентиментальне. Нам здається, що «бути людяним» – просто природна здатність жаліти інших. Але якщо зануритися в історію ідей, побачимо зовсім іншу картину. На зорі західної цивілізації гуманізм

© Шевцов В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

народжувався не як розчулення, а як сувора дисципліна. Він став першою масштабною спробою людства відповісти на жорстке практичне питання: як нам, таким небезпечним і схильним до насильства істотам, жити разом і не перетворити спільне життя на пекло? Античність дає нам перший і дуже важливий урок: «людське» в людині не є даністю. Вродженою може бути хіба що проста доброзичливість [1]. Все інше – результат важкої праці.

Римляни, народ практичний і суворий, чудово розуміли такий стан речей. Для них *humanitas* (людяність) була не вродженою рисою, а процесом постійної освіти й праці над собою. Коли Цицерон говорив про *humanitas*, він мав на увазі не «лагідність» чи «милосердя», а цілісний ідеал культурної вихованості [2]. Йшлося про своєрідну «культурну броню», яку людина мала нарощувати все життя, щоб захиститися від власних диких імпульсів. Авл Ґеллій уточнював: для римлян термін означав «освіту і навчання добрих наук» [1]. Ішлося не про розвагу для еліт, а про дисципліну уваги та міри. Навіщо вона була потрібна? Щоб упорядкувати спільне життя так, аби в конфліктах вирішувала сила аргументу, а не сила руки.

У своїй промові на захист поета Архія Цицерон залишив нам знаменитий пасаж про значення «розумових занять» (*studia*). Вони – не просто читання книжок, а супутники, які формують стрижень особистості: «...література виховує нас у молодості, розважає у старості, є окрасою в щасті, потіхою в нещасті...» [2]. Тобто гуманність – не те, що ти маєш, а те, що ти постійно робиш. Вона стає своєрідним ремеслом.

Греки додали до римського виховання політичну гостроту. Арістотель запропонував знамените визначення людини як «політичної істоти». Він пояснював: на відміну від бджіл чи інших стадних тварин, ми маємо унікальну здатність – мову (логос) і розум [3]. Тварини можуть голосом виражати біль чи задоволення. Але тільки людина за допомогою мови здатна відрізняти справедливе від несправедливого, корисне від шкідливого і, головне, спільно обговорювати такі речі [3]. Римська *humanitas* і арістотелівська «політичність» стали двома сторонами одного процесу: вироблення форм спільного життя, які дозволяють узгоджувати те, що ми вважаємо належним. Так було зроблено перший крок до того, щоб замінити війну всіх проти всіх діалогом.

Однак найбільший прорив у розширенні горизонтів людяності здійснили стоїки. Саме вони надали ідеї універсального масштабу, вперше заговоривши про те, що ми зараз назвали б правами людини, незалежно від її походження. Цицерон, спираючись на стоїків, у трактаті «Про обов'язки» пише фундаментальну річ: «Ми народжені не лише для себе… люди народжені заради людей» [4]. А Сенека підсумовує це простою і величною формулою, яка назавжди змінила етичний ландшафт Європи: «Людина – святиня для людини» [5]. Він нагадує римським рабовласникам про гідність кожного: «Раби? Аж ніяк – люди» [5].

Стоїки запропонували конкретну техніку розширення нашої емпатії. Вони пояснювали її через поступове «привласнення» дедалі ширших кіл спільного. Філософ Гієрокл описував такий процес як рух «звужування кіл»: ми маємо уявно наближати далеких, робити всесвіт «домашнім» [6]. Від власного тіла й родини – до міста і, зрештою, всього людства. Імператор-філософ Марк Аврелій зробив космополітизм особистою формулою самовизначення: «Моя природа – розумна і громадська; моя громада і вітчизна, оскільки я Антонін, – Рим, оскільки людина – Всесвіт» [7, с. 65]. Він вивів звідси практичне правило, яке є прототипом етики недопущення страждання: «Що недогідне роєві – те й бджолі недогідним буде» [7, с. 66].

Так античний гуманізм став своєрідним «ткацьким верстатом», на якому переплітали нитки культурного виховання, політичної здатності домовлятися про справедливе та

стоїчного розширення кола близькості. Він був першою в історії спробою створити простір, де розум і культура слугують запобіжниками від хаосу і страждання, яке люди здатні завдавати одне одному. Але така велична зовнішня конструкція полісу та імперії виявилася крихкою. Коли античний світ похитнувся під ударами варварів і внутрішніх чвар, людство здійснило стратегічний маневр: перенесло лінію оборони від хаосу із зовнішніх майданів у глибини людської душі.

Якщо неможливо навести лад на вулицях палаючого Риму, треба навести його у власному серці. Середньовіччя часто малюють похмурими фарбами, забуваючи, що саме воно дало нам глибоку техніку внутрішньої безпеки – спробу вибудувати фортецю духу, де зберігається гідність, навіть коли зовнішній світ руйнується. Тодішній гуманізм став «ремеслом совісті». Його фундамент заклав Аврелій Августин, який у своїх «Сповідях» поставив точний діагноз людському стану: «серце наше не супокійне», доки не знайде спокою у вищому добрі [8, с. 4]. Страждання виникає не просто так, а тому, що наші життєві пріоритети – наші «любові» – переплутані. Коли власну вигоду ми ставимо вище за гідність іншого, а тимчасове – вище за вічне, виникає внутрішній розлад, який неминуче виливається у соціальний конфлікт. Тому Августин визначав мир не як просту відсутність війни, а як «добре впорядковану гармонію» [9]. Завданням людини стала щоденна праця з налаштування свого внутрішнього світу: любити речі відповідно до їхньої справжньої ваги, а не хвилинної користі.

Цю естафету підхопив Боецій. Сидячи у в'язниці в очікуванні страти, коли все його зовнішнє життя – посади, багатство, вплив – було знищене, він пише «Розраду від філософії». Там він формулює визначення, яке стане непорушним фундаментом європейського розуміння гідності: особа – це «індивідуальна субстанція розумної природи» [10]. Твердження означало революційну річ: у кожного з нас є недоторканне ядро – розум і вільна воля. Його не можуть відібрати жодні зовнішні обставини, навіть найгірші тирани. Допоки людина здатна мислити і робити моральний вибір, вона зберігає свою сутність [10].

Фома Аквінський додав до цієї внутрішньої архітектури поняття природного закону. Він розумів його не як зовнішній примус, а як вбудований у нас «компас» – «участь розумної істоти у вічному законі» [11]. Ми маємо внутрішнє розуміння базових речей, необхідних для виживання: що треба шукати істину, чинити добро, уникати зла і берегти спільне життя. Гуманність, за Фомою, – не про чутливість «із жалю», а про набуту здатність розумом вибирати те, що має більшу вагу для спільного добра.

Ренесанс різко змінив тональність, але продовжив цю внутрішню роботу. Відчуття вкоріненості у стабільному божественному порядку змінилося запамороченням від раптової свободи. Людина раптом усвідомила, що вона не має готової, застиглої природи. Найяскравіший маніфест нового самовідчуття пролунав у Джованні Піко делла Мірандоли в «Промові про гідність людини». Він вкладає в уста Бога слова, звернені до Адама, які звучать як виклик: «Я поставив тебе в центрі світу... щоб ти, як вільний і знаменний скульптор і творець самого себе, безперешкодно надав собі того образу, який уподобаєш» [12, с. 45]. Ця фраза – не просто красива метафора, а усвідомлення колосального ризику. Піко одразу попереджає про дві можливі траєкторії: «Можеш виродитися до нижчих істот… а можеш… відродитися до вищих» [12, с. 45]. Свобода тут – не дозвіл на все, а простір найвищої відповідальності: людині дано бути тим, ким вона забажає. Якщо не працювати над собою, ми ризикуємо стати звірами і примножити хаос у світі. Гуманізм Ренесансу став страховкою від того, щоб не використати цю свободу собі на зло.

Тому відомі *studia humanitatis* (гуманітарні студії) – риторика, історія, моральна філософія – були для діячів Відродження не просто «книжністю» чи елітарним дозвіллям.

Вони стали техніками самовдосконалення, своєрідним «спортзалом» для душі. Франческо Петрарка, «батько гуманізму», у трактаті «Моя таємниця» веде жорсткий внутрішній діалог, ставлячи собі незручні питання: для чого я пишу – заради марнославства чи щоб наблизитися до істини і виправити свої звички? [13]. Марсіліо Фічіно розглядав ці студії як інструменти, щоб «зібрати себе докупи» і піднятися від хаотичних потягів тіла до розуму й добра [14]. Еразм Роттердамський використовував сміх та іронію у «Похвалі Глупоті» як спосіб очистити публічну мову від фальші та пихи, виховуючи громадянську ввічливість і сумління до слова [15].

Так епохи Середньовіччя і Ренесансу, кожна по-своєму, виковували внутрішню людину – істоту, здатну совістю перевіряти свої наміри і розумом формувати свою долю. Це була велика спроба приборкати джерело страждань усередині нас самих. Однак історія показала, що покладатися лише на індивідуальну доброчесність надто ризиковано. Навіть найкращий «скульптор самого себе» може бути розчавлений зовнішньою тиранією. Ренесанс поклав величезну відповідальність на плечі окремої людини, але Новий час здійснив, мабуть, найрадикальніший поворот в історії гуманізму і переніс основну ідею з мови внутрішнього виховання у мову прав, законів та відкритих процедур.

Повага до особи перестала залежати від походження чи віри, спершись на здатність мислити й відповідати за власний вибір. Епоха наче вирішила: досить сподіватися на «доброго царя», треба будувати систему, де навіть поганий правитель не зможе наробити надто багато лиха. Найпотужніший інтелектуальний фундамент для такої системи заклав Іммануїл Кант. Він сформулював жорстке правило, покликане стати головним запобіжником від використання людини людиною. Категоричний імператив велить: ставитися до людства (і у собі, і в інших) завжди як до мети, і ніколи – лише як до засобу [16]. Вимога тут – не просто риторика ввічливості, а пряма заборона маніпуляції: не можна «вибивати згоду» страхом чи обманом, бо людьми не користуються – з ними радяться. Кант запропонував блискуче розрізнення, яке стало основою сучасного розуміння гідності: речі мають ціну і можуть бути замінені еквівалентом; людина має гідність, тому вона незамінна і не продається [16]. Можна купити працю, але неможливо купити совість чи тіло, не зруйнувавши саму ідею людини як вільного суб'єкта.

Як захистити таку автономію на практиці у державі? На сцену виходить Монтеск'є, який «олюднює» політику через архітектуру довіри. Для нього свобода означає не пафосні промови, а дуже конкретне відчуття душевного спокою, що випливає з переконання кожного у власній безпеці [17]. Монтеск'є ставить просту, але геніальну мету – устрій має бути таким, щоб один громадянин не боявся іншого. Страх є головним джерелом страждання у суспільстві. Як його прибрати? Не дати нікому надмірної влади. Концентрація законодавчої та виконавчої влади в одних руках неминуче вбиває свободу, тому силу слід розділити, аби вона стримувала іншу силу й робила зловживання важким [17].

Паралельно британські мислителі Девід Г'юм та Адам Сміт нагадували: холодного розуму та законів замало. Мораль народжується з живого відгуку, зі звички співпереживати. Ми відчуваємо відразу до жорстокості ще до того, як розум знайде цьому пояснення [18]. Сміт запропонував ідею «нейтрального спостерігача» – звичку дивитися на свої вчинки очима неупередженого свідка. Такий погляд тренує «дрібну чесність», з якої виростає велика довіра: не зловживати довірою у дрібницях, поважати межі іншого [19].

Так «людське» перестало бути просто красивим гаслом і почало перетворюватися на практику: правила, що стримують силу, права, доступні кожному, і голос громадянина, який можна почути. Людство спробувало побудувати світ, де гідність захищена

не лише хисткою совістю, а й твердими інституціями. Здавалося, ідеальна формула знайдена. Але XX століття готувало для цієї впевненості суворе випробування. Виявилося, що раціональні процедури можна використати для організації масових убивств, а освіта не гарантує совісті. Гуманізм постав перед необхідністю шукати запобіжники від зла не лише у світлому розумі, а й у темних глибинах людської психіки.

Перші тривожні сигнали пролунали ще в XIX столітті. Фрідріх Ніцше передбачив, що старий гуманізм, побудований виключно на співчутті та самообмеженні, веде в глухий кут. Він назвав такий підхід «аскетичним ідеалом», який перетворює слабкість на цінність. Якщо вся мораль зводиться до заборон – «не роби», «стримайся», «відмовся», людина починає спрямовувати силу проти самої себе, культивуючи провину. Ніцше попередив: гуманізм, що живе лише самозреченням, ризикує виснажити життєві сили творення [20, с. 260]. Справжня повага до людини не має дрібнити її до безпечної слухняності. Завданням стає виховання щедрої волі, здатної брати відповідальність і творити нові сенси без ресентименту – прихованої злоби слабкого до сильного.

Згодом Зигмунд Фройд завдав нищівного удару по самовпевненості розуму. Психоаналіз відкрив неприємну правду: ми не господарі у власній голові. Величезна частина мотивів залишається несвідомою, бажання конфліктують, а психологічні захисти спотворюють реальність [21, с. 190]. Відкриття мало колосальні наслідки. Стало зрозуміло, чому заклики до «свідомої доброчесності» часто не спрацьовують: людина може щиро вважати себе чесною, а робити те, чого сама не розуміє. Щоб запобігти стражданню, вже не досить просто хотіти добра. Потрібні інституції, які не покладаються на ідеальну людину, а враховують «тінь» у кожному з нас: прозорі процедури та системи стримувань, що працюють навіть тоді, коли несвідоме штовхає до агресії.

Мартін Гайдеґґер підійшов до проблеми з іншого боку, вказавши на небезпеку нашої гордині. Ми звикли думати про людину як про центр, що все пояснює і підкорює. Філософ заперечив: ми не власники смислів, ми – мешканці мови. «Мова – це дім буття», – написав він у «Листі про гуманізм» [22]. На практиці теза означає, що першим кроком до хаосу стає руйнування мови. Коли ключові слова – «гідність», «свобода», «правда» – засмічуються пропагандою чи порожніми штампами, ми втрачаємо здатність бачити реальність. Гуманізм перетворюється на екологію мови: дбати про слова, очищувати їх від фальші, щоб істина могла показати себе.

Жан-Поль Сартр повернув нас до найрадикальнішої відповідальності. Його теза «існування передує сутності» означає: нас ніхто не запрограмував бути добрими чи злими [23]. Немає наперед заданої «людської природи», за яку можна сховатися. Ми приречені на свободу. Найбільша пастка і джерело зла, за Сартром, – це «погана віра»: коли людина ховається за роллю, наказом чи думкою більшості, вдаючи, що у неї не було вибору. Гуманізм стає жорсткою вимогою до себе: визнавати своє авторство у кожному вчинку. Якщо збрехав – знизив планку для всіх; дотримав слова – підняв її.

Пройшовши довгий шлях від античних форумів до кабінетів психоаналітиків, ми бачимо: гуманізм ніколи не був застиглою музейною цінністю. Історія розгортає перед нами драматичну панораму того, як західна думка щоразу наново змушена була визначати «людське», аби вижити. Людство рухалося не однією широкою дорогою, а постійно маневрувало між різними напрямами, шукаючи хитний баланс між вихованням серця та побудовою надійних інституцій.

Нині світ стоїть на порозі чергового оновлення. Традиційний гуманізм часто сприймається насамперед як «гуманізм співчуття» – здатність жахнутися від чужого болю, проявити милосердя, допомогти жертві. Безумовно, така реакція є благородною та необхідною.

Але вона має фундаментальну ваду – вона реактивна. Механізм вмикається тоді, коли зло вже сталося, коли страждання вже завдано. Сучасність із її глобальними ризиками вимагає більшого. Нам потрібен перехід до гуманізму недопущення страждання. Йдеться про гуманізм не як пожежну команду, а як архітектуру безпеки.

Новий погляд не відкидає попереднього досвіду, а синтезує його в єдину систему захисту гідності. Він бере античну та ренесансну ідею освіти не як суми знань, а як щоденної вправи характеру, що дисциплінує мову й думку, не даючи їм скотитися у варварство [6; 13]. Він спирається на середньовічне «ремесло совісті» – внутрішню здатність впорядковувати бажання та бачити в іншій людині мету, а не засіб для власних цілей [8; 9]. Він використовує інституційні надбання Нового часу – поділ влади, прозорі процедури, правові механізми – як зовнішні запобіжники, що стримують силу і роблять зловживання неможливим [16; 17]. І, навчений гірким досвідом XX століття, він тверезо оцінює ризики, пам'ятаючи про «тінь» несвідомого та небезпеку, коли розум виправдовує зло [15; 23].

Сучасне розуміння «людського» стає не готовим статусом, а постійним ремеслом і напрямом дії. Воно вимагає щоденної роботи над формами спільного життя – від мови, яка не бреше, до правил, які реально працюють. Тільки така комплексна, проактивна робота дозволяє зберігати людське у світі ризиків, не чекаючи катастрофи, щоб потім проявляти співчуття. Саме такою має бути технологія спільного виживання у гідності – оновлений гуманізм.

Список використаної літератури

1. Gellius. Attic Nights. Book XIII. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Gellius/13*.html.
2. Cicero. Pro Archia Poeta. URL: https://www.gutenberg.org/files/49450/49450–h/49450–h.htm.
3. Aristotle. Nicomachean Ethics. URL: https://www.sacred–texts.com/cla/ari/nico/index.htm.
4. Cicero. De Officiis. URL: http://press–pubs.uchicago.edu/founders/documents/v1ch18s3.html.
5. Сенека. Моральні листи до Луцілія. URL: http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga–text/809/1/.
6. Hierocles the Stoic: Elements of Ethics, Fragments, and Excerpts. URL: https://dokumen.pub/hierocles–the–stoic–elements–of–ethics–fragments–and–excerpts–1589834186–9781589834187.html.
7. Марк Аврелій. Наодинці з собою / пер. Р. Паранько. Львів : Апріорі, 2019. 182 с.
8. Августин. Сповідь / пер. Ю. Мушак. Київ : Основи, 1999. 319 с.
9. Augustine. The City of God. URL: https://archive.org/details/cityofgodagainst0000augu_p2b5.
10. Marenbon John. The Cambridge Companion to Boethius. URL: https://www.academia.edu/6228216/The_Cambridge_Companion_to_Boethius.
11. Aquinas, Thomas. De Regno. URL: https://isidore.co/aquinas/english/DeRegno.htm.
12. Піко делла Мірандола Дж. Промова про гідність людини / пер. Н. Назаров. *Всесвіт*. 2014. № 11–12. С. 38–63.
13. Petrarch. Secretum. URL: https://www.oxfordscholarlyeditions.com/display/10.1093/actrade/9780198281894.book.1/actrade–9780198281894–work–1.
14. Celenza C.S. Marsilio Ficino. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/ficino/.
15. Еразм Роттердамський. Похвала Глупоті. URL: https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3963.
16. Kant I. Groundwork for the Metaphysics of Morals. URL: https://archive.org/details/immanuel–kant–groundwork–for–the–metaphysics–of–morals.
17. Montesquieu. De l'esprit des lois. URL: http://montesquieu.ens–lyon.fr/spip.php?article2730

18. Hume D. An Enquiry Concerning the Principles of Morals. URL: https://dokumen.pub/humes–an–enquiry–concerning–the–principles–of–morals–hardcovernbsped–110842287x–9781108422871.html.
19. Сміт А. Теорія моральних почуттів. URL: http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga–text/471/.
20. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі / пер. А. Онишко. Львів : Літопис, 2002. 320 с.
21. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії: проблема людини та її меж. Київ : КНТ, 2016. 396 с.
22. Гайдеггер М. Лист про гуманізм. URL: http://ibib.ltd.ua/haydegger–pismo–gumanizme–32957.html.
23. Sartre J.-P. Existentialism is a Humanism. URL: https://www.marxists.org/reference/archive/sartre/works/exist/sartre.htm.

THE EVOLUTION OF HUMANISM: FROM COMPASSION TO THE PREVENTION OF SUFFERING

Viktor Shevtsov
State University of Trade and Economics,
Faculty of International Trade and Law,
Department of Philosophy, Sociology, and Political Science
Kyoto St., 19, 02156, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0005-6405-5355

The article provides a thorough historical-philosophical analysis of the evolution of the phenomenon of humanism, revealing it not as an emotional inclination towards compassion, but as a complex technology for organizing collective life and restraining human aggression. The author traces the transformation of the idea of "humanity" (*humanitas*) through the prism of key epochs of Western civilization, demonstrating how humanity invented new safeguards against chaos and violence.

The research begins with an analysis of the ancient paradigm, where humanism originated as a strict discipline. The contribution of Roman thinkers (Cicero, Aulus Gellius) is examined, for whom *humanitas* was the result of hard work on oneself and "cultural armor" against wild impulses. Special attention is paid to the combination of Roman cultivation with Greek political nature (Aristotle) and Stoic cosmopolitanism (Seneca, Marcus Aurelius), which allowed for the first time to speak of universal human rights and techniques for expanding empathy.

The next stage of evolution is associated with the Middle Ages and the Renaissance, when the focus shifted to constructing the "inner human". The author analyzes the ideas of Aurelius Augustine on the ordering of love and Boethius on the person as an individual substance of a rational nature. It is shown how the Renaissance (Pico della Mirandola, Erasmus) redefined the human as a free creator of their own nature, while simultaneously emphasizing the colossal responsibility that this freedom entails.

An important turn in the development of humanism is identified as the Modern era, when the protection of dignity was transferred from the plane of individual conscience to the sphere of objective institutions and law. The article details the Kantian imperative, which forbids the instrumentalization of the human being, and the political philosophy of Montesquieu, who proposed the separation of powers as a mechanism for overcoming fear.

Particular emphasis is placed on the crisis of classical humanism in the 20th century. By addressing the ideas of F. Nietzsche, S. Freud, M. Heidegger, and J.-P. Sartre, the author demonstrates the failure of an exclusively rational approach in the face of mass catastrophes, pointing to irrational motives and the danger of "bad faith".

In conclusion, the article substantiates the necessity of a transition from a reactive “humanism of compassion”, which acts post factum, to a proactive “humanism of preventing suffering”. The proposed concept synthesizes the best achievements of the past: the ancient culture of thought, the medieval discipline of conscience, and modern legal institutions, creating a unified security architecture for the protection of human dignity in the context of modern global risks.

Key words: humanism, evolution of values, *humanitas*, human dignity, prevention of suffering, history of philosophy, institutions, ethics of responsibility, anthropological crisis.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 305–313
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 305–313

УДК 101:167
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.35

ПОНЯТТЯ І ПРИНЦИП КРАСИ В НАУКОВОМУ ПІЗНАННІ

Світлана Шевчук
Поліський національний університет,
кафедра суспільних наук
бульвар Старий, 7, 10008, м. Житомир, Україна
https://orcid.org/0000-0002-3394-0977; ID-V-3901-2017

Краса – одне з важливих евристичних понять у науці (краса теорії, закону, концепції), яке найперше проявилось у фізиці. Під красою теорії розуміють встановлення неочікуваних зв'язків між різнорідними явищами, багатство і значимість висновків за мінімального числа правдоподібних припущень, дотепність аргументації тощо.

До поняття краси стосовно наукового пізнання свідомо і несвідомо звертались найвідоміші математики, астрономи, фізики з давніх часів – Піфагор, Арістотель, Евклід, Евдокс, Птолемей, Архімед, Ібн Сіна (Авіценна) та інші. Однак наукове філософське осмислення краси як методологічного принципу почалось досить пізно.

Поняття краси пов'язане з індивідуальними оцінками подій, в яких превалюють суб'єктивні аспекти, а поняття принципу краси стосується цілісної системи знань, і в ній, як у способі вираження активної діяльності, превалює об'єктивний зміст краси, що схоплює глибинну сутність буття.

Поняття краси та принцип краси найбільш яскраво проявились лише з появою некласичної теоретичної фізики XX ст. Одним з перших, хто почав розглядати «внутрішню досконалість» і красу фізичних теорій як критерій хороших теорій з позицій не психологічного, а раціонального, логічного обґрунтування, був А. Ейнштейн. Вчені почали помічати, що фізичні теорії підкоряються цілісній системі методологічних вимог, серед яких важливу роль відіграє принцип краси.

Принцип краси – це цілісна система взаємопов'язаних вимог. За допомогою виникаючого почуття краси, завдяки системі взаємозв'язків включно із соціально-культурними орієнтирами, формується художньо-цілісний образ сприйняття. Цей образ складає фундамент становлення поняття, наукової ідеї, гіпотези. Завдяки йому дослідник схоплює сутність події (до цього невідомої) і осягає її смисл. Виконання вимог принципу краси дозволяє логічно оформити смисл, що робить можливим включення його до побудови наукового знання.

Ключові слова: краса, принцип краси, наука, симетрія, простота, узгодженість, інваріантність, надіндивідуальний смисл, «внутрішня досконалість теорії».

Вступ. Ще з давніх часів у філософській думці прослідковується ідея єдності різних проявів духовного життя людства. На початку XX століття Микола Реріх наголошував на єдності різних відношень людини до світу: пізнавального, естетичного та етичного. Він говорив, що без виховання «культури духу» вчений не повинен братись до занять наукою. В іншому випадку після нас лишаться одні пустелі [1, с. 221].

У статті йтиметься про красу як поняття і принцип наукового пізнання, яка є одним із важливих аспектів творчого процесу в науці, пов'язаною з розвитком та функціонуванням емоційно-чуттєвої сфери людини. Поняття краси – одне із центральних понять науки естетики. Естетичне відношення пронизує всі сфери людського життя; не обминає воно і науку, що є невід'ємною частиною культури. Актуальність звернення до поняття краси, його місця і ролі у науковій творчості продиктоване тим, що цей феномен ще відносно недавно (йдеться про традиції класичної науки), ігнорувався, коли йшлось про наукове

© Шевчук С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

пізнання. Краса теорії, відкриття, образу, на які спирався вчений у своїй творчо-пошуковій діяльності, зазвичай лишались поза дужками, виключались з її контексту.

Недооцінка естетичного в науці бере свій початок з часів становлення та функціонування науки XVII–XVIII століття. В цей час з-поміж усіх здібностей людини на перший план висувається розум. Тривале ігнорування ролі емоцій та почуттів у пізнанні породжує технократичний стиль мислення, який, поширюючись, захоплює не лише природничі, але й гуманітарні науки та проникає у різні сфери суспільного буття. Суть технократизму як стилю мислення та світогляду – це «превалювання засобів над метою, мети над сенсом і загальнолюдськими цінностями, техніки над людиною та її цінностями. Для технократичного мислення не існує понять моральності, совісті, людського переживання і добропорядності: це могутній розум, що поглинає багатий спектр почуттів, фантазії, ліричних емоцій тощо» [2, с. 50].

Вважається, що технократичний стиль мислення, який згодом став своєрідним світоглядом, зародився саме у межах природничих наук, представники яких у вивченні об'єктів та процесів дійсності надають перевагу диференціальному підходу. Вчений, як пояснював П. Дірак, «прагне до дріб'язкової пунктуальності у спостереженні, вимірюванні, відрізняючись тим самим від інших учителів людини. Він демонструє майже шокуючу нечутливість до гуманних мотивів віри. Він не запитує, чи є те, що він бачить, істинним чи помилковим, прекрасним чи огидним, корисним чи непотрібним, зручним чи незручним. Він лише запитує, чи є те, що він виявив, чимось існуючим реально» [3, с. 127].

Видатні вчені не раз застерігали про небезпеку поширення технократизму, закликаючи повернути науку в лоно культури, з якого вона виділилась, про необхідність зближення «двох культур» (природничо-технічної та гуманітарної), науки загалом до інших форм та способів осягнення світу. Згадаємо відому тезу І. Пригожина: «Всі науки повинні стати гуманітарними». Ми розуміємо цю тезу так: якщо не зважати на етичні, естетичні та інші ціннісні аспекти функціонування науки в культурі та суспільстві, то вона може стати джерелом небезпеки для існування життя загалом.

Мета та завдання. Наша мета – розглянути поняття краси стосовно наукового пізнання, розрізнити поняття краси і поняття принципу краси в науковому пізнанні, визначити їхні функції на різних щаблях наукового дослідження і як один із «екстралогічних, неемпіричних критеріїв» наукової творчості [4; 5; 6]. Для реалізації мети спробуємо проаналізувати основні етапи становлення науки крізь призму їх наповненості естетичним змістом. Для обґрунтування місця та ролі краси (естетичного) у науковій творчості звертатимемось до думок та висловлювань на цю тему видатних відомих учених, яким вдалось піднятись над своєю вузько орієнтованою галуззю науки до філософських основ науки як такої. У цьому сенсі підґрунтям нашого дослідження є твори та листування фізиків і математиків (А. Ейнштейна, П. Дірака, В. Гейзенберга та ін.), а також філософів і мистецтвознавців, які у різний час цікавились цією проблемою (В.М. Волькенштейна, І.С. Добронравової, В.П. Зінченка, А.С. Карміна, Т. Куна, Е.А. Мамчура, Е.Л. Фейнберга, Л.В. Яценка та ін.).

Результати. Звертаючись до історії становлення та розвитку наукового пізнання, розглянутої крізь призму наповненості його естетичним змістом, можна помітити, що питання естетично нейтральної науки було актуальним не завжди. Так, в античності наукове та ціннісне (зокрема, естетичне) перебували в органічній єдності. Наукові та філософські уявлення ще не були розділеними. Жоден з філософів античності аж до Арістотеля не намагався якось підтверджувати чи обґрунтувати свої міркування. Платон описує в одному із своїх діалогів розчарування Сократа після ознайомлення з твором Анаксагора через те, що той «…описав Землю, Сонце, Місяць та зорі суто фізичними термінами, безвідносно

до того, що з них найкраще» [7, с. 23]. «Стародавній світ не умів спостерігати, досліджувати явище; отож його природознавство складалось із загальних поглядів, на подив правильних... Для нього наука була дилетантизмом, художньою потребою, а не жагучим прагненням істини… Не вивчати природу, а насолоджуватись поетичним її розумінням – ось чого хотіли стародавні греки» [7, с. 116]. Дослідник С. Вайнберг влучно зауважує, «що для розуміння давньогрецьких мислителів краще уявляти їх не фізиками, ученими чи навіть філософами, а поетами» [7, с. 25]. Поезія розумілась ними як мова для опису естетичного ефекту, а не для висловлення чіткої тези.

Таким чином, давньогрецькі філософи-науковці, дослідники природи, і не намагались свої роздуми про світ підтверджувати спостереженнями, обґрунтовувати, формувати чіткі висновки. В основі цих висновків лежала нерозривна тріада: «Істина – краса –добро».

Після тривалого середньовічного сну відбувалось відродження науки разом з художньою культурою. Ці два способи відтворення світу знову переплітаються. У своїх нотатках Леонардо да Вінчі фіксує перетікання понять краси та істини одне в одне.

Що ж розуміють під поняттям «краса» стосовно науки? Краса – одне з важливих евристичних понять у науці, яке найперше проявилось у фізиці, – краса теорії, закону, концепції. На перший погляд, йому притаманна велика доля суб'єктивності, разом з цим воно вкрай рідко викликає розбіжність в оцінках. Під красою теорії розуміють встановлення неочікуваних зв'язків між різнорідними явищами, багатство і значимість висновків за мінімального числа правдоподібних припущень, дотепність аргументації тощо. Красивий математичний прийом чи витончене міркування майже завжди допомагає вирішити поставлене завдання або можуть знайти застосування в майбутньому. Красиві теорії зазвичай плідні. Як стверджують авіаконструктори, красивий літак краще літає…

Як відомо, вищий продукт наукової творчості – наукова теорія. Будучи штучним духовним утворенням, сконструйованим за певними правилами та втіленим у предметі чи семіотичній системі, вона подібно до інших продуктів людської праці створюється також і «за законами краси». Наукове конструювання утримує у собі естетичне начало, про яке можуть свідчити:

1) досконалість форми, стрункість композиції наукового продукту, симетричність та гармонійність частин, витонченість концептуальної архітектоніки. Все це допомагає виявити новий зміст, відчути наближення істини; 2) художньо цілісні, надзвичайно ємкі та виразні образи, які стають композиційно-смисловим ядром наукової теорії (наприклад, політ світлового променя у А. Ейнштейна, гармонія доповнюваних образів частинки та хвилі у Н. Бора, розгалужене «дерево життя» у Ч. Дарвіна тощо); 3) естетичний аспект проявляється у разі зображення природи крізь призму цінностей, домінуючих у певному культурному та науковому контекстах; 4) у разі об'єктивації наукової ідеї використовуються чуттєві засоби візуалізації, вибір їх символічних форм також підпадає під регуляцію відчуття краси. Отже, дійсно творча теорія, талановита наукова робота мають відповідати не лише пізнавальним, але й естетичним вимогам, вони мають створюватись, окрім усього, і за законами краси.

Поняття краси та принцип краси найбільш яскраво проявились у свідомості дослідників лише з появою некласичної теоретичної фізики XX ст. Одним з перших, хто почав розглядати «внутрішню досконалість» і красу фізичних теорій як критерій хороших теорій з позицій не психологічного, а раціонального, логічного обґрунтування, був А. Ейнштейн [8]. Після створення ним теорій відносності (спеціальної та загальної) на категорії досконалості і краси стали дивитись дещо по-іншому. Вчені почали помічати, що фізичні теорії підкоряються цілісній системі методологічних вимог, серед яких важливу роль відіграє принцип краси. Спробуємо коротко проаналізувати його природу.

До принципу краси свідомо і несвідомо зверталисьь найвідоміші математики, астрономи, фізики з давніх часів – Піфагор, Арістотель, Евклід, Евдокс, Птолемей, Архімед, Ібн Сіна (Авіценна) та інші. Однак наукове філософське осмислення принципу краси почалось досить пізно (тому до цього часу він вважається «претендентом» на статус методологічного принципу). Принцип краси до початку XX ст. існував переважно як інтуїтивно очевидний компонент культури, до якого звертаються математики і природознавці у своїй конкретно-науковій діяльності. Практика розвитку наукового знання спонукає дослідників звернутись до глибшого аналізу проблеми взаємовідношення науки та естетичних критеріїв – краси і принципу краси. У зв'язку із вирішенням цілої низки проблем у математиці та фізиці, починаючи з другої половини XIX ст. і особливо у XX ст., зростає інтерес до аналізу ролі краси і принципу краси в русі і зростанні наукового знання. Праці А. Пуанкаре, П. Дірака, А. Ейнштейна, Г. Вейля, В. Гейзенберга, А.Б. Мигдала та інших математиків і фізиків звернули увагу на роль краси та принципу краси в науковій творчості, створенні наукової гіпотези, теорії, а також на їх незвичне значення у відборі та порівнянні наукових теорій.

Ейнштейн після глибоких роздумів доходить висновку про наявність всезагального формального принципу – принципу краси, який він виразив поняттям «внутрішня досконалість теорії». Очевидно, що він був добре знайомий з концепцією А. Пуанкаре, який звертав увагу на роль естетичних почуттів і краси у відкритті математичних ідей, а також із концепцією Е. Маха, який наполягав на принципі економії мислення, простоти. Однак Ейнштейн намагався відійти від суто психологічного розуміння простоти, досконалості, і дати їм логіко-раціональне пояснення.

Створюючи спеціальну та загальну теорії відносності, він розробляє два критерії хорошої теорії: «зовнішнє виправдання» і «внутрішня досконалість». Перший критерій (очевидний): теорія не повинна суперечити досвідним даним. У другому критерії йдеться не про відношення до досвідного матеріалу, а про підвалини самої теорії (основні поняття і відношення між ними) – вони мають бути «природними» і «логічно простими». Цей критерій відігравав велику роль у виборі між теоріями та під час їх оцінки. Йдеться про своєрідне зважування і порівняння непорівнянних якостей. Далі із двох теорій з однаково простими основними положеннями слід надати перевагу тій, яка утримує найбільш чітко визначені твердження [9].

Другий критерій можна коротко охарактеризувати як критерій «внутрішньої досконалості» теорії, тоді як перший стосується її зовнішнього виправдання.

У своїх гносеологічних установках Ейнштейн відійшов від психологічного розуміння естетичних категорій «досконалості» і «краси» – став одним із перших, хто проаналізував їх з раціональних позицій, визначивши критерій «внутрішньої досконалості» теорії як необхідний логіко-гносеологічний критерій наукового знання.

Ця лінія знайшла продовження у працях П. Дірака, А.Б. Мигдала, В. Гейзенберга. Працюючи над створенням квантової механіки, Гейзенберг звертається не тільки до принципів спостережуваності та відповідності, але й до принципу краси. Намагаючись зрозуміти природу естетичних уявлень математичних знань, учений пише статтю «Значення краси в точних науках». Однак, незважаючи на використання поняття принципу краси, він його не аналізує як методологічний регулятив, найчастіше ототожнюючи поняття краси і принцип краси. І все ж його міркування цікаві вже тим, що слідом за Ейнштейном він розглядає поняття краси не в психологічному аспекті, а намагається зрозуміти, які раціональні умови сприяють появі красивих формул і досконалих математичних теорій.

Задля цього Гейзенберг досить ретельно аналізує історію становлення цієї естетичної категорії, фіксуючи, що «Вже в Античності існувало дві дефініції краси, певною мірою

протилежні одна одній. Контроверза між цими дефініціями відіграла велику роль, особливо в епоху Ренесансу. Одна визначила красу як правильне узгодження частин одна з одною і з цілим. Друга, започаткована Плотіном, взагалі обійшлась без згадування частин і називає красою вічне сяяння «Єдиного», що просвічується в матеріальному явищі» [9, с. 231].

Пізнання у неоплатонічній традиції – це осягнення співрозмірності, повної гармонії та злагодженості частин і цілого, ритму, простоти і природності взаємозв'язків. Краса встановлює співпричетність буття суб'єкта буттю досліджуваного об'єкта, єдності світу, гармонії із Всесвітом.

Таким чином, за Плотіном, краса – це не тільки суб'єктивна оцінка; у ній є щось всезагальне, що має онтологічний характер. Це всезагальне пов'язане з об'єктивно-сутнісним, істинним. Завдяки цьому ми можемо виділити у Плотіна, окрім поняття краси, ще й ідею об'єктивного, онтологічного її значення. Спираючись на це розрізнення, ми можемо сформулювати принцип краси, котрий пов'язує її не з естетичною оцінкою окремих спостережуваних об'єктів і подій, а належить цілісній системі знань, що претендують на статус наукових істин.

Поняття краси пов'язане з індивідуальними оцінками подій, в яких превалюють суб'єктивні аспекти, а поняття принципу краси стосується цілісної системи знань, і в ній, як у способі вираження активної діяльності, превалює об'єктивний зміст краси, що схоплює глибинну сутність буття.

Неоплатонічна традиція пов'язування краси, математики і пізнання отримала нове життя в епоху Відродження. Вона стала одним із джерел популярної ідеї про те, що «Книга природи написана мовою математики» (Г. Галілей).

Однак класична наука зрештою забула про це своє джерело. Уявлення про реальність, в якій присутні краса і розум, протягом XVIII–XIX ст. поступово втратили права громадянства в науці.

Тим то і важливе звернення до краси як ознаки правильної наукової теорії, котре ми зустрічаємо у творців наукової революції XX ст.

Як зауважував Е Вігнер: «Пояснення – це встановлення кількох простих принципів, які описують властивість того, що належить пояснити» [10, с. 241]. Спираючись на це формулювання, спробуємо розкрити принцип краси за допомогою чотирьох більш простих принципів: вимоги наднндивідуального сенсу, інваріантності (симетрія як частковий випадок), узгодженості (системності) і простоти.

Багато передових учених усвідомлювали, що в науковій теорії, яка вибудовується і функціонує, присутній естетичний сенс. Наприклад, П. Дірак стверджував: «Я відчуваю, що теорія, якщо вона правильна, повинна бути красивою (beautiful), позаяк ми керуємось принципом краси, коли встановлюємо фундаментальні закони. Так, у дослідженнях, що спираються на математику, ми часто керуємось вимогою математичної краси. Якщо рівняння фізики некрасиві з математичної точки зору, то це означає, що вони недосконалі і що теорія збиткова і потребує покращення. Бувають випадки, коли математичній красі має надаватись перевага (у всякому випадку тимчасово) перед узгодженням з експериментом. Видається так, ніби Бог створив Всесвіт на основі прекрасної математики, і ми визнали розумним положення, що основні ідеї повинні виражатись термінами прекрасної математики» [3, с. 198].

А. Ейнштейн, намагаючись розкрити природу аксіом та фундаментальних принципів, писав, що вчений, мислитель або художник для того, щоб сховатися від хаосу світу, утвореного досвідом, створює «спрощений і ясний образ цього світу», розміщуючи в ньому «центр тяжіння свого емоційного життя» [11].

Можна уявити собі таку модель становлення логічного поняття як процесу: спочатку створюється художній образ, з'являється система взаємин, «пучок зв'язків», котрі можуть за певної фільтрації підвести до формулювання наукової ідеї, гіпотези, логічного поняття. Процес формування і виникнення нових ідей та гіпотез викликає у дослідника почуття величезного задоволення, свободи, відчуття нападу енергії та сил, стан вольового піднесення.

Однак виникаючі гіпотези можуть лише видатись красивими та такими, що відображують сутність досліджуваних об'єктів. Щоб цього не сталось дослідник має керуватись методологічним принципом краси, який озброює його засобами та прийомами перевірки.

Принцип краси як система способів і методів діяльності утримує у собі, як мінімум, чотири вимоги:

1. Включення ідеї в таку систему знань, яка має наділндивідуальний сенс, є природною та спирається на наукову традицію.
2. Система знань, в яку включається ідея чи гіпотеза, повинна задовольняти вимогу стійкості, інваріантності.
3. Узгодженість з цілісною системою знань, в яку включається створена ідея.
4. Красива ідея, що претендує бути істинною, повинна входити у систему, яка задовольняє вимогу простоти, тобто є здатною пояснювати за допомогою малих засобів велику кількість фактів.

Принцип краси є цілісною системою вимог, які взаємопов'язані та взаємопроникають одна в одну.

Якщо за допомогою відчуття краси дослідник схоплює сутність події (до цього невідомої), то шляхом виконання вимог принципу краси відбувається організація і побудова логічної форми виразу смислового змісту і переведення його через систему вимог цього принципу на рівень достовірного знання, рівень науки, об'єктивної істинності. Починається практичне структурування, логічне формування смислу нового закону природи, що управляє перебігом цих явищ, подій, відображуючи на теоретичному рівні знання процеси, що відбуваються реально. На відміну від інших методологічних принципів, він висуває унікальну вимогу – необхідність побудови, функціонування і порівняння наукового знання шляхом виконання вимоги створення і присутності наділндивідуального смислу, який є тут системотворчим.

Вимога **наділндивідуального смислу** принципу краси визначає головну специфіку цього принципу. Без нього принцип краси не може існувати, оскільки він є науковим принципом, а не фіксацією суб'єктивного естетичного переживання. Відштовхуючись від таких переживань, дослідник рухається в поле прийнятих науковим співтовариством проблем, аргументів, теорій, експериментальних результатів.

Окрім виконання вимоги створення і присутності в науковій теорії наділндивідуального сенсу, принцип краси включає вимогу **інваріантності**. Поняття гармонії, досконалості, краси повинні бути пов'язані з переходом від потворних, хаотичних станів до стійких, художньо-образних станів, що мають інваріантні, стійкі характеристики. К. Поппер зауважував, що досвід – це активна діяльність організму, активні пошуки регулярності, або інваріантів.

У процесі пізнання людська діяльність вибирає серед безкінечного набору посталих перед суб'єктом актуальних ознак об'єкта чи події тільки обмежений підклас ознак, які мають стійкий, узгоджений і найпростіший характер. У ході цієї діяльності людина, перебираючи різнорідні ознаки, складає їх у пучки відносин. Результатом цих складних взаємин, співставлень, порівнянь стає цілісний образ. Перший етап формування стійкого образу носить

художньо-образний характер, який супроводжується почуттям краси. Рефлексивне усвідомлення його суб'єктом пов'язують з поняттям краси. Інваріантність, як незмінна характеристика деяких суттєвих для системи відносин за її певних перетворень, повинна бути пов'язаною з розкриттям стійкого стану, що виражає красу. Більшість дослідників під інваріантом розуміють величину, яка залишається незмінною за тих чи інших перетворень, змін.

Однією із найважливіших форм інваріантності є **симетрія**, завдяки якій інваріантність досягає якісно нового рівня; стає можливим вираження її мовою математики і у суворішій логічній формі. Ідея симетрії вважається однією із найбільш глибоких та плідних у природознавстві. Зародившись ще у стародавньому світі як учення про співмірність та пропорції, вона була присутня майже у всіх натурфілософських теоріях Античності і Середньовіччя. Подальші дослідження у математиці та фізиці дозволили перевести вимогу інваріантності у самостійну галузь фізики, а згодом і всього наукового знання як філософсько-методологічного принципу наукового пізнання, який займає проміжне положення між філософськими і конкретно-науковими принципами.

Наступна вимога до побудови, функціонування наукового знання, зокрема наукової теорії, яку висуває принцип краси, – вимога **узгодженості**. В. Гейзенберг визначав красу «як правильне узгодження частин між собою та з цілим…» [9, с. 290]. Ідея узгодженості частин одна з одною та з цілим пов'язана з пошуком можливості пізнавати взаємозв'язки, риси і ознаки спорідненості елементів у цілісній системі відносин.

Проблема істинності знань тісно пов'язана з необхідністю побудови узгоджених, несуперечливих знань, які потім перевіряються на відповідність дійсності. Нова теорія, що вибудовується, формується, спираючись на узгоджені ідеї, як всередині її, так і з іншими вже наявними теоріями.

Методологічний принцип краси включає у себе і виконання вимоги **простоти**. Вперше на методологічний рівень вимогу простоти як умову формування і функціонування істинного знання вивів У. Оккам – англійський філософ, представник пізнього номіналізму, який висунув проти схоластичного реалізму положення, що у сучасній інтерпретації отримало назву «лезо Оккама» або принципу бережливості, а саме: «Сутності не слід множити понад необхідність». У сучасних трактовках ця теза може бути представлена так: «даремно використовувати багато засобів там, де можна скористатись меншою їх кількістю».

Методологічна ефективність принципу простоти наочно проявилась лише на початку Нового часу. Вимога простоти вченим видавалась очевидною і вони свідомо її використовували у свої науковій діяльності. Лише із середини XIX століття стало зрозумілим, що сенс поняття простоти неоднозначний і потребує спеціального аналізу, тобто цей принцип має важливий методологічний характер у системі побудови, функціонування та порівняння як наукового, так і ненаукового знання загалом і наукових теорій зокрема.

А. Ейнштейн у 1916 р., будучи ознайомленим з ідеями Е. Маха, закликав до економності та простоти. Він наголошував, що метою побудови хорошої теоретичної системи є «використання логічно незалежних елементів (основних понять і аксіом)». «Основною метою всіх теорій є створення елементів, котрі, наскільки це можливо, повинні бути простими і нечисленними» [12].

А. Ейнштейн пов'язував виконання вимоги логічної простоти з внутрішньою досконалістю теорії. Він писав: «…ідеться не про відношення до досвідного матеріалу, а про підвалини самої теорії, про те, що можна було б коротко, хоча і не зовсім ясно, назвати «природністю» або «логічною простотою» передумов (основних понять і основних співвідношень між ними). Цей критерій, точне формулювання якого є нелегким, завжди відігравав велику роль у виборі між теоріями і при їх оцінці» [12].

Отже, вимога логічної простоти розглядається як одна із важливих у побудові, функціонуванні та існуванні критерію «внутрішньої досконалості теорії». При цьому гносеологічна вимога простоти носить не суб'єктивний, а онтологічний характер.

Висновок. Таким чином, відштовхуючись від ідеї про те, що наука є невід'ємною частиною культури і в ній переплітаються різні відношення людини до світу, можна констатувати, що поняття краси не є чужим для наукового пізнання.

Про красу наукового продукту (конструювання) можуть свідчити досконаліть форми, стрункість композиції, симетричність та гармонійність частин, витонченість концептуальної архітектоніки, художньо цілісні та виразні образи, чуттєві засоби візуалізації тощо.

Відчуття краси сприяє інтуїтивному знаходженню правильного шляху до істини; вона може виконувати роль евристичного принципу, стимулювати пошук більш досконалого наукового продукту, а естетичне задоволення та захоплення гармонією світу допомагає вченому налаштуватись на успіх його творчого пошуку.

У статті зроблено спробу розрізнити поняття краси, в якому превалюють індивідуальні оцінки та суб'єктивний аспект і поняття «принципу краси» як необхідного логіко-гносеологічного критерію наукового знання. Зміст принципу краси розкрито за допомогою чотирьох вимог, а саме констатації надіндивідуального сенсу, інваріантності, узгодженості з цілісною системою знань та простоти.

Список використаної літератури

1. Реріх М.К. Шамбала. Київ : Малахітова скрижаль, 1998. 400 с.
2. Шевчук С.Ф. Технократичне мислення і філософська культура. *Освітні стратегії розвитку духовної та світоглядної культури особистості громадянського суспільства* : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Дніпро, 20 квітня 2017 р. С. 49–51.
3. Dirac P.A.M. Directions in physics : lectures delivered during a visit to Australia and New Zealand August/September 1975. Nev York : Wiley, 1978. P. 304.
4. Shevchuk S.F. The problem of criteria of science in the historical-philosophical dimension. *Philosophy of science in the historical-philosophical dimension* : Scientific monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2025. 384 p. P. 357–374. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/588.
5. Шевчук С.Ф. Проблема естетичного критерію у науковій творчості. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. Вип. 1, 2022. Видавн. дім «Гельветика». Одеса, 2022. С. 4–10.
6. Шевчук С.Ф. Точне і неточне у науковому пізнанні. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. Вип. 46. Львів : Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 210–216. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/uk/2023-46.
7. Вайнберг С. Пояснюючи світ. Історія сучасної науки / пер. з англ. Я. Лебеденка. Харків : КСД, 2019. 352 с.
8. Шевчук С.Ф. Раціональне та інтуїтивне у поглядах на наукову творчість А. Ейнштейна. *Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 25–26 лютого. 2022 р.). Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2022. С. 16–20.
9. Heisenberg W. Die Bedentung des Schonen in der exakten Naturwissenschaft. *Schritte uber Grenten*. Munchen, 1973. P. 288–305.
10. Wigner E.P. Symmetries and Reflections. *Scientific Essays of Indiana University press*. Bloomington–London, 1970. P. 315.
11. Айзексон Волтер. Ейнштейн. Життя і всесвіт генія / Пер. М. Климчук. Київ : Наш формат, 2019. 528 с.
12. Einstein Albert. Lettres a Maurice Solovine. Paris : Gothier-Villars, 1956.

THE CONCEPT AND PRINCIPLE OF BEAUTY IN SCIENTIFIC KNOWLEDGE

Svitlana Shevchuk
Polissia National University
Departament of Social Sciences
Staryi blvd, 7, 10008, Zhytomyr, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-3394-0977; ID-V-3901-2017

Beauty is one of the important heuristic concepts in science (the beauty of a theory, law, or concept), which first manifested itself in physics. The beauty of a theory is understood as the establishment of unexpected connections between heterogeneous phenomena, the richness and significance of conclusions with a minimal number of plausible assumptions, the ingenuity of argumentation, and the like.

The concept of beauty in relation to scientific cognition has been consciously and unconsciously addressed by the most renowned mathematicians, astronomers, and physicists since ancient times – Pythagoras, Aristotle, Euclid, Eudoxus, Ptolemy, Archimedes, Ibn Sina (Avicenna), and others. However, the scientific and philosophical comprehension of beauty as a methodological principle began relatively late.

The concept of beauty is associated with individual evaluations of events, in which subjective aspects prevail, whereas the concept of the principle of beauty pertains to an integral system of knowledge, within which, as a mode of expressing active activity, the objective content of beauty predominates, capturing the deep essence of being.

The concept of beauty and the principle of beauty manifested themselves most vividly only with the emergence of non-classical theoretical physics of the twentieth century. One of the first to consider the "inner perfection" and beauty of physical theories as criteria of good theories from the standpoint of rational and logical justification rather than psychological considerations was A. Einstein. Scientists began to observe that physical theories obey an integral system of methodological requirements, among which the principle of beauty plays an important role.

The principle of beauty is an integral system of interrelated requirements. Through the emerging sense of beauty, owing to a system of interconnections including socio-cultural orientations, an artistically integral image of perception is formed. This image constitutes the foundation for the formation of a concept, a scientific idea, or a hypothesis. Through it, the researcher grasps the essence of an event (previously unknown) and comprehends its meaning. Fulfillment of the requirements of the principle of beauty makes it possible to logically structure meaning, which enables its inclusion in the construction of scientific knowledge.

Key words: beauty, principle of beauty, science, symmetry, simplicity, coherence, invariance, supra-individual meaning, "inner perfection of theory".

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 314–322
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 314–322

UDC 130.2:004.738
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.36

DIGITAL PANOPTICON AS A SPACE OF SELF-PRESENTATION IN CONDITIONS OF NETWORK ADDICTION

Svitlana Shyroka
National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute",
Department of Philosophy and Social Sciences
Vadyma Manka Str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-2790-5902

Heorhii Piven
National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute",
Department of Philosophy and Social Sciences
Vadyma Manka Str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0007-6943-4914

The article offers a philosophical examination of the phenomenon of the digital panopticon as a specific form of contemporary power that transforms structures of subjectivity, speech, and social interaction within digital culture. Drawing on the conceptual legacy of Jeremy Bentham, Michel Foucault, and the normative ethics of Immanuel Kant, the analysis addresses the ways in which the logic of panoptic surveillance undergoes a radical transformation in the digital environment, losing spatial localization and institutional determinacy while acquiring an all-encompassing and diffuse character.

The focus is placed on the impact of digital control on practices of self-observation, self-presentation, and communication. It is shown that digital visibility functions as an ontological condition of social existence, in which participation in shared space increasingly depends on continuous self-display. Under these conditions, the phenomenon of "voluntary digital confinement" emerges, whereby the subject internalizes the demand for visibility and accessibility, perceiving them as necessary conditions of recognition and belonging.

Special attention is given to the transformation of speech under the conditions of the digital panopticon. The analysis demonstrates how permanent visibility and the awareness of potential observation affect the character of communication, contributing to the development of self-censorship and the standardization of expressions. Digital discourse appears as a space of performative self-regulation, in which individual positions are adjusted in accordance with implicit norms of acceptability and the expectations of network culture.

The digital panopticon is interpreted as a challenge to moral autonomy and human dignity, insofar as orientation toward the imagined gaze of the Other gradually displaces the center of practical reason from the internal moral law to external structures of evaluation. It is concluded that philosophical reflection on digital control constitutes a necessary precondition for a critical engagement with digital reality and for the preservation of the humanistic foundations of contemporary culture.

Key words: digital panopticon, social control, visibility, communication, self-censorship, autonomy, subjectivity, digital culture.

The relevance of this study is determined by profound transformations of social control under conditions of digitalization, in which surveillance acquires a networked, decentralized, and permanent character and becomes integrated into everyday communicative practices. Digital media and platforms form an environment of constant visibility in which self-presentation

© Shyroka S., Piven H., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

becomes a necessary condition of social presence and participation in networked communities. Under these conditions, control is realized through internal mechanisms of self-regulation that affect speech, behavior, and modes of constructing one's self-image. Despite a substantial body of research devoted to the technical, social, and legal aspects of digital surveillance, philosophical reflection on the normative foundations of self-presentation within the context of the digital panopticon requires further development. This necessitates an analysis of digital control as a form of power that directly affects the autonomy, dignity, and moral responsibility of the contemporary subject.

In contemporary social-philosophical and ethical thought, the problem of digital control and surveillance occupies a central position. Digital networks are considered as environments that combine practices of external control with mechanisms of internal self-regulation. Research on the problem of social identity demonstrates that the system and principles of its formation possess a complex topological structure that changes under the influence of active social space. In particular, A. Artemenko substantiates the concept of "topos" as an attribute of the networked organization of social relations, which makes it possible to analyze dynamic interrelations between actors and actants and to model processes of self-presentation under conditions of permanent networked visibility [1, p. 34]. The topological approach allows digital networks to be conceptualized as specific social configurations within which the individual realizes the right to construct a self-image, maintains reputation, and regulates the publicity of personal actions.

Special attention in contemporary research is devoted to the role of media and digital communication in the reproduction and legitimation of surveillance practices. The study by I. Kovalenko, Y. Meliakova, and E. Kalnytskyi demonstrates that digital media actively participate in the formation of regimes of visibility, social sorting, and the management of mobility in networked society, creating conditions for constant observation and symbolic evaluation of social actions [3, p. 45]. Scholars emphasize that surveillance practices under conditions of digitalization extend beyond classical disciplinary models and are transformed into complex networked regimes of governing behavior, communication, and mobility. Within this framework, the evolution of the panoptic model from institutionally localized forms of surveillance to post-panoptic regimes of control, including the society of control, the synopticon, and the banopticon, has been analyzed. The role of digital media in shaping contemporary practices of surveillance and datafication, as well as their influence on the organization of the cultural and communicative space of contemporary society, has been demonstrated [4, p. 221].

An important direction of research involves the ethical and philosophical-legal analysis of digital surveillance. K. Macnish provides a systematic examination of moral and legal issues related to state and corporate monitoring, digital data collection, and technologies of automated control. The author highlights questions concerning the limits of privacy, security, and justice under conditions of expanding surveillance technologies and shows that digital control has become a structural element of contemporary information society [2, p. 86].

A related field of inquiry concerns the phenomenon of the "right to disconnect" as a philosophical and legal response to post-panoptic forms of labor organization. In the work by S. Gutsu, it is shown that digital communications ensure the permanent availability of workers, contribute to the blurring of boundaries between working and private time, and reinforce institutional mechanisms of continuous control within networked society [5, p. 88].

Thus, the problem of digital surveillance and its impact on social practices, media communication, and self-presentation has been conceptually articulated and is actively studied. At the same time, the relevance of the present research is determined by the need for further philosophical analysis of the internal mechanisms of self-control and self-regulation that emerge

under the conditions of the digital panopticon and directly affect the normative foundations of self-presentation of the contemporary subject.

The aim of this article is to provide a philosophical analysis of the digital panopticon as a contemporary form of power in the era of networked dependence and to identify the transformations of subjectivity that arise from the combination of permanent visibility, self-control, and the fear of social exclusion. In order to achieve this aim, the article undertakes a conceptual rethinking of the classical panoptic model within the context of digital culture, examines the mechanisms through which surveillance is internalized and their influence on modes of self-expression, and outlines the normative tension between personal authenticity and the performative logic of the networked environment.

The idea of control over the human being has deep philosophical roots, which makes it possible to interpret contemporary digital surveillance not as a contingent product of technological development, but as a subsequent stage in the long-term transformation of forms of power [6, p. 549]. One of the key conceptual sources for such an interpretation is the panopticon project proposed by Jeremy Bentham in the eighteenth century. Initially conceived as a rational architectural model of a prison, the panopticon also proved to be a powerful metaphor of power that operates not through direct coercion but through the very possibility of constant observation. Its effectiveness was grounded in a specific psychological mechanism: prisoners could not know whether they were being observed at a given moment, yet they were compelled to behave as if surveillance were continuous. It was precisely this uncertainty that transformed external control into internal self-control.

In the twentieth century, Michel Foucault developed the panoptic idea within his concept of disciplinary society, interpreting the panopticon no longer as a discrete institution but as a universal principle of the organization of social space. According to Foucault, the logic of panoptic surveillance permeates diverse social practices and institutions, shaping a specific type of power, namely disciplinary power, which operates not through overt repression but through the gradual internalization of norms and rules [7, p. 36]. Within this model, the subject begins to regulate their own behavior by relating it to the anticipated gaze of the Other. In the digital era, this mechanism undergoes further expansion: algorithms, platforms, and monitoring systems appear as a new "panoptic tower", deprived of material form yet capable of generating a persistent sense of uninterrupted visibility. The digital environment thus intensifies tendencies toward self-observation and self-discipline, transforming control into an immanent component of the subject's everyday experience.

In contemporary social and organizational practices, the classical image of the panopticon undergoes a significant transformation. The discussion no longer concerns a rigidly hierarchical model of disciplinary surveillance, but rather multiple, decentralized forms of observation that are described in scholarly literature as the "neopanopticon", the "post-panopticon" [3, p. 48], the "digital" or even the "portable panopticon" [8, p. 207]. These concepts register a shift from direct control to more subtle mechanisms of power that operate through involvement, participation, and the symbolic integration of the subject into social space. In such systems, visibility is no longer imposed exclusively from outside, but gradually becomes a desired and even necessary condition of social existence.

A defining feature of these new forms of panoptic organization is their appeal to notions of community, trust, and emotional proximity. Social structures that declare horizontality and collectivity encourage individuals to conceive of themselves as part of a "team" or a "community" often employing the metaphor of a "family" [9; 10]. Within this discourse, loyalty, openness, and constant presence acquire the status of morally approved qualities, while distance or silence may

be perceived as signs of alienation. Visibility ensured by digital means of communication thus begins to perform not only a function of control, but also a function of symbolic recognition, shaping a sense of identity and belonging to a particular collective whole.

Within this logic, the panoptic principle undergoes a fundamental inversion. Unlike the classical disciplinary panopticon described by Foucault, in which individuals were spatially isolated and deprived of direct interaction, the digital panopticon is grounded in intensive communication and continuous self-presentation. Subjects not only refrain from avoiding visibility but actively seek it, striving to confirm their involvement and significance within shared space [11, p. 56]. Consequently, control is increasingly exercised not through silence and enclosure, but through excessive openness and voluntary self-disclosure. Digital visibility becomes a form of symbolic capital, and the aspiration to be noticed emerges as a key factor of self-discipline.

Within the transformed space of the digital panopticon, a phenomenon may be identified that can be described as a form of "voluntary digital confinement". Its paradox lies in the fact that the subject not only does not resist constant visibility but often actively reproduces and sustains it. This form of subordination does not rest solely on external coercion; it is rooted in deeper existential structures of human existence associated with the need for recognition, belonging, and the affirmation of one's own significance. In the digital environment, to be visible means to be present within the symbolic space of the community, whereas invisibility is increasingly perceived as a form of social non-being [12, p. 699].

In this context, fear emerges not as a direct reaction to sanctions, but as a fundamental experience of possible exclusion from the horizon of shared meaning. Invisibility here signifies more than the absence of attention; it entails the loss of a symbolic connection with the Other, which places the very identity of the subject at risk. Digital visibility, by contrast, acquires the status of an existential guarantee: through constant presence, responsiveness, participation, and self-presentation, the individual affirms themselves as part of a collective space. For this reason, the aspiration to visibility often assumes the character of an almost ontological necessity rather than a rational choice, functioning as a way of preserving the sense of one's own existence in a world increasingly organized through digital forms of interaction.

Under these conditions, panoptic control operates not as external surveillance but as an internally accepted norm of being. The subject assumes the obligation to remain accessible, present, and recognizable, internalizing the anticipated gaze of the Other. Continuous digital presence becomes a practice of self-affirmation and, at the same time, a form of self-discipline that progressively narrows the space for spontaneity and silence. Within this configuration, freedom is no longer opposed to control but coexists with it in a tense and contradictory unity: the subject freely chooses what is structurally given as necessary. This constitutes the key feature of the digital panopticon, which holds the individual not behind the bars of coercion, but within a field of voluntarily sustained visibility.

The constant presence of a gaze, whether real or imagined, significantly alters the very structure of utterance in digital space. Awareness of potential observation compels the subject to align their words in advance with a horizon of possible interpretations, expectations, and reactions. In such an environment, speech ceases to function as an immediate expression of thought and increasingly takes the form of a calibrated practice aimed at minimizing risks. Self-censorship in this sense is neither an exceptional nor a marginal strategy, but appears as a structural element of digital communication, inseparable from the logic of panoptic visibility.

This process should be understood not merely as a restriction of freedom of expression, but as a deeper transformation of the discursive field itself. The subject finds themselves in

a condition of constant balancing between the aspiration to authentic self-expression and the need to conform to the implicit norms of the community shaped by visibility and evaluation. Utterance becomes a performative act in which each word functions as an element of a constructed image intended to confirm belonging, loyalty, or the perceived safety of the speaker. Under such conditions, speech increasingly ceases to serve as a space of open meaning-making and more frequently becomes an instrument of self-regulation and self-preservation.

Paradoxically, the digital environment, which proclaims openness and a plurality of voices, simultaneously generates a tendency toward the unification of utterances. Fear of being misunderstood, misinterpreted, or symbolically excluded encourages the avoidance of controversial topics and radical positions. As a result, a specific digital discourse is formed in which the diversity of opinions is suppressed not through direct prohibition, but through preventive self-control. It is precisely this mechanism that constitutes one of the most significant features of the contemporary panoptic effect: power operates not through silence imposed from the outside, but through the internal limitation of what is possible.

Within this configuration, performativity turns into a strategy of survival. The subject learns to speak in a way that allows them to remain visible while not appearing excessively different; to be present within the discourse without transgressing its implicit boundaries. Digital identity thus emerges as a carefully regulated project in which each utterance functions as part of a broader strategy of self-presentation. As a consequence, the foundations of open dialogue as a space of risk, disagreement, and the generation of new meaning are undermined. The digital panopticon, while preserving an external multiplicity of voices, effectively narrows the field of possible speech, transforming freedom of expression into a conditional and constrained practice.

From the perspective of classical philosophical ethics, the situation of the digital panopticon appears particularly problematic in light of the Kantian understanding of autonomy. For Immanuel Kant, autonomy denotes the capacity of a rational subject to act in accordance with laws that they give to themselves on the basis of practical reason. It is not an empirical freedom to choose among alternatives, but a normative capacity to be the source of one's own moral action. For this reason, autonomy in the Kantian tradition is inseparable from human dignity, which derives from the individual's status as an end in itself rather than as a means to external purposes.

In this context, digital control reveals a deep ethical tension. The panoptic logic permeating the digital environment creates conditions in which the subject's behavior is increasingly determined by the anticipated gaze of the Other rather than by autonomous moral judgment. Even in the absence of direct coercion, the subject orients themselves toward expected reactions, ratings, evaluations, and symbolic sanctions, which gradually displaces the center of moral reflection from the internal law of reason to external structures of visibility. In such a situation, autonomy does not disappear abruptly, but is progressively eroded, transforming into a formal capacity to choose within already predefined frameworks [13, p. 281].

Kant's categorical imperative, which requires treating every person as an end and never merely as a means, provides a critical standpoint from which to assess this transformation. The digital panopticon, oriented toward prediction, optimization, and the management of behavior, tends to reduce the subject to a functional element within a broader system. Human action is no longer considered within the horizon of moral responsibility, but rather as a set of reactions that can be anticipated, adjusted, or directed. Under such conditions, the individual risks losing the status of a moral author of their own actions, becoming instead a carrier of behavioral patterns subject to continual correction.

Thus, Kantian ethics makes it possible to reveal a non-obvious dimension of digital control: its capacity to undermine the very foundations of moral subjectivity. What is at stake is not merely the restriction of external freedom, but the transformation of the inner space of practical reason in which responsible decision-making is constituted. In this sense, the digital panopticon poses a challenge not only to particular practices of interaction, but also to fundamental conceptions of human dignity, autonomy, and moral self-legislation.

The philosophical trajectory extending from Bentham's project through Foucault's analytics of power to Kant's normative ethics enables a comprehensive understanding of digital control as a specific form of contemporary social being. From this perspective, the digital panopticon appears not simply as a set of technical instruments or organizational practices, but as a deep structural condition that shapes the way human beings understand themselves in the world. It produces a particular type of subjectivity for which visibility, evaluability, and constant presence become the basic conditions of social existence.

Whereas in the classical panopticon control was spatially localized and clearly tied to institutions, in the digital environment it acquires a diffuse character. Surveillance no longer has a single center; the gaze becomes multiple and simultaneously anonymous. It is precisely this decentralization that intensifies the panoptic effect: the subject cannot identify the source of observation and is therefore compelled to continually relate their behavior to an imagined horizon of evaluation. As a result, control becomes immanent to the very process of social interaction rather than an external intervention imposed upon it.

In anthropological terms, this entails a shift in emphasis from action to self-observation, from being to representation. The individual increasingly experiences themselves not as an autonomous agent, but as an object of a potential gaze that must be properly presented and inscribed within existing symbolic schemes. This transformation affects not only behavior, but also inner experience: silence, distance, and ambiguity lose their legitimacy, giving way to the demand for the constant demonstration of presence. In this sense, the digital panopticon alters the very ontology of social being, making visibility a condition of existence. In corporate environments, for example, this manifests itself in the avoidance of any criticism of the employer and in the restriction of open discussion of workplace problems, which leads to a weakening of communicative culture and complicates the implementation of constructive organizational practices. As J. Habermas notes, "the public sphere functions only insofar as communication is free from external and internal coercion" [14, p. 82].

Thus, contemporary practices of digital control should be regarded as a challenge to fundamental philosophical conceptions of freedom, autonomy, and human dignity. They raise not only the question of the permissible limits of surveillance, but also the question of the extent to which an individual retains the capacity to remain the subject of their own life under conditions of constant visibility. As digital technologies become embedded in everyday life, they reproduce and at the same time radicalize earlier forms of disciplinary power, endowing them with a new form, less perceptible, yet more pervasive.

Accordingly, the philosophical analysis conducted here leads to the conclusion that digital surveillance in contemporary society cannot be reduced to a set of technical practices of observation, but should be understood as a structural principle of the organization of social being. In its transformed form, the panopticon loses spatial localization and institutional determinacy, becoming diffuse and all-encompassing, embedded in the very fabric of digital interaction. Control is increasingly exercised not through external coercion, but through internally accepted norms of visibility, availability, and self-regulation.

The digital panopticon produces a specific type of subjectivity for which the pursuit of constant presence and recognition becomes an existential necessity. Under such conditions, voluntary participation in practices of self-observation is combined with a gradual narrowing of the space for spontaneity, silence, and authentic self-expression. Self-censorship and the performativity of speech emerge not as individual deviations, but as systemic consequences of panoptic logic, which reshapes the very structure of discourse by muting the possibility of risk, dissent, and the creation of new meaning.

It is important to note that, from the perspective of Kantian ethics, the digital panopticon poses a threat not only to external freedom of action, but also to the internal foundations of moral autonomy. Orientation toward the imagined gaze of the Other and toward anticipated reactions gradually displaces the center of practical reason, undermining the subject's capacity to be the source of their own moral law. In this sense, digital control constitutes a challenge to the very idea of human dignity, insofar as it is grounded in autonomy.

Therefore, the philosophical reflection on the digital panopticon is a necessary condition for a critical engagement with digital reality. It makes it possible to discern, behind the apparent neutrality of technologies, their deeper normative force and to delineate the boundaries beyond which digital visibility ceases to function as a means of communication and becomes a form of subordination. Awareness of these processes is a necessary prerequisite for a critical attitude toward digital practices and for the development of a humanistically oriented approach to human interaction with the networked environment.

Bibliography

1. Артеменко А.П. Топологія Я в мережевих структурах соціуму. Харків : ТОВ «Щедра садиба плюс», 2014. 216 с. URL: https://www.academia.edu/38822428.
2. Macnish K. The Ethics of Surveillance: An Introduction. London : Routledge, 2017. 224 p. DOI: https://doi.org/10.4324/9781315162867.
3. Коваленко І.І., Мелякова Ю.В., Кальницький Е.А. Постпаноптикум: метаморфози культури контролю в цифровому суспільстві. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2021. № 50. С. 45–55. DOI: https://doi.org/10.21564/2663-5704.50.235268.
4. Kovalenko I., Meliakova Y., Kalnytskyi E., Nesterenko K. Postpanopticon: Control and Media in the New Digital Reality. *Filosofija. Sociologija*. 2023. Vol. 34, No. 3. P. 219–227. DOI: 10.6001/fil-soc.2023.34.3.1.
5. Gutsu S., Shyroka S. The Right to Disconnect as an Implementation of the Employee's Constitutional Right to Rest: a Philosophical and Legal Approach / Lytvynov O., Pavlikov V., Krytskyi D. (eds). Integrated Computer Technologies in Mechanical Engineering-2024: Lecture Notes in Networks and Systems, vol. 1474. Cham : Springer, 2025. P. 87–99. DOI: 10.1007/978-3-031-94852-7_8.
6. Leclercq-Vandelannoitte A., Isaac H., Kalika M. Mobile information systems and organisational control: beyond the panopticon metaphor? *European Journal of Information Systems*. 2014. Vol. 23. No. 5. P. 543–557. DOI: 10.1057/ejis.2014.11.
7. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці / пер. з фр. Петро Таращук. Харків : Комубук, 2020. 452 с. ISBN 9786177438242.
8. De Saulles M., Horner D.S. The portable panopticon: morality and mobile technologies. *Journal of Information, Communication and Ethics in Society*. 2011. Vol. 9. No. 3. P. 206–216. DOI: 10.1108/14779961111167676.
9. Agile Alliance. Manifesto for Agile Software Development. 2001. URL: https://agilemanifesto.org/.

10. Culture and Code of Conduct. Dallas : Southwest Airlines, 2025. URL: https://southwestcultureconnection.com/culture-of-southwest/.
11. Han B.-C. Transparency Society. Stanford : Stanford University Press, 2015. 72 p. DOI: 10.1515/9780804797511.
12. Hafermalz E. Out of the Panopticon and into Exile: Visibility and control in distributed new culture organizations. *Organization Studies*. 2021. Vol. 42. No. 5. P. 697–717. DOI: 10.1177/0170840620909962.
13. Floridi L. The Ethics of Information. Oxford : Oxford University Press, 2013. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199641321.001.0001.
14. Habermas J. A New Structural Transformation of the Public Sphere and Deliberative Politics / translated by Ciaran Cronin. Cambridge ; Oxford : John Wiley & Sons Ltd, 2023. 128 p. ISBN 9781509558940.

ЦИФРОВИЙ ПАНОПТИКУМ ЯК ПРОСТІР САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ В УМОВАХ МЕРЕЖЕВОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

Світлана Широка
Національний аерокосмічний університет «Харківський авіаційний інститут», кафедра філософії та суспільних наук
вул. В. Манька, 17, 61070, м. Харків, Україна
https://orcid.org/0000-0003-2790-5902

Георгій Півень
Національний аерокосмічний університет «Харківський авіаційний інститут», кафедра філософії та суспільних наук
вул. В. Манька, 17, 61070, м. Харків, Україна
https://orcid.org/0009-0007-6943-4914

Статтю присвячено філософському осмисленню феномену цифрового паноптикуму як специфічної форми сучасної влади, що трансформує структури суб'єктивності, мовлення та соціальної взаємодії в умовах цифрової культури. Спираючись на концептуальну спадщину Джеремі Бентама, Мішеля Фуко та нормативну етику Іммануїла Канта, проаналізовано, яким чином логіка паноптичного нагляду зазнає радикальної трансформації в цифровому середовищі, втрачаючи просторову локалізацію та інституційну визначеність і водночас набуваючи всеосяжного, дифузного характеру.

У центрі уваги перебуває вплив цифрового контролю на практики самоспостереження, самопрезентації та мовлення. Показано, що цифрова видимість постає як онтологічна умова соціального буття, за якої присутність у спільному просторі дедалі більше залежить від постійної демонстрації себе. За цих умов формується феномен «добровільного цифрового ув'язнення», у межах якого суб'єкт сам інтеріоризує вимогу видимості та доступності, сприймаючи їх як необхідну умову визнання й належності.

Окрему увагу приділено трансформації мовлення в умовах цифрового паноптикуму. Проаналізовано, яким чином перманентна видимість і усвідомлення потенційного спостереження впливають на характер комунікації, сприяючи розвитку самоцензури та стандартизації висловлювань. Цифровий дискурс постає як простір перформативної саморегуляції, у якому індивідуальні позиції коригуються відповідно до неявних норм прийнятності та очікувань мережевої культури.

Цифровий паноптикум розглядається як виклик моральній автономії та гідності людини, оскільки орієнтація на уявний погляд Іншого поступово зміщує центр практичного розуму з внутрішнього морального закону на зовнішні структури оцінювання. Зроблено висновок, що філософське осмислення цифрового контролю є необхідною передумовою критичного ставлення до цифрової реальності та збереження гуманістичних засад сучасної культури.

Ключові слова: цифровий паноптикум, соціальний контроль, видимість, комунікація, самоцензура, автономія, суб'єктність, цифрова культура.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 323–335
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 323–335

УДК 130
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.37

НАРАТИВИ ДИСКУРСУ «РУССКОГО МИРА» В РОСІЙСЬКІЙ МУЗИЦІ: ФІЛОСОФСЬКО-СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ПРОПАГАНДИСТСЬКОГО ВПЛИВУ НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Мирослава Шулак
Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, 79000, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0000-0002-8334-3097

У статті досліджено механізми поширення та впливу наративів дискурсу «русского мира» (укр. російського світу) на українське суспільство через російську музику. Музика розглядається як специфічне медіа, що здатне інтегрувати ідеологічні смисли у повсякденні практики, формувати індивідуальні та колективні ідентичності й нормалізувати імперські уявлення.

Мета цієї розвідки полягає у відповіді на питання: яким чином російський музичний продукт функціонує як інструмент відтворення та поширення наративів дискурсу «русский мир» та які соціально-філософські наслідки має такий вплив для українського слухача?

Методологія дослідження є міждисциплінарною та поєднує семіотичний підхід і контент-аналіз, що були застосовані до музичних творів у контексті їх функціонування в українському культурному та медіасередовищі протягом 1991–2025 років. Описано ключові наративи російської пропаганди, їх суть та приклади репрезентації. Виявлення наративів здійснювалось за типологією, що базується на описі імперського дискурсу (у сфері літератури) Марком Шкандрієм. Така типологія була дещо доповнена (наративи, які стосуються фальсифікації історії щодо Другої світової війни) та адаптована до аналізу музики. На основі вибраних для аналізу жанрів (пісня, інструментальний, симфонічний) та стилів (реп, рок, поп-рок, поп, естрада, академічний) розглянуто два рівні впливу музики: експліцитний (вербальні маркери у текстах) та імпліцитний (афективна дія музики і контекст її функціонування).

Висновки показують, що багаторічна присутність російської музики в українських медіа сприяла формуванню культурної гегемонії, символічної ієрархії, кризи національної та громадянської ідентичності, меншовартості. Обґрунтовується необхідність критичного переосмислення культурного споживання російського музичного продукту та впровадження політик культурної безпеки, які є складниками національного спротиву в умовах гібридної війни.

Ключові слова: дискурс, наративи, «русский мир», інформаційний вплив, музична пропаганда, ідентичність, гібридна війна, культурна безпека, семіотичний аналіз, семіотика музики, соціальна філософія, соціологія музики, соціологія культури.

Вступ. Музика завжди була предметом філософського осмислення. Цьому сприяли її абстрактність та здатність до сильного емоційного впливу на людину. З філософської оптики музика постає перед нами як канал і форма символічної комунікації, що опосередковує владу, емоції та ідентичність [1, с. 39–55]. Вона є **семіотичним середовищем, в якому циркулюють духовні, політичні, ідеологічні, соціальні смисли** [21, с. 66–72].

Зважаючи на ці особливості, цілком закономірним є явище «зброєфікації» музики (англ. weaponisation of music), коли вона стає носієм ідеологічних наративів та інструментом пропаганди в умовах сучасних гібридних воєн [7]. Не винятком є інформаційна війна Росії проти України, в якій музика використовується як засіб культурної експансії. Після початку повномасштабного вторгнення російська музика продовжує споживатись українцями.

© Шулак М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

У цій статті досліджується питання: яким чином російська музика функціонує як інструмент відтворення наративів дискурсу «русского мира»? Які наслідки такого впливу для українського суспільства у соціально-філософському вимірі?

Методологія дослідження поєднує семіотичний підхід до музичних текстів та контент-аналіз окремих зразків російського музичного репертуару, що належать до масової культури.

Виклад основного матеріалу. У сучасних реаліях традиційні форми ведення війни доповнюються інформаційно-культурним впливом. Український дослідник Георгій Почепцов у своїй книзі «Фейк. Технології спотворення реальності» пише про це: «На початку будь-якої війни стоять наративи, які переконують у необхідності цієї війни. Медіа оперують саме наративами, які «сюжетно» розкладають для споживача інформації всю ситуацію» [16, с. 188]. Автор зазначає, що наративи також зацікавили військових, оскільки ті побачили в них «інструментарій війни» [16, с. 190].

У гібридній війні, яку Росія веде проти України, музика виступає не лише інструментом культури, а й (а) одним із каналів, через які поширюється ідеологія «русского мира», (б) інструментом інформаційного, емоційного та культурного впливу на суспільство (українське та російське зокрема).

Вона використовується для: легітимізації збройної агресії, поширення і нормалізації наративів дискурсу «русского мира», емоційного впливу на масову аудиторію, мобілізації суспільства, створення так званої м'якої присутності (англ. soft power) «русского мира» навіть там, де немає фізичної окупації.

Тривала дистрибуція і, як наслідок, тривале споживання українським суспільством російського музичного продукту з 1990-х до початку повномасштабної війни в 2022 році призвели до масового поширення чужих, а часто ворожих для української ідентичності наративів (окремий вплив становить імперський та радянський музичний досвід українців). Навіть після початку повномасштабного вторгнення російську музику продовжують споживати, а вона, своєю чергою, продовжує транслювати російські смисли.

Музичне мистецтво відіграло важливу роль у формуванні культурного підґрунтя, на якому дискурс «русского мира» сприймався як автентичний та достовірний.

Дискурс «русского мира» та його наративи. У цій статті розглядаємо «русский мир» як дискурс, що відтворює сам себе через розгорнуту систему знаків і повторень. Дискурс (англ. discourse) ми розуміємо як складну систему висловлювань, понять, метафор, норм і практик, за допомогою яких **відтворюються уявлення** про світ, структури влади та інституційні правила. Дискурс не лише описує реальність та дозволяє зрозуміти, як формується соціальна реальність; він є способом конструювання реальності, що відбувається через вербальну мову та символічні структури.

Спираючись на підхід Жака Дерріди, дискурс також постає як динамічна символічна конструкція, яка продукує та закріплює смисли через інтертекстуальність та культурні коди [4, с. 278–285]. У цьому трактуванні «русский мир» не є жорсткою доктриною, а функціонує як ідеологічний конструкт, що насичує різні сфери культури, зокрема і музику; такий дискурс поєднує у собі ідеї сакральної місії Росії, культурної вищості та права на єдність «історичних територій», до яких зараховують Україну.

Структуру дискурсу «русский мир» становить (а) ідеологічне ядро та (б) система наративів. Нас цікавлять наративи, представимо їх нижче у вигляді таблиці. Подана типологія є аналітичною систематизацією імперського дискурсу, описаного Марком Шкандрієм, що адаптована до аналізу музичної культури [22, с. 25–44, 58–63, 65–92, 109–124, 93–108, 140–148, 149–160, 45–57, 125–139, 161–172].

Таблиця 1

Система наративів

Наратив	Суть наративу	Ідеологічна функція/мета
1. Єдність слов'янських народів та спільна історія	Київська Русь сприймається як спільна колиска трьох «братніх народів» – українського, російського та білоруського; Київ згадується як «мати городів руських» (1); СРСР як продовження Російської імперії (2)	Фальсифікація історії: пов'язати Росію на географічній, історичній, політичній мапах минулого і сучасності з тими державами, які вона хоче анексувати; нівелювати українську незалежність, історію української державності
2. Єдина культура та мова (рос. общее культурное пространство)	Російська мова та культура подаються як універсальний культурний код «русского мира»	Культурна експансія; маргіналізація «чужих» (національних) культур; нав'язування російської культурної норми
3. Культ «перемоги» (рос. культ победы)	Сакралізація Другої світової війни; монополізація совєтами/росіянами ролі «визволителя»	Фальсифікація історії; легітимація сучасної агресії як «продовження боротьби з фашизмом»
4. Духовна вищість Росії	Росія – країна, що є носієм «істинних» цінностей, на противагу занепалому Заходу	Моральне виправдання експансії як «захисту духовності; створення образу Росії як цивілізаційного центру
5. Загроза від зовнішніх ворогів	Створення образу облоги від НАТО, ЄС, США, «англо-саксів»	Мобілізація населення через страх постійної загрози; виправдання мілітаризації та репресивної політики
6. Цивілізаційна місія	Росія несе у світ «велику», «високу» культуру, історичну справедливість та порядок	Виправдання втручання в політику інших країн; конструювання образу Росії як «старшого брата»
7. Наратив жертви	Росія як фортеця, що обороняється; Росію змушують відповідати силою; екстраполяція з державного рівня на рівень індивідуальної ідентичності	Зняття відповідальності за агресію; моральна інверсія ролей «агресор – жертва»; нормалізація страждання, пасивності та жертовності; лояльність до насильства

Як бачимо, кожен з цих наративів виконує конкретну функцію. Вони діють окремо або поєднуються у складніші конструкти, адаптуються до політичного, економічного, культурного контексту – від офіційної пропаганди до культурної індустрії. Важливо те, що в культурній сфері ці наративи рідко проголошуються прямо; натомість вони вбудовуються в образи, сюжети, інтонації, ритуали.

Музика як механізм поширення наративів. Славой Жижек у праці «The Sublime Object of Ideology» описує найефективнішу форму ідеології як таку, що відкрито не проголошує себе, а вбудовується в повсякденні практики та звички суб'єктів, функціонує в несвідомому режимі та залишається непомітною; саме тому суб'єкти не вважають себе об'єктами впливу [12, с. 27–29].

Музика є показовим прикладом такої практики, адже вона супроводжує значну частину повсякденного досвіду людини. Майкл Спітцер описав таку всюдисущість музики, назвавши її «саундтреком наших життів» [19, с. 151]. Посилаючись на Спітцера, виділимо дві категорії музики: 1) яку ми прослуховуємо мимоволі в публічному просторі, або ж яку для нас обирають; 2) яку ми вибираємо індивідуально.

Перша категорія музичних композицій пов'язана з колективними практиками й побутовим простором (магазин, кав'ярня, медіа, реклама, публічні заходи). Друга категорія

є «технологією самості» (за формулюванням соціологині Тії ДеНори), впливає на конструювання індивідуальної ідентичності [5, с. 68–74]. Таке поєднання колективного та індивідуального вимірів робить музику дієвим середовищем для відтворення смислів на різних рівнях ідентичності – від особистісної до колективної громадянської та національної.

Здатність музики чинити емоційний вплив на людину у пропаганді використовується для формування емоційної готовності до прийняття ідеологічних наративів [11, с. 44–45]. Теодор Адорно називає цей процес «емоційним кондиціонуванням», коли музика виробляє афект, у якому наратив легше інтегрується у психіку суб'єкта [1, с. 21].

Те, який саме афект викликає музична композиція, визначається її музичною мовою: мелодією (інтонаціями), ладо-гармонічними структурами, ритмом, тембром, фактурою, динамікою. Всі ці засоби є елементами музичної знакової системи, до яких ми можемо застосувати семіотичний підхід та проаналізувати семантичний (смисли та асоціації), синтаксичний (структура, форма) та прагматичний (контекст виконання та вплив на слухача).

Спираючись на семіотичний підхід, ми свідомі того, що музика є специфічною знаковою системою і не завжди піддається логіці дискурсивного прочитання її елементів. Наприклад, Сюзан Лангер зараховує музику до знакової системи, що оперує «презентативним символізмом» з відмінними від вербальної мови принципами побудови: смисл виникає через відношення між елементами, а не з їх референтного значення [8, с. 78–87]. Її погляд підкріплюється тим, що музична мова характеризується складним процесом визначення елементарного знаку. На нашу думку, таке трактування має сенс, однак усе ще не є універсальним. Адже під час семіотичного аналізу варто враховувати багато нюансів: семантика може розкриватись завдяки знайомству з конвенціями конкретного музичного стилю/культури/епохи/композиторської техніки, які передують знайомству з музичним текстом і його формою. З огляду на ці моменти ми можемо переконатись, що не лише «форма є носієм смислу в музиці» [8, с. 87–95].

Повертаючись до «русского мира», слід зазначити, що культурний контекст дискурсу не є уніфікованим. Як зазначає Пітер Померанцев у своїй книзі «Нічого правдивого і усе можливо: сходження до сучасної Росії», авторитарні режими використовують принцип множинності істин та різні культурні і медійні форми для адаптації наративів до різних аудиторій [17, с. 49–68, 84–96]. Така здатність до гнучкого «підлаштування» дає змогу дискурсу поширювати наративи у найрізноманітніших сферах. У музичному мистецтві це проявляється в здатності наративів приймати різні жанрові форми – від симфонічної академічної спадщини до репу, попу, поп-року чи естради. Жанрова пластичність дозволяє транслювати ті самі ідеологічні смисли в різних естетичних формах, орієнтованих на різні соціальні групи.

Для аналізу ми вибрали жанр пісні в таких музичних стилях: реп, поп (естрада), рок. Причина такого вибору полягає в тому, що пісня є найбільш масовим музичним жанром та поєднує два рівні впливу – вербальний та музичний, створюючи єдиний емоційно-когнітивний комплекс. Також візьмемо до уваги академічну музику.

Виявлення наративів відбувалося за визначеною типологією (табл. 1); їх вплив було зафіксовано на двох рівнях: експліцитному (вербальні маркери); імпліцитному (емоційно-афективна функція музики та контекст її функціонування).

У цій статті ми не подаємо семіотичний аналіз музичної мови у формі структурно-музикознавчого розбору, адже працюємо з жанрами пісні та інструментальної академічної музики як із соціально-культурним феноменом.

Вибір виконавців та музичних композицій здійснювався за критеріями популярності та присутності в українському культурному та медіапросторі протягом 1991–2025 років.

Результати аналізу не є оцінкою намірів та переконань артистів; ідеться тільки про дискурсивний ефект їхніх композицій та подальші наслідки такого ефекту на українського слухача у соціально-філософському контексті.

Таблиця 2

Стиль реп

Виконавець	**Найвідоміші пісні**	**Репрезентовані наративи**	**Контекст функціонування музики**	**Роки наймасовішого споживання**
Моргенштерн (Morgenshtern)	«El Problema», «Cadillac»	Єдина культура та мова (2)	Масове споживання молодіжною аудиторією	2019–2024
Оксімірон (Oxxxymiron)	«Город под подошвой», «Кто убил Марка?», «Переплетено»	Єдина культура та мова (2)	Масове споживання молодіжною аудиторією, інтелектуальний реп як форма рефлексії та культурного капіталу	2015–2023
Тіматі (Тимати)	«Мой лучший друг – президент Путин», «Москва», «Где я – где ты»	Єдина культура та мова (2), духовна вищість Росії (4), загроза від зовнішніх ворогів (5), цивілізаційна місія (6)	Пряма політична лояльність виконавця, візуалізація сили РФ та лідера у відеокліпах, інтеграція в державні медіа	2008–2014
Баста (Баста)	«Сансара», «Моя игра», «Выпускной», «Урбан»	Єдина культура та мова (2), наратив жертви (7)	Нормалізація державної політики РФ через образи ліричних персонажів, які є «простими людьми з народу»	2013–2020
Фейс (Face)	«Я роняю Запад», «Бургер», «Юморист»	Єдина культура та мова (2), загроза від зовнішніх ворогів (5)	Масове споживання молодіжною аудиторією; поєднання нігілізму, критики режиму та властивих «русскому міру» антизахідних кліше	2017–2020 2020–2025 фрагментація аудиторії
Кровосток (Кровосток)	«Биография», «Куртец», «Думай позитивно», «Амфибия»	Єдина культура та мова (2), наратив жертви (7)	Естетизація та романтизація насильства та маргінальності як «правди життя» в пострадянському просторі	2006–2012 2012–2025 стабільна нішевість

У таблиці № 2 помітно, що в репрезентованих наративах у кожного виконавця присутній наратив «єдина культура та мова» (варто зазначити, забігаючи наперед, що така ситуація буде з кожним виконавцем в усіх інших стилях, адже такий наратив є структурною умовою та ґрунтом для наявності інших наративів). Навіть критичний чи іронічний російський реп функціонує всередині російського мовно-культурного поля. Прослідковуються три типи впливу: 1) латентна пропаганда (Тіматі), 2) нормалізація (Баста), 3) амбівалентна критика (Фейс, Кровосток, Моргенштерн, Оксімірон).

Таблиця 3

Стиль поп/естрада

Виконавець	**Найвідоміші пісні**	**Репрезентовані наративи**	**Контекст використання музики**	**Роки наймасовішого споживання**
1	2	3	4	5
Олєг Газманов (Олег Газманов)	«А я ясные дни», «Морячка», «Русь святая», «Вперед, Россия!», «Сделан в СССР», «Русский мир», «С чего начинается родина?»	Єдність слов'янських народів та спільна історія (1.1, 1.2), єдина культура та мова (2), культ перемоги (3), духовна вищість Росії (4), загроза від зовнішніх ворогів (5), цивілізаційна місія (6), наратив жертви (7)	Ностальгійне споживання (ранні пісні); використання у державних, мілітаризованих масових подіях РФ; мобілізація та прямий ідеологічний вплив на слухача	1995–2005 2014–2024 фрагментація аудиторії
Ласковий май/ Юрій Шатунов (Ласковый май/ Юрий Шатунов)	«Белые розы», «Седая ночь»	Спільна історія (1.2), єдина культура та мова (2)	Ностальгійне споживання, комерційний поп-продукт	1988–1995 2005–2015
Валєрій Мєладзе (Валерий Меладзе)	«Притяженья больше нет», «Салют, Вера!», «Три реки»	Єдина культура та мова (2)	Співпраця з укр. гуртом «Віа Гра» та створення російськомовного продукту для простору колишніх республік СРСР	2000–2019
Максім (МакSim)	«Знаешь ли ты», «Мой рай»	Єдина культура та мова (2)	Масове споживання жіночою аудиторією, комерційний поп-продукт	2006–2012
Тату (t.A.T.u)	«Я сошла с ума», «Нас не догонят», «All The Things She Said», «Простые движения»	Єдина культура та мова (2)	Культурна дипломатія через поп-культуру; симуляція бунту та інакшості, що відповідає демократичним цінностям колективного «Заходу»	2001–2007
Алла Пугачьова (Алла Пугачёва)	«Миллион алых роз», «Айсберг», «Позови меня с собой»	Єдність слов'янських народів та спільна історія (1.2), єдина культура та мова (2)	Канонізована постать «всесоюзної» зірки естради, культурна спадковість СРСР, масове споживання старшим поколінням	1970–2015
Артік&Асті (Artik&Asti)	«Грустный денс», «Девочка танцуй»	Єдина культура та мова (2)	Комерційний поп-продукт, масове споживання молодіжною аудиторією через стримінгові платформи	2018–2024

Продовження таблиці 3

1	2	3	4	5
Грігорій Лєпс (Григорий Лепс)	«Рюмка водки на столе», «Самый лучший день»	Духовна вищість Росії (4), єдина культура та мова (2), наратив жертви (7)	Романтизація страждання та «російської душі», конструювання «російської маскулінності»	2010–2018
Стас Міхайлов (Стас Михайлов)	«Все для тебя», «Без тебя»	Єдина культура та мова (2), духовна вищість Росії (4)	Трансляція традиціоналістської патріархальної картини світу, побутовий і сімейний контекст	2007–2016
Міхаіл Круг (Михаил Круг)	«Золотые купола», «Девочка пай»	Єдина культура та мова (2), наратив жертви (7)	Романтизація криміналу та місць позбавлення волі як альтернативної «норми» пострадянського простору	1998– 2009

Популярна та естрадна музика є найефективнішим носієм наративів, їх кількість та контекст функціонування помітно розширюються: ностальгія за «спільним» минулим, любовна лірика, побутові та сімейні контексти. В період 2000–2014 років російська музика стала інституціоналізованим медіапродуктом (радіо, телебачення, спільні концерти та фестивалі). Переважаюча деполітизованість робить такий жанр ключовим інструментом «м'якої сили», що здатна забезпечити тривалу культурну інерцію та емоційну лояльність, які потім стають середовищем для політичних наративів (Газманов, Лєпс, Тату).

Таблиця 4

Стиль рок, поп-рок

Виконавець	**Найвідоміші пісні в українському медіапросторі**	**Репрезентовані наративи**	**Контекст використання музики**	**Роки наймасовішого споживання**
1	2	3	4	5
Шаман (Shaman)	«Я русский», «Встанем», «Мы»	Єдність слов'янських народів та спільна історія (1), єдина культура та мова (2), загроза від зовнішніх ворогів (5)	Відкрита пропаганда, мобілізаційна функція	2022– 2025
Юлія Чічєріна (Юлия Чичерина)	«Жара», «Ту-лу-ла», «Добровольческая», «На передовой», «Плакала береза»	Єдина культура та мова (2), загроза від зовнішніх ворогів (5), цивілізаційна місія (6), наратив жертви (7)	Відкрита пропагандистська позиція, виправдання військової агресії РФ	2001–2009 2014–2025 фрагментація аудиторії
Любе (Любэ)	«Комбат», «Давай за…», «Прорвемся» «Позови меня», «Там за туманами»	Єдина культура та мова (2), наратив жертви (7)	Романтизації армії та солдатської ідентичності, мілітаризований патріотизм	1995–2007 2014–2022

Продовження таблиці 4

1	2	3	4	5
Сплін (Сплин)	«Выхода нет», «Танцуй», «Орбит без сахара», «Мое сердце», «Невский проспект»	Єдність слов'янських народів та спільна історія (1.1), єдина культура та мова (2), наратив жертви (7)	Аполітична інтелектуальна лірика, акцент на приватному досвіді, часткове використання рос. літературного канону (поезія Бродського, апеляція до образу Маяковського)	1999–2018
Зємфіра (Земфира)	«Искала», «Хочешь», «Ромашки»	Єдина культура та мова (2), наратив жертви (7)	Аполітична лірична музика, акцент на приватному досвіді поза соціально-політичним контекстом	1999–2005 2013–2020
Кіно/ Віктор Цой (Кино/ Виктор Цой)	«Пачка сигарет», «Перемен», «Кукушка», «Группа крови»	Спільна історія (1.2), єдина культура та мова (2), наратив жертви (7)	Канонізована постать, симуляція внутрішнього бунту в рамках совєцького режиму, відсутність національної ознаки в творчості	1987–2025
ДДТ/ Юрій Шевчук (ДДТ/ Юрий Шевчук)	«Родина», «Дождь», «Что такое осень», «Не стреляй»	Єдина культура та мова (2), духовна вищість Росії (4)	Критика режиму без виходу за межі дискурсу «русскій мір»; образ «совісті російської культури»	1993–2003 2010–2018
Машина Врємєні/ Андрєй Макарєвич (Машина Времени/ Андрей Макаревич)	«Однажды мир прогнется под нас», «Поворот», «Синяя птица»	Єдина культура та мова (2), духовна вищість Росії (4), наратив жертви (7)	Образ «совісті російської інтелігенції»; моральність російської культури без виходу за імперську світоглядну рамку	1985–1995 2000–2015
Акваріум/ Борис Грєбєнщіков (Аквариум/ Борис Гребенщиков)	«Город золотой»	Єдина культура та мова (2), наратив жертви (7)	Духовний та естетичний ескапізм як форма культурної альтернативи; аполітичність за збереження приналежності до російськомовного культурного центру	1988–1998 2000–2010
Наутілус Помпіліус (Наутилус Помпилиус)	«Гудбай Америка», «Скованные одной цепью», «Я хочу быть с тобой», «Крылья»	Єдина культура та мова (2), наратив жертви (7)	Романтизація страждання, жертовності, пасивності як екзистенційної норми; соціальна безвихідь без переходу до активної політичної суб'єктності	1987–1993 1995–2010

Рок та поп-рок у межах дискурсу «русского мира» виконують подвійну ідеологічну функцію: 1) симулюють опозиційність (Машина Врємєні, ДДТ), внутрішній бунт (Віктор Цой), духовний пошук (Наутілус Помпіліус, Зємфіра, Сплін, Акваріум); 2) залишаються всередині єдиного російського мовно-культурного простору або ж є прикладом відкритої пропаганди (Чічєріна, Любе, Шаман). Така музика сформувала спільну емоційну пам'ять, естетичні норми. Завдяки своїй рефлексивності, інтелектуальності та аполітичності потужно впливала на індивідуальну ідентифікацію слухачів та відчуття стійкої приналежності до російської культури.

Таблиця 5

Академічна музика

Виконавець	Найвідоміші твори в українському медіапросторі	Репрезентовані наративи	Контекст використання музики	Роки наймасовішого споживання
Міхаіл Глінка (Михаил Глинка)	«Иван Сусанин», «Романсы»	Єдність народів та спільна історія (1), духовна вищість Росії (4), цивілізаційна місія (6)	Культурна дипломатія, канонічна постать (основоположник російської композиторської школи), інтертекстуальні зв'язки з сучасною муз. пропагандою (Газманов «Вперед, Россия» – хор «Слався»)	1950–2025
Пьотр Чайковський (Пётр Чайковский)	«Лебединое озеро», «Щелкунчик», «4 симфония», «Евгений Онегин», «Пиковая дама»	Єдність народів та спільна історія (1), духовна вищість Росії (4), цивілізаційна місія (6)	Культурна дипломатія, символ «великої російської культури» у світовому каноні, маркер імперської культурної експансії	1945–2025
Сєргєй Рахманінов (Сергей Рахманинов)	«Фортепианный концерт № 1», «Фортепианный концерт № 2», «Прелюдии»	Духовна вищість Росії (4), цивілізаційна місія (6)	Культурна дипломатія, сакралізація образу «російської душі»; ідеалізація та романтизація дореволюційної Російської імперії, символ «великої російської культури» у світовому каноні	1900–1917 1950–2022
Дмітрій Шостаковіч (Дмитрий Шостакович)	«Симфония № 5», «Симфония № 7» (Ленинградская)	Єдність народів та спільна історія (1.2), культ перемоги (3), духовна вищість Росії (4), цивілізаційна місія (6)	Культурна дипломатія, музичний символ совєцького міфу про Велику Вітчизняну війну, трансформація колективної травми в моральну перевагу та символ історичної правоти	1942–1953 1960–1990 2014–2025

Академічна музика у структурі дискурсу «русского мира» виконує функцію «культурної ширми» та є основним інструментом культурної дипломатії. Через канонізовану творчість російських композиторів ідеологічні наративи переводяться в площину «вічних»

та «позаісторичних» культурних цінностей. На відміну від поп чи рок музики, академізм працює не через масову повсякденність та звичку, а через канон, освітні інституції та міжнародну культурну репрезентацію. Такий механізм сприяє: 1) стійкій інерції у споживанні та відтворенні такої музики; 2) ускладненню критичного осмислення цієї «високої культури» (що асоціюється з гуманізмом та просвітництвом) з конкретними політичними практиками та агресивними діями Російської Федерації.

Соціально-філософський вимір впливу російської музики на українське суспільство. З огляду на попередній аналіз таких стилів російської музики, як реп, рок, поп-рок, поп/естрада, академічна музика, виділимо такі аспекти її соціально-філософського впливу на українське суспільство. Насамперед у межах дискурсу «русского мира» музика постає як інструмент відтворення і трансляції символічної влади: через емоційний та естетичний рівень вона закріплює панівні смисли, перетворюючи їх на щось нативне, органічне. Посилаючись на Роллана Барта, музика виконує функцію **міфотворення**, що відповідає розумінню міфу як способу перетворення ідеологічно зумовлених смислів на «природні і самоочевидні» [2, с. 107–130]. Наративи, які закладає пропаганда, не вимагають логічного обґрунтування, їхня сила та переконливість базується на неконтрольованому емоційному впливі на свідомість людини.

Вплив музики на **формування колективної ідентичності**. Протягом десятиліть російська музика пропонувала українцям ідентифікацію з «русским миром», конструюючи образ колективного «ми», в якому українська національна ідентичність розчинялася. Це стосується репертуару українських радіостанцій Шансон, РетроFM, створеної в 2001 році філії «Русское Радио Украина».

Також ідеться про контент телевізійних каналів, який було важко відрізнити від російських медіа (ток-шоу, серіали, трансляції концертів та мюзиклів, ностальгійні радянські фільми тощо). Наприклад, концерти до 8 Березня, 23 лютого, 9 Травня, дня Хрещення Русі; мюзикли до святкування нового року за участю українських та російських артистів, фестивалі «Славянский базар», «Юрмала», «Песня года». Зразковими трансляторами такого контенту в різні періоди протягом 1999–2022 років були українські телеканали: Інтер, 1+1, НАШ, ZIK, NewsOne, 112 Україна.

Музика в такому контексті формувала у глядачів/слухачів емоційний досвід спільності, що нівелював політичні та культурні відмінності. Натомість створювалось «общее культурное пространство» (укр. спільний культурний простір), яке конструювалось не лише на рівні текстів пісень чи музичної мови, а й через згадані вище колективні практики (часто питомо російські), які набували значення ритуалу і для українців [11, с. 353–356].

Не менш важливим є аспект формування індивідуальної ідентичності. Тут важелем впливу виступає здатність музики ставати емоційним тригером у пам'яті через особисті переживання. Попри особистісний характер такого музичного досвіду, все ж виникає відчуття приналежності до чужої культури [12, с. 371–373]. У цьому полягає прихована сила маніпуляції емоціями, адже слухач може не поділяти ідеології «русского мира», але через музичну пам'ять і емоційні асоціації відчувати сентиментальну прив'язаність до російського культурного поля. Таким чином, музика працює не лише з колективною свідомістю, а також формує індивідуальні ідентичності, де особисті почуття стають каналом проникнення чужого дискурсу.

У впливі музики на суспільство також проявляється **механізм символічного насильства**, який описував П'єр Бурдьє в праці «Мова і символічна влада» [3, с. 163–170]. Домінування російської мови та російського музичного продукту на українському музичному ринку формувало відчуття другорядності української культури, яка маркувалась як

провінційна чи маргінальна. Український слухач, здебільшого несвідомо, сприймав російське як «норму», а національне як «виняток». У такому контексті музика виступає як засіб нав'язування ієрархії культур, що, своєю чергою, виправдовує політичну підлеглість.

Близьким до механізму символічного насильства є **культурна гегемонія**. Згідно з Антоніо Грамші, який сформулював поняття культурної гегемонії, влада базується не лише на примусі, а й на здатності зробити власну систему цінностей загальноприйнятою [14, с. 37–42].

Російська музика протягом тривалого часу формувала таку гегемонію, займаючи домінантні позиції в радіоефірах, телепросторі, соціальних мережах та інших майданчиках. Такий стан речей не був органічний для українського музичного ринку: в 1990-х роках українська популярна музика значно випереджала російську за якістю, жанровим різноманіттям та запитом від слухача; аби змінити цей стан речей, знадобилось багато ресурсу (людського і фінансового), який надходив з Москви та вже до початку 2000-х перетворив український музичний ринок на філію російського [20, с. 162–177].

Інший аспект – **формування (чи навпаки, блокування) громадянського суспільства**. Як зазначають Паскаль Гілен та Тайс Ляйстер у есе «Культура в підмурках громадянського суспільства», саме культурна сфера є тим простором, де вибудовується здатність людей до співпраці, об'єднання, критичного мислення та колективного уявлення спільного майбутнього [13, с. 18–21].

Культура, зокрема музика, здатна створювати публічний простір для діалогу, рефлексії і солідарності. Вона є інфраструктурою громадянського суспільства. У випадку дискурсу «русского мира» цей потенціал свідомо використовується у протилежному напрямі: музика не відкриває простір для критичності, вона закриває його та перетворює сферу культури на інструмент політичної мобілізації та ідеологічного контролю. Будь-який музичний продукт не лише передає ідеологічні наративи, а й задає рамки «правильної» колективної поведінки, до яких відносимо єднання навколо символів, підкорення авторитету, емоційне прийняття воєнної агресії як справедливої. У такому сенсі музика постає не механізмом громадянського самовираження, а способом утримання мас у стані підданства.

Протистояти цьому можна лише через розвиток альтернативних практик. Українські контрнаративи, що виникають у відповідь, повертають музичній культурі її потенціал як майданчика свободи та солідарності, роблять її важливим чинником становлення громадянського суспільства. Це є одним з позитивних моментів – **діалектика спротиву російській музичній пропаганді**. Війна та усвідомлення колоніального характеру російської культурної політики активізували в українській музичній культурі формування контрнаративів. Пісні багатьох українських виконавців створюють альтернативний простір уже української ідентичності, в якому українська культура позиціонується як сучасна, сильна, самодостатня. Музика стає не лише інструментом відповіді на агресію, а й засобом творення власного культурного теперішнього та майбутнього.

В усіх вище перерахованих контекстах музика перестає бути нейтральним мистецтвом. Вона виступає механізмом конструювання реальності та показує нам, як суспільство бачить себе та «іншого», як воно формує уявлення про своїх і чужих та задає рамки культурної, національної та політичної ідентичності. Саме тому аналіз музики як мистецтва виходить за межі музикознавства і естетики у сферу соціальної філософії як явище для дослідження влади, пам'яті та культурної експансії.

Висновок. Російська музика є важливим та дієвим каналом поширення наративів дискурсу «русского мира». Її ефективність полягає у здатності латентно впливати на свідомість на емоційному рівні та інтегрувати ідеологію у повсякденність.

Такий вплив є глибоким, довготривалим і багатошаровим. Музика виконує функцію м'якої сили, поступово формуючи образ «культурної спільності», «мовної єдності» та величі Росії як «старшого брата».

Внаслідок трансляції російської музики на українському радіо, телебаченні, медіа мільйони українців роками слухали артистів, які прямо або опосередковано транслювали своєю творчістю дискурс, що є ворожим для українського суспільства.

Наслідки багаторічного культурного впливу ще довго будуть відчуватися як у вигляді деформованих уявлень про «спільне коріння», так і у ностальгії за звичними образами та емоціями, які викликають конкретні російські пісні.

Соціально-філософський аналіз дозволяє виявити подвійний вплив цього феномену на українське суспільство: 1) з одного боку, російська музика тривалий час виконувала роль інструмента культурної гегемонії, підривала українську національну ідентичність і легітимізувала агресивну політику Російської Федерації; 2) з іншого боку, тиск дискурсу «русского мира» сприяв формуванню спротиву, мобілізації українського суспільства та розвитку власних культурних наративів.

В умовах гібридної війни критичне переосмислення музичного споживання та впровадження культурної безпеки стають елементами національного захисту. На нашу думку, українська культура має пропонувати альтернативні смисли, які здатні об'єднувати та мобілізувати суспільство, формувати імунітет до ворожих ідеологічних міфів. Водночас варто сформувати інформаційну програму, яка здатна на державному рівні реалізовувати просвітницьку діяльність та доносити рівень впливу російського музичного продукту на слухача та можливі наслідки такого впливу. Завдання українського суспільства полягає не лише у відмові від російської музики, а й в усвідомленні механізмів її впливу: як через текст, так і через музичну мову, візуальні образи. Йдучи шляхом критичного аналізу й розпізнавання цих стратегій можливе справжнє очищення українського культурного простору та формування суб'єктності.

Список використаної літератури

1. Adorno T. Introduction to the Sociology of Music. New York : Seabury Press, 1976.
2. Barthes R. Mythologies. Myth today. New York : Hill & Wang, 1984.
3. Bourdieu P. Language and Symbolic Power. Cambridge : Polity Press, 1991.
4. Derrida J. Structure, Sign, and Play in the Discourse of the Human Sciences. In: Writing and Difference. Chicago : University of Chicago Press, 1978.
5. DeNora T. Music in Everyday Life. Cambridge : Cambridge University Press, 2000.
6. Foucault M. The Archaeology of Knowledge. London : Routledge, 1969.
7. Hovhannisyan, T. New Eastern Europe. "The weaponization of music in today's Russia", 2023. URL: https://neweasterneurope.eu/2023/09/11/the-weaponisation-of-music-in-todays-russia/.
8. Langer S. Philosophy in a New Key. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1942.
9. Levitin D. This Is Your Brain on Music: The Science of a Human Obsession. New York : Dutton, 2006.
10. Levitin D. The World in Six Songs: How the Musical Brain Created Human Nature. New York : Dutton, 2008.
11. Sacks O. Musicophilia: Tales of Music and the Brain. London : Picador, 2011.
12. Žižek S. The Sublime Object of Ideology. London; New York : Verso, 1989.
13. Гілен П., Ляйстер Т. Культура в підмурках громадянського суспільства. Київ : Комубук, 2023.
14. Грамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи. Київ : Комубук, 2017.

15. Козаренко О. Феномен української національної музичної мови. Львів : НТШ, 2011.
16. Почепцов Г. Фейк. Технології спотворення реальності. Київ : КМ Академія, 2020.
17. Померанцев П. Нічого правдивого й усе можливо. Сходження до сучасної Росії. Київ : Yakaboo Publishing, 2020.
18. Померанцев П. Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності. Київ : Yakaboo Publishing, 2020.
19. Спітцер М. Людина музична. Історія життя на землі. Київ : Темпора, 2024.
20. Рудницька А. Культурна експансія. Музика нульових: повзучий вплив Росії на українську культуру. Глибока: Твоя підпільна гуманітарка, 2022.
21. Чекан Ю. Інтонаційний образ світу. Київ : Логос, 2009
22. Шкандрій М. В обіймах імперії. Київ : Критика, 2004.

NARRATIVES OF THE "RUSSIAN WORLD" DISCOURSE IN RUSSIAN MUSIC: THE PHILOSOPHICAL AND SOCIAL DIMENSION OF PROPAGANDA INFLUENCE ON UKRAINIAN SOCIETY

Myroslava Shulak
Ivan Franko National University of Lviv
Department of Philosophy
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-8334-3097

This article investigates the mechanism though which the narratives of the "russian world" discourse circulate and exert influence on Ukrainian society vis russian music. Music is conceptualized as a distinctive media form capable of embedding ideological meanings into everyday cultural consumption, shaping individual and collective identities, and normalizing imperial imaginaries. The study addresses two key questions: (1) how russian musical content functions as an instrument for reproducing the narratives of the "russian world" discourse, and (2) what social-philosophical consequences such influence entails for the Ukrainian cultural and media environment.

Methodologically, the research combines semiotic approach to cultural codes with qualitative content analysis of selected musical repertoires and, crucially, of the context in which they functioned in Ukraine between 1991 and 2025. Narrative identification follows an analytical typology adapted from Marko Shkandrij's description of russian imperial discourse and operationalized for the analysis of musical culture. The article distinguishes two levels of influence: an explicit level (verbal markers in lyrics) and an implicit level (the affective force of music and the social settings of its circulation).

The findings are presented as comparative genre-based tables covering rap, pop, rock, pop-rock and academic music. Importantly, the analysis is focuses on the discursive effects of music. The conclusions demonstrate that the long-term presence of russian music in Ukrainian media and cultural has contributed to the formation of cultural hegemony, symbolic hierarchies, a crisis of national and civil identity, and a persistent sense of inferiority. The article substantiates the need for a critical reassessment of the consumption of russian musical products and for the implementation of cultural security policies as integral components of national resistance under conditions of hybrid warfare.

Key words: discourse, narratives, "russian world", information influence, musical propaganda, identity, hybrid warfare, cultural security, semiotic analysis, musical semiotics, social philosophy, sociology of music.

Дата першого надходження статті до видання: 25.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 336–343
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 336–343

УДК 316.648:316.35
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.38

МЕТАНАРАТИВ ЧОРНОБИЛЯ І СВІДЧЕННЯ. ВИМІР ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Едуард Щербенко
Музей історії міста Києва
вул. Богдана Хмельницького, 7, 01030, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0002-8706-9195

Стаття присвячена виявленню змін у Чорнобильському наративі в українському суспільно-політичному дискурсі в контексті переосмислення протягом часу масштабу подій. Важливим постає генераційний вимір проблеми, зокрема зміна рефлексивного інструментарію акторів-нараторів, що включає, між іншим, перехід від оптики утопії до катастрофічної, а далі трагічної візії. Парадоксальним елементом на цьому шляху виявляється складник іронії (відзначений, зокрема, в праці Т. Гундорової), що став домінантою українського літературного постмодерну. Врахування досвіду покоління, чиє дитинство пройшло під знаком Чорнобиля, дозволяє виявити особливий перехідний етап у формуванні вітчизняної уявленої спільноти пізньо- та післярадянської доби, коли чорнобильська травма відіграє роль домінанти: «чорнобильське» й «українське» на певний час стають взаємно визначальними. Пробудження громадянського суспільства, перетворення екологічної проблематики на наріжний пункт суспільного порядку денного суттєвою мірою визначили пункт неповернення на шляху України до Незалежності. Водночас подібний сценарій розвитку подій не був гарантованим, що засвідчує зокрема білоруський кейс, в якому аналогічна мобілізація громадянського суспільства не відбулась. Розвиток чорнобильської теми набуває нового повороту після Фукусіми (2011), коли феномен Чорнобиля перетворюється на матрицю в інтерпретації поточних подій. Водночас нового виміру набуває концепт відповідальності, коли виявляється, що ніби самоочевидний порядок відкритості у разі доступу до інформації про доленосні для людства події, не гарантований і що його належить обстоювати. Новий етап у рефлексії феномену Чорнобилю позначає відомий мінісеріал, який пожвавлює дискусії й водночас сприяє туризму до зони відчуження, що водночас ставить перед дослідниками нові проблеми.

Ключові слова: виклик, генерація, наратив, суспільно-політичний дискурс, травма, Чорнобиль.

Історик С. Плохій у книзі «Чорнобиль. Хроніка ядерної катастрофи» [1] починає розповідь про подорож до Чорнобилю разом з кількома зарубіжними колегами зі згадки про комп'ютерні ігри, які спонукали його супутників до цього візиту. В одній – «S.T.A.L.K.E.R – Тінь Чорнобилю», шутері з елементами survived horror, події відбуваються в Чорнобильській зоні відчуження після вигаданого другого ядерного вибуху. В іншій грі – «Call of Duty 4: Modern Warfare» – один з головних персонажів, капітан Джон Прайс, вирушає в покинуте місто Прип'ять, щоб ліквідувати лідера російських ультранаціоналістів. Прихильники цих ігор вирішили побачити місто на власні очі.

По суті, перед нами свідчення завершального етапу перетворення Чорнобильського сюжету на складник світової казки з її архетиповою конструкцією випробування (зв'язок казки з ініціаційним обрядом виявив свого часу В. Пропп)[1].

[1] Сам автор багато в чому новаторської праці, між іншим, вбачає власне досягнення у перекиданні мостика між стилістичними шарами людських свідчень і своєрідною бюрократичною «говіркою» доби, без врахування якої недосяжна побудова картини правильного масштабу подій. У горизонті нашого дослідження цей порядок сполучення різних оптик дозволяє виявити наскрізний сюжет *звільнення від заручництва*, що єднає всіх – від пересічних громадян до лідера держави. Зміни наративу, зокрема поступовий перехід від дискурсу «аварії» до катастрофи, на що звертають увагу й актори-наратори, засвідчує *темпоральний* складник цього

© Щербенко Е., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

У цій ретроспективі помітно, що вже від самого початку Чорнобильського проєкту, який сходить до середини 1960-х (а саме ініціативи низки тодішніх українських керівників щодо необхідності долучення УРСР до розвитку ядерної енергетики як свого роду «ядерного клубу»), знаходимо засновки свого роду «казки про майбутнє».

На всім шляху розвитку сюжету до необоротного моменту експерименту квітня 86-го можна прослідкувати динаміку двох складових векторів, орієнтованих, відповідно, до полюсу граничної відповідальності актора-наратора й обернено до «нульової» її позначки. Це стосується, зокрема, питання розміщення АЕС (у малонаселених чи густонаселених районах), типу реактора (існував альтернативний «чорнобильському» РБМК більш безпечний варіант) тощо.

Певною мірою ключовою може виступати тут фігура директора ЧАЕС В. Брюханова (1935–2021), який встиг залишити свої свідчення. Маючи до діла з перетином надзвичайно різних, часом взаємовиключних інтересів: відомчих, часів стагнуючої радянської економіки (коли нова перспективна галузка енергетики як виняток дозволила звітуватися про виконання й перевиконання планів, з відповідними статусними здобутками номенклатури як нового класу); виробничих (де треба було зважати на зацікавленість будівельників в отриманні передбачених нормами надбавок); соціальних (представлених, зокрема, місцевим партійним керівництвом, яке лобіювало розвиток соціальної сфери «міста майбутнього» Прип'яті: магазини, басейни й под.), він необхідним чином залишався тим, хто засвідчував своїм підписом поточний (не)успішний стан розвитку проєкту, в якому, наче краплині, відбивалися загальні риси цілого режиму.

Зі свого боку будівельники впиралися у відому проблему постачальників. Маючи можливість при своєму статусі Героя Соціалістичної Праці виступати «гравцем» на інформаційному полі, керівник будівельників В. Кизима дозволив надати журналістці місцевого видання інформацію про стан справ зі споруджуваним 5 блоком ЧАЕС.

«Цифри, виписані Ковалевською, створювали жахливу картину: понад 70% обладнання, привезеного одним із постачальників, мали серйозні дефекти; 365 тонн металоконструкцій для резервуару, в якому буде зберігатися ядерне паливо, також мали дефекти; залізобетонні панелі, надані іншим постачальником, були неправильного розміру і потребували корегування вже на будівельному майданчику. Втім головна проблема полягала не в цьому: навіть якщо певні матеріали відповідали специфікаціям, інша частина взагалі ще не прибула – загалом бракувало 2 435 тонн металоконструкцій. Кизима дав зелене світло статті, яку Л. Ковалевська опублікувала під псевдонімом «Л. Станіславська» 21 березня 1986 року [1, с. 56].

Момент доленосного випробування вписується у загальну логіку подій. Постаючи в певному сенсі рядовим технічним епізодом, що не потребував, приміром, присутності директора ЧАЕС (який прибув на місце відразу після повідомлення про аварію), він позначений низкою відступів персоналу від уже затвердженої програми, як уже траплялося раніше. Після того, як реакція кількаразово майже зупинена і знов «розігнана», вийшла з-під контролю і зруйнувала реактор, викинувши назовні десятки тонн ядерного палива, події починають розгортатися за ніким не передбаченим сценарієм.

Пожежники прибувають на місце за лічені хвилини. При тому, що вони не мають захисного спорядження і зупиняють поширення займання від розпеченого графіту на

сюжету дорослішання: показово, що в Білорусі, територія якої де факто найбільше постраждала від радіоактивного забруднення, не відбулася консолідація громади навколо нового порядку денного, на кшталт українській (інакше кажучи, шансом втекти заручник має ще скористатися).

сусідній блок, по суті, голими руками[2], важливим виявляється рішення командира загону В. Правика щодо сигналу тривоги третього, найвищого рівня, що означало негайне приведення у бойову готовність усіх пожежних частин Київської області.

Прибуття членів урядової комісії на місце, поступова зміна уявлення щодо масштабів загроз зумовили необхідне рішення щодо евакуації міста Прип'яті й зміни розміру зони відчуження з початкових 10 до 30 км. Свідчення учасників подій зберегли сюрреалістичну картину, коли спецтехніка вже миє вулиці піною для дезактивації, водночас люди продовжують гуляти з дітьми й загоряти.

Ключовим поворотом у розвитку подій стає міжнародний розголос. Вже 27 квітня на шведській АЕС Форсмарк фіксується аномальний рівень радіації. Після перевірки й виключення можливості власних джерел забруднення стає зрозуміло, що причина знаходиться за кордоном, беручи до уваги переміщення повітряних мас, на території СРСР. Неодноразові запити до радянської сторони залишаються без відповіді до 28 квітня, коли в програмі «Час» звучить коротке повідомлення з визнанням інциденту (безпрецедентне для радянської системи)[3].

Наступним випробуванням виявляється Першотравнева демонстрація в Києві, яка відбувається за суттєвого підвищення радіаційного фону після зміни напрямку вітру. Паліативом стає скорочення місцевим керівництвом часу традиційних урочистостей та кількості маніфестуючих (за свідченням тодішніх перших осіб УРСР, вимога неодмінного проведення надходила з Москви).

Черговий пункт розриву відповідальності, характерний для «закритого» режиму, виявився в тому, що ЧАЕС перебувала в підпорядкуванні союзного Центру, до якого першочергово надходили й репортажі місцевих служб безпеки. Панічні настрої і стихійні спроби населення з евакуації відбиті в розсекречених повідомленнях співпрацівників КДБ. Новим безпрецедентним кроком українського керівництва стає рішення про евакуацію з Києва дітей. Тодішня Голова ВР України В. Шевченко таким чином виклала хід подій.

«Я відчула необхідність цього інтуїтивно. Адже ми знали не набагато більше, ніж інші громадяни. Пригадую, попросила в бібліотеці знайти всю можливу літературу з радіології.

Читаю: працівнику, який працює на АЕС, упродовж року допускається отримати 5 мікрорентген. А тут нам раптом заступник міністра охорони здоров'я Щепін із Москви дає телеграму, що 5 мікрорентген – допустима доза для дітей! Я й підняла гвалт, що дітей треба вивозити.

Третього травня запросила до Президії ВР головного гінеколога України, начальника управління охорони материнства і дитинства МОЗ, заступника директора Інституту материнства і дитинства, щоб порадитися стосовно дітей і вагітних жінок.

Ця наша зустріч була «нелегальною», я нікому про неї не сказала, мені самій було важливо знати, як діяти далі. Вони порекомендували, що вагітних жінок про всяк випадок краще покласти на збереження в пологові будинки, а дітей не випускати зайвий раз на вулицю.

Шостого травня зі мною зустрівся генерал Федоров, начальник союзної служби з цивільної оборони. І каже, що має підозри, ніби комісія дає не зовсім об'єктивні дані щодо зараженої території. Він розкрив карту і показав мені плями в Чернігівській, Житомирській, Київській областях, які зафіксували військові.

---

[2] Повторюваний «кадр», коли працівники станції, а далі прибуваючі члени урядової комісії відфутболюють шматки графіту, що потрапляють під ноги, не усвідомлюючи, що їх викинуло вибухом з реактора, віщують усю наступну апокаліптичну «поетику» подій.

[3] Варто згадати формулу Сартра: людина – це те, що вона зробила з тим, що зробили з нею.

Ми разом поїхали до Щербицького, той запросив Ізраеля та Ільїна, головних фахівців, що розробляли рекомендації, якими ми, керівники України, мали керуватися. Коли зайшла мова про вивезення з міста дітей, вони закрутили головами: це виключено, немає необхідності...

Я розплакалася і запитала: «Якби в Києві були ваші діти й онуки, ви б їх вивезли?». Вони мовчали. Для нас це був сигнал, що дітей треба вивозити.

Уже наступного дня я переговорила з керівниками всіх союзних республік щодо прийому наших дітей. В Україні для них вирішили звільнити всі санаторії, профілакторії, бази відпочинку.

Потім була телеграма з Москви, в якій від нас вимагали не сіяти паніку. Дев'ятого травня Щербицькому зателефонував Горбачов і сказав те ж саме.

«І що ви йому відповіли?» – питаю. – «Що це Валентина Семенівна здійняла паніку, а ми всі їй піддалися». – «То як будемо діяти?» – мало не плачу я. – «Вивозитимемо, – сказав він. – За дітей нас ніхто не покарає». Таким чином, наскрізним сюжетом стає вивільнення у горизонті безпрецедентного із ситуації безпрецедентного [2].

Укладачі збірника документів, який відбиває хід подій щодо ліквідації наслідків аварії, звертають увагу, що на жодному з 22 засідань, проведених Оперативною групою у період з 3 по 31 травня 1986 р., не обговорювався процес бодай часткової евакуації жителів зі столиці України, яка також зазнала радіоактивного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС. «Відсутність у порядку денному роботи спеціальної управлінської ланки питання про організований вихід з міста Києва і розміщення в заміській зоні робітників та службовців, об'єктів народного господарства, ймовірно, було продиктоване відсутністю в достатній кількості матеріально-технічних ресурсів для евакуації… Разом із тим нерішучість політичного керівництва республіки провести організовану і масштабну евакуацію жителів Києва містить у собі й політичний складник. Аварія на 4-му енергоблоці ЧАЕС кидала тінь на «передові позиції у світі» вітчизняної атомної промисловості, створювала негативний імідж Радянському Союзу за кордоном. Не дивно, що будь-які відомості про техногенну катастрофу поблизу Києва мали проходити через сито політичної цензури. Під приводом недопущення панічних настроїв серед громадян владні структури свідомо подавали скупу інформацію для ЗМІ, сподіваючись применшити справжні масштаби трагедії». Окремо наголошується упущення часу для йодової профілактики населення: «Неготовність до проведення профілактичних заходів з мінімізації радіаційної небезпеки, постійне озирання партійно-державного керівництва УРСР на союзні інстанції призвело до провалу йодної профілактики уражень щитовидної залози у населення територій, що зазнали впливу радіоактивних викидів» [3, с. 11–12].

Непередбачуваним фундаментальним наслідком «чорнобильських» подій 1986-го стало пробудження громадянського суспільства в Україні. Постання асоціації «Зелений світ», набуття екологічною проблематикою значення наріжного пункту суспільного порядку денного докорінно змінило політичну ситуацію в країні. За пізнішим формулюванням історика В. В'ятровича, відбулася руйнація певного варіанту суспільного договору.

«Дуже символічно, що ця подія стала одним з перших виявів демократії вже в Україні. Чому так сталося? Чому ця екологічна тема, тема катастрофи стала таким потужним струменем для багатьох людей відкинути від себе радянську ідентичність? Тому що стало зрозуміло, що влада бреше, а ця брехня може просто вбивати. Стало зрозуміло, що цей умовний суспільний договір, який був у Союзі про те, що ви забираєте нашу свободу, але натомість даруєте нам відчуття безпеки, порушений владою…

Перші мітинги 1988 року призвели до того, що в цьому опозиційному до радянської влади русі з'являється потужний екологічний складник. До того це були виключно політичні, тобто якісь дисиденти, колишні політв'язні, але поява в цьому наративі боротьби проти влади екологічного руху дала дуже потужний поштовх вперед і вивела його на світовий рівень…

Чорнобильська катастрофа мобілізувала набагато більше людей. Вона штовхнула на протест проти влади звичайних людей, які, можливо, ніколи б спеціально не включилися в якісь політичні процеси. Аварія на ЧАЕС додала цьому антирадянському національно-демократичному руху масовості, якої до того в Україні не було [4].

На важливий поколіннєвий вимір збереження пам'яті про подію і складання новітньої української ідентичності звертає увагу В. Яковлєва в дослідженні «Чорнобиль для кожного: пост-чорнобильське дитинство в Україні». Констатуючи, що тема Чорнобиля для тієї доби постає наскрізною і всюдисущою («Сама подія і наслідки Чорнобильської аварії глибоко проникли у повсякдення і дітей, і дорослих того часу. У взаємодії із соціополітичними й економічними обставинами і труднощами державної перебудови Чорнобиль набув особливого символічного значення, перетворюючись на втілення досвіду катастрофи – і для постраждалих, і для ширшого загалу громадян, які колективно опиняються у кризовій ситуації»), авторка торкається сюжетів гуманітарної допомоги з боку Заходу та пов'язаного з цим корупційного складника, в т.ч. стосовно лікування дітей-«чорнобильців» за кордоном, і нарешті, відзначає в дискурсивному плані темпоральне зрощення «чорнобильського» й «українського».

«Відчуття катастрофи стає буденним і всюдисущим, а наслідки Чорнобиля змінюють не лише країну, а й *уявлення* про країну, уявлення про самих себе і людські соціальні стосунки. Разом з Гласністю й Перебудовою Чорнобиль дав можливість для незначної й нетривалої вигоди, мізерної компенсації за статус «постраждалого», підживлюючи соціально-економічні умови для дискримінації і нерівності в усіх суспільних верствах, і не лише серед дітей. Беручи до уваги пластичність соціальних процесів на прикладі формування поколіннєвих рамок, я пропоную розглядати Чорнобиль як феномен, як своєрідну метафору, що у колективній українській свідомості по-своєму заміщує Україну. На пост-чорнобильській глобальній мапі, так само, як і в очах безлічі українців, «Чорнобиль» повільно розповзається на цілу Україну та поза її межі. «Українське» включає «чорнобильське», водночас «чорнобильське» є «українським». Щоб зрозуміти, наскільки Чорнобильська катастрофа насправді вплинула на Україну й світ, наголошуючи «невидимість» радіації, ми маємо дослідити й зрозуміти, що ми всі *пам'ятаємо* про Чорнобиль і *що саме* ми пам'ятаємо, і *чому* – чому кожен з нас є по-своєму "чорнобильцем"?» [5] (виділено авт. – *Е.Щ.*).

На ключовому зсуві між домінантами «аварії» та «катастрофи» наголошують учасники нещодавньої мережевої дискусії нового покоління інтелектуалів [6]. Важливо, між іншим, що ця трансформація наративу забезпечується за допомогою такої впливової медії, як кіно (принагідно згадується, що першою, «до 86-го», версією оптики були утопічні атомогради).

«Важливо прослідкувати, як відбувається перехід від аварії до катастрофи. Спочатку це власне аварія: соціальна подія, екологічна подія, політична подія і дуже інтенсивно візуальна подія. Чорнобиль провокує спалах української кінематографії. Загалом «Укртелефільм», «Укркінохроніка», «Київнаукфільм» – три центральні студії неігрового кіно в Україні – зняли більш ніж 35 фільмів…

Через кіно ми бачимо процес, про який уже згадував Сергій Плохій на дискусії «Як працювати з пам'яттю про Чорнобиль» – як Україна втрачає свою суб'єктність і стає віктимною локацією, в якій інші гравці розгортають свої замисли. І перший ключовий фільм у цьому контексті – це «Хроніки важких тижнів» (1986). Режисер Володимир Шевченко

отримав велику дозу радіації та помер незадовго після зйомок, він став у певному сенсі кінематографічним мучеником і пророком. Для нього цей фільм – про героїчний подвиг, така ще доволі радянська риторика. Стрічку нагородили премією Довженка як найкращий патріотично-військовий фільм…

Хроніка – це ключовий наратив поставарійного, перехідного, перебудовного часу. Але ближче до 90-х років наратив поступово змінюється. І фільм «Чорнобиль. Тризна» (1993, режисер Ролан Сергієнко), сценарій до якого писала Ліна Костенко, демонструє дуже показовий перехід: Чорнобиль припиняє бути аварією. Він стає соціальним, політичним, економічним, універсальним уроком для всього людства, катастрофою християнською, релігійного штибу, яка відбулася не в Україні, а з Україною…

Ось така рамка, на мій погляд, продуктивна – від аварії до катастрофи. Важливо, що «катастрофа» як юридичний термін з'являється в професійному полі через прийняття Закону України «Про наслідки ліквідації Чорнобильської катастрофи» 1998 року. Аварія – це щось дуже локальне, а катастрофа – це те, що має наслідки і до сьогодні».

У ході цього переконструювання наративу виникає непередбачуваний ефект. Вже на перших етапах рефлексії по гарячих слідах, з інстинктивним зверненням до елементів апокаліптичної поетики («Чорнобильська мадонна» І. Драча, «Марія з полином в кінці століття» В. Яворівського й ін.) й поряд сміховою струєю радянського напівлатентного карнавалу[4], відбувається певне їх переплавлення, за підсумками якого в праці «Післячорнобильська бібліотека» Т. Гундорова відрефлектувала нову стилістичну домінанту в осмисленні Чорнобилю як унікального досвіду [8][5].

Після подій на Фукусимі (2011) прикметно, що вже Чорнобиль стає матрицею для осмислення граничного досвіду (хоча серед експертів також робиться наголос, що Чорнобиль є «рукотворним»).

Несподіваним новим аспектом теми в наступні роки виявляється *негарантованість* уже досягнутого, здавалося, рівня відкритості, зокрема в доступі до архівів. За свідченням В. В'ятровича, спостерігаються спроби зворотного засекречування вже відкритих даних.

«Я думаю, що вони приховували не стільки інформацію про наслідки Чорнобиля, тому що це вже було більш-менш відомо, зокрема, через закордонні публікації. Вони радше приховували документи КДБ, адже у них містилися методи приховування інформації. Для них були важливішими методи, як дискредитуються люди, як намагаються вигадувати фейкові новини про те, як привозилися журналісти із закордону – спочатку комуністичних видань, із Західної Європи, які писали, що насправді нічого поганого не сталося, а потім і західних видань, які спонсорувалися атомними станціями на Заході і хотіли, щоб паніки було менше. Мені здається, що якраз в часи вже незалежної України, особливо при Януковичі, їх більше бентежило, щоб українці не бачили і не розуміли цих прийомів, адже їх активно хотіли використовувати й представники цієї влади.

Пам'ятаю, як у 2008 році став керівником архіву Служби безпеки України, і як було багато спротиву навіть всередині самої системи СБУ, суть якого полягала в тому, що ми не можемо викривати методи дії комуністичних спецслужб, бо вони можуть бути корисними у сьогоденні. Мене це тоді просто шокувало, тому що я, як історик, прекрасно знав, якими були методи дії комуністичних спецслужб. Очевидно, що говорити про щось подібне, що

---

[4] У спілкуванні журналіста з філософом М. Поповичем наводиться один з тодішніх жартів: – Які у вас величезні кавуни! – Це не кавуни, це виноград. – А кабачки які великі! – Та це горох. – А соловейко як виспівує! – Це не соловей, це лічильник Гейгера. Репрезентативну підбірку див. [7].

[5] Симптоматично, що дослідниця вибрала для епіграфу рядки пісні «Чорнобиль форева» групи «Скрябін».

може і має використовуватися у незалежній Україні, це автоматично визнавати, що Україна точно далеко не демократична держава і не збирається рухатися в бік такої держави.

Тому, власне, одним з перших кроків нової влади у 2010 році на чолі з Януковичем і з новим керівником Служби безпеки Хорошковським була спроба знову загнати цю інформацію, знову закрити архіви. Буквально на першій пресконференції Хорошковського прозвучала теза, що всю правду, яку треба було відкрити, ми вже відкрили, на цьому досить. Тоді почалася системна робота не просто зупинення подальшого відкриття архівів, а назад закривання. Так, було створено спеціальну комісію, яка наново засекречувала документи, в тому числі ті, які стосувалися і Чорнобильської катастрофи» [4]. Питання, яке, схоже, в цьому контексті не спадає на думку (у світлі формули, хто не знає історії, приречений на її повторення): що коли наступного разу за відповідної ситуації випробувань оператор натисне кнопку, яка має екстрено зупинити не один (як у квітні 86-го), а ч о т и р и реактори?

Новим поштовхом до зацікавлення темою став відомий мінісеріал «Чорнобиль» від HBO, який пожвавив не лише дискусії, а й туристичні потоки до Зони. Торкаючись проблем, які постають у цьому контексті, авторка фільму «Люди зони», яка багато років працювала з чорнобильською темою, оповідає:

«Зона згуртувала навколо себе дуже багато цікавих людей. Це і переселенці, і люди, які там зараз проживають, і люди, які поїхали туди розвивати науку, і ті, хто піклуються про нашу з вами безпеку просто зараз, бо працюють на четвертому енергоблоці. І мені було цікаво показати сьогоднішню зону їхніми очима, розповісти про них, спробувати зрозуміти їхню мотивацію. Ну от чому фахівці такого рівня, які можуть знайти роботу будь-де в Україні і навіть за кордоном, їдуть у зону відчуження? І, звісно, поговорити про те, що буде далі. За 35 років зона сильно видозмінилася. Якщо раніше це був населений регіон, то зараз – царство тварин».

І на питання щодо ставлення до туризму в зону відчуження відповідає: «Моя думка щодо туристів у зоні відчуження дуже неоднозначна. Є люди, які їдуть для того, аби побачити все на власні очі, щоб зберегти це у пам'яті і передати свої враження іншим. Як на мене, такий вид туризму позитивний. Якщо це безпечно, з повагою до цього місця, з метою пізнання. Але є і абсолютно інший вид туризму, коли люди сприймають це як пригоду. Вони одягають комуфляж, уявляють себе сталкерами, ведуть себе без найменшого натяку на повагу, наприклад, фотографують дозиметр, який показує шалені цифри, і при цьому посміхаються, показують пальцем "клас". У мене навіть особисто були конфлікти з такими туристами: такий рівень радіації – не привід зробити радісне селфі, а привід подумати, що 35 років тому саме через це загинуло багато людей»[6] [9].

Таким чином, Чорнобильський наратив, відігравши на початку роль імпульсу, звільнюючого суспільство від заручництва, залишається невичерпним джерелом поглиблення рефлексії щодо граничної відповідальності людини за модерної доби, ставлячи перед дослідниками щоразу нові проблеми.

Список використаної літератури

1. Плохій С.М. Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи. Харків : Бібколектор, 2019. 395 с.
2. Валентина Шевченко: «Провести демонстрацію 1 травня 1986-го наказали з Москви». URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/25/36971/.
3. Чорнобиль. Документи Оперативної групи ЦК КПУ (1986–1988). Київ : Інститут історії України НАН України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, 2017. 830 с.

[6] Пор. з обговоренням подібної проблеми в [10].

4. Чорнобиль – історія про те, як приховування правди коштує життя людей: розмова з істориком Володимиром В'ятровичем. URL: https://espreso.tv/article-chornobil-istoriya-pro-te-yak-prikhovuvannya-pravdi-koshtue-zhittya-lyudey-rozmova-z-istorikom-volodimirom-vyatrovichem.
5. Яковлєва В. Чорнобиль для кожного: пост-чорнобильське дитинство в Україні. URL: https://uamoderna.com/md/yakovleva-chornobyl-for-everyone/.
6. Утопія – аварія – катастрофа: візія Чорнобиля в оптиках сьогоднішнього світу. URL: https://lb.ua/culture/2021/07/19/489455_utopiya_avariya_katastrofa_viziya.html.
7. Жолдак Б. Грибочки з-під Чорнобиля. *Єгупець*. 2001. № 8. С. 144–162.
8. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодернізм. Київ : Критика, 2005. 263 с.
9. Толокольнікова Т. Чому українці їдуть жити і працювати у зону відчуження? Розповідає авторка фільму «Люди зони». URL: https://suspilne.media/culture/125779-comu-ukrainci-idut-ziti-i-pracuvati-u-zonu-vidcuzenna-rozpovidae-avtorka-filmu-ludi-zoni/.
10. Feldman J. & Musih N. Selfies in Auschwitz: Popular and contested representations in a digital generation. *Memory Studies*, 2023. DOI: https://doi.org/10.1177/17506980221101111.

CHERNOBYL META-NARRATIVE AND TESTIMONY. THE DIMENSION OF RESPONSIBILITY

Eduard Shcherbenko
The Kyiv History Museum
7 Bohdan Khmelnytskyi St., 01030, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-8706-9195

The article is devoted to the identification of changes in the Chornobyl narrative in the Ukrainian socio-political discourse in the context of rethinking the scale of events over time. The generational dimension of the problem becomes important, in particular, the change in the reflexive tools of actors-narrators, which includes the transition from the optics of utopia to catastrophic and then tragic vision. A paradoxical element on this path is the component of irony (noted in particular in the work of T. Gundorova), which has become the dominant feature of Ukrainian postmodern literature. Taking into account the experience of the generation whose childhood was marked by Chornobyl allows us to identify a special transitional stage in the formation of the national imagined community of the late and post-Soviet era, when the Chornobyl trauma plays a dominant role: 'Chornobyl' and 'Ukrainian' become mutually determinative for a certain period of time. The awakening of civil society and the transformation of environmental issues into a cornerstone of the public agenda have largely determined the point of no return on Ukraine's path to independence. At the same time, such a development scenario was not guaranteed, as evidenced by the Belarusian case, where a similar mobilisation of civil society did not take place. The development of the Chornobyl theme takes a new turn after Fukushima (2011), when the Chornobyl phenomenon becomes a matrix in the interpretation of current events. At the same time, the concept of responsibility takes on a new dimension when it turns out that the seemingly self-evident order of openness in access to information about events that are fateful for humanity is not guaranteed and that it must be defended. A new stage in the reflection on the Chornobyl phenomenon is marked by a well-known mini-series that revives discussions and promotes tourism to the exclusion zone, which at the same time poses new challenges for researchers.

Key words: challenge, Chornobyl, generation, narrative, socio-political discourse, trauma.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 344–350
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 344–350

УДК 101.1
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.39

ФЕНОМЕН ГРОМАДЯНСЬКОЇ НАУКИ ЯК СУЧАСНОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРАКТИКИ І МЕТОДОЛОГІЇ

Віталій Якубець
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського,
Навчально-науковий гуманітарний інститут,
кафедра психології, філософії та суспільних наук
вул. Джона Маккейна 33, м. Київ, Україна
http://orcid.org./0009-0004-1667-8761

У роботі досліджено феномен громадянської науки як сучасної дослідницької практики та наукової методології. Громадянська наука та її гносеологічні інструменти, які грунтуються на засадах партисипативності, співінтерпретації і міждисциплінарності, можна визначити як такі, що еволюціонували на усталених соціопсихологічних образах наукової революції, а також культурі соціальної співучасті, які, своєю чергою, живляться та підтримуються цінностями пізнання та відкритості світу. Автор простежує еволюцію цього явища: від аматорських спостережень до мейнстриму у сферах екології, біології та медицини, що визначає новий спосіб життя сучасного дослідника.

Особливу увагу приділено методологічному інструментарію громадянської науки, який інтегрує наукові підходи і новітні соціальні практики, виводячи наукове дослідження за межі офіційної науки і окремої аматорської лабораторії. Громадянська наука перестала бути нішевим захопленням і перетворилася на глобальний тренд, що визначає сучасну науку і технологію.

Сформовано концепт дослідника-громадянина – рефлексивної особистості з новою ідентичністю, чия участь у науковому пошуку забезпечує продуктивне розв'язання актуальних проблем довкілля, організму та біосистем. Ключовою фігурою пізнавального процесу стає дослідник-громадянин. Це особистість, яка володіє високим рівнем рефлексії та усвідомлює себе повноправним членом наукової спільноти.

Новий тип громадянства дає своїм членам можливості зробити внесок у дослідження проблем організму, довкілля і біосистем загалом, запрошує людей брати активну роль у підвищенні власної наукової та дослідницької грамотності, активно й динамічно шукати нові знання.

У дослідженні підкреслюється, що громадянська наука пропонує найбільш життєздатні методи розв'язання проблем довкілля та біології через пряме залучення громадянського ресурсу.

Ключові слова: громадянська наука, партисипативні практики, міждисциплінарна методологія, біотехнології, мережа, гносеологічні інструменти, новий тип громадянства.

Постановка проблеми. Громадянська наука нині надзвичайно популярна. Уявлення про неї поступово змінювалося у суспільній свідомості: від малоцікавої галузі досліджень у сфері біології, довкілля і медицини до сучасної партисипативної науки. Весь комплекс видів громадянської науки, який позначає новий спосіб життя, нове бачення довкілля, здоров'я і діяльності, стає дедалі популярнішим. Громадянська наука стала справжнім явищем у науковій і соціальній сферах. Така поширеність у соціумі робить її все більш актуальним способом життя і методом дослідження базових параметрів життя. Широкий загал людей з різних соціальних страт і груп, окремо взята особистість фактично на кожному кроці свого життя постійно стикаються не лише з поняттям громадянської науки, але й багатьма науковими і соціальними практиками громадянської науки, необхідними для дослідження здоров'я, діяльності та довкілля людини, основними якісними параметрами життя.

© Якубець В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Часто навіть неусвідомлено, на інтуітивному рівні людина бере участь у тій чи іншій формі громадянської науки, наприклад, вивчаючи свій раціон чи біоритм, займаючись вирощуванням рослин чи спостерігаючи за змінами погоди або поведінки тварин. Громадянська наука нині означає вже не просто окремо взятий спосіб життя і методи дослідження поодинокої особистості, але виступає вираженням мейнстриму сучасної екологічної та біомедичної науки, новітнім напрацюванням у сфері біології, екології і здоров'я. Отже, зовсім не дивно, що громадянська наука формує домінуючі наукові тренди і пропонує дієві способи розв'язання проблем у сфері довкілля, біомедицини і саморозвитку.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика громадянської науки як способу дослідження біології, довкілля, здоров'я та діяльності людини знайшла свій розвитоу та обґрунтування в роботах сучасних дослідників (Н. Гордієнко, Г. Дженкінса, М. Ітo, О. Павловської, Т. Яценко, А. Ковальова), проте залишаються деякі лакуни в її дослідженні, зумовлені швидким науковим поступом цього напряму в усіх сферах пізнання.

Матеріалом дослідження виступили джерела зі спеціалізованої літератури, які зосереджені на понятті громадянської науки та її основних напрямах дослідження у сфері здоров'я, діяльності, довкілля і біології, зокрема; бібліографічні джерела, які стосуються історії та філософії науки, а також дослідження з міждисциплінарної сфери, зокрема, спрямовані на біотехнології, медицину, культурологію, соціологію, екологію, психологію. Для цього було використано різні міжнародні бази даних (Web of Science, Scopus, PubMed, Springer Link, DOAJ, JSTOR та Google Scholar). Крім того, були переглянуті декілька інтерв'ю з відомими дослідниками і практиками, які вивчають громадянську науку та її виміри, вебсайти, такі як SciStarter (найбільша онлайн-колекція проєктів громадянської науки), iNaturalist (соціальна мережа громадянських науковців, побудована на концепції обміну спостереженнями за біорізноманіттям по всьому світу), щоб максимально охопити концептуальну галузь досліджуваної теми громадянської науки. Щоб ідентифікувати ці бібліографічні джерела, ми використали такі поняття у пошуку, як: громадянська наука, методи громадянської науки, краудсорсинг, партисипативна наука, волонтерство, мережеве суспільство, спільне створення благ, колективний інтелект. Основна увага була зосереджена на найновіших україномовних і іншомовних джерелах з такої тематики.

Виклад основного матеріалу. Інтерес до громадянської науки присутній у сучасній мережевій культурі, партисипативних студіях та суспільстві загалом. Громадянська наука стала центральним фокусом у питаннях біології, довкілля і здоров'я людини. Основним рушійним чинником цього процесу є технологічні зміни, пов'язані з поширенням біологічних технологій і біофілософського дискурсу на більшість сфер життя людини.

Зростає усвідомленість людини щодо того, що організм, біосистема і довкілля є ключовим простором для пізнання і дослідження. Практично у всіх сферах життя особистість стикається із запитом на пізнання. Від офіційних дискурсів про охорону довкілля до засобів масової інформації і популярних наративів про здоров'я і екологію чути наполегливі заклики активно, на науковій і партисипативній основі здійснювати дослідження організму і довкілля.

Така активна гносеологічна позиція щодо власного життя стає не просто тимчасовим психологічним станом очікування або сподівання, а деонтологічним обов'язком особистості.

Палке, нестримне бажання сучасного неофіта науки брати участь у практиках громадянської науки й активно застосовувати гносеологічні й епістеміологічні інструменти громадянської науки зливається із загальною тенденцією до соціального співпізнання, «… аналітично-інтерпретаційний потенціал соціологічної архетипіки щодо осмислення

суспільних явищ і процесів полягає в генеруванні нових концептуальних підходів і дослідницьких практик, які спираються на сучасну міждисциплінарну методологію і уможливлюють наукове вивчення фундаментальних детермінант психологічних, соціальних і культурних феноменів» [2, с. 38].

Громадянська наука та розроблений у рамках неї гносеологічний інструментарій тим самим сприяє формуванню нового бачення і альтернативних підходів до проблеми пізнання людини.

Біологічний організм, довкілля, сама процесуальність життя стають полем для дослідження. Людський організм, форми людської діяльності, умови людського життя стають не просто даністю природи, яка раз і назавжди визначена, а пізнавально-проєктною активністю – процесом дослідження, модифікації, налаштування, трансформаційного втручання, який реалізується власноруч особистістю, оснащеною філософією громадянської науки і її дієвим гносеологічним інструментарієм. Можна погодитися з твердженням, що «… необхідно активізувати роботу з популяризації модифікації способу життя серед населення…» [4, с. 127].

Ми живемо в біотехнологічному суспільстві, глобальній науковій лабораторії, у якій організм, довкілля і спосіб життя формуються якісно й кількісно по-новому. У цьому контексті «… спосіб життя являє собою набір цінностей і норм, що детермінують поширення та передачу від покоління до покоління певних моделей поведінки в певному життєвому просторі» [1, с. 9].

У сучасному суспільстві, зосередженому на дослідженні і вдосконаленні, люди намагаються зробити себе міцнішими, діяльність продуктивнішою і результативнішою, подовжити тривалість активного й наповненого змістом життя через самопізнання та самодіагностику, перемогти психічні і фізичні порушення за допомогою здорового способу життя та самостійного усвідомленого вибору, піддаючи своє здоров'я власному дослідженню [3, с. 3].

З практиками громадянської науки нерозривно пов'язана сучасна соціальна партисипація, яка означає процес участі або співучасті людей [7, с. 25], і нині дієво використовується в різних сферах життя, зокрема надзвичайно широко в дослідженні. Категорія партисипації тісно пов'язана з поняттям просьмеризму, що передбачає включення споживача в процес виробництва кінцевого продукту. Ключовими особливостями просьюмера є активна пізнавальна позиція стосовно біологічних систем (клітини, організму і екосистеми). Окремо виділяється поняття партисипативної культури дослідження, у межах якої люди виступають одночасно в ролі споживача, спонсора і дослідника. Принцип партисипації, який розуміється як синергія всіх дієвців пізнавального процесу, означає свідому, мотивовану і професійну співучасть кожного з них у багатоетапному процесі наукового дослідження.

Маючи достатній ступінь самоусвідомленості і партисипативності, дослідник самостійно проєктує шляхи дослідження, здатний адекватно прийняти наявну дослідницьку реальність, самовизначитися та самоідентифікуватися щодо неї. Високий рівень партисипативності забезпечує перетворення науковця-громадянина на відповідального керманича наукового дослідження, мобілізує інтелектуальні і фізичні ресурси для подолання зовнішніх та внутрішніх перешкод на безупинному треку пізнання.

Партисипативний підхід – це сучасний напрям у громадській науці, який ґрунтується на безпосередній участі зацікавленого громадянина в процесі наукового пізнання. В умовах партисипативності зацікавлені громадяни отримали право брати участь у процесі пізнання. Громадяни хочуть, щоб до них ставилися як до осіб, здатних здійснювати власні дослідницькі програми.

Уперше партисипація як поняття було вжито французьким антропологом Л. Леві-Брюлем у книзі «Надприродне в первісному мисленні» [9, с. 19]. Партисипація вкоренилася і набула популярності в мережевому суспільстві насамперед завдяки діяльності Г. Дженкінса, який на початку XXI століття випустив серію книг та статей, присвячених культурі партисипації і тим, хто її практикує. Основною метою його наукових праць була зміна усталених уявлень в аспекті переходу від образу пасивних споживачів до образу активних учасників. Насамперед Г. Дженкенс говорить про те, що з розвитком та розповсюдженням цифрового контенту кожен користувач стає автором за рахунок практик коментування, створення текстових постів, графічного, візуального, інтерактивного та іншого контенту. У співавторстві з японським антропологом М. Іто була випущена книга, присвячена тематиці партисипативної культури та опису прикладів із повсякденності. Зважаючи на поточну залученість аудиторії до процесу виробництва контенту, Г. Дженкенс звернув увагу на можливості активної участі людини в пізнанні [8, с. 33–34].

Активна участь у пізнанні світу розглядається як природна психологічна настанова для людини, яка має на меті покласти відповідальність за свій інтелектуальний стан на себе. У цій обстановці знання про себе і навколишній світ стають основою для усвідомлених, відповідальних рішень. Знання тепер генеруються не лише усталеними класичними науковими спільнотами, а і самими громадянами [11, с. 154]. Зміна усталених відносин і тенденція до розширення прав і можливостей громадян, автономії суб'єктів перетворила їх на самостійних творців знання, визначальних діячів процесу пізнання. «Серед найбільш значущих характеристик «медицини завтрашнього дня» називають партисипацію – активну участь пацієнтів у прийнятті медичних рішень. У публікаціях на цю тему підкреслюється, що в недалекому майбутньому в розпорядженні пацієнтів буде все більший обсяг знань про власну генетичну схильність до тих чи інших захворювань; добре освічені пацієнти братимуть участь у прийнятті правильніших лікувальних рішень; медичні документи будуть проводитися з більшою орієнтацією на пацієнтів, ніж на лікарів та установи, пацієнти отримають до них більший доступ та контроль; перевага в отриманні генетичної інформації серйозно вплине на спосіб життя людей, у тому числі за межами закладів охорони здоров'я» [8, с. 33–34].

Біотехнікалізація та партисипація суспільства в XXI столітті, а також допитлива поведінка та самодослідження трансформували поняття науки. Як наслідок, основні параметри наукової діяльності нині не тільки підпорядковані державній опіці й офіційній науці, але й нерозривно переплетені з партисипацією та біотехнологіями.

Нові форми гносеологічної соціальності формуються навколо розповсюджених біологічних, екологічних та медичних проблем (наприклад, клітинної біології, дефіциту водних ресурсів або цукрового діабету). Цю соціальність поєднує спільна для її учасників ідентичність. Спільноти, організовані навколо спільної пізнавальної ідентичності, стають усе більш важливими в науці. Учасники цих спільнот прагнуть оволодіти спеціалізованими знаннями про дійсний стан свого організму й довкілля, в якому мешкають. Вони займають активну соціальну й політичну позицію, ініціюючи і створюючи фонди й рухи, щоби привернути суспільну увагу до важливих пізнавальних проблем. Нове громадянство передбачає нові способи розбудови соціальних об'єднань, насамперед через створення соціальних мереж і вебсайтів [10, с. 312–313].

Науково-громадянський контент поширюється через комунікаційні події, книги, рекомендації, фільми, які показують, як люди здійснюють пізнання і самопізнання. Нове наукове громадянство формує нові стосунки з науковими експертами.

Сучасний громадянин-дослідник перебуває в центрі мережі потоків інформації та форм дослідницьких методик. Активна наукова громадянська позиція проявляється саме тоді, коли люди самі відіграють динамічну роль у підвищенні власної наукової грамотності. Вони роблять це за допомогою різноманітних засобів масової інформації, але найчастіше через відносини з представниками власної спільної ідентичності.

Активний пошук наукових знань особливо виражений у сфері, яка людину особливо цікавить, а саме біологія, екологія, фармація, медицина, генетика, біотехнології, саме там, де основні параметри життя людини поставлені в центр уваги.

Наукова грамотність і громадянство йдуть пліч-о-пліч: люди повинні бути освіченими щодо власного організму, довкілля та біотехнологій, щоби приймати рішення щодо їх вивчення. Сучасна наука та технологія вимагають високого рівня участі партисипантів у дослідженнях, наукової грамотності та самоспрямованої зацікавленості в нейробіологічних основах життя [6, с. 13–14]. Сучасні практики дослідження в громадянській науці невіддільні від нової страти громадян-учених, які зіграли велику роль у створенні нової цифрової і біотехнологічної науки навколо базових параметрів життя людини.

Щоби повністю зрозуміти масштаби та майбутні наслідки впливу громадської науки на сучасне повсякденне життя, потрібно розглядати її з партисипативної та міждисциплінарної перспективи. Справді, «… це область, що не має чітких границь. Як дослідники, що спеціалізуються в інших галузях, можуть виявитися утягненими у вивчення нервової системи, так і нейробіолог може раптом виявити, що веде фундаментальні дослідження в галузі, для якої нервова система не є основним об'єктом вивчення» [5, с. 6]. Їм потрібно вступити в ще більш міждисциплінарний діалог, який буде взаємовигідним способом розвитку науки XXI століття.

Висновки. Хоча докладний розгляд усіх сфер громадянської науки виходить за рамки цієї роботи, проте вони сформували сучасний порядок денний дослідницьких практик: дослідження громадянської науки й методик вплинули на акцентування уваги на парципативному мисленні та способі дії дослідників.

Методологія громадянської, науки є міждисциплінарною, вона поєднує різні види гносеологічних інструментів, знань і практик. Як міждисциплінарна дослідницька методологія громадянська наука інтегрує ідеї з багатьох різних наукових і позанаукових концепцій і теорій. Доречно в цьому контексті відзначити, що джерела цієї роботи мають тяглість від наукових підходів епохи Ренесансу, досліджень Нового часу до сучасних міждисциплінарних наукових практик.

Громадянська наука дозволяє людям здобувати знання в набагато більш продуктивний і практичний спосіб. Водночас це означає, що для того, щоби займатися громадянською наукою, потрібна послідовність, рефлексивність і обізнаність.

Особистість, яка займається громадською наукою, усвідомлює себе не просто дослідником, а дослідником-громадяним, повноправним учасником науково-дослідної спільноти, яка має власну сформовану ідентичність.

Дослідження громадянської науки є необхідним методологічним інструментом для розуміння того, як нині наука виходить далеко за межі своєї звичайної сфери – кабінету, сайту, каналу, клініки, лабораторії та лікарні, у нову сферу парципативних, міждисциплінарних і соціальних дослідницьких практик.

Список використанної літератури

1. Балабанова Л.М. Моделі формування здорового способу життя: психологічний аналіз у контексті цінностей і життя: психологічний аналіз у контексті цінностей і норм. *Ukrainian psychological journal*. 2018. №4 (10). С. 7–18.

2. Гордієнко Н.М. Соціологічна архетипіка: аналіз теоретико-методологічних засад та постмодерної практики в Україні. *Український соціум*. 2022. №2 (81). С. 33–41.
3. Загальна теорія здоров'я та здоров'язбереження : колективна монографія / за заг. ред. проф. Ю.Д. Бойчука. Харків : Вид. Рожко С.Г., 2017. 488 с.
4. Кіреєв І.В., Жаботинська Н.В. Роль модифікації способу життя в реалізації концепції здорового способу життя. *«Сучасні тенденції, спрямовані на збереження здоров'я людини» присвячено пам'яті професора О.В. Пєшкової* : зб. наук. пр. (м. Харків, 22–23 квіт. 2021 р.). Харків, 2021. Вип. 2. С. 125–128.
5. Ковальова А.А., Ковальова О.В., Бурка О.М., Присяжнюк А.О. Нейробіологія розвитку та навчання. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2022. 325 с.
6. Медична психологія: у 2 т. / за ред. академіка С.Д. Максименко. Київ : «Видавництво Людмила», 2023. Т. І. 512 с.
7. Павловська О.В. Логіка та дологічне мислення. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. №29. С. 24–27.
8. Поцулко О.А. Вплив ідеології персоналізованої медицини на практику прийняття медичних рішень. *Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині)* : зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 лютого 2023 р.). Запоріжжя : ЗДМУ, 2023. С. 32–35.
9. Яценко Т.С. Динаміка та семантика цілісної психіки. *Актуальні проблеми психології розвитку особистості* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 12–15 трав. 2023 р.). Київ : Український державний університет імені Михайла Драгоманова, 2023. С. 16–21.
10. Jorgensen M.W. Patient-centred decision-making? Biocitizens between evidence-based medicine and self-determination. *Evidence & Policy*. 2015. Vol. 11. No. 3. P. 311–329.
11. Pingitore A., Iacono A.M. The patient as a person: an integrated and systemic approach to patient and disease. Cham, Switzerland : Springer Nature, 2023. 252 p.

THE PHENOMENON OF CITIZEN SCIENCE AS A MODERN RESEARCH PRACTICE AND METHODOLOGY

Vitaly Yakubets
V.I. Vernadsky National University of Tavria,
Teaching and Scientific Humanitarian Institute,
Department of Psychology, Philosophy and Social Sciences
33 John McCain St., Kyiv, Ukraine
http://orcid.org./0009-0004-1667-8761

The paper explores the phenomenon of citizen science as a modern research practice and scientific methodology. Citizen science and its epistemological tools, which are based on the principles of participation, co-interpretation and interdisciplinarity, can be defined as those that evolved on the established socio-psychological images of the scientific revolution, as well as the culture of social participation, which, in turn, are nourished and supported by the values of knowledge and openness to the world. The author traces the evolution of this phenomenon: from amateur observations to the mainstream in the fields of ecology, biology and medicine, which defines a new way of life for a modern researcher.

Special attention is paid to the methodological tools of citizen science, which integrates scientific approaches and the latest social practices, taking scientific research beyond the boundaries of official science and a separate amateur laboratory. Citizen science has ceased to be a niche hobby and has become a global trend that defines modern science and technology.

The concept of a citizen researcher has been formed – a reflective individual with a new identity, whose

participation in scientific research provides a productive solution to current problems of the environment, organism and biosystems. The key figure in the cognitive process is the citizen researcher. This is an individual who has a high level of reflection and realizes himself as a full member of the scientific community.

A new type of citizenship provides its members with opportunities to contribute to the study of problems of the organism, the environment and biosystems as a whole, invites people to take an active role in increasing their own scientific and research literacy, and actively and dynamically seek new knowledge.

The study emphasizes that citizen science offers the most viable methods for solving environmental and biological problems through the direct involvement of a citizen resource.

Key words: citizen science, participatory practices, interdisciplinary methodology, biotechnology, network, epistemological tools, new type of citizenship.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 351–364
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 351–364

UDC 172.4:27-1(092)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.40

THE DEVELOPMENT OF AUGUSTINE'S JUST WAR THOUGHT: CONTEXT, THEOLOGY, AND THE FORMATION OF A COHERENT MORAL FRAMEWORK

Vitalii Felix Severus Yakushin
Charles University,
st. Ovocný trh, 560/5, 116 36, Prague 1, Czech Republic
https://orcid.org/0009-0009-5940-5102

This article examines the development of Augustine's reflections on war and violence. It argues that his thought, although dispersed across sermons, letters, and apologetic writings, constitutes a coherent theological framework shaped by the political and ecclesiastical transformations of Late Antiquity. Writing during the decline of the Western Roman Empire and the rapid Christianization of public life, Augustine addressed questions that early Christians, as a marginalized minority, had largely avoided. His reflections on the ethics of just war represent an effort to reconcile the New Testament commandments of love of enemy and non-retaliation with the responsibilities and possibilities that Christians had come to assume. This study traces the development of Augustine's theological foundations, including his views on human nature, divine providence, and the nature of peace, which underlie his conceptual elements of jus ad bellum and jus in bello. It discusses his approaches to divine command, legitimate authority, and right intention. Moreover, Augustine emphasizes restraint, proportionality, and the inner moral disposition of soldiers and clergy. Rather than constructing a formal legal theory, Augustine articulates an ethical framework that engages the harsh and tragic realities of a fallen world while underscoring the importance of Christian moral integrity. The article concludes that Augustine's evolving reflections laid the conceptual foundations for the later just war tradition, not as a rigid system, but as a morally grounded theological response to the crisis of his age. In addition, the study demonstrates how the Augustinian approach integrates pastoral concern with political responsibility, without reducing Augustine's position to pacifism and the unconditional justification of violence. The analysis also reveals an internal tension between the ideal of peace and the necessity of coercion, a tension that becomes a defining feature of subsequent Christian political ethics. Thus, Augustine's legacy emerges not only as a historical phenomenon but also as an enduringly relevant source for the moral reflection on war.

Key words: Augustine of Hippo, just war theory, Christian ethics, jus ad bellum, jus in bello, Late Antiquity, political theology, violence and morality.

Introduction. Augustine's legacy in relation to the question of just war is immense. There have been the wide considerations that he is the father of Christian just war doctrine [19, p. 50, 57]. Of course, the argument is there that Augustine was not the first to talk about the issues of war and violence and many fathers of the church before him talked and discussed the issue. In spite of it being true and the just war theory had been discussed, however, as noted by L.J. Swift, no Christian writer had contributed more to the discussion of just war and Christian attitude to war and violence than Augustine [26]. In addition to that, according to J.T. Johnson Augustine's approach to the matter had been more systemic than any other fathers and thinkers before him [19, p. xxiv, xxv]. It is true that many fathers, thinkers and philosophers attended to the issue of war and violence before Augustine, but he was the one to write an extensive amount of works that has been referred to in the centuries to come and in our time by both Christian and secular thinkers. It is argued he placed the question of just war on the map of western philosophy as no one before him.

© Yakushin V. F. S., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Of course, there is ground for critique and doubts if he indeed had produced real theory. One of the arguments against it is that his writings on just war have no real system and are scattered among his works like sermons, apologetics and letters, and do not present a unified system. While indeed his writings on the just war are being placed amidst other materials and often times were not even the main issue in the discussion, but the amount of it is extensive and often placed by chapters or separate parts. In addition to that, it is hard to argue against something not being a system only on the basis of it being written and incorporated as parts of other materials. Many things that Augustine does are typical for other writers as well and it does not prove a point that he did not have a system. Many topics came out of his works that are quite systemic like punishing criminals, state and violence, Christians and military service and others. J.M. Mattox argues on this matter well in my opinion, that: "the consistency evident in his expression of these varied but related ideas leads fairly to the assumption that Augustine's just-war statements arise from a consistent set of premises, which guide him to his conclusions; in other words, they reveal the presence of an underlying, if unstated, theory" [22]. Of course, the Scriptures are sacred texts, but if we draw systems of thought and rules for actions from apostle Paul, for example, and believe that it is possible considering the amount of material produces by the one, so we should be able to call something a system and treat it as such, even though it is not written in one piece and found among other materials but still offers the patterns and approaches to the different topics within just war. In addition to that, as Gilson states that it is natural for Augustine to treat other topics in a similar manner and the natural order of Augustinian doctrine is to branch out around one center [17, p. ix]. So, it is typical for Augustine to combine many different materials together in one tapestry and then build thinking patterns out of it.

Research questions. The current article has two main questions. First, can Augustine's scattered writings on war and violence be pieced together into a cohesive moral structure based on consistent theological foundations? Second, without ascribing to Augustine a complete just war theory in the later legal sense, what conceptual components related to the initiation of war and its conduct can be identified in Augustine's writings? These questions help to analyze the scope of Augustine's reasoning and the extent of the contribution to the just war tradition, as it pertains to the war and peace writings of Augustine and the accompanying historical and theological context.

Methodology and sources. This study analyzes historically and theologically a selected corpus of Augustinian texts, specifically The City of God, Contra Faustum, De libero arbitrio, De sermone Domini in monte, and some letters (Letters 93, 138, 185, 189, and 228). These sources are studied in the different literary genres – apologetic, exegetical, pastoral, and epistolary – to understand and analyze the presence of patterns of reasoning and constraints of collective judgments and not singular or sporadic judgments. The study analyzes the presence of core theological elements and the different aspects of Augustine's anthropology, the doctrine of providence, the understanding of authority, and the conception of peace as frameworks or governing elements of his thinking, or how he roughly thinks about and evaluates war and coercion in various instances.

This study does not attempt to impose a system on Augustine's thought or to introduce an anachronistic doctrinal framework or place a system to Augustine's thought and attempt to organize it in a manner that goes beyond what the sources themselves substantiate. Rather, it reconstructs the moral logic of Augustine that is implied and somewhat hidden, because there is a tension that is observable in his texts, and this study is primarily focused on the historiography of his texts. This study does not seek to present normative solutions to contemporary problems of political or military nature based on what Augustine wrote. Instead, it seeks to offer a clearer

understanding of the rationale that was present, and is still present, in the theological reasoning that Augustine employed, through the historiographical lens, while reasoning about the issues of war and coercion.

This article is a work of historical-theological reconstruction. Its aim is to clarify the logic and constraints operative within Augustine's writings. It situates them in the context of Late Antique political instability and ecclesial transition. That is why the analysis does not view nor treat Augustinian language about providence, authority, or obedience as a transferable authorization for later conflicts. In addition to that, it does it offer contemporary normative guidance. In the references where Augustine appeals to biblical narratives of divinely commanded war, function rather as elements within an overarching system of salvation-historical paradigm rather than as criteria for designating "God's wars" in subsequent history. Similarly, Augustine's views on obedience to political authority are considered descriptively as part of his effort to sustain civic order and earthly peace. It is not prescriptive as a blanket moral justification of violence under command. The article focuses on the discussion and illumination of Augustine moral and ethical reasoning in its own context.

The Historical Context of Augustine's Theological Development. Before we dive into the discussion of Augustine views on the issues that constitute his body of the just war theory, let's have a brief look at the settings and context in which Augustine operated and produced his materials. Earlier philosophers and thinkers who engaged into the just war discussion and lived their lives and developed their thoughts in the prosperous Empire whereas Augustine's lifetime on the contrary coincided with the decline and coming fall of the Western Roman Empire. That particular period is famous for its political and economic instability. The territories of the empire were often invaded by barbarian tribes such as but not limited to Visigoths, Vandals and Alans. They played a significant role in the destabilization of the Empire's authority and had an immense destructive effect on its economic and military powers.

Western Roman Empire was heading toward the end and in these times, Christianity sets itself on the way of transition from being a religion of persecuted minority to the official religion of the Empire and all of it happens in a life time of Augustine. So, naturally the paradigm shifts from being merely focused on the doctrinal purity and apologetics to the questions that a new reality posed like how Christians should relate to the military service? What are the responsibilities of Christians who found themselves in the positions of power? What should the relationships between church and state look like and so forth. One of the lines that go through his elaboration on the just war is the attempt to reconcile the New Testament imperative to love your neighbor and also to love your enemy, forgiveness of one's enemy and non-resistance with the newly raised need in a new context to defend common wealth of the nation a Christian is being part of.

The Theological Foundations of Augustine's Just War Theory. Traditionally, it is believed that the Christians of the first and second centuries maintained their opposition to military service and participation in wars and violence. As S. Windass suggests, their views mainly were based on the interpretation of two New Testament teachings [28]. In the Sermon on the Mount Jesus stated that blessed are the peacemakers, persecuted and merciful. In addition to that there is a strong command for Christians to love their enemies, bless them and pray for them and to avoid seeking to kill and take a revenge on those who wronged them. The second teaching they adhered to is the Kingdom of God that is not from this world. So, the only fight Christians should engage in is spiritual one, but not the one with flesh and blood. Like our Lord and Savior did not fight back so his disciples must follow his path even if death is imminent because He was crucified. Of course, to some extent it is safe to suppose that these beliefs partially are impacted

by the timing and context. As Christians and Christianity at large, being marginalized outsiders at that time, it is natural to stay aside from mainstream thought of the Empire. As we noted above, Augustine's theology developed under very different circumstances and brought about different line of argument even about the formerly discussed assumptions.

It is difficult to imagine Augustine being on the opposite side of these convictions. One of the main themes that is crossing most of his discussions on war and violence is the idea of loving enemies without exception. In his interpretation of the Sermon on the Mount he talks about the importance of suffering and receiving bruises and insults no retaliation but rather with the spirit of patience. Similarly, Augustine deals with the question of Kingdom of God. He cuts a clear line between the Kingdom of God and earthly kingdom [5]. Kingdom of God is pure and yet to come, a dwelling place for believers. It is not tarnished and has no blemishes and, on the contrary, earthly kingdom is immersed and dwells in moral dilemmas and conflicts. It is deprived of internal harmony and often surrounded by existential external threats that dictate its behavior. So, it is clear that Augustine's views are aligned with the assumptions and traditions of the past, but there are a lot of points of debate where pacifists would hold against the Augustine's position. As it is well depicted by S. Windass, Augustine embarked on a very difficult task to reconcile changing Christian world with solidified interpretations of certain Christian biblical codes. He was the pioneer to do that, so, it is no surprise that often his attempts to fix the contradiction looked as an attempt to justify something that is not natural to Christian thought.

In the City of God Augustine discusses the citizens of both cities that live alongside each other and have very different motives and attitudes and as long as both cities exist "the total avoidance of war or its effects is a practical impossibility for all men, including the righteous" [22]. He is emphasizing the lack of desire and ability in human nature to adhere to the order and even less to maintain the state of holiness. His perception of human nature is very negative. Humankind is impacted and impaired by *libido dominandi* – which is the lust for domination and control, alongside with pride that pushes mankind to engage in violence and wars. In his dealing with war and violence Augustine had employed something that had not been a part of the discussion before. He does not consider war and violence as purely evil elements completely despised by God. For Augustine the existence of wars is conditioned in the same way as the rest of the things that exist in the created world. They also exist by the will of God and play their role and hold a purpose. According to God's justice, wisdom and mercy limits had been put on each war and conflict in order to come to an end rather faster than slow.

In a way, he provides some biblical foundations for war and violence. Augustine quotes passages from the Old Testament about Moses for example, indicating that the wars were carried and initiated by the divine command [22]. This is one of the perspectives of how Augustine sees the role of war. It mainly has a punitive in nature, due to the vices and tendencies described above, he states that "*God rules*… when mankind needs to be corrected and chastised by such means" [3, book VII, chap. 30, p. 291, 292]. Augustine sees wars in his theology as always serving as a stimulus and a reminder to the humanity about the necessity of righteous and holy life. In the same vein, H.A. Deane commenting on Augustine's societal aspect of justice, correctly emphasizes, in my opinion, that "the just war is the punishment imposed upon a state and upon its rulers when their behavior is so aggressive or avaricious that it violates even the norms of temporal justice" [16, p. 30]. So, it is clear, that for Augustine the war and violence is something very different than for his predecessors. He is not running from it, but he faces the reality and delves into the discussion and makes an attempt to embrace a new reality that all Christians are going to deal with in the years to come. It was clear for Augustine, that it would not be possible for Christians to avoid such questions as war and violence and constantly run from them, but at

the same time he was very much concern with the total and overarching justice in the wars and conflicts. So, if you cannot run away from it, you, as a Christian must conduct yourself in the most just manner possible. J.M. Mattox is right when he is calling that *jus in bello* is determined by Augustine as "copping mechanism" [22] for righteous people, who found themselves, by the divine providence with no option, but to be under the higher authority [6]. For Augustine those Christians must make sure their war duties are accomplished in as just manner as possible.

Indeed, Augustine does not "pretend to lay down principles for the law of nations" or «legal rules for regulating war". It is rather scattered ethical considerations and texts throughout his entire body of works that he intended merely to be "a workable ethical guide for the practicing Christian who also had to render unto Caesar his services as a soldier" [28]. For war to be considered just certain moral constraints must be in place. In our research we are going to consider two main aspects of just war that are found in Augustine's body of works that function as governing conceptual elements in the initiation of war and the conduct within the war. Those are "jus ad bellum" and "jus in bello". Now let us consider those conceptual elements.

At this point, it is important to make some conceptual clarification on the matter. When reflecting on war and violence Augustine refers to wars initiated by divine command. The context is crucial here, as he refers to them as such within the specific framework of particular biblical narratives and he does not invent a generalized criterion for identifying just wars in his own time or beyond. Another crucial point is that while Augustine contends that historical events could happen under the providence, however it does not mean and should not be conflated that specific contemporary wars are being initiated or conducted by the divine providence. In Augustine's theology divine command functions more as a scriptural category tied to salvation history. Which is it contrast to the reality of war in the post-apostolic world is addressed primarily in terms of divine permission, human responsibility, and the constraints imposed by a fallen order. This distinction places clear limits on the applicability of biblical exempla and prevents the appeal to providence from serving as an unconditional justification for concrete political or military actions.

Augustine and Jus ad Bellum. This section reconstructs Augustine's theological logic as a historical phenomenon and does not treat it as a normative template for evaluating or legitimizing modern conflicts. Jus ad bellum refers to the moral considerations of justice that govern the decision to go to war or the justification for initiating war. It encompasses the moral criteria that must be met in order for a war to be considered ethically justifiable. In a manner consistent with his predecessors and thinkers after him, the question of just cause is paramount for Augustine. The war can only be just if it had a "just cause", but it is interesting, however, that his position is rather vague that specific. Mattox states that "Augustine's explanation of what constitutes a just cause might lead one to conclude that Augustine is prepared to allow almost any reason as a just cause for going to war" [22]. Indeed, he discusses many, contradictory reasons at times to initiate a war, like territory expansion, and the only specific cause he provides, throughout his body of works and widely discusses is the war initiated by the Divine Command. For him, this kind of wars is the manifestation of the providence of God and His righteous judgment and within those scriptural narratives Augustine treats it as unquestionable obedience, rather than as a transferable criterion for assessing later historical conflicts. He states that in the wars initiated by the Divine providence the one shows "not ferocity but obedience; and God, in giving the command, acted not in cruelty, but in righteous retribution, giving to all what they deserved, and warning those who needed warning" [13, p. 300–301] So, the war initiated by the Divine command is the punitive one that aims to bring some retribution and the restoration of moral order and restrain and limit human passions and vices and also to warn those who are

dwelling on the line between being right and wrong. It works well in the Augustine theology, because he believes that everything is subdued and controlled by God, so He is able to use any means to achieve His purpose. So, if the war is waged in the obedience to the Divine providence, it is the participation in the Divine economy where He rebukes, humbles or destroys the sinners, and if it is the case the ones waging the war are doing it in a righteous way.

In addition to that, many other reasons could also constitute a right cause. Often it is not the specific factor like acquiring more land that matters but rather motives and inner disposition. Augustine employs this line of argumentation on several occasions. For example, in the context of Assyrian Empire Augustine is critiquing the territorial expansion and its growing domination, arguing that it goes against the demands of justice. He calls it banditry and indicates that this expansion has no ground nor reason such as provocation and is solely based on the desire to extend the dominion [3, book III, chap. 10, p. 142], but when talking in terms of the Roman Empire Augustine stipulates the possibility of such endeavors in order to preserve the Commonwealth security and "defend the life and liberty" [3, book III, chap. 10, p. 90]. It is hard to argue, that the motivations behind the Roman Empire's expansion wars are purer than Assyrian's, but this is how Augustinian logic operates when it comes to evaluating the just cause for entering the war. Another instance when he retreats to the considering motives and inner dispositions present in his dialogue with Manichaean bishop Faustus, where Augustine was commenting on the New Testament text from Matthew 5:39 about "turning other cheek" and saying that "this was not about outward action but about interior disposition" [14]. These instances are being discussed in order not to show the inconsistencies in the Augustine's position or to develop argument against pacifism [24], but to emphasize that true causes to initiate a war lay in rather inward dispositions and motives than in the superficial or physical manifestations of external circumstances or factual justifications. This is why any cause could be justified as long as motivations and inner dispositions are right.

Since the only undisputable just cause in Augustine's thought appears within specific scriptural narratives of divine command, his theology remains far removed from the later ideology of holy war that emerged in subsequent centuries. R. Kany argues that Augustine did not consider wars waged during his own lifetime could be wars commanded by God [20]. Here we come to the very important juxtaposition of elements regarding "*Jus ad Bellum*" in Augustinian theology. Further we are going to deal with various factors of Augustinian "*Jus ad Be*llum" that are closely interwoven with each other. In the Divine Command cause the legitimate authority to command the action of war is God himself. Since it is not possible to argue the presence of Divine intervention in the context of contemporary wars, though many make this kind of attempts, what or who is that legitimate authority? In order to start our discussion on the question of legitimate authority we should consider Augustine's view of peace.

Augustine treats the state of peace with paramount importance. In his book City of God, he depicts two categories of people, that are referred to as cities. These cities have diametrically opposite views on reality [3, book XV, chap. 1, p. 595]. One category of people puts their trust in earthly things, while other in the things of heaven. The heavenly city are the people who are merely pilgrims and strangers, while earthly city are the people who are at home. The doings of some reflect the desires of flesh while the others are looking to live life by the guidance of the spirit. Nevertheless, these two cities are deeply interwoven, and ultimate separation could only happen at the last Judgement [3, book XVIII, chap. 49, p. 831]. Furthermore, alongside two cities, Augustine also describes three categories of peace that are present in the God's Universe. The ultimate peace that is unattainable on the earth and present only in the City of God, the peace that is experienced by the people of heavenly city, and the peace that is common, horizontal and

aimed at by the citizens of both cities [23, p. 99]. For Augustine the earthly order or legitimate authority is imperfect but necessary continuation of ultimate authority of God. It is a natural requirement for both cities that coexist together to dwell in an ordered and well-defined system. Nowhere Augustine argues against the earthly powers and authorities for him it is "the natural order which seeks the peace of mankind, ordains that the monarch should have the power of undertaking war if he thinks it advisable, and that the soldiers should perform their military duties in behalf of peace and safety of the community" [12, vol. 4, par. 75]. So, for him earthly authorities must be obeyed because they are natural continuation of the universal order and "the natural order conducive to human peace demands that the power to counsel and declare war belongs to those who hold the supreme authority" [1, p. 83] the ones that God has put in place to govern for a designated time.

In addition to that, Augustine does a little attempt to argue that only righteous authority is a legitimate authority. He understood the realities of the fallen world and acknowledged that rulers generally do not live up to the divine standards, but it does not mean that obedience is not required. Taking about the heavenly city he emphasizes that it "does not hesitate to obey the laws of the earthly city by which those things which are designed for the support of this mortal life are regulated; and the purpose of this obedience is that, since this mortal condition is shared by both cities, a harmony may be preserved between them in things that are relevant to this condition" [3, book XIX, chap. 17]. For instance, talking about the soldiers who commit a wrongdoing while in the war, he is not talking about analyzing the order if it is morally permissible and legitimate, but he is talking about soldiers' being wrong if they fail to obey the order [7, p. 38]. However, in the final analysis, the state's ultimate responsibility is to provide and maintain the "earthly peace" [3, book XIX, chap. 17, p. 877]. To summarize, Augustine's doctrine on authority acknowledges the ideal of righteous rule but also recognizes the need for obedience to imperfect authorities for the sake of societal order and achieving and maintaining at least earthly peace. His teachings emphasize the importance of harmony between heavenly and earthly realms, with obedience to earthly laws serving this purpose.

Right intention is the final element we are going to discuss under the Augustinian "jus ad bellum" framework. This element is also closely tied with the rest of the aspects of "just ad bellum" discussed previously. J. Langan rightly emphasizes, for example, that for Augustine "the whole problem of war… is primarily spiritual…" [21, p. 22] and God uses the war as a mean to correct the wrong and warn the humanity and make them to straighten their path. Since God uses war as an instrument it is wrong for humans to bring improper elements to it. First of all, it cannot be initiated as one of the options. For Augustine, even just war should invoke grief and be a rather lament the necessity [3, book XIX, chap. 7]. It is something that should not result from the wickedness of human heart. The motives and intentions must be clean because they play crucial role, and in Augustinian theology, potentially have the power to make the war just or unjust. He vehemently condemns "the desire to do harm, cruelty in taking vengeance, a mind that is without peace and incapable of peace, fierceness in rebellion, the lust for domination, and anything else of the sort" [2, p. 352]. On the contrary, as it was mentioned above, the question of peace is paramount for his theology. It is clear to Augustine that, if the war is to be fought it must be fought for the sake of peace and not any other motive. He states on the many occasions throughout his entire discussion on the ethics of war that "peace should be the object of your desire; war should be waged only as a necessity and waged only that God may by it deliver men from the necessity and preserve them in peace" [9]. He calls to maintain and guard the spirit of peacemakers even while in the war with the intention of instilling peace in those who are under your attack. He admonishes "even in waging war, cherishes the spirit of a peacemaker, that, by

conquering those whom you attack, you may lead them back to the advantages of peace. Let necessity, therefore, and not your will, slay the enemy who fights against you" [9]. We can see at times, that Augustine is not really concerned as much that the war is taking place and Christians find themselves taking part in it. He considers it as something unavoidable, but at the same time outward things concern him less than the things that are happening inwardly in the hearts of people that in their pride disregard God's rule and impose their rule on upon their equals. They abhor, the just peace of God, and loves its own unjust peace [3, book XIX, chap. 12] and it is something that Augustine considers unacceptable in the context of his discussion of just war. Now we are going to discuss Augustine's views on "*Jus in Bello*".

Augustine and proto-elements of "Jus in Bello". In his treatment of "*Jus in Bello*" Augustine employs similar line of argumentation, however adding a lot more nuanced detail. His concern for the right intentions and peace aspirations are also the part of the "*Jus in Bello*" discussion, but slightly from a different perspective. Here Augustine is deeply concerned with the conduct while waging war. War, even if initiated, should not turn to bloodbath and maniac killings, but proper treatment of the adversaries and limitations on tactics and strategies should be taken into the account. His position mainly comes down to this, if the considerations are made about the initiation of the war and use of violence, so much more there must be considerations about the behavior and attitudes of those who conduct fighting. Just war, for Augustine, must be conducted in a manner shaped by moral restraint.

In the same vein, again, Augustine emphasizes the importance of the inner dispositions in his discussion. As in the question on "*Jus ad Bellum*" he states the significance of the right heart or right intentions. He contrasts the actual physical brutalities of the war with such things as love of violence, for instance, and states that later is way more dangerous and inappropriate. For Augustine it is wrong to be at war and have feelings and dispositions that are "fierce and implacable enmity… lust for power... revengeful cruelty" [12, p. 301] because this is exactly the things the one must wage the war against. To exemplify it, Augustine brings an example, from the mythological tradition about Romans conquering Alba. He disproves the actions of Roman forces saying "by this lust Rome was overcome when she triumphed over Alba, and praising her own crime, called it glory" [3, book III, p. 107], accusing them in having wrong motives and attitudes that they cherished and purported in that victory. It is clear that he defended the retreat to war and violence in the circumstances, and we have seen that before the war is waged, everything, proper intentions, right authority and the aim at peace must be the paramount elements of the discussion. In addition to that, he adds one more layer to the discussion, and saying that not only those that decide if the war is to be stated must do it justly, but also the ones that are going to meet the enemy and do harm to them must maintain the right disposition of their hearts and abstain from the vices mentioned above and keep the war just.

Of course, it is hard to imagine that such positivist aspects of Augustinian theology might sound like an idealization or romanization of war. A. Coates is right when he argues that these approaches are still necessary even though they are often disregarded and dismissed, but "they keep the physical and moral costs of war clearly and constantly in view" [15]. Therefore, Augustine continues to emphasize the imperative to minimize violence and bloodshed. He calls "…everyone, therefore, who reflects with pain upon such great evils, upon such horror and cruelty, acknowledge that this is misery" [4, p. 929]. Only the necessity to put an end to injustice should be a main factor for the ones that are waging war. It is peace that should be aimed at, in order to lead enemies back to the advantages of peaceful living [9]. In later scholarships, such views are often described as an incipient or proto-form of proportionality [25]. It is a debatable topic in contemporary context, but it is of the crucial elements for Augustinian theology. Taking into

consideration vices of human nature that concerned Augustine, things we discussed previously, such as lust of power and love of violence, cruelty that aggravates inside a person's heart, they all must be addressed with some sort of moral constraint that would measure the service of justice for the heated heart. In discussing elements related to this constraint, He makes an attempt to provide this visible line and not to use the means of war to the greater extent than necessary for the context when one must stop using force and violence if the issue had been dealt with.

There is one more crucial proto element of "jus in bello" discernible in Augustine's writings, often described in later scholarships as a form of discrimination. We are going to look at two key elements of this approach. Three main elements can be identified within this proto element of discrimination in Augustine's thought. For the two, the soldiers' morality and status of clergy, he provides specific discussions, but the status of innocent or non-combatants is not being discussed specifically but still could be inferred from his discussion on the related topics. In his discussion on the morality of soldiers, he compares the ones that bear arms to the state's authority and agents of the law and fulfill duty similar to what judge does. For Augustine not every killing is a murder, and it can sometimes happen with no sinning. The soldier is considered as mere instrument of justice and the correction of wrongdoing. In Augustine's line of thought "when a soldier kills a man in obedience to the legitimate authority under which he served, he is not chargeable with murder by the laws of his country; in fact, he is chargeable with insubordination and mutiny if he refuses" [11; 3, book I, chap. 26]. To the concern to an unrighteous command, the outcome is the same [12, p. 301]. In Augustine's reasoning, moral responsibility is not primarily attributed to the soldier acting under command, although this position remains contested and qualified within his broader theological framework.

Naturally, this position lays on the presumptions that are quite debatable. L. J. Swift indicates that those sorts of words about "soldier kills a man in obedience to the legitimate authority" must be considered rather in "a restrictive sense" [27]. He explains that Augustine meant that discernment must be applied at least in the situations where state commands act in the "denial of Christian dogma or worship" [27, p. 371], because in the letter 185 Augustine argues that "any man who refuses to obey imperial laws that are enacted contrary to God's truth receives a great reward" [8]. In addition to that as an example, he discusses it in the context of Julian the Apostate. Christian soldiers fought on the command of the emperor but refused to sacrifice to pagan deities [27]. Even though Augustine allows a lot of subordination to the imperial commands, it still does not look like he is a complete proponent of an automatized view for the Christian soldier who is there, merely to fulfill commands of the authorities. All of the elements we have discussed and the insubordination case above involve a lot of demand for discernment and analytics, but still the position has a lot of weak points. Such as, for example, as comparison between the soldier and judge or magistrate who basically puts a man to death. This comparison looks rather weak, because judge would consider the case of each individual separately with a proper argument for and against the specific person and his or her actions, and has time to evaluate it and decide if the one is a guilty party, but the soldier does not do any of that. He just kills one, and then the other one and one more, until the war is won. There is little discernment involved in the case with the soldiers at war. This leads us to another issue that is important in relation to this discussion. This is why there is really not a lot written by Augustine and little distinction made about the combatants and non-combatants.

Augustine connects the just war with the earthly authority, that is the extension of the divine authority and he quotes extensively passages from the Old Testament, especially of Moses and Joshua, to indicate that God initiated wars as punishment for the wicked nations and never ordered to spare non-combatants, but on the contrary ordering killing children, women and

old people, literary everyone in order to annihilate the nation. It could be supposed that, in Augustine's line of thought, conduct in a just war is interpreted within a providential horizon; however, providence does not function as a general rule for suspending the moral evaluation of concrete historical warfare. Moreover, the reason is that Augustine did not think in the categories that war is "a matter of the personal volitional commitment of each individual" [27] consists in the matter that "he is primarily concerned with eliminating the opponent's active cooperation in an unjust act rather than seeing to it that individual subjective moral guilt is adequately punished" [27]. As it is, indeed, impractical and absolutely impossible to learn for sure the volitional commitments. According to L. J. Swift, Augustinian remarks most probably refer to the end of the war, when the enemy is defeated, the mercy should be granted to them [27]. It seemingly aligns with Augustine's ideas of peace and the end of the war, as we have seen above, he calls and insists on offering them not aggravation of punishment but peace and which may instill the order in those that are wicked. "Cherish the spirit of a peacemaker" [9], he states, and, "by conquering those whom you attack, you may lead them back to the advantages of peace" [9]. For Augustine these biblical examples function as part of a scriptural-theological horizon and is not developed into a general doctrine on moral evaluation of a specific historical wars and conflicts. Instead, they serve to illustrate the breadth of divine sovereignty and judgment within salvation history. It is incorrect to consider them to be directly transferable moral authorization for later political or military action. Augustine does not systematize these narratives into operative norms but integrates them into a broader theological reflections that marked by caution, restraint, and unresolved tension.

The last aspect of this proto element of discrimination that is discussed by Augustine is the status and responsibilities of clergy. There are several proto-elements that overarch the clerical duties and rights. There are several references cited from the New Testament in the letter 228 that provide ground for clergy to protect their own lives. He uses the example of apostle Paul who was "let down in a basket through a window" in order to be saved from the enemies that were looking to harm him. In addition to that, Augustine allows clergy to flee from one city to another because this is something that was allowed by Jesus himself in the gospel of Matthew. In this respect, he states, "let those, therefore, who are servants of Christ, His ministers in word and sacrament, do what he has commanded or permitted. When any of them is specially sought for by persecutors, let him by all means flee from one city to another" [10]. In addition to that, we can generally infer that in Augustinian considerations to the respect of military involvement clergy alike other noncombatants have no right to participate in the military action, because they are not enlisted and have no military duty that would require them to obey orders and participate in the acts of violence of war. Moreover, there is a condition, besides being "sought for by persecutors" on which they can flee and that is "provided that the Church is not hereby deserted" [10]. In this discussion, a clear call for mission is in place. There are several notable points to overview. They must "supply spiritual food to their fellow servants [10] for those who is dependent on it". In the case of mortal emergency, when everybody is under the attack, all "bishops, clergy and laity, is alike…. and let all remove together to fortified places… let them share life in common or share in common whatever is to suffer…" [10]. This is where one more time Augustine refers to the Divine authority, when talking about the context of war. He brings the example of bishops from Spain, who fled and left their congregations at the mercy of fate and many of those congregations were annihilated, and the "the members having either fled, or died by the sword, or perished in the siege of their towns" [10]. "He condemns that behavior and says that they were not taught to do so by divine authority, but were, through human infirmity, either deceived by an error or overcome by fear" [10].

To summarize, Augustine allows some provisions for the clergy to attend to the need of their safety, especially, if they are specifically targeted by the enemy. They are allowed to flee from one city to another but on a condition that the church is not being left on its own fate or to the mercy of the enemies.

Augustine's Framework in Just War Thought. As previously noted, Augustine's reflections and discussions do not produce developed just war theory in the later technical sense. However, they still remain relevant and establish theological and moral premises that served as foundation for subsequent discourse. They undergo analysis and discussions and get systematized, refined, and in certain respects corrected by later thinkers. Therefore, it must be clear that Augustine's views and treatment of war remain primarily spiritual and pastoral. He considers war and violence as a tragic feature of the temporal political order. He views it as a flowed mean that arises from disordered and broken human desires and the misuse of the will. In his view political authority is understood as a constrained instrument that aims at securing peace even an imperfect form of peace. This is precisely why his focuses more on moral evaluation and pays less attention to external success. These developments remained decisive in the discussion for the later Western Latin theological tradition. Political actions must always have peace as an ultimate goal. The will is the main locus of moral responsibility. Coercive power is never considered as intrinsically good, only as a mean of restraining disorder.

One of the most significant developments of these reflections formulated in medieval scholasticism. Thomas Aquinas elaborates on the Augustinian works and insights and not only reorganizes them into a more explicit analytical and legal system. He builds his case about permissibility of war, just cause, and right intentions is structured around legitimate authority directly on the moral and ethical concerns discussed by Augustine actually translating them into a form that is much more fit for juridical and institutional reasoning. Aquinas reorients and shifts his emphasis. While Augustine finds the primary moral threat of war in the heart – articulated through the libido dominandi, vengeance, and cruelty – Aquinas more tends to associate moral justification with social order. For Aquinas, a law of war is justified in the correcting a prior injustice by restoring moral order, not by gaining advantage, and war falls within a greater schema of law, political power, and the common good. In this regard, one can argue that Aquinas does not simply repeat Augustine; he moves from an Augustinian spiritual approach to a more developed moral and ethical model.

Further developments in the just war tradition build on this trend of clarification in addressing tensions present in Augustine, particularly with regard to the questions of obedience, the moral agent, and the boundaries of coercion. For Augustine, the condemnation of cruelty and domination is, in some respects, unbalanced; he does not establish a full framework for the protection of noncombatants or a system that questions the means. The following tradition seeks to describe more fully these boundaries of war with a focus on Augustine's central conviction that the only legitimate end of war is peace and not victory.

Conclusions. Augustine's contribution to the development of Christian just war thought has been foundational in many respects not because he produced an overarching system, but because he was one of the first, who had articulated a coherent moral vision that could address the drastic and dramatic sociopolitical transformation. His time had been a historical moment when the Christian community could no longer avoid the realities of statehood such as military responsibility and political instability, Augustine reconsider and developed earlier Christian instincts toward nonviolence within a broader theological anthropology and doctrine of providence. His scattered reflections and meditations on the questions of violence that are

found in his sermons, letters, and treaties and display a conceptual unity grounded in his understanding of human nature, divine governance, and the pursuit of peace.

His considerations resulted not in a rigid system but an ethico-theological framework that revolves around three central Augustinian insights: 1. War belongs to the tragic necessities of a fallen world, not to God's ideal order. 2. Right authority and right intention are indispensable, for no external circumstance can justify a war waged from disordered loves. 3. Peace and not victory is the only legitimate objective of military action.

Augustine's *jus ad bellum* conceptual elements – divine command, legitimate authority, and right intention signify his attempt to preserve Christian moral integrity but at the same time to acknowledge the reality, that there are the inevitable demands of earthly governance. His willingness to discuss the permission for war under certain conditions stems not from moral looseness, but from the idea that God governs even through imperfect institutions and through imperfect situations. So even when Christians acting under lawful command, must hold themselves accountable for the interior motives that impact and shape their participation.

These tensions are further deepened his *jus in bello* reflections. Augustine argues throughout his entire body of work that the outward execution of violence is less important than the inner dispositions of the one that uses the sword. For soldiers such things as restraint, proportionality, abstinence from cruelty are non-negotiable elements of Christian obedience. In spite of the harsh and brutal context of late Roman warfare, He argued for a conduct that is shaped by lament and moderation alongside with the refusal to let *libido dominandi* to define the behavior and final reactions during the warfare. His nuanced treatment of clergy and non-combatant reveals further an ongoing concern for the moral vulnerability of those not called to bear arms.

Finally, Augustine does not deliver a self-contained and completed "theory" in the modern sense. He sets the discussion through which Western Christianity would speak about war for the next millennium. This discussion is grounded in a profound theological understanding of peace, sin, authority, and moral intention. Therefore, as Just War Theory is questioned and debated greatly over its inconsistencies, the guilt for it hardly could be imputed to Augustine as he was one of the first to recognize the time and offer a tragic, disciplined, and deeply Christian attempt to reckon with violence in a world where peace is always provisional.

In the relation to the first research question, this study has demonstrated that Augustine's dispersed reflections and statements on violence and war can potentially be formulated in a coherent moral framework. That framework could be grounded in stable theological premises such as doctrine of providence, understanding of authority, and conception of peace. Although Augustine never formally completes a systematic theory of just war, his remarks impress with high level of consistency of constraints placed across genres and contexts. They unilaterally support the presence of an underlying moral and ethical logic rather than impulsive and random reasoning.

In the context of the second question posed by this research, the distinct conceptual elements were identified that govern simultaneously the initiation and conduct of war. Those were later described as *jus ad bellum* and *jus in bello*. These are not the criteria fully formed by Augustine, but something that had been developed later as a consequence of his initial efforts. These elements are viewed and operate not as legal criteria but as ethical constraints and limitations shaped in that way as a result of reflection, discussion, and pastoral concern. It reflects not a juridical doctrine per se, but formulate theological realism, and the tragic conditions of a fallen world.

Bibliography

1. Aquinas Th. Summa Theologiae. II–II, q. 40, art. 1. Thomas More, 1981.
2. Augustine. Answer to Faustus, a Manichean. Vol. I/20. / Trans. by R. Teske, ed. by B. Ramsey. Hyde Park, NY : New City Press, 2007.
3. Augustine. The City of God. In *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, First Series / ed. by Philip Schaff. New York : Christian Literature Publishing Co., 1886–1889.
4. Augustine. The City of God / Ed. and trans. by R.W. Dyson. Cambridge : Cambridge University Press, 1998.
5. Augustine. De Civitate Dei, Book XV, Chapter 4 / Ed. by P.G. Walsh, C. Collard. Liverpool : Liverpool University Press, 2005.
6. Augustine. Letter 93.3.9. *New Advent*. https://www.newadvent.org/fathers/1102093.htm (Last accessed: 12.12.2025).
7. Augustine. Letter 138: Augustine to Marcellinus. In *Augustine: Political Writings* / trans. by E.M. Atkins, R. Dodaro, 38–45. Cambridge : Cambridge University Press, 2001.
8. Augustine. Letter 185.2.8. *New Advent*. https://www.newadvent.org/fathers/1102185.htm (Last accessed: 12.12.2025).
9. Augustine. Letter 189.6. *New Advent*. https://www.newadvent.org/fathers/1102189.htm (Last accessed: 12.12.2025).
10. Augustine. Letter 228.2. *New Advent*. https://www.newadvent.org/fathers/1102228.htm (Last accessed: 12.12.2025).
11. Augustine. On Free Choice of the Will. Book I. / ed. by K. Ameriks, D.M. Clarke. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. 264 p.
12. Augustine. Reply to Faustus the Manichean. In *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, First Series / ed. by Philip Schaff. New York: Christian Literature Publishing Co., 1886–1889. Series I, Vol. 4.
13. Augustine. Response to Faustus the Manichean 22.74–75. In *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, First Series / ed. by Philip Schaff. New York : Christian Literature Publishing Co., 1886–1889. Series I, Vol. 4.
14. Augustine. Sermon on the Mount 1, 22.76. NBA 14/2. *New Advent*. URL: https://www.newadvent.org/fathers/16011.htm (Last accessed: 12.12.2025).
15. Coates A. Just War. In *Political Concepts* / ed. by R. Bellamy and A. Mason. Manchester : Manchester University Press. 2003. P. 211–224.
16. Deane H.A. The Political and Social Ideas of St. Augustine. New York : Columbia University Press, 1963.
17. Gilson E. The Christian Philosophy of Saint Augustine / Trans. by L.E.M. Lynch. New York : Random House, 1960.
18. Johnson J.T. Just War Tradition and the Restraint of War: A Moral and Historical Inquiry. Princeton : Princeton University Press, 1981.
19. Johnson J.T. The Quest for Peace. Princeton : Princeton University Press, 1987.
20. Kany R. Augustine's Theology of Peace and the Beginning of Christian Just War Theory. *From Just War to Modern Peace Ethics* / ed. by H.-G. Justenhoven, W.A. Barbieri. Berlin, 2012. P. 34–50.
21. Langan J. The Elements of St. Augustine's Just War Theory. *Journal of Religious Ethics*. Spring 1984. Vol. 12. No. 1. P. 19–38.
22. Mattox J.M. Saint Augustine and the Theory of Just War. New York : Continuum, 2006.
23. O'Donovan O. Augustine's City of God XIX and Western Political Thought. *Dionysius.* December 1987. Vol. 11. P. 99–121.
24. Russell F.H. The Just War in the Middle Ages. Cambridge : Cambridge University Press, 1975.

25. Smith J.W. Augustine and the Limits of Preemptive and Preventive War. *Journal of Religious Ethics*. 2007. Vol. 35. No. 1 P. 141–162.
26. Swift L.J. The Early Fathers on War and Military Service. Wilmington, DE : Michael Glazier, Inc., 1983.
27. Swift L.J. Augustine on War and Killing: Another View. *Harvard Theological Review*. 1973. Vol. 66. No. 3. P. 369–383.
28. Windass S. Saint Augustine and the Just War. *Blackfriars.* November 1962. Vol. 43. No. 509. P. 460–468.

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ СПРАВЕДЛИВОЇ ВІЙНИ АВГУСТИНА: КОНТЕКСТ, ТЕОЛОГІЯ ТА ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОЇ МОРАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Віталій Фелікс Северус Якушин
Карлів університет,
вул. Фруктовий ринок, 560/5 116 36, Прага 1, Чеська Республіка
https://orcid.org/0009-0009-5940-5102

У цій статті розглядається розвиток думок Августина про війну та насильство. Стверджується, що його роздуми, хоча й розпорошені в проповідях, листах та апологетичних творах, утворюють цілісну теологічну основу, сформовану політичними та церковними трансформаціями пізньої античності. Августин, працюючи в період занепаду Західної Римської імперії та швидкої християнізації суспільного життя, розглядав питання, яких ранні християни, як маргіналізована меншість, переважно уникали. Його роздуми про етику справедливої війни відображають спробу узгодити заповіді Нового Заповіту про любов до ворога та невідплату з обов'язками й можливостями, які отримали християни. Це дослідження простежує розвиток богословських основ Августина, зокрема його поглядів на людську природу, божественне провидіння та природу миру, які лежать в основі його принципів jus ad bellum та jus in bello. У статті обговорюються його підходи та погляди на божественну заповідь, законну владу та правильні наміри. Крім того, Августин наголошує на стриманості, пропорційності та внутрішньому моральному настрої солдатів і духовенства. Августин не будує формальної правової теорії, а радше формулює етичну основу, що стосується суворих і трагічних реалій грішного світу, водночас підкреслюючи важливість християнської моральної цілісності. У статті робиться висновок, що роздуми Августина, які поступово розвивалися, заклали концептуальну основу для пізнішої традиції справедливої війни не як жорсткої системи, а як морально обґрунтованої богословської відповіді на кризу його епохи. Додатково стаття демонструє, як августиніанський підхід поєднує пастирську турботу з політичною відповідальністю, уникаючи як пацифістського абсолютизму, так і безумовного виправдання насильства. Аналіз також показує внутрішню напруженість між ідеалом миру та необхідністю примусу, яка стає визначальною рисою всієї подальшої християнської політичної етики. Таким чином, спадщина Августина постає не лише історичним феноменом, а й тривало актуальним джерелом морального осмислення війни.

Ключові слова: Августин Блаженний, теорія справедливої війни, християнська етика, jus ad bellum, jus in bello, пізня античність, політична теологія, насильство і мораль.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 365–374
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 365–374

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327.51:327.54:327.55:327.7
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.41

ВІД ОДНОПОЛЯРНОСТІ ДО БАГАТОПОЛЯРНОСТІ: ТРАНСФОРМАЦІЯ НАТО, ВПЛИВ РОСІЇ ТА НОВІ ЦЕНТРИ СИЛИ

Володимир Беняс
ПВНЗ «Європейський Університет»,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
бульв. академіка Вернадського, 16 В, 03115, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0008-8174-5536

Стаття присвячена аналізу процесу переходу від однополярної до багатополярної міжнародної системи у XXI столітті, з акцентом на трансформацію НАТО, зовнішню політику Російської Федерації та появу нових центрів сили. Після розпаду СРСР сформувалася концепція однополярного світу, де США виступали єдиним глобальним лідером, здатним забезпечувати стабільність міжнародної системи та домінувати у військовій, економічній і політичній сферах. Проте на початку 2000-х років зростання ролі регіональних гравців, економічна взаємозалежність і глобальні виклики поступово призвели до формування багатополярної конфігурації світу.

Особлива увага у статті приділена трансформації НАТО: від класичного військово-політичного союзу до глобального механізму управління кризами, який поєднує колективну оборону з миротворчими місіями, кібербезпекою, енергетичною стабільністю та протидією гібридним загрозам. Аналізуються стратегічні концепції Альянсу 1991, 2010 та 2022 років, ключові операції НАТО та роль Північноатлантичного альянсу у підтримці стабільності на євроатлантичному просторі.

Розглянуто ревізіоністську політику Росії, що посилюється у відповідь на розширення НАТО та зростання ролі нових центрів сили. Приділено увагу анексії Криму, військовим операціям у Сирії, активності в Африці, а також інтеграційним ініціативам РФ, включно з ЄАЕС, ОДКБ, БРІКС та ШОС. Показано, як Росія формує альтернативну мережу міжнародних відносин, залучаючи партнерів із Глобального Півдня та Китаю, прагнучи збалансувати вплив Заходу та протидіяти йому.

Окремо аналізуються нові центри сили: Китай, Індія, Туреччина та Бразилія, які формують економічно, політично та військово самостійні осі впливу. Автор висвітлює динаміку багатополярності, її структурні та функціональні особливості, взаємодію регіональних і глобальних акторів, а також виклики та загрози сучасного світоустрою.

Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході та включає аналіз теоретичних моделей міжнародних відносин, офіційних документів НАТО, аналітичних матеріалів провідних центрів безпеки та міжнародної політики. Стаття має на меті надати комплексне розуміння сучасної багатополярності та трансформацій безпекових архітектур у глобальному вимірі.

Ключові слова: однополярність, багатополярність, глобальний порядок, міжнародна безпека, НАТО, стратегічна концепція НАТО, зовнішня політика Росії, ревізіонізм РФ, регіональні центри сили, Китай, Глобальний Південь, трансформація світової системи.

Актуальність дослідження. Після завершення «холодної війни» та розпаду СРСР світова система міжнародних відносин та геополітики зазнала радикальних перетворень. У 90-х роках XX століття сформувалася та утвердилася концепція однополярного світу з домінуванням Сполучених Штатів Америки не лише у ролі провідної країни планети, але й як єдиного наддержавного актора світової політики. Проте це тривало доволі

© Беняс В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

недовго і, починаючи з 2000-х років, все чіткіше проявляються процеси та тенденції до нової зміни світового порядку, що супроводжується зростанням ролі нових регіональних та глобальних сил, а також ревізіоністською (й реваншистською) політикою Російської Федерації.

Важливими аспектами цих процесів є трансформація Північноатлантичного альянсу, який протягом десятиліть виступав гарантом безпеки в євроатлантичному просторі, та його реакція на зміну розкладу сил у світі. У контексті зміни глобального балансу сил, НАТО адаптує свої функції до нових викликів. Водночас Росія дедалі активніше заявляє про себе як про альтернативну силу, що успадкувала від СРСР провідну роль у регіоні, залучаючи до геополітичних альянсів країни «глобального Півдня» та розбудовуючи власні військово-політичні союзи.

Актуальність теми зумовлена необхідністю комплексного розуміння природи новітньої багатополярності, її суперечностей, динаміки та ролі ключових міжнародних акторів: НАТО, Росії та країн із зростаючим впливом, таких як Китай, Індія чи Туреччина.

Метою статті є аналіз процесу переходу від однополярної до багатополярної міжнародної системи через призму трансформації НАТО, зовнішньої політики Росії та формування нових геополітичних центрів сили.

Для досягнення цієї мети поставлено такі дослідницькі завдання:

– виокремити та простежити етапи переходу від однополярності до багатополярності;

– охарактеризувати еволюцію стратегій, функцій і ролі НАТО в умовах зміни міжнародного порядку;

– проаналізувати зовнішню політику Російської Федерації в контексті формування нової полярності;

– висвітлити вплив інших держав і альянсів на зміну глобального порядку.

Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує елементи геополітичного аналізу, теорій міжнародних відносин (реалізм, неореалізм, конструктивізм), а також методи порівняльного аналізу зовнішньополітичних стратегій. Особлива увага приділена роботі з першоджерелами: документами НАТО (стратегічні концепції 1991, 2010, 2022 років), офіційними заявами впливових країн, аналітичними матеріалами провідних центрів досліджень міжнародної безпеки та політики.

Огляд наукового дискурсу щодо полярності світової системи. У сучасній теорії міжнародних відносин полярність визначає, як розподіляється влада у міжнародній системі, що відображає кількість та відносну потужність великих держав або коаліцій (союзів), здатних справляти істотний вплив на перебіг глобальних політичних подій, економічних процесів та змін у сфері безпеки. Полярність детермінує конфігурацію союзів, баланс сил та динаміку взаємодії між ключовими акторами геополітики.

Після розпаду СРСР у науковому дискурсі утвердилася концепція однополярного світу, яка отримала розвиток у роботах західних теоретиків, зокрема Френсіса Фукуями, Збігнєва Бжезінського та Чарльза Краутгаммера. Сутність концепції полягала у визнанні Сполучених Штатів Америки єдиною наддержавою, здатною забезпечувати стабільність і керованість міжнародної системи, чинити найбільшого впливу на культурну й економічну сфери та спроможною бути найпотужнішою військовою одиницею на арені. Водночас уже наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років низка дослідників (Самуель Гантінгтон, Генрі Кіссінджер) почала критикувати однополярність як обмежену та внутрішньо нестабільну модель світоустрою. Критики наголошували на зміцненні регіональних центрів сили, здатних поступово зменшувати глобальну гегемонію США.

У цьому контексті в науці формується концепція багатополярності –системи світоустрою, за якою кілька (або багато) держав чи інтеграційних блоків мають наближений до рівного економічний, політичний, військовий потенціал, але жодна з цих країн чи союзів не має можливості до встановлення одноосібного домінування. Представники неореалізму, такі як Кеннет Волтц та Джон Міршаймер, акцентують увагу на тому, що така конфігурація знижує ризик тотальної гегемонії, але водночас підвищує ймовірність регіональних конфліктів через зіткнення інтересів та відсутність чітко визначеного лідера, локального чи глобального.

Порівняння підходів до багато полярності.

1. Класичне розуміння (XIX – перша половина XX ст.) базувалося на відносно стабільному балансі сил між кількома великими державами, які взаємно обмежували одна одну у прагненні до гегемонії. Прикладами такого підходу є «Європейський концерт» (або Віденська система міжнародних відносин) після Віденського конгресу 1815 року та система міжнародних відносин напередодні Першої світової війни, коли багатополярність передбачала чітку структуру та баланс сил, що давав змогу уникати масштабних конфліктів між великими державами.

2. Сучасне розуміння (початок XXI ст.) формується з урахуванням процесів глобалізації, зростаючої економічної взаємозалежності, розвитку наддержавних інститутів та посилення ролі недержавних акторів. Багатополярність сьогодні охоплює не лише військовий і політичний аспект, але й економічний, технологічний, інформаційний та культурний. Вона характеризується високою динамічністю та фрагментованістю, а також значним рівнем гібридності взаємодії між центрами сили.

Внаслідок цього сучасний науковий дискурс демонструє поступовий відхід від концепції універсальної однополярності. Нові моделі багатополярності враховують не лише зростання ролі регіональних акторів, але й появу нових форматів міждержавної взаємодії, зміну функцій традиційних міжнародних інститутів та необхідність адаптації норм глобального управління до більш складної та багатовимірної системи взаємозв'язків.

Формування однополярного світоустрою після розпаду СРСР.

Розпад Радянського Союзу у 1991 році знаменував завершення біполярної моделі міжнародної системи, що панувала впродовж «холодної війни». У сучасній історії міжнародних відносин вперше виникає явище концентрації глобальної влади в руках однієї держави – Сполучених Штатів Америки. Цей феномен отримав у науковій літературі назву однополярного порядку (unipolarity) та втілився у закріпленні за США статусу єдиної наддержави, що володіє домінуючим військово-політичним, економічним та технологічним впливом на глобальному рівні й визначає основні тенденції розвитку ключових аспектів геополітики.

Американський політичний оглядач і журналіст Чарльз Краутгаммер одним з перших описав це явище, назвавши 1990-ті роки «уніполярним моментом», підкреслюючи унікальність періоду, коли «центром світової сили є безперечна наддержава, Сполучені Штати, за підтримки своїх західних союзників. Американська перевага ґрунтується на тому факті, що вона є єдиною країною, яка має військові, дипломатичні, політичні та економічні ресурси, щоб бути вирішальним гравцем у будь-якому конфлікті, в будь-якій частині світу, в яку вона вирішить втрутитися [1, с. 24]». Отже, США могли самостійно та вільно формувати міжнародний порядок та вирішувати, хто є загрозою для світової безпеки.

Роль НАТО у постбіполярному світі.

Організація Північноатлантичного договору, фактично виступаючи в ролі інструмента реалізації стратегічних інтересів США, у постбіполярному світі проходить трансформацію від військово-політичного союзу до глобального механізму управління кризами

та підтримки стабільності в регіонах, де Вашингтон прагне закріпити свій вплив. Альянс адаптує свої військові структури та операційні можливості, поєднуючи традиційні функції колективної оборони з миротворчими місіями, що дає змогу США реалізовувати стратегічні цілі поза межами власної території та території євроатлантичного регіону.

Основні зміни були зафіксовані в Стратегічній концепції НАТО 1991 року [2], в якій йшлося про нову роль – підтримання стабільності, поглиблення колективної оборони та розробка механізмів стримування.

У 1994 році була започаткована Програма «Партнерство заради миру», яка заклала базу процесу зближення НАТО з постсоціалістичними державами Центральної та Східної Європи. У 1999 році до Альянсу приєднались Польща, Угорщина та Чехія, що стало першим його розширенням після «холодної війни» та водночас сигналом про зміну геополітичної ситуації в Європі.

Абсолютно новим аспектом діяльності НАТО стало прийняття на себе операційної ролі у забезпеченні стабільності за межами колективної оборони. Прикладами цього стали миротворчі місії на Балканах, зокрема в Боснії і Герцеговині (1995 рік) та Косово (1999 рік) [3]. Такі операції сприяли формуванню нової ідентичності Альянсу: з традиційного оборонного блоку він перетворився на інструмент управління конфліктами, здатний забезпечувати стабільність у регіонах з високим кризовим рівнем.

Геополітичні ініціативи США: концепція «ліберального інтернаціоналізму».

Підсумовуючи розвиток НАТО та роль США у постбіполярному світі, маємо відзначити, що зовнішня політика Сполучених Штатів у 1990-х роках формувалася під впливом концепції ліберального інтернаціоналізму. Вона передбачала активне пропагування демократії, прав людини, ринкової економіки та міжнародних інституцій як засобів забезпечення стабільного глобального світоустрою.

Зокрема, президент Білл Клінтон (1993–2001 роки) визначив основною метою зовнішньої політики США «розширення демократичного простору», що стало помітним відходом від традиційної концепції збереження балансу сил на міжнародній арені. Він наголошував на необхідності активного просування демократичних цінностей, захисту прав людини та розвитку ринкової економіки як основи глобальної стабільності. Опублікована у лютому 1995 року адміністрацією Клінтона Національна стратегія безпеки щодо залучення та розширення декларувала, що «наша стратегія національної безпеки базується на розширенні спільноти ринкових демократій, одночасно стримуючи низку загроз нашій країні, нашим союзникам та нашим інтересам. Чим більше демократія та політична й економічна лібералізація вкорінюватимуться у світі, особливо в країнах, що мають для нас геостратегічне значення, тим безпечнішою, ймовірно, буде наша країна, і тим більше шансів на процвітання» [4, с. 2].

У рамках цієї стратегії адміністрація Клінтона вбачала необхідність у формуванні міжнародної системи, де США виступали б гарантом стабільності в усіх ключових сферах та модератором демократичних норм. Досягнення цього планувалось через такі практичні заходи: підтримка розширення НАТО, інтеграція постсоціалістичних держав, використання військових операцій для гуманітарних або миротворчих цілей, як у разі Югославії. Такий підхід давав змогу США уникати (або мінімізувати) прямі конфлікти з іншими великими державами (як Росія чи Китай), одночасно формуючи глобальну архітектуру безпеки та демократичних інституцій.

Таким чином, концепція ліберального інтернаціоналізму стала логічним підсумком завершення «холодної війни» і окреслила подальший розвиток цих процесів, що забезпечили трансформацію НАТО та зміцнили глобальну роль США у постбіполярному світі. Проте

прагнення США до монополізації геополітичних процесів та закріплення безпекового статус-кво, як очікувалось, зіткнеться з протидією інших, ревізіоністсько налаштованих, країн. Як зазначав Джон Міршаймер, «великі держави рідко задовольняються поточним розподілом влади, навпаки, вони стикаються з константою стимул змінити його на свою користь. Вони майже завжди мають ревізіоністські наміри, і вони будуть використовувати силу, щоб змінити баланс сил, якщо вони вважають, що це можна зробити за розумну ціну» [5, с. 1].

Зміни у міжнародному розкладі сил після 2000-х років.

Починаючи з 2000-х років міжнародна система поступово відходила від моделі однополярності через появу й посилення нових центрів сили, здатних претендувати на регіональне, а подекуди й на глобальне лідерство. Хоча Сполучені Штати зберігали провідні позиції у військовій сфері та залишалися ключовим актором глобального управління у сфері політики, їхнє домінування дедалі частіше піддавалося викликам з боку держав, що активно розширювали власний економічний, військовий і політичний потенціал. Така, на перший погляд, непохитна гегемонія США на геополітичній арені, почала набувати кризових ознак, у тому числі через негативний досвід військових інтервенцій (зокрема, в Іраку та Афганістані). Цей процес особливо прискорився після глобальної фінансової кризи 2008 року, що підірвала економічний авторитет Сполучених Штатів і водночас створила сприятливі умови для активного економічного зростання Китаю, Індії та інших держав.

Як зазначає Фарід Закарія: «У деяких питаннях однополярність, здається, вже закінчилася. Зараз Європейський Союз є найбільшим торговельним блоком земної кулі, створюючи біполярність, далі Китай, а потім і інші нові гіганти набирають розмірів, то біполярна сфера торгівлі стане триполярною, а потім багатополярною» [6, с. 43]. У такому світі вплив США зберігає значення, проте вже не є вирішальним.

Поява нових центрів сили: Китай, Індія, Туреччина, Бразилія.

Таким чином, початок XXI століття дедалі виразніше слідує тенденції багатополярності, що проявляється у зростанні впливу низки держав, які претендують на статус самостійних полюсів сили.

Китай виступає претендентом на роль центру номер два (після США) у геополітиці. Його модель «авторитарного капіталізму», реалізація масштабної інфраструктурної ініціативи «Один пояс – один шлях», нарощування військового потенціалу та геополітичні амбіції в Індо-Тихоокеанському регіоні свідчать про перехід від регіонального до глобального рівня впливу.

Індія, володіючи динамічною економікою, ядерним статусом та співпрацюючи в рамках G20, BRICS, SCO, формує образ незалежного центру сили. Вона прагне зберігати стратегічну автономію, уникаючи однозначного залучення як до західних, так і до східних альянсів, при цьому ставлячи економічну вигоду головною прерогативою міжнародної співпраці.

Туреччина також розвиває концепцію стратегічної автономії, поєднуючи членство в НАТО з паралельним розвитком партнерських відносин з Росією та активною присутністю на Близькому Сході, Балканах і в Південному Кавказі. Така політика надає Анкарі статус регіонального, а в окремих випадках і субрегіонального актора міжнародної арени.

Бразилія, як провідна латиноамериканська держава, заявляє про свої амбіції у формуванні справедливішої архітектури світового порядку, зокрема, через активну участь у BRICS, фокусуючи свої лідерські амбіції переважно у Латиноамериканському регіоні.

Криза глобального лідерства США та ріст регіонального впливу РФ.

Тоді як США поступово втрачають світову гегемонію та свій вплив у Європі, Азії та на Близькому Сході, Російська Федерація дедалі активніше намагається заповнити вакуум, що виник у регіональній та глобальній архітектурі безпеки.

Повернення Владіміра Путіна на посаду президента РФ у 2012 році стало початком для втілення у життя російських амбіцій – від ролі регіонального лідера на пострадянському просторі до претензії на статус впливового гравця у глобальній системі. Ці прагнення виявилися у низці стратегічних кроків:

– анексія Криму у 2014 році та проведення військових дій на сході України;
– військово-політична підтримка режиму Башара Асада в Сирії;
– зростаюча активність у Центральній Африці, Судані та Малі через діяльність ПВК «Вагнер»;
– просування інтеграційних проєктів, зокрема Євразійського економічного союзу та Організації Договору про колективну безпеку.

У дискурсивному вимірі Росія позиціонує себе як альтернатива Заходу, базуючи свою глобальну позицію на незаперечній багатополярності, «традиційних цінностях» і необхідності перегляду світового порядку, сформованого після 1991 року.

Трансформація НАТО в умовах зміни глобального порядку.

Зростання ролі нових центрів сили та дедалі активніша ревізіоністська політика Росії зумовили необхідність подальшої адаптації НАТО до змін міжнародної реальності. Якщо у перші роки після завершення «холодної війни» Альянс був сфокусований на безпеці країн-учасників, то з початку 2000-х його стратегія стала набувати більш комплексного характеру, поєднуючи класичну колективну оборону із завданнями глобального захисту проти нових загроз, а саме посилення кібербезпеки, енергетичної стабільності та протидії небезпеці з боку нестабільних регіонів поза межами НАТО.

Загроза з боку нових полюсів сили стає настільки очевидною та масштабною, що у новій Стратегічній концепції, проголошеній на Мадридському саміті 2022 року, Альянс прямо називає Росію «найбільш значною і прямою загрозою безпеці держав – членів Альянсу та миру і стабільності в євроатлантичному регіоні» [7], а Китай – джерелом викликів стабільності та демократичним цінностям.

Окрім того, від початку 2000-х років діяльність НАТО набуває виразного «позатериторіального» характеру, що відображається у концепції out-of-area operations – переході від теоретичної оборони країн-членів від зовнішньої агресії до активної участі у врегулюванні кризових ситуацій та стабілізації міжнародного порядку [7] відповідно до західних військово-політичних принципів.

Основні з них [3]:

– Афганістан (2003–2021): місія ISAF (міжнародні сили сприяння безпеці) стала найбільшою операцією в історії Альянсу; НАТО перебрало на себе частину функцій уряду країни у сферах оборони, тренування сил безпеки, побудови миру та розбудови державних інституцій;
– Лівія (2011): операція Unified Protector (об'єднаний захисник), санкціонована РБ ООН резолюцією № 1973, передбачала встановлення безпольотної зони та захист цивільного населення і житлових районів під час громадянської війни;
– Ірак (з 2004 року): навчально-тренувальна місія, яка спрямована на підготовку іракських сили безпеки та надання допомоги уряду країни у створенні військових навчальних закладів, підтримана також резолюцією №1546 РБ ООН;
– операції у Сомалі та Середземному морі (з 2008 року): антипіратські та антитерористичні місії, що мають на меті забезпечення морської безпеки та безперешкодного судноплавства у регіоні, а також боротьбу з контрабандою;
– Туреччина (з 2012 року): розгортання операції Active Fence (активна огорожа), яка передбачала розміщення систем протиракетної оборони «Patriot» для захисту від потенційних загроз із боку Сирії.

Також після 2014 року, в умовах анексії Криму та гібридної агресії Російської Федерації проти України, НАТО зіткнулося з якісно новими викликами [9], що зумовило подальшу трансформацію його стратегічних пріоритетів.

1. Гібридна війна. Поєднання військових дій, інформаційних кампаній, кібератак і впливових операцій сформувало новий тип загрози, що виходить за межі класичних воєнних сценаріїв. У відповідь Альянс створив Центр стратегічних комунікацій у Ризі, а також активізував співпрацю з ЄС у сфері протидії дезінформації та інформаційним операціям.

2. Кібератаки. У 2016 році НАТО визнало кіберпростір окремим операційним доменом, прирівнявши кібератаки до потенційних підстав для активації Статті 5 Вашингтонського договору. З цього часу посилилося партнерство як між державами-членами, так і з приватним сектором у сфері кіберзахисту.

3. Енергетична безпека. Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 році залежність європейських союзників від російських енергоносіїв було офіційно визначено як стратегічну вразливість. У Спільній декларації НАТО-ЄС (2023 рік) енергетична безпека було позначено одним з ключових пріоритетів співпраці.

Таким чином, починаючи з XXI століття НАТО суттєво розширює коло функцій, поступово трансформуючись із класичного оборонного союзу на багатовимірний інструмент реагування. Альянс дедалі активніше відповідає не лише на традиційні військові виклики, але й на нові типи загроз – від гібридної війни та кібератак до проблем енергетичної безпеки, демонструючи гнучкість і здатність адаптуватися до умов комплексного й динамічного безпекового середовища багатополярного світу.

Ревізіонізм РФ як відповідь на розширення НАТО.

Розширення позатериторіальних операцій НАТО та адаптація до нових загроз засвідчили здатність Альянсу динамічно реагувати на раптові та неочікувані зміни на міжнародній арені. Водночас активне розширення НАТО у пострадянському просторі стало одним з факторів, що поглибив незадоволення Російської Федерації її місцем на цій арені та викликав ревізіоністські прагнення Кремля.

Незважаючи на те, що після розпаду СРСР Москва заявляла та демонструвала готовність інтеграції у західне середовище, співпрацювала, у тому числі, з НАТО по програмі Партнерство заради миру, боротьбі з тероризмом, миротворчих місіях тощо, кожне розширення Альянсу сприймалося Росією вороже, як загроза її геополітичним інтересам і обмеження сфери впливу на пострадянському просторі.

Починаючи з 2007 року у Мюнхенській промові [10] Кремль відкрито заявляє про незгоду з американоцентричним світовим порядком і висуває концепцію багатополярного світу, де РФ відіграє роль одного з ключових полюсів сили. Таким чином, трансформація НАТО та його розширення стали як причиною, так і приводом до формування нових загроз європейській та глобальній безпеці, що включають як традиційні, так і гібридні, кібернетичні та енергетичні загрози. Одним з найбільших центрів виходу цих ризиків на міжнародну арену стала саме Російська Федерація.

Після 2014 року, а особливо після початку повномасштабної війни проти України у 2022 році, Російська Федерація активізувала зовнішньополітичний поворот у бік антизахідних коаліцій, намагаючись компенсувати втрату економічних і політичних зв'язків із Заходом. Ключовими напрямами цієї стратегії стали такі.

1. Китай – стратегічний партнер, який поділяє російське бачення багатополярності. У спільній заяві від лютого 2022 року Москва та Пекін проголосили «безмежне партнерство», підкресливши готовність до координації зусиль у протидії західному впливу.

2. Іран – союзник у сирійському конфлікті, який після 2022 року перетворився на важливого військово-технічного партнера, зокрема, шляхом постачання безпілотних літальних апаратів для ведення війни проти України.

3. Держави Глобального Півдня, насамперед Індія, ПАР і Бразилія розглядаються Кремлем як цільові партнери у сферах енергетики, торгівлі та політичної дипломатії. Через BRICS та інші формати співпраці Росія намагається закріпити образ себе як частини «альтернативного центру сили».

Таким чином, російська зовнішня політика спрямована на формування паралельної мережі міжнародних відносин, яка, на думку Кремля, здатна збалансувати вплив Заходу та просувати альтернативну модель глобалізації. Це відповідає ширшій концепції ревізіонізму, що намагається поставити під сумнів ліберальний міжнародний порядок і запропонувати йому альтернативу.

Альтернативні міжнародні платформи.

Прагнучи сформувати альтернативну систему міжнародних інституцій, Російська Федерація активно просуває та розбудовує міждержавні платформи, які позиціонуються як противага західним структурам. Ці механізми мають на меті не лише розширення власного геополітичного впливу, але й поступове зниження залежності від глобальних режимів, контрольованих США та ЄС. Серед них провідну роль відіграють такі об'єднання.

1. ОДКБ (Організація Договору про колективну безпеку). Створена у 2002 році як пострадянська військово-політична відповідь на НАТО, ОДКБ об'єднує Вірменію, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Росію. Формально організація виконує функцію колективної оборони, однак її реальна ефективність залишається обмеженою. Події у Казахстані 2022 року засвідчили здатність ОДКБ проводити короткострокові силові операції, проте не довели спроможності організації діяти як повноцінний безпековий союз. Відсутність реакції на загострення вірмено-азербайджанського конфлікту у 2023 році стала черговим індикатором внутрішньої слабкості й асиметричного домінування Росії. Саме російський контроль над ключовими механізмами організації знижує рівень довіри з боку інших держав-учасниць, які дедалі частіше прагнуть диверсифікувати власні зовнішньополітичні орієнтири.

2. БРІКС. Формат співпраці Бразилії, Росії, Індії, Китаю та ПАР спочатку створювався як майданчик координації економічного розвитку великих ринкових економік. Для Кремля БРІКС став можливістю позиціонувати себе як учасника глобального «антизахідного» блоку. Росія активно просуває на платформі ідеї деамериканізації світової економіки – розвиток розрахунків у національних валютах, створення альтернативи SWIFT та власних фінансових інструментів. Після розширення БРІКС у 2023 році (приєднання Ірану, Єгипту, ОАЕ та інших країн) зросла як вага об'єднання, так і інтенсивність антизахідної риторики. Для Москви це забезпечило додатковий інструмент дипломатичного маневру, а також посилило її участь у формуванні альтернативної системи міжнародних економічних зв'язків.

3. ШОС (Шанхайська організація співробітництва). Ця регіональна структура, яка охоплює простір від Східної Європи до Південної Азії, стала одним з важливих інструментів російської зовнішньої політики. У межах ШОС Москва поглиблює стратегічне партнерство з Китаєм, країнами Центральної Азії, а також розширює кооперацію з Індією та Іраном. Основні напрями діяльності організації охоплюють антитерористичну взаємодію, координацію економічних проєктів, контроль над транспортними та енергетичними коридорами, а також підтримання регіональної безпеки. Для Росії участь у ШОС є можливістю утримувати вплив у азійському просторі та компенсувати погіршення відносин із Заходом без прямої військово-політичної конфронтації з НАТО.

Таким чином, розбудова і просування Росією альтернативних міжнародних платформ є стратегічним інструментом її політики щодо підриву глобальної ролі західних інституцій та формування паралельної архітектури міжнародних відносин. Через ОДКБ, БРІКС і ШОС Кремль прагне закріпити свій статус одного з центрів сили у багатополярному світі та створити умови для поступового обмеження впливу США та їхніх союзників у ключових регіонах Євразії.

Висновки. Проведене дослідження демонструє, що у XXI столітті міжнародна система переживає фундаментальний зсув від однополярної моделі, сформованої після розпаду СРСР, до складної й динамічної багатополярності. Послаблення глобального домінування США, трансформація НАТО, ревізіоністська політика Російської Федерації та зростання впливу Китаю, Індії, Туреччини й інших регіональних акторів формують нову архітектуру світової безпеки, що відзначається фрагментованістю, конкуренцією та гібридністю. НАТО, адаптуючи свої стратегічні концепції, переходить від традиційної оборони до багатовимірної діяльності, спрямованої на протидію сучасним загрозам. Росія, у свою чергу, прагне вибудувати альтернативні мережі міжнародних зв'язків і посилити вплив на пострадянському просторі та в глобальному Півдні. У цих умовах нові центри сили формують власні вектори розвитку, ускладнюючи конфігурацію глобального порядку. Таким чином, сучасна багатополярність постає не як стабільний баланс, а як динамічна система, що потребує переосмислення традиційних підходів до міжнародної безпеки та глобального управління.

Список використаної літератури

1. Krauthammer C. The Unipolar Moment. *Foreign Affairs*. 1990. T. 70, № 1. P. 23–33. DOI: https://doi.org/10.2307/20044692.
2. The Alliance's New Strategic Concept (1991). *Official texts and resources | NATO*. URL: https://www.nato.int/en/about-us/official-texts-and-resources/official-texts/1991/11/08/the-alliances-new-strategic-concept-1991.
3. NATO operations and missions. *Site name seo*. URL: https://www.nato.int/en/what-we-do/operations-and-missions/nato-operations-and-missions.
4. A national security strategy of engagement and enlargement / ed. United States. White House Office. [Washington, D.C.]: The White House, 1996. 45 p.
5. Mearsheimer J.J. Tragedy of Great Power Politics. Norton & Company, Incorporated, W.W., 2003. 576 p.
6. Zakaria F. Post-American World. Norton & Company, Incorporated, W.W., 2011. 336 p.
7. NATO 2022 Strategic Concept. *Official texts and resources | NATO*. URL: https://www.nato.int/en/about-us/official-texts-and-resources/strategic-concepts/nato-2022-strategic-concept.
8. Lasconjarias, G., & Larsen, J. A. (Eds.). (2015). NATO's Response to Hybrid Threats (Forum Paper No. 24). NATO Defense College. https://www.files.ethz.ch/isn/195405/fp_24.pdf.
9. Countering hybrid threats. *Site name seo*. URL: https://www.nato.int/en/what-we-do/deterrence-and-defence/countering-hybrid-threats.
10. 10 років Мюнхенській промові Путіна: тези і події. – BBC News Україна. *BBC News Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-38907631.
11. Багатополярність без багатосторонності. *EEAS*. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/багатополярність-без-багатосторонності_uk.
12. Сучасний стан і перспективи розвитку й трансформації Північноатлантичного альянсу / В. Кравченко та ін. Нац. ін-т стратег. дослідж., 2021. URL: https://doi.org/10.53679/niss-analytrep.2021.20.

13. A national security strategy of engagement and enlargement. / ed. United States. White House Office. [Washington, D.C.]: The White House, 1996. 45 p.
14. Deutsch K.W., Singer J.D. Multipolar Power Systems and International Stability. World Politics. 1964. T. 16, № 3. P. 390–406. URL: https://doi.org/10.2307/2009578.
15. Haass R. How a world order ends And what comes in its wake. Foreign Affairs. 2019. T. 1, № 98. P. 22–30.

FROM UNIPOLARITY TO MULTIPOLARITY: NATO'S TRANSFORMATION, RUSSIA'S INFLUENCE, AND EMERGING CENTERS OF POWER

Volodymyr Benias
Private Higher Education Establishment "European University",
Department of Social and Humanities Disciplines
Akademika Vernadskoho Boulevard, 16V, 03115, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0008-8174-5536

The article is devoted to analyzing the transition from a unipolar to a multipolar international system in the 21st century, with particular emphasis on the transformation of NATO, the foreign policy of the Russian Federation, and the emergence of new centers of power. After the dissolution of the USSR, the concept of a unipolar world took shape, with the United States acting as the sole global leader capable of ensuring the stability of the international system and maintaining dominance in military, economic, and political spheres. However, in the early 2000s, the rising influence of regional actors, economic interdependence, and global challenges gradually contributed to the formation of a multipolar configuration of the world.

Special attention is paid to the transformation of NATO: from a classical military-political alliance to a global crisis-management mechanism that combines collective defense with peacekeeping missions, cyber security efforts, energy stability, and countering hybrid threats. The article analyzes NATO's Strategic Concepts of 1991, 2010, and 2022, key NATO operations, and the role of the Alliance in maintaining stability in the Euro-Atlantic space.

The study also examines Russia's revisionist policy, which has intensified in response to NATO enlargement and the growing influence of new power centers. Attention is given to the annexation of Crimea, military operations in Syria, activities in Africa, and Russia's integration initiatives, including the EAEU, CSTO, BRICS, and SCO. The article demonstrates how Russia seeks to shape an alternative network of international relations by engaging partners from the Global South and China and attempting to counterbalance Western influence.

Additionally, the article analyzes new centers of power – China, India, Turkey, and Brazil – which are developing economically, politically, and militarily autonomous axes of influence. The author highlights the dynamics of multipolarity, its structural and functional characteristics, the interaction between regional and global actors, and the challenges and threats of the contemporary world order.

The research is based on an interdisciplinary approach and includes an analysis of theoretical models of international relations, official NATO documents, and analytical materials from leading security and international policy think tanks. The article aims to provide a comprehensive understanding of contemporary multipolarity and the transformation of security architectures at the global level.

Key words: unipolarity, multipolarity, global order, international security, NATO, NATO Strategic Concept, Russia's foreign policy, Russian revisionism, regional power centers, China, Global South, transformation of the international system.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 375–383
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 375–383

УДК 328:342.821-055.2
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.42

ФЕНОМЕН ГЕНДЕРНОЇ УПЕРЕДЖЕНОСТІ У ПРОПОРЦІЙНИХ ВИБОРЧИХ СИСТЕМАХ ІЗ ВІДКРИТИМИ СПИСКАМИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКА МОДЕЛЬ

Олена Вагіна
Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління, кафедра політології,
вул. Університетська, 66, 69011, м. Запоріжжя, Україна
https://orcid.org/0000-0002-6526-9559

Дослідження присвячено аналізу природи та механізмів вияву гендерної упередженості в умовах пропорційних виборчих систем із відкритими списками. Актуальність теми зумовлена необхідністю подолання бар'єрів у політичному представництві жінок та пошуком оптимальної моделі виборчих систем. У роботі на основі аналізу міжнародного досвіду (зокрема, Литва, Польща та Бразилія) та результатів місцевих виборів 2020 р. в Україні виявлено, що преференційне голосування за відсутності жорстких законодавчих запобіжників не гарантує автоматичного забезпечення гендерної рівності та репрезентативності.

Особливу увагу приділено аналізу гендерної упередженості партійних еліт та впливу соціокультурних стереотипів виборців. Доведено, що специфічні параметри виборчої системи, зокрема високий поріг виборчої квоти (25% в українській моделі), діють як бар'єри, що нівелюють ефект законодавчих гендерних квот. Встановлено, що висока вартість персональних передвиборчих кампаній та обмежений доступ жінок до ресурсів призводять до зниження рівня їхнього представництва у радах вищих рівнів.

У роботі розкрито механізми маніпулятивного розташування кандидаток у списках та практики їхнього вимушеного вибуття вже після завершення виборів внаслідок внутрішньопартійного тиску. Наукова новизна полягає у системному дослідженні взаємодії інституційної побудови виборчої системи, ресурсної нерівності та стереотипних установок як факторів, що зумовлюють гендерну нерівність у представницьких органах. За результатами дослідження сформульовано рекомендації щодо вдосконалення виборчого законодавства для забезпечення фактичної гендерної рівності та репрезентативності, зокрема щодо зниження виборчого порогу та посилення відповідальності партій за маніпуляції з мандатами, що є критично важливим для забезпечення демократичних стандартів у післявоєнний період відновлення України.

Ключові слова: гендерна упередженість, гендерна рівність, відкриті списки, пропорційна виборча система, виборча квота, політична система, електоральні стереотипи, інституційні бар'єри.

Постановка проблеми. Сучасний стан гендерної рівності у політичному представництві відзначається суперечливою динамікою. Поряд з історичними прецедентами обрання жінок на найвищі державні посади (Мексика, Намібія, Північна Македонія) глобальні статистичні дані вказують на сповільнення прогресу. За даними «ООН Жінки» та Міжпарламентського союзу, станом на початок 2025 р. частка жінок-міністрів знизилася до 22,9 % порівняно з 23,3 % у попередньому році [1], а темпи зростання жіночого представництва в національних парламентах стали мінімальними за період з 2017 р. Така стагнація підкреслює нелінійність розвитку та актуалізує переосмислення ефективності сучасних стратегій забезпечення гендерної рівності на виборах.

© Вагіна О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

У контексті цих викликів особливої ваги набуває аналіз гендерної упередженості в умовах пропорційних систем із відкритими списками. Попри очікування, що право виборців самостійно визначати черговість кандидатів сприятиме посиленню впливу громадян на формування персонального складу рад, практика виявила неочевидні наслідки: персоналізація голосу часто стає інструментом витіснення жінок із прохідної частини списків, навіть за наявності жорстких законодавчих квот на етапі висунення кандидатів [2, с. 14].

Для України вивчення цього феномена зумовлено євроінтеграційними зобов'язаннями та досвідом місцевих виборів 2020 р. Перша масштабна апробація відкритих списків висвітлила комплекс системних викликів: від правових колізій у законодавчих формулах до стійких соціокультурних стереотипів [3]. Аналіз механізмів гендерної упередженості в українських реаліях дає можливість верифікувати міжнародний досвід та обґрунтувати необхідність законодавчих змін для запобігання гендерному дисбалансу в представницьких органах влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема гендерної репрезентативності в умовах преференційних систем перебуває в центрі сучасного наукового дискурсу. Звіт «ООН Жінки» [1] висвітлює глобальне домінування чоловіків у владі станом на 2025 р. та підтверджує стійкість структурних бар'єрів, що обмежують ефективність квот, а теоретична праця Т. Новацького [2] доводить, що системи з відкритими списками створюють умови, за яких жінки отримують менше преференційних голосів через підсвідомі або системні упередження виборців.

Особливий інтерес для наукової спільноти становлять дослідження суперечливої ефективності гендерних квот у системах із відкритими списками. Так, П. Куколович [4] на прикладі Польщі аналізує, як персоналізація вибору може нівелювати ефект законодавчих запобіжників через стереотипне сприйняття виборцями політичної спроможності кандидатів. Р. Рагаускас [5], досліджуючи литовський досвід, підкреслює, що гендерна упередженість партійних еліт часто є вагомішим бар'єром для представництва жінок, ніж безпосередній вибір громадян. Подібні тенденції системного опору квотам та застосування маніпулятивних стратегій ґрунтовно проаналізовано на прикладі Бразилії. Зокрема, у роботах Л. Мігеля [6] та М. Гатто [7] розкрито механізми інституційного спротиву квотам та практики висування фіктивних кандидаток.

Українська специфіка місцевих виборів 2020 р. ґрунтовно представлена у звітах Громадянської мережі ОПОРА [8], Українського Жіночого Фонду [9] та Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) в Україні [10; 11]. Дослідники В. Лебедюк та Ю. Морозюк фокусуються на суперечливій ролі 25-відсоткового виборчого порогу в контексті регіональних рад [12]. У доповідях та аналітичних матеріалах вітчизняної експертної спільноти [13; 14] значна увага приділяється аналізу переваг та викликів застосування гендерних квот, зокрема проблемі «технічного» висування жінок та практиці примусової відмови від мандатів після завершення голосування.

Центральним вектором наукового пошуку у сфері гендерної репрезентативності є розкриття природи та механізмів гендерної упередженості. Наукова прогалина полягає у відсутності системного аналізу того, як специфічні параметри виборчої системи, зокрема високі пороги для зміни черговості в списках, стають інструментами легітимізації гендерної упередженості, що дає змогу соціокультурним стереотипам домінувати над принципами рівності.

Потребує глибшого обґрунтування диференціація джерел упередженості: якщо вплив електоральних стереотипів на вибір громадян частково вивчений, то механізми гендерної упередженості партійних еліт залишаються поза увагою. Це стосується стратегій

маніпулятивного розташування кандидаток у списках та практики примусової відмови від мандатів після виборів внаслідок внутрішньопартійного тиску. Отже, саме природа гендерної упередженості як багатофакторного явища, що зумовлюється взаємодією ресурсної нерівності, стереотипних установок та моделі виборчої системи, становить маловивчену частину проблеми, на розв'язання якої спрямовано це дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є аналіз механізмів гендерної упередженості в умовах пропорційних систем із відкритими списками та оцінка впливу інституційних, ресурсних і соціокультурних чинників на рівень фактичної гендерної репрезентативності.

Для досягнення мети передбачено вирішення таких завдань:

– проаналізувати вплив преференційних систем на політичне представництво жінок на основі досвіду Литви, Польщі та Бразилії;

– дослідити результати місцевих виборів 2020 р. в Україні в контексті застосування відкритих списків та специфіки встановленого порогу виборчої квоти;

– розкрити чинники гендерної упередженості за преференційного голосування, зумовлені взаємодією інституційних параметрів, ресурсів та соціокультурних стереотипів;

– сформулювати рекомендації щодо вдосконалення виборчого законодавства для забезпечення фактичної гендерної рівності та репрезентативності представницьких органів.

Виклад основного матеріалу. Гендерну упередженість у преференційному голосуванні доцільно розглядати у двох взаємопов'язаних вимірах. У широкому сенсі – це інтегрована система соціокультурних стереотипів та суб'єктивних установок як електорату, так і партійного керівництва. Для виборців – це сприйняття жінок як менш компетентних або позбавлених необхідних лідерських якостей; це специфічний стан свідомості виборців, що визначає їхню електоральну поведінку. Для партійних еліт гендерна упередженість полягає у недооцінці політичної перспективності кандидаток, що трансформується у стратегії рекрутингу, маніпулятивне розташування осіб у списках та обмеження доступу до ключових ресурсів. У вузькому, інструментальному значенні гендерна упередженість проявляється як статистично значуще зниження шансів кандидаток на отримання мандата внаслідок реконфігурації списку за результатами персоналізованого вибору.

На відміну від систем із закритими списками, де гендерний баланс регулюється нормативними принципами чергування («зебра» або «блискавка») [3, с. 4], відкриті списки переносять акцент із міжпартійної конкуренції на внутрішньопартійну боротьбу [6, с. 201; 7, с. 93]. У такій системі кандидати від однієї партії стають прямими конкурентами, що змушує їх зосереджувати зусилля на розбудові персонального політичного капіталу. Емпіричні дослідження підтверджують, що внутрішньопартійна боротьба в системі відкритих списків має прихований гендерно упереджений характер через нерівний доступ суб'єктів до ключових ресурсів [9, с. 47; 15, с. 7]. В таких умовах кандидати-чоловіки часто мають перевагу завдяки тривалій присутності в публічному просторі та доступу до фінансових мереж [16].

Жінки ж зіштовхуються з подвійним бар'єром: необхідністю доводити свою електоральну спроможність партійному керівництву на етапі висунення та протидіяти стереотипам виборців, схильних надавати лідерству маскулінних характеристик [10, с. 19]. Таким чином, відкритість списків може де-факто актуалізувати приховані механізми витіснення жінок, перетворюючи персоналізоване голосування на фільтр, що нівелює дію квот. Емпіричні дані Литви, Польщі та Бразилії підтверджують, що преференційне голосування часто функціонує як механізм корекції партійних рішень, витісняючи кандидаток із прохідних позицій [4, с. 224; 6, с. 201; 17].

Литовська модель змішаної паралельної системи з правом виборця надати до п'яти персональних преференцій [17] наочно демонструє динаміку зміщення кандидаток у партійних рейтингах. Аналіз виборчих циклів (2008–2016 рр.) фіксує сталу тенденцію: жінки отримують у середньому на 7 % менше преференційних голосів, ніж чоловіки з ідентичними показниками політичного досвіду та ресурсного забезпечення [5, с. 1]. Цей дефіцит преференцій зумовлений як соціокультурними стереотипами, так і об'єктивною ресурсною перевагою чоловіків-депутатів, які мають вищий базовий рівень впізнаваності.

У литовському контексті преференційне голосування часто стає інструментом електоральної корекції партійних пріоритетів, за допомогою якого виборці намагаються відновити звичну патріархальну ієрархію, зміщуючи жінок на нижчі позиції. Показовим є приклад Соціал-демократичної партії, яка висунула збалансований список (п'ять жінок у першій десятці) та запровадила статутну квоту (60 %) [17]. Попри активну підтримку гендерного балансу партійним керівництвом, результати голосування виявили стійку тенденцію електоральної поведінки: виборці через механізм преференцій змістили більшість кандидаток за межі прохідної частини списку. Це підтверджує наявність структурного розриву між партійними стратегіями та консервативною поведінкою електорату: за відсутності жорстких законодавчих запобіжників відкриті списки дають змогу виборцям легітимізувати гендерні стереотипи, трансформуючи їх у конкретний результат розподілу мандатів.

Польська практика ілюструє суперечність між кількісним представництвом жінок у списках та реальною можливістю отримання мандатів. Після запровадження у 2011 р. 35-відсоткової гендерної квоти [18] кількість кандидаток зросла майже вдвічі (з 23 % у 2007 р. до 43,54 % у 2011 р.), проте частка жінок у Сеймі збільшилася лише незначно (з 20,4 % до 23,9 %) [4, с. 224]. Основною причиною такого розриву є відсутність нормативно закріплених правил чергування кандидаток у списках [3, с. 8].

За повної свободи партійного керівництва у визначенні черговості жінок часто включають до списків номінально – для виконання вимоги закону, але на непрохідні позиції. В умовах польської моделі з одним преференційним голосом виборець інтерпретує (підсвідомо або раціонально) низьке місце кандидатки як сигнал про її другорядність для партії. Це підсилює гендерну упередженість: виборці не бажають втрачати свій єдиний голос на кандидатів, які не розглядаються партією як пріоритетні [19, с. 115], віддаючи перевагу діючим депутатам-чоловікам [20, с. 66]. Статистика виборчих циклів у Польщі підтверджує, що за відсутності правил чергування 35-відсоткова квота в списках трансформується лише у 24–28 % реальних мандатів у Сеймі [19, с. 117].

Поєднання законодавчих гендерних квот із системою відкритих списків у Польщі призвело до парадоксального результату: зростання кількості жінок у списках посилило конкуренцію між ними за обмежену увагу виборця, водночас позиції чоловіків-лідерів залишилися майже непохитними. Це дає можливість стверджувати, що відкриті списки за наявності лише одного голосу та відсутності правил чергування діють як додатковий фільтр, що нівелює ефект законодавчих квот та консервує ієрархічну структуру партійних списків.

Бразильський досвід демонструє специфічну модель гендерної упередженості, де бар'єром для представництва жінок виступають не електоральні вподобання, а внутрішньопартійний розподіл ресурсів. Дослідження М. Гатто свідчать про наявність позитивної упередженості серед виборців, які готові підтримувати кандидаток, проте цей потенціал нівелюється на етапі рекрутингу та фінансування кампаній [7, с. 96].

В умовах відкритих списків та жорсткої внутрішньопартійної конкуренції ключовим чинником успіху є обсяг індивідуального виборчого фонду. Патріархально орієнтовані партійні еліти обмежують доступ жінок до ресурсів, реєструючи їх у списках

номінально – лише для формального виконання 30-відсоткової квоти [15, с. 3; 16]. Такі «технічні кандидатки» позбавлені реального фінансування, що закріплює домінування чоловіків. Тривале представництво жінок у Палаті депутатів Бразилії на рівні 10–15 % свідчить про те, що за умови відсутності механізмів нормативно визначеного розподілу коштів відкриті списки лише консервують домінування чоловічих еліт [7, с. 92]. Зростання жіночого представництва до 18 % за результатами виборів 2022 р. стало результатом не зміни вподобань виборців, а прямого судового втручання, що зобов'язало партії забезпечити пропорційне фінансування кампаній жінок [7, с. 121; 15, с. 9; 21, с. 442]. Досвід Бразилії підтверджує: у системах із відкритими списками подолання ресурсної нерівності є критичною умовою для конвертації суспільної підтримки в реальні мандати.

Порівняння розглянутих моделей висвітлює різні рівні взаємодії інституційних бар'єрів та суспільних настанов. У Литві та Польщі виборча система переважно віддзеркалює консерватизм виборців та/або партійних еліт, що через механізм преференцій чи ієрархічну структуру списків математично знижує шанси жінок. Натомість досвід Бразилії є специфічним: за умови наявного суспільного запиту на жіноче представництво головним бар'єром стає структурна упередженість у розподілі фінансових ресурсів.

Отже, результативність гендерного представництва залежить не від самого факту наявності квот, а від запровадження інституційних запобіжників, здатних нівелювати різні форми гендерної упередженості: від обов'язкових правил чергування для обмеження дискримінації з боку партійних еліт до правових гарантій паритетного розподілу ресурсів.

Місцеві вибори 2020 р. в Україні стали першою апробацією Виборчого кодексу, який запровадив пропорційну систему з відкритими списками та 40-відсоткову гендерну квоту з обов'язковим чергуванням: щонайменше двоє кандидатів кожної статі у п'ятірці (ст. 219 ВКУ) [22]. Проте архітектура системи містила елементи, що актуалізували гендерну упередженість як на етапі партійного рекрутингу, так і під час електорального вибору.

Ключовим механізмом став 25-відсотковий поріг виборчої квоти для зміни черговості кандидатів у списку (ст. 259 ВКУ) [22]. Ця норма мала суперечливий вплив. З одного боку, високий поріг діяв як інституційний запобіжник: він захистив квотні позиції жінок від витіснення ресурсними конкурентами-чоловіками, які не змогли набрати необхідну кількість преференцій. Звіт Українського Жіночого Фонду констатує, що «результати виборів корелюють із тим, як політичні партії розміщували жінок і чоловіків у списках, водночас для жінок позиції у списках були менш вигідними» [9, с. 57]. Система забезпечила збереження квотних позицій попри ресурсну перевагу окремих кандидатів, фактично заблокувавши можливість радикального перегляду списку виборцями та прояву їхніх можливих гендерних упереджень.

З іншого боку, 25-відсотковий поріг став бар'єром для подолання упередженості партійних еліт. Оскільки зазначену межу перетнули лише 20,3 % обраних депутатів [12, с. 72], списки фактично функціонували як закриті. Це обмежило можливості тих кандидаток, яких партійне керівництво (77,5 % якого – чоловіки [23]) свідомо ставило на нижчі, менш вигідні позиції в межах квотних п'ятірок. В умовах, коли майже половина місць в обласних радах (47,1 %) була розподілена за фактично закритими списками через непереборність 25-відсоткового порогу [13], партійна черговість стала ключовим фактором отримання мандата, і частина жінок була позбавлена реальної можливості покращити позиції за рахунок підтримки виборців.

Гендерна упередженість партійних еліт проявилася у маніпулятивному висуванні «технічних кандидаток» із подальшою примусовою відмовою їх від мандатів: 63% осіб, що вибули зі списків до міських рад м. Києва та обласних центрів після реєстрації, становили

жінки [8]. На відміну від досвіду Литви, де преференції виборців є дієвим інструментом коригування рейтингу, українська модель зробила електоральні вподобання – як позитивні, так і негативні – статистично малозначущими для фінального розподілу мандатів.

Аналіз результатів виявив чітку кореляцію: частка жінок скорочується зі зростанням статусу ради (від 41 % у сільських громадах до 28,4 % в обласних [8]). У радах із ширшими повноваженнями соціокультурні стереотипи та ресурсна нерівність стають критичними бар'єрами. Трикратне зростання доходів місцевих бюджетів унаслідок децентралізації підвищило привабливість мандатів для чоловіків-бізнесменів [23], чия здатність інвестувати у персональну агітацію посилює витіснення жінок, які мають обмежений доступ до капіталу [9, с. 17, 47].

Стійкість гендерної упередженості підтверджують і результати виборів голів громад, які відбувалися за мажоритарною системою: жінки здобули лише 16,85 % посад [24], а серед міських голів цей показник був ще меншим – 9,3 % [11, с. 60], причому в обласних центрах не перемогла жодна кандидатка [14]. Це підкреслює стійкість соціокультурних бар'єрів на вищих рівнях політичної ієрархії, де кандидатки стикаються з агресивним середовищем (сексизмом, кібербулінгом) та ігноруванням професійних якостей з боку медіа [8; 10, с. 21, 25]. За відсутності нормативних запобіжників гендерна упередженість виборців та партійних еліт залишається визначальним чинником, що обмежує представництво жінок на керівних посадах.

Українська модель продемонструвала обмежену здатність до подолання системної гендерної упередженості. 25-відсотковий поріг фактично перетворив списки на напівзакриті, де представництво жінок залежало від лояльності партійного керівництва, а не від електоральної підтримки. Ефективність квот нівелюється ресурсною нерівністю та практикою «технічного» висування. Таким чином, відкриті списки в Україні стали механізмом легітимізації рішень партійних еліт, а не інструментом реального впливу громадян на гендерний склад представницьких органів.

Трансформація виявлених системних бар'єрів у дієві механізми забезпечення гендерної рівності потребує комплексного реформування виборчого законодавства. Пріоритетним кроком має стати перегляд параметрів преференційної системи, зокрема суттєве зниження виборчого порогу до 5–10 % або його повне скасування, що дасть можливість кандидаткам із реальною підтримкою громад ефективно конкурувати з ресурсними опонентами [13; 25]. Важливим елементом забезпечення гендерного балансу на всіх етапах виборчого циклу є запровадження норми про заміщення вакантного мандата особою тієї ж статі, що унеможливить практику маніпулятивного використання «технічних кандидаток» для формального виконання квот [9, с. 77; 11, с. 30]. Нейтралізація ресурсної нерівності вимагає перегляду розміру виборчої застави у невеликих громадах та встановлення жорстких лімітів на рекламні витрати, що змістить акцент із фінансових можливостей суб'єктів на змістовну політичну конкуренцію [9, с. 77–78]. Водночас правова система потребує легалізації визначень сексизму та кібербулінгу із запровадженням адміністративної відповідальності за такі прояви під час виборчого процесу [14]. Реалізація цих запобіжників є критично важливою для забезпечення демократичних стандартів та інклюзивності представницьких органів у післявоєнний період відновлення України.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз міжнародного та вітчизняного досвіду підтверджує, що гендерна упередженість у преференційних виборчих системах є складним інституційним викликом. Відкриті списки без жорстких запобіжників не гарантують автоматичного забезпечення гендерної репрезентативності, а часто стають інструментом легітимізації патріархальних структур через імітацію вільного

волевиявлення. Ефективність законодавчих гендерних квот прямо залежить від моделі виборчої системи, зокрема від висоти порогу виборчої квоти, що визначає реальну здатність виборців впливати на персональний склад представницьких органів.

Дослідження виявило спільну для розглянутих країн закономірність: у громадах із високим рівнем ресурсної конкуренції виборці частіше демонструють гендерно-упереджену поведінку на користь чоловіків. Цей ефект підсилюється стратегіями партійних еліт, які використовують практику примусової відмови обраних жінок від мандатів на користь наступних у списку чоловіків. Український досвід 2020 р. довів, що 25-відсотковий преференційний поріг у поєднанні з обмеженим доступом жінок до фінансування фактично заблокував потенціал відкритих списків як соціального ліфта.

Для України подолання цих бар'єрів є критичним у контексті післявоєнного відновлення, що потребує максимальної гендерної репрезентативності. Пріоритетними напрямами реформування мають стати зниження або скасування порогу виборчої квоти, запровадження норми про заміщення вакантних мандатів особами тієї ж статі, встановлення лімітів на вартість агітації та законодавча протидія сексизму й кібербулінгу. Лише через комплексне посилення юридичної відповідальності партій та нейтралізацію ресурсної нерівності можливо забезпечити демократичну інклюзивність представницьких органів.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні регіональної специфіки проявів гендерної упередженості в Україні, зокрема впливу місцевих бізнес-еліт на формування персональних преференцій виборців. Окремої уваги потребує аналіз медійного дискурсу як інструмента відтворення стереотипів, що визначають електоральний вибір. Науковий пошук у цих напрямах має створити підґрунтя для перетворення жінок із «технічних кандидаток» на повноправних суб'єктів політичного впливу в межах прозорої та справедливої виборчої системи.

Список використаної літератури

1. Political leadership roles in 2025: Men continue to dominate. *UN Women*. 11.03.2025. URL: https://www.unwomen.org/en/news-stories/press-release/2025/03/political-leadership-roles-in-2025-men-continue-to-dominate.
2. Nowacki T. The Gender Gap in Political Careers Under Proportional Representation. *The Journal of Politics*. 2025. DOI: 10.1086/735871. URL: https://tobiasnowacki.com/files/pr_gendergap_jmp.pdf.
3. Towards gender balance in the European elections Electoral quotas – What can they achieve? *European Parliament.* URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/751447/EPRS_BRI(2023)751447_EN.pdf.
4. Kukołowicz P. Do Voters Read Gender? Stereotypes as Voting Cues in Electoral Settings. *Polish Sociological Review*. 2013. № 182 (2). P. 223–238. URL: https://polish-sociological-review.eu/pdf-125669-53683?filename=53683.pdf.
5. Ragauskas R. Party-Determined Viability and Gender Bias in Open-List Proportional Representation Systems. *Politics & Gender*. 2019. № 17. P. 1–27. DOI: 10.1017/S1743923X19000448.
6. Miguel L.F. Political Representation and Gender in Brazil: Quotas for Women and their Impact. *Bulletin of Latin American Research*. 2008. № 27. P. 197–214. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1470-9856.2008.00263.x.
7. Gatto Malu A.C. Consistent resistance and gradual change: The case of Brazil. *Resistance to Gender Quotas in Latin America*. Oxford: Oxford Academic, 2025. P. 91–124. DOI: https://doi.org/10.1093/9780198935346.003.0005.

8. Експрес-огляд результатів місцевих виборів: партійність та гендерна складова. *Громадянська мережа ОПОРА*. URL: https://oporaua.org/vybory/ekspres-ogliad-rezultativ-mistsevikh-viboriv-partiinist-ta-genderna-skladova-22612.
9. Фінальний звіт за результатами гендерного моніторингу місцевих виборів в Україні 2020 року. *Український Жіночий Фонд.* URL: https://uwf.org.ua/finalnij-zvit-za-rezultatami-gendernogo-monitoringu.
10. Gender Analysis of Ukraine's Electoral and Political Process. *International Foundation for Electoral Systems*. 2019. URL: https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2019/10/IFES-Gender-Assessment-Ukraine-v1-2019-09-30-Eng.pdf.
11. Місцеві вибори 2020 року в Україні: звіт за підсумками виборів. *IFES Ukraine*. 2021. URL: https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2021/02/IFES-Post-Election-Report-2020-Local-Elections-v1-2021-2-17-UKR.pdf.
12. Lebediuk V., Moroziuk Y. Party Nomination and Legislative Gender Quotas in the 2020 Local Elections in Ukraine: The case of Rivne Regional Council. *Slovak Journal of Political Sciences.* 2024. Vol. 24. № 1. P. 55–80. DOI: 10.34135/sjps.240103.
13. Соболевська А., Овчаренко А. Запропоновані зміни до Виборчого кодексу: хто контролюватиме мандати? *VoxUkraine*. URL: https://voxukraine.org/en/proposed-amendments-to-the-electoral-code-who-would-control-the-mandates.
14. Марценюк Т., Тишко І. Переваги та виклики застосування гендерної квоти під час місцевих виборів 2020 року в Україні. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. URL: https://dif.org.ua/article/perevagi-ta-vikliki-zastosuvannya-gendernoi-kvoti-pid-chas-mistsevikh-viboriv-2020-roku-v-ukraini.
15. Tosi N. Gender-Based Quotas, Parity, and Elections: An Empirical Study of the 2020 Legislative Municipal Elections in the State of São Paulo, Brazil. *Policy Perspectives*. 2025. № 32. P. 1–28. DOI: 10.4079/pp.v32i0.4.
16. Queiroz Ch. Electoral model and party dynamics harm women's chances in politics. *Revista Pesquisa FAPESP*. 2024. URL: https://revistapesquisa.fapesp.br/en/electoral-model-and-party-dynamics-harm-womens-chances-in-politics.
17. Purvaneckienė G. A gender perspective of the parliamentary elections in Lithuania. *The Progressive Post.* 2020. URL: https://feps-europe.eu/a-gender-perspective-of-the-parliamentary-elections-in-lithuania.
18. Gender Equality Index. Poland in 2025 edition. *European Institute for Gender Equality*. URL: https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2023/country/PL.
19. Tomczak Ł., Iwański R., Zawadzka K. Voters' Attitudes towards the Gender Quota System in Elections in Poland and the Possibility of Its Modification. *Historia i Polityka*. 2023. 46 (53). P. 105-120. DOI: 10.12775/HiP.2023.033.
20. Górecki M.A., Kukołowicz P. Gender quotas, candidate background and the election of women: A paradox of gender quotas in open-list proportional representation systems. *Electoral Studies*. 2014. Vol. 36. P. 65-80. DOI: 10.1016/j.electstud.2014.06.009.
21. Dos Santos P. Gendered path dependency: women's representation in 20th-century Brazil. *European Journal of Politics and Gender*. 2021. Vol 4, no 3. P. 441–458. DOI: 10.1332/251510821X16236819716267.
22. Виборчий кодекс України : Закон України від 19.12.2019 р. № 396-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text.
23. Dvornichenko D. Women's Participation in Politics in Ukraine. *German Marshall Fund*. 2023. URL: https://www.gmfus.org/news/womens-participation-politics-ukraine.
24. Аналітичні відомості про обраних міських, селищних, сільських голів на поточну дату. *Центральна виборча комісія України*. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm148pt001f01=695pt00_t001f01=695rej=0pstr=5.html.

25. Ukraine: Analytical note on legislative initiatives on changing electoral systems for local and parliamentary elections. *The European Platform for Democratic Elections*. URL: https://epde.org/?news=analytical-note-on-legislative-initiatives-on-changing-electoral-systems-for-local-and-parliamentary-elections..

THE PHENOMENON OF GENDER BIAS IN OPEN-LIST PROPORTIONAL REPRESENTATION SYSTEMS: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND THE UKRAINIAN MODEL

Olena Vahina
Zaporizhzhia National University,
Faculty of Sociology and Management, Department of Political Science,
Universytetska Str., 66, 69011, Zaporizhzhia, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-6526-9559

The study is devoted to the analysis of the nature and mechanisms of gender bias within proportional representation systems with open lists. The relevance of the topic is driven by the need to overcome barriers to women's political representation and the search for an optimal electoral system model. Based on an analysis of international experience (Lithuania, Poland, and Brazil) and the results of the 2020 local elections in Ukraine, the paper reveals that preferential voting, in the absence of robust safeguards, does not automatically guarantee substantive gender equality and representativeness.

Particular attention is paid to the analysis of gender bias among party elites and the impact of sociocultural stereotypes of voters. It is proven that specific electoral system parameters, notably the high electoral quota threshold (25% in the Ukrainian model), act as barriers that neutralize the effect of legislative gender quotas. It is established that the high cost of individual election campaigns and women's limited access to resources lead to a decrease in their representation in higher-level councils.

The paper explores mechanisms of manipulative candidate placement on lists and the practices of their forced withdrawal after the elections conclude due to intra-party pressure. Scientific novelty lies in the systematic study of the interaction between the institutional architecture of the electoral system, resource inequality, and stereotypical attitudes as factors determining gender inequality in representative bodies. Based on the research findings, recommendations are formulated for improving electoral legislation to ensure substantive gender equality and representativeness, specifically regarding lowering the electoral threshold and increasing party accountability for mandate manipulation, which is critical for ensuring democratic standards in the post-war recovery period of Ukraine.

Key words: gender bias, gender equality, open lists, proportional representation system, electoral quota, political system, electoral stereotypes, institutional barriers.

Дата першого надходження статті до видання: 21.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 384–397
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 384–397

УДК 341.123:343.352:327
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.43

НЕУРЯДОВІ МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У ПРОТИДІЇ ТА ЗАПОБІГАННІ КОРУПЦІЇ: КОНСОЛІДАЦІЯ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ

Уляна Ільницька
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
Кафедра політології та міжнародних відносин
вул. С. Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0000-0002-9103-3144

Стаття присвячена розкриттю актуальної проблеми поширення корупції у глобальному масштабі. Обґрунтовано, що корупція є безпековим викликом для сучасної системи міжнародних відносин. Зазначено, що у XXI столітті корупція виходить за межі держав та набуває транснаціонального характеру та глобального виміру, негативно впливаючи на міжнародну безпеку, легітимізацію демократичних міжнародних інститутів. Корупційні злочини, шахрайство, хабарництво, зловживання владою гальмують економічний розвиток, міжнародну співпрацю та негативно впливають на рівень довіри між державами. З цієї точки зору особливої актуальності набуває ефективна антикорупційна діяльність, запобігання та упередження корупційних злочинів, впровадження антикорупційних стратегій та механізмів як у державному, так і глобальному публічному управлінні. У статті обґрунтовано, що розв'язання проблеми – в міжнародній консолідації, інтеграції усіх суб'єктів, інституцій, структур (урядових та неурядових) для протидії корупційним практикам та реалізації антикорупційної політики. З огляду на це особливого значення в протидії та запобіганні й упередженні корупції набуває діяльність неурядових міжнародних організацій, інституцій та структур, які виступають активними учасниками глобальної антикорупційної боротьби та глобального безпекового врядування

У статті проведено системний аналіз механізмів, форм та інструментів антикорупційної діяльності неурядових міжнародних організацій у контексті сучасних безпекових викликів у системі міжнародних відносин. Розкрито інституційні та функціональні особливості діяльності міжнародних неурядових організацій як суб'єктів протидії корупції; здійснено комплексний аналіз їхніх антикорупційних стратегій. Визначено ключові механізми антикорупційного впливу неурядових міжнародних організацій, зокрема аналітичний, моніторинговий, інформаційно-аналітичний, адвокаційний, нормативно-правовий, освітньо-комунікаційний. Проаналізовано основні форми реалізації антикорупційної політики неурядових міжнародних інституцій та структур і охарактеризовано конкретні інструменти, що використовуються міжнародними неурядовими організаціями для забезпечення прозорості (транспарентності), підзвітності та доброчесності публічної влади у державному та глобальному публічному врядуванні. Обґрунтовано значення міжнародної неурядової антикорупційної діяльності для формування стандартів та механізмів у протидії корупції, підвищення прозорості публічної влади та зміцнення світових демократичних інститутів.

У статті аргументовано роль громадянського суспільства у протидії та запобіганні корупції, окреслено основні напрями, форми та механізми діяльності провідних міжнародних неурядових організацій у сфері антикорупційної політики. Особливу увагу приділено діяльності таких міжнародних організацій, як Transparency International; ФАТФ; Anti-Corruption Network for Eastern Europe and Central Asia; Global Organization of Parliamentarians Against Corruption; Group of States against Corruption-GRECO; United Nations Global Compact, Global Witness, International Crisis Group. Акцентовано, що антикорупційна діяльність неурядових міжнародних організацій полягає не лише у вияв-

© Ільницька У., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

ленні корупційних ризиків, злочинів, але й у формуванні міжнародних стандартів доброчесності, моніторингу виконання антикорупційних зобов'язань, мобілізації громадянського суспільства й інтеграції та консолідації усіх суб'єктів міжнародних відносин в антикорупційній політиці та боротьбі. Доведено, що неурядові міжнародні організації є важливими суб'єктами міжнародних відносин у сфері протидії корупції та відіграють визначальну посередницьку роль між державами, міжнародними організаціями та громадянським суспільством в реалізації антикорупційної світової політики.

Ключові слова: корупція, корупційні злочини та шахрайство, неурядові міжнародні організації, антикорупційна політика, антикорупційні стратегії, антикорупційна діяльність неурядових міжнародних організацій, інститутів та структур, механізми протидії корупції, інструменти антикорупційної політики, форми та напрями антикорупційних стратегій неурядових міжнародних організацій, антикорупційна політика неурядових міжнародних організацій та структур, міжнародні відносини, глобальні безпекові виклики, громадянське суспільство, глобальне публічне антикорупційне врядування та управління.

Актуальність проблеми. Корупція є однією з найгостріших глобальних проблем сучасності, що суттєво впливає на характер і динаміку міжнародних відносин та становить серйозний безпековий виклик для сучасних міжнародних відносин, негативно впливаючи на політичну стабільність, економічний розвиток та міжнародну безпеку. У глобалізованому світі корупційні практики не обмежуються національними кордонами, а набувають транснаціонального виміру з активізацією міжнародних фінансових потоків, залученістю транснаціональних корпорацій, міжнародною торгівлею та безпекою. Корупція нівелює принципи верховенства права, справедливості та рівності, сприяє зростанню соціальної нерівності, послаблює ефективність демократичних інститутів. Суспільно-політичні наслідки корупції на міжнародному рівні проявляються у зниженні довіри між державами, дискредитації міжнародних договорів та інституцій, послабленні ефективності діяльності міжнародних організацій і механізмів колективної безпеки.

Корупційні скандали за участю високопосадовців, міжнародних структур, економічних корпорацій дискредитують легітимність глобального управління, ускладнюють міжнародну співпрацю й взаємодію, знижують інвестиційну привабливість країн та призводять до неефективного розподілу ресурсів. З економічної точки зору корупція знижує ступінь конкуренції, а, за умов глобалізації, корупційна діяльність має ланцюговий ефект, впливаючи на світові ринки, розвиток країн та міжнародну співпрацю. Водночас корупція є серйозною перешкодою для досягнення цілей сталого розвитку ООН, істотно зменшуючи ефективність міжнародної допомоги та соціальних програм. Корупція негативно впливає на систему міжнародної безпеки, оскільки сприяє фінансуванню організованої злочинності, активізації тероризму та незаконної торгівлі зброєю. Корупційні схеми та практики знижують ефективність діяльності міжнародних організацій і механізмів колективної безпеки та оборони.

З огляду на масштабність загроз та безпекових викликів проблема корупції та її подолання на національному, регіональному, глобальному рівнях у міжнародних відносинах потребує системного дослідження, переосмислення та узгодження ефективних механізмів протидії, посилення глобальної антикорупційної міжнародної співпраці, консолідації та координації взаємодій.

З огляду на це особливої актуальності набуває діяльність неурядових міжнародних організацій, які виступають активними учасниками глобальної антикорупційної боротьби. Їхня роль полягає не лише у виявленні корупційних ризиків, але й у формуванні міжнародних стандартів доброчесності, моніторингу виконання антикорупційних зобов'язань, мобілізації громадянського суспільства, підвищенні прозорості та розвитку демократичних

інститутів. Завдяки своїй незалежності, експертному потенціалу й транснаціональному характеру діяльності неурядові міжнародні організації стали активними суб'єктами антикорупційних стратегій. У консолідації та інтеграції з державними та міжурядовими структурами, використовуючи широкий спектр механізмів, форм і інструментів впливу на корупційні процеси, неурядові міжнародні організації відіграють ключову роль у протидії корупційним практикам, є важливими суб'єктами глобальної антикорупційної політики. Їхня діяльність сприяє формуванню міжнародних стандартів доброчесності. Така синергія співпраці між державами, урядовими й неурядовими міжнародними організаціями та громадянським суспільством є необхідною умовою ефективної боротьби з корупцією у глобальному вимірі.

В основі джерельної бази дослідження проблематики – наукові праці та публікації вітчизняних і зарубіжних фахівців та науковців, нормативно-правові документи неурядових міжнародних організацій щодо проблематики корупції у сучасній системі міжнародних відносин, запобігання та протидії їй; інформаційно-аналітичні матеріали, звіти та фактологічні дані неурядових міжнародних організації та структур. Зокрема, джерелами для дослідження є наукові дослідження та публікації вітчизняних і зарубіжних фахівців та науковців. Проблему корупції як глобальної проблеми та безпекового виклику у сучасних міжнародних відносинах, роль та значення неурядових організацій у протидії корупційним злочинам й шахрайству, ефективність антикорупційних механізмів та інструментів досліджували такі вітчизняні та зарубіжні науковці: І.С. Бондар, О.І. Васильєва, Н.В. Васильєва, Я.М. Довженко, С.О. Кравченко, М.І. Мельник, І.М. Милосердна, А.М. Михненко, О.В. Руснак, А.М. Мудров, В.Л. Ортинський, Р.Ю. Половинкіна, В.Г. Попов, О.В. Святун, Н.О. Філіпська, А.В. Хаванов, J. Pope [1; 2; 4; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 13; 14; 17; 19; 20; 24]. Джерельною базою для дослідження проблематики статті є публікації, звіти, розслідування, аналітичні публікації, медіаінформація неурядових міжнародних організацій, інституцій, структур. Зокрема: КАРІТАС; Проєкт розслідування корупції та організованої злочинності (ПРКОЗ); Organised Crime and Corruption Reporting Project (OCCRP); Transparency International; Transparency International-Україна; ФАТФ; Anti-Corruption Network for Eastern Europe and Central Asia; Global Organization of Parliamentarians Against Corruption; Group of States against Corruption- GRECO; United Nations Global Compact [5; 15; 16; 18; 21; 22; 23; 25; 26; 27].

Методи дослідження. Наукове осмислення проблеми ролі та значення неурядових міжнародних організацій у протидії та упередженні корупції, викритті корупційних злочинів та шахрайств передбачає застосування широкого спектру методів. Зокрема, для ефективності дослідження використовувались системний метод, інституційний, структурно-функціональний, історичний, біхевіористський методи аналізу і синтезу. Водночас у статті застосовано емпіричні методи дослідження: аналіз нормативно-правових документів, аналіз статистичних даних тощо.

У науковій літературі сформовано систему поглядів, концепцій щодо проблем корупції, теоретико-методологічних осмислень події, окреслено підходи до визначення сутності корупції як глобального явища, визначено антикорупційні технології, механізми та методи. Водночас значна кількість питань щодо ефективної протидії корупції, визначення ролі неурядових міжнародних організацій, структур та інституцій в реалізації антикорупційних стратегій, протидії, запобіганню, упередженню корупційних практик і схем потребує глибокого осмислення і дослідження.

З огляду на зазначене метою статті є аналіз визначення ролі неурядових міжнародних організацій, інституцій та структур у протидії корупції як глобальної проблеми

міжнародних відносин; комплексний аналіз механізмів, форм та інструментів антикорупційної діяльності неурядових міжнародних організацій; визначення ролі неурядових структур у формуванні сучасної антикорупційної архітектури у глобальному вимірі.

Виклад основного матеріалу. Корупція, як ключова безпекова загроза глобальному й регіональному розвитку у XXI столітті, є викликом транснаціонального виміру. Корупційні практики дестабілізують усю міжнародну систему, безпекову архітектуру, послаблюють ефективність функціонування міжнародних інституцій; деструктивно впливають на демократичні політичні системи та інститути, делегітимізують владу та руйнують довіру до неї, гальмують міжнародну взаємодію та співпрацю, дискредитують високопосадовців та політичних лідерів.

У сучасній міжнародній системі корупція виявляється у найрізноманітніших формах і вимірах. Зокрема: нелегальні фінансові операції, «відмивання» коштів, незаконне лобіювання інтересів, хабарництво, підкуп іноземних посадових осіб, маніпулювання ресурсами міжнародної гуманітарної допомоги. Масштабність та глобальний характер корупції зумовлений кількома чинниками. По-перше, це лібералізація світових фінансових ринків, що спрощує приховування незаконно отриманих доходів. По-друге, нерівномірний розвиток правових систем у різних державах (що сприяє створенню «корупційних офшорів»). По-третє, збройні конфлікти та нестабільність у регіонах, які зумовлюють поширення корупційних практик у сфері безпеки, оборони та реалізації гуманітарної допомоги через корумповані схеми й механізми. Корупція негативно впливає на міжнародну безпеку, сприяючи фінансуванню організованої злочинності, тероризму та незаконної торгівлі зброєю; знижує ефективність діяльності міжнародних організацій та функціонування механізмів колективної безпеки [1; 2].

Вирішальне значення у формуванні глобальної антикорупційної архітектури мають неурядові міжнародні організації, які є визначальними та авторитетними суб'єктами глобальної антикорупційної політики та функціонують як незалежні актори, здатні здійснювати антикорупційний контроль за діяльністю держав та міжнародних інституцій.

Міжнародні неурядові організації відіграють ключову роль у формуванні глобальної антикорупційної політики, забезпечуючи взаємодію між державами, міжурядовими структурами, міжнародними інституціями та громадянським суспільством. Діяльність неурядових міжнародних організацій сприяє поширенню найкращих антикорупційних практик, підвищенню рівня транспарентності та розвитку міжнародної співпраці у сфері протидії корупції, хабарництву, зловживання владою.

Антикорупційна діяльність неурядових структур у міжнародному вимірі ґрунтується на інтеграції правових, політичних, соціальних та інституційних підходів. Неурядові міжнародні організації розглядаються як складова частина глобального громадянського суспільства, що функціонує на засадах добровільності, незалежності та неприбутковості.

Антикорупційна діяльність у сучасній політико-правовій науці та міжнародній практиці розглядається як сукупність заходів, спрямованих на запобігання, виявлення та протидію корупційним правопорушенням, водночас усунення умов, що сприяють їх виникненню [1]. З огляду на це неурядові міжнародні організації виступають інституційними акторами громадянського суспільства, які діють поза межами державного апарату, але мають суттєвий вплив на державну політику.

В основі антикорупційної діяльності міжнародних неурядових організацій та інститутів – принципи прозорості, підзвітності, участі громадськості та верховенства права. Вони визначають специфіку механізмів та інструментів, які застосовуються міжнародними неурядовими організаціями у боротьбі з корупцією, протидії та упередженні корупційних злочинів та шахрайств. Особливість суб'єктності міжнародних неурядових організацій

полягає у їх незалежності від урядів, транснаціональному характері діяльності та здатності формувати альтернативні джерела експертизи, моніторингу й контролю. Вони функціонують як арбітри, привертаючи увагу світової спільноти до корупційних зловживань.

Завдяки незалежності, експертному потенціалу, моніторинговим ресурсам міжнародні неурядові організації формують альтернативний, але впливовий, авторитетний та конструктивний антикорупційний формат взаємодій у міжнародній системі. Основні напрями антикорупційної діяльності неурядових міжнародних інститутів та організацій: проведення міжнародних досліджень і рейтингів рівня корупції; моніторинг виконання міжнародних антикорупційних норм та стандартів; здійснення контролю за діяльністю держав та міжнародних інституцій; адвокація антикорупційних реформ; підвищення обізнаності громадськості та розвиток антикорупційної культури [1; 13; 20].

Антикорупційна політика неурядових міжнародних організацій інтегрує універсальні інструменти, які гнучко адаптуються до ситуації конкретної держави, суб'єкта світової політики чи регіону міжнародної системи. Пріоритетними векторами антикорупційної діяльності неурядових міжнародних організацій і структур є такі: корекція та імплементація законодавства задля упередження причин корупції; удосконалення засад формування й організації функціонування владних інститутів як у національному, так і у глобальному публічному врядуванні; структурно-функціональне упорядкування системи владних структур виконавчої сфери; зміцнення інститутів судової влади; зміна принципів та засад функціонування державної служби та контроль за майновим становищем держслужбовців та представників влади; ефективний контроль за розподілом і витрачанням бюджетних коштів; удосконалення економічної, правої та інформаційної політики; вдосконалення діяльності правоохоронних органів і спецслужб; забезпечення прозорості та транспарентності у функціонуванні органів урядування; формування антикорупційної культури і свідомості суспільства; антикорупційна співпраця державних структур та інститутів громадянського суспільства [6].

Антикорупційна діяльність неурядових міжнародних організацій реалізується через низку інструментів. Пріоритетне місце посідають аналітичні звіти, індекси, рейтинги корупції, які використовуються урядами, інвесторами та міжнародними організаціями як орієнтир для ухвалення рішень. Рівнозначною та ефективною є адвокаційна діяльність, яка спрямована на ініціювання законодавчих змін, посилення прозорості та підзвітності влади. Ефективними інструментами, які є пріоритетними в арсеналі антикорупційної діяльності неурядових міжнародних організацій, є такі: експертні висновки та policy papers; механізми громадського контролю; «журналістика розслідувань»; цифрові платформи прозорості та бази відкритих даних; інформаційні кампанії; освітні програми, проєкти, ініціативи, курси, тренінги, які зумовлюють формування культури нетерпимості до корупції, особливо серед молоді та державних службовців; створення постійно функціонуючих платформ для співпраці й обміну досвідом і найкращими антикорупційними практиками між державами, експертами та громадянським суспільством. Застосування наведених антикорупційних інструментів дає змогу міжнародним неурядовим організаціям не лише виявляти корупційні ризики, запобігати корупційним схемам, зловживанням владою, але й формувати довгострокові антикорупційні стратегії у глобальному регіональному, державному вимірах.

Антикорупційна політика неурядових міжнародних організацій реалізується через:

– аналітично-дослідницьку діяльність (здійснення системних досліджень рівня корупції, її причин та наслідків у глобальному та національно-державницькому рівнях) – зокрема, Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index), який щорічно публікує Transparency International);

– моніторинг та громадський контроль (неурядові міжнародні структури й організації здійснюють незалежний моніторинг діяльності органів влади, фінансових потоків, публічних закупівель, відстежують та контролюють особливості використання бюджетних коштів та ресурсів міжнародної допомоги тощо) – зазначені антикорупційні форми діяльності неурядових міжнародних організацій сприяють прозорості та підзвітності державних інституцій);

– адвокацію та вплив на механізми ухвалення політичних рішень (адвокація та лобіювання антикорупційних реформ на національному та міжнародному рівнях) – неурядові організації беруть участь у розробленні міжнародних конвенцій, рекомендацій та стандартів, зокрема Конвенції ООН проти корупції, водночас здійснюють тиск на уряди задля імплементації міжнародного антикорупційного законодавства у державну політику;

– освітню, просвітницько-інформаційну діяльність (залучення неурядових міжнародних організацій до формування антикорупційної культури та громадської свідомості через освітні, просвітницькі програми, проєкти, ініціативи, інформаційні кампанії, співпрацю з молоддю) – така діяльність спрямована на зміну суспільних установок, зменшення толерантності до корупції та формування громадянської антикорупційної свідомості та культури) [1; 4; 10; 13; 19; 20].

В антикорупційних стратегіях та антикорупційній діяльності неурядових міжнародних організацій доцільно виокремити механізми протидії, запобігання й упередження корупції та корупційних злочинів. Ефективними в антикорупційній практиці неурядових міжнародних організації виявились такі механізми.

1. Аналітичний та інформаційно-аналітичний механізм. Систематичний збір, узагальнення, документування та аналіз інформації щодо корупційних проявів. Міжнародні неурядові структури розробляють індекси, рейтинги, публікують аналітичні звіти та дослідження, які дають змогу оцінювати рівень корупції та ефективність антикорупційної політики в різних країнах.

2. Моніторинговий механізм. Здійснення незалежного громадського контролю за діяльністю органів державної влади, міжнародних інституцій та приватного сектору. Це спостереження за виборчими процесами, моніторинг державних закупівель, розподіл бюджетних коштів, контроль реалізації міжнародної допомоги за призначенням.

3. Адвокаційний механізм. Спрямований на процес ухвалення політичних і правових рішень. Неурядові міжнародні організації беруть участь у формуванні міжнародних конвенцій, стандартів та рекомендацій, а також здійснюють тиск на уряди задля імплементації антикорупційних реформ.

4. Нормативно-правовий механізм. Участь неурядових міжнародних організацій у розробленні міжнародних антикорупційних стандартів та норм доброчесності, корпоративної відповідальності, прозорості та транспарентності. Такі стандарти стають основою для міжнародних угод, національних законодавств, стратегій антикорупційної політики.

5. Освітньо-комунікаційний механізм. Спрямований на формування антикорупційної культури через освітні програми, інформаційні кампанії та стратегічні комунікації, що знижують рівень терпимості та толерантності суспільства до корупції.

Практична реалізація наведених механізмів антикорупційної діяльності міжнародних неурядових організацій відображається у формах та форматах антикорупційних стратегій. Світова практика боротьби з корупцією, корупційними злочинами визнає найбільш ефективними та конструктивними такі форми антикорупційних стратегій неурядових міжнародних організацій: підготовка та публікація аналітичних звітів, рейтингів, результатів моніторингів та досліджень; проведення міжнародних конференцій, форумів, дискусійних

платформ; організація міжнародних переговорів та дипломатичних заходів; участь неурядових організацій в експертних та моніторингових антикорупційних кампаніях; реалізація за участю неурядових міжнародних організацій Програм технічної допомоги, гуманітарної дипломатії та партнерських проєктів; організація та впровадження антикорупційних кампаній громадського тиску, стратегічної адвокації та лобіювання [13; 17; 19; 20]. Такі форми діяльності дають змогу міжнародним неурядовим організаціям, інститутам, структурам ефективно інтегруватися у процеси глобального антикорупційного врядування.

Аналіз світової практики боротьби з корупцією дає підстави стверджувати, що ефективність, результативність антикорупційної політики (як у глобальному, так і в державно-національному вимірах) значною мірою залежить від інтегрованості у світову антикорупційну практику неурядових міжнародних організацій, інститутів та структур. Саме неурядові організації, як незалежні, неупереджені суб'єкти міжнародних відносин, стають найбільш ефективними інститутами в антикорупційні боротьбі, упередженні й запобіганні корупційних злочинів, викритті шахрайств, розслідуванні корупційних схем і механізмів.

Варто відзначити ефективну антикорупційну діяльність таких неурядових міжнародних організацій: Transparency International (Transparency International Ukraine); Amnesty International (незважаючи на те, що антикорупційна діяльність не є пріоритетним напрямом діяльності і функціонування організації, Amnesty International, відповідно до своїх Статутних зобов'язань, активно запобігає та упереджує корупційні та шахрайські практики); Проєкт «Розслідування корупції та організованої злочинності (OCCRP)» (заснований у 2006 році); Global Witness (у співпраці з Human Rights Watch та International Crisis Group спеціалізується на викритті корупції у сфері природних ресурсів, розкриває корупційні фінансові потоки, корпоративні корупційні злочини та незаконну діяльність); CoSP11 (одна з найбільших міжнародних конференцій, ціллю якої є боротьба з корупцією, протидія корупційним схемам, конференції CoSP11 регулярно організовують Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC) разом з приймаючою країною); КАРІТАС (CARITAS) (включно з КАРІТАС-Україна) (антикорупційна політика була розроблена і впроваджена відповідно до Статуту та установчих документів організації та стала пріоритетною у діяльності організації); GOPAC/Global Organization of Parliamentarians Against Corruption (Всесвітня організація парламентаріїв проти корупції) (міжнародний альянс законодавців, який консолідовано здійснює боротьбу з корупцією); Міжнародний Антикорупційний Комісаріат (МАК) (неурядова міжнародна організація, заснована у 2018 році задля виявлення корупційних схем та механізмів розкрадань державних коштів і майна).

Ефективними і результативними є антикорупційні стратегії в міжнародних організаціях змішаного типу (урядово-неурядових), у структурі яких ефективно функціонують як урядові, так і неурядові інститути та суб'єкти. Варто відзначити антикорупційну консолідацію в межах таких міжнародних інституцій змішаного типу:

– GRECO (Група держав проти корупції), що є органом Ради Європи з антикорупційного моніторингу та об'єднує як урядові, так і неурядові антикорупційні інституції та структури, є одним з найефективніших європейських об'єднань у протидії корупції, розкраданню коштів та викриттю шахрайств та корупційних схем;

– Global Compact (здійснює антикорупційну діяльність під егідою ООН та інших міжнародних неурядових організацій);

– Інтерпол та Цільова група з фінансових заходів по боротьбі з «відмиванням коштів» (OIPC/ICPO), що збирають доказову базу корупційних схем, проводять розслідування корупційних злочинів, ініціюють притягнення злочинців до кримінальної відповідальності;

– FATF/ФАТФ – міжурядовий орган, який у співпраці та взаємодії з міжнародними неурядовими структурами та інституціями розробляє антикорупційні стандарти та норми («40 Рекомендацій») для боротьби з «відмиванням коштів», незаконними доходами, розкраданням державного майна; антикорупційна діяльність ФАТФ зосереджена на виявленні корупційних ризиків, моніторингу фінансових систем, посиленні вимог до політично значущих і впливових осіб (PEPs) та конфіскації злочинних активів [18];

– IACA/Міжнародна антикорупційна академія – міжнародна освітня структура (з центральним офісом в Австрії) для підготовки державних службовців-професіоналів в антикорупційній сфері; членство в організації відкрите для держав-членів ООН та урядових й неурядових організацій та інституцій.

Найвідомішою у світі глобальною антикорупційною неурядовою міжнародною організацією є Transparency International, яка заснована у 1993 році та має представництва більш ніж у 100 країнах світу (Transparency International Ukraine отримала офіційну акредитацію як відділення Transparency Internationa у жовтні 2014 року). Мета діяльності організації – боротьба з корупцією на усіх рівнях (глобальному, регіональному, державному); запобігання корупційним злочинам; розслідування корупційних схем; співпраця з урядовими структурами, бізнесом і інститутами громадянського суспільства для протидії зловживання владою, запобігання хабарництву. В основі діяльності Transparency International – антикорупційні дослідження, зокрема, створенням Індексу сприйняття корупції та Глобального корупційного барометру. Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI) є щорічним індикатором корупції в державному секторі країн світу і застосовується для оцінювання рівня корупції в різних країнах світу й аналізу ефективності антикорупційних заходів. Глобальний корупційний барометр / Барометр світової корупції – щорічне опитування громадян у більш ніж 60 країн світу на тему особистого досвіду корупції у повсякденному житті. Дослідження також враховує оцінку респондентами ефективності діяльності влади щодо протидії та запобігання корупції. За результатами проведених організацією досліджень було встановлено, що найбільш корумпованими структурами у провідних державах світу є виборні інститути, окремі органи виконавчої влади, посадові особи, структури поліції [13]. Щорічне оприлюднення та публікація індексів сприяє підвищенню поінформованості щодо проблеми корупції, стимулює уряди до впровадження та реалізації антикорупційних заходів. Основними формами діяльності Transparency International є моніторинг корупції (Індекс сприйняття корупції); адвокація прозорості; дослідження; розслідування корупційних злочинів; розроблення антикорупційних реформ; підтримка незалежних антикорупційних органів влади в державах та громадянських ініціатив; активізація міжнародної співпраці для протидії корупції [16; 25; 26].

Ефективність міжнародної антикорупційної системи значною мірою визначається діяльністю неурядової міжнародної організації Amnesty International, метою діяльності якої є захист й гарантування прав і свобод людини. Антикорупційна діяльність та боротьба з шахрайством, організованою злочинністю, протизаконними діями не є пріоритетним та профільним напрямом у діяльності і функціонуванні організації. Проте Amnesty International, відповідно до своїх Статутних зобов'язань, активно запобігає та упереджує корупційні та шахрайські практики; часто висвітлює корупцію як причину порушень прав людини та закликає до підзвітності й відповідальності владних інституцій, зокрема, у контексті збройних конфліктів. У своїй діяльності організація фокусується на громадянських та політичних правах, де корупція виступає супутнім (переважно визначальним) фактором і чинником правопорушень.

Одним з прикладів ефективних неурядових антикорупційних міжнародних організацій є Проєкт «Розслідування корупції та організованої злочинності (OCCRP)» заснований у 2006 році. Це неурядова структура, яка у своїй діяльності зосереджується на журналістських розслідуваннях корупції, організованої злочинності, хабарництва, зловживання владою, викритті транскордонних злочинних схем та корупції у вищих ешелонах влади. OCCRP викриває транскордонну злочинність та корупцію через глибоку аналітику, масштабні розслідування та дослідження [15]. Основні напрями антикорупційних стратегій OCCRP: транскордонні розслідування (викриття схем «відмивання грошей», розслідування розкрадання бюджетних коштів, незаконна торгівля зброєю та оприлюднення інформації щодо корупційної діяльності вищих посадових осіб у Східній Європі, Центральній Азії, Південній Америці та інших регіонах світу); грантова діяльність; підтримка незалежних медіа та об'єктивної незалежної журналістики (надання грантів для покриття витрат на журналістські розслідування корупційних злочинів та схем); застосування інноваційних цифрових інструментів для аналізу даних (інформаційні бази Aleph та OSINT, доступ до яких дає змогу журналістам шукати зв'язки між особами, компаніями та активами; Investigative Dashboard (ID) (платформа для доступу до комерційних реєстрів, списків санкцій та допомоги експертів-дослідників)); фактчекінг (ретельна перевірка інформації перед публікацією через власний відділ фактчекінгу для мінімізації судових ризиків); Data-журналістика (використання цифрових баз даних, інформаційних баз компаній та офшорних реєстрів для відстеження фінансових потоків); розслідування корупційної діяльності окремих високопосадовців та оприлюднення інформації через медіаканали; моніторинг організованої злочинності (дослідження та розкриття корупційних злочинів міжнародних кримінальних угруповань, об'єднань з наркоторгівлі, торгівлі зброєю та «відмивання коштів»); розвиток медіаінфраструктури: надання підтримки незалежним антикорупційним центрам журналістських розслідувань по всьому світу; освітні антикорупційні ініціативи тренінги для журналістів з етики, безпеки та методів аналізу даних) [15].

Антикорупційна політика реалізується через формати конференцій, форумів, діалогових платформ, дискусійних майданчиків, які ініціюються неурядовими міжнародними структурами, інституціями та організаціями. Ефективним форматом антикорупційної міжнародної співпраці є Конференція CoSP11 – одна з найбільших міжнародних конференцій, присвячена боротьбі з корупцією, яку кожні два роки організовує Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC) разом з приймаючою країною. У 2025 році конференція проходила у Катарі. Понад 2 000 учасників збираються разом, щоб визначити напрями реалізації Конвенції ООН проти корупції та сформувати міжнародно-правові стандарти доброчесності; поділитись досвідом імплементації антикорупційних стандартів в національне законодавство; обговорити нові виклики в антикорупційній боротьбі [3].

Антикорупційні стратегії є пріоритетними і в діяльності неурядової організації Міжнародний Благодійний Фонд КАРІТАС (CARITAS) (включно з КАРІТАС-Україна). Антикорупційна політика була розроблена і впроваджена відповідно до Статуту та установчих документів організації. Міжнародний Благодійний Фонд КАРІТАС (КАРІТАС-Україна) керується у своїй діяльності і функціонуванні найвищими етичними, морально-етичними цінностями, вимогами міжнародних стандартів, гуманітарних принципів і засад. КАРІТАС рішуче засуджує усі прояви корупції, шахрайства, протиправних практик, легалізації незаконних доходів і коштів, одержаних злочинним і незаконним шляхом. КАРІТАС засуджує фінансування тероризму, зброї, наркотиків. Міжнародний Благодійний Фонд КАРІТАС (і КАРІТАС-Україна) намагається упередити і нівелювати будь які протиправні, незаконні ризики у своїй діяльності і функціонуванні [5]. Фондом була розроблена і впроваджена

Політика запобігання і протидії корупції й шахрайським діянням, основними векторами якої є такі: впровадження транспарентності, принципів прозорості, доброчесності, ефективної комунікації, високих етичних і морально-етичних стандартів у діяльність, функціонування і співпрацю з усіма суб'єктами міжнародних відносин задля запобігання та протидії корупції та шахрайству; дотримання стандартів і принципів Міжнародного антикорупційного законодавства; захист коштів, майна і репутації КАРІТАСу від корупційних і шахрайських дій; забезпечення гарантій цільового і належного використання благодійних коштів, пожертв і грантів; впровадження і чітке дотримання принципів транспарентності, підзвітності, відповідальності; впровадження і застосування превентивних антикорупційних механізмів задля ефективного запобігання корупційним зловживанням; оперативне реагування на прояви корупції, шахрайства [5].

Антикорупційна консолідована співпраця неурядових та урядових структур та інституцій реалізується через організацію GOPAC / Global Organization of Parliamentarians Against Corruption (Всесвітня організація парламентаріїв проти корупції). Це міжнародний альянс законодавців більш ніж 50 держав світу, які спільно з неурядовими міжнародними структурами та інституціями працюють для боротьби з корупцією, зміцнення демократії та підтримання верховенства закону. GOPAC – єдине у світі міжнародне об'єднання парламентаріїв, неурядових структур та організацій, орієнтованих виключно на боротьбу з корупцією [22].

Неурядова міжнародна організація Global Witness (у співпраці з Human Rights Watch та International Crisis Group) спеціалізується на викритті корупції у сфері природних ресурсів та корпоративної відповідальності. Організація фіксує та відзначає взаємозв'язок корупції з порушеннями прав людини, конфліктами та нестабільністю у регіонах світу.

Визначальну роль у активізації міжнародного співробітництва щодо протидії злочинності, корупції, шахрайству, у запобіганні корупційним злочинам, викритті корупційних схем та механізмів розкрадань, реалізації антикорупційної політики відіграють такі неурядові міжнародні організації: Global Anti-Corruption Consortium (GACC); Міжнародне кримінологічне товариство (МКТ); Міжнародне бюро з питань боротьби з корупцією та організованою злочинністю (International bureau on the questions fight against corruption and organized cranized criminality); Міжнародний Антикорупційний Комісаріат (МАК). Для боротьби з корупцією у транспортному секторі, міжнародні транспортні асоціації та структури впроваджують та реалізують антикорупційні ініціативи та проєкти, зокрема ініціативу-проєкт ««НІ» хабарям на дорогах!», започатковану у Швейцарії. Ініціатива є прикладом консолідації у боротьбі з корупцією, шахрайством та протиправними діями. До неї долучаються міжнародні транспортні компанії, патрульні шляхові служби, Глобальний договір ООН та інші неурядові міжнародні організації для упередження корупційних та шахрайських схем на автошляхах та світових автомагістралях. Проєкт передбачає упередження протиправних корупційних дій в міжнародній транспортній сфері; збір, фіксацію, документування інформації про хабарництво, зловживання посадовими правами.

Міжнародні неурядові організації є визначальними у формуванні глобальної антикорупційної політики, забезпечуючи взаємодію між державами, міжнародними інституціями та громадянським суспільством. Їхня діяльність сприяє реалізації найкращих антикорупційних практик, підвищенню рівня прозорості та розвитку міжнародної співпраці у сфері протидії корупції. У сучасних умовах міжнародні неурядові організації виступають партнерами держав і міжурядових організацій, інтегруючи та консолідуючи усіх суб'єктів міжнародних відносин в антикорупційні боротьбі, що підкреслює зростаючу інституційну роль і авторитет неурядових міжнародних організацій, інститутів, структур

та антикорупційних проєктів та ініціатив. Антикорупційна діяльність неурядових міжнародних організацій має стратегічне значення для розвитку глобального врядування. Вона сприяє формуванню міжнародних стандартів доброчесності; впровадженню та реалізації дієвих та ефективних антикорупційних технологій, механізмів, інструментів; запобіганню транснаціональній корупції, фінансовим злочинам та реалізації злочинних корупційних схем; підвищенню підзвітності державних і корпоративних акторів; зміцненню ролі громадянського суспільства у міжнародних відносинах.

Незважаючи на значні досягнення, антикорупційна діяльність неурядових міжнародних організацій стикається з низкою проблем та викликів. Це, зокрема, обмежений доступ до інформації, політичний тиск з боку окремих держав та суб'єктів міжнародних відносин, різний рівень сприйняття антикорупційних ініціатив у різних культурах, відсутність (в окремих державах та регіонах) ефективного правового регулювання та підтримки антикорупційних стратегій. Перспективи розвитку міжнародної антикорупційної співпраці пов'язані з посиленням ролі громадянського суспільства, цифровізацією антикорупційних механізмів та інтеграцією антикорупційних стандартів у всі сфери глобального врядування.

Висновки. Корупція, як глобальна проблема, становить серйозний виклик для сучасних міжнародних відносин, негативно впливаючи на політичну стабільність, економічний розвиток та міжнародну безпеку. Антикорупційні стратегії неурядових міжнародних організацій є важливим чинником протидії корупції у глобальному масштабі. Завдяки незалежності, експертному потенціалу та міжнародному впливу неурядові міжнародні організації здатні ефективно доповнювати державні антикорупційні механізми. Їхня антикорупційна діяльність сприяє формуванню міжнародних стандартів доброчесності, підвищенню прозорості та розвитку демократичних інститутів, посиленню співпраці між державами, міжнародними організаціями та громадянським суспільством, що є необхідною умовою ефективної боротьби з корупцією у глобальному вимірі. Антикорупційні стратегії неурядових міжнародних організацій є визначальними у формуванні антикорупційної громадянської культури та свідомості, розвитку демократичних інститутів та утвердженню принципів ефективного врядування. Перспективи подальших досліджень пов'язані з аналізом взаємодії міжнародних неурядових організацій з національними антикорупційними органами та оцінкою ефективності їхнього впливу на реальні трансформації політичних і правових систем.

Список використаної літератури

1. Бондар І.С., Горник В.Г., Кравченко С.О. та ін. Антикорупційна політика та запобігання корупції в публічному управлінні. Київ : Ліра-К, 2019. 192 с.
2. Васильєва О.І., Васильєва Н.В. Корупція – одна з найактуальніших проблем сучасності. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 6. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1446.
3. Де формуються глобальні правила прозорості: український бізнес на CoSP11. URL: https://globalcompact.org.ua/news/де-формуютьсяглобальніправила-проз-2.
4. Довженко Я.М. Міжнародно-правові стандарти протидії корупційним злочинам. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 45–48.
5. КАРІТАС: Політика протидії корупції та шахрайським діям: URL: https://caritas.ua/wp-content/uploads/2024/12/Anti-corruption%20and%20anti-fraud%20policy_ukr.pdf.
6. Кравченко С.О. Антикорупційна політика. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Антикорупційна політика.
7. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. Київ : Атіка, 2001. 304 с.
8. Милосердна І.М. Антикорупційна політика: міжнародні стандарти та досвід країн Східної Європи. *Політичне життя*. 2020. № 4. С. 30–38.

9. Михненко А.М., Кравченко С.О. Корупція як негативне суспільне явище. Київ: Національна академія державного управління при Президентові України, 2011. 152 с.
10. Михненко А.М., Руснак О.В., Мудров А.М. та ін. Запобігання та протидія корупції. 4-те вид., перероб. й доп. Київ: ДННУ «Академія фінансового управління», 2013. 666 с.
11. Ортинський В.Л. Роль громадянського суспільства та ЗМІ у боротьбі з корупцією. *Європейські перспективи*. 2020. Вип. 3 (27). С. 75–80. DOI: http://doi.org/10.23939/law2020.27.001.
12. Політика протидії корупції та шахрайським діям: URL: https://caritas.ua/wp-content/uploads/2024/12/Anti-corruption%20and%20anti-fraud%20policy_ukr.pdf.
13. Половинкіна Р.Ю. Роль міжнародних організацій у боротьбі з корупцією: теоретичний аспект. *Право та державне управління*. 2019. Вип. 2 (35). Т. 1. С. 24–29. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/tom_1/6.pdf.
14. Попов В.Г. Міжнародне-правове регулювання взаємодії у сфері запобігання і протидії корупції. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 1(27). С. 135–142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2012_1_17.
15. Проєкт розслідування корупції та організованої злочинності (ПРКОЗ) / *Organised Crime and Corruption Reporting Project (OCCRP)*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Проєкт_розслідування_корупції_та_організованої_злочинності.
16. Публікації Transparency International. URL: https://www.transparency.org/en/publications.
17. Святун О.В. Міжнародні та європейські механізми протидії корупції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. Вип. 1. С. 401–404. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2024/93.pdf.
18. ФАТФ. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана. 2004. Т. 6: Т–Я. 768 с.
19. Філіпська Н.О. Міжнародні механізми протидії корупції. *Протидія корупції: правове регулювання і практичний досвід* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Харків : ХНУВС, 2021. С. 105–107.
20. Хаванов А.В. Роль міжнародних організацій у зміцненні антикорупційної політики та економічної безпеки. *Цифрова економіка та економічна безпека:науково-практичний журнал*. 2024. Вип. 3 (12). С. 111–114. DOI: https://doi.org/10.32782/dees.12-20.
21. Anti-Corruption Network for Eastern Europe and Central Asia: офіційний вебсайт. 2025. URL: https://www.oecd.org/en/networks/anti-corruption-network-for-eastern-europe-and-central-asia.html.
22. Global Organization of Parliamentarians Against Corruption: офіційний вебсайт. URL: http://gopacnetwork.org.
23. Group of States against Corruption – GRECO. 2025. URL: https://www.coe.int/en/web/greco.
24. Pope J. Confronting Corruption: The Elements of a National Integrity System. Berlin: Transparency International, 2000. 364 p.
25. Transparency International: офіційний вебсайт. URL: https://www.transparency.org/about.
26. Transparency International-Україна. URL: http://akp.prava-lyudyny.org/about-corruption/anticorruption/antikoruptsijni-gromadski-organizatsiji/22-transparency-international-ukrajina.html.
27. United Nations Global Compact: офіційний вебсайт. URL: https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission.

NON-GOVERNMENTAL INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN COUNTERING AND PREVENTING CORRUPTION: CONSOLIDATION IN THE CONTEXT OF GLOBAL SECURITY CHALLENGES

Ulyana Ilnytska
Lviv Polytechnic National University,
Department of Political Science and International Relations
S. Bandera Str., 12, 79013, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-9103-3144

The article is devoted to the urgent problem of the spread of corruption on a global scale. It is substantiated that corruption is a security challenge for the modern system of international relations. It is emphasized that in the 21st century corruption goes beyond the borders of states and acquires a transnational character and global dimension, negatively affecting international security, the legitimization of democratic international institutions. Corruption crimes, fraud, bribery, abuse of power inhibit economic development, international cooperation and negatively affect the level of trust between states. In this context, effective anti-corruption activities, prevention and deterrence of corruption crimes, implementation of anti-corruption strategies and mechanisms in both state and global public administration are of particular relevance. The article substantiates that the solution to the problem lies in the international consolidation, integration of all entities, institutions, structures (governmental and non-governmental) to counteract corruption practices and implement anti-corruption policy. In this context, the activities of non-governmental international organizations, institutions and structures that are active participants in the global anti-corruption fight and global security governance are of particular importance in combating and preventing corruption.

The article carries out a systematic analysis of the mechanisms, forms and instruments of anti-corruption activities of non-governmental international organizations in the context of modern security challenges in the system of international relations. The institutional and functional features of the activities of international non-governmental organizations as entities of combating corruption are revealed; a comprehensive analysis of anti-corruption strategies in the activities of non-governmental international organizations is carried out. The key mechanisms of anti-corruption influence of non-governmental international organizations are identified, in particular, analytical, monitoring, advocacy, regulatory, educational and communication. The main forms of implementation of anti-corruption policy of non-governmental international institutions and structures are analyzed and specific tools used by international non-governmental organizations to ensure transparency, accountability and integrity of public authorities in state and global public governance are characterized. The importance of international non-governmental anti-corruption activities for the formation of standards and mechanisms in combating corruption, increasing the transparency of public authorities and strengthening global democratic institutions is substantiated.

The article substantiates the role of civil society in combating and preventing corruption, outlines the main directions, forms and mechanisms of activity of leading international non-governmental organizations in the field of anti-corruption policy. Particular attention is paid to the activities of such international organizations as Transparency International, FATF; Anti-Corruption Network for Eastern Europe and Central Asia; Global Organization of Parliamentarians Against Corruption; Group of States against Corruption-GRECO; United Nations Global Compact, Global Witness, International Crisis Group, etc. It is emphasized that the anti-corruption activities of non-governmental international organizations consist not only in identifying corruption risks and crimes, but also in forming international standards of integrity, monitoring the implementation of anti-corruption obligations, mobilizing civil society and integrating and consolidating all subjects of international relations in anti-corruption policy and fight. It is proven that non-governmental international organizations are important subjects of international relations in the field of combating corruption and play a decisive

intermediary role between states, international organizations and civil society in the implementation of anti-corruption world policy.

Key words: corruption, corruption crimes and fraud, non-governmental international organizations, anti-corruption policy, anti-corruption strategies, anti-corruption activities of non-governmental international organizations, institutions and structures, mechanisms for combating corruption, anti-corruption policy tools, forms and directions of anti-corruption strategies of non-governmental international organizations, anti-corruption policy of non-governmental international organizations and structures, international relations, global security challenges, civil society, global public anti-corruption governance and management.

Дата першого надходження статті до видання: 20.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 398–406
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 398–406

УДК 327.7
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.44

ВЗАЄМОДІЯ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ДЕРЖАВ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Олег Кавецький
Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
https://orcid.org/0009-0007-8043-4886

У статті визначено та досліджено теоретичні аспекти впливу і взаємодії міжнародних організацій та держав-членів в умовах посилення глобальної взаємозалежності. Обґрунтовано, що держави відіграють вирішальну роль у формуванні та функціонуванні міжнародних організацій, які отримують легітимізацію та визнання як суб'єкти міжнародних відносин лише через волю держав і є інституційною відповіддю на зростаючі потреби в координації міждержавного співробітництва, узгодження спорів і конфліктів, встановлення спільних стандартів діяльності та поведінки.

Визначено, що для реалізації спільних цілей держави добровільно делегують міжнародним організаціям повноваження та наділяють їх компетенціями, що дає змогу приймати рішення, обов'язкові (або рекомендаційні) для держав-членів. У сукупності повноваження та компетенції забезпечують автономію міжнародних організацій як конститутивного елемента їхньої правосуб'єктності. Автономія міжнародних організацій формує інституційну основу для впливу міжнародної організації на зовнішню та внутрішню політику держав, яка, однак, є обмеженою механізмами контролю з боку держав та міжнародного права.

Як пояснювальний інструмент принципів взаємовідносин між державами та міжнародними організаціями використано *principal-agent theory*, що дало змогу з'ясувати раціональні чинники впливу міжнародних організацій на політики та стратегії держав. Визначено, що вплив міжнародних організацій на держави-члени зумовлений багатьма чинниками, а саме: типом та предметною компетенцією міжнародної організації, процедурами прийняття рішень, статусом держави-члена та її силового потенціалу, структурними характеристиками міжнародного середовища. Доведено, що об'єктивним та дієвим механізмом впливу міжнародних організації на політику держав-членів є принцип обумовленості, заснований на наданні вигод державі за умови дотримання правил та виконання рішень організації.

Ключові слова: міжнародна організація, держава, суверенітет, делегування повноважень, компетенції міжнародних організацій, автономія, принцип обумовленості, *principal-agent theory*, глобалізація, демократизація, взаємозалежність.

Посилення взаємозалежності учасників міжнародних відносин в умовах створення глобальних ринків, міжнародного поділу праці, міжнародних режимів і одночасно нерівномірного розподілу ресурсів мотивували та формували різні моделі кооперативної поведінки, орієнтовані на спільні цілі та спільні вигоди від їхньої реалізації. Це зумовлювало потребу координації, коригування їхньої поведінки та політик для реалізації спільних і зовнішніх, і внутрішніх проблем. Задля цього держави з кінця XIX ст. свідомо створювали

© Кавецький О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

міжнародні організації як інститути багатостороннього співробітництва. Кількість міжурядових та неурядових міжнародних організацій постійно зростала. У XX ст., попри державоцентричність міжнародної політики, вони стали впливовими акторами міжнародних відносин.

Крім координації політики держав, міжнародні організації сприяють зменшенню зовнішніх ризиків, зниженню трансакційних витрат шляхом стандартизації правил і норм, забезпечують моніторинг їх дотримання, обмін інформацією та пропонують механізми вирішення спорів та конфліктів. Тим самим міжнародні організації пом'якшують невизначеність міжнародної співпраці в умовах анархічного середовища. В процесі еволюції системи міжнародних організацій їхні функції збільшувалися, що об'єктивно посилювало вплив на міжнародне середовище і, найголовніше, на держави, які були творцями міжнародних організацій та первинно розглядали їх лише як додаткові інструменти зовнішньої політики.

На сучасному етапі взаємодія та взаємовплив держав і міжнародних організацій є вагомим чинником не лише міжнародної політики, але й національних політичних, економічних, соціальних, культурних процесів в умовах зростаючої несамодостатності національних урядів, їхньої залежності від зовнішніх ресурсів і акторів. Викладене актуалізує дослідження цієї проблематики також в контексті участі та співпраці Української держави та громадянського суспільства з міжнародними організаціями, активізація якої в умовах російсько-української війни є критично важливою для збереження державності та продовження демократичних реформ. Це зумовлює інтерес до аналізу чинників і принципів взаємодії держав та міжнародних міжурядових організацій на сучасному етапі, що і є метою статті.

Концептуальні засади дослідження багатьох аспектів діяльності міжнародних організацій були закладені в основних теоріях міжнародних відносин. Державоцентристська теорія політичного реалізму розглядала міжнародні організації як інструмент реалізації національних інтересів та зовнішньої політики держав за межами державних кордонів. Зокрема, А. Волферс вивчав їх у контексті міждержавної співпраці та колективної безпеки як інститути, створені державами для координації інтересів і управління конфліктами, а не як автономних акторів міжнародної політики [1].

Представники ліберальної течії в теорії міжнародних відносин (Дж. Най, Р. Кохен, Дж. Розенау, С. Краснер, А.-М. Слотер) розглядали сучасні міжнародні відносини як світ транснаціональних взаємодій та управління, в якому міжнародні організації здатні не лише координувати співпрацю держав, але й впливати на їхню внутрішню політику та правові системи. Вони також акцентували увагу на зростанні ролі міжнародних неурядових організацій, які здійснювали тиск на національні уряди чи співпрацювали з ними для вирішення різноманітних проблем – екологічних, соціальних, прав людини, подолання бідності, зміни клімату тощо. Ліберальні інституціоналісти (Е. Моравчик, Дж. Айкенбері, М. Фіннемор, Дж. Раггі), які ще з другої половини XX ст. обґрунтовували суб'єктність міжнародних організацій в умовах глобальних трансформацій, інтерпретували міжнародні організації як сукупність правил, норм та угод, що регулюють поведінку держав на міжнародній арені у взаємозалежному світі. Різні аспекти діяльності міжнародних організацій досліджували також К. Арчер, К. Ебботт, Д. Снайдал, А. Томпсон, Т. Рейнальд, Дж. Галаротті.

В українській політичній науці розгляд міжнародних організацій відображені у працях Л. Дорош, М. Здоровеги, У. Ільницької, О. Кучика, Т. Циганкової, Т. Гордєєвої, Ю. Козака, В. Ковалевського, Н. Логвінової, В. Романової, Н. Щедрової. Політологічним аспектам взаємодії держав і міжнародних організацій присвячені наукові розвідки Л. Чекаленко, Л. Новоскольцевої. Правові та економічні аспекти впливу міжнародних організацій на національні політики найбільш системно досліджувались у межах економічної науки та

юриспруденції (О. Шпакович, Є. Воронюк, О. Головко-Гавришева). Це зумовлює потребу аналізу політологічних аспектів проблеми, з'ясування, чи є міжнародні організації акторами внутрішньої політики держав.

Історично система міжнародних організацій сформувалася після становлення й розвитку системи суверенних держав, збільшення їхньої кількості, чинників залежності та взаємозалежності між ними. Тож міжнародні організації є результатом еволюції міжнародних систем і прагнення держав мінімізувати витрати й посилити ефективність під час вирішення зовнішніх та внутрішніх проблем, конфліктів через свідомо створені спільні організаційні структури та норми: «зростаюча потреба в управлінні міжнародною співпрацею призвела до постійного збільшення кількості та популярності міжнародних організацій і використання офіційних міжнародних угод загалом» [2, с. 175].

Безліч досліджень і визначень міжнародних організацій, попри різні теоретичні підходи, підкреслює, що вони виникають з волі суверенних держав та функціонують на договірних засадах. Тож міжнародні організації є вторинними акторами міжнародної політики, поява яких залежить від потреб держав чи національних громадських організацій (у разі створення недержавних міжнародних організацій), усвідомлення ними спільності цілей і часто – цінностей. Спільні цілі та політична воля держав до співробітництва фіксуються в установчому документі. Обов'язковими атрибутами міжнародних організацій є наявність постійних органів та власних політико-правових норм (статуту, процедур), які регулюють членство та порядок ухвалення рішень в організації. Отже, державам належить головна роль у створенні міжнародних організацій та легітимізації їхньої діяльності як учасників міжнародних відносин.

Спроможність міжнародних організацій виконувати визначені спільні цілі держав-членів та функції забезпечується делегуванням державами повноважень їм та їхнім органам, наділенням визначеною компетенцією, що фіксується в установчому документі. Делегування у широкому розумінні можна визначити як «надання двома або більше державами повноважень міжнародному органу для прийняття рішень або проведення заходів» [3, с. 3]. Компетенція міжнародної організації, яку можна коротко визначити як «сукупність її повноважень», «ґрунтується на відповідній системі взаємних зобов'язань, усталених установчим актом міжнародної міжурядової організації і практикою їх реалізації» [4, с. 63]. Отже, делегування повноважень передбачає міжнародні зобов'язання сторін, включно із зобов'язаннями держав дотримуватися рішень або дій органу міжнародної організації.

Міжнародні організації в процесі делегування повноважень набувають предметної компетенції, яка визначає сферу питань, що або підлягають регулювання з боку організації, або передаються державами у ведення міжнародній організації; та юрисдикційної компетенції, яка визначає юридичну силу рішень та актів організації у сфері предметної компетенції. Останні поділяються на ті, що мають рекомендаційний характер для держав-членів, і ті, що володіють обов'язковою силою.

Відносини між державами та міжнародними організаціями можуть бути пояснені за допомогою *principal-agent theory* як відносини принципала та агента, де держави (принципали) делегують міжнародній організації (агенту) повноваження діяти від їхнього імені та в їхніх інтересах. Однак наявність повноважень (влади), організаційної структури, інформації та професійних кадрів (бюрократії, експертів), «об'єднаних колективним та бюрократичним інтересом організації» [5, с. 136], зумовлюють формування власних інтересів та цілей агента (в особі бюрократії), його здатність діяти на власний розсуд, перевищувати делеговані повноваження, чинити й розширювати вплив на принципалів (держав-членів).

Виникає так звана агентська проблема, коли агент, що діє від імені принципала, набуває власних цілей, які можуть не збігатися й навіть суперечити інтересам принципала.

В практиці функціонування міжнародних організацій це виявляється у відмінностях між очікуваними результатами делегування влади міжнародним організаціям та реальними наслідками для держав-членів [6, с. 3376]. Це основна проблема будь-яких відносин між принципалом і агентом, в нашому разі – між країнами-членами та міжнародною організацією. Її джерело – у ступені співпадіння/неспівпадіння інтересів двох сторін та впливі неформальних чинників і норм.

Міжнародні організації в особі міжнародних службовців, бюрократії, експертів «зацікавлені у її виживанні та зростанні через збільшення персоналу, бюджету та компетенцій» [5, с. 127]. Вони використовують ресурси організації для досягнення своїх цілей. В міжнародних організаціях, передусім численних за членством та універсальних за своєю компетенцією, проблема ускладнюється значною кількістю принципалів, які керуються своїми національними інтересами, а також централізацією адміністративного апарату, делегуванням більшої частини рішень бюрократії, що послаблює контроль держав.

Наявність добровільно делегованих державою повноважень, розгалужена інституційна структура, правила та процедури прийняття рішень, які можуть бути обов'язковими до виконання державами-членами або суттєво впливати на їхню внутрішню та зовнішню політику, дія бюрократичних груп забезпечують автономію міжнародних організацій, яка, однак, є її невід'ємною ознакою та конститутивним елементом правосуб'єктності [7, с. 63].

У широкому розумінні автономія міжнародних організацій виявляється в їхній здатності діяти відносно самостійно (але в межах делегованих повноважень), висловлюватися на міжнародному рівні, формувати власні процедури, інтерпретувати норми та впливати на поведінку держав-членів. Ж. Д'Аспремонт розуміє її як політичну незалежність міжнародних організацій, яка визначає відносини контролю, підпорядкування чи партнерства між організацією та державами-членами. Він вказує на взаємопов'язаність основних вимірів автономії, яка виявляється в політичній незалежності, тобто здатності міжнародної організації самостійно приймати рішення і діяти на міжнародному рівні, та інституційній незалежності як спроможності організації виконувати свої функції без втручання та обмежень з боку міжнародного співтовариства [7, с. 65].

Делегування, що передбачає надання повноважень міжнародній організації координувати/контролювати поведінку суверенних держав, є основою її автономії щодо держав-членів. Рівень автономії міжнародних організацій визначається їхніми установчими документами, інституційною структурою та міжнародно-політичним контекстом. Попри тенденцію до зростання автономії (як зазначено в неоліберальному дискурсі), міжнародні організації в практичній діяльності залишаються обмеженими волею держав-членів, які зберігають контроль через процедури над ключовими рішеннями, бюджетом і кадровими призначеннями. Рішення, прийняті міжнародною організацією, потребують підтримки усіх держав-членів або принаймні більшості держав. Також діяльність міжнародних організацій має відповідати вимогам міжнародного права, що також обмежує їхню автономію. Загалом автономія міжнародних організацій є структурно обмеженою: вона формується через делегування повноважень і постійно балансує між інституційною незалежністю організації та її контролем з боку держав-членів, між організаційними інтересами та національними інтересами держав-членів. За визначенням К. Аботта та Д. Снайдела, автономія міжнародних організацій «часто обмежується адміністративними та технічними питаннями, підлягає пильному нагляду з боку урядів» [8, с. 9].

Отже, автономія міжнародних організацій розглядається як добровільно делегована, функціонально обмежена, але здатна розширюватися в процесі інституційного розвитку. Це означає, що міжнародна організація в практичній площині може виходити за передбачені установчими документами межі, розширювати свої первісні повноваження у формі іманентної, домислювальної компетенції [9], які, однак, здебільшого необхідні для досягнення мети та забезпечення ефективності функціонування організації, а також посилюють її автономію.

Автономність і правові засади формування та функціонування міжнародних організацій, процедури делегування повноважень об'єктивно закладають формальні та неформальні принципи і механізми взаємозалежності та взаємовпливу держав і міжнародних організацій, в основі яких – співвідношення суверенітету держав та повноважень/автономії міжнародних організацій. Підписуючи угоди під час створення організації чи приєднання, держави-члени погоджуються дотримуватися всіх правил, рішень міжнародних організацій, що робить обов'язком для держав-членів діяти у певних ситуаціях через ці міжнародні організації. Постає питання про те, чи обмежують міжнародні організації суверенітет держав, який є основним атрибутом держави, що забезпечує верховенство влади всередині держави та її незалежність (автономію) у прийнятті рішень на міжнародному рівні.

Проте «абсолютний характер суверенітету не означає безмежної свободи дій державної влади» [10, с. 176]. На функціональному рівні ці два виміри суверенітету в глобалізованому й взаємозалежному світі не тотожні, оскільки ступінь автономії держав, тобто свобода дій у зовнішній (і частково внутрішній) політиці, завжди залежав від силового потенціалу держави та конфігурації балансу сил на міжнародний арені, а також утверджувалася в парадигмі гри з нульовою сумою. На сучасному етапі «економічна залежність, культурна диверсифікація, військова, правова та технологічна кооперація автоматично призводять до втрати автономії, а отже, до втрати суверенітету» [11, с. 141], тобто свободи дій та неефективності гри з нульовою сумою у реалізації національних стратегій. Однак якщо розглядати суверенітет як здатність національних урядів до економічних та соціальних реформ, підвищення добробуту населення, забезпечення безпеки, захисту довкілля в кооперації з урядами інших держав, зокрема в межах міжнародних організацій чи інтеграційних об'єднань, то делегування повноважень і, відповідно, втрата якоїсь частини автономії «ведуть до зміцнення змістовного суверенітету», як його називає У. Бек. «Розділений і наново з'єднаний суверенітет не послаблює, а навпаки, посилює суверенність окремих держав», – констатує вчений. Об'єднання суверенітетів винагороджується, наприклад, підвищенням безпеки та стабільності, зменшенням страхів і конфліктів, скороченням військових витрат та укріпленням технологічної кооперації» [11, с. 141].

Отже, делегування повноважень міжнародній організації має добровільний, раціональний і функціональний характер, спрямований на реалізацію національних інтересів. Держави на консенсусній основі можуть вирішувати, який обсяг своїх повноважень передавати міжнародній організації. Повноваження та компетенції, якими держави-члени наділяють міжнародну організацію, передбачають зазвичай відповідні повноваження держав у цій сфері діяльності. Так, заміщення суверенних прав держав повноваженнями міжнародної організації не відбувається, компетенція залишається спільною і для організації, і для держав-членів. Міжнародні організації не обмежують суверенітет держав більшою мірою, ніж міжнародне право, а зміцнюють його та легітимізують діяльність національних урядів, які можуть діяти ефективніше завдяки ресурсам (фінансовим, інформаційним, технологічним, тощо) міжнародної організації.

Певним винятком є наднаціональні міжнародні організації (Рада Безпеки ООН, МВФ, інтеграційні об'єднання, зокрема ЄС), яким держави передали повноваження приймати обов'язкові рішення та діяти у певних сферах, позбавивши себе свободи дій у цих сферах і добровільно обмеживши свій суверенітет. Тож наднаціональні організації володіють правом і можуть впливати на сфери та проблеми, які належать до внутрішньої компетенції держав, через створення обов'язкових правил для держав-членів, які впроваджуються у національне право шляхом ратифікації, прийняття законів. Наднаціональні міжнародні організації також формують механізми контролю та примусу щодо дотримання державами цих правил. Ключова відмінність між наднаціональною організацією та міжнародною організацією з переважно координаційними функціями полягає в обсязі автономних регуляторних повноважень, якими може користуватися цей орган. Щодо держав, то вони самі визначають сфери та обсяг повноважень, якими буде володіти організація, та через своїх представників можуть впливати на рішення організації чи коригувати їх. Крім того, жодна міжнародна організації не має в умовах анархічності міжнародного середовища достатньо правових чи примусових механізмів змусити державу-члена підкоритися рішенню міжнародної організації чи її органу. Отже, на нашу думку, вплив міжнародних організацій на політику своїх членів має умовний та обмежений характер і здійснюється переважно з волі держав.

Участь держав у міжнародних організаціях, що передбачає вплив на їхню внутрішню та зовнішню політики, переважно має раціональну мотивацію. Кожна держава мала або має різні інтереси, мотиви чи стимули для членства та підтримки міжнародної організації, а також, що важливо, діяльності через структури організації. Держави очікують вирішення проблем, які самотужки неспроможні реалізувати або для яких не мають ресурсів. Іншими словами, їхньою основною мотивацією діяти відповідно до правил організації є прагнення отримати вигоду від членства в міжнародній організації, хоча її принципи можуть обмежувати автономію держави. Коло таких проблем, як ми вже зазначали, постійно збільшується через зростаючу взаємозалежність держав, численних недержавних учасників міжнародних відносин, глобальні проблеми та виклики. Це об'єктивно робить членство держав у багатьох міжнародних організаціях привабливим. Відповідно до *principal-agent theory*, очікування вигоди чи зменшення витрат є основним стимулом не лише членства, але й сприйняття та виконання/врахування норм, юридичних зобов'язань, сформованих у межах міжнародних організації. Саме стимули та мотиви делегування визначають взаємовідносини між державою та міжнародною організацією. Фактично держава, як принципал, має визначити співвідношення користі (виграшу) та втрат від делегування, а також бути готовою скоригувати свої інтереси і цілі, щоб гармонізувати їх з цілями, нормами та цінностями агента – міжнародної організації.

Отже, чим більше держава залежна від зовнішніх ресурсів, тим більший обсяг повноважень (суверенітету) вона готова делегувати міжнародній організації або, вступаючи до неї, погодитися на наявні умов та правила, обмеження власної автономії. Йдеться передусім про держави, що розвиваються, держави, в яких відбуваються глибокі політичні та економічні трансформації або розвиток яких позначається кризовими процесами і які не можуть вирішити ці системні проблеми без залучення зовнішніх ресурсів.

Для більшості держав принцип суверенної рівності держав-членів, поширений у діяльності великої кількості міжнародних організацій (за винятком деяких універсальних міжурядових організацій та інтеграційних об'єднань), частково пом'якшує асиметрію у відносинах між державами та вирівнює умови реалізації їхніх інтересів, створюючи можливості для менших країн, які були б неможливими, якби відносини встановлювалися лише на міждержавному рівні.

Отже, сила, потенціал держави значною мірою опосередковують мотиви та стимули для делегування повноважень та дотримання статутних вимог і правил, цінностей та рішень органів міжнародних організацій. Великі держави також мають змогу в межах міжнародних організацій легітимізувати досягнення своїх цілей, довести, що вони діють відповідно до міжнародних норм. Тож вони отримують більше важелів впливу, коли висувають питання через міжнародні організації, ніж коли діють односторонньо, що часто супроводжується репутаційними втратами. Відзначимо, що й в інституційній структурі багатьох міжнародних організацій (наприклад, ООН, МВФ) знаходять відображення структурні принципи міжнародної системи, що дає змогу великим державам впливати на рішення органів міжнародних організацій, формувати їхню політику відповідно до своїх інтересів. Це знижує їхню інституційну незалежність та обмежує автономні дії, особливо у сфері безпеки, спонукає інші держави узгоджувати з ними свої інтереси. Наприклад, США мають значну кількість голосів у МВФ, що корелює з їхнім економічним впливом і приводить до політики, яка часто відображає уподобання США поза межами того, що можна було б очікувати на основі формальних процедур голосування. Зауважимо, що сильні впливові держави можуть використовувати не лише формальні, але й неформальні механізми впливу на прийняття рішень в організаціях для своїх інтересів і реалізації власної політики, що є впливом реальних відносин та ієрархій.

Попри різні типи міжнародних організацій, обсяг їхньої компетенції та наявність інституційних чи неформальних механізмів впливу на держави-члени, більшість досягає цього через принцип обумовленості (conditionality). В широкому розумінні він означає надання вигод за умови дотримання правил та виконання рішень організації. Міжнародні організації зумовлюють членство, співробітництво чи надання допомоги державам-членам різними вимогами, які можуть стосуватися фінансової стабільності, демократичних принципів управління, поваги до прав людини тощо. Дія принципу обумовленості також супроводжується покараннями за недотримання правил – санкціями, виключенням з організації.

З другої половини XX ст. принцип обумовленості був інструментом лібералізації та демократизації суспільних процесів у країнах, що розвиваються, перехідних суспільствах, які були критично залежними від зовнішніх ресурсів. У контексті посилення взаємозалежності актуальними для багатьох держав стало вироблення та забезпечення дотримання правил глобальної торгівлі, регулювання глобальних ринків у різних сферах, дотримання міжнародних стандартів праці тощо. Через створення відповідних міжнародних організацій – МВФ, Світовий Банк, СОТ (так звана Бреттон-Вудська система) – вони юридично зафіксували цей принцип в їхніх установчих документах. В інтеграційних об'єднаннях, зокрема ЄС, принцип обумовленості став стратегією надання винагород державам (фінансової допомоги, отримання асоційованого членства), які прагнули повноправного членства, але за умов виконання вимог.

Однак у більшості міжнародних організацій принцип обумовленості діє як результат інтерпретації умов членства та правил організації і не ґрунтується на інституційній системі вимог та покарань. У цьому сенсі на сучасному етапі розрізняють негативну та позитивну зумовленість у функціонуванні міжнародної організації [12, с. 99]. Остання, на противагу негативній обумовленості, не як розглядається інструмент примусу, а лише як механізм зміни поведінки чи політики держав через вплив на сприйняття витрат і вигід для них. Це складніший інструмент впливу міжнародних організацій на держави, який розглядається як добровільна адаптація до вимог організації, що підкріплена винагородою через зовнішні стимули.

Міжнародні організації використовують принцип обумовленості – отримання винагород в обмін на дотримання вимог – для спрямування політики держав-членів. Це дає змогу все більше залучати міжнародні організації до формування та реалізації внутрішніх стратегій багатьох держав.

Отже, можемо констатувати, що розвиток міжнародних організацій в умовах посилення взаємозалежності держав зумовив формування принципів та інструментів їхнього впливу на трансформаційні процеси та внутрішню політику держав-членів. Створені державами міжнародні організації розглядалися ними інструментально, але згодом набули спроможності впливати на поведінку держав шляхом правил, процедур та механізмів контролю. Як наслідок, міжнародні організації трансформувалися в автономних акторів, здатних змінювати поведінку самих держав. Реальні практики впливу/взаємовпливу міжнародних організацій та держав зумовлені багатьма чинниками, а саме: типом та предметною компетенцією міжнародної організації, процедурами прийняття рішень, статусом держави-члена та її потенціалу, структурними характеристиками міжнародного середовища. Саме вони визначають результати взаємного впливу в кожному конкретному випадку.

Список використаної літератури

1. Wolfers A. Discord and Collaboration: Essays on International Politics. Baltimore : The Johns Hopkins Press, 1962. 283 p.
2. Hafner-Burton E.M., Stein J. von, E. Gartzke. International Organizations Count. *Journal of Conflict Resolution*. 2008. Vol. 52. Issue 2. P. 175–188.
3. Bradley Curtis A., Kelley Judith G. The Concept of International Delegation. *Law and Contemporary Problems*. 2008. Vol. 71. Issue 1. P. 1–36.
4. Головко-Гавришева О. Компетенція міжнародних міжурядових організацій і суверенітет держави у сучасному міжнародному праві. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 115. Ч. ІІ. С. 57–65.
5. Vaubel R. Principal-Agent Problems in International Organizations. *The Review of International Organizations*. 2006. Vol. 1. P. 125–138.
6. Luppia A. Delegation of Power: Agency Theory. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* / eds. N.J. Smelser, P.B. Baltes. Oxford, UK : Elsevier Science Ltd. 2001. Vol. 5. P. 3375–3377.
7. D'Aspremont J. The Multifaceted Concept of Autonomy of International Organizations and International Legal Discourse. *International Organizations and the Idea of Autonomy: Institutional Independence in the International Legal Order* / eds. R. Collins, N.D. White. London : Routledge, 2011. P. 63–86.
8. Abbott K.W., Snidal D. Why States Act through Formal International Organizations. *Journal of Conflict Resolution*. 1998. Vol. 42. Issue 3. P. 3–32.
9. Шуміленко А., Осельська Ю. Концепція «домислюваної компетенції» міжнародних міжурядових організацій у сучасному міжнародному праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: Юридична*. 2012. Вип. 4. С. 134–144.
10. Кармазіна М. Суверенітет: еволюція витлумачення поняття та розвитку явища. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 3 (65). С. 164–189.
11. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / пер. з нім. О. Юдіна. Київ : Ніка-Центр, 2011. 408 с.
12. Koch S. A Typology of Political Conditionality Beyond Aid: Conceptual Horizons Based on Lessons from the European Union. *World Development*. 2015. November. Vol. 75. P. 97–108.

INTERACTION BETWEEN INTERNATIONAL ORGANIZATIONS AND STATES: THEORETICAL ASPECTS

Oleh Kavetskyi
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science,
1 Universytetska St., 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0007-8043-4886

The article identifies and explores theoretical aspects of the influence and interaction of international organizations and member states in the context of increasing global interdependence. It is argued that states play a decisive role in the formation and functioning of international organizations, which receive legitimization and recognition as subjects of international relations only through the will of states and are an institutional response to the growing needs for coordinating interstate cooperation, reconciling disputes and conflicts, and establishing common standards of activity and behavior.

It is determined that in order to achieve common goals, states voluntarily delegate powers to international organizations and grant them competencies, which allows them to make decisions that are binding (or recommendatory) for member states. Taken together, powers and competencies ensure the autonomy of international organizations as a constitutive element of their legal personality. The autonomy of international organizations forms the institutional basis for the influence of an international organization on the foreign and domestic policies of states, which, however, is limited by control mechanisms on the part of states and international law.

As an explanatory tool for the principles of relations between states and international organizations, the principal-agent theory was used, which made it possible to clarify the rational factors of the influence of international organizations on the policies and strategies of states. It was determined that the influence of international organizations on member states is determined by many factors: the type and subject competence of the international organization, decision-making procedures, the status of the member state and its force potential, the structural characteristics of the international environment. It is proved that an objective and effective mechanism for the influence of international organizations on the policies of member states is the principle of conditionality, based on the provision of benefits to the state subject to compliance with the rules and implementation of the organization's decisions.

Key words: international organization, state, sovereignty, delegation of powers, competences of international organizations, autonomy, principle of conditionality, principal-agent theory, globalization, democratization, interdependence.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 407–416
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 407–416

УДК 328.184:061.1ЄС
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.45

ЯВИЩЕ ЛОБІЗМУ ЯК СКЛАДНИК ПРОЦЕСУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Василь Климончук
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології і міжнародних відносин, кафедра політичних наук,
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна
https://orcid.org/0000-0002-0257-3481

Юлія Кобець
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології і міжнародних відносин, кафедра політичних наук,
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна
https://orcid.org/0000-0001-9492-6119

У статті здійснено аналіз лобізму в Європейському Союзі як інституціоналізованої форми представництва інтересів та елемента багаторівневого демократичного врядування. Лобізм розглядається не лише як інструмент впливу корпоративного сектору, але й як сукупність практик організованих груп інтересів, включно з неурядовими організаціями, професійними асоціаціями, аналітичними центрами, регіональними та місцевими представництвами, що беруть участь у процесах формування політики ЄС. Обґрунтовано, що за умови ефективного демократичного контролю та прозорого регулювання лобістська діяльність може підвищувати якість управлінських рішень і сприяти зміцненню політичної довіри, зокрема в контексті браку демократичного представництва на наднаціональному рівні.

У роботі проаналізовано специфіку європейської моделі лобізму порівняно з іншими політичними системами. Особливу увагу приділено орієнтації ЄС на консультації, діалог і досягнення компромісів між конкуруючими інтересами. Показано, що багаторівнева структура ухвалення рішень у Союзі знижує ризик домінування одного вузького інтересу, водночас зберігаючи проблему нерівності ресурсів між різними групами впливу.

Значне місце відведено аналізу еволюції правового та інституційного регулювання лобізму в Європейському Союзі: від ініціативи добровільного саморегулювання до запровадження спільного Єдиного реєстру прозорості у формально обов'язковому форматі. Розкрито роль міжінституційної співпраці Європейської Комісії, Європейського парламенту та Ради ЄС у підвищенні рівня відкритості, етичних стандартів і підзвітності лобістської діяльності, а також значення додаткових інструментів контролю, зокрема публікації зустрічей посадовців з представниками інтересів.

Окремо досліджено практики участі держав-членів і регіональних коаліцій у формуванні політик ЄС як специфічної форми інституційного лобіювання, а також досвід країн Вишеградської групи у просуванні національних інтересів на європейському рівні. Показано, що їхній шлях інтеграції, координація позицій та поступове залучення недержавних акторів мають практичну цінність для України в умовах євроінтеграційних трансформацій. Лобізм у ЄС має подвійний характер: з одного боку, він є необхідним каналом зв'язку між інституціями влади та суспільством, а з іншого – потребує постійного удосконалення механізмів прозорості й контролю задля запобігання зловживанням і збереження демократичної легітимності європейського врядування.

Ключові слова: лобізм, євроінтеграція, інституції ЄС, представництво інтересів, Вишеградська група.

© Климончук В., Кобець Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Вступ. Лобізм став невід'ємною частиною сучасної політики, і Європейський Союз не став винятком. Майже жоден процес ухвалення рішень сьогодні не обходиться без впливу груп інтересів. Водночас інституції ЄС зобов'язані підтримувати відкритий, прозорий і регулярний діалог з представницькими асоціаціями та громадянським суспільством. Це означає, що залучення зацікавлених сторін (в тому числі, через лобізм) визнано легітимною і навіть необхідною складовою частиною європейського політичного процесу за умови забезпечення прозорості. У контексті європейської інтеграції лобістська активність природно інтегрувалася у роботу інституцій ЄС, сприяючи представництву різних інтересів на наднаціональному рівні.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні явища лобізму як складника процесу євроінтеграції.

Результати та обговорення. У науковій літературі лобізм розглядається як форма представництва інтересів, що може посилювати легітимність публічної політики за умов демократичного контролю. Лобізм у контексті Європейського Союзу визначається доволі широко. Згідно з офіційним визначенням Європейської Комісії, лобіювання – це діяльність, спрямована на вплив на процес формування політики та ухвалення рішень інституцій ЄС, незалежно від того, хто її здійснює – окремі громадяни, компанії, громадські чи професійні організації, консультанти або юридичні фірми, що діють від їхнього імені (Зелена книга «Європейська ініціатива прозорості») [1; 2]. До таких груп інтересів належать як комерційні структури (корпорації, галузеві асоціації), так і неурядові організації, аналітичні центри, регіональні представництва тощо, тобто всі, хто намагається впливати на рішення влади.

Залучення таких груп може справляти позитивний вплив на якість управління. Теорія багаторівневої участі вказує на те, що, окрім виборів, потрібні додаткові механізми впливу громадян на владу між виборами. В ЄС це особливо актуально через складність його багаторівневої системи й так званий дефіцит демократії на наднаціональному рівні. Регулювання лобізму розглядається як прояв принципів прозорості та участі: воно реалізує закладений у ст. 11 Договору про ЄС принцип партиципаторної демократії, забезпечуючи канали доступу громадянського суспільства до процесу вироблення європейських рішень і сприяючи подоланню відчуження громадян від інституцій Союзу [2]. Інституції ЄС також офіційно визнають, що залучення організованих груп інтересів може зміцнити демократичну легітимність. Зокрема, участь публічних та неурядових організацій у консультаціях розглядається як спосіб підвищити якість і суспільну підтримку рішень, а багато з таких організацій навіть отримують фінансування від ЄС на свою діяльність [3]. Наприклад, у сфері екологічної політики існує коаліція найбільших природоохоронних неурядових організацій ("Green 10"), які завдяки підтримці з боку ЄС активно представляють екологічні інтереси громадян на рівні Союзу. Таким чином, лобізм у ЄС – це не лише діяльність корпоративного сектору, але й механізм участі громадянського суспільства у формуванні політики.

Європейська модель лобізму має свої особливості порівняно, наприклад, з американською. ЄС загалом орієнтований на пошук консенсусу між різними зацікавленими сторонами, залученими до консультацій та діалогу, тоді як у США бізнес-лобі часто застосовує більш агресивні тактики прямого тиску. Крім того, складна багатостороння структура прийняття рішень у ЄС (що включає кілька інституцій та 27 держав-членів) означає, що практично кожна законодавча ініціатива викликає конкуренцію між багатьма групами інтересів. Це знижує імовірність того, що один окремий вузький інтерес зможе повністю домінувати над політикою [3]. Дослідження показують, що високий рівень конфлікту між

конкуруючими лобістами у Брюсселі ускладнює однобічний вплив, а рішення зазвичай є результатом компромісу між кількома блоками інтересів. Водночас не можна ігнорувати ризики: нерівність ресурсів дає бізнес-лобі значну перевагу. Існує поширене сприйняття, що політики та рішення ЄС можуть бути під надмірним впливом потужних приватних інтересів з огляду на тисячі лобістів, присутніх у Брюсселі. Це породжує дискусії щодо запобігання «захопленню» політики і забезпечення рівності доступу менш ресурсних груп, що зумовлює потребу в чітких правилах та прозорості лобістської діяльності.

Європейський Союз є складною політичною системою багаторівневого управління, в якій владні повноваження розділені між національним, наднаціональним (інституціями ЄС) та субнаціональним рівнями. Відповідно, лобіювання в ЄС відбувається на різних рівнях, що створює множинні канали впливу на процес політики. Групи інтересів змушені вибирати, де і як просувати свої вимоги: на національному рівні чи безпосередньо в Брюсселі, а найчастіше – одночасно на декількох рівнях. Дослідження зазначають, що організації часто спочатку звертаються до більш «близьких» арен ухвалення рішень (національних органів влади), за необхідності переміщуючи зусилля на рівень ЄС [4]. Наприклад, галузеві асоціації можуть лобіювати свої уряди, щоб ті відстоювали їхню позицію в Раді ЄС, і паралельно безпосередньо контактувати з Європейською Комісією чи депутатами Європарламенту.

Багаторівневе середовище стимулює організовані інтереси створювати коаліції та адаптувати свою структуру під європейський рівень. Низка великих компаній і асоціацій відкриває постійні представництва в Брюсселі, а регіони та міста держав-членів мають власні офіси при ЄС, щоб просувати місцеві інтереси в загальноєвропейських політиках. Тож європейська інтеграція відкриває новий горизонт для лобістської діяльності: багато питань, які раніше вирішувалися виключно на національному рівні, тепер переходять на рівень ЄС, і водночас національні лобі все більше зміщують свою увагу до Брюсселя. За останні десятиліття спостерігається «європеїзація» лобізму – бізнес, профспілки та неурядові організації усвідомили вагу рішень ЄС і все активніше намагаються впливати на їхній зміст безпосередньо через євроінституції. Це робить лобізм невід'ємною складовою частиною самого процесу євроінтеграції: паралельно з поглибленням повноважень ЄС зросла активність лобістів у Брюсселі [2] які сьогодні фактично стали частиною політичного ландшафту Союзу.

Правове регулювання лобізму на рівні ЄС почало формуватися у середині 2000-х років як відповідь на потребу зробити процес ухвалення рішень більш відкритим та підзвітним. Першим кроком стала ініціатива Європейської Комісії з підвищення прозорості. Так, у 2005 році була започаткована Європейська ініціатива прозорості, у рамках якої опубліковано «Зелену книгу», що окреслювала проблеми та можливі заходи щодо регулювання лобізму [2]. Комісія тоді віддавала перевагу підходу добровільного саморегулювання, пропонувалося, що спільнота лобістів сама дотримуватиметься етичного кодексу, а обов'язкові заходи можуть бути запроваджені пізніше, якщо добровільна система не спрацює.

У Європейському парламенті паралельно визрівала підтримка суворішого контролю. Парламент назвав прозорість умовою легітимності європейських інституцій і виступив за створення єдиного реєстру для всіх лобістів, спільного між Європарламентом та Єврокомісією. Також була озвучена ідея впровадження «законодавчого сліду» – вимоги публічно зазначати, які групи інтересів були проконсультовані під час підготовки кожної пропозиції політики. Хоча спочатку позиції інституцій дещо відрізнялися, у 2008 році Єврокомісія самостійно запустила перший інтернет-портал – Реєстр лобістів – на добровільній основі.

Від усіх організацій та осіб, які бажали брати участь у консультаціях та впливати на політику ЄС, вимагалося зареєструватися, надавши інформацію про себе: сферу інтересів, основні цілі діяльності, клієнтів (для консультантів) та бюджет, а також підписати розроблений Комісією Кодекс поведінки [2]. Цей Реєстр 2008 року був добровільним: юридичного обов'язку реєструватися не існувало, проте незареєстровані лобісти ризикували втратити доступ до певних каналів взаємодії з Комісією.

Наступним етапом стало об'єднання зусиль двох головних інституцій. Європейський парламент і Комісія уклали Міжінституційну угоду від 23 червня 2011 року, якою офіційно запровадили спільний Єдиний реєстр прозорості (Transparency Register) для організацій та самозайнятих осіб, що залучені до розроблення та впровадження політик ЄС [5]. Цей перший Реєстр прозорості став основним механізмом обліку лобістської активності на рівні ЄС. Його метою було підвищення відкритості процесу ухвалення рішень, даючи відповідь на базові питання про те, які інтереси представлені, хто їх відстоює і з якими бюджетами. Рада ЄС спершу не приєдналася повноцінно, з 2014 року вона отримала статус спостерігача за цієї системи [6]. Хоча реєстрація залишалася добровільною, новий механізм значно розширив обсяг інформації про лобістів у публічному доступі. У 2014 році Парламент і Комісія підписали оновлену угоду про Реєстр, яка вдосконалювала категоризацію суб'єктів та прозорість фінансових даних, але принцип добровільності зберігався [2].

Наступний суттєвий крок відбувся у 2016 році, коли Єврокомісія внесла пропозицію щодо нової тристоронньої угоди – тепер уже про обов'язковий Реєстр прозорості, що мав охопити Парламент, Комісію та Раду. Після кількох років переговорів 27 травня 2021 року набув чинності новий спільний підхід: було підписано Міжінституційну угоду між Європарламентом, Радою ЄС і Комісією про Єдиний реєстр прозорості у формально обов'язковому форматі. Ця угода вперше поширила вимоги реєстрації на взаємодію з усіма трьома ключовими інституціями Союзу. Зокрема, реєстрація в Реєстрі стала необхідною передумовою для здійснення певних видів діяльності з представництва інтересів, що мають на меті вплинути на формування політики, законодавства чи прийняття рішень у будь-якій з трьох інституцій. Інакше кажучи, щоб отримати доступ до низки лобістських «точок входу» (акредитація до Європарламенту, зустріч з високопосадовцями тощо), представник інтересів повинен бути включеним до офіційного Реєстру [7]. Керівництво Ради ЄС також ухвалило внутрішнє рішення, що зустрічі Генерального секретаріату Ради з лобістами, участь останніх у брифінгах та заходах, а також доступ до будівель Ради дозволяються лише зареєстрованим особам і організаціям.

Варто зазначити, що навіть нова система 2021 року має добровільний елемент: юридично вона оформлена як політична угода, обов'язкова для інституцій, але не як регуляторний акт прямої дії для самих лобістів. Через це деякі експерти критикують її, відзначаючи, що формально реєстрація не стала стовідсотково обов'язковою для всіх лобістів – вони просто не братимуть участі у процесах без реєстрації, але немає окремого закону, який би наказував реєструватися під загрозою санкцій [8, с. 242–243]. Попри ці застереження, поточний підхід ЄС суттєво підвищив прозорість. Так, Єдиний реєстр прозорості наразі є публічною базою даних, де перераховано всі організації та осіб, що намагаються впливати на формування політики та реалізацію законодавства ЄС. Реєстр показує, які інтереси переслідуються, ким і з яким бюджетом, даючи змогу громадському контролювати активність лобістів [5]. Учасники Реєстру зобов'язані дотримуватися спільного Кодексу поведінки лобістів, а за порушення (подання неправдивих даних, недотримання етики) передбачені санкції аж до виключення з Реєстру. Для підвищення відкритості вжито додаткових заходів: Європарламент зобов'язав своїх депутатів (особливо доповідачів, тіньових

доповідачів і голів комітетів) оприлюднювати всі заплановані зустрічі з представниками лобістських груп, а Єврокомісія вимагає від комісарів, членів їхніх кабінетів та керівників департаментів публікувати інформацію про всі зустрічі з лобістами на своєму сайті [7]. Крім того, доступ до будівель Європарламенту (для отримання довгострокової акредитації) надається тільки тим особам, які зареєстровані в Реєстрі прозорості.

За десятиліття існування Реєстру кількість зареєстрованих суб'єктів постійно зростала, що свідчить про інтенсивність лобістської активності на рівні ЄС. Станом на початок 2024 року у Реєстрі прозорості налічувалося близько 12 500 організацій та осіб. Більше половини становлять внутрішні лобісти компаній та професійні/галузеві асоціації бізнесу, тоді як приблизно 27% – це неурядові організації (решта – консалтингові фірми, академічні інституції, регіональні представництва тощо). Така структура підтверджує домінування комерційного сектору серед європейських «лобістів», проте й інші групи – громадські, регіональні, профспілкові – активно використовують можливості представленості інтересів при ЄС.

Прозорість лобістської діяльності дає можливість громадськості та ЗМІ відстежувати, хто саме впливає на ту чи іншу політику. Дані Реєстру прозорості публічно показують бюджети і клієнтів лобістів, що дає змогу виявляти потенційні конфлікти інтересів. Окрім того, ЄС підтримує «слабші» групи, щоб урівноважити їхню участь: з бюджету ЄС надається фінансування європейським федераціям споживачів, екологів, профспілок тощо, аби вони могли активно бути присутніми у Брюсселі та доводити свою позицію [3]. Такий підхід допомагає частково компенсувати ресурсну нерівність і створює більш рівні умови для конкуренції ідей.

Якщо розглядати досвід окремих країн, доцільно буде згадати про досвід держав Вишеградської групи. Оскільки Україна наразі перебуває в процесі євроінтеграційних перетворень, досвід цих країн може слугувати прикладом для створення власних стратегій просування та представлення національних інтересів у Європейському Союзі та уникнення помилок, припущених цими країнами в процесі. Так, наприклад, В. Марчук зазначає, що країни Вишеграду у порівняно короткі строки здійснили трансформацію від централізованих моделей державного управління до децентралізованих демократичних систем, узгоджених зі стандартами Європейського Союзу, що надає їхньому досвіду практичної значущості для формування сучасної державної політики України [9, с. 9–10]. Узагальнення результатів досліджень автора свідчить про те, що саме на локальному рівні ці держави забезпечили належне впровадження європейських стандартів у сфері надання публічних послуг, бюджетної прозорості та участі громадян у процесах ухвалення управлінських рішень, що є концептуально важливим для України в контексті виконання положень Угоди про асоціацію з ЄС.

Країни Вишеградської четвірки (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина) після вступу до ЄС у 2004 році активно інтегрувалися в процес ухвалення рішень, прагнучи забезпечити представлення своїх національних інтересів на рівні європейських інституцій. Так, їхні уряди використовують офіційні канали впливу, в тому числі роботу в Раді ЄС, консультації з Європейською Комісією та участь депутатів у Європарламенті для того, щоб просувати пріоритетні для себе напрями політики. Характерно, що ці держави координують свої позиції між собою: вони проводять регулярні консультації перед засіданнями Ради ЄС, аби узгодити спільні підходи й консолідувати вплив [10]. Такий коаліційний підхід, заснований на принципі солідарності, дає змогу країнам Вишеградської групи ефективніше відстоювати спільні інтереси в Брюсселі. Більш того, сам факт членства в Євросоюзі сприймається урядами цих країн як інструмент просування власних національних і регіональних

пріоритетів на європейському рівні. Одночасно на національному рівні уряди країн Вишеграду розробили основи політики у сфері лобізму, визнаючи його легітимність: зокрема, Польща ще у 2005 році ухвалила один з перших у Європі законів про лобіювання, що формально закріпив принцип прозорого представлення інтересів [11]. Також кожна країна Вишеградської групи створила постійні представництва при ЄС у Брюсселі та налагодила систему міжвідомчої координації з європейських питань.

Недержавні актори з країн Вишеградської четвірки – бізнес-асоціації, компанії, регіональні органи влади та громадські організації – поступово нарощують свою присутність у брюссельських лобістських процесах, хоча досі їхня активність відчутно менша, ніж у «старих» членів ЄС. За даними Європейського реєстру прозорості, майже 70% організацій, що офіційно зареєстровані як лобісти при інституціях ЄС, походять із семи найбільших західноєвропейських економік, тоді як на країни Вишеградської групи припадає лише близько 3,7% таких суб'єктів [11]. Станом на 2019 рік у реєстрі ЄС було лише 112 польських, 47 чеських, 37 угорських та 30 словацьких організацій чи осіб, які займалися лобізмом на рівні Євросоюзу, що в рази менше, ніж, наприклад, у Німеччини (851). В очах широкої публіки лобізм довго асоціювався з «тіньовими» впливами і корупцією, що стримувало вихід місцевих груп інтересів на європейський рівень. Громадський сектор країн Вишеграду також поступово вливається в європейські мережі: екологічні, правозахисні та інші неурядові організації з Центральної Європи співпрацюють із пан'європейськими коаліціями, щоб просувати свої цінності й інтереси (наприклад, впливаючи на кліматичну чи антикорупційну політику ЄС). Втім, масштаб недержавної присутності Вишеградського регіону у Брюсселі наразі залишається обмеженим: лише незначна частка тамтешніх лобістських організацій має постійні офіси в Брюсселі. Попри це, тенденція до зростання активності очевидна: за останні роки кількість нових лобістських структур із країн Вишеградської групи у Брюсселі збільшується, а їхня діяльність стає більш професійною та помітною.

Деякі країни-члени ЄС або регіональні коаліції (наприклад, країни Вишеградської групи або Балтії) просувають власні бачення безпекових стратегій і активно впливають на остаточні редакції стратегічних документів. Це теж форма лобіювання – хоч і не з боку неурядових акторів, але цілком координована і наполеглива, з чіткою метою скоординувати політику ЄС у вигідному напрямі. Наприклад, включення положень про загрозу з боку РФ у Compass 2022 – прямий результат позиційного тиску Східної Європи [12]. У стратегічних і програмних документах ЄС, що регулюють реагування на надзвичайні ситуації та умови воєнного стану, дедалі більшого значення набуває концепція стійкості як основа національної та колективної безпеки. Як зазначає В. Марчук, ключовим елементом сучасної європейської безпекової архітектури є механізми, розроблені в межах Сендайської програми щодо зниження ризику катастроф (Sendai Framework for Disaster Risk Reduction), включно з регіональною стратегією 2016 року, які застосовуються в усіх країнах-членах ЄС та охоплюють оцінку ризиків, зміцнення інфраструктури й локальні плани реагування [13, с. 81]. Роль механізму цивільного захисту ЄС (EU Civil Protection Mechanism) є особливо важливою як інструмента оперативного реагування, координації між країнами, а також підтримки регіональних та муніципальних органів.

Для України, яка прагне інтеграції до ЄС, розуміння й адаптація цих підходів є надзвичайно актуальними. Йдеться не лише про імплементацію правових норм, але й про участь у системі європейського кризового менеджменту: від планування до оперативного реагування в умовах війни та гібридних загроз.

Останні події також продемонстрували важливість суворих правил і нагляду. У 2022 році спалахнув скандал "Qatargate": виявилося, що декілька членів Європарламенту

були втягнуті у корупційну діяльність, пов'язану з іноземним втручанням і підкупом за просування інтересів. Хоча це вже виходило за межі «звичайного» лобізму і мало ознаки кримінальної корупції, наслідки скандалу сильно позначилися на дебатах щодо прозорості та етики в європейських інституціях. Європарламент невідкладно відреагував: у січні 2023 року він ухвалив резолюцію, що закликає зробити Реєстр прозорості повністю обов'язковим, а також створив спеціальний комітет з розслідування недоліків у правилах прозорості, доброчесності й боротьби з корупцією [7]. Паралельно керівництво Європарламенту запровадило низку реформ: посилено фінансовий контроль, переглянуто кодекс поведінки депутатів, введено жорсткіші вимоги декларування зустрічей та подарунків тощо. Усі ці кроки спрямовані на відновлення довіри громадськості та демонстрацію того, що лобізм піддається належному контролю і не шкодить інституційній чесності.

Таким чином, вплив лобізму на політики ЄС є двоаспектним. З одного боку, він забезпечує необхідний зв'язок між європейською владою та реальними обставинами, надаючи експертні знання і відображаючи потреби різних груп суспільства. Без участі лобістів політики ризикували б бути менш ефективними або враховували б не всі наслідки. З іншого боку, існує ризик, що непрозорий або дисбаланий лобізм може викривити політичний процес на користь вузьких інтересів, підриваючи загальний інтерес. Саме тому ЄС вибудовує комплекс правил, реєстрів і етичних стандартів, щоб інституціоналізувати лобізм, зробивши його прозорою, підзвітною та справедливою частиною багаторівневого врядування в Європі.

Висновок. Лобізм у Європейському Союзі пройшов шлях від неформального явища до інституціоналізованого процесу, що супроводжує європейську інтеграцію. На ранніх етапах побудови ЄС інтереси країн-членів та галузей переважно просувалися через урядові канали. Проте з поглибленням інтеграції та розширенням повноважень наднаціональних інституцій виникла ціла екосистема організованих груп, які прагнуть впливати на ухвалення рішень безпосередньо в Брюсселі. Нині лобістська активність стала природним механізмом представництва інтересів на рівні ЄС: від великих корпорацій до малих громадських ініціатив, від регіональних влад до професійних спілок.

Європейський Союз визнав легітимність цього явища і зробив значні кроки, щоб інтегрувати його у свій політичний процес на засадах прозорості та підзвітності. Введення Реєстру прозорості, етичних кодексів, правил щодо зустрічей і доступу – усе це свідчить про прагнення ЄС до врегулювання лобізму як цивілізованого явища, перетворивши його з кулуарної практики на відкритий процес участі зацікавлених сторін у формуванні політики. Такий підхід відповідає європейським цінностям демократії та врядування і покликаний мінімізувати ризики корупції чи надмірного впливу вузьких інтересів.

Водночас, як показує досвід, регулювання лобізму – це динамічна сфера, що потребує постійного вдосконалення. Нові виклики, такі як втручання іноземних авторитарних режимів, скандали на кшталт "Qatargate", а також технологічні зміни (поява цифрових платформ лобіювання, соціальних мереж як арени впливу), вимагають від ЄС адаптації правил. Наразі обговорюються подальші кроки: створення повністю обов'язкового реєстру на законодавчому рівні, запровадження «відбитку лобіста» до кожного законодавчого акта, посилення контролю за достовірністю інформації, розкриття фінансування не тільки лобістів, але й самих європарламентарів тощо. Європейський парламент вже виступив з низкою ініціатив у цьому напрямі, тож можна очікувати, що найближчим часом прозорість і етичність стануть ще більш пріоритетними темами в інституційному порядку денному ЄС.

Досвід Вишеградської четвірки у сфері лобізму в ЄС є цінним орієнтиром для України. По-перше, він демонструє, що успішна євроінтеграція потребує проактивного й професійного представлення національних інтересів на рівні ЄС – як державного, так і недержавного. Українським політикам варто вже тепер, на етапі зближення з ЄС, формувати стратегію лобіювання українських інтересів у Брюсселі з урахуванням найкращих практик Вишеградської групи. Зокрема, доцільно розбудувати прозорі та етичні правила взаємодії влади і груп інтересів, аби легітимізувати лобізм і подолати стереотипи щодо нього. Вишеградські країни свого часу стикнулися з браком культури лобіювання і недовірою до нього, що обмежило їхній вплив після вступу до ЄС, тож Україні важливо врахувати ці уроки і заздалегідь інвестувати в розвиток експертизи та довіри у сфері адвокації. По-друге, українському бізнесу, регіонам та громадським організаціям варто активніше інтегруватися у європейські мережі: встановлювати партнерства з відповідними асоціаціями ЄС, відкривати представницькі офіси у Брюсселі, долучатися до платформ співпраці з європейськими колегами. Тут доречним є використання формату регіональної співпраці: як свідчить приклад Вишеградської групи, колективний голос кількох країн звучить сильніше. Україна вже співпрацює з державами Центральної Європи у рамках ініціатив типу Люблінського трикутника; надалі варто розвивати такі альянси, щоби спільно лобіювати важливі для регіону рішення в ЄС. По-третє, країни Вишеградської групи прямо заявили про готовність ділитися із сусідами своїм досвідом євроінтеграції та адвокації реформ. Українські органи влади та експертні спільноти можуть скористатися цією пропозицією: від обміну знаннями про роботу європейських інституцій до навчання фахівців з питань лобіювання і участі у програмах технічної допомоги (зокрема, через Міжнародний Вишеградський фонд). Отже, засвоївши уроки Вишеграду, Україна зможе підвищити ефективність представлення своїх інтересів на шляху до членства в ЄС. Раннє залучення до брюссельських процесів, професіоналізація лобістської діяльності та тісна співпраця із союзниками допоможуть українським акторам впевненіше просувати пріоритети України і захищати їх під час переговорів про вступ, а в перспективі – впливати на рішення Євросоюзу нарівні з іншими державами-членами.

Отже, явище лобізму в ЄС є одночасно продуктом і чинником європейської інтеграції. Воно виникло та розрослося у відповідь на перенесення центру прийняття рішень на наднаціональний рівень, і тепер впливає на подальший розвиток політики Союзу. Лобізм у сучасному ЄС – це не «таємні змови», а невід'ємна частина багаторівневого процесу врядування, яка за умови належного регулювання здатна зробити управління більш відкритим, ефективним і чутливим до потреб громадян. Європейський Союз, запровадивши унікальну систему прозорості для лобістів, фактично встановлює стандарт найкращих практик у цій сфері на міжнародному рівні. Уроки ЄС вже зараз вивчають інші країни та наднаціональні утворення, а сам Союз продовжує шляхом проб і помилок шукати оптимальний баланс між відкритістю, участю та рівноправністю в процесі представлення інтересів. Це тривалий процес, який, безумовно, триватиме й надалі, адже прозоре залучення стейкхолдерів є ключовою умовою успіху європейського проєкту інтеграції у XXI столітті.

Список використаної літератури

1. Green Paper "European Transparency Initiative". 2006. 194 p. URL: http://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com2006_194_en.pdf (дата звернення: 20.01.2026).
2. Martin J.R., Galcera I.A. Lobbying in the EU: prospects and challenges of the mandatory transparency register. *Policy and practice reviews*. 2024. № 6. DOI: https://doi.org/10.3389/fpos.2024.1508017.

3. Greenwood J. Interest Representation in the European Union. London: Palgrave Macmillan, 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/296443772_Interest_Representation_in_the_European_Union (дата звернення: 21.01.2026).
4. Krüger K., Schuster C. Lobbying Across Multiple Levels. *Political Science and Political Sociology*. URL: https://www.sowi.uni-stuttgart.de/en/departments/ps/research/LiM (дата звернення: 20.01.2026).
5. Transparency Register. *Council of the European Union & European Commission*. 2024. URL: https://transparency-register.europa.eu/guidance/guidelines_en (дата звернення: 22.01.2026).
6. EU Transparency register: EU Council adopts new rules making registration of interest representatives mandatory. 2021. URL: https://ieu-monitoring.com/editorial/eu-transparency-register-eu-council-adopts-new-rules-making-registration-of-interest-representatives-mandatory/8772 (дата звернення: 21.01.2026).
7. Lobbyists and interest representatives: How do the European Union institutions engage with lobbyists? 2024. URL: https://epthinktank.eu/2024/04/23/lobbyists-and-interest-representatives-how-do-the-european-union-institutions-engage-with-lobbyists (дата звернення: 20.01.2026).
8. Ammann O. Transparency at the Expense of Equality and Integrity: Present and Future Directions of Lobby Regulation in the European Parliament. *European Papers*. 2021. № 6 (1). P. 239–268. DOI: 10.15166/2499-8249/465.
9. Marchuk V., Melnychuk V. European Integration and Reform of Decentralization in Ukraine during Martial Law: Political Accents. *VEDA, PETER LANG AG, Spectrum Slovakia*. 2024 № 46. 152 p. ISBN 9783631914663.
10. Strážay T. Visegrad – Arrival, Survival, Revival. *Two Decades of Visegrad Cooperation – Selected V4 Bibliography*. 2011. P. 14–38. URL: https://www.visegradgroup.eu/home/documents/bibliography/visegradarrival-survival-120628 (дата звернення: 22.01.2026).
11. Bekisz H. Do the Eastern European Member States Represent Their Interests in Brussels Enough? A Closer Look at Lobbying in the Visegrad Group. *College of Europe*. 2020. URL: https://natolinblog.eu/2020/05/do-the-eastern-european-member-states-represent-their-interests-in-brussels-enough-a-closer-look-at-lobbying-in-the-visegrad-group (дата звернення: 21.01.2026).
12. EU's new defense plan targets Russia. 2022. URL: https://www.politico.eu/article/eu-defense-strategic-compass-russia-war/ (дата звернення: 20.01.2026).
13. Марчук В. Ukraine in martial law: political and security challenges. Bern: Peter Lang AG, 2025. (Spectrum Slovakia, vol. 49). ISBN 978-3-631-93222-3.

THE PHENOMENON OF LOBBYING AS A COMPONENT OF THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS

Vasyl Klymonchuk
Vasyl Stefanyk Carpathian National University,
Faculty of History, Political Science and International Relations, Department of Political Sciences,
Shevchenko St., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine

Julia Kobets
Vasyl Stefanyk Carpathian National University,
Faculty of History, Political Science and International Relations, Department of Political Sciences,
Shevchenko St., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine

The article analyzes lobbying in the European Union as an institutionalized form of interest representation and an element of multi-level democratic governance. Lobbying is seen not only as a tool of influence of the corporate sector, but also as a set of practices of organized interest groups, including non-governmental organizations, professional associations, think tanks, regional and local representations, participating in the EU policy-making processes. It is substantiated that, provided there is effective democratic control and transparent regulation, lobbying activities can improve the quality of management decisions and contribute to strengthening political trust, particularly in the context of the lack of democratic representation at the supranational level.

The paper analyzes the specifics of the European model of lobbying in comparison with other political systems. Particular attention is paid to the EU's orientation towards consultations, dialogue, and reaching compromises between competing interests. It is shown that the multi-level decision-making structure in the Union reduces the risk of dominance by one narrow interest, while at the same time preserving the problem of resource inequality between different groups of influence.

A significant place is devoted to the analysis of the evolution of legal and institutional regulation of lobbying in the European Union – from the initiative of voluntary self-regulation to the introduction of a common Single Transparency Register in a formally mandatory format. The role of interinstitutional cooperation between the European Commission, the European Parliament and the Council of the EU in increasing the level of openness, ethical standards and accountability of lobbying activities is revealed, as well as the importance of additional control tools, in particular the publication of meetings between officials and interest representatives.

The practices of participation of member states and regional coalitions in shaping EU policies as a specific form of institutional lobbying, as well as the experience of the Visegrad Group countries in promoting national interests at the European level, are separately investigated. It is shown that their path of integration, coordination of positions, and gradual involvement of non-state actors have practical value for Ukraine in the context of European integration transformations. Lobbying in the EU has a dual nature: on the one hand, it is a necessary channel of communication between government institutions and society, and on the other, it requires constant improvement of transparency and control mechanisms in order to prevent abuse and preserve the democratic legitimacy of European governance.

Key words: lobbying, European integration, EU institutions, representation of interests, Visegrad group.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 417–424
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 417–424

УДК 130:94(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.46

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ КОГНІТИВНОЇ ЕКСПАНСІЇ КІБЕРПРОСТОРУ: БЕЗПЕКОВІ, ПОЛІТИЧНІ ТА ОСВІТНЬО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ

Андрій Кобетяк
Житомирський державний університет імені Івана Франка
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна
https://orcid.org/0000-0001-6899-0571

У статті здійснено комплексний аналіз гендерної політики в умовах гібридної когнітивної експансії кіберпростору як складової частини сучасних безпекових і політичних процесів. Обґрунтовано, що в умовах цифрової трансформації кіберпростір перетворюється на ключове середовище реалізації когнітивних впливів, у межах яких гендерна проблематика використовується як об'єкт і водночас інструмент інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на поляризацію суспільства, делегітимацію державної політики та підрив довіри до демократичних інститутів. Показано, що гендерна політика за таких умов виходить за межі суто соціальної сфери й інтегрується у контекст національної, інформаційної та когнітивної безпеки.

Методологічну основу дослідження становить міждисциплінарний підхід, що поєднує інструментарій політичної науки, безпекових студій, гендерних досліджень і педагогіки. У роботі використано системний, структурно-функціональний, порівняльний та дискурс-аналіз, а також елементи інституційного й нормативно-правового аналізу, що дало змогу комплексно осмислити механізми реалізації гендерної політики в умовах гібридних когнітивних загроз.

Систематизовано наукові підходи до осмислення когнітивної експансії та окреслено її реалізацію в чотирьох взаємопов'язаних просторах – фізичному, інформаційно-кібернетичному, когнітивному та соціальному. Особливу увагу приділено аналізу нормативно-правової та інституційної складових частин механізму забезпечення гендерної рівності в Україні та їх вразливості до гібридних впливів у цифровому середовищі. Обґрунтовано доцільність виокремлення трьох ключових аспектів гендерної політики, а саме безпекового, політичного та освітньо-методичного.

Результати аналізу свідчать про те, що безпековий аспект розкривається через використання гендерних наративів у кіберпросторі як інструмента дестабілізації та загрози національній безпеці. Політичний аспект пов'язується з інструменталізацією гендерної тематики у публічній політиці, міжнародних відносинах і процесах демократичної модернізації. Освітньо-методичний аспект визначено як ключовий чинник формування критичного мислення, медіаграмотності та гендерної чутливості, що підвищують когнітивну стійкість суспільства. Сформульовано висновок, що ефективна гендерна політика в умовах гібридної когнітивної експансії має ґрунтуватися на міждисциплінарному підході та поєднанні правових, інституційних і освітніх механізмів.

Ключові слова: гендерна політика, гібридна когнітивна експансія, кіберпростір, національна безпека, інформаційна безпека, гібридні загрози, когнітивні впливи, публічна політика, інформаційно-психологічні операції, медіаграмотність, цифрова освіта, гендерна рівність.

У сучасних умовах цифрової трансформації суспільства кіберпростір перетворюється на один з ключових вимірів реалізації політичної влади, соціального впливу та формування ідентичностей, зокрема гендерних. Інтенсивний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій суттєво змінює механізми продукування, поширення та інтерпретації соціальних смислів, створюючи сприятливе середовище для гібридної когнітивної

© Кобетяк А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

експансії як форми цілеспрямованого впливу на свідомість індивідів і соціальних груп. У цьому контексті гендерна політика постає не лише як складова частина демократичного розвитку та дотримання прав людини, але й як чутлива сфера національної безпеки, вразлива до маніпулятивних інформаційних впливів, дезінформаційних кампаній та політичної інструменталізації.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що гендерна проблематика дедалі частіше використовується у кіберпросторі як об'єкт і водночас інструмент гібридних впливів, спрямованих на поляризацію суспільства, дискредитацію державної політики та підрив довіри до демократичних інституцій. Через конструювання спрощених або радикалізованих гендерних наративів, поширення псевдонаукових аргументів, мови ворожнечі та фреймування гендерної рівності як «зовнішньо нав'язаного» явища здійснюється цілеспрямований вплив на суспільну свідомість, що має довгострокові політичні та безпекові наслідки. За таких умов гендерна політика виходить за межі суто соціальної сфери та інтегрується в ширший контекст інформаційної, гуманітарної та когнітивної безпеки держави.

Водночас протидія гібридній когнітивній експансії у сфері гендерних відносин неможлива без системного поєднання політичних, безпекових та освітньо-методичних інструментів. Особливого значення набуває роль освіти як простору формування критичного мислення, медіаграмотності та гендерної чутливості, що знижує вразливість суспільства до маніпулятивних впливів у кіберпросторі. Це зумовлює потребу комплексного міждисциплінарного аналізу гендерної політики в умовах гібридної когнітивної експансії, який поєднує політико-правовий, безпековий та освітньо-методичний підходи й дає змогу сформулювати науково обґрунтовані рекомендації для підвищення стійкості демократичних інститутів та суспільства загалом.

Метою статті є комплексний аналіз гендерної політики в умовах гібридної когнітивної експансії кіберпростору як складової частини сучасних безпекових і політичних процесів, зосереджений на виявленні механізмів використання гендерної проблематики як інструмента когнітивного впливу та досягнення стратегічних цілей провідними геополітичними акторами. У дослідженні передбачається окреслення основних характеристик і форм когнітивної експансії у цифровому середовищі, аналіз пов'язаних з нею ризиків для державної гендерної політики, суспільної стабільності та національної безпеки, а також вивчення освітньо-методичних викликів, що актуалізувалися внаслідок інтенсифікації кіберзагроз, масового переходу до дистанційного навчання і цифрової комунікації.

У науковій літературі проблематика гендерної політики в умовах гібридної когнітивної експансії кіберпростору формується на перетині досліджень з безпекових студій, політичної науки, гендерних досліджень та педагогіки. Зарубіжні й вітчизняні автори зосереджують увагу на тому, що гендерна тематика дедалі частіше використовується як інструмент когнітивного впливу в інформаційно-психологічних операціях, спрямованих на поляризацію суспільства, делегітимацію державної політики та підрив соціальної стійкості. У роботах, присвячених кібербезпеці та гібридним загрозам, гендерний вимір розглядається як вразливий сегмент публічного дискурсу, що легко піддається маніпуляціям через цифрові платформи та соціальні мережі. Водночас у дослідженнях з гендерної політики акцентується увага на необхідності інтеграції принципів гендерної рівності в національні безпекові стратегії, освітні програми та інформаційну політику держави. Аналіз наявних наукових підходів засвідчує фрагментарність вивчення гендерного аспекту гібридної когнітивної експансії, особливо в українському контексті, що зумовлює актуальність комплексного міждисциплінарного осмислення цієї проблематики. У роботі ми спиралися на дослідження таких науковців, як І. Козак [1], Т. Марценюк [2], В. Перевізник [3; 4], Д. Світовенко [6].

У сучасному науковому дискурсі когнітивна експансія переважно аналізується в контексті гібридних загроз, інформаційних війн і трансформацій суспільної свідомості під впливом цифрових технологій. Дослідження П. Корніша, В. Савчука, А. Бозкарта засвідчують, що цілеспрямований вплив на ментальні процеси є ключовим інструментом реалізації стратегічних інтересів державних і недержавних акторів. Вагомими є також напрацювання Г. Почепцова [5], який акцентує увагу на стратегічному характері когнітивних впливів та їхній здатності руйнувати суспільну єдність некінетичними методами.

Українські й зарубіжні науковці (Ю. Даник [8], Т. Под, В. Слюсар) підкреслюють, що розвиток кіберпростору суттєво розширив можливості гібридної когнітивної експансії. Водночас аналіз наукових джерел свідчить про те, що проблематика реалізації когнітивної експансії в українському соціумі в умовах інтенсивного розвитку кіберпростору залишається недостатньо комплексно дослідженою, що зумовлює потребу подальших наукових розвідок.

У межах дослідження сформульовано теоретичну модель механізму забезпечення принципу гендерної рівності, уточнено його дефініцію та виокремлено ключові ознаки. Здійснено комплексну характеристику його нормативно-правової складової частини, яка репрезентована системою чинного законодавства та охоплює: по-перше, закони України, зокрема Конституцію України, що закріплює базові засади рівності жінок і чоловіків у низці своїх положень, а також конституційні, органічні й звичайні закони, що функціонують у межах різних галузей права – конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного, трудового, сімейного, соціального, медичного, інформаційного тощо; по-друге, підзаконні нормативно-правові акти, серед яких: постанови Верховної Ради України, стратегії, затверджені Президентом України, плани та програми, ухвалені Кабінетом Міністрів України, міністерствами й іншими центральними органами виконавчої влади на виконання міжнародних гендерних зобов'язань, а також програми й плани місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування; по-третє, міжнародно-правові акти загального й спеціального характеру, прийняті Радою Європи, Організацією Об'єднаних Націй, Європейським Союзом, ОБСЄ та іншими міжнародними інституціями [1, с. 3].

Водночас проаналізовано інституційну (організаційно-правову) складову частину механізму забезпечення гендерної рівності, до якої віднесено такі групи суб'єктів: орган законодавчої влади та його інституції; глава держави й відповідні інституційні структури; органи виконавчої влади; органи судової влади та конституційної юстиції; правоохоронні й правозахисні органи; органи місцевого самоврядування; інститути громадянського суспільства; а також міжнародні й регіональні спеціалізовані установи, представництва, фонди та програми, акредитовані в Україні. Особливу увагу акцентовано на тому, що суттєвий координаційний потенціал у сфері забезпечення гендерного паритету в суспільстві належить інституту омбудсмена з питань гендерної рівності, який може виконувати інтегруючу та наглядову функції в системі реалізації державної гендерної політики.

У рамках запропонованого дослідження доцільно виокремити чотири взаємопов'язані простори, задіяні в реалізації когнітивної експансії, які мають безпосереднє значення для формування й трансформації гендерної політики. По-перше, фізичний простір, у межах якого фіксуються практичні наслідки когнітивних впливів і функціонує відповідна інфраструктура, включно з інституціями, освітніми майданчиками та інформаційними системами, що забезпечують реалізацію та сприйняття гендерних політик. По-друге, інформаційно-кібернетичний простір, де відбуваються створення, модифікація, поширення й маніпуляція гендерними наративами, образами та дискурсами, що використовуються як інструменти політичного впливу, поляризації суспільства або дискредитації принципів гендерної рівності. По-третє, когнітивний простір, у якому формуються індивідуальні

й колективні уявлення, переконання, ціннісні орієнтації та установки щодо гендерних ролей і відносин, що безпосередньо впливає на процеси суспільного схвалення або відторгнення державної гендерної політики та прийняття політичних рішень. Нарешті, соціальний простір, у межах якого відбуваються інституціоналізація гендерних норм і практик, взаємодія соціальних груп та відтворення або трансформація моделей гендерних відносин під впливом когнітивних і інформаційних чинників [9].

У трудово-правовій площині поняття «гендер» трактується як соціокультурна конструкція, що відображає систему ролей, очікувань і характеристик, які суспільство пов'язує з особами залежно від їхньої статі та які знаходять нормативне закріплення у трудовому законодавстві без наміру встановлення дискримінаційних обмежень. У цьому вимірі гендерна рівність передбачає забезпечення для всіх осіб, незалежно від статі, рівних прав і можливостей у реалізації трудового потенціалу, а також недискримінаційного доступу до ресурсів, благ і можливостей у сфері праці та зайнятості, включно з пов'язаними з ними соціальними сферами [6, с. 199].

Водночас у контексті гібридної когнітивної експансії кіберпростору гендерний вимір трудових відносин набуває додаткової складності та вразливості. Цифрове середовище стає простором цілеспрямованого впливу на суспільні уявлення про гендерні ролі, професійну придатність і соціальну цінність праці жінок і чоловіків, що може використовуватися як інструмент маніпуляції громадською свідомістю та формування прихованих дискримінаційних практик. Через інформаційні кампанії, алгоритмічні упередження, дезінформаційний контент і кібертиск відбувається трансляція стереотипів, які впливають на доступ до ринку праці, кар'єрне зростання та умови зайнятості, зокрема в цифрових і дистанційних форматах роботи.

У межах дослідження гендерної політики в умовах гібридної когнітивної експансії кіберпростору доцільним є виокремлення трьох взаємопов'язаних аспектів – безпекового, політичного та освітньо-методичного, що зумовлено комплексним характером сучасних гібридних загроз і багаторівневим впливом когнітивних технологій на суспільні процеси. Безпековий аспект акцентує увагу на використанні гендерної проблематики як об'єкта й інструмента когнітивного впливу у межах інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на дестабілізацію соціальної згуртованості, посилення поляризації та підрив довіри до державних інститутів. Політичний аспект зумовлений тим, що гендерна політика виступає складовою частиною публічної політики та предметом політичної конкуренції, а в умовах кіберпростору – ще й полем маніпулятивних наративів, символічних конфліктів і зовнішнього впливу на процеси ухвалення рішень та формування суспільної думки. Водночас освітньо-методичний аспект визначається ключовою роллю системи освіти у формуванні критичного мислення, цифрової культури та гендерної чутливості, що є необхідними передумовами підвищення стійкості особи й соціуму до когнітивних викривлень і деструктивних впливів у кіберпросторі.

Сукупний аналіз зазначених аспектів дає змогу комплексно осмислити гендерну політику не лише як сферу забезпечення рівності, але й як важливий інструмент зміцнення демократичного розвитку та національної безпеки в умовах гібридної когнітивної експансії.

Перший і, напевно, основний аспект, особливо в умовах російсько-української війни та загрози глобального світового перерозподілу військовим шляхом, – безпековий. У сучасних умовах гібридних конфліктів кіберпростір перетворюється на ключову сферу безпекових загроз, у межах якої гендерна тематика використовується як інструмент когнітивного впливу. Гендерна політика в цьому контексті постає не лише як елемент соціального розвитку, але й як складова частина національної безпеки, оскільки маніпуляції гендерними

наративами здатні дестабілізувати суспільні відносини, посилювати внутрішні протиріччя та підривати довіру до державних інституцій.

Гібридна когнітивна експансія в кіберпросторі часто реалізується через цілеспрямовані інформаційні атаки, що експлуатують гендерні стереотипи, страхи та соціальну вразливість окремих груп. Гендерно зумовлене онлайн-насильство, мова ворожнечі, кампанії залякування та дискредитації, спрямовані насамперед проти жінок, активістів і представників громадянського суспільства, виконують функцію непрямого тиску та обмеження їх участі у публічному й політичному житті. Такі практики становлять загрозу інформаційній безпеці держави, оскільки сприяють самоцензурі, маргіналізації та зниженню стійкості суспільства до дезінформації [10].

Безпековий аспект гендерної політики також полягає у формуванні інституційної спроможності держави протидіяти цим загрозам. Йдеться про інтеграцію гендерного підходу в стратегії кібербезпеки, національної безпеки та стратегічних комунікацій, що дає змогу своєчасно виявляти та нейтралізувати гендерно чутливі інформаційні операції. Важливим є перехід від реактивних заходів до превентивних, спрямованих на підвищення когнітивної стійкості населення та захист вразливих груп у цифровому середовищі.

Таким чином, у межах гібридної когнітивної експансії кіберпростору безпековий вимір гендерної політики набуває стратегічного значення. Ефективна протидія гендерно орієнтованим інформаційним загрозам сприяє зміцненню національної безпеки, збереженню соціальної згуртованості та формуванню стійкого демократичного суспільства, здатного адаптуватися до викликів цифрової епохи.

Щодо гендерного виміру сучасної міжнародної безпеки як складової частини глобального політичного управління, то автор переконаний, що інтеграція принципів гендерної рівності у безпекову політику сприяє підвищенню ефективності запобігання конфліктам, кризовому реагуванню та постконфліктному врегулюванню. Особливу увагу приділено ролі міжнародних організацій, насамперед ООН і НАТО, у впровадженні гендерно чутливих підходів у сфері безпеки, а також впливу Резолюції РБ ООН 1325 на формування національних і наднаціональних стратегій. Сформульовано висновок, що гендерна політика є не допоміжним, а системоутворювальним елементом сучасної архітектури глобальної безпеки [3, с. 139].

Другий, а саме політичний, аспект гендерної політики в умовах гібридної когнітивної експансії кіберпростору полягає у формуванні, реалізації та захисті державних і наддержавних політик рівності в ситуації постійного інформаційно-психологічного впливу через цифрові середовища. Кіберпростір стає не лише інструментом демократичної участі, але й полем політичної боротьби, де гендерна тематика часто використовується як засіб маніпуляції, поляризації суспільства та підриву легітимності державних інституцій.

У межах гібридних впливів гендерна політика нерідко навмисно подається як «зовнішньо нав'язана ідеологія», що використовується, як правило, в таких аспектах:

– делегітимізація демократичних реформ;
– дискредитація євроінтеграційних процесів;
– посилення внутрішніх політичних конфліктів і культурних протиставлень.

Загалом через соціальні мережі, ботоферми, псевдоекспертні платформи відбуваються спотворення змісту гендерної політики, формування страхів і міфів, що впливає на електоральні настрої та політичну поведінку громадян.

У міжнародному форматі гендерна політика є вагомим елементом національної та міжнародної безпеки. У політичному вимірі гендерна політика виходить за межі соціальної сфери й стає складовою частиною безпекової стратегії держави. Демократичні країни

інтегрують принципи гендерної рівності в державному управлінні, секторі безпеки й оборони, дипломатичній діяльності та міжнародних зобов'язаннях.

У некінетичному вимірі гібридної війни інформаційний вплив спрямовується не лише на раціонально-когнітивні механізми сприйняття, але й на емоційно-афективні структури психіки людини. У процесі взаємодії із соціальною реальністю індивіди схильні структурувати навколишній світ через систему ідентифікаційних категорій, що слугує інструментом інтерпретації складних соціальних процесів та причинно-наслідкових зв'язків. Дослідження у сфері політичної психології засвідчують, що такі категорії не мають обов'язково об'єктивної або внутрішньо зумовленої цінності, оскільки можуть формуватися довільно, на основі міфологізованих уявлень або бути сконструйованими та закріпленими через інституційний чи владний вплив. Прикладами цього є як штучний поділ соціальних груп за випадковими ознаками, так і формування національних ідентичностей, що спираються на інтерпретації історичних подій віддаленого минулого [8, с. 53].

Важливо зазначити, що політичний аспект також охоплює вироблення нормативно-правових рішень щодо протидії гендерно зумовленій мові ворожнечі онлайн та захисту жінок і вразливих груп від цифрового насильства. У цьому контексті держава постає як ключовий актор, що балансує між захистом свободи слова та забезпеченням інформаційної і гендерної безпеки [7].

Кіберпростір відкриває нові можливості для політичної участі жінок і маргіналізованих груп, однак одночасно породжує нові форми політичного тиску й виключення. Гендерна політика в політичному аспекті має бути спрямована на розширення інклюзивного політичного представництва та подолання цифрового гендерного розриву.

Заключним, третім, є освітньо-методичний аспект. У контексті гібридної когнітивної експансії кіберпростору освітньо-методичний вимір гендерної політики набуває особливої актуальності, оскільки саме система освіти виступає ключовим середовищем формування критичного мислення, ціннісних орієнтацій і стійкості до маніпулятивних впливів. Цифровізація освітніх процесів, масове використання дистанційних форм навчання та активна присутність молоді в соціальних мережах істотно розширюють можливості поширення гендерних стереотипів, дискримінаційних наративів і когнітивних викривлень, що можуть цілеспрямовано використовуватися у межах гібридних впливів. За цих умов гендерна політика в освіті має бути спрямована не лише на формальне забезпечення рівності, але й на формування здатності до усвідомленого сприйняття інформації та розпізнавання маніпулятивного контенту.

Освітньо-методичний аспект гендерної політики передбачає інтеграцію гендерно чутливого підходу в навчальні програми, цифрові освітні платформи та методики викладання. Йдеться про перегляд змісту навчальних матеріалів з урахуванням принципів інклюзивності, недискримінації та академічної доброчесності, а також про підготовку педагогічних кадрів до роботи в умовах інформаційно-психологічних загроз. Особливого значення набуває розвиток медіаграмотності та цифрової культури, які дають змогу протидіяти нав'язуванню гендерно упереджених моделей поведінки та ролей через кіберпростір [5].

Водночас освітньо-методичні інструменти реалізації гендерної політики мають враховувати безпековий контекст, у якому знання й символи стають об'єктом когнітивного протиборства. Формування гендерної чутливості в освіті сприяє соціальній згуртованості, зниженню рівня радикалізації та підвищенню стійкості суспільства до гібридних загроз. Таким чином, освітньо-методичний вимір гендерної політики в умовах гібридної когнітивної експансії кіберпростору виступає важливим інструментом не лише соціального розвитку, але й забезпечення національної та інформаційної безпеки.

Отже, проведене дослідження засвідчує, що в умовах гібридної когнітивної експансії кіберпростору гендерна політика виходить за межі традиційного соціального регулювання та набуває чітко вираженого безпекового, політичного й освітньо-методичного виміру. Гендерна проблематика дедалі частіше використовується як об'єкт і водночас інструмент когнітивного впливу, спрямованого на поляризацію суспільства, підрив довіри до демократичних інститутів і дестабілізацію національної безпеки. У цьому контексті встановлено, що маніпулятивне використання гендерних наративів у кіберпросторі є складовою частиною сучасних гібридних загроз, які потребують комплексної та міждисциплінарної відповіді з боку держави й суспільства.

Обґрунтовано доцільність виокремлення безпекового, політичного та освітньо-методичного аспектів гендерної політики як взаємопов'язаних рівнів протидії гібридній когнітивній експансії. Безпековий аспект полягає в інтеграції гендерно чутливого підходу до стратегій національної та кібербезпеки, що дає змогу виявляти й нейтралізувати гендерно орієнтовані інформаційно-психологічні операції. Політичний аспект відображає роль гендерної політики як елемента публічної політики й об'єкта політичної боротьби в цифровому середовищі, де вона може бути як інструментом демократичної модернізації, так і мішенню дезінформаційних кампаній. Освітньо-методичний аспект, у свою чергу, визначає стратегічну роль освіти у формуванні критичного мислення, медіаграмотності та гендерної чутливості як передумов підвищення когнітивної стійкості суспільства.

Узагальнюючи результати дослідження, можемо стверджувати, що ефективна гендерна політика в умовах гібридної когнітивної експансії кіберпростору має ґрунтуватися на поєднанні нормативно-правових, інституційних і освітніх механізмів та розглядатися як складова частина забезпечення демократичного розвитку, соціальної згуртованості й національної безпеки. Подальші наукові розвідки доцільно спрямувати на розроблення практичних моделей інтеграції гендерного підходу в державні стратегії кібер- та інформаційної безпеки, а також на поглиблений аналіз освітніх інструментів протидії когнітивним і маніпулятивним впливам у цифровому середовищі.

Список використаної літератури

1. Козак І. Принцип гендерної рівності та механізм його забезпечення: теоретико-правовий аспект: дис. … докт. юрид. наук. Дніпро, 2018. 544 с.
2. Марценюк Т. Інституційні засади регулювання ґендерних відносин: дис. … канд. соціол. наук. Київ, 2009. 303 с.
3. Перевізник В. Гендерна політика в світовій політичній системі безпеки. *Вісник НУЦЗУ. Серія: Державне управління*. 2020. Вип. 2 (13). С. 135–148.
4. Перевізник В. Механізми розвитку гендерної політики держави: дис. … канд. наук з держ. упр. Харків, 2021. 198 с.
5. Почепцов Г. Когнітивні війни у соціальних мережах. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. 316 с.
6. Світовенко Д. Форми та способи реалізації принципу гендерної рівності за трудовим законодавством України: дис. … докт. філос. у галузі «Право». Київ, 2023. 249 с.
7. Bladini M., Svensson E.-M. Rethinking Online Anti-Gender Hate Speech Legislation and Public Policy Making. URL: https://www.routledge.com/Rethinking-Online-Anti-Gender-Hate-Speech-Legislation-and-Public-Policy-Making/Bladini-Svensson/p/book/978103chatgpt.com.
8. Danyk Y., Maliarchuk T. Strategic Aspects and Problems of E-learning in the Context of Pandemia and National Security. *SDirect24.org, International scientific journal published*

under the auspices of NATO Defence Education Enhancement. 2021. July. № 3 (14). URL: https://www.sdirect24.org.
9. Garstka J., Alberts D. Network Centric Operations Conceptual Framework Version 2.0. Vienna, 2004.
10. Shires J, Hassib B. Gendered hate speech, data breach and state overreach. London: Chatham House, 2024.

GENDER POLICY IN THE CONTEXT OF HYBRID COGNITIVE EXPANSION OF CYBERSPACE: SECURITY, POLITICAL, AND EDUCATIONAL-METHODOLOGICAL ASPECTS

Andrii Kobetiak
Doctor of Political Sciences, Associate Professor
Zhytomyr Ivan Franko State University
Velyka Berdychivska Str., 40, 10008 Zhytomyr, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-6899-0571

The article provides a comprehensive analysis of gender policy under conditions of hybrid cognitive expansion of cyberspace as a component of contemporary security and political processes. It is substantiated that in the context of digital transformation, cyberspace is becoming a key environment for the implementation of cognitive influences, within which gender issues are used both as an object and as an instrument of information and psychological operations aimed at social polarization, the delegitimization of state policy, and the erosion of trust in democratic institutions. It is demonstrated that under such conditions gender policy goes beyond the purely social sphere and becomes integrated into the context of national, information, and cognitive security.

The methodological framework of the study is based on an interdisciplinary approach that combines the tools of political science, security studies, gender studies, and pedagogy. The research employs systemic, structural-functional, comparative, and discourse analysis, as well as elements of institutional and legal analysis, which made it possible to comprehensively conceptualize the mechanisms of gender policy implementation under conditions of hybrid cognitive threats.

Scientific approaches to understanding cognitive expansion are systematized, and its implementation is outlined within four interrelated domains-physical, information-cybernetic, cognitive, and social. Particular attention is paid to the analysis of the legal and institutional components of the mechanism for ensuring gender equality in Ukraine and their vulnerability to hybrid influences in the digital environment. The expediency of distinguishing three key aspects of gender policy-security-related, political, and educational-methodological is substantiated.

The results of the analysis indicate that the security-related aspect is revealed through the use of gender narratives in cyberspace as a tool of destabilization and a threat to national security. The political aspect is associated with the instrumentalization of gender issues in public policy, international relations, and processes of democratic modernization. The educational-methodological aspect is defined as a key factor in the formation of critical thinking, media literacy, and gender sensitivity, which enhance the cognitive resilience of society. It is concluded that effective gender policy under conditions of hybrid cognitive expansion should be based on an interdisciplinary approach and the integration of legal, institutional, and educational mechanisms.

Key words: gender policy, hybrid cognitive expansion, cyberspace, national security, information security, hybrid threats, cognitive influences, public policy, information and psychological operations, media literacy, digital education, gender equality.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 425–431
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 425–431

УДК 341.211
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.47

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ ТА ВІЙСЬКОВО-ЦИВІЛЬНА СПІВПРАЦЯ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ СТІЙКОСТІ

Андрій Ковальов
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра політології
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0003-1081-3024

Розглядаються основи взаємин інститутів та акторів, які в умовах євроатлантичної демократії забезпечують стабільність функціонування суспільства та його захист від впливів військових викликів. Вивчено особливості військово-політичної комунікації як середовища інтеграції зусиль суспільних і політичних акторів задля кращого розуміння та виконання нормативних засад національного захисту. Установлено теоретичну та прикладну рамку співпраці, яка має орієнтуватися на нормативні засади євроатлантичних партнерів як джерела досвіду й нормативних орієнтирів. Виявлено, що важливість спільних стратегічних дій та консенсусного розуміння суспільної і державної стабільності стала першочерговою для захисту основних принципів демократії та забезпечення регіональної і глобальної безпеки. З'ясовано, що військово-цивільна співпраця в комунікаційному вимірі забезпечує координацію дій, яка забезпечує загальнонаціональну та міжнародну згуртованість. У статті застосовуються фахові методичні засоби сучасної політології. Зокрема, неоінституційний аналіз описує реагування та вживання відповідних заходів державної антикризової політики. Політико-правовий аналіз визначає нормативні засади політики євроатлантичної співпраці у сфері стійкості. Фахові методи передбачають компаративний підхід для ідентифікації національних візій індивідуальної та колективної антикризової стійкості.

З'ясовано, що військово-політична комунікація може впливати на стійкість цивільної інфраструктури та її готовність до кризових випробувань. Увага приділяється цивільній (суспільній) стійкості як провідному аспекту стійкості всієї євроатлантичної спільноти та окремих країн-членів. Установлено, що міжінституційна комунікація публічної влади та суспільства є ключовою запорукою адекватного розуміння викликів і загроз у сучасних високотехнологічних суспільствах. Виявлено, що адекватність меседжів військово-політичного керівництва впливає на розуміння в суспільстві параметрів та меж резильєнтності. Розкрито значення формування сприятливого комунікаційного тла для дій урядів у кризовий період як завдання комунікації військово-політичного керівництва із суспільством. З'ясовано, що військово-політична комунікація містить завдання координації зусиль різних відомств та громадських акторів, однозначне тлумачення військово-політичних повідомлень у контексті конкретних викликів загроз і небезпек. Доведено, що військово-цивільна співпраця в умовах криз охоплює можливості своєчасного інформування населення, залучення нових кадрів та ресурсів відповідно до потреб антикризової діяльності держави й суспільства.

Ключові слова: військово-цивільна співпраця, військово-політична комунікація, стійкість, кризові виклики, євроатлантична спільнота, політичний консенсус.

Вступ. Розширене тлумачення стійкості та спроможності в умовах сучасних військових і гібридних загроз розкриває для політологічних досліджень нову предметну сферу. Ідеться про аналіз взаємин політичних інститутів та акторів, які в умовах демократії забезпечують стабільність функціонування суспільства та його захист від впливів військових

© Ковальов А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

викликів. Військово-політична комунікація в цьому контексті є не лише засобом передавання специфічної інформації, а й середовищем інтеграції зусиль суспільних і політичних акторів задля кращого розуміння та виконання нормативних засад національного захисту.

В умовах сучасної України питання національної стійкості виходить далеко за межі діяльності військових структур та управління Сил оборони. Активно обговорюють тези щодо інтеграції зусиль громадянського суспільства, держави територіальних громад тощо. Відповідно, необхідно встановити теоретичну та прикладну рамку співпраці, яка має орієнтуватися на нормативні засади євроатлантичних партнерів як джерела досвіду та нормативних орієнтирів. Доцільно також звернути увагу на способи формування єдиного комунікаційно-інформаційного підходу й просторів обговорень у межах забезпечення стійкості. Означені завдання мають сприйматися за межами відомчих функцій та базуватися на підтримці стратегічних цілей державності.

Аналіз публікацій. Українські науковці активно розробляють ключові аспекти національної стійкості в контекст управлінських та інституційних рішень. О. Верещак вивчає досвід НАТО в контексті військово-цивільної співпраці та національної стійкості [1], А. Войтовська й В. Дубосару розкрили роль інклюзивної проєктної діяльності та волонтерства [2], О. Кутков описав нормативно правове забезпечення діяльності цивільно-військової співпраці в сучасних умовах воєнно політичної обстановки [4], В. Настюк, І. Коропатнік та В. Карелін розкрили розвиток і становлення механізму реалізації адміністративно-правового режиму цивільно-військової співпраці в Україні [5], Є. Соловйов зсував моделі ефективної інтеграції військової та цивільної безпекової експертизи [6], І. Шопіна схарактеризувала органи місцевого самоврядування як суб'єкти цивільно-військової співпраці [7]. Однак необхідно звернути увагу на цивільно-військову взаємодію в більш широкому контексті єдиного військово-політичного й комунікаційного розуміння завдань стійкості в нормативному й технологічному контекстах, зокрема й на міжнародному рівні.

Мета статті – встановити значення військово-політичної комунікації в контексті зусиль забезпечення стійкості суспільства в умовах кризових викликів. Завдання статті – виявити основи координаційної спроможності та міжінституційної взаємодії в межах забезпечення стійкості суспільства й держави.

Основний зміст статті. Міжнародний політичний консенсус демократичних країн стосовно стандартів військово-цивільної співпраці спрямований на зміцнення як військової, так і цивільної стійкості, підтримку демократичних цінностей та сприяння формуванню консолідованої відповіді на зовнішні загрози. Важливість спільних стратегічних дій та консенсусного розуміння суспільної і державної стабільності стала першочерговою для захисту основних принципів демократії та забезпечення регіональної і глобальної безпеки. Відповідно, доречно звернутися до документів НАТО стосовно принципів стійкості в умовах кризи. Згідно зі Статтею 3, цей принцип стійкості закладено в Північноатлантичному договорі. У правовому акті вказано, що для ефективнішого досягнення цілей цього договору сторони, окремо та спільно, шляхом постійної та ефективної самодопомоги і взаємодопомоги, підтримуватимуть та розвиватимуть свою індивідуальну й колективну здатність протистояти збройному нападу. Стаття 3 допомагає надати НАТО засоби для виконання своїх основних завдань, зокрема стримування та оборони [11].

Сучасні виклики та можливості, пов'язані зі сприянням забезпечення злагодженої відповіді на поточні виклики, яка підтримує демократичне управління та суспільну стабільність під надзвичайним тиском. Тому цілком обґрунтовано наголошується на необхідності координації дій, яка забезпечує загальнонаціональну та міжнародну згуртованість. Як стверджують основоположні документи НАТО, стійкість є як національною

відповідальністю, так і колективним зобов'язанням. Кожен союзник повинен бути достатньо підготовленим та адаптивним, щоб упоратися з усім спектром криз, передбачених Альянсом. Водночас індивідуальне зобов'язання кожного союзника підтримувати та зміцнювати свою стійкість знижує вразливість НАТО загалом. Військові зусилля щодо захисту території та населення НАТО повинні доповнюватися надійною цивільною готовністю для зменшення потенційної вразливості та ризику нападу в мирний час, криз і конфліктів [11].

Євроатлантична спільнота, яка вміщує держави-члени НАТО, Європейський Союз та країни-партнери, формує колективну систему безпеки та військово-політичної комунікації. Її основними ціннісними параметрами є відданість демократії, верховенству права та правам людини. Окрім організаційних і нормативних основ військового альянсу, спільнота наголошує на політичній співпраці, економічній інтеграції та спільних цінностях, що лежать в основі регіональної стабільності. Військово-політична комунікація може впливати на стійкість цивільної інфраструктури та її готовність до кризових випробувань. З огляду на це, цивільна готовність має три основні функції: безперервність уряду, безперервність основних послуг для населення та цивільна підтримка військових операцій. Ці критичні специфікації перетворені на сім базових вимог до національної стійкості, за якими союзники можуть оцінювати свій рівень готовності [11].

Політична співпраця в контексті військово-цивільної співпраці передбачає створення механізмів взаємної підтримки, обмін передовим досвідом та захист демократичних норм від дезінформації, авторитарних тенденцій і внутрішньої дестабілізації. Документи НАТО також пропонують поняття «сильне суспільство», яке здатне опиратися кризовим загрозам. Стійкість зазвичай розуміється як базова здатність протистояти (раптовим) кризам та потрясінням або долати їх, чим підтримувати основні функції. Стійкість є важливою основою для надійного стримування та оборони. НАТО розглядає сильні суспільства як першу лінію оборони та як необхідність для успішної військової операції. Оскільки сучасні суспільства є дуже складними системами, що базуються на функціонуванні критичної інфраструктури, суспільна стійкість, як наскрізний аспект усіх елементів стійкості, стала новим фокусом порядку денного НАТО щодо стійкості [12].

Сучасні демократичні інституції (парламенти, судова система, засоби масової інформації, громадянське суспільство) життєво важливі для підтримки стійкості суспільства в кризових умовах. Чинник цивільної (суспільної) стійкості розглядається як один з аспектів стійкості всієї євроатлантичної спільноти та окремих країн-членів. Сучасний уряд Нідерландів безпосередньо та офіційно заявляє, що російська агресія поширюється за межі України. Отже, стало можливим те, що довгий час було немислимим: НАТО, а отже, і наша країна, безпосередньо втягнуться в масштабний збройний конфлікт. Цей конфлікт не обов'язково має відбуватися в Нідерландах, але якщо ми будемо залучені як країна або він відбудеться поблизу Нідерландів, то ми також будемо його частиною. Тож ми повинні бути готові до невизначених часів. Соціальна стійкість і військова готовність забезпечують не лише ефективний захист, а й стримування Росії та інших супротивників [10].

Ефективна військово-політична співпраця між країнами НАТО дає змогу швидко ухвалювати рішення під час криз. Створення спільних груп реагування на кризи й каналів зв'язку забезпечує швидкі дії та узгоджені повідомлення, що має вирішальне значення для протидії дезінформації та підтримки громадської довіри. Міжінституційна комунікація публічної влади та суспільства є ключовою запорукою адекватного розуміння викликів і загроз у сучасних високотехнологічних суспільствах. Тому уряд Королівства Нідерландів визначив базові умови стійкості до військових або гібридних загроз. У заяві зазначено, що хоча міцна основа для зміцнення стійкості вже існує, цього недостатньо. Загроза вимагає

від нас більшого. Ба більше, стійке суспільство допомагає під час не лише конфліктів, а й подолання інших криз, як-от масштабні повені, пандемії або тривалий збій життєво важливих процесів. Лист, надісланий урядом до Палати представників, є важливим першим кроком, що уточнює, що ще потрібно, відомим як завдання щодо стійкості [10].

Антикризова стійкість суспільства, що перебуває під загрозою, залежить не лише від військової готовності, а й від стійкості цивільного населення. Інтеграція військових та цивільних структур до єдиної системи підвищує загальну безпеку суспільства. Адекватність меседжів військово-політичного керівництва впливає на розуміння в суспільстві параметрів та меж резильєнтності. Міністр оборони Нідерландів Р. Брекельманс у своїй промові наголошує: «Ми не живемо в стані війни в Нідерландах, але ми також більше не живемо в мирі. У цій сірій зоні нам потрібно захищатися від гібридних атак і підвищувати нашу військову готовність. Ми робимо це, інвестуючи більше в наші Збройні сили, але Міністерство оборони не може зробити це самотужки. У мирний час питання полягає в тому, що Міністерство оборони може зробити для суспільства, але зараз ми також запитуємо, що суспільство може зробити для Міністерства оборони. Ми разом робимо Нідерланди безпекою» [10].

Цивільно-військова співпраця передбачає спільне планування, навчання та оперативну координацію. Вона вимагає доповнення військових зусиль цивільними заходами, до яких належать гуманітарна допомога, захист економічної інфраструктури та цивільна оборона. Формування сприятливого тла для дій урядів у кризовий період є завданням комунікації військово-політичного керівництва із суспільством. Згідно з офіційними повідомленнями уряду Нідерландів, під час війни чи кризи неймовірно важливо підтримувати економіку в робочому стані та гарантувати, що уряд не розвалиться. Це гарантує, що Міністерство оборони зможе зосередитися на бойових діях, якщо це буде потрібно. Але це означає, що підприємства та державні органи повинні бути свідомо готові до деструктивних сценаріїв. Якщо ми продемонструємо свою стійкість і готовність, це стримає Росію та Китай» [10].

Політика євроатлантичної співпраці у сфері стійкості зосереджена на захисті критичної інфраструктури (енергетики, зв'язку, транспорту) від кібернетичних та фізичних нападів. Це вимагає спільних політично узгоджених стратегій розвідки та стійкості. Нормативи та протоколи цивільно-державної та цивільно-військової взаємодії визначають первинний рівень реагування на кризи. Згідно з поточним баченням Північної штаб-квартири групи цивільно-військової співпраці (CIMIC CGN HQ) НАТО, цивільно-військова співпраця визначається як «діяльність між військовими органами НАТО та невійськовими суб'єктами для *сприяння взаєморозумінню*, що підвищує ефективність та результативність в управлінні кризами, запобіганні й вирішенні конфліктів» [9].

Розвиток стійкості суспільства вміщує громадську освіту, залучення громад та програми цивільного захисту. Наявність чіткої комунікації між військовою структурою і суспільством скорочує час на реагування та вживання відповідних заходів державної антикризової політики. Цивільно-військова комунікація передбачає інформаційно-просвітницьку роботу, взаємодію з невійськовими суб'єктами, зв'язки між цивільними та військовими (платформи або офіцери зв'язку), консультації і співпрацю. Жоден із видів діяльності не є ізольованим; вони пов'язані одим з одним і становлять певний етап взаємодії з учасниками [9].

Зіткнення з прямою російською агресією в Україні та її гібридними проявами в Європі спонукають євроатлантичну спільноту сприйняти єдиний підхід, який поєднує військове стримування, дипломатичну взаємодію, економічні санкції і заходи щодо стійкості

суспільства. Сучасні науковці називають комунікацію однією з основ забезпечення суспільної антикризової стійкості. Військово-комунікаційний експерт із США К. Андерсон слушно наголошує, що комунікації формують критично важливу основу сучасного світу, пов'язуючи більше людей і більше пристроїв повніше, ніж будь-коли раніше. Переваги цього гіперпов'язаного суспільства призводять до дедалі більшої залежності від безпечних, надійних та стійких комунікацій. Потенційні супротивники Організації Північноатлантичного договору, безумовно, розуміють важливість комунікацій, зокрема тих, на кого вони прагнуть націлитися, і тих, з якими вони самі користуються. Тому вкрай важливо повністю розуміти цей сектор, ризики, з якими він стикається, та найкращі способи пом'якшення цих ризиків [8].

Посилена передова присутність НАТО, спільні військові навчання та обмін розвідувальними даними є оперативними заходами стримування. Однак демократичний політичний консенсус забезпечує сталу відданість спільним цілям та розподіл ресурсів. Фахівці наголошують на необхідності інтеграції комерційних і державних комунікаційних активів. К. Андерсон застерігає від недооцінювання важливості комерційних комунікацій для урядових та військових комунікацій усіх видів. Отже, традиційні компоненти національної безпеки: мережі командування та управління, обмін розвідувальними даними, навіть високосекретна інформація зазвичай передаються комерційними мережами протягом значної частини свого життєвого циклу [8].

Протидія дезінформації як антикризова політика вимагає спільних комунікаційних стратегій, повідомлень, заснованих на фактах, та підтримки незалежних медіа. Система військово-політичної комунікації забезпечує стійкість до маніпуляцій інформацією. В експертних обговореннях виокремлюється самостійна ланка антикризової комунікації та координації дій надзвичайних служб. К. Андерсон звертає увагу на такі речі, як цивільна готовність, поліція, пожежна охорона, обговорення питань екстреної медичної допомоги, способи оповіщення цивільного населення про цивільну оборону тощо. Крім того, комунікації мають вирішальне значення для економіки та громадян загалом [8].

Досягнення стабільності суспільства та держави в умовах криз передбачає сприяння спільному розумінню демократичних цінностей, соціальної згуртованості та стійкості. Отже, військово-політична комунікація в межах військово-цивільної співпраці антикризового спрямування забезпечує надійне керування ситуацією та її адекватне сприйняття всіма залученими інститутами та установами.

Висновки. Так, резильєнтність-стійкість цивільної інфраструктури та спроможність суспільства витримувати кризові виклики потребує цілісного комунікаційного середовища. Військово-політична комунікація містить завдання координації зусиль різних відомств та громадських акторів, однозначне тлумачення військово-політичних повідомлень у контексті конкретних викликів загроз і небезпек, формування пріоритетності та оновлення ситуаційної обізнаності в умовах кризи, забезпечення коректного сприйняття загроз у суспільстві.

Військово-політична комунікація в демократичних країнах євроатлантичної спільноти на нормативному рівні передбачає певну послідовність дій, яка забезпечує безперебійне спілкування не лише в директивно-виконавчому процесі, а й в умовах робочих обговорень та ухвалення оптимальних рішень. Військово-цивільна співпраця в таких умовах охоплює можливості своєчасного інформування населення, залучення нових кадрів та ресурсів відповідно до потреб антикризової діяльності держави й суспільства.

Комплексна резильєнтність в умовах сучасних гібридних викликів передбачає чітке розуміння обов'язків та алгоритмів дій, відображених у нормативних документах

(зокрема, НАТО, ЄС тощо). Водночас вона містить проактивну ініціативну позицію волонтерських і громадських структур, які можуть на локальному рівні впливати на забезпечення стійкості. В умовах сучасної України доречно формувати середовище військово-політичної підготовки лідерів думки, громадських акторів локального та загальнонаціонального рівня стосовно формування інформаційної стійкості та протидії ворожим інформаційним провокаціям. Конкретизація цих заходів може бути основою наших подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури

1. Верещак О. О. Військово-цивільне співробітництво та національна стійкість: досвід НАТО. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Вип. 2. С. 152–157.
2. Войтовська А., Дубосару В. Роль інклюзивної проєктної діяльності та волонтерства в реінтеграції військовослужбовців до цивільного життя. *Ввічливість*. 2025. Вип. 1. С. 32–36.
3. Коропатнік І. М., Карелін В. В., Бериславська О. М. Еволюція доктринальних підходів до цивільно-військової співпраці у країнах НАТО та в Україні у період 2014–2025 років. *Наука і техніка сьогодні. Серія: Педагогіка; Право; Економіка; Фізико-математичні науки; Техніка*. 2025. № 11. С. 134–148.
4. Кутков О. О. Нормативно правове забезпечення діяльності цивільно-військової співпраці в сучасних умовах воєнно політичної обстановки: публічно управлінській аспект. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2024. Вип. 6. С. 82–86.
5. Настюк В. Я., Коропатнік І. М., Карелін В. В. Розвиток та становлення механізму реалізації адміністративно-правового режиму цивільно-військової співпраці в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. Вип. 86. С. 145–153.
6. Соловйов Є. В. Від паралельних траєкторій до спільної стратегії: моделі ефективної інтеграції військової та цивільної безпекової експертизи. *Актуальні проблеми державного управління*. 2025. № 1. С. 363–382.
7. Шопіна І. М. Органи місцевого самоврядування як суб'єкт цивільно-військової співпраці. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія : Юридичні науки. 2024. № 1. С. 95–99.
8. Anderson Ch. "Communications Resilience" from Enabling NATO's Collective Defense CISR (NATO COE-DAT Handbook. URL: https://ssi.armywarcollege.edu/SSI-Media/Recent-Publications/Article/3946001/communications-resilience-from-enabling-natos-collective-defense-cisr-nato-coe/
9. CIMIC is Civil-Military Cooperation. URL: https://www.cimic-coe.org/cimic/
10. Government works to increase resilience against military and hybrid threats. Government of the Netherlands. URL: https://www.government.nl/latest/news/2024/12/06/government-works-to-increase-resilience-against-military-and-hybrid-threats
11. Resilience, civil preparedness and Article 3. URL:https://www.nato.int/en/what-we-do/deterrence-and-defence/resilience-civil-preparedness-and-article-3
12. VII. Resilience. CIMIC-COE Handbook. URL:https://www.cimic-coe.org/handbook-entries/welcome-to-the-cimic-handbook/vii-resilience/

MILITARY-POLITICAL COMMUNICATION AND MILITARY-CIVIL COOPERATION IN THE CONTEXT OF ENSURING EURO-ATLANTIC STABILITY

Andrii Kovalev
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Department of Political Science
Volodymyrska St., 60, 03058, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-1081-3024

The paper examines the foundations of the relationship between institutions and actors that, in the context of Euro-Atlantic democracy, ensure the stability of the functioning of society and its protection from the effects of military challenges. The features of military-political communication as a medium for integrating the efforts of public and political actors for a better understanding and implementation of the normative principles of national defense are studied. A theoretical and applied framework for cooperation is established, which should be guided by the normative principles of Euro-Atlantic partners as a source of experience and normative guidelines. It is revealed that the importance of joint strategic actions and a consensual understanding of social and state stability has become paramount for protecting the basic principles of democracy and ensuring regional and global security. It is found that military-civilian cooperation in the communication dimension provides coordination of actions that ensures national and international cohesion. The article uses professional methodological tools of modern political science. In particular, neo-institutional analysis describes the response and use of appropriate measures of state anti-crisis policy. Political and legal analysis determines the normative principles of the Euro-Atlantic cooperation policy in the field of stability. Professional methods include a comparative approach to identify national visions of individual and collective anti-crisis stability.

It is found that military-political communication can directly affect the stability of civilian infrastructure and its readiness for crisis tests. Attention is paid to civil (social) stability as a leading aspect of the stability of the entire Euro-Atlantic community and individual member states. It has been established that inter-institutional communication between public authorities and society is a key guarantee of an adequate understanding of challenges and threats in modern high-tech societies. It has been revealed that the adequacy of messages from military-political leadership affects the understanding of the parameters and limits of resilience in society. The importance of forming a favorable communication background for government actions during a crisis period as a task of communication between military-political leadership and society has been revealed. It has been found that military-political communication includes the task of coordinating the efforts of various departments and public actors, an unambiguous interpretation of military-political messages in the context of specific challenges of threats and dangers. It has been proven that military-civilian cooperation in crisis conditions includes the possibility of timely informing the population, attracting new personnel and resources in accordance with the needs of anti-crisis activities of the state and society.

Key words: civil-military cooperation, political-military communication, resilience, crisis challenges, Euro-Atlantic community, political consensus.

Дата першого надходження статті до видання: 21.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 432–439
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 432–439

УДК 321.7(73)"17/21"
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.48

АМЕРИКАНСЬКА ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ, ЦІННІСНІ ЗАСАДИ ТА ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Леся Корнат
Національний університет Львівська політехніка,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея 5, 79016, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0000-0003-0804-3008

Ольга Корнат
Національний університет Львівська політехніка
Кафедра систем штучного інтелекту
вул. князя Романа, 5, 79905, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0009-0002-6748-1518

У статті досліджено процес формування американської політичної нації як унікального історико-політичного феномену, що поєднує принципи громадянського патріотизму, індивідуальної свободи та суспільного договору. Метою статті є аналіз історичних етапів становлення політичної нації США та виявлення її ціннісних засад, які забезпечили стабільність і демократичну стійкість держави. Методологічною основою дослідження є поєднання цивілізаційного, історико-політичного та ціннісного підходів, що дає змогу розглядати американську націю не лише як політичну спільноту громадян, а і як цивілізаційну модель. З'ясовано поняття «політична нація». Установлено, що формування політичної нації США відбувалося поетапно: у добу Війни за незалежність – через утвердження принципів природного права та народного суверенітету; у конституційний період – завдяки інституціоналізації правових і демократичних норм; у модерну епоху – через розширення громадянських прав і соціальної рівності. Показано, що ключовими ідеологічними орієнтирами стали концепції «Явної долі» (Manifest Destiny), «плавильного котла» (melting pot) та «Американської мрії» (American Dream), які відображають віру у виняткову місію США як носія цінностей свободи й демократії. У сучасних умовах глобалізації, цифрової революції та політичної поляризації американська політична нація продовжує еволюціонувати, поєднуючи універсалізм демократичних принципів із потребою внутрішньої консолідації. У статті підкреслюється, що феномен американської політичної нації зберігає наукову актуальність як приклад успішної інтеграції багатокультурного суспільства в межах єдиної системи громадянських цінностей. Зроблено висновок, що досвід США має концептуальне значення для країн, які перебувають у процесі формування політичної нації, зокрема для України.

Ключові слова: політична нація, націєтворення, американська ідентичність, свобода, демократія, цивілізаційний підхід, «Явна доля», «Американська мрія».

На відміну від більшості європейських націй, американська виникла не на основі етнічної спільності, а як результат спільної політичної концепції, заснованої на цінностях свободи, рівності, індивідуалізму та верховенства права. Процес формування політичної нації в США є яскравим прикладом поєднання складних і багатогранних процесів націєтворення та державотворення в унікальному середовищі суспільства з високим рівнем етнічної, культурної та релігійної різноманітності. «Сполучені Штати Америки – це нація, об'єднана не мовою, релігією чи етнічним походженням, а спільними політичними

© Корнат Л., Корнат О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

цінностями, такими як свобода, рівність і демократія» [1, с. 14]. Саме цей феномен дав змогу США не лише стати політичною спільнотою громадян, а й утвердитися як ключовий суб'єкт світової політики, що визначає глобальні стандарти демократії та прав людини.

Досвід формування американської політичної нації має значну практичну та методологічну цінність для сучасних держав. Зокрема, для України, яка нині перебуває в процесі консолідації політичної нації в умовах збройної агресії російської федерації, гібридних загроз і глибоких ціннісних та інституційних трансформацій. У цьому контексті американський досвід є не лише предметом політологічного аналізу, а й концептуальним зразком для побудови стійкої демократичної моделі національної єдності. Саме цим зумовлена актуальність обраної теми дослідження, адже вона допомагає простежити, як політичні ідеї формують засади національної ідентичності.

На тлі глобалізаційних викликів XXI століття динамічними та інтенсивними залишаються процеси трансформації та конструювання націй. Це зумовлює потребу в постійному переосмисленні механізмів збереження національної єдності в плюралістичних суспільствах, запобігання етнічним конфліктам та сепаратистським рухам. Значний внесок у розуміння національної ідентичності, американської винятковості й цивілізаційних процесів зробили як західні, так і вітчизняні дослідники. Концептуальні положення аналізу нації та ідентичності розроблено в працях Б. Андерсона, Е. Ґелнера, Е. Сміта, Р. Белла, С. Гантінгтона та інших дослідників. Вагомий внесок у вивчення феномену американської ідентичності зробили також представники української діаспори – Е. Вільсон, А. Мотиль, Т. Кузьо, Н. Попсон, І. Прізел, Р. Шпорлюк. Зі свого боку, в українській науковій традиції окремі аспекти цієї проблематики досліджували О. Шморгун, М. Обушний, В. Крисаченко, О. Сушко, І. Курас, А. Колодій, В. Євтух, І. Кресіна та інші.

У процесі формування політичної нації «ліберально-демократичні суспільства повинні навчитися інтегрувати різні групи, поважаючи їхні відмінності, але водночас підтримуючи спільну громадянську культуру» [2, с. 18]. На прикладі становлення американської політичної нації бачимо, що національна ідентичність може формуватися на основі політичних принципів, коли політична культура здатна інтегрувати різні соціальні та культурні групи навколо спільних ідеалів. Також це свідчить, що саме спільні політичні цінності, а не походження чи мова стають чинником консолідації політичної нації.

Поняття «політична нація» охоплює сукупність громадян, об'єднаних спільними політичними цінностями, правами, відповідальністю перед державою та усвідомленням спільної долі. Політична нація відрізняється від етнічної тим, що «вона ґрунтується не на спільному походженні, а на спільному громадянстві, правовій рівності та політичній лояльності» [3, с. 11]. У цьому сенсі нація постає як «громадянська спільнота, що визначається участю в політичних інститутах і спільному баченні майбутнього» [3, с. 148]. На відміну від етнічної нації, що ґрунтується на спільності походження, мови чи культури, політична нація формується навколо політичного договору та ідеї громадянства. «Політична нація – це уявна спільнота, члени якої усвідомлюють себе єдиним політичним тілом незалежно від особистого знайомства між усіма її членами» [4].

У науковій традиції є кілька підходів до розуміння політичної нації: ліберально-громадянський; республіканський; цивілізаційний [5]. Ліберально-громадянський підхід виходить із того, що політична нація формується не на основі етнічного походження чи культурної єдності. Її основою є громадянство, що забезпечує рівність усіх перед законом й участь у політичному житті. Така нація виникає через суспільний договір, коли люди погоджуються жити за спільними правилами – конституцією, законами, демократичними процедурами. Саме це створює основу єдності, де громадян об'єднує спільна відповідальність

за державу. Ліберальна концепція громадянства заснована на індивідуальній свободі та встановлює такі права, які захищають людину від надмірного втручання державної влади. Політична нація постає спільнотою громадян, об'єднаних правами, процедурами й довірою до інституцій [6].

Відповідно до республіканського підходу увага зосереджується на активній участі громадян у політичному житті та наявності громадянської доброчесності як основи політичної єдності. Політична свобода можлива лише через участь у спільних діях, тобто через політику як форму колективної самореалізації. «На відміну від ліберального акценту на правах, громадянська республіканська традиція наголошує на просуванні спільного блага через політичну участь, яка є єдиним способом бути вільним. … Згідно з цією логікою... громадяни є вільними, коли беруть участь у колективному ухваленні рішень. Політичні обов'язки лежать в основі такого концептуалізації громадянства» [7]. Республіканська модель громадянства ґрунтується на активній участі в публічному житті та прагненні до спільного блага, що робить громадянство не лише юридичним, а й морально-політичним явищем [5].

Відповідно до цивілізаційного підходу політична нація трактується як інституційне втілення цивілізаційної моделі, що поєднує історичні, культурні й ціннісні чинники. С. Гантінгтон визначав націю як частину ширшої цивілізаційної спільноти, заснованої на спільній культурі, релігії та системі цінностей [8]. Політична нація, побудована на принципах ліберальної демократії, є вищою стадією цивілізаційного розвитку, яка поєднує політичні свободи, правову державу й ринкову економіку. Відповідно до цивілізаційного підходу, американська політична нація формується як системна форма вираження цінностей певної цивілізації. Американська політична нація постає результатом синтезу західноєвропейської (англо-протестантської) традиції та нового соціального досвіду колоніального світу. У цьому контексті політична нація США є продуктом модерного західного цивілізаційного типу, який інтегрує свободу, раціональність, індивідуалізм і віру в прогрес [9].

Формування американської політичної нації має багаторівневий і тривалий характер, що охоплює кілька ключових історичних етапів: колоніальний, революційний, конституційний, інтеграційний та модерний [10, с. 48]. Цей процес розпочалося в колоніальний період (XVII–XVIII ст.), коли англійські правові та політичні традиції адаптувалися до умов Північної Америки. Колонії, такі як Вірджинія та Массачусетс, розвивали елементи самоврядування через місцеві асамблеї, ради та міські збори, що стали основою громадянської культури. «Колонії Нової Англії, зокрема, розвинули традицію самоврядування, яка стала основою для американської політичної ідентичності» [10, с. 54]. Взаємодія колоністів із корінними народами та іммігрантськими групами (голландцями, німцями, шотландцями) заклала підґрунтя для багатокультурної політичної спільноти. Релігійна різноманітність у колоніях сприяла формуванню плюралістичної політичної культури, яка стала основою для американської нації. Ця різноманітність стимулювала розвиток автономних політичних і соціальних інститутів, що формували почуття спільної відповідальності. Так, колоніальний період став етапом формування передумов американської ідентичності. Уже в цей період з'являються перші ознаки спільної політичної свідомості – віра в «місію Нового Світу» та унікальність колоніального досвіду [11].

Від заснування англійських колоній до утвердження федеративної республіки розвиток американського суспільства відбувався через боротьбу за політичну свободу, глибокі революційні трансформації та формування нової громадянської ідентичності. Наступний, революційний етап (1775–1783 рр.), став переломним у формуванні американської ідентичності як самостійної політичної спільноти. У XVII–XVIII ст. на Атлантичному узбережжі виникли 13 колоній, які стали основою нової державності. Ідею їх об'єднання

запропонував Бенджамін Франклін. Економічні й політичні конфлікти спричинили революційну війну 1775–1783 рр., що завершилася Версальським договором 1783 р., який визнав незалежність США. Цей момент став початком нової політичної спільноти, заснованої на принципах свободи, самоврядування та природних прав. Під час революції були ухвалені «Декларація прав Вірджинії» (12 червня 1776 р.) і «Декларація незалежності» (4 липня 1776 р.), які проголосили невід'ємні права людини: життя. Хоча ці документи стосувалися переважно білих власників, вони заклали основу громадянської ідентичності, ставлячи політичну націю вище етнічної чи класової належності [10, с. 104]. «Декларація незалежності» 1776 р. заклала ідеологічний фундамент американської політичної нації, заснованої не на етнічній єдності, а на спільних принципах. Уперше у світовій історії нація постала як політичний договір вільних громадян, а не як етнічна спільнота.

Конституційний етап (1787–1861 рр.) став періодом інституціоналізації американської політичної нації. У 1787 р. Конституція США перетворила конфедерацію штатів на суверенну федерацію, встановивши федералізм, поділ влади, систему стримувань і противаг, верховенство права та незалежний суд. У 1791 р. «Білль про права» закріпив свободу слова, релігії, преси, недоторканність житла та право на справедливий суд, створивши підґрунтя американського конституціоналізму. Саме тоді сформувався феномен «американського патріотизму» – лояльності не до етнічної групи, а до політичних принципів та державних інститутів. Проте цей період також супроводжувався гострими суперечностями щодо рабства, що виявило межі інклюзивності політичної нації (попри проголошення загальної свободи й рівності, американська політична нація тоді ще не охоплювала всіх мешканців країни, а її цінності мали вибірковий характер). Як свідчення – Громадянська війна 1861–1865 рр. «Прокламація про звільнення рабів» 1863 р. та 13-та, 14-та й 15-та поправки до Конституції ліквідували рабство, гарантували громадянські права та надали виборче право незалежно від раси. Хоча расова дискримінація зберігалася, ці зміни посилили ідеї рівності й федералізму. Джеймс Медісон у «Федералісті № 51» підкреслював, що система стримувань і противаг захищає свободу від узурпації [1]. Цей етап завершив процес перетворення США на унітарну політичну спільноту модерного типу [2].

Імміграційно-інтеграційний етап (к. XIX – поч. XX ст.) відзначився масовим припливом іммігрантів з Європи, Азії та Латинської Америки. У XIX ст. політична нація зміцнювалася через територіальну експансію, промисловий розвиток і поступову інтеграцію різноетнічного населення. Концепція «Явної долі» (Manifest Destiny), сформульована Джоном О'Салліваном у 1845 р., підкреслювала цивілізаційну місію США в поширенні демократії та прогресу. Ідея Концепції «Явної долі» не лише виправдовувала експансію, а й формувала національну ідентичність, засновану на вірі в «американську винятковість» [10, с. 234]. Політична нація США набуває багатокультурного виміру. Концепція «плавильного котла» (melting pot), сформульована І. Зангвіллом, відображала спробу поєднати етнокультурне різноманіття зі спільною системою політичних цінностей. У XX ст. американська політична нація зазнала трансформацій через індустріалізацію, масову імміграцію та боротьбу за громадянські права. Імміграція з Європи, Азії та Латинської Америки посилила багатокультурний характер нації, що вимагало нових механізмів інтеграції. Рух за громадянські права 1950–1960-х рр., очолюваний Мартіном Лютером Кінгом, сприяв розширенню концепції політичної нації через боротьбу за расову рівність [10, с. 456].

Наступний, модерний етап розвитку американської політичної нації (сер. XX – поч. XXI ст.) позначився глобальним утвердженням американської політичної моделі як універсальної. Перемога у Другій світовій війні, участь у формуванні післявоєнного міжнародного порядку та «холодна війна» закріпили статус США як лідера Заходу. У цей період

відбулося розширення сфери впливу американських демократичних інститутів, ідеалів свободи та ринкової економіки, що стало основою для поширення ліберально-демократичної моделі у світі. У внутрішньому вимірі ключовими подіями стали рух за громадянські права, розвиток мультикультуралізму та еволюція концепції «американської мрії» як символу соціальної мобільності й рівних можливостей.

Новими викликами стали наслідки глобалізації, цифрової революції, зростання соціальної та політичної поляризації. Водночас американське суспільство залишається відносно згуртованим: інститути демократії (Конгрес, судова система, медіа, виборчі механізми) функціонують стабільно, а демократична культура і віра в конституційні цінності все ще утримують націю від розпаду. Політична поляризація в США зросла, але спільні цінності демократії та свободи залишаються основою американської ідентичності [4]. Американська політична нація надалі залишається динамічною, здатною адаптуватися до змін завдяки міцному фундаменту громадянських цінностей [10, с. 512].

Сучасний етап розвитку американської політичної нації характеризується переосмисленням національної ідентичності. США продовжують адаптувати свої базові цінності – демократію, свободу, рівність і верховенство права – до нових історичних реалій XXI століття. Спостерігається нове піднесення громадянського активізму, спрямованого на захист демократичних інститутів. Як наголошує Тімоті Снайдер, «демократія та свобода вимагають постійної пильності й участі громадян» [14, с. 12]. Це свідчить, що американська політична нація не є завершеним феноменом, а продовжує еволюціонувати, реагуючи на виклики часу.

Попри ці трансформації, американська політична система демонструє здатність до адаптації, підтримуючи інституційний баланс між різними соціальними групами. Триває пошук нової рівноваги між ціннісним універсалізмом і національним реалізмом. Водночас зростання соціально-економічної нерівності, дестабілізація середнього класу та криза довіри до інститутів послаблюють соціальну базу демократичного консенсусу. Саме в цих умовах значення політичної нації, сформованої на принципах громадянства та спільної відповідальності, зростає як головного ресурсу для подолання суперечностей сучасності. Трансформації американської політичної нації свідчать не про її занепад, а радше про перехід до нової стадії розвитку, у якій поєднуються традиційні демократичні ідеали з новими формами політичної участі, цифрового громадянства та культурної інклюзії [9].

Ці процеси стають особливо помітними в конкретних політичних циклах, де дії лідерів й адміністрацій безпосередньо впливають на консолідацію або фрагментацію національної спільноти. У цьому контексті президентство Дональда Трампа є важливою точкою повороту в розвитку американської політичної нації. Дії Д. Трампа, його підхід до зовнішньої та внутрішньої політики, зокрема в питаннях імміграції і формування політичного дискурсу, стали каталізатором як поляризації, так й активізації громадянського суспільства. Особливо це проявляється в його політичних гаслах і стратегіях, як-от «Зробимо Америку великою знову» («Make America Great Again») та політика «Америка передовсім» («America First»), які акцентували пріоритет американських політичних цінностей, інтересів та національної ідентичності. Ці формули сприяють зміцненню політичної нації як спільноти громадян, які ідентифікують себе з політичним проєктом США, а не лише з етнічною або культурною групою. Водночас вони створюють певну межу «ми / інші», підкреслюючи відмінність від «інших» – іммігрантів, глобалізаційних процесів і «еліт», що часто підсилює суспільну поляризацію.

За оцінками дослідницького центру Pew Research Center, під час президентства Д. Трампа суттєво зросла поляризація американського суспільства: він жорстко підійшов

до питань імміграції, запропонував переглянути принцип автоматичного громадянства за народженням (birthright citizenship), критикував мультикультуралізм та ставив під сумнів відкритість політичної нації до іммігрантів. Політична нація США одночасно стикається з викликами інтеграції та необхідністю консолідації, демонструючи динамічний баланс між традиційними демократичними цінностями та новими соціально-політичними реаліями [15].

Для формування політичної нації це важливий момент: американська нація історично будувалася як інклюзивна (за ідеєю громадянства, а не лише етнічності). Жорсткіші імміграційні / культурні орієнтири можуть означати коригування цього універсального підходу. Сьогодні зовнішня політика США стала менш орієнтованою на просування універсальних демократичних цінностей і більш на захист власних інтересів. Президентство Д. Трампа також стало символом епохи масової інформаційної поляризації, «альтернативних фактів», кризи довіри до медіа та інституцій. Для політичної нації це означає: замість одного спільного дискурсу громадянства виникають кілька, що ускладнює функціонування нації як спільноти з єдиними політичними цінностями [15].

У сукупності обидва періоди президентства Д. Трампа істотно вплинули на процеси трансформації американської політичної нації. Спостерігається ослаблення традиційного політичного консенсусу та зростання внутрішньої поляризації, що створює додаткові виклики для збереження єдності політичної нації. Водночас відбувається зсув у зовнішньополітичному та цивілізаційному вимірах, який трансформує образ США як національного проєкту та як глобального цивілізаційного центру. Емпіричні дослідження свідчать про поглиблення асиметричних суспільних розколів, зокрема зростання рівня толерантності до політичного насильства серед окремих соціальних груп. Опитування громадської думки також демонструють високий рівень партійної поляризації у ставленні до демократії, національної ідентичності та питань національної єдності [16]. Це доводить той факт, що національна спільнота – не фіксована, а динамічна, і що лідерство, політична риторика та інституційні рішення можуть значно впливати на її конфігурацію.

Отже, процес формування американської політичної нації є багатовимірним і триває від моменту заснування Сполучених Штатів Америки до сьогодення. Його унікальність полягає в поєднанні державотворення, інституційної модернізації та націєтворення в умовах етнічної, культурної, релігійної й соціальної різноманітності. Як засвідчують дослідження Б. Андерсона, Е. Сміта, С. Гантінгтона, Ф. Фукуями, А. Тойнбі та Р. Інґлгарта та деяких інших дослідників, американська політична нація не є статичним утворенням – це динамічний соціально-політичний конструкт, який постійно переосмислює власну ідентичність, реагуючи на внутрішні виклики й глобальні трансформації. Проте її стійкість не означає завершеності. Упродовж історії націєтворення в США постійно набуває нових змістів і форм. Так, американська політична нація залишається відкритою системою, яка продовжує адаптуватися до змін у соціальній структурі, технологічному середовищі та світовому балансі сил. На думку Ф. Фукуями, саме здатність до інституційної адаптації та переосмислення колективних цінностей є запорукою життєздатності американської політичної моделі [9].

Аналіз американського досвіду становлення політичної нації є цінним не як зразок для копіювання, а як джерело розуміння механізмів стабілізації політичної ідентичності в умовах різноманітності. Як і США, Україна формує власну політичну націю, спираючись на ідеали громадянського патріотизму, демократичні інститути та цінності свободи. Однак на відміну від американського, український процес розгортається в умовах зовнішньої агресії, що надає йому екзистенційного виміру. Саме тому досвід США демонструє: нація, яка здатна постійно оновлювати свою ціннісну основу, зміцнює не лише державу,

а й власну цивілізаційну місію. Для України цей досвід має ще й особливе практичне значення демонструючи, що політична нація може формуватися як проєкт громадянського консенсусу, заснованого на спільній волі, свободі та демократичних принципах, а не на етнічній гомогенності.

Список використаної літератури

1. Lipset S. M. American Exceptionalism: A Double-Edged Sword. New Haven : Yale University Press, 1996. URL: https://yale.learningu.org/download/2997dee3-f7c2-4158-be99-f722c5f992af/H1576_American%20Exceptionalism%20:%20A%20Double%20Edged%20Sword.pdf (дата звернення: 27.01.2026).
2. Kymlicka W. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford : Oxford University Press, 1995. P. 189.
3. Smith A. D. National Identity. London : Penguin Books, 1991. 226 p.
4. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London : Verso, 2006. 240 p. URL: https://archive.org/details/ImaginedCommunitiesBenedictAnderson (дата звернення: 27.01.2026).
5. Kartal F. Liberal and Republican Conceptualizations of Citizenship: A Theoretical Inquiry. ResearchGate, 2016. URL: https://www.researchgate.net/publication/305489125_Liberal_and_Republican_Conceptualizations_of_Citizenship_A_Theoretical_Inquiry (дата звернення: 27.01.2026)
6. Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge : Harvard University Press, 1971. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rolz_Dzhon/Teoriia_spravedlyvosti.pdf (дата звернення: 27.01.2026).
7. Arendt H. The Human Condition. Chicago : University of Chicago Press, 1958. URL: https://monoskop.org/images/e/e2/Arendt_Hannah_The_Human_Condition_2nd_1998.pdf (дата звернення: 27.01.2026).
8. Huntington S. P. Who Are We? The Challenges to America's National Identity. New York : Simon & Schuster, 2004. 428 p.
9. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / пер. з англ. Т. Сахно. Київ : Наш Формат, 2020. 192 с
10. Brinkley A. The Unfinished Nation: A Concise History of the American People. 8th ed. New York : McGraw-Hill Education, 2016. 1210 p.
11. Barone M. Sustaining American Political Order in History and Practice. American Enterprise Institute (AEI), 2023. URL: https://www.aei.org/research-products/speech/sustaining-american-political-order-in-history-and-practice/ (дата звернення: 27.01.2026).
12. The Federalist Papers. ETH Zurich Repository, 2010. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/125481/5008_Federalist%20Papers.pdf (дата звернення: 27.01.2026).
13. Democratic-Erosion.org. *America's Political Polarization Problem*. 2025. URL: https://democratic-erosion.org/2025/04/20/americas-political-polarization-problem (дата звернення: 27.01.2026).
14. Снайдер Т. Про тиранію. Двадцять уроків XX століття / пер. з англ. П. Таращука. Київ : Медуза, 2017. 128 с.
15. Trump's executive order on birthright citizenship draws more disapproval than approval. Pew Research Center. URL: https://www.pewresearch.org/short-reads/2025/02/21/trumps-executive-order-on-birthright-citizenship-draws-more-disapproval-than-approval/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 29.01.2026).
16. Trump's unprecedented actions deepen asymmetric divides. PRRI. URL: https://prri.org/research/trumps-unprecedented-actions-deepen-asymmetric-divides/ (дата звернення: 29.01.2026).

THE AMERICAN POLITICAL NATION: STAGES OF FORMATION, VALUES AND CONTEMPORARY CHALLENGES

Lesya Kornat
Lviv Polytechnic National University,
Department of Political Science and International Relations
Mitropolita Andriya St., 5, 79016, Lviv, Ukraine
https:// orcid.org/0000-0003-0804-3008

Olga Kornat
Lviv Polytechnic National University
Department of Artificial Intelligence Systems
Knyazya Romana St., 5, 79905, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0002-6748-1518

The article examines the process of the formation of the American political nation as a unique historical and political phenomenon that combines the principles of civic patriotism, individual freedom, and the social contract. The aim of the study is to analyze the historical stages of the development of the U.S. political nation and to identify the core values that have ensured the country's stability and democratic resilience. The research methodology integrates civilizational, historical-political, and axiological approaches, enabling an understanding of the American nation not only as a political community of citizens but also as a civilizational model.

It is established that the formation of the American nation took place in several stages: during the War of Independence – through the affirmation of natural rights and popular sovereignty; during the constitutional period – via the institutionalization of democratic and legal norms; and in the modern era – through the expansion of civil rights and social equality. The ideological foundations of this process were shaped by the concepts of "Manifest Destiny," the "melting pot," and the "American Dream," which embody the belief in the exceptional mission of the United States as a bearer of freedom and democracy.

In the context of globalization, digital transformation, and political polarization, the American political nation continues to evolve, balancing the universalism of democratic ideals with the need for internal cohesion. The article concludes that the U.S. experience remains a relevant model of successful integration of a multicultural society within a shared system of civic values and provides conceptual guidance for states undergoing nation-building processes, including Ukraine.

Key words: political nation, nation-building, American identity, freedom, democracy, civilizational approach, Manifest Destiny, American Dream.

Дата першого надходження статті до видання: 29.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 440–447
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 440–447

УДК 327.8:004.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.49

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Валентина Кубко
Національний університет «Одеська політехніка»,
кафедра міжнародних відносин та права
проспект Шевченка, 1, 65044, м. Одеса, Україна
https://orcid.org/0000-0003-0433-2013

Здійснено комплексний аналіз штучного інтелекту (далі – ШІ) як фундаментального чинника трансформації сучасної дипломатії в умовах глобальної алгоритмізації міжнародних відносин. Актуальність дослідження зумовлена стрімким переходом світового співтовариства до нового технологічного устрою, де здатність держави оперувати інтелектуальними системами визначає її місце в ієрархії глобального впливу. Теоретично обґрунтовано роль ШІ не лише як допоміжного технологічного інструмента, а і як системного мегатренду, що змінює саму сутність міжнародно-політичної взаємодії. Акцентовано, що нині геополітичний баланс безпосередньо залежить від результатів глобальних ШІ-перегонів.

Детально простежено еволюцію дипломатичних практик: від хаотичної децентралізації інформаційних потоків, притаманної епосі Web 2.0 та мережевої дипломатії, до сучасної стадії «технологічного прискорення». Доведено, що в основі цієї трансформації лежить перехід до датацентричних методів зовнішньополітичного впливу, де ключову роль відіграє предиктивна аналітика та алгоритмічне управління увагою аудиторії. Окрему увагу в статті приділено аналізу досвіду Європейського Союзу у сфері нормативного регулювання ШІ. Розкрито зміст концепції ШІ-врядування (*AI Governance*) як нового інструменту м'якої сили ЄС. На основі опрацювання настанов Європейської комісії (квітень 2025 року) виокремлено етичні та безпекові стандарти використання генеративних мовних моделей у дипломатичній діяльності. Підкреслено, що європейська людиноцентрична модель створює безпечну платформу для модернізації консульських служб й автоматизації офіційної комунікації (зокрема, через інструменти на кшталт DiploGPT), одночасно мінімізуючи ризики алгоритмічної упередженості.

У контексті національних інтересів України визначено стратегічні пріоритети розвитку технодипломатії (*Techplomacy*). Обґрунтовано необхідність побудови моделі взаємодії між державними інституціями та корпораціями Big Tech для зміцнення цифрової стійкості. Доведено, що Україна має адаптуватися до реалій deep tech-дипломатії, де безпека є похідною від рівня технологічного розвитку. Сформульовано висновок, що впровадження «алгоритмічної дипломатії стійкості» та синергія українського цифрового досвіду з європейськими стандартами етичного врядування дасть змогу Україні посісти суб'єктну роль у формуванні майбутньої архітектури глобального цифрового порядку.

Ключові слова: штучний інтелект, предиктивна аналітика, ШІ-врядування, генеративні мовні моделі, алгоритмічна дипломатія стійкості, міжнародні відносини, технодипломатія, deep tech, Європейський Союз, Україна.

Постановка проблеми. Штучний інтелект стрімко інтегрується в сучасні дипломатичні практики, стаючи засадничим елементом механізмів реалізації зовнішньої політики держав. Алгоритмічні системи сьогодні використовують не лише як допоміжний інструмент комунікації, а і як засіб стратегічного аналізу міжнародної інформації, прогнозування поведінки політичних акторів та формування комплексних дипломатичних наративів. Це свідчить про початок фундаментальної трансформації: перехід від класичних моделей професійної діяльності до стадії технодипломатії (англ. *techplomacy* – концепція, що позначає

© Кубко В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

нову форму дипломатичної діяльності, зосереджену на взаємодії між державами та великими технологічними корпораціями (Big Tech)), де володіння інтелектуальними технологіями та алгоритмічним капіталом стає визначальним чинником міжнародного впливу. Особливої гостроти цей процес набуває в контексті становлення deep tech (*глибокі технології*) дипломатії, де конкуренція за контроль над фундаментальними наукомісткими розробками стає базовою умовою збереження національного суверенітету.

Водночас у політичній науці залишається недостатньо дослідженим питання, як алгоритмізація дипломатії впливає на перерозподіл владних ресурсів у міжнародних відносинах та трансформацію традиційної дипломатичної суб'єктності. Невизначеним залишається статус інтелектуальних систем у структурі міжнародної влади, а також їх роль у зміні співвідношення між державними інститутами та недержавними акторами, насамперед глобальними технологічними корпораціями (Big Tech), які контролюють ключові цифрові платформи та обчислювальні потужності.

Окрему проблемну площину формує фрагментарність нормативних підходів до використання ШІ. Попри ініціативи щодо етичного врегулювання, у науковому дискурсі все ще відсутнє цілісне бачення впливу інтелектуальних систем на суверенітет держав та легітимність дипломатичних практик, що дедалі частіше ґрунтуються на автоматизованих процесах. Для України ця проблема ускладнюється необхідністю розробки власної моделі «алгоритмічної дипломатії стійкості», здатної протидіяти гібридним викликам у цифровому просторі.

У цьому контексті проблема дослідження полягає в теоретичному осмисленні міжнародно-політичних вимірів застосування штучного інтелекту як чинника становлення технодипломатії, що зумовлює системну трансформацію міжнародних відносин, їхньої владної структури та нормативно-правових засад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Еволюція цифрового інструментарію зовнішньої політики отримала ґрунтовне теоретичне осмислення в працях Н. Калла (N. Cull), який одним із перших запропонував диференціювати цифрову практику залежно від домінантних технологічних стандартів, обґрунтувавши перехід від «публічної дипломатії 1.0», що базувалася на статичних форматах трансляції даних, до інтерактивної моделі «публічної дипломатії 2.0» у середовищі Web 2.0 [1, с. 123]. Розвиваючи цю логіку в умовах сучасних технологічних викликів, Корнеліу Бжола (C. Bjola) та Ілан Менор (I. Manor) концептуалізують перехід міжнародної взаємодії до стадії «технологічного прискорення» під впливом генеративного ШІ, що трансформує саму природу дипломатичного впливу через модель інтелектуального керування інформаційним простором [2, с. 303].

Прикладний аспект використання алгоритмічних систем на оперативному та тактичному рівнях дипломатичної служби аналізують І. Мамаку (I. Mamakou) та А. Маркантоні (A. Markantoni), акцентуючи на підвищенні адміністративної ефективності та підтримці складних переговорних процесів [3]. Вагоме значення для розуміння галузевої специфікації мають дослідження А. Гачкевича, який виокремлює потенціал ШІ в модернізації консульських функцій, дипломатичного листування та впровадженні спеціалізованих інструментів на кшталт DiploGPT для прогнозування подій на міжнародній арені [4]. Безпековий вимір цифрової трансформації та виклики для дипломатичного капіталу спроможності (diplomatic capacity) в кіберпросторі ґрунтовно розглядає М. Коновалова, фокусуючись на необхідності формування нових технологічних компетенцій дипломатичного корпусу [5, с. 269]. Геополітичний контекст врядування ШІ як нового інструменту зовнішньої політики ЄС та його здатність змінювати глобальний баланс сил висвітлено у звітах У. Франке [6], тоді як узагальнені матеріали SELA підкреслюють роль проривних технологій у формуванні регіональних моделей кібердипломатії [7].

Вагомий внесок у дослідження ролі ШІ як чинника трансформації сучасного світопорядку зробили вітчизняні науковці О. Пархомчук, О. Коппель та А. Пархомчук, які визначають штучний інтелект як глобальний «мегатренд», що визначає нові горизонти світової політики та загострює конкуренцію між державами й транснаціональними корпораціями [8, с. 185]. У своїх працях дослідники фокусуються на двоїстій природі ШІ в динаміці міжнародних конфліктів, аналізуючи як ескалаційні ризики, так і стабілізаційні ефекти алгоритмічного прогнозування [9, с. 148]. Питання практичного застосування ШІ як новітнього інструменту дипломатії висвітлюють О. Івасечко та О. Калита, які акцентують на важливості автоматизації рутинних процесів для заощадження ресурсів та підвищення ефективності аналітичної роботи зовнішньополітичних відомств [10, с. 171].

Попри ґрунтовність напрацювань дослідників, поза увагою наукової спільноти залишається низка аспектів, пов'язаних із практичною імплементацією алгоритмічних систем у комплексні зовнішньополітичні стратегії. Зокрема, недостатньо вивченим є питання трансформації нормативно-правової бази та етичних протоколів у ситуаціях переходу до людино-машинних форматів ухвалення рішень. Також потребує глибшого аналізу роль генеративного ШІ як інструменту подолання інформаційної асиметрії, що і визначає дослідницький фокус нашого дослідження.

Метою статті є теоретичне обґрунтування ролі штучного інтелекту як системного чинника трансформації міжнародно-політичної взаємодії та механізмів зовнішньополітичного впливу в умовах алгоритмізації світової політики. Особлива увага приділяється аналізу досвіду імплементації ШІ в дипломатичну практику Європейського Союзу, зокрема у сферах етичного врядування та предиктивного аналізу, а також визначенню стратегічних перспектив використання інтелектуальних систем для зміцнення технологічної стійкості та ефективності дипломатії України.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку міжнародних відносин характеризується переходом від традиційної цифрової взаємодії до глибокої алгоритмізації всіх рівнів зовнішньополітичної діяльності. У цьому контексті штучний інтелект (далі – ШІ) слід розглядати не просто як технологічну інновацію, а як глобальний «мегатренд», що, за визначенням О. Пархомчук та О. Коппель, радикально змінює ландшафт світової політики, формуючи нові горизонти для конкуренції між державами й транснаціональними корпораціями [8, с. 186]. ШІ постає як когнітивна надбудова, що трансформує архітектуру міжнародного порядку через зміну способів накопичення та використання сили.

Еволюція цифрового інструментарію демонструє чітку траєкторію: від мережевої моделі «публічної дипломатії 1.0», що базувалася на статичних форматах, до моделі «публічної дипломатії 2.0» Н. Калла [1, с. 125]. Характерною рисою підходу вченого є визнання децентралізації інформаційних потоків, де традиційна вертикальна модель поширення повідомлень через державні медіа поступається місцем горизонтальним одноранговим мережам. У такому середовищі дипломатична активність стала залежною від контенту, генерованого користувачами, що надало цифровій політиці певної хаотичності, проте водночас відкрило простір для інноваційних форматів міжнародної комунікації.

Утім, у контексті сучасних процесів «алгоритмічної трансформації», концептуалізованої у працях К. Бжоли та І. Менора [2, с. 304], класична модель Web 2.0 набуває нових рис. Якщо раніше визначальним було залучення користувачів, то сьогодні технологічне середовище еволюціонує до стану опосередкованої ШІ-взаємодії, де горизонтальні зв'язки доповнюються предиктивним аналізом та алгоритмічним керуванням увагою аудиторії. Зокрема, інтеграція ШІ в зовнішньополітичну діяльність зумовлює перехід до стратегій прецизійної комунікації (від англ. *precision* – точність), де алгоритмічний аналіз великих даних дає змогу

здійснювати точковий, персоніфікований вплив на цільові аудиторії. У традиційному дипломатичному дискурсі це явище часто визначається через поняття мікротаргетованої або диференційованої цифрової комунікації, проте саме термін «прецизійна комунікація» більш точно підкреслює високу технологічність сучасного інструментарію та мінімізацію похибок при доставці стратегічних наративів. Тобто закладений Н. Каллом фундамент щодо мережевої природи цифрової дипломатії стає основою для розуміння сучасного переходу до високотехнологічних, датацентричних методів зовнішньополітичного впливу.

Системний характер цих змін виявляється також у трансформації міжнародної суб'єктності. Процеси алгоритмізації сприяють зростанню політичної ваги корпорацій (Big Tech), які, володіючи ексклюзивним доступом до обчислювальних потужностей, дедалі частіше є самостійними акторами світової політики. Це створює ситуацію, коли державна монополія на формування порядку денного розмивається, а технологічна перевага стає еквівалентом геополітичного впливу. Як зазначають вітчизняні дослідники, впровадження інтелектуальних систем має двоїсту природу: стабілізаційний ефект від точного прогнозування криз супроводжується ескалаційними ризиками, пов'язаними з алгоритмічною упередженістю та зміною глобального балансу сил [9, с. 150].

Інтеграція штучного інтелекту в дипломатичну діяльність відбувається на декількох ієрархічних рівнях, що потребує переосмислення традиційного інструментарію зовнішньополітичних відомств. Як зазначають І. Мамаку та А. Маркантоні, доцільно виокремлювати оперативний, тактичний та стратегічний рівні впровадження ШІ [3]. На кожному із цих етапів технологія виконує роль своєрідної «чорної скриньки», яка здатна обробляти колосальні масиви даних для вирішення специфічних завдань зовнішньої політики, що раніше потребували значних людських та часових ресурсів.

На операційному рівні ШІ є засобом радикальної оптимізації адміністративних процесів. Дослідження О. Івасечко та О. Калити підтверджують, що автоматизація рутинних завдань дає змогу дипломатам вивільнити ресурс для вирішення складніших творчих та аналітичних проблем [10, с. 172]. Ключову роль у цьому процесі відіграють генеративні мовні моделі (LLMs), які докорінно змінюють швидкість та якість опрацювання інформації. На відміну від класичних алгоритмів, сучасні мовні моделі здатні не лише структурувати великі масиви неструктурованих даних, а й генерувати складні тексти: від проєктів дипломатичних нот та промов до глибоких аналітичних звітів із багатоваріантним моделюванням наслідків. Зокрема, А. Гачкевич акцентує увагу на модернізації таких сфер, як дипломатичне листування та виконання консульських функцій. Упровадження спеціалізованих систем, наприклад DiploGPT, дає змогу не лише генерувати тексти офіційних документів, а й проводити предиктивний аналіз подій на міжнародній арені, що значно прискорює реакцію відомства на динамічні зміни геополітичного середовища [4].

На тактичному рівні інструментарій ШІ трансформує процеси ведення переговорів та кризового менеджменту. Алгоритми машинного навчання здатні моделювати сценарії поведінки опонентів, виявляти приховані закономірності у великих даних та пропонувати оптимальні компромісні рішення. Це створює умови для переходу до датацентричної дипломатії, де якість аргументації підкріплюється потужними обчислювальними можливостями. Водночас, як зауважує М. Коновалова, такий технологічний зсув актуалізує питання «цифрового капіталу» дипломата: професійна придатність у XXI столітті дедалі більше залежатиме від здатності ефективно взаємодіяти з інтелектуальними системами та критично інтерпретувати їхні висновки [5, с. 271]. Проте, як наголошують М. Бано та її колеги в стратегічній рамці (*Strategic Framework*), використання генеративного ШІ на цьому рівні потребує особливої уваги до ризиків «алгоритмічної упередженості» (*algorithmic bias*) та

ймовірності генерування дезінформації, що може бути невід'ємною від офіційного дискурсу. Це зумовлює потребу в розробці чітких протоколів верифікації, адже впровадження мовних моделей у дипломатію потребує не лише технологічної готовності, а й високого рівня «цифрової гігієни» [11].

Стратегічний рівень передбачає використання ШІ як інструменту глобального врядування та прогнозування. Звіти SELA та У. Франке вказують на те, що ШІ-врядування (*AI Governance*) стає самостійним напрямом зовнішньої політики, де здатність держави створювати та контролювати алгоритмічні стандарти визначає її позицію в міжнародній ієрархії сил [6; 7]. Так, інструментарій ШІ еволюціонує від допоміжних сервісів до фундаментальних систем підтримки ухвалення рішень, що змінюють саму сутність дипломатичного ремесла.

Особливістю підходу Європейського Союзу до цифрової трансформації є фокус на створенні надійної системи ШІ-врядування. Як зазначають Й. Талльберг та співавтори, сьогодні формується нова модель глобального регулювання, де нормативні стандарти «належного врядування» стають новим інструментом зовнішньої політики ЄС [12]. Центральне місце в цій системі посідають настанови Європейської комісії щодо відповідального використання генеративного штучного інтелекту (квітень 2025 року), які визначають чіткі межі для роботи з інтелектуальними системами [13]. Тобто в цьому контексті Європейський Союз є лідером у розробці «людиноцентричного» підходу, де врядування ШІ розглядається як інструмент «м'якої сили». Згідно з аналізом У. Франке, такий підхід дає змогу ЄС просувати власні етичні стандарти на міжнародній арені, зміцнюючи статус «регуляторної наддержави» [6]. Практичне втілення цієї стратегії передбачає використання спеціалізованих інструментів, як-от DiploGPT, для предиктивного аналізу криз та автоматизації офіційної комунікації, водночас дотримуючись жорстких протоколів безпеки, про які наголошує А. Гачкевич, аналізуючи кіберінциденти в структурах ЄС [4]. Досвід ЄС доводить, що ефективне впровадження ШІ можливе лише за умови поєднання технологічних інновацій із чіткими етичними орієнтирами [14]. Водночас фундаментальні засади інституціоналізації таких інновацій у сучасній дипломатичній практиці західних країн ґрунтовно проаналізовані в профільному посібнику з цифрової дипломатії [15].

На нашу думку, для України цей досвід критично важливий під час адаптації до європейських стандартів цифрової безпеки та розбудови власної екосистеми технодипломатії, здатної ефективно протидіяти гібридним загрозам у кіберпросторі. Формування стратегічних пріоритетів України в умовах глобальної алгоритмізації світової політики відбувається на перетині потреби в забезпеченні воєнної стійкості, реалізації євроінтеграційного курсу та подолання інформаційної асиметрії.

Як наголошується у звіті «Українська призма», такий підхід потребує чіткої інституційної координації між МЗС та Мінцифри, а також гармонізації українського законодавства з поточними регуляціями Європейського Союзу [16]. Важливим елементом цього процесу є перехід до моделі системної технодипломатії, що передбачає трансформацію епізодичної взаємодії з глобальними технологічними корпораціями в постійний стратегічний діалог для захисту критичної інфраструктури та продовження політики «цифрової блокади» агресора. Водночас розвиток дипломатичного інструментарію України має базуватися на активному впровадженні систем ШІ для посилення аналітичного потенціалу. При цьому Україна має орієнтуватися на «живі» настанови Європейської комісії, які наголошують на принципах прозорості та підзвітності [13]. Така синергія гнучкості українських цифрових рішень та нормативної бази ЄС дасть змогу Україні посісти суб'єктну роль у формуванні майбутнього архітектури глобального ШІ-врядування.

Фундаментальним кроком у межах розвитку вітчизняної технодипломатії має стати впровадження моделі «алгоритмічної дипломатії стійкості» та перехід до концепції «цифрового посольства» (*Digital Embassy*). У межах загальної зовнішньополітичної стратегії Україна має реалізувати прикладний механізм алгоритмізації, заснований на застосуванні deep tech-рішень. Під останніми ми розуміємо категорію високих технологій, що базуються на фундаментальних наукових відкриттях (ШІ, квантові обчислення тощо) і потребують значних інтелектуальних інвестицій, що перетворює їх на ключовий інструмент у сучасній геополітичній конкуренції. Застосування таких інтелектуальних систем дасть змогу забезпечити предиктивний аналіз загроз та автоматизувати дипломатичну присутність держави. Зазначений підхід передбачає не лише глибоку цифровізацію внутрішніх процесів МЗС, а й створення глобального ШІ-хабу для виявлення та нейтралізації гібридних викликів. В умовах обмеженого людського ресурсу використання так званих ШІ-аватарів послів може стати стратегічним рішенням для розширення суб'єктності України в регіонах «Глобального Півдня». Такі системи, засновані на великих мовних моделях (LLM), здатні підтримувати безперервну інтерактивну комунікацію та роз'яснювати офіційну позицію держави всіма мовами світу одночасно, масштабуючи українську «м'яку силу» без значних фінансових затрат.

Крім того, Україна має потенціал першою у світі інтегрувати ШІ безпосередньо в процеси верифікації міжнародних угод через механізми смартконтрактів. Це дасть змогу мінімізувати простір для політичних маніпуляцій та забезпечити автоматичне виконання безпекових гарантій у разі настання визначених алгоритмами тригерів. Упровадження таких інновацій сприятиме розбудові новітньої інфраструктури міжнародних відносин, де цифровий капітал держави стає повноцінним і легітимним інструментом гарантування національного суверенітету.

Висновки. Нині штучний інтелект остаточно закріпився в статусі стратегічної когнітивної надбудови, яка докорінно переформатовує міжнародний ландшафт. Ми спостерігаємо парадигмальний зсув у світовій політиці: на зміну мережевим моделям взаємодії епохи Web 2.0 приходять вертикальні датацентричні ієрархії впливу. У цьому новому середовищі здатність держави до «технологічного прискорення» через предиктивну аналітику та алгоритмічне управління стає головним мірилом її реальної суб'єктності та спроможності захищати національні інтереси.

Аналіз європейського вектора регулювання продемонстрував, що ЄС вибудовує унікальний нормативний щит у формі людиноцентричного ШІ-врядування (AI Governance). Упровадження інноваційних рішень, як-от DiploGPT, на основі актуальних настанов Європейської комісії 2025 року, підтверджує прагнення регіону закріпити за собою роль «цивілізаційного регулятора». Така модель не лише дає змогу автоматизувати рутинні консульські та комунікаційні процеси, а й створює етичний бар'єр проти алгоритмічної упередженості та цифрового авторитаризму.

Для України інтелектуалізація дипломатичної служби є питанням не просто міжнародного престижу чи відповідності глобальним трендам, а передусім чинником екзистенційного виживання та національної стійкості. В умовах повномасштабної війни та перманентних гібридних атак штучний інтелект стає інструментом асиметричної відповіді, що дає змогу нівелювати перевагу агресора в ресурсах через інтелектуальну перевагу в управлінні інформацією. Стратегічна модель вітчизняної технодипломатії має базуватися на принципі «цифрового щита», де впровадження алгоритмічних механізмів стійкості та deep tech-рішень дає змогу не лише превентивно реагувати на загрози, а й утримувати ініціативу на когнітивному та правовому фронтах глобального протистояння. Також це

передбачає розбудову інфраструктури «цифрових посольств», активне залучення ШІ-аватарів для подолання кадрового дефіциту на віддалених дипломатичних напрямах та використання смартконтрактів як гарантів прозорості міжнародних домовленостей. Поєднання українського досвіду «цифрового супротиву» з європейськими стандартами етичного управління ШІ відкриває перед Україною можливість стати не просто споживачем, а співавтором нових правил глобального цифрового співіснування.

Подальші наукові розвідки доцільно спрямувати на вивчення етичних дилем, що виникають при делегуванні автономним системам функцій зовнішньополітичного прогнозування. Критично важливим залишається дослідження механізмів подолання технологічного розриву, що дасть змогу Україні ефективно інтегруватися в майбутню архітектуру глобальної безпеки, де визначальну роль відіграватиме штучний інтелект.

Список використаної літератури

1. Cull N. J. The Long Road to Public Diplomacy 2.0: The Internet in US Public Diplomacy. *International Studies Review*. 2013. Vol. 15, Iss. 1. P. 123–139. DOI: https://doi.org/10.1111/misr.12026.
2. Bjola C., Manor I. Digital diplomacy in the age of technological acceleration: three impact scenarios of generative artificial intelligence. *Place Branding and Public Diplomacy*. 2025. Vol. 21, Iss. 3. P. 303–308. DOI: https://doi.org/10.1057/s41254-023-00323-4.
3. Mamakou I., Markantoni A., Kargas A. Leveraging AI in Diplomacy: Enhancing Foreign Policy, National Interest and Digital Diplomacy. SSRN. 2025. Preprint. DOI: https://doi.org/10.2139/ssrn.5701761.
4. Гачкевич А. Вплив штучного інтелекту на дипломатію ЄС: можливості та проблеми. *Новий порядок денний для Європи та Європейського Союзу: причини – напрями – пріоритетні цілі* : монографія / за наук. ред. Я. Турчин, Т. Астрамович-Лейк. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2023. С. 37–48.
5. Konovalova M. AI and Diplomacy: Challenges and Opportunities. *Journal of Liberty and International Affairs*. 2023. Vol. 9, Iss. 2. P. 269–283. DOI: https://doi.org/10.47305/JLIA2392520k.
6. Franke U. Artificial Intelligence diplomacy: Artificial Intelligence governance as a new European Union external policy tool. European Parliament. 2021. 55 p.
7. Latin American and Caribbean Economic System (SELA). AI and Diplomacy: International relations in the age of disruptive technologies. Caracas : SELA, 2024. 84 p.
8. Пархомчук О. С., Коппель О. А., Пархомчук А. Д. Штучний інтелект як мегатренд: нові горизонти в глобальній політиці та міжнародних відносинах. *Політикус*. 2024. Вип. 4. С. 185–191. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2024-4.27.
9. Пархомчук О. С., Коппель О. А., Пархомчук А. Д. Штучний інтелект у динаміці міжнародних конфліктів: аналіз ескалаційних і стабілізаційних ефектів. *Регіональні студії*. 2025. № 41. С. 148–154. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.41.24.
10. Івасечко О. Я., Калита О. А. Штучний інтелект як новітній інструмент дипломатії: виклики та перспективи. Регіональні студії. 2023. № 34. С. 171–176. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6170/2023.34.22.
11. Bano M., Chaudhri Z., Zowghi D. The Role of Generative AI in Global Diplomatic Practices: A Strategic Framework. Preprint. 2024. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2401.05415.
12. Tallberg J., Erman E., Furendal M. et al. The Global Governance of Artificial Intelligence: Next Steps for Empirical and Normative Research. *International Studies Review*. Volume 25. Issue 3. September 2023. DOI: https://doi.org/10.1093/isr/viad040.
13. European Commission. Living guidelines on the responsible use of generative AI in research. Brussels, April 2025. 20 p.

14. Mostafaei H., Kordnoori S., Ostadrahimi M. et al. Applications of artificial intelligence in global diplomacy: A review of research and practical models. *Sustainable Futures*. 2025. Vol. 9. DOI: https://doi.org/10.1016/j.sftr.2025.100486/.
15. Bjola C. (Ed.). The Oxford Handbook of Digital Diplomacy. Oxford : Oxford University Press, 2024. 544 p.
16. Українська призма: Зовнішня політика 2023. Аналітичне дослідження. ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Ф. Еберта. ТОВ «Вістка». Київ, 2024. 336 с.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A FACTOR IN THE TRANSFORMATION OF MODERN DIPLOMACY

Valentyna Kubko
Odessa Polytechnic National University,
Department of International Relations and Law
Shevchenko aven., 1, 65044, Odessa, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-0433-2013

A comprehensive analysis of artificial intelligence (AI) as a fundamental factor in the transformation of modern diplomacy within the context of the global algorithmization of international relations is conducted. The relevance of the study is driven by the global community's rapid transition to a new technological paradigm, where a state's ability to operate intelligent systems determines its position within the hierarchy of global influence. The role of AI is theoretically substantiated not merely as an auxiliary technological tool but as a systemic megatrend that alters the very essence of international political interaction. It is emphasized that the current geopolitical balance directly depends on the outcomes of the global AI race.

The evolution of diplomatic practices is traced in detail: from the chaotic decentralization of information flows characteristic of the Web 2.0 era and network diplomacy to the contemporary stage of "technological acceleration". It is proven that this transformation is rooted in a shift toward data-centric methods of foreign policy influence, where predictive analytics and algorithmic attention management of audiences play a key role. Particular attention is paid to the analysis of the European Union's experience in the regulatory framework of AI. The concept of AI Governance is revealed as a new instrument of the EU's soft power. Based on the examination of the European Commission guidelines (April 2025), ethical and security standards for the use of generative language models in diplomatic activities are identified. It is highlighted that the European human-centric model creates a secure platform for the modernization of consular services and the automation of official communication (specifically through tools such as DiploGPT), while simultaneously minimizing the risks of algorithmic bias.

In the context of Ukraine's national interests, strategic priorities for the development of Techplomacy are defined. The necessity of constructing a model of interaction between state institutions and Big Tech corporations to strengthen digital resilience is justified. It is argued that Ukraine must adapt to the realities of deep tech diplomacy, where security is a derivative of the level of technological development. The study concludes that the implementation of "algorithmic resilience diplomacy" and the synergy of Ukrainian digital experience with European standards of ethical governance will enable Ukraine to assume a subjective role in shaping the future architecture of the global digital order.

Key words: artificial intelligence, predictive analytics, AI governance, generative language models, algorithmic resilience diplomacy, international relations, techplomacy, deep tech, European Union, Ukraine.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 448–457
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 448–457

УДК 327.7:341.7
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.50

ГЕНЕЗА, СУТНІСТЬ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ МІНІЛАТЕРАЛЬНИХ СОЮЗІВ

Павло Лопушанський
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Степана Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0009-0003-4167-4693

Проаналізовано генезу, сутність та функціональні особливості мінілатеральних союзів як сучасного формату міждержавної співпраці. Мінілатералізм розглядається як гнучкий, швидкий та проблемно орієнтований формат співпраці невеликої кількості держав, що дає їм змогу ефективніше реагувати на регіональні та глобальні виклики. Вказано, що як явище і тенденція міжнародних відносин мінілатералізм активізувався у відповідь на обмеження традиційного мультилатералізму перед новими міжнародними викликами, зокрема безпековими. Наведено сучасні теоретичні підходи до розуміння мінілатералізму, систематизовано основні дефініції цього поняття. Визначено ключові ознаки мінілатеральних союзів, а саме: обмежену кількість учасників, орієнтацію на спільні інтереси, гнучкість, швидкість ухвалення рішень, цілеспрямованість, оперативність, інноваційність. Обґрунтовано їх роль як інструментів розширення дипломатичних можливостей сучасних держав. Також акцентовано на функціональних характеристиках сучасних мінілатеральних союзів. З'ясовано внутрішні та зовнішні ризики мінілатеральних союзів, відзначено їх переваги й обмеження. Доведено, що мінілатеральні союзи не протиставлені багатостороннім механізмам, а доповнюють їх у контексті фрагментованого міжнародного порядку, забезпечуючи оперативність ухвалення рішень та функціональність у кризових ситуаціях. Зроблено висновок про те, що мінілатеральні союзи є допоміжним, комплементарним механізмом глобального управління, що здатний підвищити ефективність міжнародної взаємодії, особливо за умови узгодження дій з основними міжнародними організаціями.

Ключові слова: мінілатеральні союзи, багатосторонність, глобальне управління, міжнародна співпраця, мінілатеральна співпраця, регіональна архітектура безпеки, міжнародні організації, Індо-Тихоокеанський регіон.

Постановка проблеми і актуальність. В умовах посиленої геополітичної конкуренції, зростання асиметричних і гібридних загроз, ідеологічних конфліктів між США та Китаєм, а також російсько-української війни багатосторонні міжнародні організації стають обмеженими в протидії сучасним міжнародним викликам, особливо безпековим. Багатосторонній підхід глобального управління не виправдав делегованих очікувань, не передбачає сьогодні й реформаторських ініціатив. Так, проблема результативності наявних механізмів глобального управління залишається невирішеною. За таких умов дедалі більшого значення набуває перехід до мінілатеральної співпраці, що передбачає адаптивність й ефективнішу реалізацію поставлених завдань. Мінілатеральні союзи стають ключовим інструментом для гарантування безпеки та зовнішньополітичної суб'єктності, особливо для держав, які перебувають під прямою загрозою агресії або у стані війни і мають обмежений доступ до інструментів впливу в межах універсальних міжнародних організацій.

Попри зростання кількості мінілатеральних союзів, їх сутність, генеза та місце в архітектурі сучасного глобального управління залишаються фрагментарно дослідженими

© Лопушанський П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

в науковій літературі. Це зумовлює потребу комплексного аналізу мінілатеральних союзів, актуалізує осмислення їх ролі в сучасній системі міжнародних відносин, зокрема як інструментів оперативного реагування на сучасні безпекові й політичні виклики та трансформації механізмів глобального управління загалом.

Огляд джерел та літератури. Проблема формування та функціонування мінілатеральних союзів досить широко досліджена в працях сучасних зарубіжних науковців. Мінілатералізм вони здебільшого визначають як комплементарний формат, що виник унаслідок обмежень міжнародних організацій [1–3]. Наприклад, С. Патрік розглядає мінілатералізм як елемент «нового мультилатералізму» (new multilateralism) і зазначає, що мінілатеральні формати вирішують управлінські «провали» глобальних інституцій [4]. А. Тіркі аналізує мінілатералізм як інструмент підвищення ефективності міжнародної співпраці в умовах політичної поляризації та конкуренції великих держав [5]. Т. Швангірадзе розглядає його як реакцію на кризу ліберального міжнародного порядку і доводить, що мінілатеральні союзи ефективні у сферах регіональної безпеки, економічної координації та кризового реагування [6]. Д. Панда та Д. Парк також підкреслюють, що мінілатералізм особливо ефективний у період криз [2].

У більшості досліджень наголошується, що мінілатералізм може співіснувати з традиційними багатосторонніми інституціями, функціонує як проміжна ланка між національним і глобальним рівнями управління [5–8]. Зокрема, роль мінілатералізму як механізму для вирішення регіональних проблем локального масштабу, особливо в контексті країн, що розвиваються, вивчає А. Амаре [9]. Концептуальне розмежування мінілатералізму від суміжних форм співпраці, як-от білатералізм, мультилатералізм та регіоналізм, досліджує Р. Ханада [3].

В українській політологічній науці вивченню мінілатералізму присвячені наукові праці О. Івасечко та Г. Данчук. Вони досліджують активацію мінілатеральних союзів, зокрема з участю України та європейських держав у період російської агресії проти України, виокремлюючи конкретні приклади, такі як «Люблінський трикутник», Associated Trio, Quadriga, Румунія – Молдова – Україна, Велика Британія – Польща – Україна та інші формати [10]. В іншій статті О. Івасечко спільно з Т. Астрамович-Лейк, Я. Турчин та О. Цебенко представляють визначення мінілатералізму, витоки концепції, його сильні та слабкі сторони, а також узагальнюють позитивні наслідки мінілатеральної співпраці України з європейськими країнами, які сприяють подоланню сучасних безпекових викликів [11]. Переваги регіональних мінілатеральних форматів співпраці аналізує А. Присташ [12]. Зокрема, вона вивчає функціональне призначення й досягнення військових союзів, серед яких Тримор'я, Finabel, PESCO та інші, які особливо значущі в умовах російсько-української війни та кризи системи міжнародної безпеки. Відзначимо також А. Сичову, яка розглядає мінілатералізм як окремий феномен міжнародної співпраці, що здатний доповнювати традиційні багатосторонні її форми [13]. Водночас вивченість мінілатералізму в Україні залишається недостатньою, особливо з погляду системного аналізу його сутності, генези та впливу на трансформацію сучасного глобального управління.

Виклад основного матеріалу. Упродовж тривалого часу домінантною моделлю міжнародних взаємодій була багатосторонність або мультилатералізм. Традиційно мультилатералізм розуміли як інституційну форму міждержавної співпраці, що передбачала збереження суверенітету учасників при вирішенні проблем міжнародного значення. Зокрема, у межах класичного реалізму та неореалізму міждержавна співпраця трактувалася крізь призму боротьби за вплив і гегемонію, тоді як міжнародні інститути та нормативні принципи розглядали радше як інструменти реалізації інтересів держав [14, с. 7–8].

Як форма міжнародного управління «багатьма», мультилатералізм інституціоналізувався після 1945 року за сприяння США, ґрунтувався на низці принципів, включно з протидією домовленостям, які, як уважалося, посилюють вплив сильних держав над слабшими та загострюють міжнародні конфлікти [15]. Однак відданість США багатосторонності в глобальному управлінні була непослідовною, що створило передумови для кризи багатостороннього глобального управління. Тому в сучасному теоретичному та практичному дискурсах дедалі частіше обґрунтовують кризу, критику або функціональні обмеження такого підходу, насамперед в інституційному вимірі [8].

По-перше, ідеться про кризу ліберального інтернаціоналізму, що посилилась у контексті трансформації глобального управління та ослаблення функціонування універсальних інституцій (неолібералізація). У теоретичному й формальному аспектах ліберальні інституціоналістські підходи продовжують розглядати мультилатералізм як легітимний тип глобального управління. У їх межах він трактується як інклюзивна й функціональна форма раціонального управління, сфокусована на множинності акторів, включно із субдержавами, яка пов'язує реалізацію влади з компетентністю і функціональною доцільністю. Проте дедалі частіше фіксується обґрунтування кризи багатостороннього світового порядку, зумовленої зростанням нових викликів і загроз, зокрема безпекових. Прикладом у цьому аспекті є відмова США від багатосторонніх інституцій та угод за адміністрації Д. Трампа, яка засвідчила відхід від традиційної відданості міжнародному ліберальному порядку, який склався після Другої світової війни.

По-друге, у міжнародній політиці спостерігається перехід до моделей так званого кризового управління, що передбачають гнучкіші механізми взаємодії. У цьому контексті неолібералізація розглядається не як ідеологічна доктрина, а як процес інституційної фрагментації глобального управління, який послаблює універсальний характер багатосторонніх інституцій.

По-третє, спостерігаються зміни глобального лідерства США, формування поліцентричної конфігурації сил у світі та суперечливі дії провідних держав. Ці тенденції зумовлені низкою взаємопов'язаних чинників, серед яких: посилення конфліктності спільних інтересів держав; загострення дилеми розподілу влади між ними; складність багатосторонніх переговорів; недостатній рівень представництва в системі глобального управління країн, що розвиваються. Основним чинником є неспроможність провідних міжнародних інституцій ефективно вирішувати нові виклики міжнародної політики [16].

НАТО та ООН, які завжди вважали лідерами колективного прийняття рішень і прикладами одностайної згоди щодо більшості проблем, нині дедалі частіше демонструють зниження ефективності в урегулюванні актуальних міжнародних проблем. Їхні внутрішні функціональні структури фактично зберігають символічний характер і не виконують своїх базових функцій, а держави стикаються з надмірною бюрократизацією та затягуванням рішень у ситуаціях гострих криз. Очевидно, що вони діють в інтересах своїх країн-членів, які часто різняться, що негативно впливає на внутрішні процеси ухвалення рішень [17].

Нездатність традиційної багатосторонньої системи глобального управління ефективно підтримувати мир в умовах сучасних безпекових загроз заклала основу для появи більш швидких та гнучких механізмів реагування на нові виклики або більш функціональних коаліцій держав [14, с. 7–8; 18].

У цьому контексті актуалізувалась тенденція поширення мінілатералістського механізму глобального управління, представленого формуванням мінілатеральних союзів. Ідеться про поступовий перехід від формалізованої багатосторонньої системи до більш

неформальної, вибіркової та проблемно орієнтованої моделі міждержавної співпраці. При цьому мінілатералізм не є принципово новою концепцією.

Як форма партнерської взаємодії мінілатералізм існує вже тривалий час у вигляді двосторонньої, тристоронньої або чотиристоронньої співпраці між державами [19]. Деякі вчені навіть стверджують, що мінілатералізм діяв «замасковано» і в межах багатосторонніх інституцій між США та іншими атлантичними державами [5]. Адже саме США та їхні союзники й партнери очолили найвідоміші регіональні мінілатеральні угоди, такі як Тристоронній стратегічний діалог (ТСД) (США – Японія – Австралія), AUKUS (Австралія – Велика Британія – США) та Quad (США – Японія – Австралія – Індія) [20].

Однак саме в сучасній динамічній міжнародній системі мінілатералізм набув нового змісту та значення. Фактично він розвинувся у відповідь на обмеження класичного мультилатералізму та потребу трансформації механізмів глобального управління. Його важливість особливо зросла з появою нових безпекових викликів, пандемією COVID-19, тривалими кризою на Близькому Сході та російсько-українською війною. Ці події наочно проілюстрували обмеженість можливостей міжнародних організацій стримувати та врегульовувати сучасні глобальні процеси [9, с. 30].

На основі аналізу теоретичних і прикладних досліджень трактування сутності мінілатералізму його можна звести до таких визначень:

– найменша кількість держав, необхідна для досягнення суттєвого міжнародного результату [7];

– формальна чи неформальна співпраця невеликої групи країн (від трьох до дев'яти) для просування колективних інтересів [20];

– дипломатичний процес невеликої групи зацікавлених держав, які працюють разом для доповнення або узгодження діяльності міжнародних організацій у вирішенні питань, які вважаються занадто складними для належного вирішення на багатосторонньому рівні [21].

– неформальні, але цілеспрямовані ініціативи держав, спрямовані на вирішення конкретної загрози, непередбачуваної ситуації чи проблем безпеки за участю меншої кількості держав (трьох або чотирьох), які поділяють спільний інтерес до її вирішення впродовж визначеного періоду часу;

– об'єднання держав на основі «критичної кількості» членів, необхідних для досягнення спільно визначеної мети на основі переходу від формальних договорів до інших механізмів м'якого права, що відмінне від широкого та інклюзивного підходу, якому характерні багатосторонні зобов'язувані угоди [5].

Отже, мінілатералізм – це форма міждержавної взаємодії, що ґрунтується на об'єднанні обмеженої кількості учасників на основі спільності інтересів та орієнтації на досягнення конкретного політичного результату.

Важлива особливість мінілатеральної співпраці – те, що її основою є не географічна близькість учасників, а спільне розуміння стратегічних пріоритетів та інтересів. З огляду на це, мінілатералізм постає як специфічна форма міжнародної взаємодії, що характеризується низкою ключових ознак:

– передбачає створення невеликих, обмежених за чисельністю альянсів держав для вирішення спільних безпекових і політичних викликів [22]. Такі формати є практичними платформами для реагування на регіональні кризи та локальні загрози [9];

– ґрунтується на залученні мінімально необхідної кількості учасників і груп інтересів, здатних забезпечити максимально можливе розв'язання конкретної проблеми. У цьому сенсі мінілатеральні об'єднання можуть розглядатися як «клуби охочих», до складу яких входять найбільш релевантні актори для досягнення спільної мети [4];

– репрезентує швидкий та інноваційний підхід до дипломатичних ініціатив, що протиставляється традиційному гегемоністському домінуванню наддержав, яке нині характеризується різними суперечностями. Зменшений вплив бюрократичних процедур сприяє оперативнішому ухваленню рішень і пошуку «регіональних або локальних рішень для регіональних і локальних проблем» замість спроб формування універсальних «глобальних рішень» для різнорідних контекстів, характерних для багатосторонніх форумів [9, с. 31];

– пов'язується з переосмисленням глобального управління в умовах перебудови багатополярного міжнародного порядку. У цьому контексті він часто трактується як відхід від класичної багатосторонності, що була ключовою ознакою ліберального міжнародного порядку, очолюваного США [2];

– забезпечує швидкість, гнучкість, певний рівень неформальності та інноваційний експериментал ізм у дипломатичних ініціативах [22]. Зокрема, гнучкість дає змогу урядам формувати міцніші зв'язки, що ґрунтуються на спільних інтересах, нівелює необхідність діяти в межах більших, але менш згуртованих коаліцій [19].

Попри інституційну обмеженість порівняно з мультилатералізмом, завдяки гнучкості та прискореним процесам ухвалення рішень мінілатеральні формати демонструють здатність ефективніше розв'язувати проблеми, які в межах традиційних багатосторонніх механізмів часто залишаються заблокованими або суперечливими [17; 23]. Саме тому низка дослідників характеризує мінілатеральні ініціативи як «нові форми багатосторонності», розглядаючи їх як крок до подолання структурних недоліків класичних багатосторонніх організацій у просуванні колективних дій [9, с. 31].

Функціональними характеристиками мінілатеральних союзів є такі.

1. Здатність створення інституційного простору для активнішої ролі середніх держав. Такі країни часто демонструють динамічніші траєкторії розвитку та є зацікавленими сторонами в упровадженні інституційних і політичних змін. Тоді як провідні наддержави, зокрема США та Китай, дедалі частіше трансформують міжнародну систему у формат суперництва між двома центрами сили, середні держави розширюють можливості для багатовекторної співпраці та використання альтернативних форматів взаємодії.

2. Сприяння формуванню міжрегіональних організацій, здатних зосереджуватися на розв'язанні конкретних проблем без необхідності постійно узгоджувати дії з широким колом міжнародних акторів. В умовах мінливого світового порядку середні держави можуть відігравати провідну роль у таких форматах, запобігаючи ситуації, за якої баланс сил між двома або кількома великими державами визначає напрям і зміст глобальної політики [17].

3. Представлення та реалізація спільних інтересів, а не цінностей чи ідеологічної узгодженості учасників. Як результат, країни можуть співпрацювати з критично важливих питань, не погоджуючись з усім або не дотримуючись однакового світогляду [24].

Еволюція мінілатералізму сприяла зростанню його адаптивності в сучасних міжнародних відносинах. Він поступово трансформувався від переважно регіональних угод, що характеризувалися ексклюзивністю та упередженістю, до більш відкритих і гнучких систем співпраці. Такі формати дають змогу дезагрегувати складні глобальні проблеми на окремі виміри, підвищуючи ефективність їх практичного вирішення. Завдяки мінілатеральним союзам уряди отримують можливість вибудовувати міцніші та більш специфічні партнерства, а також досягати спільних цілей у спрощений та функціонально ефективний спосіб.

Показовим прикладом вияву зазначених тенденцій є Індо-Тихоокеанський регіон. Зростання могутності Китаю та його неомеркантилістський підхід фактично зумовили потребу у формуванні більш компактних об'єднань, здатних оперативно реагувати на його зовнішньополітичну активність, на відміну від менш ефективних багатосторонніх інституцій. У результаті

в регіоні виникли такі мінілатеральні альянси, як Чотиристоронній діалог з питань безпеки (Quad), формати співпраці Австралії, Великої Британії та США (AUKUS), Індії, Ізраїлю, ОАЕ та США (I2U2), а також ініціатива Chip 4 [18]. Ці утворення часто розглядають як «будівельні блоки» нової регіональної архітектури безпеки та економічної взаємодії.

З одного боку, Індо-Тихоокеанський регіон дедалі більше спирається на мінілатеральні групи у форматі «коаліцій охочих», діяльність яких спрямована на стримування дедалі більшої ролі Китаю та протидію його активній зовнішній політиці, з іншого – більшість таких мінілатеральних угруповань або інтегруються в очолювану США стратегію «Вільний та відкритий Індо-Тихоокеанський регіон», або ж є інструментами середніх держав для диверсифікації партнерств і зміцнення власних позицій у відповідь на виклики, пов'язані з конкуренцією великих держав [25]. Це підкреслює багатовимірний характер регіонального мінілатералізму, який поєднує елементи як стратегічного стримування, так і прагматичної кооперації.

Водночас мінілатеральні союзи можуть набувати ексклюзивного характеру, ігноруючи інтереси інших акторів і тим самим підвищуючи ризики геополітичних та економічних потрясінь [17]. Тому одним із ключових недоліків мінілатералізму вважається *ексклюзивність*. Вона може формувати асиметрію впливу між учасниками та створювати умови для домінування однієї з провідних держав, що, своєю чергою, здатне негативно позначатися на регіональній стабільності [23].

Окрім ексклюзивності, варто відзначити певні виклики мінілатеральних форматів у внутрішньому і зовнішньому аспектах. До внутрішніх належить проблема *нестійкості членства*. Більшість мінілатеральних організацій стикаються з труднощами, пов'язаними з виходом учасників, що зумовлено їхнім гнучким і керованим інтересами характером. Держави можуть залишити ініціативу в будь-який момент без попередніх консультацій чи заяв, а також без обов'язкових угод або механізмів притягнення до відповідальності за раніше взяті зобов'язання. Відсутність підзвітності може підірвати спільні цілі ініціативи та спричинити занепокоєння щодо рівня довіри й упевненості серед інших учасників. Показовим прикладом є Санааський форум, заснований у 2002 році з метою розвитку співпраці у сфері безпеки між державами південного узбережжя Червоного моря – Ефіопією, Суданом, Сомалі та Єменом. Скорочення зобов'язань з боку учасників і подальші виходи держав зрештою призвели до його розпуску.

Зовнішні виклики пов'язані зі *зростанням кількості партнерств*, що формуються на основі вузьких інтересів держав, а не спільних. Це може призвести до укладення суперечливих угод й участі держав у партнерствах, що мають різне на меті. У таких умовах держави схильні надавати пріоритет одному альянсу над іншим, що зрештою ускладнює стратегічну координацію та знижує ефективність співпраці. Як наслідок, такі партнерства можуть зазнавати невдачі або демонструвати обмежені результати [9, с. 34].

Не менш значущим недоліком мінілатералізму вважається ймовірність *підриву ним діяльності міжнародних інституцій*. Його гнучкий характер нерідко спонукає держави надавати пріоритет участі в мінілатеральних партнерствах, а не багатосторонніх, реалізації короткострокових інтересів або нагальних проблем, ніж довгострокових та стратегічних. Ці тенденції послаблюють багатосторонній порядок, сприяють міжнародній фрагментації через менш інституціоналізоване ухвалення рішень, що потенційно ускладнює глобальний дисбаланс сил.

Проте, на думку науковців, за дотримання певних умов мінілатеральні формати здатні не лише мінімізувати власні недоліки, а й посилити функціонування багатосторонніх інституцій. Наявність структурних обмежень і ризиків не означає, що мінілатералізм

є апріорі деструктивним для міжнародного порядку. Зазначені недоліки можна послабити поєднанням з багатосторонніми механізмами, застосуванням більш жорстких критеріїв відбору учасників, чіткішим формулюванням цілей і контролем за виконанням угод.

Наприклад, С. Бранді, А. Бергер та Д. Брун зазначають, що мінілатеральні союзи мають бути вимірними, амбітними, ресурсно забезпеченими та ґрунтуватися на чітко сформульованих і перевірюваних зобов'язаннях. Важливим критерієм їх створення має бути врахування внеску в діяльність наявних багатосторонніх інституцій. На прикладі потенціалу мінілатеральних кліматичних об'єднань вони виокремлюють ознаки таких союзів: функціонують як платформи для подальшого політичного діалогу, сприяючи підготовці та координації багатосторонніх переговорів; потребують спільного бачення, яке демонструє їхню додану цінність і слугує основою для формулювання конкретних цілей; підтримують трансформаційні стратегії в інших регіонах світу [26].

Схожу позицію висловлює і С. Патрік. Попри зростання мінілатеральної співпраці через нездатність формальних міжнародних організацій своєчасно адаптуватися до ускладнення глобальних викликів, динамічних змін балансу сил та посилення нормативних розбіжностей у світовій політиці [4, с. 115], він визнає важливість збереження міжнародного порядку, заснованого на правилах. Стверджує, що такий порядок потребує опори на гнучкіші коаліції сучасності, але має спиратись і на формальні міжнародні інституції, що функціонують у межах міжнародного права [4, с. 130].

Наведені аргументи засвідчують, що помилково розглядати мінілатералізм як повноцінну альтернативу чи заміну багатосторонності. Мінілатеральні союзи здатні функціонувати паралельно з міжнародними організаціями, доповнюючи їхню діяльність.

По-перше, сучасна міжнародна взаємодія потребує поєднання різних підходів та інструментів – багатосторонніх (multilateral), двосторонніх (bilateral), мінілатеральних (minilateral), які повинні не суперечити одне одному, а, навпаки, сприяти узгодженості та інтеграції міжнародних зусиль. У цьому контексті мінілатералізм є своєрідною «золотою серединою» між зазначеними форматами, оскільки обмежене коло учасників дає змогу поєднати оперативність білатеральних взаємодій із вищим рівнем міжнародної легітимності порівняно з двосторонніми угодами [7; 9].

По-друге, багатосторонні та мінілатеральні механізми глобального управління доцільно розглядати не як взаємовиключні, а як взаємодоповнювальні. За умов обмеженої ефективності класичних багатосторонніх інституцій мінілатеральні союзи є комплементарними механізмами міжнародної співпраці, що дають змогу поєднати інституційну координацію з більш гнучкими та кількісно обмеженими об'єднаннями держав [4].

По-третє, багатосторонній підхід характеризується інклюзивністю членства, низьким порогом приєднання нових учасників та орієнтацією на універсальність, тоді як мінілатералізм, навпаки, ґрунтується на ексклюзивності членства, високих вимогах до участі та відсутності прагнення до універсального охоплення. Ці відмінності зумовлюють їх функціональну комплементарність у системі глобального управління [8, с. 111].

Підсумовуючи, варто зазначити, що мінілатералізм постає як практичний інструмент міжнародної політики та як самостійна політологічна категорія, що відображає структурні трансформації сучасної міжнародної системи. Його поява зумовлена зростанням складності глобального управління, обмеженою ефективністю традиційного мультилатералізму та прагненням держав до більш гнучких і результативних форматів співпраці.

Висновки. Мінілатералізм є динамічним і багатовимірним явищем у міжнародних відносинах. Він не обмежується окремими регіонами, а проявляється як у формуванні гнучких регіональних союзів, так і в межах глобальних механізмів врядування.

Активізації мінілатералізму передували три ключові взаємопов'язані процеси: криза мультилатералізму (багатосторонності), перехід до моделей кризового управління та інституційна фрагментація системи глобального управління, що зумовили потребу пошуку ефективніших форм міжнародної взаємодії.

У мінілатералізмі основний акцент робиться на спільних інтересах і цінностях учасників, а також на гнучкості, швидкості та цілеспрямованості взаємодії, що забезпечує його відносні переваги у вирішенні окремих міжнародних питань порівняно з традиційними багатосторонніми форматами. Мінілатеральні союзи орієнтовані насамперед на ефективне реагування на нагальні глобальні та регіональні проблеми, які часто виходять за межі можливостей або процедур чинних міжнародних інституцій.

Водночас мінілатералізм не замінює багатосторонність, а постає відповіддю на її функціональні обмеження під впливом різних детермінант сучасного міжнародного розвитку. Так, він є додатковим, комплементарним механізмом розв'язання глобальних і регіональних проблем у контексті фрагментованого світового порядку.

Перспективи подальших досліджень. Поглиблення аналізу мінілатеральних союзів як сучасного формату міждержавної співпраці потребує подальшого дослідження практичної ефективності конкретних форматів та оцінки їх впливу на безпековий складник, що дасть змогу більш об'єктивно визначити ефективність таких союзів.

Список використаної літератури

1. Gray M. The rise of minilateralism, the Indo-Pacific context, and the Arab Gulf states. *Journal of the Indian Ocean Region*. 2023. № 19 (1). P. 40–56. DOI: 10.1080/19480881.2023.2261204.
2. Panda J., Park J. J. Minilateralism and global governance: effectiveness of hybrid models. *Australian Journal of International Affairs*. 2024. № 78 (6). P. 929–943. DOI: 10.1080/10357718.2024.2409362.
3. Hanada R. Minilateralism: a new page for Indo-Pacific IR Lexicon. *The Pacific Review*. 2025. № 38 (6). DOI: 10.1080/09512748.2025.2556924.
4. Patrick S. The New "New Multilateralism": Minilateral Cooperation, but at What Cost? *Global Summitry*. 2015. №1 (2). P. 115–134.
5. Tirkey A. Minilateralism: Weighing the Prospects for Cooperation and Governance. *Observer Research Foundation*. URL: https://www.orfonline.org/research/minilateralism-weighing-prospects-cooperation-governance/ (дата звернення: 14.12.2025).
6. Shvangiradze T. Minilateralism: An Effective Alternative to Twenty-first Century Multilateralism? *Centre for Regional Integration*. URL: https://regionalintegration.org/publication/minilateralism-an-effective-alternative-to-twenty-first-century-multilateralism/ (дата звернення: 11.12.2025).
7. Naím M. Minilateralism: The Magic Number to Get Real International Action. *Foreign Policy*. 2009. № 173. P. 135–136.
8. Fathah A. From Multilateralism to Minilateralism – A Conceptual Paradigm. *Journal of Social & Strategic Studies*. 2022. № 3. (1). P. 105–113. DOI: 10.47362/EJSSS.2022.3107.
9. Amare K. A., Mohammed S., Suadiq S. The Rise of Minilateralism in International Relations: Strategizing Regional Solutions for Regional Problems. *Ethiopian Journal of Strategic and International Affairs*. 2025. № 2 (1). P. 29–38. DOI: 10.63990/ejsia.v2i1.12076.
10. Івасечко О., Данчук Г. Мінілатералізм як сучасний тренд міжнародних відносин (на прикладі сучасних інтеграційних об'єднань в Індо-Тихоокеанському регіоні). *Вісник Львівського університету. Серія: «Філософсько-політологічні студії»*. 2024. № 52. С. 344–351. DOI: 10.30970/PPS.2024.52.43.
11. Astramowicz-Leyk, T., Turchyn, Y., Ivasechko, O., Tsebenko, O. Activation of Minilateral Alliances with the Participation of European Countries and Ukraine in the Context of Russia's

Armed Aggression: Security Dimension. *Studia Warmińskie.* 2024. № 61. P. 511–531. DOI: 10.31648/sw.9954.
12. Присташ А. Трансформація міжнародної безпеки: ефективність малих альянсів у європейській безпековій архітектурі. *Society and Security.* 2025. № 3 (9). С. 25–29. DOI: 10.26642/sas-2025-3(9)-25-29.
13. Сичова А. О. Колабораційні платформи як інструмент глобальної політики. *Політичне життя*. 2021. № 1. С. 125–134. DOI: 10.31558/2519-2949.2021.1.16.
14. Knio K. Rethinking the Multilateral Order Between Liberal Internationalism and Neoliberalism/Neoliberalisation Processes. *Politics and Governance*. 2022. № 10 (2). P. 6–14. DOI: 10.17645/pag.v10i2.5116.
15. Kahler M. Multilateralism with Small and Large Numbers. *International Organization*. 1992. № 46 (3). P. 681–708.
16. Cossa R., Glosserman B. "Like-Minded Minilateralism" Coming of Age. *Pacific forum*. URL: https://cc.pacforum.org/2023/05/like-minded-minilateralism-coming-of-age/ (дата звернення: 20.12.2025).
17. Tojan I. Minilateralism: A Rising Trend Shaping the Modern World. *Raisina Policy Consultancies*. URL: https://raisinahouse.org/f/minilateralism-a-rising-trend-shaping-the-modern-world (дата звернення: 11.12.2025).
18. Ghangla M. The Rise of Minilateral Alliances: Quad As A Case Study. *Stratheia*. URL: https://stratheia.com/the-rise-of-minilateral-alliances-quad-as-a-case-study (дата звернення: 17.12.2025).
19. Mladenov N. Minilateralism: A Concept That Is Changing the World Order. *The Washington Institute for Near East Policy*. URL: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/minilateralism-concept-changing-world-order (дата звернення: 17.12.2025).
20. Heiduk F., Wilkins T. Minilateralism and pathways to institutional progression: alliance formation or cooperative security governance? *Australian Journal of International Affairs*. 2024. № 78 (6). P. 808–827. DOI: 10.1080/10357718.2024.2416566.
21. Dee M. Minilateralism and effective multilateralism in the global nuclear order. *Contemporary Security Policy*. 2024. № 45 (3). P. 494–524. DOI: 10.1080/13523260.2024.2373658.
22. Damtie Y. From Multilateralism to Minilateralism: Regional Cooperation Trends in the Horn of Africa. *Wilson center*. URL: https://www.wilsoncenter.org/blog-post/multilateralism-minilateralism-regional-cooperation-trends-horn-africa (дата звернення: 11.12.2025).
23. Multilateralism, Minilateralism, and Indo-Pacific Diplomacy. *Observer Research Foundation.* URL: https://www.orfonline.org/expert-speak/multilateralism-minilateralism-and-indo-pacific-diplomacy (дата звернення: 11.12.2025).
24. Mladenov N. The Return of Minilateralism: Going Big by Getting Small. *National University of Singapore*. URL: https://mei.nus.edu.sg/think_in/the-return-of-minilateralism-going-big-by-getting-small/ (дата звернення: 07.12.2025).
25. Teo S. The rise and endurance of minilaterals in the Indo-Pacific. *The Interpreter.* URL: https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/rise-endurance-minilaterals-indo-pacific (дата звернення: 11.12.2025).
26. Brandi C., Berger A., Bruhn D. Between minilateralism and multilateralism: opportunities and risks of pioneer alliances in international trade and climate politics. *German Institute of Development and Sustainability*. URL: https://www.idos-research.de/briefing-paper/article/between-minilateralism-and-multilateralism-opportunities-and-risks-of-pioneer-alliances-in-international-trade-and-climate-politics/ (дата звернення: 11.12.2025).

THE GENESIS, ESSENCE, AND FUNCTIONAL FEATURES OF MINILATERAL ALLIANCES

Pavlo Lopushanskyi
Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Stepan Bandera Street, 12, 79013, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0003-4167-4693

The genesis, essence, and functional features of minilateral alliances as a modern format of interstate cooperation are analyzed. Minilateralism is considered a flexible, fast, and problem-oriented format of cooperation between a small number of states, allowing them to respond more effectively to regional and global challenges. It is noted that as a phenomenon and trend in international relations, minilateralism has intensified in response to the limitations of traditional multilateralism in the face of new international challenges, particularly security challenges. Contemporary theoretical approaches to understanding minilateralism are presented, and the main definitions of this concept are systematized. The key features of minilateral alliances are identified, namely: a limited number of participants, a focus on common interests, flexibility, speed of decision-making, purposefulness, efficiency, and innovation. Their role as instruments for expanding the diplomatic capabilities of modern states is substantiated. Attention is also focused on the functional characteristics of modern minilateral alliances. The internal and external risks of minilateral alliances are identified, and their advantages and limitations are noted. It is proven that minilateral alliances are not opposed to multilateral mechanisms, but complement them in the context of a fragmented international order, ensuring rapid decision-making and functionality in crisis situations. It was concluded that minilateral alliances are an auxiliary, complementary mechanism of global governance capable of increasing the effectiveness of international cooperation, especially when coordinated with major international organizations

Key words: minilateral alliances, multilateralism, global governance, international cooperation, minilateral cooperation, regional security architecture, international organizations, Indo-Pacific region.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 458–467
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 458–467

УДК 324:329(477.8)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.51

ВПЛИВ НОВІТНІХ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ЦИКЛІВ НА КОНФІГУРАЦІЮ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ

Микола Луцький
Карпатський національний університету імені Василя Стефаника,
кафедра політичних наук
вул. Шевченка, 57, 76018, Івано-Франківськ, Україна
https://orcid.org/0009-0007-4094-8911

У статті здійснено комплексний аналіз впливу новітніх електоральних циклів на трансформацію конфігурації регіональної партійної системи України в умовах глибоких політико-інституційних змін, воєнного стану та підвищеної турбулентності виборчих процесів. Обґрунтовано, що електоральні цикли в сучасній Україні виходять за межі суто процедурного механізму оновлення представницьких органів влади та набувають ролі системоутворювального чинника, який визначає параметри партійної конкуренції на регіональному рівні.

Доведено, що зміни виборчих правил, характеру електоральної боротьби, умов політичної мобілізації та структури партійної пропозиції зумовлюють переформатування регіональних моделей партійного суперництва, що проявляється в коливаннях між стабілізацією та дестабілізацією партійного поля, зростанні або зменшенні фрагментації, а також у зміні співвідношення процесів націоналізації та регіоналізації партійної підтримки. Запропоновано аналітичну рамку дослідження впливу електоральних циклів на регіональні партійні системи, яка ґрунтується на поєднанні індикаторів ефективної кількості партій, електоральної волатильності, рівня конкурентності та територіальної асиметрії підтримки політичних партій.

Показано, що новітні електоральні цикли функціонують як своєрідний «перемикач» конфігурації регіонального партійного поля, формуючи нові стимули для коаліційної поведінки, партійного ребрендингу, входу та виходу політичних акторів із виборчого процесу, а також для інституціоналізації або, навпаки, ерозії регіональних партійних осередків. Зроблено висновок, що регіональні партійні системи в Україні є не механічним відображенням загальнонаціональної партійної системи, а формуються під впливом циклічної взаємодії інституційних, структурних і мобілізаційних чинників.

Ключові слова: вибори, електоральна волатильність. електоральний цикл, конфігурація партійного поля, партійна конкуренція, політичні партії, регіональна партійна система, регіональний вимір.

Сучасні електоральні процеси в Україні розгортаються в умовах глибоких політичних, інституційних і безпекових трансформацій, що істотно змінюють логіку функціонування партійної системи та характер політичного представництва. Новітні електоральні цикли дедалі виразніше виявляють свою здатність не лише відтворювати наявні конфігурації політичної конкуренції, а й активно переформатовувати їх, особливо на регіональному рівні. У цьому контексті регіональна партійна система постає як динамічне утворення, чутливе до змін виборчих правил, мобілізаційних стратегій і соціально-політичних контекстів, у межах яких відбувається електоральна взаємодія.

Актуальність та постановка проблеми в загальному вигляді. Актуальність дослідження зумовлена тим, що регіональні партійні системи в Україні не є механічним відображенням загальнонаціонального партійного поля. Вони формуються під впливом комплексу чинників, серед яких провідну роль відіграють електоральні цикли як

© Луцький М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

повторювані, але щоразу змістовно відмінні фази політичного процесу. Кожен новий виборчий цикл створює змінні стимули для політичних партій, впливаючи на їх організаційну структуру, стратегії участі у виборах, коаліційну поведінку та взаємодію з локальними елітами.

У результаті відбувається перерозподіл політичних ресурсів і змінюється конфігурація партійного суперництва в регіонах. Особливого значення проблема набуває в умовах підвищеної політичної турбулентності, коли електоральні цикли супроводжуються частими партійними ребрендингами, входом і виходом політичних акторів з виборчого процесу, персоналізацією конкуренції та зростанням електоральної волатильності. За таких обставин регіональні партійні системи демонструють нестійкість і схильність до швидких трансформацій, що ускладнює формування стабільних моделей політичного представництва та довгострокової інституціоналізації партій на місцях.

Наукова проблема полягає у відсутності цілісного розуміння того, як новітні електоральні цикли впливають на конфігурацію регіональної партійної системи, змінюючи співвідношення між фрагментацією і концентрацією партійного поля, процесами націоналізації та регіоналізації партійної підтримки, а також рівнем стабільності партійної конкуренції. Недостатньо дослідженим залишається питання взаємодії інституційних, структурних і мобілізаційних чинників у межах електорального циклу та їх сукупного впливу на регіональні моделі партійного суперництва.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано вирішення означеної проблеми. Проблематика електоральних циклів та функціонування партійних систем посідає помітне місце в сучасному українському політичному й правовому дискурсі. Значна частина наукових праць зосереджена на аналізі інституційних і нормативно-правових умов діяльності політичних партій у трансформаційному контексті, зокрема в умовах воєнного стану, змін безпекового середовища та переосмислення ролі держави у сфері політичної конкуренції [1, с. 42–45; 2, с. 118–121]. У цих дослідженнях електоральний процес розглядається як складник ширшої системи національної безпеки, що зумовлює необхідність корекції традиційних процедур і механізмів партійної діяльності.

Окремий напрям наукових пошуків пов'язаний із вивченням посилення регулятивного впливу держави на політичні партії та визначенням меж допустимого втручання з погляду забезпечення балансу між безпековими потребами й демократичними стандартами політичної конкуренції [4, с. 9–11].

У межах цього підходу правничі дослідження акцентують на трансформації принципів належної діяльності політичних партій, зміні умов їх функціонування та адаптації партійних інститутів до кризових і надзвичайних обставин [5, с. 45–47; 6, с. 82–84]. Водночас зазначені праці переважно зосереджуються на загальнонаціональному рівні аналізу, залишаючи поза увагою специфіку регіональних проявів партійної конкуренції.

Регіональний вимір партійної системи України більш ґрунтовно розкрито в дослідженнях, присвячених феномену регіональних політичних партій та особливостям їх функціонування в межах окремих територіальних спільнот. Зокрема, у працях Р. Манайло-Приходько здійснено комплексний аналіз регіональних партій як специфічного сегмента українського партійного поля, що формується під впливом локальних еліт, соціокультурних чинників і територіальної ідентичності [9, с. 6–9; 10, с. 112–118]. Ці дослідження заклали методологічні передумови для осмислення регіональних партійних систем як відносно автономних конфігурацій. Подальший розвиток регіонального підходу представлений у працях Ю. Остапця, який акцентує увагу на територіальній диференціації партійної конкуренції та динаміці трансформації партійного поля в регіонах України [11, с. 28–31;

12, с. 18–20]. Автор підкреслює, що регіональні партійні системи характеризуються власними моделями конкурентності, рівнями фрагментації та стабільності, які не завжди корелюють із загальнонаціональними тенденціями. Вагоме місце в сучасних дослідженнях посідають також праці, присвячені аналізу виборчих систем і механізмів формування партійного представництва. Особлива увага приділяється проблематиці пропорційної виборчої системи, відкритих і закритих виборчих списків та їх впливу на структуру партійної конкуренції [7, с. 33–36]. Ці дослідження дають змогу простежити інституційні передумови змін у конфігурації партійних систем, однак рідко поєднують аналіз виборчих механізмів із динамікою електоральних циклів на регіональному рівні. Суттєвий емпіричний матеріал щодо сучасних партійно-виборчих процесів представлений у матеріалах наукових конференцій 2024 року, які фіксують нові тенденції трансформації політичної конкуренції в умовах війни та глобальної кризової нестабільності [13, с. 3–5; 14, с. 4–6; 15, с. 6–8]. Водночас ці напрацювання мають переважно описовий або кейсовий характер і потребують подальшої концептуалізації в межах цілісного аналізу впливу електоральних циклів на конфігурацію регіональних партійних систем.

Формулювання мети (постановка завдання). Мета статті – комплексний аналіз впливу новітніх електоральних циклів на конфігурацію регіональної партійної системи України з акцентом на виявлення механізмів трансформації партійного поля на регіональному рівні. Реалізація поставленої мети передбачає осмислення електорального циклу як системного чинника політичних змін, здатного визначати динаміку партійної конкуренції та напрями розвитку регіональних партійних систем у сучасній Україні.

Завдання дослідження – визначити і з'ясувати вплив новітніх електоральних циклів на конфігурацію регіональної партійної системи України: розкрити сутність електорального циклу як чинника трансформації регіональної партійної системи; схарактеризувати основні інституційні та правові умови сучасних електоральних циклів; визначити механізми впливу електоральних циклів на регіональну партійну конкуренцію; систематизувати типи конфігураційних змін регіональних партійних систем.

Методологія дослідження. Методологічну основу дослідження становить поєднання системного, структурно-функціонального та порівняльного підходів. Системний підхід забезпечує розгляд регіональної партійної системи як цілісного утворення, елементи якого перебувають у постійній взаємодії з інституційним та соціально-політичним середовищем. Структурно-функціональний підхід дає змогу виявити функції окремих партійних акторів і механізмів у межах регіонального партійного поля, тоді як порівняльний підхід дає змогу простежити закономірності трансформації партійних систем у динаміці послідовних електоральних циклів і зіставити регіональні моделі партійної конкуренції між собою [12, с. 15–18].

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових досліджень. Теоретико-методологічні засади дослідження містять електоральний цикл й інтерпретуються як багатовимірний та внутрішньо структурований процес, що охоплює сукупність взаємопов'язаних етапів політичної взаємодії – від передвиборчої мобілізації та формування партійних стратегій до виборчої кампанії, безпосереднього голосування і поствиборчих коаліційних практик. Такий підхід дає змогу розглядати вибори не як ізольовану подію, а як циклічний механізм, що продукує довготривалі наслідки для структури та динаміки партійної системи, впливаючи на стабільність політичного представництва, характер партійної конкуренції та процеси інституціоналізації політичних акторів [17, с. 21–23]. Водночас у сучасних умовах безпекових викликів і воєнного стану електоральні цикли дедалі частіше набувають додаткового змістового навантаження,

пов'язаного з трансформацією політичних інститутів у контексті національної безпеки, що зумовлює необхідність їх аналізу з урахуванням ширшого інституційного середовища функціонування держави і партійної системи [1, с. 42–45].

Конфігурація регіональної партійної системи трактується як комплексна структурна характеристика партійного поля в межах конкретного регіону, що формується поєднанням кількісних і якісних параметрів. До них належать кількість і відносна вага партійних акторів, рівень фрагментації та концентрації, інтенсивність і характер партійної конкуренції, а також ступінь стабільності або мінливості електоральної підтримки. Такий підхід дає змогу фіксувати не лише формальний склад партійної системи, а й особливості її функціонування, відтворюваності та адаптації до змінних політичних умов на регіональному рівні [11, с. 28–30].

З метою емпіричного виміру впливу новітніх електоральних циклів на конфігурацію регіональної партійної системи дослідники застосовують систему взаємодоповнювальних показників, що дають змогу комплексно схарактеризувати структурні та динамічні параметри партійного поля на регіональному рівні. Ключовим індикатором є показник ефективної кількості партій (ENP), який дає змогу оцінити реальний рівень фрагментації партійної системи з урахуванням відносної електоральної ваги партій, а не лише їх формальної кількості. Для фіксації динаміки змін електоральних уподобань між послідовними виборчими циклами використовується індекс електоральної волатильності, що відображає ступінь перерозподілу підтримки між партіями та дає змогу визначити рівень стабільності або нестійкості регіональної партійної системи. Важливим елементом аналізу є показники конкурентності, зокрема різниця між результатами провідних партій та концентрація голосів навколо провідних політичних акторів, які характеризують інтенсивність партійного суперництва в регіоні. Для виявлення просторових особливостей партійної підтримки застосовується оцінка територіальної асиметрії, що дає змогу простежити внутрішньорегіональні відмінності електоральної поведінки та співвідношення процесів націоналізації і регіоналізації партійної підтримки. Поєднання зазначених показників забезпечує можливість цілісного аналізу конфігураційних змін регіональної партійної системи в динаміці новітніх електоральних циклів.

Емпірична операціоналізація показників у регіональному вимірі з метою виявлення впливу новітніх електоральних циклів на конфігурацію регіональної партійної системи емпіричний аналіз здійснюється на матеріалах трьох областей – Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської. Обрані регіони характеризуються відмінними соціокультурними, етнополітичними та політико-організаційними умовами, що дає змогу застосувати порівняльний підхід та виявити як спільні, так і специфічні закономірності трансформації партійного поля в динаміці електоральних циклів. Ефективна кількість партій (ENP) на регіональному рівні – це показник ефективної кількості партій, що використовують для оцінювання рівня фрагментації партійної системи в кожній із досліджуваних областей. Розрахунок ENP здійснюється окремо для кожного виборчого циклу на основі результатів голосування за партійні списки.

– Івано-Франківська область: ENP застосовують для аналізу співвідношення між ідеологічно спорідненими національно-демократичними партіями та локальними партійними проєктами, що дає змогу оцінити ступінь концентрації або розпорошення електоральної підтримки.

– Чернівецька область: показник ENP використовують для фіксації поліетнічної та політично плюралістичної структури партійного поля, де фрагментація часто поєднується з високою конкуренцією між середніми за розміром партійними акторами.

– Закарпатська область: ENP дає змогу простежити вплив етнорегіональних факторів і локальних елітних мереж на рівень фрагментації партійної системи та стабільність її конфігурації.

Електоральна волатильність між виборчими циклами, а також вимірювання динаміки змін електоральних уподобань: у кожному регіоні застосовується індекс електоральної волатильності, який обчислюється між послідовними виборчими циклами:

– в Івано-Франківській області волатильність використовується для оцінки стабільності підтримки традиційних партій і масштабів перетоку голосів у бік нових або ребрендованих політичних сил;

– Чернівецькій області показник волатильності дає змогу зафіксувати чутливість електоральної поведінки до змін політичного порядку денного та локальних мобілізаційних кампаній;

– у Закарпатській області волатильність аналізується з урахуванням ролі персоналізованих політичних проєктів і впливу регіональних еліт, що зумовлює нерівномірну динаміку підтримки між циклами.

Показники партійної конкурентності й характеристики інтенсивності партійного суперництва: у регіонах застосовують показники конкурентності, зокрема різниця між результатами провідних партій та ступінь концентрації голосів. В Івано-Франківській області ці показники дають змогу оцінити, чи формується домінантна модель партійної конкуренції, чи зберігається відносно збалансоване суперництво між кількома політичними силами. У Чернівецькій області аналіз конкурентності спрямований на виявлення багатополярної моделі партійного поля з кількома центрами електорального тяжіння. У Закарпатській області конкурентність розглядається крізь призму локалізованої боротьби між партіями, пов'язаними з конкретними територіями або групами впливу.

Територіальна асиметрія та регіоналізація підтримки й поглибленого аналізу конфігурації регіональних партійних систем – застосовуємо оцінку територіальної асиметрії партійної підтримки в межах областей (місто / село, громади, райони).

В Івано-Франківській області асиметрію використовують для аналізу відмінностей між гірськими та рівнинними громадами.

У Чернівецькій області – для виявлення розбіжностей між різними етнокультурними ареалами.

У Закарпатській – для фіксації просторової концентрації підтримки регіональних й етнополітичних партійних проєктів.

Застосування єдиного набору показників (ENP, волатильність, конкурентність, територіальна асиметрія) до трьох областей забезпечує можливість: порівняльного аналізу регіональних партійних систем; виявлення впливу новітніх електоральних циклів на зміну конфігурації партійного поля; формування типології регіональних моделей партійної конкуренції.

Вплив новітніх електоральних циклів на регіональну партійну конкуренцію в Україні формуються в умовах дедалі більшої політичної нестабільності та високої динамічності партійного середовища, що безпосередньо позначається на характері регіональної партійної конкуренції. Підвищена турбулентність виборчих процесів спричиняє істотне зростання електоральної волатильності, унаслідок чого регіональні партійні конфігурації втрачають сталість і дедалі частіше зазнають структурних зрушень між послідовними виборчими циклами. Часті ребрендинги політичних партій, посилення персоналізованих стратегій участі у виборах та поява короткотривалих політичних проєктів трансформують структуру регіонального партійного поля, знижуючи рівень інституціоналізації партій і ускладнюючи формування довгострокових моделей партійного суперництва [12, с. 19–21; 15, с. 7–9].

У цьому контексті регіональна партійна конкуренція дедалі більше набуває ситуативного характеру, орієнтованого на конкретні електоральні кампанії, а не на відтворювані програмні чи ідеологічні лінії розмежування. Електоральні цикли є каталізатором перерозподілу політичних ресурсів у регіонах, сприяючи входженню нових акторів і витісненню попередніх, що посилює асиметрію конкурентних позицій між партіями та підвищує залежність результатів виборів від мобілізаційних і персональних чинників.

Особливої специфіки регіональна партійна конкуренція набуває в умовах воєнного стану, коли відбувається посилення регулятивної ролі держави у сфері діяльності політичних партій. Запровадження додаткових обмежень і механізмів контролю змінює інституційні межі електорального суперництва, звужуючи можливості для повноцінної участі окремих політичних суб'єктів і трансформуючи саму логіку конкурентної взаємодії [4, с. 9–11]. За таких обставин конкуренція в регіонах дедалі частіше відбувається в умовах асиметричного доступу до ресурсів і публічного простору.

Водночас безпековий чинник суттєво впливає на структуру політичних пріоритетів виборців, стимулюючи концентрацію електоральної підтримки навколо загальнонаціональних політичних сил, які асоціюються зі здатністю забезпечувати стабільність і керованість політичного процесу. Це, своєю чергою, обмежує автономію регіональних партійних проєктів і зменшує їх конкурентоспроможність, особливо в загальнонаціональних виборчих циклах [2, с. 124–126]. Так, електоральні цикли сприяють посиленню тенденцій до націоналізації партійної конкуренції, хоч і не усувають повністю регіональну специфіку політичного суперництва.

Водночас матеріали наукових конференцій і сучасні емпіричні спостереження засвідчують збереження стійких регіональних відмінностей партійної конкуренції, зумовлених соціокультурними характеристиками регіонів, діяльністю місцевих політичних еліт та функціонуванням специфічних регіональних політичних мереж [13, с. 6–8; 16, с. 52–55]. У результаті регіональна партійна конкуренція в Україні формується як багаторівневе явище, в якому загальнонаціональні тренди, задані новітніми електоральними циклами, поєднуються з локальними моделями політичної взаємодії, що забезпечує різноманіття конфігурацій партійного суперництва на регіональному рівні.

Типи конфігураційних змін регіональної партійної системи: аналіз новітніх електоральних циклів дає змогу виокремити низку типових конфігураційних змін, які характеризують трансформацію регіональних партійних систем в Україні. Зазначені зміни відбуваються не ізольовано, а в межах взаємодії інституційних умов виборчого процесу, структури партійної пропозиції та мобілізаційних практик, що зумовлює багатовекторний характер регіональної партійної динаміки.

По-перше, у регіональних партійних системах фіксується коливання між процесами фрагментації та концентрації партійного поля. В окремих регіонах спостерігається зростання кількості політичних акторів, здатних брати участь у реальній електоральній конкуренції, що веде до підвищення рівня фрагментації та ускладнює формування стабільних коаліцій у представницьких органах влади. За таких умов коаліційні конфігурації набувають ситуативного характеру, а політична взаємодія між партіями дедалі більше залежить від короткострокових електоральних інтересів, а не від програмної або ідеологічної спорідненості [11, с. 32–34]. Водночас у межах інших регіонів простежується протилежна тенденція – концентрація електоральної підтримки навколо обмеженого кола партій, що формує домінантні або квазідомінантні моделі партійної конкуренції.

По-друге, новітні електоральні цикли актуалізують напруження між процесами націоналізації та регіоналізації партійної підтримки. У загальнонаціональних, передусім

парламентських, виборчих циклах спостерігається домінування загальнонаціональних партій, що володіють значними організаційними та комунікаційними ресурсами. Натомість місцеві вибори створюють інституційні та політичні можливості для появи й посилення регіональних партійних проєктів, орієнтованих на специфічні локальні інтереси та мережі впливу [9, с. 13–15; 15, с. 8–10]. У результаті регіональні партійні системи демонструють комбіновані моделі, у яких елементи націоналізованої конкуренції поєднуються з регіонально зумовленими форматами політичного суперництва.

По-третє, визначальною характеристикою сучасних електоральних циклів є високий рівень електоральної волатильності, що безпосередньо впливає на стабільність регіональних партійних систем. Часті перерозподіли електоральної підтримки між партіями, зникнення одних політичних акторів і поява інших послаблюють процеси інституціоналізації партій, ускладнюючи формування сталих моделей політичного представництва на регіональному рівні [12, с. 21–23; 14, с. 5–7]. За таких умов регіональні партійні системи набувають рис тимчасових конфігурацій, чутливих до кожного нового електорального циклу та зовнішніх політичних впливів.

Загалом, виокремлені типи конфігураційних змін свідчать про те, що регіональна партійна система в Україні перебуває в стані постійної трансформації, де стабільність і мінливість, національні й регіональні тенденції, фрагментація і концентрація співіснують у різних пропорціях залежно від конкретного електорального циклу та регіонального контексту.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз засвідчує, що новітні електоральні цикли в Україні набувають статусу ключового чинника, який визначає напрями та темпи трансформації конфігурації регіональної партійної системи. Їх вплив проявляється в зміні складу партійних акторів і форматів їх взаємодії, у коливаннях рівня фрагментації та концентрації партійного поля, у переформатуванні моделей партійної конкуренції, а також у варіативності стабільності електоральної підтримки в межах конкретних регіонів. У результаті електоральні цикли є не лише інструментом відтворення представницьких інституцій, а й механізмом, що «перезапускає» регіональне партійне середовище, змінюючи стимули для коаліційної поведінки, входу / виходу політичних суб'єктів та інституціоналізації партійних структур на місцях.

Уважаємо, що регіональні партійні системи формуються як продукт взаємодії інституційних, структурних і мобілізаційних механізмів, а отже, не можуть розглядатися як проста проєкція загальнонаціональної партійної системи. Інституційні параметри виборчого процесу задають межі конкурентної взаємодії, структурні чинники визначають конфігурацію партійної пропозиції та відтворення / оновлення політичних акторів, тоді як мобілізаційні механізми забезпечують варіативність електоральних результатів залежно від локальних порядків денних і ресурсів регіональних мереж. Така взаємодія пояснює одночасне існування спільних загальнонаціональних трендів і стійких регіональних відмінностей партійного суперництва.

Установлено, що умови воєнного стану та посилення регулятивної ролі держави змінюють структуру політичної конкуренції, сприяючи концентрації підтримки навколо загальнонаціональних політичних сил і підвищенню асиметрії можливостей для окремих суб'єктів політичного процесу. Водночас регіональні відмінності не нівелюються повністю: соціокультурна специфіка, локальні елітні конфігурації та особливості регіональних політичних мереж підтримують різноманіття моделей партійної конкуренції та зумовлюють неоднакові траєкторії трансформації партійних систем у різних областях.

Практична значущість одержаних результатів полягає в тому, що запропонований підхід може бути використаний як методична основа для подальших порівняльних

досліджень регіональних партійних систем України, зокрема із застосуванням індикаторів фрагментації, конкурентності, волатильності та територіальної асиметрії підтримки. Теоретико-методологічні результати дослідження сприяють уточненню уявлень про електоральний цикл як чинник конфігураційних змін і розширюють можливості аналізу регіональних партійних систем у сучасних умовах, особливо в кризових і безпекових.

Список використаної літератури

1. Дерев'янко С. М., Кобець Ю. В., Матвієнків С. М. Система національної безпеки : навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2025. 160 с. URL: https://lib-repo.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/22834/1/derevianko-s.m.-kobets-iu.v.-matviienkiv-s.m.-metodychni-rekomendatsii-do-kursu-systema-natsionalnoi-bezpeky.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
2. Національна безпека України : навчальний посібник / С. М. Дерев'янко, Ю. В. Кобець, Т. Б. Мадрига та ін. ; за заг. ред. В. В. Марчука. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. 372 с. DOI: 10.36059/978-966-397-494-1. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi84/0063987.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
3. Климончук В. Й., Москалюк М. Формування Балто-Чорноморського оборонного союзу: стратегічні перспективи та виклики. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2025. Вип. 20. DOI: 10.32782/2312-1815/2025-20-6. URL: https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/download/221/216/444 (дата звернення: 08.01.2026).
4. Коцюруба О. Посилення впливу держави на політичні партії: вимушений захист чи згортання демократії? *Український часопис конституційного права.* 2024. № 1. URL: https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2024-1/pdfs/2-olha-kotsiuruba-posylennia-vplyvu-derzhavy-politychni-partii-vymushenyi-zakhyst-chy-zghortannia.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
5. Янчак П. О. Діяльність політичних партій як показник розвитку громадянського суспільства та демократичної держави в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 03(1). DOI: 10.24144/2788-6018.2025.03.1.10. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/06/12.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
6. Янчак П. О. Принципи належної діяльності політичних партій в сучасних умовах розвитку України як конституційної держави: виклики воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 04. Ч. 3. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.04.3.79. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/81.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
7. Чорненький В. І., Сподарик М. Б. Пропорційна виборча система на парламентських виборах: до питання про відкриті та закриті виборчі списки у світлі європейського досвіду. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2025. Вип. 90. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.90.5.33. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/09/35-4.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
8. Савчин М. Чесноти і цінності у праві та їх вплив на Конституцію. *Право України.* 2024. № 1. DOI: 10.33498/louu-2024-01-108. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2024_1-s8.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
9. Манайло-Приходько Р. Ю. Феномен «регіональних» політичних партій в Україні. 2016. URL: https://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/8145/1/manailo-prikhodko.pdf (дата звернення: 08.01.2026).

10. Манайло-Приходько Р. Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України : дис. … канд. політ. наук. Ужгород, 2018. URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/09/dis_manailo-prykhodko.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
11. Остапець Ю. О. Регіональні особливості розвитку партійної системи України. *Регіональні студії*. 2021. № 27. URL: https://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/ archive/27/27_2021.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
12. Остапець Ю. О. Трансформація партійної конкуренції в регіонах України. *Регіональні студії*. 2024. № 29. URL: https://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/ archive/29/2.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
13. Партійно-виборчі процеси та політико-інституційні відносини в умовах російсько-української війни та кризи світового розвитку : український, європейський і світовий виміри : матеріали міжнар. наук. конф. (листопад 2024 р.). Вип. 9. URL: https://projects.dnister.org.ua/publications/parties/Parties_Vol_9.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
14. Романюк А. Трансформація партійних систем у посткризових демократіях. *Партійно-виборчі процеси та політико-інституційні відносини*… : матеріали міжнар. наук. конф. (листопад 2024 р.). URL: https://projects.dnister.org.ua/publications/parties/Parties_Vol_9.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
15. Молочко П. Регіональні партійні проєкти у структурі сучасної української політики. *Партійно-виборчі процеси та політико-інституційні відносини*… : матеріали міжнар. наук. конф. (листопад 2024 р.). URL: https://projects.dnister.org.ua/publications/parties/Parties_Vol_9.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
16. Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри : збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 25–26 квітня 2024 р.). Івано-Франківськ, 2024. 256 с. URL: https://kpol.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/102/2024/12/zbirnyk-materialiv-v-mizhnarodnoi-naukovo-praktychnoi-konferentsii-politychni-protsesy-suchasnosti-hlobalnyj-ta-rehionalnyj-vymiry-2024r.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
17. Лебедюк В. В. Політичні партії і вибори: українські та світові практики : збірник наукових статей і тез. Острог, 2018. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/8429/1/lebediuk_20210218.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
18. Кобрин В. Ризики у реалізації політичної участі виборців з інвалідністю у післявоєнний період. Громадянська мережа ОПОРА, 2024. URL: https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/44349.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
19. Основні права людини: німецько-український правовий вимір / М. В. Грищук, М. В. Савчин та ін. ; за ред. Р. С. Мельника. Одеса : Гельветика, 2022. 403 с. URL: https://ccu.gov.ua/library/osnovni-prava-lyudyny-nimecko-ukrayinskyy-pravovyy-vymir (дата звернення: 08.01.2026).

THE IMPACT OF RECENT ELECTORAL CYCLES ON THE CONFIGURATION OF THE REGIONAL PARTY SYSTEM

Mykola Lutsky
Vasyl Stefanyk Carpathian National University,
Department of Political Science
57 Shevchenko St., 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine
ORCID: 0009-0007-4094-8911

The article provides a comprehensive analysis of the impact of recent electoral cycles on the transformation of the configuration of Ukraine's regional party system in the context of profound political and institutional changes, martial law, and increased turbulence in electoral processes. It is argued that electoral cycles in modern Ukraine go beyond the purely procedural mechanism of renewing representative bodies of power and acquire the role of a system-forming factor that determines the parameters of party competition at the regional level.

It is proven that changes in electoral rules, the nature of electoral competition, conditions for political mobilization, and the structure of party proposals lead to the reformatting of regional models of party rivalry, which manifests itself in fluctuations between stabilization and destabilization of the party field, increased or decreased fragmentation, and changes in the balance between the processes of nationalization and regionalization of party support. An analytical framework for studying the impact of electoral cycles on regional party systems is proposed, based on a combination of indicators of effective party number, electoral volatility, level of competitiveness, and territorial asymmetry of political party support.

It is shown that the latest electoral cycles function as a kind of "switch" for the configuration of the regional party field, creating new incentives for coalition behavior, party rebranding, the entry and exit of political actors from the electoral process, as well as for the institutionalization or, conversely, erosion of regional party centers. It is concluded that regional party systems in Ukraine are not a mechanical reflection of the national party system, but are formed under the influence of cyclical interaction of institutional, structural, and mobilization factors.

Key words: elections, electoral volatility, electoral cycle, party field configuration, party competition, political parties, regional party system, regional dimension.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 468–476
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 468–476

УДК 327.5(497.11:4-12)"20"
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.52

ПОЛІТИКА СЕРБІЇ В СЕРЕДЗЕМНОМОР'Ї: ВТРАТИ ТА ЗДОБУТКИ

Юлія Майстренко
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
факультет міжнародних відносин, політології та соціології,
кафедра міжнародних відносин
вул. Всеволода Змієнка 2, 65000, м. Одеса, Україна
ORCID: 0000-0002-7306-756X

Діана Крючкова
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
факультет міжнародних відносин, політології та соціології,
кафедра міжнародних відносин
вул. Всеволода Змієнка 2, 65000, м. Одеса, Україна
ORCID: 0009-0009-9510-485X

У статті здійснено ґрунтовний аналіз основних напрямів політики Сербії в Середземноморському регіоні, що продовжують формуватися під впливом історико-культурної спадщини, наслідків конфліктів на Балканах та на Близькому Сході, «арабської весни» й сучасних геополітичних перетворень. Акцентовано на розвитку двосторонніх відносин Сербії з країнами Південної Європи, зокрема Італією, Грецією та Францією, а також із державами Близького Сходу і Північної Африки, включно з Єгиптом, Лівією, Ізраїлем та Сирією. Висвітлено особливості сербсько-турецького діалогу, який характеризується одночасно співпрацею у сфері безпеки та певною напруженістю через проблему Косова. Окремо проаналізовано внесок Сербії в миротворчі операції ООН у Лівані як засіб зміцнення її міжнародного авторитету. Визначено ключові досягнення зовнішньополітичної діяльності Сербії в Середземномор'ї: розширення стратегічних партнерств, активізація економічного, військово-технічного співробітництва та дипломатична підтримка в питаннях, пов'язаних із Косово. Співпраця між країнами-членами ЄС та Сербією, базується переважно на євроінтеграційних прагненнях останньої. Також вивчено співпрацю з Францією у військово-технічній сфері, що є певною перевагою, оскільки компенсує співпрацю з рф у цій сфері. Наголошено на головних викликах і втратах цієї політики: визнання державності Косова низкою середземноморських країн, посилення впливу Туреччини в регіоні та дилемах, що виникають у процесі євроінтеграції. Дослідження доводить, що політика Сербії в Середземномор'ї є багатовимірною стратегією, яка відповідає меті захисту національних інтересів і зміцнення позицій Белграда як важливого актора в цьому стратегічно значущому регіоні.

Ключові слова: Сербія, Середземномор'я, дипломатія, міжнародна безпека, зовнішня політика.

Сербія не має прямого виходу до Середземного моря, проте історично та політично тісно пов'язана із цим регіоном, тому й формує багатовекторну зовнішньополітичну стратегію. Розпад Югославії, воєнні конфлікти

1990-х рр. та зміни в балансі сил у Європі та на Близькому Сході створили для Сербії нові виклики, одночасно створивши можливості для відновлення та розвитку співпраці із середземноморськими державами.

Метою статті є дослідження основних здобутків і втрат Сербії в процесі реалізації зовнішньої політики в Середземномор'ї, а також аналіз чинників, які впливають на її

© Майстренко Ю., Крючкова Д., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

сучасні стратегічні підходи. Серед завдань дослідження – аналіз відносин Сербії з ключовими країнами Південної Європи, Близького Сходу та Північної Африки.

Для проведення дослідження вивчено низку аналітичних робіт та офіційні сайти державних установ Сербії [10; 19; 21; 23; 24], що дало змогу відстежити офіційну позицію країни, щодо формування двосторонніх відносин з країнами Середземномор'я. Загалом, в українській історіографії фактично відсутні аналітичні роботи, які б досліджували саме цей напрям зовнішньої політики Сербії.

Сербія активно формує партнерські відносини з країнами Південної Європи, з арабським світом і країнами Північної Африки, як-от Єгипет, Лівія, Алжир, базуючись на принципах невтручання та взаємної підтримки.

Вплив на формування двосторонніх відносин звісно має позиція країни щодо визнання незалежності Косово.

Під час конфлікту в Косово 1999 року низка середземноморських країн, включно з Італією, Францією та Туреччиною, брала участь у повітряній кампанії проти Сербії в складі сил НАТО [16, p. 2]. Греція, як член Альянсу, не наклала вето на операцію НАТО, але і не взяла участі в повітряній операції. Афіни виконали зобов'язання перед альянсом, зберігаючи свої порти та паливні магістралі відкритими для НАТО. Грецькі офіційні особи заявили, що за жодних обставин Греція не братиме участі в наземній операції. Грецькі війська взяли участь в операції НАТО «Союзна гавань» – зусиллях з надання допомоги біженцям в Албанії. Греція була одним із перших союзників НАТО, який виступив за припинення повітряних ударів та повернення до політичного діалогу. 18 квітня 1999 р. югославський уряд дозволив грецькій медичній групі в'їхати до Косова та стати єдиною неурядовою організацією, яка обслуговувала албанців та сербів у регіоні. Грецькі медіа та православна церква заохочували народний опір бомбардувальній кампанії НАТО. Невелике, але репрезентативне опитування, опубліковане 17 квітня, показало, що понад 96 % грецької громадськості виступило проти операції НАТО. Відбулися широкі антинатовські та антиамериканські протести. Одна з демонстрацій грецьких комуністів заблокувала французький військовий конвой, який вирушив із Салонік 16 квітня, а обладнання було повернуто до порту та тимчасово зберігалося. Усі лідери грецьких опозиційних політичних партій закликали до політичного вирішення кризи, і більшість звинувачували Сполучені Штати у військових діях НАТО [20, p. 8]. Досить складною була позиція Туреччини, але турецькі ВПС взяли участь в авіаударі НАТО по СРЮ 28 червня 1999 р. й після цього, як і було оголошено, ввійшли до складу міжнародних миротворчих сил, розміщених у Косово [11, p. 11]. Лівія була першою країною, яка надіслала допомогу Сербії після бомбардувань НАТО в 1999 р., і єдиною арабською країною, яка публічно засудила дії НАТО [4].

Сучасна зовнішня політика Сербії характеризується прагненням вступити до Європейського Союзу. Слід зазначити, що низка країн Середземномор'я також входить до цієї організації [5]. Тому цілком очевидно, що Сербія прагне формувати з цими країнами партнерські відносини, але події 1999 р. чинили негативний вплив на цей процес. Відносини Сербії з Італією та Францією почали налагоджувалися лише після 2000 р., оскільки зазначені країни були учасниками кампанії Північноатлантичного Альянсу в Югославії. Рим і Париж підтримують демократичні перетворення та євроінтеграцію країни. У січні 2025 р. під час бізнес-форуму в Белграді президент Республіки Сербія А. Вучич заявив, що обсяг торгівлі між Сербією та Італією перевищив 5 мільярдів євро, наголосивши, що новим фокусом співпраці між двома країнами мають бути інноваційні технології, наука та енергетика [24]. Італія позиціонує себе регіональним центром, спираючись на давні

зв'язки і спільні інфраструктурні проекти, наприклад Панєвропейський транспортний коридор 10, який з'єднує Австрію та Грецію через Сербію. У серпні 2025 р. прем'єр-міністерка Італії Дж. Мелоні відвідала Белград, заявивши про стратегічний інтерес наблизити Сербію до ЄС та поглибити співпрацю в галузі безпеки. Президент А. Вучич тоді назвав Італію «справжнім другом» Сербії. Італійська підтримка має практичні здобутки: допомога в стримуванні нелегальної міграції на балканському маршруті, сприяння діалогу між Белградом і Приштиною [29].

Сербія значно впливає на стабільність у Боснії та Герцеговині, Косово та Чорногорії. Крім того, вплив третіх країн, особливо Китаю, стрімко зріс за останні роки. Тому серед європейських зацікавлених сторін поширена думка, що ЄС повинен зберегти Сербію у своїй сфері впливу. Тому Е. Макрон може легко стверджувати, що він забезпечує регіональну стабільність, підтримуючи тісні зв'язки з А. Вучичем. Ба більше, економічний характер двосторонніх відносин між двома країнами створює можливість для французьких компаній вести переговори безпосередньо з урядом Белграда щодо вигідних угод [28, p. 9]. Важливим складником дружніх двосторонніх відносин між Францією та Сербією є масштабні бізнес-проєкти останніх років. Французькі компанії Alstom та Egis Rail будують Белградське метро разом з китайською компанією Power China, що є високоприбутковим та стратегічно важливим проектом для сербської столиці. Очікується, що французькі компанії постачатимуть поїзди та електромеханічні підсистеми, тоді як китайська компанія виконуватиме будівельні роботи. Ще однією важливою французькою інвестицією в Сербії є 25-річний концесійний контракт на аеропорт Белграда, підписаний у грудні 2018 р. з французькою компанією Vinci. Ця угода викликала багато суперечок, оскільки уряд Сербії звинуватили у спробі взяти під контроль управління другим аеропортом у Ніші, оскільки угода з французькою компанією містила секретний пункт, що обмежує розвиток інших аеропортів у країні, щоб вони не могли конкурувати з аеропортом Белграда на ринку. Сербія також звернулася до Франції за озброєнням. Сербія придбала французькі зенітні ракети малої дальності Mistral у 2019 р. Крім того, президент Вучич оголосив у квітні 2022 року, що Сербія планує придбати 12 нових літаків Dassault Rafale на початку наступного року [28, p. 10]. Після двох років припущень щодо можливості придбання Сербією винищувачів Rafale у Франції, президент А. Вучич під час візиту до Парижа у 2024 р. заявив, що угоду досягнуто [3]. Ця угода була закріплена на зустрічі двох президентів та започаткувала масштабну модернізацію сербських ВПС й зменшила багаторічну залежність від російської авіатехніки [13]. Окрім літаків, Франція постачає Сербії гелікоптери Airbus, транспортні літаки та системи ППО, ставши одним з провідних партнерів Белграда у військово-технічній галузі [3]. З іншого боку, Франція чітко пов'язує наближення Сербії до членства в ЄС з нормалізацією відносин із Косовом. Е. Макрон у 2022–2023 рр. спільно з Німеччиною просував так званий франко-німецький план, що фактично вимагав від Белграда де-факто визнати існування Косова (без юридичного визнання) як передумову євроінтеграції [6]. Для Сербії такі умови створюють дилему: партнерство з Францією приносить конкретні вигоди (сучасне озброєння, інвестиції, політичну підтримку), але водночас вимагає болісних компромісів, які частина суспільства сприймає як утрату суверенітету над Косовом [22]. У квітні 2025 р. відбувся 4-й Сербсько-французький інноваційний форум, який зібрав понад 300 дослідників та підприємців з обох країн для обміну передовим досвідом та знаннями в галузі інновацій та стартапів [10].

Афіни залишаються однією з небагатьох європейських столиць, що досі не визнали незалежність Косова, послідовно дотримуючись цієї позиції [5]. Грецький уряд наголошує на необхідності діалогу між Белградом і Приштиною як єдиному шляху до регіональної

стабільності, уникаючи кроків, які могли б трактуватися як підтримка відокремлення Косова. Така стійка позиція Афін є вагомим здобутком для Белграда: член ЄС фактично підтримує сербські інтереси, стримуючи міжнародну інтеграцію Косова. Окрім дипломатичної підтримки, Сербія та Греція активно розвивають військове співробітництво. Зокрема, у 2024 р. Афіни погодилися розширити партнерство в оборонному секторі – від спільних навчань до обміну технологіями та підтвердили готовність захищати позицію Сербії щодо Косова на міжнародній арені. Грецькі військові беруть участь у місії KFOR у Косові, демонструючи збалансований підхід: сприяння безпеці в регіоні без визнання косовської державності. У процесі євроінтеграції Сербії Греція фактично виконує роль «адвоката» Белграда в Брюсселі, просуваючи ідею залучення всіх балканських країн до ЄС [12]. 23 липня 2025 р. прем'єр-міністр Сербії Д. Макут відвідав Грецію, де обговорив покращення двосторонньої співпраці з президентом Греції К. Тассуласом, прем'єр-міністром К. Міцотакісом та спікером парламенту Н. Какламанісом. Прем'єр-міністр Д. Макут заявив, що Сербія розглядає відносини з Грецією як стратегічне партнерство, наголосивши на взаємній відданості співпраці в енергетиці, інфраструктурних проєктах та інших сферах, що становлять спільний інтерес, з особливим акцентом на інвестиціях та просуванні спільних проєктів. Прем'єр-міністр подякував Греції за принципову підтримку територіальної цілісності та суверенітету Республіки Сербія та наголосив, що Сербія залишається повністю послідовною в повазі до територіальної цілісності та суверенітету Греції на суші, на морі та в повітрі, що налічує всі острови [23].

Відносини Сербії з Туреччиною мають у середземноморському контексті складний характер. Історична пам'ять про османське правління і роль Анкари як покровителя мусульман Балканського півострову (боснійців, косовських албанців) тривалий час спричиняли недовіру між Белградом і Анкарою. У XXI ст. військово-технічне співробітництво стало новим виміром партнерства: Сербія зацікавилася турецькими безпілотниками Bayraktar, а Анкара – спільним виробництвом озброєнь. Сербія планувала придбати військові безпілотники Bayraktar у Туреччини, але у 2023 р. оголосила про відмову від цього плану у відповідь на поставку безпілотників з Туреччини до Косова. А. Вучич попередив про можливий негативний вплив на відносини з Анкарою. Попри інцидент, сторони швидко відновили контакт: Белград поновив експортні ліцензії для турецьких компаній і навіть почав продаж сербських боєприпасів до Туреччини. У жовтні 2024 р., під час візиту Ердогана до Белграда, оголошено про плани спільного виготовлення військових дронів – важливий етап зміцнення оборонних зв'язків [26].

Взаємини Сербії з країнами арабського Середземномор'я демонструють спроби Белграда відновити втрачені позиції часів Югославії. Зокрема, з Єгиптом у Белграда була тісна співпраця в межах Руху неприєднання, але після 1990 рр. контакти занепали [1]. Каїр у червні 2013 р. визнав незалежність Косова, ставши сотою країною, що зробила це [9]. Цей крок був не стільки відображенням довгострокових стратегічних інтересів Єгипту, скільки ідеологічно-орієнтованим жестом, що відповідав популістському підходу «братів-мусульман», спрямованому на завоювання прихильності західних держав, водночас дистанціюючись від традиційних партнерів, як-от Сербія. Проте зі зміною влади в Єгипті почалося поступове зближення [18, p. 3]. У липні 2022 р. президент А. Ф. Ас-Сісі здійснив перший за 35 років офіційний візит до Белграда [1]. З цієї нагоди президент А. Вучич вручив президенту Єгипту орден Республіки Сербія за виняткові заслуги в розвитку дружніх відносин між двома країнами [17, p. 2]. Під час цього візиту президенти Сербії та Єгипту підписали Спільну декларацію про стратегічне партнерство, прагнучи надати новий імпульс дружбі, довірі та всебічному співробітництву між двома країнами. Декларація підтверджує

повагу до принципів взаємної поваги, рівності та невтручання у внутрішні справи, обраного шляху внутрішнього розвитку та зобов'язань у зовнішній політиці. Однією з цілей Декларації є підтримка позитивних тенденцій у політичному діалозі на найвищому рівні, підкреслюючи підтримку основних цінностей та принципів демократії, прав людини й верховенства права, підтверджуючи тверду відданість цілям та принципам Статуту ООН, а також ідеалам та цінностям Руху неприєднання. На основі Спільної декларації розпочато переговори щодо Угоди про вільну торгівлю. У цьому контексті Сербія також підтримала ініціативу Єгипту щодо проведення Спільного комітету з економічного співробітництва з метою сприяння економічній співпраці [17, p. 3]. Угода про вільну торгівлю між двома країнами набула чинності 1 вересня 2025 року [18, p. 4]. Що ж стосується позиції Єгипту щодо незалежності Косова, то уряд не «відкликав» визнання, але фактично його заморозили: у Приштині не було відкрито жодного посольства, а в Каїрі не приймали жодних косовських дипломатів і не було розпочато жодної двосторонньої співпраці [18, p. 3].

М. Каддафі під час перебування при владі підтримував позицію Сербії щодо Косово та відхилив пропозиції щодо визнання незалежності. Лівія була однією з 14 держав, які подали до Міжнародного суду ООН подання на підтримку позиції Сербії про те, що проголошення незалежності Косова порушує міжнародне право [4]. Ситуація докорінно змінилася після визнання незалежності Косова у вересні 2013 р. Про це заявив прем'єр-міністр Лівії А. Зейдан під час зустрічі в Нью-Йорку з прем'єр-міністром Косова Х. Тачі в кулуарах 68-ї Генеральної Асамблеї ООН. Прем'єр-міністр Лівії А. Зейдан також наголосив на «духу ісламського братерства між Лівією та Косово», вказавши на «політичні події на Балканах, які дали народу Косова право на самовизначення». Він також зазначив, що визнання Косова не зашкодить тісним зв'язкам Лівії з Республікою Сербія [8]. Громадянська війна і хаос у Лівії обмежили двосторонні контакти [19]. У 2016 р. Белград зазнав трагедії: двоє співробітників сербського посольства були викрадені в Лівії терористами ІДІЛ і загинули під час удару США по табору бойовиків [2].

Ключовим фактором у відносинах з Ізраїлем було те, що він тривалий час не визнавав незалежність Косова, уникаючи створення прецеденту, небезпечного для нього самого [7]. Фактично існував негласний обмін принциповими позиціями: Белград підтримував право Ізраїлю на безпеку, а Тель-Авів – територіальну цілісність Сербії. Цей статус-кво було порушено у вересні 2020 р., коли Косово зобов'язалося відкрити посольство в Єрусалимі, а Ізраїль уперше офіційно визнав Косово як державу [14]. У січні 2021 р. Ізраїль установив дипломатичні відносини з Косовом, визнавши його незалежність. Сербія сприйняла це як несподівану зраду. У відповідь Белград відмовився переносити сербське посольство до Єрусалима, посилаючись на невиконання домовленостей іншими сторонами [15]. Нині Сербія зберігає свою дипмісію в Тель-Авіві, дотримуючись спільної з ЄС лінії щодо статусу Єрусалима. Попри дипломатичний удар, Белград і Тель-Авів прагнуть зберегти прагматичні відносини. Сербія зацікавлена у співпраці з Ізраїлем у військово-технологічній сфері: до 2020 р. вона придбала ізраїльські безпілотники, електронні системи та протитанкове озброєння. Ізраїльські інвестиції наявні в ІТ-секторі та нерухомості Сербії. Триває співпраця в галузі безпеки (боротьба з тероризмом, кібербезпека). Ізраїль високо оцінює нейтральну позицію Сербії в близькосхідному конфлікті: Белград підтримує формулу двох держав, водночас продовжуючи робочі відносини з Палестинською автономією [25].

У. Зукорліч, міністр, відповідальний за примирення, регіональну співпрацю та соціальну стабільність, у червні 2025 р. в межах свого офіційного візиту до Сирійської Арабської Республіки зустрівся з президентом країни А. аль-Шараа. Під час зустрічі обговорювали поточні відносини між двома країнами, обидві сторони висловили готовність до

відновлення та зміцнення двосторонньої співпраці. У. Зукорліч наголосив на важливості постійного політичного діалогу та представив конкретні моделі співпраці, за допомогою яких Сербія може зробити свій внесок у процес відновлення Сирії, особливо у сферах інфраструктури, освіти, охорони здоров'я та економіки. З цієї нагоди міністр також передав президенту Сирії особистого листа від президента Сербії А. Вучича, в якому передавалися ключові послання доброї волі та готовності до зміцнення міждержавної співпраці [21].

Сербські миротворці займаються патрулюванням та підтриманням перемир'я на півдні Лівану, що не лише сприяє стабілізації ситуації на Близькому Сході, а й зміцнює міжнародну репутацію Сербії як надійного партнера. Крім того, сербські підрозділи військової поліції беруть участь у миротворчій місії ООН на Кіпрі (UNFICYP), виконуючи завдання, які підкреслюють її прихильність до колективної безпеки. Участь Сербії в таких операціях приносить їй значні дипломатичні переваги. Белград демонструє готовність до співпраці з міжнародними організаціями, що позитивно сприймається як країнами Заходу (включно зі співпрацею з НАТО в логістичній підтримці місій), так і традиційними партнерами. Зокрема, Ліван та Кіпр виражають політичну підтримку Сербії у важливих для неї питаннях, як-от проблема територіальної цілісності. Додатково Сербія прагне активно долучатися до регіональних форумів з безпеки та співпраці [27].

Висновки. Аналіз середземноморської політики Сербії демонструє, що Белград уміло лавірує між можливостями та викликами, прагнучи максимально захистити й розвинути національні інтереси. Слід відзначити, що Белград вибудовує вигідні двосторонні відносини, які базуються на економічній співпраці, обміні інноваційними технологіями, залученні інвестицій, закупівлі товарів військового призначення. До здобутків варто зарахувати посилення стратегічних партнерств із низкою середземноморських країн. Сербія значно поглибила відносини з Італією та Грецією, перетворивши їх на союзників у просуванні своїх інтересів в ЄС і зміцнення регіональної стабільності. Взаємини з Францією та Туреччиною відкрили нові перспективи, включно з поставками сучасного озброєння, як-от французькі літаки Rafale, та ініціативами оборонно-промислової співпраці через спільні проєкти з Туреччиною. Крім того, Сербія змогла зберегти й частково відновити зв'язки з традиційними партнерами на Близькому Сході. Участь сербських миротворців у місіях ООН в Лівані та на Кіпрі сприяла підвищенню міжнародного авторитету країни, показавши її внесок у забезпечення безпеки в Середземномор'ї. Важливим геополітичним здобутком стало використання платформи Руху неприєднання для налагодження діалогу з країнами регіону, які не належать до західних альянсів. Однак сербська дипломатія стикається із серйозними труднощами. Особливо відчутними є невдачі в контексті Косова: Белград втратив абсолютну підтримку арабського світу після того, як Єгипет і Лівія визнали незалежність Косова у 2013 р., а пізніше відзначилось і визнання з боку Ізраїлю після угод 2020 р. Це суттєво обмежило поле діяльності на міжнародній арені. Також викликом для Сербії залишається посилення впливу Туреччини на Балканах та в Середземномор'ї: надмірна залежність від Анкари може стати ризиком, якщо інтереси двох країн розійдуться, як це ледь не сталося через продаж турецьких дронів Косову. У відносинах із Францією та Італією тіньову роль відіграє питання визнання незалежності Косова як передумови для інтеграції – такі компроміси є неоднозначними всередині сербського суспільства. Додатково варто зазначити, що Сербія не використовує весь економічний потенціал, наявний у двосторонніх відносинах з країнами регіону. Військово-дипломатична активність потребує значних ресурсів і часу, що не завжди приносить очікувані результати. Загалом, сучасна політика Сербії в Середземномор'ї становить динамічний баланс між Сходом і Заходом, минулим і майбутнім. Белград прагне перетворити свою географічну особливість – відсутність

виходу до моря – у перевагу, будучи мостом між Балканами та ширшим середземноморським регіоном. Попри ризики і виклики, гнучкий багатовекторний підхід дає змогу Сербії зміцнювати свою роль у середземноморській політиці, обстоюючи національні пріоритети і сприяючи стабільності в регіоні.

Список використаної літератури

1. 2022 Serbia: Strengthening of foreign policy and affirmation of international status. *International Institute for Middle-East and Balkan Studies*, Любляна. 2022. https://www.ifimes.org/en/researches/2022-serbia-strengthening-of-foreign-policy-and-affirmation-of-international-status/5126 (Accessed: 13 September 2025).
2. Abducted Serbs 'killed in US air strikes' in Libya. *Al Jazeera.* 2016. https://www.aljazeera.com/news/2016/2/20/abducted-serbs-killed-in-us-air-strikes-in-libya (Accessed: 13 September 2025).
3. Baletic K. Serbia Agrees Deal to Buy French Rafale Fighter Jets. *Balkan Insight.* 2024. https://balkaninsight.com/2024/04/09/serbia-agrees-deal-to-buy-french-rafale-fighter-jets/ (Accessed: 13 September 2025).
4. Barlovac B., Andric G. Serbians Express Support for Gaddafi. *Balkan Insight. 2011.* https://balkaninsight.com/2011/03/28/serbians-express-support-for-gaddafi/?utm_source=chatgpt.com (Accessed: 13 September 2025).
5. Bechev D. Hedging Its Bets: Serbia Between Russia and the EU. Carnegie Europe. 2023. https://carnegieendowment.org/research/2023/01/hedging-its-bets-serbia-between-russia-and-the-eu (Accessed: 13 September 2025).
6. Brzozowski A., Taylor-Brace A. LEAK: Franco-German plan to resolve the Kosovo-Serbia dispute. *Euractiv.* 2023. https://www.euractiv.com/section/enlargement/news/france-germany-push-plan-to-normalise-serbia-kosovo-relations/ (Accessed: 13 September 2025)
7. Çipa A. The case for Israel's recognition of Kosovo. *Jerusalem Post.* 2021. https://www.jpost.com/opinion/the-case-for-israels-recognition-of-kosovo-592627 (Accessed: 13 September 2025).
8. Cousins M. Libya Officially recognises Kosovo. *LibyaHerald.* 2013. https://libyaherald.com/2013/09/libya-officially-recognises-kosovo/ (Accessed: 13 September 2025).
9. Egypt Becomes 100th Country to Recognize Kosovo. Reuters/VOA. 2013. https://www.voanews.com/a/egypt-recognizes-kosovo/1690046.html (Accessed: 13 September 2025).
10. Further strengthening of cooperation with France in field of innovation. The Government of the Republic of Serbia. https://www.srbija.gov.rs/vest/en/246493/further-strengthening-of-cooperation-with-france-in-field-of-innovation.php (Accessed: 13 September 2025).
11. Gangloff S. Turkish policy towards the conflict in Kosovo: the preeminence of national political interests. Balkanologie. Vol. VIII, n 1. 2004. P. 105-122.
12. Greece and Serbia strengthen the strategic partnership in defense and in relation to Kosovo. *BGNES.* 2024 https://www.bgnes.com/world/greece-and-serbia-strengthen-the-strategic-partnership-in-defense-and-in-relation-to-kosovo (Accessed: 13 September 2025).
13. In Major Upgrade Of Serbian Air Force, Vucic Agree Jet Deal With France. RFE/RL Balkan Service. 2024. https://www.rferl.org/a/vucic-macron-kosovo-fighter-jets-nuclear-power/32897037.html (Accessed: 13 September 2025).
14. Kosovo and Serbia give Israel diplomatic boon after US-brokered deal. *Guardian*. 2020. https://www.theguardian.com/world/2020/sep/04/kosovo-and-serbia-hand-israel-diplomatic-boon-after-us-brokered-deal (Accessed: 13 September 2025).

15. Kosovo formally establishes ties with Israel, to open embassy in Jerusalem. Middle East Eye. 2021. https://www.middleeasteye.net/news/kosovo-open-embassy-jerusalem (Accessed: 13 September 2025).
16. Kosovo: International Reactions to NATO Air Strikes / ed.by Donfried K. CRS Report for Congress. 1999. 20 p.
17. Ladjevac I. Serbia external briefing: Jubilee of 115 years of diplomatic relations between Serbia and Egypt. Weekly Briefing. China-CEE Institute.Vol.64, No. 4 (RS). 6 p. https://china-cee.eu/wp-content/uploads/2023/08/2023er07_Serbia.pdf (Accessed: 13 September 2025)
18. Ladjevac I. Serbia external briefing: Serbia–Egypt Relations and the Free Trade Agreement: Political and Economic Perspectives. Monthly Briefing. China-CEE Institute.Vol. 8, No. 1 (RS). 12 p. https://china-cee.eu/wp-content/uploads/2025/11/2025p09_Serbia.pdf (Accessed: 13 September 2025)
19. Libya. Republic of Serbia Ministry of Foreign Affairs. https://www.mfa.gov.rs/en/foreign-policy/bilateral-cooperation/libya (Accessed: 13 September 2025)
20. Migdalovitz C. Greece. *Kosovo: International Reactions to NATO Air Strikes* / ed.by Donfried K. CRS Report for Congress. 1999. P. 8.
21. Serbia, Syria committed to strengthening bilateral cooperation. The Government of the Republic of Serbia. https://www.srbija.gov.rs/vest/en/250732/serbia-syria-committed-to-strengthening-bilateral-cooperation.php (Accessed: 13 September 2025).
22. Stojanovic M. EU, US Piling Pressure on Serbia to Accept Kosovo Plan, Vucic Says. *Balkan Insight. 2023.* https://balkaninsight.com/2023/01/24/eu-us-piling-pressure-on-serbia-to-accept-kosovo-plan-vucic-says/ (Accessed: 13 September 2025).
23. Strategic partnership between Serbia, Greece in areas of common interest. The Government of the Republic of Serbia. https://www.srbija.gov.rs/vest/en/252613/strategic-partnership-between-serbia-greece-in-areas-of-common-interest.php (Accessed: 13 September 2025).
24. Strong interest of Italian companies in doing business in Serbia. The Government of the Republic of Serbia. https://www.srbija.gov.rs/vest/en/242455/strong-interest-of-italian-companies-in-doing-business-in-serbia.php (Accessed: 13 September 2025).
25. Todorović M. In the Shadow of the Middle East. CEP Insight. 2024. https://cep.org.rs/wp-content/uploads/2024/01/In-the-Shadow-of-the-Middle-East_EU-and-Serbias-Israeli-Palestinian-Policies-Compared.pdf (Accessed: 13 September 2025).
26. Turkey, Serbia Eye Cooperation On Production of Military Drones. RFE/RL Balkan Service. 2024. https://www.rferl.org/a/turkey-serbia-drones-erdogan-vucic-kosovo/33155514.htm (Accessed: 13 September 2025).
27. United Nations thanks Serbia for its contribution to peacekeeping United Nations Serbia. *UN.* 2021. https://serbia.un.org/en/135770-united-nations-thanks-serbia-its-contribution-peacekeeping?afd_azwaf_tok (Accessed: 13 September 2025).
28. Varga-Kocsicska A. Serbia and France: the special relationship?. European Scientific Journal. 2022. № 18 (23), 1- 14. https://eujournal.org/index.php/esj (Accessed: 13 September 2025).
29. Zampano G. Italian Premier Meloni's visit to Serbia signals Rome's push to bring Belgrade closer to EU. *Anadolu Agency. 2025.* https://www.aa.com.tr/en/europe/italian-premier-melonis-visit-to-serbia-signals-romes-push-to-bring-belgrade-closer-to-eu/2994902 (дата звернення: 13 September 2025).

SERBIAN POLICY IN THE MEDITERRANEAN: LOSSES AND GAIN

Yulia Maystrenko
Odesa I.I. Mechnikov, National University
Faculty of International Relations, Political Science and Sociology,
Department of International Relations
2 Vsevolod Zmienko St., 65000, Odessa, Ukraine
ORCID: 0000-0002-7306-756X

Diana Kryuchkova
Odesa I.I. Mechnikov, National University
Faculty of International Relations, Political Science and Sociology,
Department of International Relations
2 Vsevolod Zmienko St., 65000, Odessa, Ukraine
ORCID: 0009-0009-9510-485X

The article provides a thorough analysis of the main directions of Serbia's policy in the Mediterranean region, which continue to be shaped by the historical and cultural heritage, the consequences of conflicts in the Balkans and the Middle East, the "Arab Spring" and modern geopolitical transformations. The focus is on the development of Serbia's foreign policy relations with the countries of Southern Europe, in particular Italy, Greece and France, as well as with the states of the Middle East and North Africa, including Egypt, Libya, Israel and Syria. The features of the Serbian-Turkish dialogue, which is characterized by both cooperation in the security sphere and certain tensions over the Kosovo problem, are highlighted. Serbia's contribution to the UN peacekeeping operations in Lebanon and Cyprus as a means of strengthening its international authority is separately analyzed. The key achievements of Serbia's foreign policy activities in the Mediterranean are identified: the expansion of strategic partnerships, the intensification of military-technical cooperation and diplomatic support in issues related to Kosovo. Cooperation between the EU member states and Serbia is based mainly on the latter's European integration aspirations. Cooperation with France in the military-technical sphere was also studied, which is a certain advantage, since it compensates for cooperation with the russian federation in this area. The main challenges and losses of this policy are emphasized: the recognition of Kosovo's statehood by a number of Mediterranean countries, the strengthening of Turkey's influence in the region and the dilemmas arising in the process of European integration. The study proves that Serbia's policy in the Mediterranean is a multidimensional strategy focused on balancing between East and West. This direction is in line with the goal of protecting national interests and strengthening Belgrade's position as an important actor in this strategically important region.

Key words: Serbia, Mediterranean, diplomacy, international security, foreign policy.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 477–485
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 477–485

УДК 327.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.53

КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ США ЯК ФОРМА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ КОНКУРЕНЦІЇ СТРАТЕГІЧНИХ НАРАТИВІВ

Владислав Мережко
Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин та дипломатичної служби
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0009-0006-1239-9145

Культурна дипломатія дедалі виразніше постає не другорядним доповненням до зовнішньої політики, а самостійним і повноцінним інструментом міжнародної взаємодії, за допомогою якого держави конструюють і транслюють власний імідж у міжнародному середовищі. Вона дає змогу не лише підкріплювати традиційні дипломатичні зусилля, а й формувати зрозуміле пояснення мотивів і логіки дій держав на світовій арені. Апелюючи до культури, цінностей, історичної пам'яті та символів, країни прагнуть не лише підкреслити власну унікальність, а й створити сприятливий контекст для політичного діалогу, міждержавної співпраці та просування своїх стратегічних інтересів.

В умовах глобалізованого світу, де інформаційний простір став фрагментованим, а вплив держав більше не є монополією урядів, боротьба за смисли, інтерпретації та наративи перетворюється на окремий вимір геополітичного суперництва. Саме в цьому вимірі культурна дипломатія відіграє дедалі важливішу роль, будучи інструментом так званої м'якої сили та довготривалого впливу.

На цьому тлі культурна дипломатія США постає як показовий приклад держави, що системно й цілеспрямовано використовує стратегічні наративи для формування міжнародного порядку денного. Американська культурна дипломатія активно просуває ідеї демократії, прав людини, свободи слова, інклюзивності та інноваційності як універсальні цінності, що мають визначати сучасний світовий порядок.

Сучасний зовнішньополітичний дискурс США значною мірою формується в умовах дедалі більшої конкуренції з Китайською Народною Республікою, піднесення якої у Вашингтоні розглядається не лише як економічний феномен, а і як комплексний виклик політичним, ідеологічним та ціннісним засадам міжнародної системи. У відповідь США вибудовують культурні та інформаційні наративи, покликані окреслити межі допустимого, легітимізувати власну глобальну роль і закріпити бачення світового розвитку, у чому культурна дипломатія є одним із ключових каналів міжнародної комунікації.

Ключові слова: дипломатія, культурна дипломатія, зовнішня політика, США, геополітика, м'яка сила, міжнародна комунікація.

Культурна дипломатія є важливим, хоча часто й недооціненим механізмом у реалізації зовнішньої політики країни для просування її державних інтересів. Країни вдаються до культурної дипломатії як засобу популяризації власної культурної унікальності, відкриваючи так можливості для налагодження співпраці й діалогу, розвитку партнерства, просування своїх політичних чи економічних інтересів по світу. Водночас інтеграція меседжів і наративів у стратегії культурної дипломатії помітно активізувалася протягом останніх десятиліть, перетворившись на окремий вимір геополітичного суперництва між державами, які прагнуть розширювати свій вплив у міжнародному середовищі за допомогою несилових інструментів.

© Мережко В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Сучасні стратегічні комунікації США дедалі більше зосереджені на Китаї, економічне та технологічне зростання якого розглядається як довгостроковий виклик глобальному лідерству Сполучених Штатів. Це посилення позицій Китаю сприймається не лише економічно, а і як потенційне підґрунтя для зростання його військово-політичного впливу. У відповідь США просувають наратив «китайської загрози», наголошуючи на примусовій дипломатії, економічному тиску та підриві міжнародних норм, роблячи протидію Китаю ключовим елементом сучасної американської зовнішньої політики.

Ця стаття має на меті розглянути значення несилових компонентів у процесі досягнення та реалізації геополітичного впливу в сучасному світі загалом та на прикладі реалізації зовнішньої політики Сполученими Штатами Америки, зокрема в процесі реалізації комунікаційного складника культурної дипломатії.

Методологічно стаття спирається на систематичний огляд наукової літератури та критичний аналіз досліджень у сфері культурної дипломатії, публічної дипломатії та стратегічних наративів, що дає змогу окреслити концептуальні межі та виокремити ключові тенденції і проблемні зони. Використовується комплексний підхід, який поєднує дискурс-аналіз – для виявлення функцій і значень стратегічних наративів у зовнішньополітичній комунікації США, та синтетичний аналіз літератури – для порівняння різних підходів до інтерпретації ролі культурної дипломатії в глобальному контексті.

Джерельна база статті охоплює широкий спектр матеріалів, що дають змогу поєднати класичні концепції культурної дипломатії із сучасними дослідженнями стратегічних наративів у зовнішньополітичній комунікації США. До використаних джерел належать офіційні документи та матеріали уряду США, зокрема архів Білого дому та Стратегія національної безпеки США 1989 та 2017 років, які окреслюють ключові наративи американської зовнішньої політики та підкреслюють роль конкуренції великих держав. У статті також проаналізовано доробки провідних зарубіжних та українських дослідників у сфері публічної дипломатії, «м'якої сили», культурної дипломатії та стратегічних комунікацій, зокрема Дж. Най, Н. Сноу, К. Р. Боулдінг, Дж. Меліссен, А. Міскіммон, Б. О'Лафлін, Л. Розелл, а також сучасні дослідження практики стратегічних наративів у США, включно з питаннями протистояння з Китаєм (Дж. Паммент, А. М. Бхатті та Н. Мехмуд, Н. Ретцманн). Для більш історичного та порівняльного контексту залучено класичні праці з культурної дипломатії та геополітики (Ф. Баргхорн, К. Гамільтон та Р. Ленггорн, Ґ. О'Туахейл, С. Мойсіо), а також навчальні посібники українських авторів (В. Матвієнко та ін.). Такий комплексний підхід до джерельної бази дає змогу забезпечити теоретичну глибину, критичний аналіз наративів та емпіричне підґрунтя для дослідження ролі культурної дипломатії США в сучасній глобальній конкуренції стратегічних наративів.

У сучасному світі здатність держав формувати привабливі, переконливі й культурно резонансні наративи про власну роль у світі, свої цінності та бачення міжнародного порядку денного та міжнародної системи взаємодії дедалі частіше стає не менш важливою, ніж володіння матеріальними ресурсами. Зважаючи на розвиток інформаційних технологій, зростання ролі недержавних акторів і послаблення монополії держав на формування й поширення політичних меседжів, боротьба за інтерпретації (подій, рішень, інтересів) стала більш геополітично важлива, ніж навіть у часи холодної війни.

У цьому контексті класична геополітика, зосереджена на географічному детермінізмі та матеріальних структурах влади, демонструє свою обмежену пояснювальну спроможність, оскільки часто залишає поза увагою дискурсивні чинники, що суттєво впливають на поведінку держав та сприйняття їх зовнішньополітичних кроків іноземною аудиторією [10, p. 223].

У наукових дискусіях, присвячених інструментам м'якої сили, культурна дипломатія часто розглядається як частина публічної дипломатії, що зумовлено їхньою спільною спрямованістю на роботу з іноземною аудиторією. Водночас у наукових дослідженнях ці поняття зазвичай розмежовують з огляду на їхні функціональні пріоритети та інструментарій [10, с. 3]. Найчастіше термін «культурна дипломатія» розглядають як один зі складників ширшої публічної дипломатії держави. Водночас публічну дипломатію розглядають як складник політики м'якої сили, концепцію якої сформулював американський політолог Джозеф Най (Joseph S. Nye) [11].

Так, м'яка сила визначається як здатність держави впливати на вподобання й поведінку інших країн через привабливість власної культури, політичних цінностей та зовнішньої політики [11, p. 95]. Публічна й культурна дипломатія є одними з ключових механізмів трансляції цих складників на міжнародній арені, забезпечуючи формування позитивного іміджу держави, поглиблення взаєморозуміння та створення умов для сприятливої зовнішньополітичної взаємодії.

Термін «публічна дипломатія» уведений у науковий обіг у 1965 році Едмундом Ґалліоном, який визначав, що цей вимір дипломатії охоплює діяльність урядів, спрямовану на формування громадської думки в інших країнах; взаємодію недержавних акторів і груп інтересів між різними державами; висвітлення міжнародних подій та його вплив на політичні рішення; а також ширші процеси міжкультурної взаємодії та обміну [5]. Хоча традиційна дипломатична діяльність і публічна дипломатія здебільшого здійснювалися паралельно, дедалі складніше було уявити ефективність першої без належної уваги до другої [7, p. 3]. Так, публічна дипломатія спрямована на формування прихильного ставлення іноземної громадськості шляхом використання інструментів переконання, а не примусових механізмів впливу [1, с. 8].

Що стосується поняття «культурна дипломатія», то цей напрям зовнішньополітичної діяльності насамперед ґрунтується на довгострокових процесах міжкультурного обміну, поширенні ідей, цінностей, традицій та інших елементів національної культури, що спрямовані на формування позитивного образу держави й зміцнення взаєморозуміння між суспільствами [1, с. 3].

Поняття «культурна дипломатія» сформувалося в 1930-х роках й увійшло до наукового вжитку завдяки американському науковцю Ф. Баргурну у 1960-х роках. У контексті політизації та інструменталізації Радянським Союзом культури автор трактував культурну дипломатію як «використання культурних ресурсів і персоналу в цілях пропаганди» [2, p. 21]. Різноманітні прояви культурної дипломатії та визнання впливу культури на формування міжнародних відносин існували ще задовго до формалізації цього поняття.

Як вдало зазначив словацький дослідник Ерик Пайтінка, у сучасному науковому дискурсі та дипломатичній практиці не існує єдиного підходу до розуміння культурної дипломатії [13, p. 99]. Багатозначність її інтерпретацій пояснюється тим, що дослідники та практики міжнародних відносин акцентують на різних її проявах і функціях – залежно від тематичного фокусу чи прикладного завдання. При цьому варіативність визначень значною мірою зумовлена специфікою зовнішньополітичної стратегії тієї чи іншої держави, її пріоритетами на міжнародній арені та особливостями функціонування дипломатичних інституцій [13, p. 99].

У цій статті «культурна дипломатія» розуміється як елемент дипломатичної діяльності держави та охоплює заходи, які реалізуються як самими дипломатичними структурами держави, так й у взаємодії з ними, з метою просування зовнішньополітичних інтересів

країн через культуру – передусім через активізацію культурного обміну з іншими країнами. Водночас об'єктом статті є комунікаційний складник культурної дипломатії як інструмент трансляції цінностей, сенсів і меседжів, що формують сприйняття держави за кордоном.

Як інструмент реалізації комунікаційного складника культурної дипломатії в цій статті розглядається стратегічний наратив, за допомогою якого політичні актори формують спільне розуміння міжнародної політики та впливають на сприйняття, переконання й поведінку як внутрішніх, так і закордонних аудиторій [8, p. 22].

Так, у контексті цього дослідження наратив можна розуміти як цілісну історію, за допомогою якої політичні актори впорядковують і надають сенс подіям. Будь-який наратив має певну структурну логіку: він передбачає вихідний стан або порядок, появу проблеми чи виклику, що порушує цей порядок, а також уявлення про бажане розв'язання, яке відновлює або трансформує початкову ситуацію [12, p. 617].

Насамперед стратегічні наративи слугують інструментом, за допомогою якого держави артикулюють власні інтереси, цінності та уявлення про бажаний міжнародний порядок та свою роль у ньому. У політико-практичному вимірі формування та просування таких наративів розглядають як спробу політичних лідерів подолати внутрішні й зовнішні інституційні обмеження, на які вказує історико-інституціоналістська традиція досліджень [16, p. 594]. Британський дослідник А. Міскіммон разом із колегами пояснюють [8, p. 23], що стратегічні наративи водночас стосуються як самих держав, так і міжнародної системи загалом, поєднуючи в собі уявлення про колективну ідентичність («хто ми є») та нормативне бачення бажаного світового порядку («якого порядку ми прагнемо»).

Підсумовуючи, стратегічний наратив є засобом цілеспрямованого впливу на дискурсивне середовище, у межах якого діють політичні актори. Стратегічні наративи дають змогу коригувати очікування аудиторій, формувати межі інтерпретації подій і розширювати власний політичний вплив.

На відміну від ситуативних інформаційних повідомлень, стратегічні наративи мають довготривалий характер, апелюють до культурних і ціннісних кодів та спрямовані на вплив на сприйняття міжнародних аудиторій. У сучасних умовах глобальної комунікаційної насиченості саме здатність держави виробляти послідовні, переконливі та адаптивні наративи стає ключовим чинником зовнішньополітичної ефективності, перетворюючи міжнародну взаємодію на простір постійної наративної конкуренції.

Так, культурна дипломатія, комунікація та стратегічні наративи формують взаємопов'язаний комплекс несилових інструментів впливу в міжнародних відносинах. Культурна дипломатія створює ціннісну та символічну основу для взаємодії між суспільствами, комунікація забезпечує канали та формати передачі цих смислів, тоді як стратегічні наративи структурують їх у цілісні інтерпретаційні межі, здатні спрямовувати сприйняття та поведінку аудиторій. У сукупності ці елементи набувають особливої ваги в умовах сучасної геополітики, що характеризується зростанням конкуренції за вплив і смислове домінування на міжнародній арені протягом останнього десятиліття.

Культурна дипломатія Сполучених Штатів Америки стає прикладом системного поєднання культурних програм, комунікаційних стратегій та стратегічних наративів, спрямованих на формування довготермінового впливу на міжнародній арені. Аналіз американського підходу дає змогу краще зрозуміти механізми інституціоналізації культурної дипломатії та її роль у ширшій зовнішньополітичній стратегії держави.

Загалом, зовнішня політика США значною мірою визначається ключовими цінностями та фундаментальними засадами американського способу життя. Саме через ці цінності та ідентичності США формулюють «сюжетні лінії» своєї політичної історії.

У своїй статті англійські дослідники А. Бхатті та Н. Мехмуд підкреслюють, що віра американців у власні принципи – рівність, індивідуалізм, прагнення до справедливості ефективне використання часу та інші – слугує базисом для посилення стратегічного наративу США [3, p. 3]. Це полегшує реалізацію комунікаційного виміру культурної дипломатії через поширення таких наративів на іноземну аудиторію, маючи відповідну підтримку всередині країни. Тобто стратегічний наратив США отримує міцну основу для ефективної комунікації вигідного меседжу та здобуття підтримки як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні.

Дослідник Лундського університету (Швеція) Джеймс Паммент [14] простежує еволюцію стратегічного наративу США від початку XIX століття, демонструючи, як у публічному дискурсі поєднуються геополітичні та ціннісні складники такої комунікаційної стратегії. Зокрема, ще в період формування доктрини Монро американське керівництво протиставляло «старий» європейський порядок, заснований на вестфальській міждержавній логіці, «новому» західнопівкульному простору, який подавався як простір визволення, незалежності та просвітництва під егідою США [14, p. 52].

Попри це та на відміну від своїх європейських партнерів, Сполучені Штати відносно пізно долучилися до практики використання інформації та культури в цілях дипломатії через інституціоналізовані шляхи й розвиваючи відповідну державну інфраструктуру. Лише в 1917 році президент Вудро Вільсон створив Комітет громадської інформації, яким керував журналіст Джордж Кріл [11, p. 97]. Фактично, заснування цього комітету поклало початок більш системному підходу формування комунікаційних стратегій та розробки стратегічних наративів керівництвом Сполучних Штатів.

Після вступу США в Другу світову війну урядовий культурно-інформаційний наступ набув глобального масштабу. У 1942 році президент Франклін Д. Рузвельт створив Управління воєнної інформації (Office of War Information, OWI), покликане забезпечувати поширення, як уважалося, достовірної інформації, тоді як розвідувальна структура – Управління стратегічних служб (Office of Strategic Services) – серед своїх функцій мала також поширення дезінформації [11, p. 97].

Залежно від зростання радянського виклику в добу холодної війни сфера публічної дипломатії США зазнавала подальшого інституційного та функціонального розвитку. Як стверджує Паммент, на початковому етапі холодної війни наративна стратегія зосереджувалась на стримуванні СРСР, тоді як у період адміністрації Р. Рейґана акцент змістився на активне протистояння комунізму під гаслами захисту демократичних цінностей [14, p. 53].

Після завершення холодної війни домінантним став наратив демократичного тріумфу та універсальності лібералізму, який зберігався й після подій 11 вересня 2001 року, коли США позиціонували себе як захисника демократії від загроз радикального ісламізму. Водночас у період адміністрації Б. Обами цей дискурс був частково пом'якшений через посилення наголосу на багатосторонності та досягненні консенсусу [14, p. 59]. Як зазначають Міскіммон та ін., це проявилося, зокрема, у зміні аргументації щодо військової присутності в Афганістані – від одностороннього лідерства та захисту демократії до наративу відповідальної великої держави, що діє спільно із союзниками з метою забезпечення міжнародної безпеки [9, p. 112].

Зрештою, важливим елементом американського підходу до використання стратегічних наративів у веденні зовнішньої політики є також утвердження федералізму та демократичного врядування, які посідають центральне місце в американському самосприйнятті [3, p. 5]. Ці принципи не лише є предметом національної гордості, а й закладені

в стратегічні наративи, через які Сполучені Штати представляють власну політичну модель як універсально застосовну та нормативно привабливу. Формуючи образ федералізму й демократії як основ стабільності, свободи та ефективного управління, американські стратегічні наративи прагнуть легітимізувати лідерство США та заохотити поширення цих принципів за межами своєї держави. У цьому сенсі наративи є ключовим механізмом трансляції внутрішніх політичних цінностей на міжнародну аудиторію.

У сучасних умовах стратегічні комунікації та наративи США дедалі більше зосереджуються на Китаї, економічне зростання якого розглядається Вашингтоном як довгостроковий виклик американському глобальному лідерству [3, p. 7]. Посилення економічних, технологічних й індустріальних позицій Китаю у світі інтерпретується не лише як економічний виклик, а і як передумова зростання його військово-політичного впливу. У відповідь США формують наратив «китайської загрози», акцентуючи на звинуваченнях у примусовій дипломатії, економічному тиску та підриві міжнародних норм і інституцій. Так, протидія зростанню впливу Китаю стала центральним елементом сучасного американського стратегічного дискурсу та зовнішньополітичної комунікації.

З метою легітимації власної політики щодо Китаю та Росії Сполучені Штати до недавнього часу активно використовували наратив «демократія проти авторитаризму» [3, p. 6]. У межах цього дискурсу Китай і Росія презентувались як авторитарні держави, які прагнуть обмежити демократичні цінності та встановити контроль не лише над власним населенням, а й над ширшим міжнародним середовищем [3, p. 7].

Фактично, різниця політичних систем та ідеологій завжди була джерелом напруженості у відносинах між США, Китаєм та Росією (СРСР). Однак у контексті розвитку геополітичного напруження протягом останнього десятиліття масштаби та спосіб обговорення цих розбіжностей зазнали суттєвих змін. В основі американського наративу окремі події виокремлюють як ключові моменти цих трансформацій: зокрема, прихід Сі Цзіньпіна до влади та більш активна зовнішня політика Китаю за його уряду, а також посилення репресивної внутрішньої політики в Росії під керівництвом Путіна та анексія Криму у 2014 році [15, p. 6].

У період першої адміністрації Дональда Трампа сформувався новий наратив конкуренції між США та Китаєм, у межах якого значно посилився акцент на змаганні за військову та політичну могутність. Цей наратив проголосив повернення конкуренції великих держав. У Стратегії національної безпеки США 2017 року адміністрація Трампа фактично окреслила основну сюжетну лінію цього дискурсу: «після того як конкуренцію великих держав було відкинуто як явище минулого століття, вона знову повернулася. Китай і Росія почали відновлювати свій вплив на регіональному та глобальному рівнях» [17, p. 27]. Згідно з таким підходом, політики мають відмовитися від «курсу попередніх двох десятиліть – політики, що базувалася на припущенні, ніби залучення суперників […] перетворить їх на доброзичливих акторів» [17, p. 3].

У межах наративу конкуренції великих держав Китай постає як ревізіоністська сила, що ставить під сумнів наявний міжнародний порядок, який водночас подається як легітимний і стабільний. У цьому дискурсі Сполучені Штати позиціонують себе як законного глобального лідера, обґрунтовуючи це своєю ключовою роллю у формуванні та підтримці міжнародного порядку, заснованого на правилах.

Зрештою, у Сполучених Штатах прагнення Китаю посилити свій вплив на міжнародній арені сприймається як спроба кинути виклик чинному міжнародному порядку та закріпити за собою роль світового лідера. Такий наратив у межах «герой – злочинець» є популярним інструментом у дискурсі національної безпеки США, який викликає певний

емоційний резонанс [6, p. 329]. Спираючись на знайомий наратив про Сполучені Штати як «маяк демократії» [18, p. 9], це могло сприяти процесу національного самоутвердження та одночасно підвищувати емоційну значущість питання для американської аудиторії.

Так, культурна дипломатія США демонструє еволюційний розвиток, представляючи сьогодні більш складні та комплексні форми для реалізації зовнішньої політики через трансляцію вигідних меседжів. Американські стратегічні наративи поєднують ціннісні та геополітичні елементи, забезпечуючи легітимацію зовнішньополітичних рішень і формування міжнародного іміджу країни. Внутрішні цінності, як-от демократія, федералізм, індивідуалізм і прагнення до справедливості, продовжують слугувати опорою для побудови переконливих наративів, які одночасно комунікують меседжі про американські принципи та забезпечують підтримку аудиторії всередині країни.

У науковій літературі культурну дипломатію часто розглядають як частину ширшого поняття публічної дипломатії, під якою розуміють цілеспрямовану діяльність державних інституцій, спрямовану на просування національних інтересів, зміцнення безпекових позицій та вплив на іноземні аудиторії через формування розуміння, інформування й поглиблення міждержавного та міжсуспільного діалогу. Історично характер цілей культурної дипломатії, а також ресурси, що залучають для їх реалізації, змінювався; у різних національних та історичних контекстах використовувався широкий спектр термінів і стратегій, що відображають специфіку політичної та культурної кон'юнктури [4].

У стратегічному вимірі наративи є потужним комунікативним інструментом, за допомогою якого політичні актори формують інтерпретації минулого, осмислюють сучасність і конструюють бачення майбутнього для досягнення визначених політичних цілей. Стратегічні наративи поєднують ідентичності, інтереси та цільові орієнтири, окреслюючи бажаний стан міжнародного порядку і пропонуючи логіку руху до нього, а їх вплив визначається здатністю політичних еліт залучати їх для координації дій як власних, так і партнерських чи опонентських акторів. У результаті міжнародна взаємодія дедалі більше набуває рис конкуренції за когнітивний простір, у межах якої культурні, ціннісні та наративні ресурси стають ключовими інструментами зовнішньополітичної комунікації.

У сучасному глобальному контексті акцент американської культурної дипломатії зміщується на протидію зростанню впливу КНР, формуючи наратив конкуренції великих держав. Так, Китай подається як авторитарний та ревізіоністський суперник, що ставить під сумнів міжнародний порядок, тоді як США позиціонують себе як легітимний глобальний лідер і захисник міжнародних правил та демократичних цінностей. Такий дискурс у межах схеми «герой – злочинець» підсилює внутрішню консолідацію, легітимізує зовнішньополітичні дії та зміцнює позиції США на міжнародній арені, демонструючи, як стратегічні наративи перетворюються на важливий інструмент комунікації в глобальній конкуренції.

Отже, аналіз процесів створення, поширення та сприйняття стратегічних наративів у межах культурної дипломатії США дає змогу зрозуміти, як держава прагне конструювати легітимний образ власної зовнішньої політики, зміцнювати позиції в глобальному порядку та протидіяти альтернативним інтерпретаціям, нав'язаним конкурентами, насамперед Китаєм. З концептуального боку, стратегічні наративи забезпечують структуру, через яку формується спільне бачення міжнародних процесів, інтегруючи минуле, сучасність і майбутнє, окреслюючи перешкоди та визначаючи бажані результати. У такому ключі культурна дипломатія США є не лише засобом поширення культурних цінностей, а й стратегічним інструментом конкуренції за глобальний наративний простір.

Список використаної літератури

1. Культурна дипломатія : навч. посіб. / В. Матвієнко та ін. ; за заг. ред. І. Матяш, В. Матвієнка ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. Київ : ГДІП, 2021. 248 с.
2. Barghoorn F. The Soviet Cultural Offensive. The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy. Princeton : Princeton University Press, 1960. 353 p.
3. Bhatti A. M., Mehmood N. American Strategic Narrative – A Success Story or an Archetypal Rhetoric. Routledge Open Research. 2024. Vol. 3. Art. 23.
4. Clarke D. Cultural Diplomacy. Oxford Research Encyclopedias: International Studies. Oxford: Oxford University Press, 2020. DOI: https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.543
5. Cull N. J. 'Public Diplomacy' Before Gullion: The Evolution of a Phrase. USC Center on Public Diplomacy. URL: https://uscpublicdiplomacy.org/blog/public-diplomacy-gullion-evolution-phrase (дата звернення: 10.01.2026).
6. Homolar A. A Call to Arms: Hero-villain Narratives in US Security Discourse. Security Dialogue. V. 53(4). P. 324–341.
7. Melissen J. The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2005. P. 246.
8. Miskimmon A., O'Loughlin B., Roselle L. Forging the World: Strategic Narratives and International Relations. New York : Routledge, 2013. P. 340.
9. Miskimmon A., O'Loughlin B., Roselle L. Great Power Politics and Strategic Narratives of War. In: de Graaf B., Dimitriu G., Ringsmose J. (eds.). Strategic Narratives, Public Opinion and War: Winning Domestic Support for the Afghan War. London ; New York : Routledge, 2015. P. 107–133.
10. Moisio S. Geopolitics / Critical Geopolitics. In: The Wiley Blackwell Companion to Political Geography. Oxford : Wiley Blackwell, 2015. P. 220–234. DOI: https://doi.org/10.1002/9781118725771.ch17
11. Nye J. S., Jr. Public Diplomacy and Soft Power. The Annals of the American Academy of Political and Social Science. 2008. Vol. 616, № 1. P. 94–109. DOI: https://doi.org/10.1177/0002716207311699.
12. ÓTuathail G. Theorizing Practical Geopolitical Reasoning: the Case of the United States' Response to the War in Bosnia. Political Geography. 2002. Vol. 21, № 5. P. 601–628.
13. Pajtinka E. Cultural Diplomacy in Theory and Practice of Contemporary International Relations. Politické vedy. 2014. Vol. 17, № 4. P. 95–108.
14. Pamment J. Strategic Narratives in US Public Diplomacy: A Critical Geopolitics. Popular Communication. 2014. Vol. 12, № 1. P. 48–64. DOI: https://doi.org/10.1080/15405702.2013.869861
15. Retzmann N. Narratives of Competition, Competition of Narratives? United States-China Relations, Technology, and the Role of Storytelling. Global Studies Quarterly. 2025. Vol. 5, № 2.
16. Risse T. Ideas, Discourse, Power and the End of the Cold War: 20 years on. International Politics. 2011. Vol. 48, № 4–5. P. 591–606.
17. White House, National Security States of the United States of America. Washington, DC : The White House, 1989. URL: https://history.defense.gov/Portals/70/Documents/nss/nss1987.pdf?ver=FUZbPLy3ZDfa4UTDpMkNzw%3d%3d (дата звернення: 08.01.2026).
18. White House, National Security Strategy of the United States of America. Washington, DC : The White House, 2017. Режим доступу: https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf (дата звернення: 08.01.2026).

U.S. CULTURAL DIPLOMACY AS A FORM OF FOREIGN POLICY COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF STRATEGIC NARRATIVE COMPETITION

Vladyslav Merezhko
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations,
Department of International Relations and Diplomatic Service
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0006-1239-9145

Cultural diplomacy is increasingly emerging not as a secondary addition to foreign policy, but as an independent and full-fledged instrument of international interaction, with the help of which states construct and convey their own image in the international environment. It not only reinforces traditional diplomatic efforts, but also provides a clear explanation of the motives and logic behind the actions of states on the world stage. By appealing to culture, values, historical memory, and symbols, countries seek not only to emphasize their uniqueness, but also to create a favorable context for political dialogue, intergovernmental cooperation, and the promotion of their strategic interests.

In a globalized world where the information space has become fragmented and the influence of states is no longer the monopoly of governments, the struggle for meaning, interpretation, and narrative is becoming a separate dimension of geopolitical rivalry. It is in this dimension that cultural diplomacy plays an increasingly important role, acting as an instrument of so-called "soft power" and long-term influence.

Against this backdrop, US cultural diplomacy stands out as a prime example of a state that systematically and purposefully uses strategic narratives to shape the international agenda. American cultural diplomacy actively promotes the ideas of democracy, human rights, freedom of speech, inclusiveness, and innovation as universal values that should define the modern world order.

Contemporary US foreign policy discourse is largely shaped by growing competition with the People's Republic of China, whose rise is viewed in Washington not only as an economic phenomenon but as a comprehensive challenge to the political, ideological, and value foundations of the international system. In response, the US is building cultural and informational narratives designed to define the limits of what is acceptable, legitimize its own global role, and consolidate its vision of world development, with cultural diplomacy serving as one of the key channels of international communication.

Key words: diplomacy, cultural diplomacy, USA, foreign policy, geopolitics, soft power, international communication.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 486–495
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 486–495

УДК 328.185:321.7:327.39(4-6ЄС)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.54

ПОЛІТИЧНА КОРУПЦІЯ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ФОРМИ ПРОЯВУ

Роман Онишкевич
Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Степана Бандери, 12, 79013, Львів, Україна
https://orcid.org/0009-0004-8791-5509

Розглянуто підходи до визначення та типологізації феномену політичної корупції на основі праць зарубіжних та вітчизняних учених. Відзначено, що труднощі з вивченням цього явища зумовлені «розмитістю» правил поведінки у політичній сфері та залежністю від контексту (географічного, культурного, темпорального, ієрархічного тощо). Окремі визначення не враховують факту, що політична корупція не завжди має незаконний характер. Розкрито класифікацію політичної корупції з позиції функціонального підходу за суб'єктами, а також сферою прояву (електоральна, лобістська, представницька, клієнтарно-патронажна, судова тощо). Таке розуміння політичної корупції дає змогу відійти від вузького правового трактування цього явища та розглянути його як складний політико-інституційний феномен, що функціонує на межі формальних норм, неформальних практик і морально-етичних очікувань суспільства. У цьому контексті політична корупція постає не лише як індивідуальна девіантна поведінка, а і як системне явище, вбудоване в механізми ухвалення політичних рішень та розподілу ресурсів.

Зазначено, що в контексті особливостей формування Європейського Союзу як наднаціонального органу навряд чи можна стверджувати, що на наднаціональному рівні домінують найбільш поширені в практиці види політичної корупції, зокрема партійна та виборча. Однак установлено, що в Євросоюзі політична корупція можлива через високий рівень конкуренції між компаніями в результаті лібералізації ринку, децентралізації, демократизації. Наголошується, що наднаціональний характер Європейського Союзу модифікує традиційні форми політичної корупції, зсуваючи акценти з прямого підкупу та виборчих зловживань у бік лобістського впливу, конфліктів інтересів між публічним і приватним секторами, а також неформальних механізмів доступу до процесів вироблення політики. Такі практики, як правило, мають формально легальний характер, однак підривають принципи прозорості, підзвітності та рівності доступу до ухвалення рішень. За браком публічних та відкритих джерел фінансування діяльності, політичні партії та окремі політики стають більш уразливими до різних форм корупційних впливів, тоді як приватний бізнес вдається до надання неправомірної вигоди з метою отримання конкурентних переваг. Усе це відбувається в середовищі транснаціонального ринку з дуже слабкими транснаціональними механізмами правозастосування, що посилює негативний корупційний вплив.

Акцентовано на прикладному значенні дослідження для України в умовах активної європейської інтеграції та повоєнного відновлення, коли питання доброчесності, прозорості фінансування політичної діяльності та ефективності антикорупційних інституцій набувають критичного значення. Аналіз досвіду Європейського Союзу дає змогу не лише виявити потенційні корупційні ризики наднаціонального рівня, а й окреслити напрями адаптації антикорупційних політик до європейських стандартів верховенства права.

Ключові слова: політична корупція, політична партія, вибори, демократія, євроінтеграція, Євросоюз, лобізм.

© Онишкевич Р., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Актуальність дослідження політичної корупції полягає в тому, що це деструктивне явище підриває довіру громадян до демократичного процесу, органів публічної влади, а її вивчення дає змогу виявити найуразливіші ланки механізму ухвалення рішень та розробити ефективні заходи боротьби з нею. Протидія політичній корупції створює умови для підвищення ефективності роботи органів публічної влади та швидкого економічного розвитку, що особливо актуально в умовах російсько-української війни. Також з огляду на значний прогрес України в реалізації євроінтеграційного курсу необхідно вжити заходів для мінімізації можливих негативних наслідків під час цього процесу та створення умов для подальшого прогресу в цьому напрямі.

У контексті європейської інтеграції політична корупція розглядається не лише як внутрішня проблема демократичного розвитку держави, а і як один із ключових критеріїв оцінювання готовності країни до членства в Європейському Союзі [17]. За оцінками Європейської комісії, корупція щорічно завдає економікам держав-членів ЄС збитків у розмірі понад 120 млрд євро [17], що підкреслює її системний характер та безпосередній вплив на функціонування внутрішнього ринку. Для України, яка перебуває в стані повномасштабної війни та готується до післявоєнної відбудови, політична корупція створює додаткові ризики неефективного використання бюджетних і донорських коштів, а також може негативно впливати на темпи та результати переговорного процесу з ЄС.

У зарубіжній науковій літературі політична корупція аналізується з різних концептуальних позицій: М. Філіп зосереджується на проблемах нормативного визначення політичної корупції та її залежності від суспільних очікувань; К. Актан пропонує типологізацію форм політичної корупції та їх систематизацію; Дж. Ґеррінґ і С. Текер досліджують взаємозв'язок між інституційним дизайном, економічною політикою та рівнем корупції; К. Ворнер аналізує джерела та специфіку політичної корупції в Європейському Союзі; П. Шарек-Мейсон зосереджується на еволюції антикорупційної політики ЄС щодо держав-членів та країн-кандидатів.

Серед вітчизняних дослідників проблеми політичної корупції досліджували В. Дерега, Д. Клименко [1], Є. Невмержицький, І. Кушнарьов, А. Тіньков та інші. Зокрема, Д. Клименко систематизує наукові дефініції політичної корупції в державному управлінні, Є. Невмержицький акцентує політичний вимір корупції як боротьбу еліт за владу, І. Кушнарьов здійснює порівняльно-політологічну концептуалізацію політично-корупційної системи, а А. Тіньков деталізує українські реалії політичної корупції та її ключові прояви. Однак вітчизняними науковцями особливості проявів політичної корупції в контексті інтеграції країн-членів ЄС майже не досліджували. Так, метою статті є уточнення змісту політичної корупції та систематизація форм її прояву в умовах європейської інтеграції, а також аналіз особливостей функціонування політичної корупції в наднаціональному вимірі Європейського Союзу.

Перш ніж перейти до визначення змісту політичної корупції, варто виокремити основні труднощі, з якими стикаються дослідники цього феномену, що значною мірою пояснюється складними взаємовідношеннями між політикою та корупцією. По-перше, правила поведінки в політичній сфері не настільки чітко окреслені, як, наприклад, у державному управлінні. Це особливо стосується мандата члена парламенту, який, як правило, наділяє особу імунітетом і звільняє від низки обмежень.

По-друге, визначення «політична корупція» значно залежить від того, як дослідники трактують поняття «політика». Із часом підстави, на яких оцінюється політична поведінка та процедура ухвалення рішень, трансформуються, позаяк змінюються уявлення про політику та представництво. Вони можуть навіть не поділятися всіма соціальними групами у суспільстві в певний час, що суттєво ускладнює розмежування між прийнятними та

неприйнятними практиками політичного процесу. Політика передбачає конкуренцію між соціальними групами з різними цінностями, переконаннями та інтересами, а політичні представники отримують суперечливі вимоги від своїх виборців, громадян загалом, партій, суспільних груп, до яких вони належать (за віросповіданням, статтю, релігією, етнічною приналежністю тощо), або від інших акторів, які прагнуть формувати державну політику на свою користь. До того ж будь-яке політичне рішення, безумовно, має переможців і переможених та надає пріоритет одним інтересам та цінностям над іншими.

На думку відомого британського дослідника політичної корупції М. Філіпа, корупція в політиці має місце там, де державна посадова особа (А) порушує правила та/або норми службового становища на шкоду інтересам суспільства (Б) (або певної його частини), яке є визначеним бенефіціаром цієї посади, з метою отримання вигоди для себе та третьої сторони (В), яка винагороджує або іншим чином заохочує А отримати доступ до товарів чи послуг, які вона не змогла б отримати в іншому випадку [2, p. 22].

Один із перших вітчизняних дослідників корупції Є. Невмержицький вбачає політичний аспект корупції в корумпованих формах політичної боротьби кланів, партій, еліт й окремих осіб за владу [3]. До проявів політичної корупції вчений зараховує незаконний лобізм, протекціонізм, торгівлю впливом, незаконне використання грошових і товарних потоків на виборчі кампанії та інші політичні цілі в обмін на майбутні дивіденди: державні посади, фінансові пільги, одержання державних замовлень, квот, кредитів та інших привілеїв [3, с. 17–18].

На думку А. Тінькова, термін «політична корупція» охоплює чотири основні тлумачення, а саме: 1) незаконні дії у сфері політики; 2) державну практику, яка може бути легальною, але мати неетичний характер; 3) конфлікт інтересів у високопосадовців; 4) політичні дії, які не відповідають інтересам суспільства [4]. З-поміж рис політичної корупції дослідник виокремлює: 1) клієнтизм; 2) порівняно вузьке суб'єктно-об'єктне коло; 3) не завжди виражене саме матеріалізоване втілення; 4) універсальність (охоплення усіх сфер суспільного життя) політичної корупції; 5) завуальований характер, який майже не є очевидним для пересічного громадянина.

Чимало визначень містять твердження про незаконний характер політичної корупції, хоча варто відзначити, що така корупційна діяльність не завжди прямо заборонена законодавством:

– «використання особою, яка займає державну посаду, довірених їй державно-владних повноважень і прав, службового становища та статусу в системі державної влади, статусу органу державної влади, який вона представляє, з метою протиправного отримання особистої та (або) групової, у тому числі й на користь третіх осіб, політичної вигоди» [5, с. 59];

– «нелегітимне використання учасниками політичного процесу та носіями публічної влади їх можливостей і повноважень із метою отримання особистих і групових вигод» [6, с. 7];

– «цілком нелегітимне використання політиками та чиновниками (учасниками політичного процесу й публічного адміністрування) владних повноважень і можливостей із метою отримання незаконної вигоди» [7, с. 12];

В. Дерега вважає, що до політичної корупції належать дії, пов'язані з політичною сферою (виборчий процес, законотворчість, приватизаційний процес, бюджетний процес), а особливістю цього явища є сприйняття його як невід'ємної частини політичного менеджменту й політичних технологій, а за певних обставин політична корупція може «набувати рис легітимності»[8, с. 23].

Різноманітність підходів до визначення політичної корупції відображається в численних її класифікаціях за різними критеріями. Так, в аналітичній доповіді Центру Разумкова «Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії» [9] представлена класифікація суб'єктів політичної корупції з позиції функціонального підходу: а) принципали (особи, наділені повноваженнями ухвалювати політичні рішення або брати безпосередню участь в ухваленні таких рішень); б) державні агенти (посадовці судової та виконавчої влади, правоохоронних органів, які фінансово чи в інший спосіб мотивовані ухвалювати необхідні адміністративні рішення); в) клієнти (великі бізнес-групи, олігархи, які замовляють необхідні рішення та послуги, інвестують кошти в політиків із метою отримання прибутку або інших преференцій; сюди можуть бути віднесені й великі кримінальні угруповання, які забезпечують фінансування корупційних практик, а також продукують тіньові кошти, що забезпечують здійснення корупційних схем; г) посередники (помічники депутатів, працівники апаратів вищих державних посадовців, адвокати тощо); ґ) недобросчесні виборці також інколи можуть стати учасниками корупційних схем (продаж власного голосу на виборах, участь в електоральних правопорушеннях, зокрема організованому багаторазовому голосуванні, масових голосувань за відкріпними талонами – у кожній виборчій кампанії через особливості її проведення, національного законодавства були свої варіативні форми таких протиправних дій, які мають корупційну природу).

Подібно натрапляємо на різні підходи до виокремлення типів (видів, проявів) політичної корупції. Найповніший перелік проявів політичної корупції запропонував К. Аткан, а саме: 1) хабарництво – зловживання владою і повноваженнями шляхом надання особам або установам певних привілеїв в обмін на фінансову або іншу вигоду; 2) вимагання та здирництво; 3) привласнення та розтрата; 4) фаворитизм – це різновид політичної корупції, що виникає під час процесу ухвалення політичних рішень. Фаворитизм як поняття означає неправомірну та незаконну прихильність і підтримку. Проявами фаворитизму є кумівство (непотизм – обмежується родинним колом), кронізм, партійний фаворитизм (надання незаконних і неправомірних переваг у різний спосіб обраними політичними партіями групі виборців; винагородження політичних прихильників за допомогу в процесі виборів); 5) клієнтизм (підтримка і захист партійного діяча (клієнта) з боку політичної партії; 6) патронаж – заповнення посад в органах публічної влади своїми прихильниками / однопартійцями або особами, від яких отримано або можна буде отримати підтримку в майбутньому; 7) підкуп виборців через бюджетний процес, що особливо характерно для мажоритарної виборчої системи; 8) взаємний обмін політичною підтримкою (logrolling) та скупка голосів. Логролінг (logrolling) – це різновид політичної корупції, що виникає під час законодавчої процедури: партійні фракції можуть підтримувати певні законопроєкти на захист вузьких інтересів, зокрема шляхом укладення ситуативних коаліцій або купівлі голосів депутатів. Сюди ж входить і перехід депутата політичної партії до іншої політичної партії (тобто після виборів) за допомогою фінансових або інших стимулів; 9) лобіювання; 10) пошук ренти – діяльність груп тиску та груп інтересів, спрямована на отримання штучного економічного трансферту, створеного урядом. Основними економічними та соціальними трансфертами є: пошук монополії, пошук тарифів, пошук ліцензії, пошук квот, прагнення до альтруїзму, отримання субсидій; 11) витік державної таємниці для отримання матеріальної або нематеріальної вигоди; 12) вмовляння – надання тим, хто підтримував панівну партію перед виборами, можливостей після виборів, одна з форм особистого та службового фаворитизму. Панівна партія може запропонувати особам або установам субсидії чи соціальну допомогу, створювати різноманітні напівдержавні інституції, щоб запропонувати своїм прихильникам такі можливості й гарантувати переобрання; 13) політичні маніпуляції

виборцями (тобто введення виборців в оману) з боку політиків з метою отримання максимальної кількості голосів. Політичне маніпулювання відбувається шляхом: взяття на себе надмірних зобов'язань. Сюди ж належать і такі феномени: пропаганда (надання однобокої інформації); перевантаження інформацією (оприлюднення панівною партією надмірної та складної інформації після виборів). Варто згадати таємність і непрозорість діяльності органів публічної влади (на противагу прозорості та відкритості); 14) персоналізація влади, партійна дисципліна та лідерський деспотизм. Розширення повноважень та дискреційних прав виконавчої влади призводить до персоналізації влади – формування культу особи, яка очолює державу або виконавчу владу [10, p. 50–61].

Загалом, варто погодитися із думкою І. Кушнарьова, що політично-корупційна система містить такі види корупції:

– партійну: порушення порядку фінансування; ухвалення партійних рішень в обхід механізмів внутрішньо-партійної демократії; створення «партій на продаж»; фактичний продаж місць у потенційно прохідній частині партійного списку (у державах із виборчою системою із закритими списками); використання «підставних донорів» для обходу лімітів на пожертви партіям (у державах, де такі ліміти встановлені) тощо;

– електоральну: порушення правил надходжень до виборчих фондів; різні форми підкупу виборців і членів виборчих комісій; застосування адміністративного ресурсу в інтересах окремих суб'єктів виборів тощо;

– лобістську: дії, спрямовані на непрозоре, тіньове просування в органах влади інтересів зацікавлених осіб за винагороду тощо;

– представницьку: зміна депутатом парламентської фракції з корисливих мотивів та інші дії, які лежать у площині політичної етики;

– клієнтарно-патронажну: використання державних ресурсів задля просування інтересів певних індивідуальних чи колективних акторів; непотизм, кронізм, фаворитизм; дії, пов'язані з наявністю конфлікту інтересів тощо;

– судову, яка полягає у виконанні органами правосуддя політичного замовлення [11, с. 105–107].

У контексті реалізації ідеї Об'єднаної Європи, а саме Європейського Союзу як наднаціонального органу, навряд чи можемо стверджувати про поширеність тут найбільш характерних типів політичної корупції, як-от партійної чи виборчої. Це пояснюється низкою причин. Оскільки досі тривають дискусії про необхідність створення справді європейських політичних партій, які будуть отримувати фінансування з бюджету ЄС, то національні партії беруть участь у виборах до Європарламенту і після перемоги формують у ньому політичні групи. Відповідно, виборча кампанія теж фінансується партіями держав-членів, тому в чистому вигляді партійна та виборча корупція в Євросоюзі відсутня. Дещо інша ситуація з лобістською корупцією, позаяк діяльність лобістів у Євросоюзі законодавчо врегульована. Представницька корупція відносно слабо розвинена через незначні повноваження Європарламенту щодо ініціювання законопроєктів. Що стосується клієнтарно-патронажної та судової корупції, то вони теж не мають яскраво вираженого характеру. Це зумовлено тим, що ключові інструменти клієнтарно-патронажних практик і здійснення правосуддя в межах Європейського Союзу залишаються переважно в компетенції національних держав-членів. Наднаціональні інституції ЄС не мають повноважень безпосередньо формувати судову систему або кадрову політику в органах правосуддя держав-членів, що істотно обмежує можливості відтворення класичних форм клієнтарно-патронажної та судової корупції на наднаціональному рівні. У результаті відповідні корупційні ризики зміщуються з рівня прямого впливу на суди до площини непрямих механізмів – політичного

тиску, лобістського впливу та конфлікту інтересів у процесі ухвалення рішень. Але слід констатувати наявність особливого виду політичної корупції, що є складником будь-якої наднаціональної організації, зокрема і ЄС, який, фактично, є інтеграційним утворенням, де історично консолідувальну роль відіграє спільний внутрішній ринок – вільний рух товарів, послуг, людей, капіталів. Безумовно, це створює чималі переваги для бізнесу та споживачів, але й містить корупційні ризики, зокрема політичні.

На початкових етапах формування спільного ринку в європейських країнах, у наукових і політичних дискусіях домінували припущення, що суб'єкти господарювання, які функціонують в умовах неконкурентних ринків із високими торговельними бар'єрами, схильні до використання неправомірних дій з метою отримання пільг або особливого режиму сприяння [12, p. 236]. Звідси моделюється ймовірна взаємозалежність між фактом неконкурентних ринків та рівнем політичної корупції, зумовленого пільговим доступом до них. Оскільки така корупція збільшує витрати на ведення бізнесу, то суб'єкти господарювання, залучені до корупційних практик будуть менш конкурентоспроможними, а посилення конкуренції поставить їх у настільки невигідне становище, що вони будуть змушені вийти з конкурентної боротьби або ж відмовитися від корупційних дій. Зі свого боку, політики, які до певної міри залежать від місцевих компаній (фінансування виборчої кампанії, партійної організації тощо), гіпотетично повинні припинити вимагати неправомірні вигоди, щоб підтримувати їх у конкурентній боротьбі на зовнішніх ринках. У результаті національні підприємці могли б створювати нові робочі місця, сплачувати податки тощо, сприяючи розвитку як місцевої громади, так і держави загалом. Відповідно, така організація, як ЄС, здатна встановити правила для транснаціонального ринку, по суті, викорінити корупцію в межах своєї компетенції та навіть зменшити її імовірність у державах-членах [13].

Також дослідниками у сфері політичної економії висловлювалася думка, що чим більшу роль відіграє держава на ринку, чи то в ролі виробника чи/або споживача, тим більша її здатність до корупційної діяльності. Відповідно, розширення функцій уряду не може зменшити рівень корупції [12, p. 238]. Однак таке твердження спростовується прикладом таких членів ЄС, як Данія та Швеція, що мають велику частку державного сектору та низький рівень корупції. Тобто помилково стверджувати, що чим більші урядові повноваження, тим поширеніша корупція. Навпаки, той факт, що корупція зберігається й адаптувалася в ЄС, частково пояснюється слабкою підзвітністю, яка притаманна інституційній структурі ЄС і підживлюється політиками, які потребують ресурсів для фінансування виборчих кампаній і партій. Держави, які стоять на сторожі свого суверенітету, по суті, домоглися того, що самі міжнародні інституції та процедури, створені для обмеження корупційних практик, не отримали для цього ні повноважень, ні ресурсів. А політики, занепокоєні міжнародною конкуренцією і боротьбою за голоси виборців та посади, не лише не бажають віддавати реальні повноваження ЄС, а й не зацікавлені в тому, щоб національні інститути підзвітності були більш ефективними.

К. Ворнер уважає, що конкуренція і лібералізація ринку, як характерні риси Євросоюзу, можуть створювати можливості й стимули для корупційної поведінки [14, p. 126–127]. По-перше, конкуренти завжди мають стимул до шахрайства: неправомірна вигода заради отримання контракту є значно дешевшою, ніж удосконалення власного виробництва для чесної перемоги на конкурсі. По-друге, політики та політичні партії конкурують між собою за доступ до посад на всіх рівнях влади та постійно потребують фінансування своїх партійних структур і виборчих кампаній. Збільшення кількості виборів через децентралізацію, що призводить до появи нових рівнів виборних органів влади, а також до парламенту ЄС,

означає збільшення витрат на виборчі кампанії та партійні витрати, а отже, і більший попит на фінансування, щоб покрити витрати та випередити політичних конкурентів. По-третє, децентралізація та демократизація до певної міри сприяють корупції. Коли повноваження щодо ухвалення рішень передаються від уряду на нижчі рівні управління, то регіональні та місцеві органи публічної влади отримують дедалі більші можливості для ухвалення дискреційних рішень на власний розсуд. Це зменшує контроль з боку громадян, оскільки мало виборців стежить за місцевою політикою так само уважно, як за національною. Децентралізація також призводить до розмивання повноважень (створення «сірих зон») та знижує рівень моніторингу, оскільки наглядові органи нижчого рівня можуть бути менш професійними або мати менше повноважень. Персонал на місцевому рівні може не мати достатньої компетенції для оцінки складних тендерних пропозицій, а вибори до місцевих представницьких органів можуть збігатися в часі з процесами приватизації послуг, які здійснюють місцеві органи.

Зі свого боку, М. Шарек-Мейсон уважає, що «політика ЄС щодо боротьби з корупцією в державах-членах є дуже обмеженою і стримується низкою правових і політичних чинників. Так, як це не парадоксально, антикорупційні стандарти фактично знизилися після вступу країн ЦСЄ [Східного блоку] до ЄС» [15, p. 220].

Інакше кажучи, досвід ЄС свідчить про те, що економічної та політичної конкуренції недостатньо для запобігання або значного зниження рівня корупції [14, p. 129]. Ба більше, членство в ЄС не витісняє корупцію, а дає змогу зберегти старі форми корупції та сприяє появі нових. «ЄС має незначну здатність зменшити рівень корупції і сприяє економічним силам та політичним реформам, які створюють нові стимули й можливості для корупції. Економічна і політична раціональність працюють, але не так, як очікувалося» [16, p. 3].

У межах Європейського Союзу протидія корупції має переважно інституційно-правовий характер і зосереджується на захисті фінансових інтересів Союзу, а також на забезпеченні прозорості та підзвітності процесів ухвалення рішень. Ключову роль у цій сфері відіграє Європейське бюро з питань боротьби з шахрайством (OLAF), яке здійснює адміністративні розслідування фактів корупції, шахрайства та інших порушень, що завдають шкоди бюджету ЄС. За даними щорічних звітів Європейської комісії, лише у 2023 році за результатами розслідувань OLAF рекомендовано фінансове відшкодування в розмірі понад 1 млрд євро [18], що свідчить про системний характер корупційних ризиків навіть у межах розвинених наднаціональних інституцій.

Важливим елементом антикорупційної архітектури ЄС є Європейська прокуратура (European Public Prosecutor's Office, EPPO), створена на підставі Регламенту (ЄС) 2017/1939 [20], яка здійснює кримінальне переслідування злочинів проти фінансових інтересів Союзу. Станом на кінець 2023 року в провадженні EPPO перебувало понад 1 900 активних справ із загальними оціночними збитками для бюджету ЄС більш як 19 млрд євро [19]. Це демонструє, що навіть за наявності спеціалізованих наднаціональних органів корупційні практики залишаються серйозним викликом для функціонування Союзу.

Нормативну основу протидії політичній корупції та пов'язаним із нею практикам формують, зокрема, Директива (ЄС) 2017/1371 (PIF Directive) [21], що встановлює мінімальні стандарти криміналізації корупції та шахрайства щодо бюджету ЄС, а також міжінституційна угода про Реєстр прозорості спрямована на регулювання лобістської діяльності [22]. Водночас резонансні політичні скандали останніх років, зокрема так званий Qatargate у Європейському парламенті [23], засвідчили наявність прогалин у системі етичного контролю та підзвітності, що актуалізує дискусії про необхідність подальшого посилення антикорупційних механізмів [24] на наднаціональному рівні.

Отже, складність самого феномену політичної корупції зумовлює різноманіття підходів до її визначення та класифікації. Труднощі з її вивченням зумовлені розмитістю правил поведінки в політичній сфері та залежності від контексту (географічного, культурного, темпорального, ієрархічного тощо). Найчастіше серед сфер прояву політичної корупції згадуються: партійна, виборча, лобістська, клієнтарно-патронажна. У межах Євросоюзу як наднаціонального органу політична корупція можлива через високий рівень конкуренції між компаніями в результаті лібералізації ринку, децентралізацію, демократизацію. Через брак відкритих джерел фінансування й наявних ресурсів для діяльності, то політичні партії та окремі політики стають більш уразливими до різних форм корупційних впливів, а приватний бізнес вдається до надання неправомірної вигоди з метою отримання конкурентних переваг. Усе це відбувається в контексті спільного ринку з дуже слабкими транснаціональними механізмами правозастосування, що посилює цей негативний вплив.

На відміну від поширених підходів, що акцентують переважно на національних вимірах політичної корупції, у статті показано, що наднаціональний рівень Європейського Союзу формує специфічні, інституційно опосередковані корупційні ризики, які потребують окремого аналітичного інструментарію та мають бути враховані Україною в процесі європейської інтеграції.

Список використаної літератури

1. Клименко Д. Політична корупція в державному управлінні: наукові дефініції. Демократичне врядування. 2010. № 5. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_l/visnik5/fail/+Klymenko.pdf
2. Philp M. The definition of political corruption / Heywood P. *Routledge Handbook of Political Corruption*. Abingdon and New York : Routledge, 2015. P. 121–133.
3. Невмержицький Є.В. Корупція як соціально-політичний феномен : автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2009. 17 с.
4. Тіньков А. Політична корупція в системі державного управління: українські реалії. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2010. № 1. С. 229–230.
5. Березинський Л. В. Ризик політичної корупції як чинник функціонування державної влади в умовах проблемної державності. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. Політологія.* 2012. № 192. Т. 204. С. 59.
6. Політична корупція: як розпізнати та подолати / за ред. К. С. Давиденка. Київ : Ейдос, 2016.
7. Асафайло В.В. Інституційний та комунікативний виміри протидії політичній корупції. *S.P.A.C.E.* 2017. № 2. С. 10–15.
8. Дерега В. В. Політична корупція: визначення та особливості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. Політологія*. 2009. № 97. Т. 110. С. 73–78
9. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії. *Національна безпека і оборона.* 2009. № 7. С. 2–42.
10. Aktan C.C. Political corruption: An introduction study on terminology and typology. *International Journal of Science and Humanity Studies.* 2015. Vol. 7. №1. P. 47–65.
11. Кушнаньов І.В. *Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація* : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Видавництво «Юридична думка», 2018.
12. Gerring J., Thacker, S. C. Do Neoliberal Policies Deter Corruption? *International Organization*. 2005. Vol. 59. № 1. P. 233–254.

13. Moravcsik A. Europe without Illusions. *Prospect.* 2005. 23 June.
14. Warner C.M. Source of Corruption in the European Union. In: Heywood, P. M. (ed.) Routledge Handbook of Political Corruption. London: Routledge, 2015. P. 121–133.
15. Szarek-Mason, P. The European Union's Fight against Corruption. Cambridge : Cambridge University Press, 2010.
16. Warner C. M. The Best System Money Can Buy: Corruption in the European Union. Ithaca, NY : Cornell University Press, 2007.
17. European Commission; High Representative. Joint Communication: The fight against corruption. JOIN(2023) 12 final. Brussels, 03.05.2023. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2023-05/JOIN_2023_12_1_EN.pdf.
18. European Commission. OLAF Annual Activity Report 2023. 2024. URL: https://commission.europa.eu/document/download/ed3859e2-9fa9-423c-a618-8c9515ebaad4_en?filename=OLAF_AAR_2023_final_0.pdf.
19. European Public Prosecutor's Office (EPPO). Annual Report 2023. URL: https://www.eppo.europa.eu/sites/default/files/2024-02/EPPO_Annual_Report_2023.pdf.
20. Council Regulation (EU) 2017/1939 of 12 October 2017 implementing enhanced cooperation on the establishment of the European Public Prosecutor's Office ('the EPPO'). OJ L 283, 31.10.2017, p. 1–71. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/1939/oj/eng.
21. Directive (EU) 2017/1371 of the European Parliament and of the Council of 5 July 2017 on the fight against fraud to the Union's financial interests by means of criminal law (PIF Directive). OJ L 198, 28.07.2017, p. 29–41. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2017/1371/oj/eng.
22. Interinstitutional Agreement of 20 May 2021 between the European Parliament, the Council of the European Union and the European Commission on a mandatory transparency register. OJ L 207, 11.06.2021, p. 1–17. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/agree_interinstit/2021/611/oj/eng.
23. European Parliament resolution of 15 December 2022 on suspicions of corruption from Qatar and the broader need for transparency and accountability in the European institutions (2022/3012(RSP)) (2023/C 177/13). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj%3AJOC_2023_177_R_0014.
24. Costa O. The European Parliament and the Qatargate // Journal of Common Market Studies. 2024. DOI: 10.1111/jcms.13666. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/jcms.13666.

PECULIARITIES OF POLITICAL CORRUPTION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

Roman Onyshkevych
Lviv Polytechnic National University
Department of Political Science and International Relations,
Stepan Bandera Str., 12, 79013, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0004-8791-5509

The article examines approaches to defining and typologizing the phenomenon of political corruption based on the works of foreign and domestic scholars. It is noted that the difficulties in studying this phenomenon are due to the "blurred" nature of behavioral rules in the political sphere and their dependence on context (geographical, cultural, temporal, hierarchical, etc.). Some definitions fail to take into account the fact that political corruption does not always have an illegal character. The article elaborates a classification of political corruption from a functional perspective, distinguishing it by actors as well as by spheres of manifestation (electoral, lobbying, representative, patron – client, judicial, etc.).

This understanding makes it possible to move beyond a narrow legal interpretation of political corruption and to conceptualize it as a complex political-institutional phenomenon operating at the intersection of formal norms, informal practices, and society's moral and ethical expectations. In this context, political corruption appears not merely as individual deviant behavior, but as a systemic phenomenon embedded in the mechanisms of political decision-making and resource allocation.

It is argued that, given the specific features of the European Union as a supranational entity, the most widespread forms of political corruption traditionally observed in practice – such as party and electoral corruption – cannot be considered predominant at this level. However, political corruption within the EU may arise due to a high level of competition among firms resulting from market liberalization, decentralization, and democratization. The supranational nature of the European Union modifies traditional forms of political corruption by shifting the emphasis from direct bribery and electoral manipulation toward lobbying influence, conflicts of interest between the public and private sectors, and informal channels of access to policymaking processes. Although such practices are often formally legal, they undermine the principles of transparency, accountability, and equality of access to decision-making. Under conditions of a shortage of public and transparent sources of financing, political parties and individual politicians become more vulnerable to various forms of corrupt influence, while private businesses resort to providing undue advantages in order to gain competitive benefits. All of this unfolds within a transnational market environment characterized by weak transnational enforcement mechanisms, which further amplifies the negative impact of corruption.

Special emphasis is placed on the practical relevance of the study for Ukraine in the context of active European integration and post-war recovery, where issues of integrity, transparency in the financing of political activities, and the effectiveness of anti-corruption institutions acquire critical importance. An analysis of the European Union's experience makes it possible not only to identify potential corruption risks at the supranational level, but also to outline directions for adapting anti-corruption policies to European standards of the rule of law.

Key words: political corruption; political parties; elections; democracy; European integration; European Union; lobbying.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 496–504
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 496–504

УДК 316.334.52:342.25
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.55

РОЗУМІННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ В ДОКУМЕНТАХ ЄВРОСОЮЗУ

Валерій Паталаха
Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України,
вул. Трьохсвятительська 4, 01601, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0009-0000-7567-2985

Ідея соціальної згуртованості є частиною політичного дискурсу Європейського Союзу з моменту його створення. Проте протягом останніх трьох десятиліть основна особливість розуміння соціальної згуртованості в Євросоюзі полягає в її високій пріоритетності та відсутності її чіткого визначення. Упровадження поняття «соціальна згуртованість» супроводжувалася появою комплексу інших понять, як-от соціальний капітал, соціальна інклюзія, соціальні інвестиції, добробут, рівність можливостей. Виокремлено та проаналізовано три основні особливості використання соціальної згуртованості в документах Євросоюзу: 1) розуміння як економічної необхідності чи продуктивного чинника, що сприяє сталому економічному зростанню та конкурентоспроможності; 2) акцентування на працевлаштуванні та поверненні на ринок праці; 3) відсутність чіткого визначення.

Намагання ЄС розглядати соціальний та економічний розвиток Європи як паралельні й взаємодоповнювальні процеси призвело до надання пріоритету економічному прогресу як кінцевій меті, досягненню якої може та повинен сприяти соціальний прогрес. Відповідно, загрози соціальній згуртованості, такі як зростання рівня бідності та безробіття, що розколюють суспільство навпіл, розглядали як неприйнятні, оскільки вони перешкоджали ефективному функціонуванню європейського суспільства та конкурентоспроможності ЄС у глобалізованому світі. У перші десятиліття соціальна згуртованість хоч іноді згадується як цінність сама по собі, проте вона часто підпорядковувалася ідеям економічної ефективності та інструменталізується: вона є інструментом для їх досягнення.

Актуалізації поняття «соціальна згуртованість» у третьому десятилітті XXI ст. в політичному дискурсі ЄС сприяла пандемія. У документі «Згуртованість як загальна цінність Європейського Союзу» (2021) обґрунтовується ідея конвергенції згуртованості до громадян та їх добробуту, що вимагає кардинального переосмислення згуртованості та її мети через упровадження поняття «дух згуртованості» в усі політики Євросоюзу. Такий крок дасть змогу виокремити згуртованість як самостійну політичну мету та вивести її на рівень загальної політичної мети Євросоюзу.

Ключові слова: консолідація, соціальна згуртованість, євроінтеграція, соціальний капітал, справедливість, соціальна політика.

Вступ. Протягом останніх двох десятиліть тема консолідації українського суспільства набула особливої актуальності для вітчизняних політологів, етнополітологів та соціологів. Однак з огляду на набуття Україною статусу кандидата на членство в Євросоюзі, очевидною є потреба в аналізі схожого досвіду європейських держав-членів ЄС з метою внесення відповідних змін у державну політику в цьому напрямі. Найбільш схожим за суттю до суспільної консолідації в Україні є соціальна згуртованість, яка проголошена однією з основних цінностей Євросоюзу майже три десятиліття тому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальна згуртованість є одним із пріоритетів політики Євросоюзу і досить детально розглядається в низці його документів. Серед дослідників, які вивчають конкретні аспекти згуртованості, можна виокремити М. Жоена, який аналізує її в контексті солідарності, А. Родрігез-Поуз та Т. Ханнел

© Паталаха В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

досліджують територіальний вимір, Л. Козак – у контексті сталого розвитку, В. Кирилюк – як складник соціальної безпеки, А. Терці та О. Федорук – в економічному контексті.

Метою статті є дослідження еволюції розуміння соціальної згуртованості на основі аналізу документів Євросоюзу та виокремлення її основних тенденцій.

Виклад основного матеріалу. Передумови для виникнення ідеї згуртованості створив голова Єврокомісії Ж. Делор, який уважав, що Європейська спільнота опинилася на перепутті: або рухатися в бік поглиблення інтеграції, або визнати неспроможність реалізації проєкту Об'єднана Європа через брак політичної волі. Першим кроком мала стати згуртованість в економічній сфері – створення великого внутрішнього ринку як основи для справжнього пан'європейського економічного простору з повною свободою руху людей, товарів, послуг і капіталів [1]. Іншими рушійними силами європейської системи мали стати: зменшення регіональної нерівності, врахування соціальних питань для узгодження; активна співпраця у валютній сфері задля найбільшої стабільності та зростання, інтеграція зусиль у дослідженні розвитку, пошук нових відносин з навколишнім середовищем.

У порядок денний Євросоюзу згуртованість ввійшла на початку 1990-х років, коли розпад Радянського Союзу і закінчення «холодної» війни створило передумови для прийняття постсоціалістичних країн, рівень розвитку яких був значно нижчим, ніж навіть у найбідніших регіонах Європи. Водночас зростало відчуття загрози соціальній згуртованості всередині держав Західної Європи, пов'язане зі швидкою економічною реструктуризацією, що розпочалася в 1980-х роках. Так, у звіті про поліпшення соціальної згуртованості в Європі протягом 1984–1993 році зазначалося, що швидкі та глибокі соціальні, економічні й політичні зміни того часу принесли користь більшості громадян Європи у вигляді нових можливостей, ширшого вибору, більшої винагороди та задоволення від роботи, а також кращої якості життя. Проте позитивні наслідки для одних супроводжувалися негативними наслідками для інших [2].

Ідея соціальної згуртованості є частиною політичного дискурсу Європейського Союзу з моменту його створення. У Договорі про Європейський Союз 1992 року (Маастрихтський договір), який поклав початок ЄС, уже міститься зобов'язання «розвивати та продовжувати дії, спрямовані на зміцнення економічної та соціальної згуртованості», з метою зменшення розбіжностей між рівнями розвитку різних регіонів, а також різних груп і спільнот у Європі (ст. 130a) [3]). Один з останніх основоположних документів ЄС визначає згуртованість як «основоположну цінність або дух європейської інтеграції, а також європейський спосіб життя та ухвалення рішень» (ст. 3 Лісабонського договору) [4].

Зобов'язання щодо зміцнення соціальної згуртованості залишається пріоритетним у політичному порядку денному ЄС і до сьогодні, про що свідчить заключна декларація Соціального саміту ЄС у Порту 2021 року, в якій зазначається: «Більше ніж будь-коли, Європа має бути континентом соціальної згуртованості та процвітання» [5]. Однак, попри пріоритетність соціальної згуртованості в політиці ЄС протягом останніх трьох десятиліть, у політичних документах ЄС майже не робиться спроб конкретизувати, що означає соціальна згуртованість і що вона передбачає.

Протягом останніх трьох десятиліть основна особливість розуміння соціальної згуртованості в Євросоюзі полягає в її високій пріоритетності та відсутності її чіткого визначення. Спершу вона розглядалася передусім як економічна необхідність або продуктивний чинник, що сприяє сталому економічному зростанню та конкурентоспроможності. Це чітко простежується вже в Білій книзі 1994 року «Зростання, конкурентоспроможність, зайнятість: виклики та шляхи розвитку в XXI ст.» [6]. У ній стверджувалося, що соціальна

згуртованість у Європі стикається із серйозним викликом через зростання кількості осіб та груп, які перебувають у невигідному становищі на ринку праці. Вона також попереджала про зростання рівня бідності в Європі, що ділить суспільство навпіл і призводить до формування «дворівневого» суспільства. З огляду на припущення, що ефективність і продуктивність є ключем до економічного й соціального прогресу, Єврокомісія пропонувала перейти до активної політики, яка надає високий пріоритет пошуку роботи або навчання, доступних для всіх, а не зводиться до реєстрації безробітних та виплат працівникам.

Саме активна політика зайнятості лежала в основі «активної солідарності» на противагу «пасивній»: сильному соціальному захисті та виплаті субсидій. Біла книга пропонувала нову модель європейського суспільства, засновану на менш пасивній і більш активній солідарності, оскільки найнебезпечнішим для Європи буде збереження структур і звичаїв, які сприяють зреченню, відмові від зобов'язань та пасивності.

Ідея про те, що ЄС повинен прагнути до кращої соціальної згуртованості за допомогою активної політики зайнятості, закріплена також у Білій книзі «Європейська соціальна політика: шлях вперед для Союзу» (1994), у якій зазначено, що загальною метою політики ЄС має бути «забезпечення європейцям унікального поєднання економічного добробуту, соціальної згуртованості та високої загальної якості життя, яке було досягнуто в післявоєнний період» [7]. Цієї мети можна досягти шляхом подальшого підвищення продуктивності, що дасть змогу Союзу поєднати високі соціальні стандарти зі здатністю конкурувати на світових ринках. При цьому ключовим ресурсом має стати добре освічена, високомотивована та адаптивна робоча сила.

Мільйони європейців, які живуть за межею бідності, соціальна ізоляція та маргіналізація багатьох соціальних груп розглядали як загрозу соціальній згуртованості. Саме ця загроза є основною перешкодою на шляху до підвищення ефективності європейського суспільства. Оскільки Союз не може дозволити собі втратити внесок маргіналізованих груп у суспільний розвиток загалом, то слід забезпечити, щоб найбільш уразливі верстви населення (наприклад, люди, виключені із соціального та економічного життя, молодь, яка не може знайти собі місця в економіці, безробітні, інваліди та люди похилого віку тощо) не виключали з переваг і з активного внеску в економічну силу більш інтегрованої Європи».

Попри визнання того, що соціальна згуртованість важлива сама по собі, ЄС визнає її роль як ключового чинника, що сприяє економічному успіху, оскільки регіони, які не здатні мобілізувати економічний потенціал значної частини свого населення, перебувають у невигідному становищі на дедалі конкурентнішому світовому ринку, а диспропорції можуть призводити до соціальних заворушень, які самі по собі можуть зашкодити економічним показникам [8].

У Лісабонській стратегії 2000 року ЄС зобов'язався стати найбільш конкурентоспроможною та динамічною економікою у світі, заснованою на знаннях, здатною до сталого економічного зростання з більшою кількістю та кращими робочими місцями та більшою соціальною згуртованістю [9]. Стратегія передбачає перехід до цифрової економіки, базованої на знаннях, і формулює відповідну політику соціальної згуртованості в термінах соціальних інвестицій: «Інвестиції в людей і розвиток активної та динамічної держави загального добробуту будуть мати вирішальне значення як для місця Європи в економіці знань, так і для забезпечення того, щоб поява цієї нової економіки не поглибила наявні соціальні проблеми безробіття, соціальної ізоляції та бідності». Зважаючи на принцип, що найкращою протидією соціальній ізоляції є робота Стратегія закликає до створення активної та динамічної держави загального добробуту, роль якої зводиться до того, щоб робота була вигідною. Відповідно, Соціальний порядок денний ЄС на 2005 рік стверджував, що

«Європа потребує більшої кількості активних працівників, які також є більш продуктивними. Це сприятиме довгостроковому економічному зростанню, боротьбі з безробіттям та регіональними диспропорціями, а також соціальної згуртованості» [10].

Отже, економічно орієнтований підхід до соціальної згуртованості є панівним у політичних документах ЄС від початку 1990-х до 2000-х років. Намагання ЄС розглядати соціальний та економічний розвиток Європи як паралельні та взаємодоповнювальні процеси призводить до надання пріоритету економічному прогресу як кінцевій меті, досягненню якої може і повинен сприяти соціальний прогрес. Так, загрози соціальній згуртованості, такі як зростання рівня бідності та безробіття, що розколюють суспільство навпіл, розглядають як неприйнятні, оскільки вони є перешкодами для більшої ефективності європейського суспільства, що, своєю чергою, має сприяти більшій конкурентоспроможності ЄС у глобалізованому світі. У цих ранніх формулюваннях соціальна згуртованість хоч іноді згадується як цінність сама по собі, проте її цінність частіше підпорядковується ідеям економічної ефективності та інструменталізується: вона є інструментом для їх досягнення.

Згідно з економічно орієнтованим підходом, соціальна згуртованість розглядається в контексті політичних заходів, спрямованих на повернення людей до роботи. Тобто ЄС схильний розуміти соціальну згуртованість як реінтеграцію незахищених груп та осіб на ринок праці. Мотив активізації («активна солідарність», «активна участь») є наріжним каменем дискурсу ЄС щодо політики соціальної згуртованості й тісно пов'язаний з ідеєю, що невикористаний потенціал та навички незахищених груп та осіб сповільнюють економічний розвиток спільноти. Водночас хоча згуртованість представлена як розв'язання проблеми соціального виключення, яке представлене як виключення з ринку праці, що розглядається не стільки як проблема для виключених (або навіть як проблема соціальної справедливості), скільки як марнування людських ресурсів, що є проблемою для держави загалом.

Ще однією особливістю є постійний заклик до операціоналізації поняття соціальної згуртованості стало більш оперативним. На думку ЄС, цілі повної зайнятості, якості робочих місць, продуктивності праці та соціальної згуртованості повинні бути відображені в чітких і вимірюваних пріоритетах» (п. 31) [11, p. 6]. Проте вже у своєму Першому звіті про економічну та соціальну згуртованість Єврокомісія визнала, що поняття соціальної згуртованості (на відміну від економічної) важче визначити в операційних термінах, тому його варто перетворити / перевести на суттєві та вимірювані економічні та соціальні цілі й закликала забезпечити «наявність ефективних систем моніторингу, контролю та оцінки» [12]. Тоді ж ЄС зобов'язався щорічно моніторити ситуацію на основі набору показників, що відображають загальний прогрес у досягненні мети розумної, зеленої та інклюзивної економіки, яка забезпечує високий рівень зайнятості, продуктивності та соціальної згуртованості», а також оцінювати звіти держав-членів про ситуацію на рівні країн. Із цією метою ЄС запровадив набір із вісімнадцяти спільних статистичних показників, так званих показників Лаекена, які повинні дозволити здійснювати порівняльний моніторинг прогресу держав-членів у досягненні цілей ЄС у сфері соціальної згуртованості [13].

Однак у формулюванні поняття соціальної згуртованості відбулися деякі помітні зміни. У документі 2003 року «Будування суспільства знань: взаємодія соціального та людського капіталу», підготовленого за підтримки ESDIS [14], поняття «соціальний капітал» введено в дискурс політики соціальної згуртованості ЄС. Вона визначає «соціальний капітал» як «мережі та участь у суспільному житті, а також спільні норми, цінності, культуру, звичаї та практики, довіру та взаєморозуміння, що сприяють співпраці всередині груп або між ними для досягнення спільних цілей» [15, p. 14].

У документі соціальна згуртованість розуміється як щось ширше за соціальний капітал, що стосується «спільних цінностей та відданості спільноті». Далі в документі стверджується, що «більш згуртовані суспільства ефективніше досягають колективних цілей, оскільки вони краще захищають та інтегрують осіб, які перебувають під загрозою виключення, а також забезпечують відкритий доступ до відповідних ресурсів та переваг. Таке розуміння соціальної згуртованості охоплює результати, що є наслідком різних факторів, включно з взаємодією людського та соціального капіталу» [15, p. 15–16]. Примітно, що в документі підкреслюється різниця між соціальним капіталом і соціальною згуртованістю не тільки з погляду обсягу, а й з можливих протилежних наслідків обох явищ.

У ній стверджується, що «певні конфігурації соціального капіталу можуть також суперечити загальним цілям соціальної згуртованості; наприклад, високий рівень соціального капіталу в тісно пов'язаних етнічних спільнотах може заважати їх членам вступати в інші типи відносин поза групою; однак занадто низький рівень соціального капіталу та пов'язаний з цим занадто короткий радіус довіри може заважати інтеграції самої групи в суспільство в цілому. Однак загальна ідея полягає в тому, що «хороші» форми соціального капіталу сприяють просуванню соціальної згуртованості та якості життя в мережевому суспільстві. Цей позитивний погляд на взаємозв'язок між соціальним капіталом і соціальною згуртованістю продовжує формувати резолюцію Ради Європейського Союзу «Соціальний і людський капітал у суспільстві знань: навчання, робота, соціальна згуртованість і гендер», у якій не проводяться відмінності між поняттями соціальної згуртованості та соціального капіталу. Натомість вона просто наголошує на «важливості формальних та неформальних соціальних мереж, включно з цифровими мережами, для соціальної згуртованості та балансу між гнучкістю, безпекою та якістю життя» і закликає комісію «приділяти особливу увагу аспектам соціального та людського капіталу в усіх своїх поточних політиках та ініціативах» [16, p. 175/6].

Після фінансової кризи 2008 року ЄС почав пов'язувати ці ідеї з концепцією соціальних інвестицій. У передмові до документа 2010 року «Європа 2020: Європейська стратегія для розумного, сталого та інклюзивного зростання» відзначено, що криза додала тиску на соціальну згуртованість європейців, тому Європа повинна повернутися на правильний шлях та залишатися на ньому. Ідеться насамперед про збільшення кількості робочих місць та покращення умов життя. Стратегія визначає, як Європа має «забезпечити розумне, стале та інклюзивне зростання, знайти шлях до створення нових робочих місць і запропонувати нашим суспільствам відчуття напрямку руху» [17]. Ключовим пріоритетом Стратегії є інклюзивне зростання: «розширення можливостей людей за допомогою високого рівня зайнятості, інвестицій у навички, боротьби з бідністю та модернізації ринків праці, систем навчання та соціального захисту, щоб допомогти людям передбачати зміни та управляти ними, а також будувати згуртоване суспільство» [17].

Цей підхід був деталізований у доповіді «На шляху до соціальних інвестицій для зростання та згуртованості: включно з реалізацією Європейського соціального фонду на 2014–2020 роки». Оскільки майбутнє економічне зростання та конкурентоспроможність вимагають інвестицій у людський капітал, то документ пропагує модель зростання, яка передбачає соціальні інвестиції – у соціальну політику, яка сприяє розвитку людського капіталу [18]. Своєю чергою, держави-члени ЄС, які стикаються зі структурними довгостроковими викликами, повинні адаптуватися, щоб забезпечити адекватність та стійкість своїх соціальних систем і їх внесок у стабілізацію економіки. Зокрема, якщо людина тимчасово не може знайти роботу, то слід покращити її можливості для повернення на ринок праці». Хоча документ містить згадку про згуртованість у назві, але саме

поняття вживається лише один раз, що свідчить про тенденцію до заміни «соціальної згуртованості» на «соціальну інклюзію» а «згуртованого суспільства» на «інклюзивне» в низці політичних документів ЄС 2010-х років, що свідчить про домінування економічного підходу: (економічної) інклюзії над згуртованістю. Тому Єврокомісія закликає до впровадження інтегрованих стратегій активної інклюзії, які, за аналогією до посиленого економічного управління та жорсткішого фіскального нагляду в державах-членах, запровадженого після світової фінансової кризи, мають супроводжуватися «покращеним наглядом за політикою в соціальних сферах, що з часом сприятиме кризовому управлінню, пом'якшенню наслідків кризи та забезпеченню належного рівня соціальних інвестицій у всій Європі.

Із 2007 року соціальна згуртованість пов'язана з добробутом. Після перегляду в Лісабоні Договору про Європейський Союз внесено правки до ст. 2: «Метою Союзу є сприяння миру, його цінностям та добробуту його народів» (ст. 2 Договору про Європейський Союз) [19]. ЄС пов'язує сприяння добробуту громадян із питанням соціальної згуртованості та прогресу з популярними очікуваннями, що Європа повинна відігравати більш помітну роль у сприянні добробуту своїх громадян в умовах глобалізації, допомагаючи їм передбачати та сприяти змінам і запобігати відчуттю незахищеності, ізоляції, несправедливості та нерівності [20]. Вирішення питань соціальної справедливості та соціальної згуртованості, у поєднанні з перевагами сучасного та згуртованого суспільства, означає надання кожному європейцю доступ до ресурсів, послуг, умов та можливостей, щоб перетворити теоретичну рівність можливостей та активне громадянство на значущу реальність. Водночас у документі наголошується, що це є економічною необхідністю, оскільки «добре функціонуюче, впевнене та життєрадісне суспільство, яке інвестує у свій людський капітал та створює можливості для розвитку людей протягом усього їхнього життєвого циклу, є необхідною умовою для підтримання економічного зростання, участі в ринку праці, рівня життя та боротьби із соціальною ізоляцією» [20, p. 7].

Актуалізації поняття «соціальна згуртованість» у третьому десятилітті XXI ст. в політичному дискурсі ЄС сприяла пандемія. У документі «Згуртованість як загальна цінність Європейського Союзу» (2021) обґрунтовується ідея конвергенції згуртованості до громадян та їх добробуту, що вимагає кардинального переосмислення згуртованості та її мети через упровадження поняття «дух згуртованості» в усі політики Євросоюзу [21]. Такий крок дасть змогу виокремити згуртованість як самостійну політичну мету та вивести її на рівень загальної політичної мети Євросоюзу.

У документі констатується, що Європа стикається із серйозними економічними, соціальними та екологічними викликами, посиленням дисбалансів і нерівності, які роз'єднують людей та території та ставлять під загрозу перспективи майбутнього розвитку [21, p. 9]. І це попри те, що ЄС має найширшу політику розвитку у світі – політику згуртування ЄС. Перша причина полягає в тому, що ці стратегії, засновані на поєднанні розвитку інфраструктури, людського капіталу, інновацій та технологій, не змогли вирішити проблему дедалі більшої нерівності та її шкідливих економічних, соціальних і політичних наслідків. Друга причина криється в переконанні, що зростання дисбалансів і нерівності, а також перехід до зеленої та сталої Європи можуть бути вирішені за допомогою єдиної політики чи фінансового інструменту. Тому доцільним є розширення розуміння згуртованості за межі економічного, соціального та територіального аспектів і пропонується виокремити три виміри згуртованості: міжособистісний (залучення громадян до формування політики ЄС), цифровий (послуги загального інтересу, освіта, охорона здоров'я, бізнес) та екологічний (кліматичні зміни, втрата біорізноманіття).

Висновки. Отже, хоча поняття «соціальна згуртованість» періодично актуалізувалася в політичному дискурсі ЄС, супроводжувався появою комплексу інших понять, як-от соціальний капітал, соціальна інклюзія, соціальні інвестиції, добробут, рівність можливостей, можна виокремити кілька рис, які залишалися незмінними, починаючи з 1990-х років. По-перше, соціальна згуртованість розуміється насамперед як економічна необхідність або продуктивний фактор, що сприяє сталому економічному зростанню та конкурентоспроможності ЄС. По-друге, політика соціальної згуртованості зосереджується переважно на таких заходах, як активне працевлаштування та реінтеграція окремих осіб і груп на ринок праці. Тобто, хоча згуртованість протиставляється виключенню, інклюзія має насамперед економічний вимір. По-третє, попри неодноразові спроби використати соціальну згуртованість для досягнення політичних цілей, вона все ще залишається досить невизначеним поняттям. Упровадження у 2021 році поняття «дух згуртованості» також не додає визначеності поняттю.

Список використаної літератури

1. Completing The Internal Market. White Paper from the Commission to the European Council (Milan, 28–29 June 1985). URL: https://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com1985_0310_f_en.pdf
2. Ball C. Bridging the Gulf. Improving social cohesion in Europe. The work of the European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (1984–1993), Luxembourg, OOPEC, 1994, 33 p.
3. Treaty on European Union (1992). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/teu/sign/eng
4. Consolidated Versions Of The Treaty On European Union And The Treaty On The Functioning Of The European Union (2016/C 202/01). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12016ME/TXT&from=EN
5. The Porto declaration (8 May 2021). URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/05/08/the-porto-declaration/
6. Growth, competitiveness, employment – The challenges and ways forward into the 21st century. Part C. Brussel: Publications Office of the European Union, 1993. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c69f0e21-d25e-11e6-ad7c-01aa75ed71a1
7. European Social Policy – A Way Forward For The Union. A White Paper. COM_1994_0333_FIN. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/16dfe2c0-7fc9-4079-9481-e5de54a3805a/language-en
8. Unity, solidarity and diversity for Europe, its people and its territory: Second Report on Economic and Social Cohesion, 31 January 2001. COM(2001) 24 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/second-report-on-economic-and-social-cohesion-an-assessment.html
9. Lisbon Strategy (Lisbon Agenda or Lisbon Process), 2000. URL: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00100-r1.en0.htm
10. Communication From The Commission on the Social Agenda. Brussels, 9.2.2005. COM(2005) 33 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0033:FIN:EN:PDF
11. Conclusions of the Brussels European Council (22 and 23 March 2005). URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2005/7/25/e763cf50-ad91-4e4d-a7d8-e88f81e29490/publishable_en.pdf
12. First report on economic and social cohesion in the EU (1996). URL: https://cordis.europa.eu/article/id/7772-first-report-on-economic-and-social-cohesion-in-the-eu

13. 'Laeken' Indicators - Detailed Calculation Methodology (2003). URL: https://www.cso.ie/en/media/csoie/methods/surveyonincomeandlivingconditions/Laeken_Indicators_-_calculation_algorithm.pdf
14. High Level Group on the Employment and Social Dimension of the Information Society. URL: http://europa.eu.int/comm/employment_social/knowledge_society/esdis_en.htm
15. Building the Knowledge Society: Social and Human Capital Interactions. Commission Staff Working Paper. Brussels, 28.5.2003. SEC(2003)652. URL: https://edz.bib.uni-mannheim.de/www-edz/pdf/sek/2003/sek-2003-0652-en.pdf
16. Social and Human Capital in the Knowledge Society: Learning, Work, Social Cohesion and Gender. Council Resolution of 15 July 2003 (2003/C 175/02). URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2003:175:0003:0006:EN:PDF
17. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. COM/2010/2020 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52010DC2020
18. Towards Social Investment for Growth and Cohesion: Including Implementing the European Social Fund 2014–2020. European Parliament resolution of 12 June 2013 on the Commission Communication 'Towards Social Investment for Growth and Cohesion — including implementing the European Social Fund 2014-2020' (2013/2607(RSP). (2016/C 065/07). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52013IP0266
19. Consolidated Version Of The Treaty On European Union (2007). URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF
20. Opportunities, Access and Solidarity: Towards a New Social Vision for 21st Century Europe. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels, 20.11.2007 COM(2007) 726 final. URL: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0726:FIN:EN:PDF
21. Cohesion as an overall value of the European Union. European Committee of the Regions: Commission for Territorial Cohesion Policy and EU Budget, Spatial Foresight, t33 and ÖIR, 2021. URL: https://data.europa.eu/doi/10.2863/9390

UNDERSTANDING SOCIAL COHESION IN EUROPEAN UNION DOCUMENTS

Valerii Patalakha
V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Trokhsviatytelska str., 4, 01601, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0000-7567-2985

The idea of social cohesion has been part of the European Union's political discourse since its inception. However, over the past three decades, the main feature of the understanding of social cohesion in the European Union has been its high priority and lack of a clear definition. The introduction of the concept of "social cohesion" was accompanied by the emergence of a complex of other concepts, such as social capital, social inclusion, social investment, well-being, and equal opportunities. Three main features of the use of social cohesion in European Union documents have been identified and analysed: 1) understanding it as an economic necessity or a productive factor contributing to sustainable economic growth and competitiveness; 2) emphasis on employment and return to the labour market; 3) lack of a clear definition.

The EU's attempt to view Europe's social and economic development as parallel and complementary processes has led to economic progress being prioritised as the ultimate goal, which social progress can and should contribute to. Accordingly, threats to social cohesion, such as rising poverty and unemployment,

which divide society in two, were seen as unacceptable because they hindered the effective functioning of European society and the EU's competitiveness in a globalised world. In the early decades, social cohesion, although sometimes mentioned as a value in itself, was often subordinated to ideas of economic efficiency and operationalised: it served as a tool for achieving them.

The pandemic contributed to the actualisation of the concept of "social cohesion" in the third decade of the 21st century in EU political discourse. The document "Cohesion as an overall value of the European Union" (2021) substantiates the idea of convergence of cohesion with citizens and their well-being, which requires a radical rethinking of cohesion and its purpose through the introduction of the concept of "spirit of cohesion" into all EU policies. This step will make it possible to highlight solidarity as an independent political goal and raise it to the level of a common political goal of the European Union.

The history of the emergence of the term 'social cohesion' as a value and policy goal of the European Union is considered. It is noted that its emergence was accompanied by the emergence of a complex of other concepts, such as social capital, social inclusion, social investment, welfare, and equal opportunities. Three main features of the use of social cohesion in European Union documents are identified and analysed: 1) understanding as an economic necessity or a productive factor contributing to sustainable economic growth and competitiveness; 2) emphasis on employment and return to the labour market; 3) lack of a clear definition.

Key words: consolidation, social cohesion, European integration, social capital, justice, social policy.

Дата першого надходження статті до видання: 24.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 505–514
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 505–514

УДК 321.7:316.776:741.5
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.56

«КАРИКАТУРНА ДЕМОКРАТІЯ»: ПОЛІТИЧНА КАРИКАТУРА МІЖ СВОБОДОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ТА БЕЗПЕЧНИМ ДИСКУРСОМ

Вікторія Пугач
незалежна дослідниця
вул. Степана Рудницького, 5, 03195, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0002-7486-6427

Олена Іщенко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра філософії гуманітарних наук
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0003-3832-2403

На прикладі політичної карикатури, як однієї з форм свободи вираження поглядів, у статті артикулюється проблема прогресувального послаблення сучасної демократії. Як показують автори статті, під впливом підвищеної чутливості різних соціальних груп та спільнот відбувається інституалізація безпечного дискурсу, який детермінує межі прийнятних і допустимих висловлювань, циркулюючи в політичному комунікаційному просторі. Зумовлені контекстом безпечного дискурсу вимоги, що висувають до суб'єктів політичної комунікації, з особливою гостротою виявляють згубні за своїми наслідками тенденції щодо звуження простору свободи висловлювання поглядів як фундаментальної основи демократії, поширення та посилення авторитарних практик. Конкретним утіленням зазначених тенденцій постає сучасна політична карикатура, яка в умовах домінування політики безпечного дискурсу зазнає утисків, поступово маргіналізується й стигматизується. Стаття демонструє, що зменшення присутності політичної карикатури в публічному політично-комунікаційному просторі дедалі більше зумовлюється необхідністю дотримання установок та імперативів безпечної дискурсивної практики.

Підкреслюється, що толерування ангажованих логікою безпечного дискурсу висловлювань з одночасним звуженням простору присутності політичної карикатури становить реальний ризик гарантування безпеки ціною свободи. Автори статті наголошують, що сучасні тенденції пов'язані з культивуванням практик контрольованого висловлювання, здатні спричинити ефект «мавпячої лапки», коли звільнення публічного комунікаційного простору від неприйнятних з погляду безпечного дискурсу висловлювань та думок досягається завдяки придушенню свободи, яка вможливлює демократію. У підсумку є імовірність виникнення ситуації, за якої безпечний дискурс здатен спричинити екзистенційну небезпеку для демократії.

Ключові слова: демократія, безпечний дискурс, політична карикатура, політична комунікація, самоцензура, свобода висловлювання.

Постановка проблеми. Одна з найвпливовіших міжнародних неурядових організацій *Freedom House* констатує, що рівень свободи у світі знижується вже дев'ятнадцятий рік поспіль, що зумовлено насильством та репресіями проти політичних опонентів під час виборів, тривалими збройними конфліктами та поширенням авторитарних практик [1]. Своєю чергою, Міжнародний інститут демократії та сприяння виборам (*International IDEA*), фіксуючи те, що демократія в усьому світі продовжує слабшати, вказує, що в категорії «Права» найвідчутніший глобальний спад спостерігався в галузі громадянських

© Пугач В., Іщенко О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

свобод, причому найбільше «постраждали» свобода преси, свобода вираження поглядів, економічна рівність та доступ до правосуддя [2]. Хоча формальна ієрархія серед громадянських прав і свобод відсутня, однак Європейський суд з прав людини неодноразово вказував на першочергову важливість свободи вираження поглядів як ключової основи демократії, отже, як необхідну умову для захисту всіх прав і свобод, викладених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3, с. 1]. Саме свобода висловлювання дає змогу кожній людині відкрито артикулювати власні погляди, критикувати владу, обговорювати суспільно важливі питання без страху бути переслідуваною або зазнавати санкцій тощо. Політична карикатура, як одна з форм вираження свободи висловлювання поглядів, водночас постає як індикатор реального стану демократії, її ключових показників. Незважаючи на те що свобода вираження думок не є абсолютним правом і певні втручання в це право є виправданими з погляду статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, все ж не буде перебільшенням сказати, що обмеження або тиск, з якими стикаються карикатуристи, дуже часто сигналізують про згортання громадянських прав і свобод, зростання авторитарних тенденцій та прогресувальне послаблення демократії. Важливо також відзначити, що сучасна політична карикатура змушена враховувати помітне зростання чутливості суспільства до окремих тем та питань, а ігнорування цього може становити безпосередню загрозу фізичній безпеці карикатуристів. На цій обставині наголошує, зокрема, данський журналіст Ф. Роуз, який, будучи редактором одного з відділів у газеті *Jyllands-Posten*, опублікував у 2005 році серію карикатур на пророка Мухаммеда, що викликало хвилю насильницьких демонстрацій у деяких мусульманських країнах, широкомасштабні протести в інших країнах та призвело до загибелі щонайменше 200 осіб. Оскільки, як зазначає Ф. Роуз, ми дедалі частіше живемо поруч з людьми, які відрізняються від нас, ризик ненароком когось образити, сказати або зробити щось, що виходить за межі чиїхось *чутливих кордонів* постійно зростає. Утім, як переконаний журналіст, суспільство, що складається з багатьох культур, повинно мати більшу свободу, ніж суспільство, яке є більш однорідним. Проте нині поширеним є протилежне переконання, і саме в цьому криється тиранія мовчання [4, с. 10–12].

На тлі зростання суспільної чутливості, розширення сфери регулювання «ризикових», «небезпечних» висловлювань створюється нова конфігурація комунікаційного простору, що містить потенціал щодо нівелювання образу політичної карикатури як «вартового демократії». Тож більш цілісне розуміння сучасного стану демократії, визначення симптомів її деформації актуалізують необхідність звернення до феномену політичної карикатури в аспекті її балансування між свободою висловлювання та вимогами «безпечного дискурсу».

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про наявність стійкого дослідницького інтересу до феномену політичної карикатури. Так, словацькі дослідники М. Солік, М. Ломен, Б. Франциштова, Д. Благут розглядають карикатуру як інструмент свободи вираження поглядів, наголошуючи на демократичній природі карикатури. Згадувані вище науковці зауважують, що карикатура становить собою потужний голос, який закликає до свободи й справедливості, а серед її непримиренних ворогів постають упередження, стереотипи, демагогія та диктаторські режими [5, с. 122]. Канадські дослідники К. Волбі та С. Панаг вдаються до аналізу політичних карикатур, присвячених проблемі свободи інформації, які опубліковані на сторінках канадських газет. Зокрема, підкреслюється, що для зображення урядового контролю за інформацією широко використовують просторові метафори – бар'єри, стіни та зачинені двері [6]. На важливій ролі карикатури в боротьбі з тероризмом наголошують йорданський дослідник М. Алсаггар та науковець із Саудівської Аравії С. Алревелі.

Тематика, пов'язана з дослідженням політичної карикатури у вітчизняному академічному просторі, представлена досить фрагментарно. Дослідженню освітнього потенціалу політичної карикатури належать наукові доробки українських учених П. Мороз та І. Мороз, які підкреслюють, що використання політичної карикатури в освітньому процесі є одним із найефективніших засобів формування медіаграмотності в здобувачів освіти [7]. Особливості європейської політичної карикатури аналізує український науковець Л. Темченко, окремим аспектам презентації російсько-української війни в політичних карикатурах присвячені наукові розвідки О. Семотюка, І. Лесик, Л. Ковальчук, Ю. Літкович, Т. Шевчук та інших. Політичну карикатуру як вид креолізованого тексту розглядають вітчизняні науковці О. Сніговська, П. Малахіті.

Мета дослідження – висвітлити специфіку буття сучасної політичної карикатури в контексті посилення антидемократичних тенденцій та культивування практик контролю за висловлюваннями. Зазначена мета орієнтує на виконання таких завдань: з'ясувати ступінь впливу політики «безпечного дискурсу» на сучасну політичну карикатуру, її функції та інфраструктуру поширення; визначити наслідки, зумовлені забезпеченням рівноваги між свободою висловлювання та вимогами безпечного дискурсу.

Матеріал і методи дослідження. У межах дослідження автори послуговувалися науковими доробками, аналітичними звітами, релевантними тематиці цього дослідження; міжнародними нормативно-правими актами в галузі захисту прав і свобод, публічними коментарями та інтерв'ю сучасних карикатуристів. Як наочний матеріал використано політичні карикатури з різних медіа, що наявні у вільному доступі. Методологічну базу дослідження становить сукупність загальнонаукових та спеціальних методів. Метод абстрагування дав змогу виокремити ключові соціально-політичні тенденції, які позначаються на функціональних основах сучасної політичної карикатури. Нормативно-ціннісний підхід дав змогу окреслити роль і значення політичної карикатури для забезпечення стійкості демократії. Методи аналізу і синтезу сприяли об'єктивному, цілісному розумінню актуального стану політичної карикатури. Метод узагальнення використано для формулювання висновків, теоретично й практично значущих результатів дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Накопичений на сьогодні досвід досліджень із сучасної карикатури дає підстави говорити про її європейське походження, виникнення якої пов'язують з італійськими художниками-братами Аннібале та Агостіно Карраччі. Вони зі своїм кузеном художником Людовіком заснували «Академію просвітлених» («*Accademia degli Incamminati*»), у якій пропагували стиль, протилежний стилю великого Караваджо. Упродовж століть художники прагнули створювати твори, що максимально відтворювали реальність і вирізнялися високим ступенем репрезентативності та реалістичністю деталей, однак брати Карраччі відхилилися від цього ідеалу. Протягом 1590-х років вони створювали жартівливі портретні ескізи з перебільшеними рисами [8]. Ці портрети з гумористично гротескними формами називали карикатурами (від італ. *caricare* – перебільшувати, навантажувати), і саме Караччі стали першими, хто надав карикатурі чітких жанрових рис. Розмірковуючи над феноменом карикатури, британський теоретик мистецтва Е. Г. Гомбріх та його австро-американський колега Е. В. Кріс указують на парадокс карикатури, що полягає в такому: спотворюючи реальність засобом навмисного перебільшення певних фізіономічних рис або недоліків, карикатура демонструє глибинну сутність, чим є більш правдивою за саму реальність. Карикатурист не шукає досконалої форми, він шукає досконалу деформацію, проникаючи крізь зовнішню оболонку до внутрішньої сутності в усій її дріб'язковості чи потворності [9]. Тож

саме перебільшення є визначальною ознакою карикатури, за допомогою якого карикатурист посилює те, що вирізняє людину, явище або інший об'єкт карикатури.

У межах науково-теоретичних розвідок політична інструменталізація карикатури артикулюється як: ключовий елемент політичної комунікації; художні зображення, які містять критику чи коментарі щодо політичних подій та політиків; сатирично-гумористичний засіб для впливу на громадську думку. При цьому більшість дослідників політичної карикатури наголошує на її критично-рефлексивному потенціалі, підкреслюючи, що попри її гостроту, провокативність, емоційну виразність та насиченість, політична карикатура не ставить собі за мету спровокувати насильницькі дії або протести, її завдання – іронізувати над абсурдами політичного життя, викривати політичні проблеми та зловживання влади, перетворюючи їх на предмет раціональної критики, а не агресії. Як зауважує відомий сучасний український карикатурист О. Смаль, «карикатуристи, на відміну від терористів, не вбивають, вони змушують замислитись» [10, с. 17]. Зі свого боку, британський дослідник І. Гейвуд, вивчаючи англійську політичну карикатуру часів ухвалення Законів про реформу, коли агітаційна кампанія «вибухнула насильницькими повстаннями», підкреслює, що карикатура часто демонструвала амбівалентне ставлення до революційних політичних та соціальних змін: з одного боку, вона із задоволенням викривала зловживання владою й висміювала політичні пороки, а з іншого – застерігала від народного опору та радикальних форм протесту, пропонуючи радше критичне осмислення конфлікту, ніж його ескалацію [11, с. 8]. Водночас здатність політичної карикатури до візуалізації смислотворення, миттєвого і влучного реагування на згубну політичну практику, наявність потужного інформаційно-пропагандистського ефекту робить її особливо помітною в контексті сучасних тенденцій щодо необхідності дотримання вимог безпечного дискурсу, зорієнтованого на превенцію деструктивих практик, блокування потенційно конфліктогенних продуктів соціально-політичного дискурсу. Безпечний дискурс як своєрідний комунікаційний режим, у якому домінує імператив, що вимагає мінімізації ризиків соціально-політичної напруги, недопущення поширення контенту, здатного спровокувати насильницькі конфлікти, політичні кризи, розпалювання ворожнечі, дискримінаційні практики, формування стереотипів та упереджень, формується контекстом підвищеної чутливості різних соціальних груп і спільнот. На цій обставині наголошує, зокрема, згадуваний вище данський журналіст Ф. Роуз. За його словами, нині ображатися стало як ніколи легко, ба навіть популярно: багато хто розвинув настільки витончену чутливість, що вона вже стала надмірною. За таких умов виникає спокуса звернутися до європейських держав загального добробуту (welfare state) з проханням витратити трохи грошей не на «тренінги з чутливості» – навчання того, чого не слід говорити, а на тренування з нечутливості: навчання того, як бути терпимим. Адже, як підкреслює Ф. Роуз, якщо свобода і толерантність мають шанс вижити в новому світі, нам усім потрібно мати «товстішу шкіру» й навчитися бути менш вразливими [4, с. 12]. Схожу думку висловлюють сингапурський учений Ч. Джордж та художник коміксів С. Лью, які вказують на те, що оскільки обурення може бути спрямоване навіть проти відносно безневинних карикатур, то «майже неможливо передбачити хто саме і на що образиться». За такої ситуації зацікавлені особи можуть легко організувати й спровокувати «інтолерантний популізм», подібний до цинічного підбурювання натовпу Марком Антонієм у трагедії В. Шекспіра «Юлій Цезар» [12, с. 223].

Безумовно, трагічні події в паризькому офісі французького сатиричного журналу *Charlie Hebdo*, погрози карикатуристам данської газети *Jyllands-Posten*, а також загрози, з якими стикаються карикатуристи по всьому світу, переконливо свідчать про істотне зростання безпекових ризиків. При цьому організація *Cartooning for Peace* указує на

підступне впровадження нового типу колективної цензури, підкреслюючи, що для натовпу, ображеного думкою чи малюнком, недостатньо висловити свої почуття, вони прагнуть справедливості, щоб порушник був покараний, змушений замовкнути. І такі кампанії часто ініціюються зацікавленими групами, які дуже добре знають, що вони роблять [13, с. 5]. У цьому контексті безпечний дискурс, окреслюючи межі дозволеного з наголосом на обов'язковому врахуванні чутливості (політичної, релігійної, культурної тощо), створює рамкові умови існування політичної карикатури, які звужують коло її об'єктів для критики та коментування, нівелюючи можливості політичної карикатури як засобу висловлення думки, обстоювання політичних цінностей та переконань, ставлення до актуальних політичних явищ і процесів. З огляду на це, важливо зазначити, що «компроментує» карикатуру те, що вона «за своєю суттю є підозрілою». Саме із цим деякі дослідники пов'язують наглядові практики – від часткової цензури до цілковитої заборони, яким піддавалася карикатура за різних політичних режимів. Так, в умовах недемократичних режимів карикатура зводиться до нелегального статусу, якщо тільки вона не стає складником пропаганди, яка експлуатує її та спрямовує проти визначених мішеней. У демократичних політичних режимах право на створення карикатур визнається в межах свободи висловлення поглядів, однак автори «гумористичних картинок» можуть зазнавати судових переслідувань на підставі позовів осіб, зображених у їхніх роботах, яким право *de principe* надає статус імовірної жертви [15, с. V–VI]. Французький професор історії Б. Тільє підкреслює, що «карикатура викликає страх, оскільки вона претендує на істину і водночас піддає свій об'єкт надмірному, несправедливому, а подеколи й обурливому спотворенню», також може використовуватися для наклепу. Як до ілюстрації він звертається до змальованого О. де Бальзаком образу одного з паризьких чиновників Біксю, якому лише однією карикатурою вдалося зруйнувати службову кар'єру свого колеги Рабурдена [14, с. VIII]. Вочевидь, глузування – це особливий вид висловлювання. Його зміст, наголошує відомий британський науковець Р. Дворкін, неможливо передати в більш пом'якшеній та менш образливій формі без істотної втрати або зміни первинного смислу. Саме через це карикатури та інші різновиди сатири протягом століть, навіть за умови їх заборони, були найдієвішою зброєю різноманітних, зокрема й деструктивних політичних сил [15]. Указане, утім, не спростовує важливу роль та значущість політичної карикатури для зміцнення демократичної резильєнтності, натомість свідчить про її особливий стан – «балансування на межі дозволеного», що, вочевидь, позначається на ступені її вразливості стосовно обмежень, які висувають до політичного дискурсу. Показовими в цьому аспекті є зміни в інфраструктурі поширення політичної карикатури, зумовлені політикою безпечного дискурсу. Ідеться, зокрема, про помітне збільшення випадків відмов з боку різних медіа публікувати політичні карикатури. Так, газета *The Washington Post* відмовилася опублікувати карикатуру лауреатки Пулітцерівської премії Е. Телнейс (рис. 1), яка містить критику мільярдерів-керівників технологічних і медійних корпорацій, що прагнули заручитися прихильністю новообраного президента Д. Трампа, безпосередньо (Марк Цукерберг – засновник і генеральний директор Facebook & Meta, Сем Альтман – генеральний директор штучного інтелекту, Патрік Сун-Шіонг – видавець *LA Times*, Walt Disney Company – ABC News та Джефф Безос – власник *Washington Post*). У своєму блозі *Substack* Е. Телнейс, відповідаючи на потенційні закиди щодо необхідності працівників зважати на інтереси компанії, наголошує, що така логіка є слушною, якщо тільки не йдеться про новинні медіа, які мають суспільні зобов'язання й повинні плекати вільну пресу в демократії. Власники медіа несуть відповідальність за захист свободи думок. «Вбита карикатура», за словами Е. Телнейс, є «небезпечним кроком» для вільної демократичної преси, так «демократія вмирає у темряві» [16].

Рис. 1. Карикатура Е. Телнейс

Джерело: https://anntelnaes.substack.com/p/why-im-quitting-the-washington-post

Кількома роками раніше, а саме у 2019 році, газета *The New York Times* оголосила про відмову публікацій щоденних політичних карикатур у своєму міжнародному виданні та припинення співпраці з двома карикатуристами. Словенська газета *Mladina* в березні 2019 році на своїй обкладинці розмістила карикатуру на президента Угорщини В. Орбана, але під тиском угорських чиновників, які висловили обурення нею, газета опублікувала «виправлену та дружню» обкладинку, супроводжуючи цю заміну дописом, у якому зазначалося, що враховуючи лист угорського посла в Словенії, де містилося звинувачення в «потворному та злобному» зображенні улюбленого лідера угорського посла, наш карикатурист посипав голову попелом і цього разу намалював «нашого дорогого Віктора» «красивішим та привітнішим» (рис. 2) [17].

Рис. 2. Карикатура Т. Лавирча

Джерело: https://www.mladina.si/190299/popravljena-in-prijazna-naslovnica?fbclid=IwAR3fiSwMpwjhEvVRAQkUpRKnY42l-MwRjFgXxJT0DbcVN6ZF1QqpbIramew

Сьогодні менш відомі видання відмовляються від політичних карикатур під різними приводами. Так, наприклад, у січні 2025 року газета *Latrobe Bulletin* (штат Пенсильванія, США) опублікувала карикатуру Л. Джаджа, на якій над Білим домом майорить

перевернутий американський прапор із написом «Як правильно вивішувати прапор у день інавгурації Трампа» (рис. 3). Карикатура настільки обурила частину читачів газети, що видавець Д. Кадділхі оприлюднив заяву, в якій вибачився та зазначив, що газета більше не буде публікувати політичні карикатури, які себе вже вичерпали, додавши, що *Latrobe Bulletin* «прагне покращити громаду, а не розділяти її» [18].

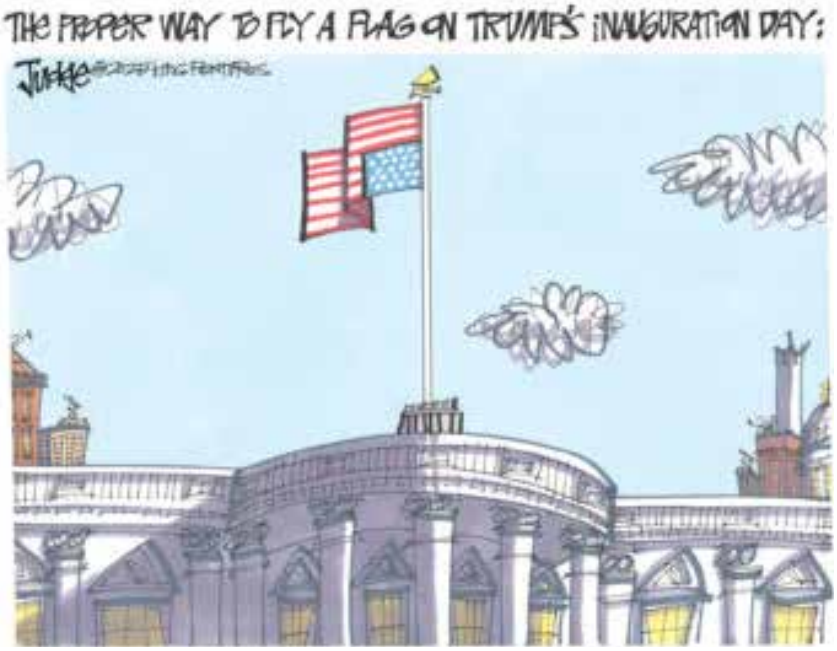

Рис. 3. Карикатура Л. Джаджа

Джерело: https://fair.org/home/us-cartooning-tradition-in-peril-in-trumps-first-year/

Безумовно, наведений перелік медіа, які відмовляються від публікацій політичних карикатур, не є вичерпним і має динаміку до розширення. Однак він дає змогу говорити про формування стійкої тенденції до звуження простору для візуальної політичної критики, поступову маргіналізацію і навіть стигматизацію політичної карикатури. До більш невтішного висновку доходить один із найвідоміших сучасних політичних карикатуристів, лауреат Пулітцерівської премії, американський художник-карикатурист П. Оліфант, який ще понад 20 років тому констатував, що політична карикатура – «колись потужний гальванізатор громадської думки, поштовх до розмов та дискусій» –перебуває під великою загрозою повного зникнення [19, с. 25]. Найголовнішим чинником витіснення політичної карикатури є поступове зникнення визначальної умови її існування – політичної свободи, яка допомагає особам «бути вільними» та ставати гідними «вільного буття», тобто «критичними й відповідальними громадянами – ані конформістами, ані бунтівниками» [20, с. 137].

Дедалі більший дефіцит політичної свободи, на наш погляд, не останньою чергою спричинений культивуванням безпечного дискурсу, який проголошує звільнення комунікаційного політичного простору від образливих та дискримінаційних висловлювань,

водночас ігнорує ту обставину, що навіть у країнах, які мають схожу культуру, думки щодо того, що є образливим, можуть суттєво різнитися. У цьому контексті варта уваги думка Ф. Роуз про те, що одні зображення можуть сприйматися образливими, оскільки висміюють або знецінюють те, що вважається цінним, інші – тому, що возвеличують те, що вважається негідним та презирливим. Наприклад, прославлення Мухаммеда мусульманами може сприйматися як образа для тих, чиї близькі загинули в його ім'я [4, с. 63]. Свобода висловлювань, за словами Р. Дворкіна, це не просто особливий символ західної культури, яку можна великодушно обмежувати чи коригувати з міркувань поваги до інших культур, що її не поділяють. Так, незалежно від того, як тлумачиться заклик до посилення поваги до всіх громадян та соціальних груп, такі чесноти набувають деструктивного змісту у випадках, коли їх використовують для виправдання та легітимації цензури, підриваючи засадничі принципи демократичного публічного дискурсу [15]. Звичайно, в інформаційно-комунікаційному просторі не бракує прикладів висловлювань та ідей, які мають ознаки екстремальності, що, вочевидь, потребує належної реакції, правових обмежень та заборон. Водночас, апелюючи до політичної карикатури, яка повинна зважати на наявність тонкої грані між гумором та образою, доцільно наголосити, що принципи політики безпечного дискурсу повинні враховувати наявність не менш делікатної межі між регулюванням контенту та нормалізацією цензури. В іншому разі безпечний дискурс ризикує перетворитися на механізм обмеження доступу до різноманітності думок, створюючи сприятливі умови для «дискурсивної герметизації», за якої політичний комунікаційний простір звільняється від сумнівних, з погляду безпечного дискурсу, висловлювань, думок та поглядів, у результаті презентується «затонована соціально-політична реальність». Дотримання логіки безпечного дискурсу об'єктивно зумовлює звуження меж допустимого висловлювання, посилюючи самоцензуру та поступове вихолощення критичного потенціалу політичної карикатури, що призводить до її девальвації як, можливо, одного з найкращих способів оприявнення неприйнятного, нестерпного, негідного та мерзенного в політиці. Оцінювання політичної карикатури винятково з погляду можливої негативної реакції на неї з боку окремих осіб чи спільнот містить реальний ризик забезпечення безпеки ціною свободи і, як наслідок, створення сприятливого ґрунту для посилення авторитарних практик, у межах яких політична карикатура перетворюється на об'єкт жорсткої цензури та репресивних реакцій з боку влади.

Висновки. Сучасна політична карикатура дедалі більше обмежується контекстом безпечного дискурсу, який з успіхом може використовуватися в маніпулятивних цілях, як засіб навіювання громадськості уявлення про те, що об'єкт політичної карикатури належить до «принижених та ображених». За таких умов підвищується ризик зниження потенціалу критики, оскільки із соціально-політичного комунікативного простору витісняються найбільш активні та послідовні суб'єкти, здатні до творчої сміливості та позбавленого ілюзій критичного осмислення політичної реальності. Натомість толеруються ангажовані логікою безпечного дискурсу висловлювання, які просочуються в публічний політичний дискурс, створюючи реальні передумови для виникнення проблеми «мавпячої лапки», коли звільнення від «небезпечних», «образливих», «шкідливих» висловлювань та думок досягається завдяки придушенню свободи, яка, зрештою, робить можливою демократію. Політика безпечного дискурсу здатна спровокувати тенденції, спрямовані на нейтралізацію принципів устрою, моделей поведінки та інституцій, що забезпечують функціонування демократії, і тим самим становити екзистенційну небезпеку для неї.

Список використаної літератури

1. Freedom in the world: The Uphill Battle to Safeguard Rights. Washington, 2025. 29 p. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2025-02/FITW_World_2025_Feb.2025.pdf (дата звернення: 10.01.2025)
2. The Global State of Democracy 2025: Democracy on the Move. Stockholm, 2025. 322 p. DOI: https://doi.org/10.31752/idea.2025.53.
3. Mendel. T. Freedom of Expression: A Guide to the interpretation and Meaning of Article 10 of the European Convention on Human Rights. *coe.int.* URL: https://rm.coe.int/16806f5bb3 (дата звернення: 10.01.2025).
4. Rose F. The Tyranny of Silence. Washington, D.C.: Cato Institute, 2016. 344 p. URL: https://www.cato.org/sites/cato.org/files/pubs/pdf/tyranny-of-silence-new.pdf (дата звернення 20.01.2025).
5. Solík M., Lomen M., Francistyová B., Blahút D. Caricature as a Tool of Freedom of Expression. *European Journal of Media, Art & Photography.* 2023. Vol. 11, No. 2. P. 116–126. DOI: https: // doi.org/10.34135/ejmap-23-02-07.
6. Walby K., Panag S. Political Cartoon Representations of Freedom of Information in Canada. *Canadian Journal of Communication.* 2022. Vol. 47, No. 1. P. 101–123. DOI: https://doi.org/10.22230/cjc.2022v47n1a3947.
7. Мороз П., Мороз І. Використання політичної карикатури кінця XIX – початку XX ст. на уроках історії як засіб формування медіаграмотності учнів. *Український педагогічний журнал*. 2022. №4. С. 184–194. DOI: https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-4-184-194.
8. Taggart E. Caricature Art: The Fascinating History of the Art of Exaggeration. *My Modern Met*. 2021. November 16. URL: https://mymodernmet.com/caricature-art/# (дата зверення 20.01.2025).
9. Gombrich E.H., Kris E. The Principles of Caricature. *British Journal of Medical Psychology.* 1938. Vol. 17. P. 319–342. DOI: https://doi.org/10.1111/j.2044-8341.1938.tb00301.x
10. Смаль О. Карикатура дзеркально схожа на світ. *Пороги*. 2024. № 9. С. 14–17.
11. Haywood I. The Rise of Victorian Caricature. Cham: Springer, 2020. 296 p. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-34659-1.
12. Whitehead A. Cherian George and Sonny Liew, Red Lines: Political Cartoons and the Struggle Against Censorship. *Southeast Asian Review of English.* 2022. Vol. 59, No. 1. P. 221–225. DOI: 10.22452/sare.vol59no1.26.
13. Cartooning for Peace. Protection of Editorial Cartoonists: Practical Guide. 2019. 75 p. URL: https://www.cartooningforpeace.org/en/soutiens/practical-guide-for-protection-of-editorial-cartoonists/
14. Tiller B. Caricature and the laughter of incongruity. *Revue française de psychanalyse.* 2017. Vol. 81. P. 17–32.
15. Dworkin R. The Right to Ridicule. *The New York Review.* 2006. March 23. URL: https://www.nybooks.com/articles/2006/03/23/the-right-to-ridicule/ (дата звернення 24.01.2025).
16. Telnaes A. Why I'm gutting the Washington Post. *Open Windows – Ann Telnaes*| *Substack.* URL: https://anntelnaes.substack.com/p/why-im-quitting-the-washington-post (дата зверення 22.01.2025).
17. Trtorebro B. Popravljena in prijazna naslovnica Popravek žaljivih natolcevanj iz prejšnje številke. *Mladina.* 2019. 28.03. URL: https://www.mladina.si/190299/popravljena-in-prijazna-naslovnica?fbclid=IwAR3fiSwMpwjhEvVRAQkUpRKnY42l-MwRjFgXxJT0DbcVN6ZF1QqpbIramew (дата звернення 21.01.2025).
18. Kennedy H. US Cartooning Tradition in Peril in Trump's First Year. *Fair.* 2025. September. URL: https://fair.org/home/us-cartooning-tradition-in-peril-in-trumps-first-year/. (дата звернення 22.01.2025).

19. Oliphant P. Why Political Cartoons are Losing Their Influence. *Nieman Reports.* 2004. Vol. 58, No. 4. P. 25–27.
20. Лосик О. Аспекти постмодерністської свободи в ліберальній філософії Р. Арона (на прикладі «Есею про свободи»). *Вісник Львівського університету*. 2003. Вип. 5. С. 133–140.

"CARICATURED DEMOCRACY": POLITICAL CARICATURE BETWEEN FREEDOM OF EXPRESSION AND SAFE DISCOURSE

Viktoriia Puhach
independent researcher
Stepan Rudnytskyi str., 5, 03195, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-7486-6427

Olena Ishchenko
Taras Shevchenko Kyiv National University,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy of the Humanities
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-3832-2403

Using political caricature as an example of a form of freedom of expression, the article articulates the problem of the progressive weakening of contemporary democracy. As the authors of the article demonstrate, under the influence of heightened sensitivity of various social groups and communities, a "safe discourse" becomes institutionalized, determining the boundaries of acceptable and permissible statements circulating within the political communication space. The requirements imposed on actors of political communication, conditioned by the context of safe discourse, sharply reveal the detrimental tendencies toward narrowing the space for freedom of expression – a fundamental basis of democracy – and the spread and strengthening of authoritarian practices. A concrete manifestation of these tendencies is the contemporary political caricature, which, under the dominance of the politics of safe discourse, faces repression, gradually becomes marginalized, and is stigmatized. The article shows that the diminishing presence of political caricature in the public political communication space is increasingly determined by the necessity to adhere to the norms and imperatives of safe discursive practice.

It is emphasized that tolerating statements guided by the logic of safe discourse, combined with the narrowing of the space for political caricatures, poses a real risk of ensuring security at the expense of freedom. The authors of the article stress that contemporary tendencies associated with the cultivation of controlled speech practices can trigger a "monkey's paw" effect, in which the liberation of the public communication space from statements and opinions deemed unacceptable from the perspective of safe discourse is achieved at the cost of the very freedom that makes democracy possible. Ultimately, there is a likelihood of a situation in which safe discourse may pose an existential threat to democracy.

Key words: democracy, safe discourse, political caricature, political communication, self-censorship, freedom of expression.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 515–521
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 515–521

UDC 314.7:341.43(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.57

WAR AS A CATALYST FOR THE TRANSFORMATION OF GLOBAL FORCED MIGRATION REGIMES: THE UKRAINIAN CASE

Svitlana Rostetska
The State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky", Department of Political Sciences and Law
Staroporfankivska Str., 26, 65020, Odesa, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-3836-8922

This article offers an extensive and rigorous political examination of the full-scale war in Ukraine, positioning it as a fundamental catalyst for the structural transformation of global and regional forced migration regimes. The urgency of this study arises from the fact that the Ukrainian displacement crisis has unfolded with a speed and magnitude unprecedented in Europe since the Second World War, compelling the international community to undergo a rapid paradigm shift in its crisis response mechanisms. The author meticulously examines how military aggression catalyzes normative and legal reconfigurations, focusing on the transition from reactive to proactive models of human movement management.

Utilising a methodology grounded in systems theory, process tracing, and comparative analysis, the research treats migration not merely as a passive byproduct of war but as a dynamic element of geopolitical strategy and social restructuring. The study pays close attention to the demographic asymmetry of the displaced population, where the majority of women and children have necessitated an immediate overhaul of healthcare and educational infrastructures in host countries. This includes the implementation of advanced psychosocial rehabilitation programmes and the expansion of digital inclusion services.

A core component of the analysis is the institutional pivot within the European Union, specifically the historic activation of the Temporary Protection Directive (2001/55/EC). This move represented a significant departure from traditional, individualised asylum-seeking processes toward a model of collective, group-based protection. The author argues that this shift was driven by profound political solidarity and a strategic alignment of Ukraine within the European normative framework. Through a comparative lens, the Ukrainian case is contrasted with earlier crises in Syria and Afghanistan, revealing critical disparities in the speed of aid delivery, political visibility, and labour market integration. These findings point to an emerging hierarchy within global refugee protection regimes based on geopolitical proximity.

The scientific contribution of this paper lies in conceptualising the 'Ukrainian case' as a blueprint for the future of global migration governance. The research demonstrates that the war has exposed the limitations of outdated international conventions while simultaneously accelerating the development of innovative tools, such as the digitisation of refugee registration (e.g., the Diia ecosystem) and enhanced inter-agency coordination between the UNHCR, IOM, and national governments. The conclusions offer long-term strategic recommendations for policymakers, emphasizing the need for harmonization of legal status and the development of early-warning systems for migration risks. This article is of substantial value to government advisors, international security experts, and scholars focused on the intersection of forced migration, international law, and human rights in contemporary high-intensity conflict zones.

Key words: war, state, government, Ukraine, forced migration, refugees, internally displaced persons, international assistance, global migration regimes, collective protection, human rights.

Introduction and Problem Statement. The full-scale war initiated by the Russian Federation against Ukraine in February 2022 has fundamentally altered the landscape of forced migration, producing one of the fastest and largest displacement crises in Europe since World

© Rostetska S., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

War II. According to the concept of the 'migration state' [1], the management of population flows becomes a central function of modern governance, especially under the pressure of high-intensity military operations, systemic state violence, and targeted attacks on civilian infrastructure. In the Ukrainian case, these factors have produced both internal displacement and cross-border refugee flows on an unprecedented scale [2; 3; 16].

The study of conflict-induced migration has traditionally focused on humanitarian and security dimensions, often underestimating the structural and political functions of displacement as a tool of war and population control [4; 5]. Recent scholarship highlights that contemporary forced migration cannot be understood merely as a by-product of conflict, but as an embedded outcome of the interplay between state violence, political objectives, and international governance frameworks [6; 7; 11]. The Ukrainian crisis exemplifies this perspective, demonstrating how war reshapes not only population movements but also global regimes of refugee protection and migration governance [16].

The Ukrainian displacement crisis has compelled unprecedented institutional responses. Within the European Union, the activation of the Temporary Protection Directive marked a significant departure from the traditional, individualised asylum system towards collective, group-based protection mechanisms [8; 9]. Such measures illustrate the politicisation of migration governance, where the provision of protection is influenced not solely by humanitarian principles but also by geopolitical alignments, normative solidarity, and strategic interests [10; 12; 16].

Despite an expanding body of research on forced migration in Ukraine, several gaps remain. Existing studies tend to focus on short-term humanitarian responses, statistical mapping of refugee flows, or regional policy interventions, leaving a lacuna in understanding the structural transformations induced by war on global migration regimes [14; 16]. In particular, there is limited analysis of how the Ukrainian case has challenged existing norms, prompted legal and institutional innovation, and influenced the broader international discourse on forced migration and refugee protection.

This article addresses these gaps by analysing the Ukrainian forced migration crisis as a case of structural transformation in global migration governance. The research aims to explore the mechanisms through which war acts as a trigger for regime change, the interactions between state violence, population displacement, and international protection frameworks, and the longer-term implications for policy and normative standards in forced migration regimes. Building on both theoretical insights from forced migration studies and empirical data from the Ukrainian context, including recent analyses by Rostetska and Shvets [16], this study situates the Ukrainian case as both unique and exemplary in understanding contemporary shifts in global migration governance.

Methods and Theoretical Framework. This study employs a qualitative research design grounded in the analysis of primary and secondary data sources. The primary sources include official documents from the European Union, UNHCR reports, IOM data, and policy briefings on Ukraine's displacement crisis [6; 7; 8]. Secondary sources encompass peer-reviewed academic literature on forced migration, conflict-induced displacement, and international migration governance, with particular emphasis on theoretical debates concerning the political and structural dimensions of war-induced migration [2; 3; 4; 5; 11]. Additionally, the study incorporates empirical findings from Ukrainian case studies, including statistical and policy analyses presented by Rostetska and Shvets [16].

The analytical approach combines process tracing and comparative analysis. Process tracing is applied to examine how the Russian military aggression has triggered changes in global migration regimes, identifying causal links between war, population displacement, and

institutional responses [4; 14; 16]. Comparative analysis is used to situate the Ukrainian case within broader patterns of forced migration, contrasting it with other contemporary conflict-induced displacement crises in Europe and the Middle East [9; 12]. This combination allows for a nuanced understanding of both the unique and generalisable features of the Ukrainian displacement crisis.

The theoretical framework draws upon the literature on global migration governance and conflict-induced migration, integrating insights from political science, international relations, and migration studies. Forced migration is conceptualised not merely as a humanitarian phenomenon but as a structurally embedded outcome of armed conflict and state policies, which interacts with international norms and political considerations to shape institutional responses [6; 16]. The study also engages with theories of political violence and population control, highlighting how contemporary wars can actively restructure both domestic and international governance regimes for forced migration [4; 5; 16].

Furthermore, the study situates the Ukrainian displacement crisis within the emerging paradigm of politically conditioned migration governance, as elaborated in Rostetska and Shvets [16], demonstrating that large-scale military aggression catalyzes the transformation of migration regimes. This perspective emphasises that responses to forced migration are mediated by geopolitical priorities, normative solidarities, and institutional capacities, rather than being purely humanitarian in nature [16]. By integrating theoretical insights with empirical evidence from the Ukrainian context, this study provides a comprehensive analysis of how war functions as a structural trigger for the transformation of global forced migration regimes and draws broader implications for future policy, governance, and normative frameworks in the field of forced migration [16].

The Transformation of Forced Migration Regimes: The Ukrainian Case as a Structural Trigger. The war in Ukraine, initiated in February 2022, has triggered one of the largest forced displacement crises in contemporary Europe, producing both internal displacement and cross-border refugee flows on an unprecedented scale. By mid-2023, UNHCR data reported over 7 million internally displaced persons (IDPs) within Ukraine and more than 8 million refugees having crossed into neighbouring states, primarily Poland, Romania, Hungary, and Slovakia [7; 8; 16]. This mass displacement has combined features of traditional refugee crises with new dynamics related to high population mobility, rapid institutional responses, and significant political visibility.

The demographic composition of displaced populations is particularly noteworthy. Women, children, and the elderly constitute the majority of IDPs and refugees, as men of military age were largely conscripted into the armed forces. This demographic imbalance has generated specific social and economic challenges. Education systems had to adapt quickly to accommodate over 2.5 million displaced children, requiring both physical infrastructure expansion and psychosocial support services [16]. Healthcare systems faced increased demand for both physical and mental health services, especially for children and the elderly experiencing trauma and chronic conditions exacerbated by displacement [14; 16]. Housing shortages, overburdened public transport, and pressure on local social services have created further challenges in urban host communities [16].

Internal displacement within Ukraine exhibits remarkable fluidity. Many IDPs moved multiple times, responding to shifts in the security situation or seeking better access to employment and services. Onuch and Sass (2022) emphasise that repeated relocations intensify social isolation, psychological stress, and educational disruption, particularly among children and adolescents [15]. Betts (2011) underscores that in such high-fluidity environments, the lack of integrated monitoring systems often leads to the emergence of "invisible" groups of displaced

persons who fail to access essential social benefits or healthcare [2]. These patterns underscore the complexity of managing displacement in a high-intensity conflict environment.

International organisations and NGOs have played a critical role in mitigating the humanitarian crisis. UNHCR coordinated shelter provision, food assistance, and legal protection for refugees, while IOM focused on mobility monitoring, border management, and integration support [7; 8]. Brubaker (2023) stresses the importance of digital platforms and international partnerships in facilitating rapid communication, resource allocation, and coordination among multiple actors [12]. Ukrainian and international NGOs established shelters, educational programmes, medical care, and psychosocial services for vulnerable populations, particularly women and children. Despite these efforts, challenges remain in ensuring equitable access, preventing duplication of services, and maintaining long-term sustainability.

The Ukrainian crisis has also driven significant institutional and normative innovation. The European Union activated Directive 2001/55/EC, granting Ukrainian refugees collective protection without the need for individual asylum procedures [7]. This departure from traditional asylum norms reflects both humanitarian imperatives and geopolitical considerations. Kymlicka (2019) notes that such collective protection mechanisms demonstrate the potential for flexibility in migration governance, yet also reveal political selectivity, as refugees from other conflict zones, including Syria and Afghanistan, often receive slower or more restrictive access to protection [10]. Within Ukraine, administrative measures were swiftly adjusted to manage mass displacement, including simplified registration procedures, direct social assistance payments, access to schools and healthcare, and provision of psychosocial support [16].

Comparative Perspective: Lessons from the Syrian and Afghan Displacement Crises. Comparative analysis with crises in Syria and Afghanistan highlights both unique and common features. The Syrian conflict, which escalated in 2011, produced a prolonged displacement crisis, initially characterised by limited international coordination and reliance on refugee camps [9; 10; 12]. High proportions of displaced children required extensive educational and psychosocial support, yet insufficient infrastructure in host countries often led to chronic educational deficits and social exclusion [10]. Afghan displacement crises, particularly following the Taliban takeover in 2021, reveal that political instability, limited international coordination, and a lack of effective protection mechanisms exacerbate vulnerability among refugees [11]. By contrast, Ukraine's crisis is distinguished by rapid displacement management, high political visibility, and intensive international coordination, facilitating effective collective protection and integration programmes for vulnerable groups [16].

The socio-economic impacts of Ukrainian displacement are significant. The predominance of women and children among IDPs has intensified demand for educational and health services, leading to innovation in service delivery and local governance. Concentrations of displaced persons in urban and safer regions have created pressure on housing, public infrastructure, and social welfare systems, while also stimulating labour market participation among IDPs in social services, healthcare, and education sectors [16]. Onuch and Sasse [15] demonstrate that successful integration is underpinned by a shared sense of civic duty and resilience, which necessitates close coordination between national authorities, local communities, and international actors to maintain social cohesion amidst the pressures of mass displacement.

Hale (2015) argues that modern migration regimes are shaped by the intersection of political, humanitarian, and normative imperatives [14]. The Ukrainian case illustrates the capacity of global and regional institutions to transform regulatory frameworks under the pressure of large-scale displacement, generating adaptive norms and rapid response mechanisms. Rostetska and Shvets (2023) further assert that military aggression catalyses the development

of new paradigms in global political and migration processes, including collective protection, political mobilisation of international organisations, and normative-institutional reform [16].

Beyond immediate humanitarian consequences, Ukrainian displacement has triggered structural changes in migration governance. National and regional institutions, including local councils, social welfare agencies, and education authorities, rapidly adapted to manage population flows and provide coordinated support. International actors developed joint frameworks for monitoring displacement, allocating resources, and delivering legal and psychosocial assistance. This crisis-driven innovation demonstrates the potential for long-term improvements in migration governance and institutional preparedness for future crises.

Economically, mass displacement presents both costs and opportunities. Host communities faced increased demand for housing, healthcare, and social services, yet the influx of skilled and semi-skilled IDPs also contributed to labour market productivity, particularly in healthcare, education, and social services [16]. Innovative policy responses, including targeted employment programmes, educational integration initiatives, and psychosocial support frameworks, have mitigated some economic and social risks.

Lessons from Syria and Afghanistan reinforce the importance of proactive policy frameworks. Syrian refugees' prolonged stays in camps highlight the consequences of delayed integration, including social exclusion, educational deficits, and dependence on humanitarian aid [9; 10; 12]. Afghan displacement shows that political legitimacy and international engagement are critical to effective protection and integration. Ukraine demonstrates that rapid institutional adaptation, political visibility, and coordinated international action are decisive factors in mitigating long-term social and economic risks associated with forced migration [16].

In conclusion, the Ukrainian war functions as a structural trigger for the transformation of global forced migration regimes. The scale, speed, and visibility of displacement promote institutional learning, reveal regulatory gaps, and stimulate the development of adaptive mechanisms for crisis management. Forced migration thus becomes not only a consequence of armed conflict but also a driver of political, institutional, and normative change, offering valuable lessons for global migration governance. By comparing Ukraine with Syria and Afghanistan, it becomes evident that political visibility, rapid response capacity, and coordinated international action are essential for effective integration, humanitarian support, and long-term social cohesion.

Conclusions. The war in Ukraine demonstrates that armed conflict can drive structural changes in global forced migration regimes. The scale, speed, and political visibility of displacement challenged existing institutional frameworks, revealing operational and normative gaps. Collective protection mechanisms and coordinated international action illustrate new models for rapid, large-scale responses [7; 8; 16].

Forced migration in this context emerges not only as an immediate reaction to armed conflict but as a site where competing political logics, legal norms, and governance practices intersect. Large-scale displacement reveals the contingent nature of international protection, demonstrating how access to rights and security is mediated by legal status, administrative capacity, and geopolitical positioning rather than by universal humanitarian principles alone. The Ukrainian case illustrates how conflict-driven mobility exposes underlying asymmetries within global protection systems, prompting ad hoc institutional responses that may stabilise short-term needs without resolving structural inequalities. Future research should therefore prioritise comparative examination of protection regimes across different conflict contexts, assess the sustainability of emergency-based legal arrangements, and analyse how political discretion shapes long-term integration trajectories and normative consistency in international migration governance.

References

1. Hollifield J. F. The Emerging Migration State. *International Migration Review*. 2004. Vol. 38 (3). P. 885–912.
2. Betts A. Global Migration Governance. Oxford : Oxford University Press, 2011. 368 p.
3. Castles S., de Haas H., Miller M. J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. London : Palgrave Macmillan, 2014. 401 p.
4. Crawley H., Skleparis D. Refugees, migrants, neither, both: categorical fetishism and the politics of bounding in Europe's 'migration crisis'. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2018. Vol. 44 (1). P. 48–64.
5. Davenport C. State Repression and the Domestic Democratic Peace. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 252 p.
6. Galtung J. Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*. 1969. Vol. 6 (3). P. 167–191.
7. UNHCR. *Global Trends: Forced Displacement in 2022*. Geneva : UNHCR, 2023. 48 p.
8. European Union. *Directive 2001/55/EC on Temporary Protection*. Brussels : EU, 2001. 35 p.
9. IOM. *World Migration Report 2022*. Geneva : International Organization for Migration, 2022. 540 p.
10. Kymlicka W. "The rise and fall of multiculturalism? New debates on inclusion and diversity." *Annual Review of Political Science*. 2019. Vol. 22. P. 39–59.
11. Crawley H., Skleparis D. Refugees, migrants, neither, both: categorical fetishism and the politics of bounding in Europe's 'migration crisis'. *Journal of Ethnic and Migration Studies.* 2018. Vol. 44 (1). P. 48–64.
12. Brubaker R. Digital nationalism and the fragmentation of identities. *Nations and Nationalism*, 2023. Vol. 29 (2). P. 345–362.
13. Zetter R. More labels, fewer refugees: Remaking the refugee label in an era of globalization. *Journal of Refugee Studies*. 2007. Vol. 20 (2). P. 172–192.
14. Hale H. E. *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. 538 p.
15. Onuch O., Sasse G. The Zelenskyy Effect. Oxford University Press, 2022. 240 p.
16. Rostetska S., Shvets S., Ilkiv O. Formation of a new paradigm of global political and migration processes under the influence of military activities in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023. Vol. 9 (5). P. 241–251.

ВІЙНА ЯК КАТАЛІЗАТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ ГЛОБАЛЬНИХ РЕЖИМІВ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИПАДОК

Світлана Ростецька
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», кафедра політичних наук і права
вул. Старопортофранківська, 26, 65020, м. Одеса, Україна
https://orcid.org/0000-0002-3836-8922

У статті проведено ґрунтовний політологічний аналіз повномасштабної війни в Україні як ключового детермінанта, що радикально трансформує глобальні та регіональні режими вимушеної міграції. Актуальність дослідження зумовлена тим, що українська міграційна криза стала найшвидшою за темпами розвитку з часів Другої світової війни, що вимагало від міжнародної спільноти невідкладної зміни парадигми реагування. Автор детально розкриває механізми впливу військової агресії на зміну нормативно-правового ландшафту, акцентуючи увагу на переході від реактивних до проактивних моделей управління людськими потоками.

Методологія дослідження базується на системному підході, методах процес-трейсингу та порівняльного аналізу. Це дало можливість розглянути міграцію не як пасивний наслідок конфлікту, а як активний інструмент геополітичного впливу та соціальної трансформації. У роботі детально проаналізовано демографічну специфіку переміщених осіб, де переважання жінок і дітей поставило перед системами охорони здоров'я та освіти країн ЄС завдання щодо негайної адаптації інфраструктури та впровадження спеціалізованих програм психосоціальної реабілітації.

Особливий фокус спрямовано на інституційну трансформацію: вперше в історії було активовано Директиву ЄС про тимчасовий захист (2001/55/ЕС), що ознаменувало відхід від тривалих індивідуальних бюрократичних процедур на користь колективного, групового захисту. Автор доводить, що такий крок став наслідком політичної солідарності та стратегічного бачення України як частини європейського простору. Порівняльний аналіз із кризами в Сирії та Афганістані виявив суттєві відмінності у швидкості надання допомоги, політичній видимості та рівні інтеграції у ринок праці, що вказує на наявність селективності в глобальних режимах захисту біженців.

Наукова новизна статті полягає в концептуалізації «українського кейса» як моделі майбутнього глобального міграційного врядування. Результати дослідження підтверджують, що війна стала структурним тригером, який виявив неефективність застарілих міжнародних конвенцій та стимулював розвиток цифрових платформ обліку («Дія» та європейські аналоги), посилення координації між UNHCR, IOM та національними урядами. У висновках сформульовано довгострокові стратегічні рекомендації: від необхідності гармонізації статусів біженців та ВПО до розробки систем раннього попередження міграційних ризиків. Стаття має значне практичне значення для розробників державної політики, міжнародних експертів і науковців, які займаються питаннями глобальної безпеки та прав людини в умовах воєнних конфліктів високої інтенсивності.

Ключові слова: війна, держава, влада, Україна, вимушена міграція, біженці, внутрішньо переміщені особи, міжнародна допомога, глобальні режими міграції, колективний захист, права людини.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 522–529
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 522–529

УДК 070:329.14(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.58

РОЛЬ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ПРЕСИ В РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Богдан Савлюк
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології і міжнародних відносин,
кафедра політичних наук
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна
https://orcid.org/0009-0004-4743-513X

У статті комплексно досліджено внесок медіа націоналістичного спрямування у становлення, розвиток і трансляцію ідеології українського націоналізму впродовж XX–XXI століть. У дослідженні акцентовано увагу на часописах «Визвольний шлях», «Шлях Перемоги», «Державність», «Незборима нація», «Націоналіст», «Українські проблеми», «Нація та держава»; розглянуто тематику статей та доробок авторів, котрі дописували до цих видань.

Встановлено, що ці друковані видання відігравали й відіграють ключову роль у процесі формування націоналістичного руху. З'ясовано, що на сторінках націоналістичної преси відбувалося формування основних ідеологічних засад українського націоналізму, їх систематизація та адаптація до конкретних історичних умов.

З'ясовано, що націоналістична преса виконувала не лише інформаційну, а й світоглядну та мобілізаційну функції, сприяючи консолідації нації в умовах бездержавності, політичних репресій та ідеологічного тиску з боку російського тоталітарного режиму. У постсовєтський період та в умовах сучасної російсько-української війни ці видання продовжили виконувати роль інструменту контрпропаганди, протидії російському імперському наративу та захисту національної ідентичності.

У статті проаналізовані головні ідеологічні засади українського націоналізму, які багаторівнево тлумачать поняття українського націоналізму. Визначено, що сучасний український націоналізм, репрезентований у досліджуваній пресі, спрямований на утвердження державності та національного суверенітету.

Водночас встановлено, що в сучасному медіапросторі відчувається нестача аналітичних і наукових публікацій, присвячених проблематиці українського націоналізму.

Результати цього дослідження підтверджують, що медіа націоналістичного спрямування є важливим чинником формування національної свідомості та суспільної-політичної мобілізації українців проти агресії Російської Федерації щодо України. Подальше наукове осмислення зазначеного питання є необхідною умовою зміцнення української державності та протидії зовнішнім інформаційним загрозам.

Ключові слова: сучасний український націоналізм, націоналістична преса, ОУН, контрпропаганда, інформаційна війна.

Особливої актуальності ця тема набуває в умовах російсько-української війни, коли інформаційний простір є одним із головних на полі битви, відіграючи важливу роль у мотивації військових, міжнародній дипломатії, суспільно-політичній консолідації народу України. РФ системно дискредитує українську національну ідею. У цьому контексті дослідження досвіду націоналістичної преси як чинника ідеологічного спротиву, контрпропаганди та формування національної свідомості є надзвичайно значущим.

© Савлюк Б., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Внесок у дослідження даного питання зробили: К. Акименко, О. Стасюк, В. Рог, Р. Коваль, Г. Касьянов, А. Гайдамаха, Ю. Сиротюк, В. Чорновіл, А. Аксьонова, М. Житарюк, А. Пастушина, Т. Дорохіна, М. Тимошик та інші.

Формування основних ідеологічних засновків українського націоналістичного руху відбувалося на сторінках преси націоналістичного спрямування. Так у 20-х роках ХХ століття у Празі були засновані часописи «Національна думка», «Державна нація», «Розбудова нації». Попереднє узгодження основних ідеологічно-програмних постулатів напередодні утворення ОУН відбувалося передусім на сторінках часопису «Розбудова нації», який згодом перетворився на головний теоретично-інформаційний орган ОУН. Саме довкола нього сформувалася група діячів, які, власне, і стали постачальниками й артикуляторами ідей, покладених в основу політичної програми майбутньої організації: М. Сціборський, Д. Андрієвський, Ю. Вассиян, В. Мартинець, С. Ленкавський, З. Пеленський та інші [1, с. 14–15].

Серед газет і журналів, які поширювали ідеологію українського націоналізму у ХХ столітті, слід назвати такі: «Сурма», «Український самостійник», «Український націоналіст», «Самостійна Україна», «До зброї», «Повстанець», «Стрілецькі вісті», «Ідея і чин», «Революціонер-пропагандист», «На зміну», «За волю нації», «Молодий революціонер», «Інформативні вісти», «Хрін».

Серед рупорів українського націоналістичного руху, заснованих ЗЧ ОУН, варто виокремити журнал «Визвольний шлях» (ВШ), який проіснував до 2009 року, та газету «Шлях Перемоги» (ШП), яка виходить в Україні до цього часу.

Заснований у Лондоні в 1948 році «Визвольний шлях» сформувався як український суспільно-політичний, літературний і науковий часопис. Журнал містив ідеологічні матеріали, зокрема праці Д. Донцова, С. Бандери, Я. Стецька, та інші та «вишкільні» матеріали для підвищення політичної обізнаності членів організації. Часопис приділяв велику увагу висвітленню радянської доби, особливо дисидентському руху на теренах УРСР. Журнал розміщував документи, пов'язані з правозахисним рухом, передруки творів української літератури періоду Розстріляного відродження та «шістдесятників», твори самвидаву, політичні документи, огляди книг, новини й аналітику щодо діяльності опозиції в Україні. Дисидентство розглядалося як продовження національно-визвольного руху на Батьківщині [2, с. 64–65].

У 10-му номері журналу за 1991 рік «ВШ» публікує «Звернення голови Проводу ОУН до народу». У зверненні С. Стецько зазначає, що український народ не потребує зайвого референдуму, щоб утвердити свою незмінну волю до державності, бо він уже чимало разів виявив свою волю плебісцитом крові: «Нам пора негайно приступити до розбудови та закріплення молодої держави України. Хай живе Українська Самостійна Соборна Держава!» [3, с. 1156–1157]. У подальших номерах «ВШ» публікуються постанови щодо внутрішньої політики ОУН [22; 23] та головні ідеологічні засади українського націоналізму, які багаторівнево тлумачать поняття українського націоналізму [6].

Український націоналізм визначається як:

- сукупність поглядів на світ і життя, що в утвердженій оцінці вартостей перше місце відводить нації – як найвищій суспільній категорії;
- «Дух Одвічної Стихії», це та могутня, безперебійно в гущі народних мас плаваюча, неподоланна сила, що віковічно берегла, береже й берегтиме націю перед нищівними ударами;
- динамічна, невсипуща і послідовна творчість усіх поколінь і їх нащадків, що є найтривалішим фундаментом духового та матеріального росту нації;

• зрозуміла й логічно складена ідеологія – усистематизоване сузір'я творчих думок (ідей) і поглядів, що вказує і осяває шляхи життя та поступу нації;

• визвольний, соборницький, суспільно-політичний рух, що на засаді єднання в суцільний фронт усіх поборників державної самостійності мобілізує найширші народні маси до боротьби за волю народу та людини, за національну, політичну й соціальну справедливість, за віднову на українських етнічних землях Української Самостійної Соборної держави – єдиного гаранта існування, розквіту та процвітання нації.

Українські націоналісти в найширшому розумінні – це мільйонні когорти найактивніших українських патріотів, це організовані структури борців із чітко сформульованою ідеологією та суспільно-політичною програмою, зі своєю стратегією і тактикою, об'єднані спільністю революційно-визвольних ідей і дій.

Резюмуючи попередні визначення українського націоналізму, його варто було б образно прирівняти до Гольфстріму: подібно до того, як він своєю могутньою течією теплих вод зігріває країни Європи, створюючи сприятливий клімат і належні умови для життя, – так і український націоналізм потоком животворних ідей забезпечує безсмертя нації та окриляє народ у боротьбі за втілення його найвищих ідеалів [6, с. 1453–1454].

У 1995 році створено київську філію редакції «ВШ», а у 2004 році редакцію журналу остаточно перенесено з Лондона до Києва. Журнал і надалі відображав основні явища політичного, економічного й духовного життя України з позицій українського націоналізму: «Українська Нація – її збереження, оздоровлення і розвиток – залишається в центрі нашої критичної уваги. Розкриватимемо те, що тривке, закономірне, що коріниться в минулому та проростає у майбутнє, що є родючим ґрунтом для зростання й розвитку майбутньої Української Нації [7, с. 3].

Останнє число журналу вийшло у 2009 році. Головними редакторами журналу були: Г. Драбат (1948–1977 роки), С. Галамай (1977–1979 роки), І. Дмитрів (1979–1999 роки), С. Олеськів (2000–2003 роки), А. Гайдамаха (2004–2009 роки) [2, с. 64].

У 1954 році С. Бандера започаткував у Мюнхені ще один офіційний пресовий орган ЗЧ ОУН – тижневик «Шлях Перемоги», який виходив як громадсько-політичне видання у газетному форматі. Видання виникло внаслідок другого розколу в націоналістичному русі, коли «Український самостійник» перейшов до рук ОУН (з).

«З цим днем приступлено до видавання газети «Шлях Перемоги», яка є одним з пресових речників ЗЧ ОУН, заступає ідеологію українського революційного визвольного руху і стоїть на українських самостійницьких позиціях. Наш пресовий речник буде служити українській справі так, як цього вимагають потреби нашої Воюючої Батьківщини і твердо стоятиме на ґрунті українського визвольного руху» [8, с. 1].

У газеті публікувалися матеріали, що стосувалися діяльності опозиційних сил в Україні, репресій в СРСР, суспільно-політичного життя в діаспорі, хроніки міжнародних подій. Часто друкували спогади, присвячені видатним постатям націоналістичного руху в манері глорифікації.

У 2024 році видання відзначило 70-ту річницю. Свого часу газета «ШП» стала одним із основних рупорів Антибольшевицького Блоку Народів, а багатолітній президент АБН та провідник ОУН(б) Я. Стецько був співредактором часопису. Ця традиція збереглася і дотепер: на сторінках бандерівського тижневика регулярно публікуються матеріали з новітнього антиімперського фронту. Пройшовши довголітній шлях свого становлення як виразника волі націоналістів, як пропагандиста націоналістичної думки та ретранслятора нових націоналістичних смислів, тижневик «ШП» зберіг непорушним своє цільове призначення, а разом із тим навіть спосіб інформування у вигляді друкованого слова на

паперовому носії, що підкреслює унікальність газети. Здійснюючи свою роботу як інформаційний майданчик, на якому можна висвітлювати позицію українських націоналістів як щодо історії українського визвольного руху, так і щодо сучасних подій в Україні та світі, планів на майбутнє, застерігаючи від небезпек «русского міра», нині газета під гаслом «Свобода народам! Свобода людині!» також є потужним рупором правди для усіх поневолених Москвою народів [9].

На відзначенні 70-річчя газети директор НАЦ «Українські студії стратегічних досліджень», військовослужбовець Ю. Сиротюк зазначив, що «Шлях Перемоги» надсилається на фронт: «Коли кілька днів сидиш на бойовому, тобі природно хочеться читати і наявність газети допомагає. Треба не забувати, що сучасна війна ведеться у чотирьох просторах – на землі, у воді, у повітрі і в свідомості людини. Росіяни збираються вкласти до 700 мільйонів доларів в інформаційну війну у тому числі на нашій території, і тому важливо, щоб ми підтримували ту справу, яку продовжує займатись «Шлях Перемоги»» [10].

Головний редактор газети В. Рог підкреслює, що сторінки «Шляху Перемоги» – це величезний архів та спадщина. Всі числа оцифровані і викладені на сайтах «Архів ОУН-УІС» та «Націоналістичний портал» [11]. На думку В. Рога, український націоналізм сьогодні став суспільним явищем. З поодиноких ентузіастів, малочисельних і маловпливових груп та організацій кінця 1980-х – початку 1990-х виріс націоналістичний рух, який став впливовим і сьогодні є надбанням суспільства. В. Рог зазначає, що націоналістичні організації практично в повному складі – у лавах Сил оборони України. Середовище бандерівців повністю зосередило свої зусилля на безпосередній боротьбі із загарбниками і відклало далеко набік політичні змагання [12].

Ідейно-політичну боротьбу на своїх сторінках продовжили медіа націоналістичного спрямування, які виникли у дев'яностих роках XX століття: «Державність», «Незборима нація», «Націоналіст», «Українські проблеми», «Бандерівець». У 2003 році виходить газета Конгресу українських націоналістів «Нація і держава». Також свої газети випускають ВО «Свобода», «Національний корпус». У 2014 році полк «Азов» випускає фронтовий часопис «Чорне сонце», який виходить упродовж трьох років. «Правий сектор» у 2015 році запускає інформаційний ресурс «Сектор правди», а у 2016 році реєструє друковане медіа – газету «Сектор дії».

Вагомий вплив на формування сучасного українського націоналізму зробив суспільно-політичний журнал «Державність», заснований у 1991 році у Львові. У журналі публікуються статті, які декларують ідеали національно-державної незалежності, демократії, громадянського суспільства. На сторінках журналу виходять публікації з теорії нації та національно-визвольного руху, історії України, філософії, політології, права, соціології, демографії, міжнаціональних і міжнародних стосунків, державного будівництва, соціально-економічного, релігійного і культурно-мистецького життя, освіти, окремі літературні твори. Серед авторів – В. Мороз, П. Мірчук, В. Бирландик, С. Вовканич, Ю. Покальчук, П. Дужий, С. Злупко, А. Погрібний, М. Добриденько, С. Хмара, В. Чорновіл, П. Штепа, В. Паїк, М. Богачевська-Хом'як, Є. Гуцало, С. Мудрик, А. Камінський, З. Ковальський. Географія розповсюдження: Україна, Австралія, Бельгія, Канада, Польща, США. Головний редактор – М. Стасюк (від 1990 року), співредактор – Я. Дашкевич (від 1994 року). Загалом до червня 2007 року вийшов 51 номер. [13].

У перших номерах публікуються статті: «Вождь українського національно-визвольного руху. (До 100-річчя з дня народження Євгена Коновальця)», автор П. Мірчук [14], «Мова і нація» – Д. Кривенко [15], «Антибольшевицький Блок Народів – історія і завдання» – В. Бирландик [16], «Революційність українського

націоналізму» – О. Вітович [17], «Концепція національної організації» – О. Вітович [18], «Нещастя нації – брак націоналізму» – В. Цвєтков [19], «Вік націоналізму» – В. Чемерис [20], «Нашій державі понад 2000 років» – В. Буча [21], «Хрестом і мечем» – Д. Донцов [22]. У першому номері журналу за 1992 рік публікується маловідома автобіографія С. Бандери «Мої життєписні дані». С. Бандера зазначає, що після того як постала ОУН, його завдання в ОУН були загально-організаційні на Калуський повіт та членська праця в студентських клітинах. Одночасно він виконував різні функції у відділі пропаганди. «В 1930 р. я провадив відділ кольпортажу підпільних видань на Західно-Українських Землях опісля до цього долучився технічно-видавничий відділ, а з початку 1931 р. ще й відділ доставки підпільних видань з-за кордону. В тому самому році (1931) я обняв керівництво цілою референтурою пропаганди в Крайовій Екзекутиві ОУН, яку в той час очолював Іван Габрусевич» [23, с. 49]. Як бачимо, С. Бандера починав свою діяльність в ОУН саме з розповсюдження та видання націоналістичних друкованих матеріалів на західно-українських землях. У наступному номері журналу виходять статті: «Проблеми державності України» – Р. Коваль [24], «Націоналізм справжній і «демократичний»» – С. Іщенко [25] та інші, у яких розглядається українська національна ідея.

Уваги заслуговує газета «Незборима нація», головним редактором якої є Р. Коваль. У травневому номері за 1994 рік опубліковано постулати газети «Незборимої нації»:

- Держава не відбудеться, якщо в суспільстві економічне мислення домінуватиме над національним.
- Нація, яка не бажає керуватися власними інтересами, змушена керуватися інонаціональними.
- Національна воля без національної ідеї сліпа. Національна ідея без національної волі безсила.
- Нація гине, коли бажання демократії сильніше, ніж інстинкт самозбереження.
- Перш ніж говорити, яка Україна нам потрібна, подумаймо, які ми потрібні Україні.
- Влада – не самоціль, лише передумова перемоги національної державотворчої ідеї.
- Національна ідея дає сенс існуванню [26, с. 2].

У 1990 році у Львові виходить суспільно-політичний часопис Клубу прихильників Д. Донцова «Націоналіст». Спочатку мав назву «Молодий націоналіст». Від 1991 року – «Націоналіст». На сторінках журналу, який неперіодично виходив до 2000 року, публікували історичні розвідки та спогади про ОУН і УПА, актуальні репортажі з України, Польщі, Литви, Білорусі, РФ, праці діячів українського націоналізму Д. Донцова, С. Бандери, М. Колодзінського, М. Міхновського, Г. Ващенка, біографічні статті про Д. Донцова, С. Петлюру, Я. Стецька, П. Федуна та інших. Також уміщували художні твори, зокрема вірші О. Ольжича, Є. Маланюка, А. Лупиноса тощо. Головним редактором журналу був А. Шкіль [27].

У 1991 році письменник, політв'язень, очільник Проводу ОУН(б) в Україні З. Красівський засновує у Стрию журнал «Українські проблеми». У першому числі журналу публікується декалог «Десять заповідей українського націоналіста».

У першому номері В. Парижак зазначає, що пора реабілітувати український націоналізм: «…останнім часом ведеться велика робота в засобах інформації, особливо у львівських, щодо висвітлення так званих «білих плям» в історії України. Випливають із забуття, очищаються від брехні героїчні і трагічні події… відроджується слава ОУН і УПА. То чи не пора очистити від скверни і їхні ідеї, їхній націоналізм. Націоналізм пригнобленої нації

не дає їй загинути, зникнути, націоналізм – це пульс нації, її кров». В. Парижак вважає, що головне завдання українського націоналізму в тому, щоб пробудити й виховати в українцях національну свідомість, національну та людську гідність. Адже тільки національно свідомі люди зможуть присвятити себе боротьбі за Україну, за її волю. Авторка акцентує увагу на важливості контрпропаганді до комуністичної преси, яка сіє страх і непевність серед інших національностей [28, с. 22].

У 1998 році виходить пресовий орган ВО «Тризуб» імені С. Бандери – часопис «Бандерівець». У перших номерах публікуються: молитва українського націоналіста, цілі життя українського націоналіста, націоналістичний календар, присяга націоналіста, обов'язки членів ОУН, основні ідеологічні засади українського націоналізму. У газеті друкувалися В. Іванишин, Д. Ярош, Ю. Сиротюк, С. Квіт, Є. Філь та інші. На сторінках газети публікувалася інформація про акції, події та вишколи тризубівців.

У 2003 році з ініціативи голови Секретаріату Проводу Конгресу Українських Націоналістів С. Брацюня заснована газета «Нація і держава». У різні роки наклад офіційного часопису КУНу становив 1–10 тис. прим. У газеті вміщують поточні новини України та світу; матеріали, що сприяють формуванню національної свідомості та патріотизму, збереженню національної ідентичності, усвідомленню громадянами обов'язку захищати незалежність України, її гідність і честь. Постійні рубрики: «Національна безпека», «Геополітика», «На пульсі», «Правда кличе», «Ми стали волі на сторожі», «Волонтерські нотатки», «Це – наша історія», «Воля народам – воля людині», «Видатні українці», «Мова калинова», «Енергобезпека», «Акценти», «Ми – автохтони» [29]. Друкуються праці провідників українського нації.

Отже, можна стверджувати, що український націоналізм формувався через друковане слово, передусім у пресі, яка була головним майданчиком ідейної роботи. Слід зазначити, що публікації у розглянутих медіа мали та мають на меті поглиблювати знання про націоналістичний рух в Україні, транслювати ідеологію та лобіювати інтереси націоналістичних партій, розвінчувати проросійську пропаганду, яка очорнює українську національну ідею. Інформаційна політика націоналістичних організацій у видавничому руслі оберігає історичну пам'ять українців, плекає ідентичності та традиції, виводить на світло самобутність української нації.

Наразі видань такого штибу, відверто кажучи, дуже мало. Є велика ніша в медіапросторі, яку потрібно наповнювати науковими статтями, аналітичними матеріалами про український націоналізм. Адже в час війни, коли Росія прагне знищити до кореня українську державу, саме націоналізм є ідеологічно-мобілізаційним чинником, котрий протистоїть різноманітним проявам російського геноциду щодо України.

Результати дослідження дають змогу стверджувати, що націоналістична преса є невід'ємним елементом сучасного українського націоналізму та важливим актором у системі ідеологічної боротьби. Подальше вивчення питання впливу медіа на розвиток українського націоналізму є перспективним напрямом для аналізу процесів формування національної ідентичності, ідеологічної конкуренції та інформаційної безпеки в умовах агресії РФ.

Список використаної літератури

1. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН) : аналіт. Огляд. НАН України, Ін-т історії України. Київ : [б. в.], 2003. 68 с.
2. Акименко К. Періодика націоналістичних організацій діаспори як засіб створення українського інформаційного простору в умовах еміграції (1950-ті – поч. 1990-х рр.).

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2021. № 1 (44). С. 62–71. DOI: https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(44).2021.232453.
3. Стецько С. Звернення голови проводу ОУН до народу України. *Визвольний шлях*. 1991. № 10. С. 1155–1157.
4. Постанови в ділянці соціяльно-економічних питань. *Визвольний шлях*. 1991. № 11. С. 1305–1310.
5. Постанови щодо внутрішньої політики ОУН, прийняті VIII НВЗ ОУН. *Визвольний шлях*. 1991. № 11. С. 1290–1304.
6. Головні ідеологічні засади українського націоналізму. *Визвольний шлях.* 1991. № 12. С. 1448–1454.
7. Гайдамаха А. Новий етап. *Визвольний шлях.* 2004. № 1. С. 3.
8. Від видавництва. *Визвольний шлях*. 1948. № 1. С. 1.
9. Вітвіцький О., Рондзістий Т., Коваль Р. 70-ліття бандерівської газети «Шлях перемоги». *Націоналістичний портал*. 2024. URL: https://ukrnationalism.com/news/nationalist-movement/5261-70littia-banderivskoi-hazety-shliakh-peremohy.html.
10. В чому секрет виживання газети «Шлях Перемоги». Український кризовий медіа-центр. 2024. URL: https://uacrisis.org/uk/v-chomu-sekret-vyzhyvannya-gazety-shlyah-peremogy.
11. «Шлях Перемоги» – легендарне видання ОУН. *Націоналістичний портал*. 2024. URL: https://ukrnationalism.com/news/nationalist-movement/5264-shliakh-peremohy-lehendarne-vydannia-oun.html.
12. Процюк О. Віктор Рог: Націоналізм як релігія – орієнтуватися на власні сили нації. *Галичина*. 2025. URL: https://galychyna.if.ua/analytic/viktor-rog-oriyentuvatisya-na-vlasni-sili-natsiyi/?fbclid=IwY2xjawKhH7tleHRuA2FlbQIxMQBicmlkETFDdWh5MzE2RG44OVhsbWN5AR7ZlifruJ_q8nuMNJ7RqazQn-M6dDsgiRZhFCEOBpMJimLdT29JHE8bi_NMag_aem_ZcQq7nvYulbHI_eQccbG7A.
13. Державність. Архів ОУН. URL: https://ounuis.info/library/journals/2259/derzhavnist.html.
14. Мірчук П. Вождь українського національно-визвольного руху. (До 100-річчя з дня народження Євгена Коновальця. *Державність*. 1991. Ч. 1. С. 7–9.
15. Кривенко Д. Мова і нація. *Державність*. 1991. Ч. 1. С. 18–21.
16. Бирландик В. Антибольшевицький Блок Народів – історія і завдання. *Державність*. 1991. Ч. 1. С. 25–30.
17. Вітович О. Революційність українського націоналізму. *Державність*. 1991. № 1. С. 44–46.
18. Вітович. О. Концепція національної організації. *Державність*. 1991. № 2. С. 30–34.
19. Цвєтков В. Нещастя нації – брак націоналізму. *Державність*. 1991. № 2. С. 16–19.
20. Чемерис В. Вік націоналізму. *Державність*. 1992. № 1. С. 32–34.
21. Буча В. Нашій державі понад 2000 років. *Державність*. 1992. № 1. С. 16.
22. Донцов. Д. Хрестом і мечем. *Державність*. 1992. № 1. С. 66–71.
23. Бандера С. Мій життєпис. *Державність*. 1992. № 1. С. 47–52.
24. Коваль Р. Якої України ми хочемо. *Державність*. 1992. № 2. С. 33–36.
25. Іщенко С. Націоналізм справжній і «демократичний». *Державність*. 1992. № 2. С. 51–53.
26. Історичний клуб «Холодний Яр». «Незборима нація» – 30 років на сторожі. *Незборима нація*. 2024. Ч. 2 (456). С. 2.
27. Рог В. Націоналіст. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2020. Т. 22. URL: https://esu.com.ua/article-71077.
28. Парижак В. Чи повинна УРП мати націоналістичний характер? *Українські проблеми*. 1991. Ч. 1. С. 20–23.

29. Базелюк М. Нація і держава. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2020. Т. 22. URL: https://esu.com.ua/article-71027.

THE ROLE OF THE NATIONALIST PRESS IN THE DEVELOPMENT OF CONTEMPORARY UKRAINIAN NATIONALIZM

Bohdan Savliuk
Vasyl Stefanyk Carpathian National University,
Faculty of History, Political Science and International Relation,
Department of Political Science
Shevchenka St., 57, 76018 Ivano-Frankivsk, Ukraine
https://orcid.org/0009-0004-4743-513X

The article provides a comprehensive analysis of the contribution of nationalist-oriented media to the formation, development, and dissemination of the ideology of Ukrainian nationalism throughout the 20th and 21st centuries. Particular attention is paid to newspapers and journals such as Vyzvolnyi Shliakh, Shliakh Peremohy, Nezborima Natsiia, Nationalist, Ukrainski Problemy, and Natsiia ta Derzhava. The study examines the authors who contributed to these periodicals as well as the thematic scope of their publications.

It is established that these printed media played and continue to play a key role in the process of shaping the nationalist movement. The research demonstrates the core ideological foundations of Ukrainian nationalism were formed, systematized, and adapted to specific historical conditions on the pages of the nationalist press.

The study reveals that the nationalist press performed not only informational but also worldview-forming and mobilizing functions, contributing to national consolidation under conditions of statelessness, political repression, and ideological pressure exerted by the Russian totalitarian regime. In the post-Soviet period and in the context of the contemporary Russo-Ukrainian war, these publications have continued to serve as instruments of counterpropaganda, resistance to the Russian imperial narrative, and protection of national identity.

The article analyzes the main ideological principles of Ukrainian nationalism, which offer a multi-level interpretation of the concept of Ukrainian nationalism. It is determined that contemporary Ukrainian nationalism, as represented in the analyzed press, is oriented toward the affirmation of statehood and national sovereignty.

At the same time, it is noted that the contemporary media space demonstrates a shortage of analytical and scholarly publications devoted to the issues of Ukrainian nationalism.

The results of this study confirm that nationalist-oriented media constitute an important factor in shaping national consciousness and socio-political mobilization of Ukrainians against the aggression of the Russian Federation against Ukraine. Further scholarly reflection on this issue is a necessary condition for strengthening Ukrainian statehood and countering external information threats.

Key words: contemporary Ukrainian nationalism, nationalist press, OUN, counterpropaganda, information war.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 530–537
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 530–537

УДК [321/323]
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.59

СУБНАЦІОНАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ПОЛІТИКИ ЯК АНАЛІТИЧНА РАМКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРТІЙНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

Марк Савчук
Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0009-0005-1063-3885

У статті здійснено теоретико-методологічний аналіз субнаціонального рівня політики як самостійної аналітичної рамки дослідження партійної конкуренції в умовах багаторівневої політичної системи. Обґрунтовується обмеженість національно-центрованих підходів до пояснення партійної боротьби та доводиться необхідність урахування територіальної диференціації політичних процесів. Показано, що регіональний рівень не є похідним від загальнодержавного, а формує відносно автономний політичний простір із власною логікою взаємодії акторів, інституцій та неформальних практик. Особливу увагу приділено концептам територіалізації партійної системи, субнаціональних політичних режимів і ролі місцевих еліт у структуруванні партійної конкуренції. Аналізується вплив децентралізаційних реформ на трансформацію регіональної партійної боротьби, зміну стратегій загальнонаціональних партій і посилення локальних політичних проєктів. Доводиться, що на субнаціональному рівні конкуренція часто детермінується не ідеологічними відмінностями, а персоналізованими мережами впливу, доступом до ресурсів і специфікою локальних коаліцій. На прикладі транзитних демократій, зокрема України, показано можливість співіснування різних типів політичних режимів у межах однієї держави та їхній безпосередній вплив на конфігурацію партійної системи. У статті аргументується необхідність адаптації загальнополітологічних теорій партій, еліт і коаліцій до умов субнаціонального аналізу, що відкриває додаткові можливості для емпіричних досліджень і глибшого розуміння динаміки партійної конкуренції на регіональному рівні.

Ключові слова: субнаціональний рівень політики, партійна конкуренція, територіалізація партійної системи, субнаціональні політичні режими, місцеві еліти, децентралізація, багаторівнева політична система.

Постановка проблеми. Сучасні зміни політичних систем, пов'язані з ускладненням механізмів управління, децентралізацією владних повноважень і посиленням ролі місцевих політичних акторів, істотно змінюють умови функціонування партійної конкуренції. У цих реаліях аналіз партійної боротьби суто на рівні держави втрачає пояснювальний потенціал, оскільки не дає змоги зафіксувати відмінності у способах мобілізації електорату, структурі політичних коаліцій та практиках реалізації влади в межах окремих територій. Партійна конкуренція дедалі частіше формується під впливом локальних інституційних конфігурацій, ресурсних можливостей і неформальних взаємодій, що не зводяться до загальнонаціональних політичних трендів. За таких обставин постає потреба в концептуальному виокремленні субнаціонального рівня політики як самостійного аналітичного простору, в межах якого партійна боротьба набуває специфічних форм і логіки розвитку, що вимагає спеціальних теоретичних підходів та інструментів аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою субнаціонального рівня політики активно займаються вітчизняні політологи: Ю. Остапець, В. Лебедюк, А. Авксентьєв, В. Яремчук, В. Гнатюк та інші. Також на заході тематика партійних змагань у регіонах

© Савчук М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

представлена значним масивом порівняльних та прикладних досліджень таких авторів, як М. Батльє, С. Краусс, Л. Ліббрехт, В. Свенден та ін. Західні напрацювання формують розгалужений теоретико-методологічний фундамент, що дає змогу розглядати субнаціональний рівень як самостійну аналітичну одиницю, який може бути плідно використаний в українських наукових розвідках.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри наявні теоретичні напрацювання, субнаціональний рівень політики досліджується не так довго, тож потрібно звернути більше уваги на концептуалізацію його як особливого політичного простору партійної конкуренції. Важливо глибше проаналізувати взаємодію місцевих еліт із партійними структурами, вплив неформальних інститутів та формування субнаціональних режимів. Також потребує поглибленого дослідження питання адаптації загальнополітологічних теорій партій, еліт і коаліцій до умов багаторівневої політичної системи, у якій регіональний рівень виступає відносно автономною ареною політичного процесу.

Виклад основного матеріалу. У межах політичної науки традиційно панував національно-центровий підхід, у якому державу аналізують як однорідний, цілісний простір. У такій дослідницькій перспективі партійна конкуренція відбувається за спільною логікою, має однакову інтенсивність і структуру у всіх регіонах країни. У дослідженнях політики на субнаціональному рівні науковці послуговувалися різними інституційними категоріями, які спершу пов'язувалися з типом державного устрою та окреслювалися поняттям «субдержавний» (зокрема, у працях Дж. Сарторі). Такий підхід був зумовлений тим, що емпірична база досліджень обмежувалася переважно федеративними державами, де адміністративно-територіальні одиниці мають формалізовані ознаки автономії. Згодом у науковому дискурсі утвердився більш коректний термін «субнаціональний», що відображає не лише інституційні характеристики державного устрою, а й залежність від загальнонаціонального політичного режиму та ширшого контексту функціонування влади [1, с. 54–58]. Відтак субнаціональний регіон розглядається як політичний простір, який відрізняється специфікою механізмів формування й розподілу влади, продукує власні елітні групи та характеризується автономізованим політичним процесом, що може аналізуватися відносно самостійно щодо національного рівня.

Проте емпіричні дослідження політичних систем свідчать про необхідність урахування територіального виміру для уникнення аналітичних спрощень. Знаковою у цьому контексті стала публікація професора Річарда Снайдера 2001 року, яка задала орієнтири для подальших досліджень [2]. Водночас кількість науковців, що системно працювали над цією проблематикою, залишалася обмеженою, а отже, питання формування цілісної методології порівняльного аналізу субнаціональних регіонів і досі не можна вважати остаточно вирішеним. Вагомим кроком у напрямі методологічного уточнення стало обґрунтування способу подолання труднощів, пов'язаних із браком великої кількості порівнюваних «кейсів». Мається на увазі так зване поздовжнє розширення дослідження – збільшення числа емпіричних спостережень за рахунок аналізу подій одного типу та рівня, розташованих у межах спільного теоретико-просторового виміру [1, с. 29–30]. Таким чином, виникає задача зміни фокуса з унітарного бачення партійної конкуренції в регіонах країни до складнішого, багаторівневого аналізу, де братиметься до уваги субнаціональний рівень. Важливо, що субнаціональний політичний процес зовсім не є похідним від національного та може виступати самостійним об'єктом аналізу. Застосовуючи таку призму, можна виявити серединну розмаїтість партійних систем, дослідити різний рівень розвитку місцевих партійних осередків, їхні успіхи, риторику, що може відрізнятися від «головного штабу партії».

Показовим підтвердженням аналітичної автономії субнаціонального рівня є досвід транзитних демократій, у яких формальні зміни національної політичної системи не призвели до одночасного усунення локальних автократичних практик. Дослідження українського прикладу доводять, що в межах гібридного режиму можуть спокійно співіснувати регіони з різними підходами до розуміння влади, методами управління, здобуття та збереження влади. У період до децентралізації конституційно унітарна Україна вже демонструвала наявність локальних еліт, що подекуди були впливовіші за державні інститути. Особливо успішні дніпропетровські та донецькі «клани» значною мірою експортували свій вплив у центр і визначали зміст політичного процесу в усій країні [3, с. 55–60].

Концептуалізація субнаціонального рівня політики не лише пов'язана з адміністративно-територіальним поділом, а й визначається як особливий політичний простір, що в межах власної логіки функціонування будує локальну політичну систему із власною елітою та владою на місцях. У межах цього підходу дослідження субнаціональних одиниць передбачає аналіз регіонів як арен політичної взаємодії, що не обмежуються чітким кордоном, утім де діють автономні локальні актори та формуються специфічні моделі співпраці й конкуренції. Аналітична автономія субнаціонального рівня не означає його повної незалежності від центру, а радше вказує на відносну самостійність у формуванні політичних процесів. Це дає змогу говорити про багаторівневу політичну систему, в межах якої національний і регіональний рівні перебувають у постійній взаємодії, але не зводяться один до одного.

Сучасні підходи в дослідженнях субнаціонального рівня політики звертаються до територіального виміру функціонування партійних систем. У разі застосування такого підходу партійна система аналізується не як цілісна конструкція в межах держави, а як сума територіально розділених майданчиків політичного процесу. Отже, зміст партійної конкуренції, виборчі стратегії, що використовують політичні актори, та структура електоральної підтримки партій є мінливими залежно від регіонального контексту.

Територіалізація партійної системи виражається у стійкому диференційованому розподілі підтримки політичних сил у різних субнаціональних одиницях. З огляду на це партії зосереджують основні зусилля в межах прийнятих «зон впливу» для оптимізації ресурсів виборчої кампанії. Становлення територіалізованої партійної системи зазвичай поєднується із синтезом інституційних і соціально-структурних чинників. Стимулюють утворення локальних форм партійної конкуренції соціально-політичні поділи в країні, регіональна ідентичність, особлива економічна основа тощо [4].

Зростання територіалізації партійної конкуренції як тренд розвинених демократій зумовлене структурними й політичними змінами, які впливають на сам характер організації влади в країні. По-перше, значне розширення повноважень місцевої влади у зв'язку з децентралізаційними реформами в багатьох держав упродовж останніх десятиліть перетворило субнаціональний рівень з другорядного на один із рівноправних елементів у системі прийняття політичних рішень. Субнаціональні одиниці оформилися як політичні актори, які можуть впливати на формування національної політики, а не є лише адміністративною ланкою виконання політик, прийнятих у центрі. По-друге, зменшення впливу класичних партій та розмивання ідеологічних рамок сприяє адаптації політичних сил до локальних запитів. По-третє, в уніфіковані партійні програми, спрямовані на всю країну, часто неможливо вписати політики, спрямовані на фактори ідентичності: регіональні, культурні, мовні питання [5].

У вітчизняній історії можна аналізувати два періоди партійної конкуренції на субнаціональному рівні: до та після реформи децентралізації. На першому етапі місцеві

вибори сприймалися другорядними, подекуди «тестувальними» для оцінки електоральних вподобань і не мали великих бюджетів. Після 2014 р. внаслідок підвищення фінансової самодостатності місцевих органів влади кардинально збільшилися можливості, щодо використання бюджетних коштів. В цей період місцеві вибори стали важливим елементом загальнонаціонального політичного процесу та закарбували формування самодостатнього рівня політики із чітким інституційно-фінансовим підґрунтям. Хоча зацікавленість національних політичних сил регіональними питаннями на виборах 2020 р. суттєво зросла, загальнодержавною тенденцією став розвиток регіональних партій, а найвищі результати продемонстрували чинні мери та їхні політичні проєкти [6]. Такий результат став закономірним підсумком перших виборів після завершення основного етапу децентралізації. Виборець мав змогу спостерігати за суттєвими результатами роботи місцевої влади, що сформувало стійкий позитивний зв'язок між цими змінами та діяльністю керівництва громади. Можна припустити, що політсили національного масштабу будуть зацікавлені в «реванші» на майбутніх місцевих виборах, унаслідок чого гострота субнаціональної партійної конкуренції тільки зросте.

Виділяються декілька типів стратегій пошуку балансу між потребою зберігати програмну й організаційну цілісність. 1. Централізація: частина партій зберігає централізовану модель внутрішньої організації, а з розвитком сучасних технологій зв'язку, зменшенням ролі ідеологій та поширенням «всеохоплюючого» типу партій здатні підтримувати уніфіковану політичну програму. В межах цієї стратегії регіональні осередки виступають не як політичні актори, а як провідники чи проєкція загальнонаціональної лінії. 2. Обмежена децентралізація: гнучка стратегія, що поєднує формально збережену цілісність, але з прийняттям варіативності програмних акцентів та виборчих союзів. 3. Широка автономія: регіональні структури отримують широкий простір для самостійного позиціонування, можуть підлаштовуватися під субнаціональні соціально-політичні, культурні й економічні особливості та формувати регіональний порядок денний. Така стратегія особливо актуальна для невеликих партій із низьким представництвом на національному рівні, що зосереджуються на конкретній проблематиці, етнонаціональних і регіональних питаннях. Партії вибирають стратегії щодо поставлених політичних цілей, інституційних параметрів політичної системи, рівня централізованості субнаціональної політики та впливовості регіональних партій [7].

На субнаціональному рівні саме групи еліт відіграють роль ключових агентів структурування партійної конкуренції, визначаючи не лише головних акторів, але й локальну систему розподілу політичної влади. На противагу національному рівню, де партійне суперництво переважно зосереджене навколо ідеологій та програмних засад, субнаціональна конкуренція детермінована мережами впливу, що формуються навколо конкретних політичних лідерів, економічних еліт регіону та локальних центрів прийняття рішень. Локальні політичні еліти функціонально займаються посередництвом між інститутом партії та регіональними соціальними групами, що необхідно для отримання кращих результатів на виборах і доступу до фінансових та адміністративних ресурсів. Таким чином, партійна боротьба на субнаціональному рівні набуває більш практичного характеру, де ідеологія відходить на другий план, а центральним стає формування політичних коаліцій для здобуття влади [8, с. 4–41].

У прикладному вимірі стійкі локальні коаліції в межах субнаціональної одиниці можуть розглядатися через призму субнаціоних політичних режимів, які описують характер політичної боротьби в межах цих територій. Методологія їхнього аналізу ґрунтується на загальній теорії режимів, але з урахуванням гетерогенності внутрішньодержавного

соціально-економічного розвитку, нерівномірності демократичних практик, автономії фінансових ресурсів та ролі неформальних практик. Субнаціональні політичні режими відрізнятимуться з двох головних причин. По-перше, різною характеристикою засобів реалізації політичної влади та її здобуття, оскільки в межах одних територіальних одиниць доступ до влади може штучно обмежуватися через вплив на ЗМІ та контроль над місцевим порядком денним. По-друге, виразною може бути різниця субнаціонального режиму порівняно з національним [9]. Таким чином, субнаціональний політичний режим можна визначити як систему взаємодії влади й суспільства на регіональному рівні, що поєднуватиме інституційні, соціальні та культурні елементи, що не узгоджуються з усередненими національними патернами.

Субнаціональний політичний режим суттєво впливає на вибір місцевими політичними акторами стратегій поведінки. У більш авторитарних режимах, де влада має стійкий контроль доступу до ресурсів і широку мережу неформальних каналів взаємодії з бізнесом, функціонування альтернативних політичних проєктів обмежене роботою на руйнування усталених владних коаліцій, для отримання шансу на більше представництво. Водночас демократичний режим передбачає формування самодостатніх політичних проєктів, які формують інститут політичної відповідальності, оскільки неефективна політика обов'язково призведе до зміни владної еліти. Закордонні дослідження підтверджують, що субнаціональні авторитарні режими живляться скрутним економічним становищем і значною нерівномірністю розподілення благ у суспільстві. Особливо це стосується країн, що перебувають в періоді транзиту режиму, оскільки центральна влада ослабляється через загальну перебудову ключових інститутів та політичних зв'язків. Така практика підсилюється локальною корупцією, що послаблює центральну владу, чиї директиви ігноруються на субнаціональному рівні, якщо вони перешкоджають схемам особистого збагачення місцевих посадовців або можуть бути використані ними для маніпуляцій із метою власної вигоди [10]. У такому випадку місцева еліта диктуватиме умови, на яких долучатиметься до партійних проєктів, або впливатиме на формування риторики політичної сили в окремих територіальних одиницях.

Часто бренд партії може використовуватися регіональними елітами як інструмент легітимації власної влади на субнаціональному рівні або як джерело доступу до ресурсної бази «центру». У зв'язку із цим можна спостерігати регулярний «ребрендинг» локальної еліти та зміну партійної приналежності тими самими місцевими політиками. Таким чином, партійна приналежність може мати ситуативний характер, актуальний для конкретного виборчого циклу, а партійні структури стають гнучкішими для кращої адаптації до потреб локальних акторів. Формується асиметрична партійна конкуренція, у межах якої паралельно функціонують формальна організація політичної сили та неформальні інструменти впливу: мережі персональної лояльності, клієнтелістські відносини, корупція тощо. Отже, для якісного аналізу партійної конкуренції на субнаціональному рівні потрібно враховувати роль місцевих політичних еліт, характер режимів і неформальних інститутів.

У зв'язку з різним характером партійної боротьби на рівні регіонів та держави непоодиноко в місцевих представницьких органах формуються коаліції з політичними силами, що ставляться вороже одна до одної на рівні парламенту. Місцеві проєкти значно впливають на гостроту партійної конкуренції, оскільки їхній електорат обмежується територією, а отже, їхнє політичне майбутнє може прямо залежати від результатів кожних виборів. До того ж вплив по лінії «центр – периферія» може поставити в конфронтацію з урядом владу цілого регіону. З огляду на ці фундаментальні відмінності партійну конкуренцію на субнаціональному рівні не можна описати теоріями, що розроблялися для національних

систем. Для змістовних досліджень на субнаціональному рівні політики варто брати до увагу низку принципових факторів, які навіть не існують на рівні держави, але визначають зміст і характер функціонування основних інститутів. Отже, загальні теорії еліт, коаліцій та ключові аналітичні маркерів з політологічної науки потрібно адаптувати для ґрунтовних досліджень партійної боротьби на місцевому рівні.

Висновки. На підставі проведеного аналізу можна ствердити обмеженість національно-центрових моделей для пояснення партійної конкуренції та теоретичну значущість виокремлення субнаціонального рівня, що є самобутнім політичним простором. Зміщення уваги досліджень із цілісної партійної системи на сукупність територіально розпорошених арен змагань дає змогу виявити широку варіативність виборчих стратегій, програмних акцентів і краще зрозуміти електоральну підтримку. Партійна територіалізація зумовлена як інституційними змінами, так і соціально-політичними поділами, економікою, історією, культурою на місцях. Отже, партії потребують оптимізації своєї діяльності шляхом концентрації ресурсів, налагодження стійкої неформальної співпраці та врахування локальної проблематики. У субнаціональному вимірі партійна конкуренція не зосереджена навколо ідеологій та програм, а детермінується персоналізованими мережами впливу, доступом до ресурсів і неформальними інститутами. Поєднання цих аспектів на певному відрізку часу дає підстави говорити про існування субнаціональних політичних режимів, які задають рамки допустимої конкуренції, визначають умови входження нових акторів та ключові принципи реалізації влади.

Вітчизняний досвід країни, що за менш ніж тридцять років перейшла від посттоталітарного режиму до реформ децентралізації, є особливо цікавим і має значний аналітичний потенціал. Збільшення фінансової та інституційної спроможності органів місцевої влади, утворення громад і розвиток локальних політичних проєктів трансформували регіональну партійну боротьбу з проєктування політики із центру до її самостійного формування. Національні партії вимушені адаптуватися до домінування локальних політичних проєктів і персоналізованих коаліцій, що призводить до збільшення кількості корисного емпіричного матеріалу для науки.

Виходячи із цього, подальші наукові розвідки та теоретичні напрацювання у сфері вітчизняних досліджень на субнаціональному рівні доцільно зосередити на комплексному аналізі особливостей регіонального політичного процесу з адаптацією політологічних теорій. Перспективним напрямом буде дослідження з використанням емпіричних даних із майбутніх виборів в Україні, що можуть значною мірою змінити сталі місцеві коаліції, субнаціональні режими, типи партійних стратегій та конфігурацію сил на місцях із появою значної кількості нових акторів. Однозначно уваги потребує аналіз трансформації ролі національних партій в умовах децентралізації, особливо в контексті дослідження місцевих еліт.

Список використаної літератури

1. Гнатюк В. Особливості функціонування політичних процесів на регіональному рівні в Україні (на прикладі Закарпатської, Львівської і Чернівецької областей у 2010–2015рр.) : дис. …канд. політ. Наук : 323:303.446 / Гнатюк Володимир Вікторович. Київ, 2021. 312 с.
2. Snyder R. Scaling down: The subnational comparative method. *Studies in comparative international development*. 2001. Vol. 36 (1). P. 93–110.
3. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 248 с.

4. De Miguel C. The role of electoral geography in the territorialization of party systems [Електронний ресурс]. *Electoral Studies*. 2017. Vol. 47. P. 1–17. Режим доступу: https://www.academia.edu/31861047/The_role_of_electoral_geography_in_the_territorialization_of_party_systems.
5. Hepburn E. The 'Territorialisation' of Party Politics in Multi-Level Systems [Електронний ресурс]. *Electoral Studies*. 2017. Vol. 47. P. 1–17. Режим доступу: https://www.academia.edu/5911117/The_Territorialisation_of_Party_Politics_in_Multi_Level_Systems.
6. Мельничук В. Місцеві вибори-2020 в умовах децентралізації влади: виклики для місцевого самоврядування [Електронний ресурс]. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2020. Т. 1. № 14. С. 59–64. Режим доступу: https://journals.pnu.edu.ua/index.php/politics/article/view/5989/6269.
7. Libbrecht L., Maddens B., Swenden W. Party competition in regional elections: The strategies of state-wide parties in Spain and the United Kingdom [Електронний ресурс]. Edinburgh : Political Studies Association, 2008. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/275591173_Party_competition_in_regional_elections_The_strategies_of_state-wide_parties_in_Spain_and_the_United_Kingdom.
8. Кармазіна М., Бевз Т., Горбатюк М., Зорич О. Регіональні політичні еліти в Україні: особливості формування, цінності та ідентичності (кінець 1991–2019 рр.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 264 с.
9. Грін О. Деволюція як методологічний аспект проблеми регіонів Європейського Союзу. *ДВНЗ «УжНУ»*. 2016. № 1 (16). С. 91–98.
10. McMann K. Explaining Subnational Regime Variation: Country-Level Factors [Електронний ресурс] / K. McMann, M. Maguire. 2020. Режим доступу до ресурсу: https://www.researchgate.net/publication/344906066_Explaining_Subnational_Regime_Variation_Country-Level_Factors.

SUBNATIONAL LEVEL OF POLITICS AS AN ANALYTICAL FRAMEWORK FOR THE STUDY OF PARTY COMPETITION

Mark Savchuk
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Politology
Universytetska St., 1, 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0005-1063-3885

The article provides a theoretical and methodological analysis of the subnational level of politics as an independent analytical framework for the study of party competition within a multilevel political system. It substantiates the limitations of nationally centred approaches to explaining party competition and demonstrates the necessity of accounting for the territorial differentiation of political processes. The study shows that the regional level is not derivative of the state-wide level but constitutes a relatively autonomous political space with its own logic of interaction among actors, institutions, and informal practices. Particular attention is devoted to the concepts of the territorialisation of the party system, subnational political regimes, and the role of local elites in structuring party competition. The impact of decentralisation reforms on the transformation of regional party competition, changes in the strategies of state-wide parties, and the strengthening of local political projects is analysed. It is argued that at the subnational level competition is often determined not by ideological differences but by personalised networks of influence, access to resources, and the specific features of local coalitions. Using the example of transitional democracies, particularly Ukraine, the article demonstrates the possibility of the coexistence

of different types of political regimes within a single state and their direct impact on the configuration of the party system. The article further argues for the need to adapt general political science theories of parties, elites, and coalitions to the conditions of subnational analysis, thereby opening additional opportunities for empirical research and a deeper understanding of the dynamics of party competition at the regional level.

Key words: subnational level of politics, party competition, territorialization of the party system, subnational political regimes, local elites, decentralization, multilevel political system.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 538–545
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 538–545

УДК 364.027
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.60

ПОЛІТИЧНИЙ РІВЕНЬ ВЕТЕРАНСЬКИХ ВИМОГ: ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА КООПЕРАЦІЙНІ ПРАКТИКИ

Костянтин Татаркін
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
кафедра політології, соціології та публічного управління
просп. Науки, 72, 49010, м. Дніпро, Україна

Розглядається політична участь ветеранських організацій, спільнот і рухів, які виступають однією з найбільш проактивних частин громадянського суспільства. Вивчено мотиви висування ветеранських політичних вимог щодо подолання впливу неоконсервативних (монетаристських) тенденцій та технократичних практик у соціальному обслуговуванні й задоволенні соціальних інтересів широких верств громадян. Встановлено значення підсилення управлінської спроможності урядів та адміністрацій у рамках взаємодії з ветеранськими рухами. Зазначено, що в повоєнний період українські ветерани Збройних Сил мають стати однією з головних гарантій розбудови демократичної державності. Виявлено, що унікальний досвід і внесок ветеранів до формування національної безпеки робить їх ключовими зацікавленими сторонами в дискусіях щодо соціального захисту, зайнятості та доступу до послуг. Розглянуто кейс упровадження гендерної рівності в США для жінок-ветеранів, який показав, що під час повернення до цивільного життя в суспільстві після служби в армії ця група ветеранів стикається з проблемами інтеграції. У статті застосовуються поширені політологічні методичні засоби. Зокрема, системний аналіз описує рівень політичної залученості ветеранських рухів до висування відповідних вимог. Структурний аналіз визначає найбільш вживані форми громадянської колаборації та їх результативність.

З'ясовано, що ветерани в країнах НАТО ефективно використовують низку інструментів адвокації. Увага приділяється політичному активізму ветеранів на місцевому рівні, які висувають політичні вимоги через ради ветеранів, роботу з громадами та партнерство з постачальниками соціальних послуг. Встановлено, що інституалізовані групи ветеранів співпрацюють із жіночими організаціями, групами адвокації расових та етнічних меншин і рухами за громадянські права. Виявлено, що міжсекторна громадська адвокація розширює вплив, надаючи розголос перспективам соціальної справедливості в рамках залучення ветеранів. Розкрито значення лобіювання обраних посадовців та державних установ щодо впровадження та прийняття законодавства, дружнього до ветеранів, організації публічних демонстрацій, кампаній з підвищення обізнаності та громадських форумів. З'ясовано, що формування коаліцій з іншими маргіналізованими групами для посилення адвокаційних зусиль також створює сприятливе комунікаційне тло. Доведено, що сучасні ветеранські організації інтенсивно утворюють колаборативні (коаліційні) структури з політичними групами гендерних, расових, релігійних спільнот. Розкрито завдання консолідації наявних структур ветеранського середовища в післявоєнний період в Україні в контексті пошуку взаємодії між різними поколіннями ветеранів, вироблення спільної платформи відстоювання вимог тощо.

Ключові слова: порядок денний, політичні інститути, ветеранські організації, політичні вимоги, громадські мережі, колаборація, громадянська адвокація.

Вступ. У сучасному демократичному політичному середовищі інституалізоване висування політичних вимог є одним з основних елементів функціонування політичної системи. Схема зворотного зв'язку дає можливість, згідно з класичними політико-системними уявленнями, підтримувати постійне оновлення обізнаності політичної влади

© Татаркін К., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

в потребах суспільства. Ветеранські організації, спільноти та рухи виступають однією із найбільш проактивних частин громадянського суспільства. В умовах сталої демократії ветеранські громадські групи у своїй діяльності виходять далеко за межі проблем, пов'язаних лише з інтеграцією військових, які виконали свій обов'язок перед державою і суспільством.

Політичні вимоги ветеранів стосуються комплексного перетворення підходів державних інституцій до потреб колишніх військовослужбовців і членів їх родин. Також вони вимагають подолання впливу неоконсервативних (монетаристських) тенденцій та технократичних практик в обслуговуванні й задоволенні соціальних інтересів широких верств громадян.

Адаптація ветеранських рухів до цифрових умов політичної діяльності викликає зацікавлення через актуалізацію військових викликів для багатьох регіонів світу. Стан і статус колишніх військовослужбовців на політичному рівні потребує комплексної модернізації. Ідеться про врахування новітніх тенденцій соціального забезпечення, а також механізмів формування адаптивного середовища з боку профільних інституцій та систем соціальної допомоги.

Важливим аспектом розвитку ветеранського руху в політичному вимірі є інтеграція політичних вимог до порядку денного. Попри досяжність цифрових засобів і платформ для політичного й соціального самовиразу, реальне ухвалення рішень потребує цілеспрямованої діяльності на основі врегульованого легального лобізму.

Для сучасної України політична інституалізація ветеранського руху на нових демократичних засадах є шляхом не лише відстоювання інтересів громадян, які мають військовий та бойовий досвід. Ідеться про якісне посилення дієвості партійної системи, підвищення спроможності локальних громад, підсилення управлінської спроможності урядів та адміністрацій. У повоєнний період українські ветерани Збройних Сил мають стати однією з головних гарантій розбудови демократичних державності та захисту європейського вектора політичних трансформацій.

Аналіз публікацій. Вимоги ветеранів як громадських спільнот знайшли відгук у сучасному міждисциплінарному науковому дискурсі. К. Горішня розкриває особливості професійного самовизначення ветеранів на основі новітніх способів діагностування [1], Т. Захаріна вивчає зміни в соціальній роботі з ветеранами на тлі подій російсько-української війни [2], М. Кириленко розглядає міфи про психологічну допомогу ветеранам [3], Р. Шевченко аналізує міжнародний досвід, інноваційні підходи до організації соціального захисту ветеранів війни [4]. Попри наявність значних доробків, актуалізується проблема консолідації вимог ветеранів на політичному рівні.

Метою статті є виявлення специфіки відстоювання вимог ветеранів в умовах, коли соціальний рівень не забезпечує відповідних показників функціональності. Завданням статті є ідентифікація інституційних важелів залучення ветеранських інтересів до політичного порядку денного.

Основний зміст статті. Сучасні ветерани в різних країнах світу є особливою групою в суспільстві, чий унікальний досвід і внесок у національну безпеку робить їх ключовими зацікавленими сторонами в дискусіях щодо соціального захисту, зайнятості та доступу до послуг. У Сполучених Штатах та інших країнах НАТО ветерани консолідуються для захисту своїх вимог і потреб шляхом легального лобіювання, політичного активізму та формування коаліцій з іншими міноритарними групами, включно з представниками гендерних, расових та етноконфесійних меншин. У рамках нашої роботи ми розглядаємо використання ветеранськими рухами політичних механізмів на різних рівнях для

вирішення критично важливих проблем. При цьому окремі державно-громадські ініціативи вже виходять на міжнародний рівень.

Зокрема, прикметним практичним кейсом є кейс розбудови мереж гендерної рівності для жінок-ветеранів за підтримки Державного департаменту США. Цей досвід поширюється для покращення становища жінок-ветеранів в Україні. У рамках оцінювання актуальності, ефективності, результативності, впливу та сталості Програми VRP (програми реабілітації ветеранів. – *Авт.*) оцінка мала дві цілі: 1) зрозуміти, якою мірою застосовані програмні підходи призвели до очікуваних та неочікуваних змін; 2) дослідити, чи призвели ці підходи до сталого ефекту. Оцінка, що проведена з березня 2022 року по лютий 2023 року й охоплює діяльність від початку Програми VRP до грудня 2022 року, стане основою для програм для ветеранів для громадських організацій та Посольства в Києві [5]. Указане свідчить, що в Україні існує середовище ухвалення рішень, яке «генерує» можливості відстоювання прав ветеранів та орієнтується на зарубіжні стандарти.

Вивчення досвіду провідних демократичних країн демонструє, що у Сполучених Штатах та низці країн НАТО ветерани все ще стикаються з багатьма проблемами. Серед них найпоширенішими є бідність, безробіття, проблеми психічного здоров'я, безпритульність та труднощі з доступом до медичних і соціальних послуг. Такі організації, як Центр сприяння розвитку ветеранів та Організація ветеранів-інвалідів Америки (DAV) [11], відіграли ключову роль у захисті прав ветеранів у рамках забезпечення юридичного представництва, адвокації, підвищення обізнаності громадськості та законодавчого лобіювання. Наприклад, DAV уже понад століття впливає на формування соціальної політики США, яка покращує пільги для ветеранів, послуги психічного здоров'я та мережі адресної підтримки (зокрема, на гендерній основі) [11].

Практичний кейс упровадження гендерної рівності для жінок-ветеранів показав, що коли настає час повертатися до життя в суспільстві після служби в армії, жінки-ветерани стикаються зі значними й унікальними проблемами адаптації порівняно з ветеранами-чоловіками. Жінки-ветерани зазначають, що доступні ресурси для ветеранів не дуже відповідають їхнім унікальним потребам. Наприклад, вони описують себе як ізольованих (особливих) відвідувачів на ветеранських заходах, через що вони не користуються підтримкою та товариством, якими користуються їхні колеги-чоловіки. Багато хто із жінок-ветеранів повідомляє, що зрештою вони повністю відходять від своєї ветеранської ідентичності [5].

Подібні організації безпосередньо залучають законодавців до просування законопроєктів, що покращують якість життя ветеранів, включно з підвищенням заробітної плати молодшим військовослужбовцям, розширенням допомоги в житлових питаннях, доступом до догляду за дітьми та покращенням інфраструктури охорони здоров'я.

Створена для кращого задоволення унікальних потреб жінок-ветеранок США Мережа жінок-ветеранок (WoVen), що базується в Медичній школі Бостонського університету, як мережа взаємодопомоги призначена для задоволення потреб у соціальній підтримці та зв'язках між жінками-ветеранами. Мережа пропонує програму, яка забезпечує підтримку через зустрічі, присвячені таким темам, як перехідні періоди, баланс, зняття стресу, здоровий спосіб життя, зв'язки та самоповага. З моменту створення перших пілотних груп у серпні 2017 року відгуки жінок-ветеранок були дуже позитивними [12]. Наведений досвід демонструє комплексний характер і багатосторонність залучених акторів у контексті забезпечення прав ветеранів.

Моделі інституційної консолідації існують у всіх країнах НАТО, де є групи ветеранів. Зокрема, просування вимог ветеранів на політичний рівень підтримане такими альянсами, як Ініціатива ветеранів НАТО (NAVI), що бере участь у трансатлантичній співпраці

для покращення добробуту ветеранів [9]. NAVI сприяє дослідженням, політичній адвокації та розбудові спільноти серед ветеранів, поширюючи спільну позицію ветеранського середовища на глобальні платформи.

Уже згадана спільнота WoVen надає вкрай необхідний простір для жінок-ветеранок, а також допомагає покращити якість їхнього життя та добробут. Про масштаби діяльності та колаборації свідчать дані про понад 4000 американських жінок-ветеранок, які зареєструвалися в національній спільноті WoVen. Крім того, понад 1800 жінок взяли участь у групах WoVeN. У відповідь на виклики, спричинені COVID-19, мережа запустила онлайн-групи як новий спосіб проведення своїх сесій, і тепер вони пропонуються разом з оригінальною очною програмою [12].

Ветерани в країнах НАТО ефективно використовують низку інструментів громадянської адвокації. До них належать індивідуальний та локальний активізм, офіційне лобіювання, громадські кампанії, участь в урядових консультативних органах і використання міжнародних структур, зосереджених на підтримці та просуванні ветеранів [6].

Попри відчутні здобутки, процес вивчення стану забезпечення вимог ветеранів триває. Політолог і фахівець з міжнародного права Массачусетського університету Дж. Роуен зазначає, що зміни в законодавстві спричинили погіршення стану ветеранів США. Зокрема, майже 30 % працівників федеральних установ є ветеранами, половина з яких мають інвалідність. Це означає, що ветерани, які становлять 6,1 % населення США, непропорційно постраждали від скорочення штату федеральних працівників [8].

Організації громадянської адвокації ветеранів надають пріоритет законодавчій підтримці, спрямованій на політику соціального захисту, яка охоплює доступність медичної допомоги, послуги психічного здоров'я, стабільність житла та можливості працевлаштування [10]. Закон США «Про покращення якості життя військовослужбовців та національну оборонну санкціонованість» 2025 року є прикладом комплексного впливу на законодавство, що є результатом таких зусиль ветеранського руху.

Проте проблеми працевлаштування ветеранів у США залишаються актуальними. На думку Дж. Роуен, із 38 000 федеральних працівників, звільнених за перші п'ять тижнів адміністрації Д. Трампа, 6000 є ветеранами. Ці скорочення нівелюють інвестиції президента Джо Байдена в Міністерство ветеранів для вирішення давніх кадрових проблем. Звіт Управління генерального інспектора за 2024 рік про нестачу персоналу в Міністерстві ветеранів показує, що 137 зі 139 медичних центрів Міністерства ветеранів по всій країні повідомляють про серйозну нестачу персоналу принаймні в одній галузі, зокрема в сестринській справі та психології [8].

Політичний наступ нової адміністрації США (із січня 2025 р.) на права ветеранів викликає протестну реакцію. Дж. Роуен вказує на проблему нестачі персоналу, яка призвела до тривалого часу очікування на медичну допомогу. Цей час очікування варіюється від кількох днів до кількох місяців. При цьому деякі клініки Міністерства ветеранів усе ще настільки недоукомплектовані, що не можуть приймати нових пацієнтів для надання первинної медичної допомоги або послуг у сфері ментального здоров'я. Збільшення штату за останні кілька років дало можливість скоротити час очікування та водночас надати допомогу більшій кількості ветеранів. У 2024 році Міністерство ветеранів США заявило, що наполегливо працює над заповненням 66 000 вакансій, прагнучи покращити медичне обслуговування для понад 9 мільйонів ветеранів [8].

На місцевому рівні ветерани також беруть участь у політичному активізмі через ради ветеранів, роботу з громадами та партнерство з постачальниками соціальних послуг. Проєкти правової допомоги, як-от, зокрема, «Проєкт адвокації ветеранів», надають вирішальну

підтримку в подоланні бюрократичних перешкод для отримання пільг, житла та юридичного супроводу [10]. У такий спосіб покращується стан соціального захисту та стабільність зайнятості.

Неурядова організація «Кампанія ветеранів» (Veterans Campaign) із США проводить виїзні семінари по всій країні, щоб навчити ветеранів, військовослужбовців, які завершують службу, та членів військової спільноти базових навичок, необхідних для успішного проведення кампанії щодо балотування на виборні посади, адвокації чи реалізації громадянських ініціатив [12].

Громадська адвокація ветеранів визнає різноманітність самого ветеранського населення та кооперується з рухами, зосередженими на гендерній рівності, расовій справедливості та правах меншин. Групи ветеранів у рамках висування та відстоювання вимог співпрацюють із жіночими організаціями, групами адвокації расових та етнічних меншин та рухами за права ЛГБТК+. Фокус кооперативних зусиль спрямований на розв'язання таких проблем, як дискримінація, нерівний доступ до охорони здоров'я та нерівність у зайнятості. Важливим результатом спільної громадської праці є розвиток лідерства серед ветеранів. Зокрема, «Кампанія ветеранів» проводить щомісячний форум для вищих громадських і політичних лідерів в уряді з метою поширення досвіду співпраці з військовою спільнотою та надання відповідей на питання молодих лідерів-ветеранів у неформальному середовищі [12].

Міжсекторна громадянська адвокація розширює вплив, надаючи розголос перспективам соціальної справедливості в рамках залучення ветеранів. Громадянські кампанії та ініціативи посилюють вимоги щодо справедливої соціальної політики. Наприклад, зусилля щодо покращення послуг у сфері ментального здоров'я для ветеранів часто спрямовані на розуміння расової нерівності в результатах охорони здоров'я. Крім того, ЛГБТ-ветерани виступають за інклюзивну політику в організаціях ветеранської служби та державних програмах [8]. Такі коаліції зміцнюють солідарність, підвищують видимість та посилюють політичний вплив.

Уже згадана нами «Кампанія ветеранів» постійно досліджує тенденції та динаміку участі військової спільноти в громадському та політичному лідерстві, зокрема, відстежуючи ветеранів на виборних посадах та успішну тактику кампанії для ветеранів на місцевому, державному та федеральному рівнях. Наприклад, «Кампанія ветеранів» розробила та видала «Польовий посібник кандидата», мета якого – забезпечити ветеранів усім необхідним для перемоги [12].

Ветерани країн НАТО використовують різні форми політичного активізму для просування програм покращення соціального забезпечення. Досить поширеними засобами є лобіювання рішень обраних посадовців та державних установ щодо впровадження та прийняття законодавства, дружнього до ветеранів, організація публічних демонстрацій, кампаній із підвищення обізнаності та громадських форумів. Позитивне значення має участь у дорадчих комітетах і радах ветеранів, які впливають на політику й адміністративну практику.

Одним з дієвих важелів впливу на ситуацію є залучення ЗМІ та технологій зв'язків із громадськістю для навчання громадськості та посилення політичного тиску. Формування коаліцій з іншими маргіналізованими групами для посилення адвокаційних зусиль також створює сприятливе комунікаційне тло. Як наслідок, на місцевому рівні ветерани нерідко виступають за кращий доступ до послуг через співпрацю з муніципальними органами влади й організаціями соціального обслуговування.

Ефективними формами колаборації є юридичні клініки, що спеціалізуються на питаннях захисту прав ветеранів. Вони проводять семінари з працевлаштування та

допомагають орієнтуватися в системі охорони здоров'я. Такі міжсекторальні громадські ініціативи покращують доступність послуг безпосередньо в громадах.

Об'єднання ветеранів у Сполучених Штатах та в інших країнах НАТО для політичної адвокації соціального захисту, працевлаштування та доступності послуг є динамічним, багатовимірним процесом інституалізації. Він поєднує традиційне лобіювання з низовим активізмом та створенням громадських коаліцій. Організації ветеранів довели свою ефективність у впливі на законодавство та політику, а також упроваджують інновації на місцевому рівні, щоб забезпечити всебічне задоволення потреб ветеранів. Колаборація між гендерними, расовими та іншими міноритарними групами значно зміцнює колективні зусилля, підкреслюючи інклюзивний та міжгалузевий характер захисту прав ветеранів на політичному рівні. Постійна взаємодія та співпраця між окремими ветеранами та їх національними, регіональними й локальними організаціями поступово формує мережеве інституційне середовище, яке впливає на порядок денний діяльності профільних служб та агенцій.

Висновки. Таким чином, базовою «точкою доступу» для ветеранських рухів до політичного порядку денного є агрегування й артикуляція широких соціальних інтересів. Попри те, що ветерани мають специфічний досвід та потреби, їх інтереси на політичному рівні збігаються з вимогами політичного представництва, інклюзивності й адекватного реагування на кризові явища. Бюрократичне державно-управлінське середовище має консервативні тенденції взаємодії з ветеранським громадським середовищем. Це не відповідає рівню ветеранських вимог і не забезпечує відповідного рівня чутливості та сприйняття їх проблем у суспільстві.

Сучасні ветеранські організації інтенсивно утворюють колаборативні (коаліційні) структури з політичними групами гендерних, расових, релігійних спільнот. Разом вони можуть висувати вимоги на політичний рівень у межах афіляції з відповідними ідеологічними партіями. Разом із тим в умовах цифровізації ветеранські спільноти спроможні самостійно формувати порядок денний на основі розгортання інформаційних кампаній, фандрайзингових проєктів тощо.

Проактивна медійна політика ветеранських організацій сьогодні є однією з базових передумов успіху в просуванні вимог. Для цього потрібні доступ до публічної інформації, належні умови взаємодії та діалогу. В умовах сучасної України в післявоєнний період завданнями ветеранського середовища є консолідація наявних структур, пошук взаємодії між різними поколіннями ветеранів, вироблення спільної платформи відстоювання вимог тощо.

Важливим завданням є також уникнення афіляції з радикальними політичними силами та ідентифікація з одним ідейним брендом. Специфіку політико-комунікаційної активності ветеранських рухів слід розглянути в наших подальших дослідженнях.

Список використаної літератури

1. Горішня К. І. Способи діагностування особливостей професійного самовизначення ветеранів. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2019. Вип. 43. С. 166–172.
2. Захаріна Т. І. Російсько-українська війна як каталізатор змін у соціальній роботі з ветеранами. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2024. № 3. С. 26–35.
3. Кириленко М. Міфи про психологічну допомогу ветеранам. *Фармацевт. Практик*. 2019. № 10. С. 50–52.
4. Шевченко Р. П. Інноваційні підходи до організації соціального захисту ветеранів війни: міжнародний досвід. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 3. С. 184–188.

5. Transforming Research into Action: Enhancing Veteran Support and Gender Equity in Ukraine. Building a sisterhood for women veterans. URL: https://2021-2025.state.gov/transforming-research-into-action-enhancing-veteran-support-and-gender-equity-in-ukraine/.
6. Center for Veterans' Advancement. Public Counsel, URL: https://publiccounsel.org/programs/center-for-veterans-advancement/.
7. Guide to Nongovernmental Organizations for the Military. Defense Technical Information Center.DTIC ADA519436, URL:https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA519436.pdf.
8. Rowen J. 5 reasons veterans are especially hard-hit by federal cuts. URL: https://theconversation.com/5-reasons-veterans-are-especially-hard-hit-by-federal-cuts-251188.
9. Statement NATO vetrans initiative (NAVI) URL: https://nato-veterans.org/.
10. Veterans Advocates: How DAV Leads the Charge.Disabled American Veterans (DAV). DAV. January 8. 2025. URL: https://www.dav.org/what-we-do/how-we-help/advocating-for-veterans-everywhere/.
11. Veterans campaign. URL: https://www.veteranscampaign.org/.
12. WoVeN's Mission. URL: https://www.wovenwomenvets.org/.

POLITICAL LEVEL OF VETERANS' DEMANDS: INSTITUTIONAL PRINCIPLES AND COOPERATION PRACTICES

Konstantyn Tatarkin
Oles Honchar Dnipro National University,
Department of Political Science, Sociology and Public Administration
Nauky Ave., 72, 49010, Dnipro, Ukraine

The article examines the political participation of veteran organizations, communities and movements, which are one of the most proactive parts of civil society. The motives for putting forward veteran political demands to overcome the influence of neoconservative (monetarist) tendencies and technocratic practices in social services and to satisfy the social interests of broad segments of citizens are studied. The importance of strengthening the managerial capacity of governments and administrations within the framework of interaction with veteran movements is established. It is noted that in the post-war period, Ukrainian veterans of the Armed Forces should become one of the main guarantees of building democratic states. It is revealed that the unique experience and contribution of veterans to the formation of national security makes them key stakeholders in discussions on social protection, employment and access to services. The case of the implementation of gender equality in the USA for female veterans is considered, which showed that when returning to civilian life in society after serving in the army, this group of veterans encounters integration problems. The article uses common political science methodological tools. In particular, a systemic analysis describes the level of political involvement of veteran movements in putting forward relevant demands. Structural analysis determines the most commonly used forms of civil collaboration and their effectiveness.

It is found that veterans in NATO countries effectively use a number of advocacy tools. Attention is paid to the political activism of veterans at the local level, who put forward political demands through veterans' councils, work with communities and partnerships with social service providers. It is established that institutionalized veterans' groups cooperate with women's organizations, racial and ethnic minority advocacy groups, and rights movements. It is revealed that intersectoral public advocacy expands influence by giving publicity to social justice perspectives within the framework of veterans' involvement. The importance of lobbying elected officials and government agencies for the implementation and adoption of veteran-friendly legislation, organizing public demonstrations, awareness-raising campaigns, and public forums is revealed. It is found that forming coalitions with other marginalized groups to strengthen advocacy efforts also creates a favorable communication background. It is proven that modern veterans' organizations

intensively form collaborative (coalition) structures with political groups of gender, racial, and religious communities. The task of consolidating existing structures of the veterans' environment in the post-war period is revealed in the context of searching for interaction between different generations of veterans, developing a common platform for advocating for demands, etc.

Key words: political agenda, political institutions, veterans' organizations, political demands, civic networks, collaboration, civic advocacy.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 546–552
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 546–552

УДК 328.3(438)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.61

ФОРМУВАННЯ БІКАМЕРАЛІЗМУ В ПОЛЬЩІ: КЛЮЧОВІ ЕТАПИ, ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ ТА ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ

Ганна Трушевич
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
факультет психології та соціальної роботи, кафедра соціальної роботи
вул. Всеволода Змієнка, 2, 65082, м. Одеса, Україна
https://orcid.org/0000-0002-3793-1074

У статті проаналізовано політичні наслідки становлення польського бікамералізму. Обґрунтовано, що відродження Сенату в 1989 році сприяло зміцненню політичного плюралізму, забезпечило додатковий рівень перевірки законодавства та підвищило легітимність трансформаційних процесів у перехідний період. Відзначено роль Сенату як стабілізуючого інституту, що неодноразово виступав «охолоджувальним механізмом», запобігаючи різким політичним крокам і сприяючи збалансованому ухваленню рішень. Проаналізовано дискусії щодо подальшої трансформації або можливого скасування верхньої палати, що відображає як розвиток політичної культури, так і незавершеність модернізаційних пошуків польської політичної системи.

Обґрунтовано, що польська модель бікамералізму демонструє високу функціональність у рамках унітарної держави та доводить, що інститут другої палати може ефективно працювати не лише у федеративних системах. Європейський вектор розвитку Польщі зумовив розширення компетенцій Сенату в питаннях адаптації законодавства до стандартів ЄС та удосконалення інструментів парламентського контролю. Зазначено роль польського досвіду як релевантної моделі для країн Центрально-Східної Європи, зокрема України, де триває дискусія щодо можливості переходу до двопалатної структури парламенту та впровадження більш збалансованої системи стримувань і противаг.

Таким чином, становлення та розвиток бікамералізму в Польщі є результатом тривалої історичної еволюції, внутрішніх політичних компромісів та соціальних запитів на демократизацію. Розглянуто, що сучасний польський сенатський інститут, попри періодичні спроби перегляду його ролі, продовжує відігравати важливу функцію у забезпеченні політичної стабільності, підвищенні якості законодавства та зміцненні демократичних процедур. Обґрунтовано, що польський досвід може бути корисним для українського контексту як приклад інституційної гнучкості й ефективного поєднання історичних традицій із сучасними вимогами демократичного врядування.

Ключові слова: бікамералізм, двопалатний парламент, Польща, демократизація, інститути, Україна, легітимність.

Вступ. Однопалатний парламент, або Національна асамблея, Республіки Польща в 1989 р. внаслідок реформування став двопалатним. Національні збори Польщі включають нижню палату – Сейм (460 депутатів) і верхню палату – Сенат (100 сенаторів). У Сеймі депутати об'єднані в клуби або групи, членство в яких тягне за собою певні зобов'язання щодо реалізації професійних обов'язків. Це означає, зокрема, й обов'язок голосувати відповідно до прийнятих рішень на клубних зборах. На перших зборах Сейму із загального числа депутатів обирається голова, який надалі веде пленарні засідання Сейму, організовує його роботу, а також представляє Сейм. Маршал Сейму і його заступник входять до президії Сейму, яка визначає план роботи Сейму [1].

Термін повноважень Сейму та Сенату починається, коли Сейм збирається на перше засідання, і триває до дня, що передує зібранню Сейму наступного скликання. Вибори до

© Трушевич Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Сейму та Сенату призначає Президент Республіки не пізніше ніж за 90 днів до закінчення чотирьох років від початку терміну їх повноважень, встановлюючи дату на неробочий день, який припадає на 30-денний період до закінчення чотирьох років від початку строку повноважень Сейму та Сенату.

Кожен польський громадянин може стати депутатом, якщо на день виборів досяг двадцяти одного року і має право голосу. Для обрання сенатором вік кандидата повинен бути не менше ніж тридцять років. Депутати є представниками виборчих округів, у яких вони одержали мандати. Польська виборча система є пропорційною, тому в парламентських виборах більше шансів мають ті кандидати, які користуються підтримкою політичних партій. Не можна бути одночасно депутатом і сенатором. Основне право й обов'язок депутатів і сенаторів – активна участь у роботі Сейму та Сенату [2].

Тож чому сусідній від України Польщі вдалося побудувати вдалу систему стримування та противаг, а Україні – ні? Аналітик Центру спільних дій Назар Заболотний виділяє декілька причин: «Сприятливіша політична географія Польщі. Вона опинилась ближче до західного світу, тоді як Україна замість спокою та безпеки отримала три десятиліття різнорідних спроб ослаблення та врешті зазіхання на саме своє існування з боку вічного східного ворога. Не меншу роль зіграв історичний досвід державності, якого в нас, на відміну від західних сусідів, обмаль. Вплинула й русифікація, якої зазнала Україна, але уникнула Польща. Однак є ще один аспект, про який говорять значно рідше, ніж про вже озвучені. Це те, як Польща організована зсередини. Те, як розподілена та збалансована система публічної влади впливає на успішність держави не менше, ніж адекватність сусідів чи природні ресурси на розвиток економіки» [3].

Польща належить до тих європейських держав, де бікамералізм має тривалий, але суперечливий шлях розвитку. Від ранніх форм станово-представницьких інститутів Речі Посполитої до сучасної моделі парламентської демократії інститут двопалатності в країні не лише змінював свою архітектоніку, а й виконував різні політичні функції залежно від історичного контексту. Актуальність дослідження зумовлена тим, що польська модель бікамералізму часто розглядається як можлива система для адаптації в країнах Центральної та Східної Європи, зокрема в Україні, де періодично порушується питання реформування парламенту.

У сучасній науковій дискусії бікамералізм Польщі привертає увагу як об'єкт багатовимірного дослідження – історичного, конституційно-правового та політичного аналізу. У низці праць останніх років польськими дослідниками обґрунтовано твердження про те, що відновлення Сенату 1989 р. і конституційне врегулювання 1997 р. слід розглядати не лише як інституційне відновлення, але і як елемент широкого пакту демократизації, сформованого в процесі переговорів «круглого столу». Це положення підтверджується в дослідженнях, які описують перехідну роль верхньої палати у встановленні легітимності нових політичних інституцій [4].

У численних працях проаналізовано вплив виборчих механізмів на характер представництва в Сенаті та його здатність виконувати експертно-контрольні функції. Зокрема, у звітах міжнародних організацій і наукових статтях розглянуто наслідки запровадження одномандатних округів для Сенату (2011) – посилення персоналізованої відповідальності сенаторів та зниження партійної пропорційності, що має прямий вплив на здатність верхньої палати координувати регіональні інтереси й діяти як «палата територіального представництва». Ця тема докладно висвітлюється у звітах ОБСЄ та кількох актуальних академічних публікаціях [5].

Водночас виявлені суттєві прогалини в існуючій літературі, котрим присвячена означена стаття. По-перше, бракує послідовних кількісних досліджень, які б емпірично

вимірювали вплив рецензій та поправок Сенату на якість кінцевих законодавчих норм у довгостроковій перспективі (наприклад, контент-аналіз змінених статей законопроєктів до / після проходження через Сенат). По-друге, недостатньо досліджено динамічний вплив політичної кон'юнктури (зміна більшості в Сенаті та Сеймі) на здатність двопалатності працювати як механізм стримувань у кризові періоди (особливо потребує уваги період 2015–2023 рр.). По-третє, бракує комплексних досліджень суспільної легітимації Сенату: існують поодинокі опитування та публічні дискусії, але відсутній системний аналіз громадської підтримки різних моделей двопалатності та її кореляції з інституційною довірою.

Метою статті є комплексний аналіз становлення та розвитку бікамералізму в Польщі, зосереджений на ключових історичних етапах, інституційних змінах у структурі та повноваженнях палат, політичних наслідках, зумовлених зміною моделей двопалатності.

Виклад основного матеріалу. Зародження польського бікамералізму пов'язане з розвитком станово-представницької системи XVI ст. Після ухвалення Конституції «Ніхто не може бути суддею у своїй справі» та встановлення принципу *nihil novi* парламентська система фактично поділилася на дві частини: Сенат, що представляв вищу знать і духовенство, та Посольську ізбу, яка об'єднувала шляхту. Ця модель була фундаментальною для подальших польських державотворчих традицій, оскільки саме тоді сформувався принцип двопалатної участі у прийнятті рішень та взаємного контролю.

Після відновлення незалежності Польщі в 1918 році Конституція 1921 року закріпила ліберально-демократичну модель бікамералізму, де Сейм мав домінуючу роль, а Сенат виконував функції стримування та консультацій. Конституція 1935 року, навпаки, змінила баланс на користь виконавчої влади, істотно обмеживши вплив парламенту, включно з верхньою палатою. Таким чином, у міжвоєнний період Сенат виступав радше інструментом політичної стабілізації, ніж реального балансування влад.

Унаслідок референдуму 1946 року, проведеного під контролем комуністичної влади, Сенат було ліквідовано. Це відобразило характерну рису соціалістичних режимів – домінування унікамералізму з підпорядкованим парламентом. Уся законодавча влада була зосереджена в однопалатному Сеймі, що унеможливило будь-які форми політичного плюралізму й інституційного стримування.

Польща стала першою країною регіону Центральної та Східної Європи, що вступила на шлях переходу від авторитаризму до демократії. Рішення, прийняті на круглому столі на віллі «Магдаленка», запустили процес політичних змін, а перший у регіоні некомуністичний уряд, сформований трохи пізніше, у вересні 1989 р., продовжив цей шлях [6].

У процесі переговорів між опозицією і комуністичною владою на круглому столі з 6 лютого по 5 квітня 1989 р. було прийнято кілька важливих рішень, що вплинули на політичний устрій Польщі, зокрема досягнуті угоди щодо процедури виборів до Сейму і Сенату. Перші ж вибори, проведені за цими правилами, ознаменувалися тріумфом опозиції – «Солідарність» отримала 99 місць зі 100 в сенаті і 35 % (всю квоту) в нижній палаті парламенту – Сеймі. Результати продемонстрували, що комуністичний уряд не може далі ефективно управляти країною, і в Польщі було реалізовано нову концепцію політичного устрою, запропоновану Адамом Міхніком, – «ваш президент, наш прем'єр» [7].

Згідно з компромісом, досягнутим за круглим столом, нова політична система повинна була проіснувати до 1993 р., тобто до того моменту, коли повинні були відбутися цілком вільні парламентські вибори. Динамічний розвиток політичної ситуації, суспільна вимога високого ступеня легітимності влади, а також посилення перебудови і гласності в СРСР сприяли прискоренню трансформацій в Польщі. У 1990 р. припинила існування основна організаційна структура номенклатури – ПОРП. Цей факт свідчив про об'єктивне

послаблення позиції комуністів. Унаслідок дезінтеграції номенклатури Ярузельський в ролі президента займав пасивну позицію. У середині 1990 р. він став заявляти про готовність подати у відставку й погодився на зміцнення інституту президентства шляхом прямих виборів [8].

Відродження Сенату в 1989 році стало одним із символів повернення Польщі до демократичних принципів. За результатами круглого столу прийнято рішення про відновлення верхньої палати, яка мала посилити репрезентацію та забезпечити додатковий механізм стримування в перехідний період. Конституція 1997 року остаточно закріпила сучасну модель двопалатності Польщі, визначивши Сенат як орган, що бере участь у законодавчому процесі, але поступається Сейму в питанні остаточного ухвалення законів.

Сучасна польська модель характеризується *асиметричним бікамералізмом*. Основні інституційні зміни у структурі та повноваженнях палат стосуються певних аспектів: Сейм має вирішальне слово в законодавчому процесі, зокрема право долати вето Сенату абсолютною більшістю; Сенат зберігає право вносити поправки, відхиляти законопроєкти або пропонувати власні, однак його вплив є обмеженим часовими рамками та можливістю Сейму скасувати його рішення; у 1990–2020-х роках роль Сенату періодично посилювалася або послаблювалася залежно від політичної кон'юнктури, проте конституційний баланс залишався незмінним.

Інституційні зміни позначилися і на характері репрезентації. Адже Сенат не представляє регіони в класичному федеративному сенсі, але виконує роль «палати суспільних експертних інтересів». У реформованій виборчій системі 2011 року запроваджено одномандатні округи для виборів до Сенату, що зміцнило персоналізований характер мандатів. Також це підвищило індивідуальну відповідальність сенаторів, але водночас зменшило рівень партійної пропорційності.

Значними стали й зміни в інструментах парламентського контролю: Сенат отримав можливість активніше впливати на формування органів державної влади (наприклад, вибір окремих омбудсманів чи членів колегіальних органів). Розвиток комісій, зокрема Комісії закордонних справ і Комісії прав людини, розширив аналітичний потенціал верхньої палати.

Тож які політичні наслідки мали становлення та розвиток польського бікамералізму? Бікамералізм як явище виступає елементом демократизації. Адже відродження Сенату в 1989 році мало велике символічне значення: воно знаменувало відмову від монополії влади, властивої соціалістичній системі. Створення другої палати сприяло політичній конкуренції, забезпечило додатковий рівень перевірки законодавства в перехідний період, сприяло формуванню політичного плюралізму.

Одним із наслідків є те, що двопалатність відіграла роль у стабілізації політичного процесу, особливо під час урядових криз та швидких політичних змін. Сенат нерідко виступав «охолоджувальним механізмом», який пом'якшував радикальні ініціативи нижньої палати.

Також, попри позитивні ефекти, польська модель бікамералізму є предметом постійних дискусій: певні політичні сили наполягають на ліквідації Сенату як «недостатньо ефективного». Інші пропонують трансформувати Сенат у палату територіального представництва воєводств. Періодичні зміни політичної більшості в Сенаті створювали ситуації інституційної напруги, особливо у 2015–2023 роках, коли Сенат часто блокував або затримував урядові законопроєкти.

Сенат активно долучився до європейської інтеграції Польщі. Зокрема, адаптував законодавство до стандартів ЄС, виступав майданчиком для експертних дискусій,

підтримував розвиток місцевого самоврядування згідно з принципами Європейської хартії місцевого самоврядування.

Формування бікамералізму в Польщі має тривалу, складну та багатовимірну історію, що поєднує традиції Речі Посполитої, модернізаційні процеси міжвоєнного періоду та демократичні трансформації кінця XX століття. Сучасна польська модель є прикладом асиметричного, але функціонального бікамералізму, у межах якого Сенат виконує важливі функції законодавчого удосконалення, експертизи та політичного контролю. Інституційні зміни та політичні наслідки розвитку верхньої палати засвідчують, що роль Сенату Польщі виходить за межі формального дублювання повноважень Сейму та забезпечує додаткові механізми демократичного стримування й урівноваження.

Слід погодитись з українським дослідником А. І. Ірклієнком: «Польській державі за трохи більш ніж двадцятирічний період вдалося вибудувати гнучку і врівноважену систему державного управління й інституціоналізувати нові органи законодавчої, виконавчої та судової влади. І хоча процеси зміни політичної системи Республіки Польща ще можуть продовжитися, це не вплине на визнання успішного досвіду Польщі в переході до розбудови конституційної демократії.

Розвиток конституційної демократії у європейських країнах засвідчує наявність бікамеральних систем парламенту, як у федеративних, так і в унітарних країнах. Їх затребуваність обумовлена потребами в забезпеченні балансу інтересів громадянського суспільства і держави та повноважень органів державної влади, взаємовідносин центральної та регіональної влад (дієвості системи стримувань і противаг)» [1].

Польська модель може виступати як опція для України. Назар Заболотний зазначає: «Загалом польська система влади є близькою до української. Однак її приємно вирізняє на нашому фоні продуманість і впорядкованість процедур. Це надає всій політичній системі стабільності, та мінімізує ризик затяжних внутрішніх політичних конфліктів. Перейняти польський досвід – може бути одним із шляхів відносно швидкого вирішення тих системних правових проблем, які закладені в Конституції України. Для його впровадження достатньо точкових змін у Основний Закон, а не переписування його наново. Зокрема заслуговують на увагу ідеї голосування в парламенті простою більшістю від присутніх. Також позитивним досвідом є чітке віднесення президента до виконавчої влади, врегулювання правил його взаємодії з урядом та оригінальний порядок формування Кабміну. Звичайно, такі зміни були б лише частковими й не пропонували б кардинально нового суспільного договору, про необхідність якого у фахових середовищах є чимало розмов. Але вони б додали державі динамізму, а державному управлінню – прозорості, що було б корисно для років повоєнної відбудови. Тому польський підхід є одним із варіантів того, як швидко та доволі ефективно реформувати систему державного управління» [3].

Висновки. Аналіз становлення та розвитку бікамералізму в Польщі засвідчує, що сучасна модель двопалатного парламентаризму є результатом тривалої, багаторівневої та політично зумовленої еволюції. Витоки польської двопалатності, що беруть початок зі станово-представницьких інституцій Речі Посполитої, демонструють глибоку історичну традицію поділу представницьких органів, яка стала підґрунтям для подальших конституційних трансформацій XX століття. Кожен етап розвитку – від запровадження демократичної моделі 1921 року до авторитарних змін 1935 року, від ліквідації Сенату в соціалістичний період до його відновлення в 1989 році – відображає зміну політичних режимів, балансів влади та стратегій демократизації.

Інституційні зміни, особливо закріплені Конституцією 1997 року та реформою виборчої системи 2011 року, сформували асиметричну, але функціонально ефективну

модель бікамералізму. Вона передбачає провідну роль Сейму в законодавчому процесі, водночас залишаючи Сенату важливі повноваження щодо рецензування законів, контролю, вироблення компромісів і стабілізації політичного процесу. Польський Сенат став інституцією, що не дублює роботу нижньої палати, а забезпечує додатковий рівень експертизи та демократичної перевірки.

Політичні наслідки укорінення бікамералізму довели його значення в перехідний період кінця 1980-х – початку 1990-х років, коли верхня палата сприяла підвищенню легітимності реформ, зменшенню політичної напруги та формуванню більш збалансованої системи стримувань і противаг. Подальша діяльність Сенату підтвердила його функціональність як стабілізуючого інституту, здатного впливати на якість законодавства та забезпечувати *інклюзивність* парламентських рішень.

Польська модель бікамералізму демонструє, що друга палата може ефективно функціонувати в унітарній державі, виконуючи як історично закорінені, так і новітні демократичні ролі. Досвід Польщі є релевантним для країн Центрально-Східної Європи, зокрема України, де триває дискусія щодо оптимальної архітектури парламенту. Польський приклад доводить, що інституційна гнучкість, здатність до адаптації та поєднання історичних традицій із модерними потребами управління є ключовими чинниками успішної еволюції системи двопалатності.

Отже, формування бікамералізму в Польщі демонструє тісний взаємозв'язок між політичними змінами, інституційними нововведеннями та суспільним запитом на демократичну модернізацію, що робить польський досвід важливим орієнтиром для подальших наукових і практичних дискусій щодо моделі парламентського устрою.

Список використаної літератури

1. Ірклієнко А. І. Бікамералізм в умовах формування конституційної демократії. Київ, 2021. 212 с.
2. Парламент республіки Польща. *Офіційне видання Голос України*. Верховна Рада України. 2024. URL: https://www.golos.com.ua/article/380701.
3. Позичити у Польщі. Як сусідам вдалося побудувати ефективну систему балансу влади? *Українська правда*. 2022. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2022/12/04/7379152/.
4. Koncevicz T. Understanding Polish pacted (r)evolution(s) of 1989 and the politics of resentment of 2015–2018 and beyond. *International Journal of Constitutional Law*. April 2019. Vol. 17, Iss. 2. P. 695–700. https://doi.org/10.1093/icon/moz043.
5. REPUBLIC OF POLAND PARLIAMENTARY ELECTIONS 25 October 2015. Office for Democratic Institutions and Human Rights. Warsaw. 2016. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/4/1/217961_0.pdf.
6. Motdawa T., Zakrzewska J. Historia sejmu polskiego. Warszawa : Polska Ludowa, 1989. T. 3. C. 38–128.
7. Antoszewski A. Forma Rzada. Demokracje Europy SrodkowoWschodniej w perspektywie porownawczej. red. A. Antoszewski, R. Herbut. Wroclaw, 1998. S. 59–62.
8. Antoszewski A. Demokratyzacja III Rzeczpospolitej. Wroclaw : ABC, 2002. 134 p.

THE FORMATION OF BICAMERALISM IN POLAND: KEY STAGES, INSTITUTIONAL CHANGES AND POLITICAL CONSEQUENCES

Hanna Trushevych
Odesa I. I. Mechnikov National University,
Faculty of Psychology and Social Work, Department of Social Work
Vsevolod Zmiienko str., 2, 65082, Odesa, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-3793-1074

The article analyzes the political consequences of the formation of Polish bicameralism. It examines how the revival of the Senate in 1989 contributed to the strengthening of political pluralism, provided an additional level of legislative review, and increased the legitimacy of transformation processes during the transition period. The role of the Senate as a stabilizing institution is noted, which often acted as a "cooling mechanism", preventing drastic political steps and promoting balanced decision-making. Discussions on the further transformation or possible abolition of the upper house are analyzed, reflecting both the development of political culture and the incompleteness of the modernization efforts of the Polish political system.

It is argued that the Polish model of bicameralism demonstrates high functionality within a unitary state and proves that the institution of a second chamber can function effectively not only in federal systems. Poland's European vector of development has led to the expansion of the Senate's powers in matters of adapting legislation to EU standards and improving instruments of parliamentary control. The role of the Polish experience as a relevant model for Central and Eastern European countries, in particular Ukraine, where there is an ongoing discussion about the possibility of transitioning to a bicameral parliamentary structure and introducing a more balanced system of checks and balances, is noted.

Thus, the establishment and development of bicameralism in Poland is the result of a long historical evolution, internal political compromises, and social demands for democratization. It is considered that the modern Polish Senate, despite periodic attempts to revise its role, continues to play an important function in ensuring political stability, improving the quality of legislation, and strengthening democratic procedures. It is argued that the Polish experience can be useful for the Ukrainian context as an example of institutional flexibility and effective combination of historical traditions with modern requirements of democratic governance.

Key words: bicameralism, bicameral parliament, Poland, democratization, institutions, Ukraine, legitimacy.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 553–563
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 553–563

УДК 327:351.78:341.24(4-6ЄС)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.62

ДИПЛОМАТІЯ СТИХІЙНИХ ЛИХ: ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ[1]

Ярина Турчин
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. С. Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0000-0002-9114-1911

Ольга Івасечко
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. С. Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0000-0003-2141-3309

Розглянуто місце дипломатії стихійних лих у зовнішній політиці ЄС через визначення її цілей, засад і головних інструментів, а також ефективність застосування такого типу дипломатії для налагодження міждержавних взаємин. З'ясовано, що дипломатія стихійних лих є формою дипломатії, що вивчає, як і чому діяльність, пов'язана з катастрофами, впливає на конфлікти та співпрацю. Здебільшого термін «дипломатія стихійних лих» позначає можливість використання катастроф для покращення відносин між країнами, заохочення дипломатичних зв'язків та сприяння вирішенню існуючих проблем. Адже кризи відкривають можливості для діалогу, примирення та довгострокового партнерства. Утім, якщо дипломатія стихійних лих не трансформується у щось більше, ніж тактичний дипломатичний хід, і якщо країни не скористаються «вікном можливостей», то попередньо накопичені проблеми завадять спробам побудувати довготривалу співпрацю.

Європейський Союз демонструє рух до активного типу дипломатії стихійних лих, дотримуючись засад м'якого впливу в реалізації зовнішньої політики. Цьому сприяє низка чинників, як-от: високий ступінь правової, економічної та політичної інтеграції на засадах солідарності та відображення цього підходу в зовнішніх справах; наявність інституційних засад (відповідних нормативних документів та структур); напрацювання потужного інструментарію у сфері ліквідації наслідків стихійних лих; сформована й активна платформа співпраці між державами-членами, яка сприяє ефективному управлінню сценаріями стихійних лих, а також консолідації дій на міжнародному рівні. Оскільки кількість стихійних лих постійно зростає, ЄС та країни-члени мають менше покладатися на реактивні заходи. Натомість необхідно посилювати проактивну співпрацю у сферах готовності до

[1] Фінансується Європейським Союзом. Проте висловлені погляди та думки належать лише авторам і не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Європейського виконавчого агентства з питань освіти та культури. Ні Європейський Союз, ні грантодавець не можуть нести за них відповідальність. Номер проєкту: 101126654 – EU_LEAD – ERASMUS-JMO-2023-HEI-TCH-RSCH.

Funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the authors only and do not necessarily refl ect those of the European Union or European Education and Culture Executive Agency. Neither the European Union nor the granting authority can be held responsible for them. Project number: 101126654 – EU_LEAD – ERASMUS-JMO-2023-HEI-TCH-RSCH.

© Турчин Я., Івасечко О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

катастроф, розбудови стійкості та впровадження технологічних інновацій в управлінні ризиками, що загалом сприятиме формуванню стабільніших дипломатичних відносин.

Ключові слова: дипломатія, зовнішня політика, стихійні лиха, конфлікти, кризи, гуманітарна діяльність, міждержавне співробітництво, Європейський Союз.

Сучасний світ охопили численні кризи, спровоковані аномальними повенями, ураганами, спекою та холодом, посухами, пандеміями, війною в Україні, конфліктами, насильством у Газі, Південному Судані, Ефіопії та багатьох інших країнах. Тільки у 2023 р. від стихійних лих загинуло понад 86 000 людей, постраждало близько 93 мільйонів, а спричинені економічні збитки у світовому розрізі оцінені у 203 млрд доларів США. За даними ООН, упродовж 1970–2000 рр. щорічно повідомлялося про близько 100 стихійних лих, проте з 2001 до 2020 р. цей показник зріс до 350–500. Це призвело до збільшення обсягів фінансування запобіганню стихійним лихам та ліквідації їх наслідків. Наприклад, у 2010–2019 рр. йшлося про 5,5 млрд доларів на запобігання, а вартість відновлювальних робіт вартували 7,7 млрд доларів [1]. Окрім прямих збитків, мають місце й інші неминучі негативні наслідки (економічні, політичні, суспільні). Стихійні лиха часто перевищують національні можливості [2, с.68]. Отже, міжнародна спільнота вдається до безпрецедентних кроків благодійності та гуманітарної допомоги у відповідь на масштабні катастрофи, а дипломатичні зусилля спрямовуються на зміцнення взаємодії та кооперації між різними державами світу. Такі тенденції слугують основою для виникнення дипломатії стихійних лих, яка виходить за межі національних кордонів, забезпечує основу для співпраці між країнами, обміну ресурсами та підвищення стійкості у вразливих регіонах, керуючись гуманітарними принципами. Вона також має потенціал для зміцнення дипломатичних зв'язків та врегулювання конфліктів, перетворюючи кризові моменти на платформу для покращення міжнародних взаємин [3]. У цьому контексті відомі дослідники дипломатії стихійних лих І. Кельман та Т. Кукіс дотримуються схожої позиції про те, що хоча стихійні лиха можуть посилювати нерівність та провокувати конфлікти, вони також можуть забезпечити й механізм подолання існуючих розбіжностей навіть між умовними супротивниками [4].

Дипломатія стихійних лих стала ключовою тематикою цілої низки науково-аналітичних досліджень. Ідеться про напрацювання І. Кельмана, Т. Кукіса, Ю. С. Йима, Д. В. Каллавея, С. Фареса, Г. Р. Чіоттона, Т. Ковача, Е. Х. Хзайне, І. Вахаба, А. Якуха, Ф. Касоларі, Н. Стельгіаса, А. Люсенте, І. Делакурідіса, Е. Леккаса, А. Антонараку, С. Лозіоса та ін. Основна увага фокусується на спробах визначити сутність дипломатії стихійних лих, її здатності впливати на розв'язання конфліктів та налагодження міждержавних зв'язків на прикладі країн, які перебувають у складних взаєминах (зокрема, Куби та США, Індії та Пакистану, Ірану та США, впливу цунамі в Індійському океані 2004 р. на конфлікти у Шрі-Ланці, Індонезії, Філіппінах тощо). Водночас маловивченою залишається дипломатія стихійних лих Європейського Союзу як міжнародного актора, а також окремих країн – членів ЄС. Отже, метою статті є з'ясувати місце дипломатії стихійних лих у зовнішній політиці ЄС через визначення її цілей, засад і головних інструментів, а також ефективність застосування такого типу дипломатії для налагодження міждержавних взаємин.

Як уже зазначалося, протягом майже трьох десятиліть світ спостерігає стрімке зростання кількості стихійних лих, що призвело до появи кількох термінів, які відображають зв'язок між різними видами дипломатії та міждержавними відносинами, незалежно від того, чи країни перебувають у станах конфлікту, конкуренції, союзів чи інтеграції. Йдеться про гуманітарну дипломатію, дипломатію допомоги та дипломатію стихійних лих, які різняться за своїм змістом. Так, гуманітарна дипломатія після конфліктів та катастроф має на

меті створити умови для надання підтримки постраждалим, забезпечення базових прав на гуманітарну допомогу (наприклад, прихисток, ліки, харчування тощо). Натомість дипломатія стихійних лих – це відносно новий термін, який не має уніфікованого тлумачення, оскільки є академічною галуззю, що досліджує вплив механізму подолання стихійних лих на міждержавні відносини. Її також трактують як форму дипломатії, що вивчає, як і чому діяльність, пов'язана зі стихійними лихами, впливає на конфлікти та співпрацю. Таким чином, дипломатія стихійних лих стосується всіх форм конфлікту між сторонами в будь-який час, охоплює землетруси, виверження вулканів, епідемії та інші зміни, що належать до категорії хронічних стихійних лих, здебільшого застосовується до та після катастрофи у форматах спільних проактивних кроків, усунення збитків на посткатастрофному етапі. Натомість процес надання допомоги радше є миттєвою дипломатією відразу після катастрофи, а не до неї, з акцентом на швидке усунення збитків (людських і матеріальних) [5].

Розташована на перехресті політики та гуманітарності, дипломатія стихійних лих діє в політичному контексті, де кілька політичних суб'єктів відіграють вирішальну роль у підтримці країн, постраждалих від катастроф [6]. Тож до її реалізації залучається широкий спектр учасників. Так, на уряди покладаються координаційні зусилля, тоді як організації, наприклад ООН, сприяють багатосторонній співпраці. Неурядові організації та місцеві групи часто виконують роль перших реагуючих, надаючи критично важливу підтримку під час криз [3].

Концепція дипломатії стихійних лих розвивалася під впливом низки чинників головно створення ООН та посилення уваги до екологічних і гуманітарних питань у XXI столітті. Вона широко розглядає як стратегії ефективної гуманітарної діяльності, зменшення ризику стихійних лих та відбудови, так і політичні наслідки таких дій. Однак, як уже зазначалося, існують різні підходи до визначення її змісту. Наприклад, для більшості практиків така дипломатія займається тим, наскільки діяльність, пов'язана зі стихійним лихом – запобігання, пом'якшення наслідків, реагування та відновлення, – спонукає до співпраці між ворогуючими сторонами на національному чи міжнародному рівнях, тоді як у більш традиційному дипломатичному підході такий тип дипломатії передбачає втручання, яке призводить до співпраці між фракційними або ворогуючими сторонами через формалізовані дипломатичні відносини. У цьому контексті дипломатія катастроф входить до загальновживаного визначення дипломатії, яке стосується управління міжнародними відносинами через офіційну взаємодію між урядовими представниками. Однак чимало дослідників висловлюють припущення, що динамічна природа дипломатії стихійних лих, імовірно, охоплює обидві перспективи [7, с. 291–292].

Загалом існують дві дослідницькі школи у вивченні дипломатії стихійних лих. Прихильники першої стверджують, що така форма дипломатії може сприяти співпраці між країнами, посилаючись на ефективні приклади співпраці США та Куби після урагану Сенді або Індії та Пакистану після землетрусу в Кашмірі 2005 р. З іншого боку, критики дипломатії стихійних лих стверджують, що вона політизує реагування на стихійні лиха та суперечить гуманітарному принципу неупередженості. Прикладом того слугують дії США, які використали допомогу Філіппінам після тайфуну Хайян (2013 р.) для просування своїх інтересів, посилення геополітичної присутності в регіоні та протидії впливу Китаю [8, с. 36].

Теоретичні засади дипломатії катастроф ґрунтуються на дослідженнях соціолога Ч. Е. Фріца, який ще в 1961 р. висловив думку про те, що катастрофи сприяють виникненню досвіду «спільноти страждальців, об'єднаних солідарною метою – відновити своє життя», який може змінити соціальні відносини та допомогти подолати існуючі розбіжності [4].

Натомість у широкий науковий обіг термін «дипломатія стихійних лих» було введено у 2000-х рр. уже згаданим І. Келманом, який вивчає, як і чому діяльність, пов'язана зі стихійними лихами, впливає або не впливає на конфлікт та співпрацю [9]. За твердженням дослідника, вона реалізується у двох формах – активній та пасивній. У деяких випадках країни можуть свідомо використовувати дипломатію стихійних лих для покращення відносин. В інших обставинах вона може відбуватися більш пасивно, оскільки країни, які співпрацюють у реагуванні на стихійне лихо, не обов'язково мають намір зміцнювати зв'язки [8, с. 36]. На думку І. Келмана, поняття «діяльність, пов'язана з катастрофами», охоплює: 1) дії до часу стихійного лиха, як-от підготовка, запобігання, готовність, планування та пом'якшення збитків; 2) дії після стихійного лиха, включно з реагуванням, відбудовою та відновленням. Оперуючи емпіричними даними, дослідник констатує, що діяльність, пов'язана зі стихійними лихами, не створює нових ініціатив у досягненні миру або зменшенні конфлікту, але за таких умов уже існуючий дипломатичний процес може бути каталізований або підтриманий. Якщо такий каталіз відбувається, діяльність, пов'язана зі стихійними лихами, впливає на дипломатію в короткостроковій перспективі, але не в довгостроковій [10]. Загалом І. Келман доходить висновку, що стихійне лихо значною мірою може стимулювати дипломатичний процес, який мав попередню основу, але навряд чи започаткує нову дипломатію. Тому дії, пов'язані зі стихійними лихами, можуть каталізувати, але не створювати співпраці [11, с. 222]. Там, де прагнуть миру, діяльність, пов'язана зі стихійними лихами, стає одним із багатьох можливих виправдань для зближення. Там, де миру не прагнуть, це стає одним із багатьох можливих виправдань для уникнення заходів, пов'язаних із ліквідацією наслідків стихійних лих, підсумовує вчений [11, с. 227].

Власне, такі фактори, як географічна близькість, те, хто і яку допомогу пропонує та з якою метою, впливають на дипломатію катастроф. Інакше кажучи, такий тип дипломатії може приймати різні форми, мати різні цілі та різні результати [8, с. 37]. Так, І. Келман використовує чотири критерії для оцінювання ефективності дипломатії стихійних лих, як-от: близькість, допомога, рівень та мета. У розрізі критерію близькості держави мають спільний сухопутний кордон, не мають спільного сухопутного кордону, але фізично розташовані поруч або географічно віддалені одна від одної. Допомога може бути взаємною, коли конкуруючі держави співпрацюють; комбінованою, коли держави, що конфліктують одна з одною, координують допомогу іншій державі; у форматі «донор – одержувач», коли одна держава надає допомогу, а інша її отримує. Залежно від рівнів дипломатія стихійних лих є керованою урядом, урядовими або неурядовими організаціями, ЗМІ, приватним сектором, лобістськими групами, дослідницькими інститутами, а також громадянами. Щодо цілей дипломатії стихійних лих, то вони можуть бути як позитивними, так і негативними. Наприклад, самозбереження політичних еліт; досягнення довгострокових глобальних вигод; демонстрація гуманізму для посилення репутації держави як гуманітарного актора тощо. Досягнення цілей залежить від низки факторів, пов'язаних зі стихійними лихами (оперативність надання допомоги, залучення до таких дій як урядів, так і неурядових організацій, сприяння науковій співпраці тощо), а також не пов'язаних, але домінуючих у дипломатичних взаємодіях (брак політичної передбачливості, внутрішня спроможність реагувати на катастрофу, побоювання, що дипломатія катастроф відволікатиме увагу від самої катастрофи, уникнення дипломатії катастроф через небажання примирення тощо) [12].

Унаслідок цього стихійні лиха мають потенціал для покращення, погіршення або мінімального впливу на дипломатію – залежно від того, як розвивається ситуація та які цілі вибирають гравці. Безумовно, є приклади, де дипломатія стихійних лих досягла

позитивних результатів, зокрема, у випадку індонезійської провінції Ачех, яка у 2004 р. опинилася в епіцентрі цунамі в Індійському океані. Посилення уваги з боку міжнародної спільноти сприяло інтернаціоналізації конфлікту в Ачеху, що дало можливість створити необхідний простір для мирних переговорів. Лише через місяць після цунамі уряд Індонезії та лідери Руху за вільний Ачех зустрілись у Швеції, щоб домовитися про припинення конфлікту [4]. Водночас є чимало прикладів незначного впливу стихійних лих на налагодження міждержавних взаємин із залученням дипломатичних ресурсів. Це обумовлюється низкою причин, як-от: втрата авторитету (репутації), небажання залежати від супротивника або бажання створити для нього подальші проблеми. Прикладом слугують відносини між Кубою та США за часів Дж. Буша молодшого, де жодна сторона не використала можливостей дипломатії стихійних лих для налагодження співробітництва, виходячи з власних політичних інтересів. Так, Президент США підтримав свій «антикастровський» імідж, розраховуючи на підтримку виборців, а Ф. Кастро демонстрував антиамериканський підхід, що дало йому можливість утримати лідерські позиції, обґрунтувати необхідність існування Куби як закритої держави та сформувати тоталітарний режим. Отже, в інтересах обох сторін було підтримувати конфлікт. Незважаючи на достатні можливості для продовження кубинсько-американської дипломатії у зв'язку зі стихійними лихами через сезон ураганів в Атлантиці 2005 р., обидві держави доклали зусиль, щоб уникнути цього [11, с. 228]. Також дипломатія стихійних лих може посилювати протистояння. Наприклад, Шрі-Ланка, як і Ачех, зазнала серйозних руйнувань від цунамі в Індійському океані. Але лідери Тамільських тигрів потрактували реакцію Шрі-Ланки на катастрофу як черговий доказ того, що уряд дискримінує тамільську меншину. Обидві сторони відновили бойові дії, а громадянська війна закінчилася лише у 2009 р. після силової кампанії уряду Шрі-Ланки. Подібно періодичні стихійні лиха не допомагали встановити мир між Індією та Пакистаном у травні 1965 р., коли потужний циклон наринув на південний Пакистан у час розпалу його другої війни з Індією за Кашмір. Обидві країни також втратили схожі можливості досягти компромісу щодо Кашміру після землетрусу в жовтні 2005 р. та руйнівних повеней у пакистанській провінції Хайбер-Пахтунхва [4]. Звідси можна припустити, що дипломатія катастроф є концепцією, що здатна сформувати основу для перетворення негативного (катастроф та їх наслідків) на позитивні дії, але потребує для цього попередньо закладених політичних рамок.

Держави часто інтегрують допомогу в разі стихійних лих у свої ширші дипломатичні та стратегічні цілі, використовуючи її як інструмент м'якої сили для зміцнення свого глобального становища, посилення альянсів і розширення економічного впливу. Ця подвійність – балансування гуманітарних імперативів зі стратегічними зовнішньополітичними інтересами – підкреслює складність дипломатії стихійних лих [13, с. 125]. Безумовно, фіксуються приклади, коли країни користуються очевидною та тимчасовою вразливістю постраждалих від стихійного лиха держав для досягнення своїх геополітичних і стратегічних цілей. Ідеться про обумовлення допомоги політичними вимогами, як-от дипломатичні поступки або зміна політики; нерівномірний розподіл допомоги для посилення власної присутності в окремих географічних регіонах; отримання прихильності місцевих груп або урядів для протидії впливу інших міжнародних суб'єктів чи реалізації власних геополітичних інтересів; привернення уваги ЗМІ шляхом використання зображень людських страждань не для викликання міжнародного співчуття, а для дискредитації та підриву іміджу постраждалої країни; використання допомоги з метою отримання економічних переваг, зокрема доступу до ринків, природних ресурсів або інших вигод у країні, охопленій кризою, особливо на етапі відновлення. Так, у вересні 2023 р. регіон Хауз у Марокко

постраждав від руйнівного землетрусу. Однак Марокко прийняло допомогу від окремих дружніх країн, зокрема від Об'єднаних Арабських Еміратів, Катару, Іспанії та Великої Британії. Цей вибір марокканською владою був зроблений у суворій відповідності до принципів нейтралітету, неупередженості та незалежності. Попри критику ЗМІ й окремих країн, марокканська дипломатія дотримувалася задекларованої позиції, оскільки усвідомлювала бажання окремих держав скористатися цією гуманітарною можливістю, щоб дестабілізувати країну [6].

Отже, дипломатія стихійних лих суттєво різниться від інших форм некризової дипломатії як за своєю динамікою, так і за своїми наслідками. По-перше, традиційна дипломатія базується на довгострокових стратегіях і переговорах, натомість дипломатія катастроф формується терміновістю реагування на природні або техногенні кризи, що потребує швидких дій та гнучкості. По-друге, державні та недержавні суб'єкти, залучені до неї, покликані збалансувати гуманітарні потреби й геополітичні інтереси в умовах високої невизначеності. По-третє, цей тип дипломатії здатен створювати безпосередні шляхи співпраці, навіть між державами з історичною напруженістю. По-четверте, на відміну від традиційних форм дипломатії, де переговори можуть тривати роками, взаємодія, що виникає внаслідок стихійного лиха, є негайною та практичною, але короткостроковою, що часто обмежує потенціал довгострокових стратегічних вигод. По-п'яте, дипломатія стихійних лих стикається з унікальними викликами, оскільки політичні міркування можуть переважати гуманітарні потреби, а гуманітарні дії можуть використовуватися як засіб для просування національних інтересів. Водночас відсутність інституційних механізмів для управління такими формами дипломатії ускладнює підтримку співпраці після завершення кризи [13, с. 125–126].

Паризька кліматична угода (2016 р.) та Сендайська рамкова програма ООН щодо зменшення ризику стихійних лих на 2015–2030 рр. пропонують шляхи для посилення глобальної співпраці. Принципи Сендайської програми інтегровані в європейську політику цивільного захисту й екологічні стратегії. Інституції ЄС роблять суттєвий внесок у реалізацію її пріоритетів, забезпечуючи систематичне впровадження систем раннього попередження, моніторингу та готовності до реагування на стихійні лиха. Наприклад, якщо у 2022 р. ЄС інвестував 76,5 млн євро у 69 заходів щодо готовності до стихійних лих у понад 40 країнах, то у 2023 р. цей бюджет становив понад 78 млн євро [14].

Безумовно, ЄС володіє найрозвинутішим інструментарієм у сфері ліквідації наслідків стихійних лих, що пояснюється високим рівнем політичної та правової інтеграції на засадах солідарності, дієвою платформою співпраці між державами-членами, яка сприяє ефективному управлінню сценаріями стихійних лих, а також консолідації дій на міжнародному рівні [15]. Так, ЄС виконує місії з реагування на стихійні лиха, гуманітарні, рятувальні, миротворчі, збройні місії для врегулювання криз, включно з відновленням миру [2, с. 70]. Лісабонський договір визначає роль ЄС у наданні допомоги, захисту жертв стихійних лих або техногенних катастроф у всьому світі. Союз активно допомагає жертвам стихійних лих у складних випадках Сирії, Південного Судану, України, Західної Африки, Центральноафриканської Республіки та Кот-д'Івуару тощо, визнаючи при цьому провідну роль ООН у координації таких дій.

Ще в 1985 р. держави-члени погодили співпрацю у сфері цивільного захисту, а саме як готовність, так і реагування в разі потужних стихійних лих. Маастрихтський договір санкціонував заходи у сфері цивільного захисту, а 19 грудня 1997 р. Рада ЄС розробила Програму дій Співтовариства у сфері цивільного захисту. У 1992 р. був створений Генеральний директорат з питань європейського цивільного захисту та гуманітарної допомоги

(ЕСНО), а у 2001 р. – Механізм цивільного захисту для сприяння посиленій співпраці у сфері цивільного захисту. Згодом, у 2013 р., ЄС прийняв новий Механізм цивільного захисту, який можна активувати в разі будь-якої серйозної стихійної чи техногенної катастрофи в межах або поза ЄС. Окрім держав – членів ЄС, у Механізмі беруть участь Ісландія, Чорногорія, Норвегія, Сербія, Північна Македонія, Туреччина й Україна. Загалом будь-яка країна світу може звернутися по допомогу до Механізму цивільного захисту ЄС. Його ключовим операційним елементом є Центр координації реагування на надзвичайні ситуації (ERCC), який забезпечує надання допомоги постраждалим від стихійних лих. Зокрема, Центр координував допомогу під час землетрусу на Гаїті (2010), катастрофи в Японії (2011), тайфуну «Хайян» на Філіппінах (2013), повеней у Сербії та Боснії і Герцеговині, спалаху Еболи, конфлікту в Україні (2014), землетрусу в Непалі (2015), конфлікту в Іраку, урагану «Метью» на Гаїті (2016), а також лісових пожеж у Європі (2017) тощо [2, с. 70–72]. Варто підкреслити, що найбільшою та найскладнішою операцією в рамках Механізму цивільного захисту ЄС стало надання екстреної допомоги Україні з моменту повномасштабного російського вторгнення 2022 р. [16]. Отже, ЄС долучається до дипломатії стихійних лих, реагуючи на виклики в цілому світі.

Розглянемо окремі приклади дипломатії стихійних лих ЄС як регіональної організації, а також країн – членів ЄС. Власне, реагування на землетрус в Албанії 2019 р. демонструє як сильні, так і слабкі сторони регіональної співпраці у відповідь на стихійні лиха, оскільки допомога була швидко мобілізована, але довгострокові проблеми з відновлення зберігаються. Дипломатичні наслідки землетрусу були значними, а моделі розподілу допомоги підкреслили вже існуючі геополітичні зв'язки. Хоча допомога ЄС зміцнила євроатлантичний шлях Албанії, реакція Сербії та Греції відображала динаміку регіональних сил та історичні зв'язки. ЄС відіграв центральну роль у координації міжнародних зусиль із надання допомоги та розглянув цю кризу крізь призму питання вступу Албанії до Союзу. Скоординована допомога була використана для посилення умов членства, стимулювання інституційних реформ та демонстрації переваг інтеграції до Механізму цивільного захисту ЄС. Реакція Греції була сформована її метою щодо підтримки регіональної стабільності та покращення двосторонніх відносин, незважаючи на історичну чутливість, а швидке розгортання грецьких рятувальних команд стало жестом зміцнення довіри. Допомога Сербії відображала її зусилля щодо зміни регіонального іміджу та підтримки політичної ініціативи «Відкриті Балкани», сигналізуючи про прагматичний зсув до співпраці, незважаючи на традиційну напруженість. Різниця в підходах свідчить, що кожен учасник використав гуманітарну допомогу не лише для надання підтримки, але й для досягнення своїх середньострокових і довгострокових дипломатичних цілей щодо Албанії. Ба більше, реагування на землетрус показало важливість інституційної готовності до ліквідації наслідків стихійних лих. Скоординоване втручання ЄС проілюструвало ефективність багатосторонніх механізмів, тоді як двосторонні зусилля з надання допомоги радше мали символічне значення, а також слабший рівень логістичної ефективності [13, с. 124–125]. Також у випадку Греції та Албанії реагування на землетрус посилило короткострокову дипломатичну добру волю, але історична напруженість, включно з територіальними суперечками та політичною недовірою, продовжує формувати двосторонні відносини [13, с. 131].

Іншим прикладом є греко-турецька дипломатія стихійних лих, яка мала дві хвилі – у 1999 р. та 2023 р. Відносини між Грецією та Туреччиною характеризуються історичною недовірою та конфліктністю. Територіальна суперечка щодо Егейського моря та Кіпрська проблема – це лише дві причини постійних суперечок між сусідами. Ворожнеча між обома країнами досягла кульмінації у 1996 р., коли сталася «криза Імія / Кардак». Проте потужні

землетруси, що сколихнули Туреччину 17 серпня 1999 року, а за кілька тижнів і Грецію, зблизили держави, оскільки вони оперативно скерували рятувальні команди та надали гуманітарну допомогу одна одній [8, с. 38]. Після землетрусів Греція та Туреччина запровадили низку заходів щодо зміцнення довіри, включно з відкриттям нових прикордонних постів, підписанням угод у сфері культури та освіти, активізацією співпраці у сфері торгівлі, туризму, енергетики, боротьби з організованою злочинністю та тероризмом. Греція відмовилася від критики заявки Туреччини на членство в ЄС. Ба більше, політичне керівництво двох країн продовжувало йти шляхом діалогу та співпраці [8, с. 39]. Хоча заходи, пов'язані зі стихійним лихом 1999 р., стали вирішальними для зближення двох країн, перша хвиля дипломатії стихійних лих була короткочасною. Значні проблеми у греко-турецьких відносинах знову спалахнули у 2000-х і особливо у 2010-х роках через територіальні та енергетичні суперечки, кризу біженців та ін. Це стало наслідком того, що уряди обох держав запровадили дипломатію стихійних лих у свої двосторонні відносини без чітких цілей або нового дипломатичного порядку денного [8, с. 40].

Ситуація змінилася на початку 2023 р., коли Туреччина постраждала від землетрусу, а в Греції відбулася залізнична катастрофа, яка забрала життя тисяч людей. Країни знову повернулися до дипломатії стихійних лих і зробили кілька позитивних кроків для нормалізації своїх відносин, зокрема підтримали кандидатури одна одної до міжнародних організацій, почастішали зустрічі дипломатів обох країн, що активно супроводжувалося повідомленнями в ЗМІ. Друга хвиля дипломатії стихійних лих спровокувала діалог, як і у першому випадку. І аналогічно мала тимчасовий ефект. Уже за кілька тижнів після початку співпраці ключові проблеми греко-турецького діалогу знову стали визначальними у відносинах між державами. Тож активація неофіційних каналів зв'язку, заходи реагування на ризики стихійних лих та управління ними незабаром були припинені [8, с. 43, 48].

Традиційно складними вважаються відносини між Іспанією та Марокко, спровоковані суперечками щодо іспанських територій Сеута та Мелілья, які розташовані на узбережжі Північної Африки, а також незаконною міграцію. Ситуація покращилася з 2022 р., коли Іспанія схвалила план автономії Марокко для Західної Сахари. Це слугувало поштовхом для наступних важливих кроків для примирення. Так, іспанська аерокосмічна компанія Aciturri підписала угоду з марокканською компанією Midparc щодо будівництва нового виробничого об'єкта в північноафриканській країні; разом із Португалією Іспанія та Марокко прийматимуть Чемпіонат світу з футболу у 2030 році; набирає обертів реалізація залізничного проєкту, що з'єднає Іспанію та Марокко через підводний тунель через Гібралтарську протоку тощо. Важливо, що дипломатія стихійних лих також є важливим елементом для налагодження складних іспано-марокканських відносин. Уже в перші дні після руйнівного землетрусу 2023 р. Іспанія підтримала Марокко, направивши рятувальні загони, кінологів та гуманітарну допомогу для ліквідації наслідків лиха. Зі свого боку, Марокко була однією з перших країн, які запропонували допомогу Іспанії після нищівних осінніх повеней 2024 р. [17]. Дипломатія стихійних лих тут спрацювала на активізацію подальшої співпраці. Так, наприкінці 2025 р. Іспанія та Марокко підписали 14 нових угод і оголосили про «найкращий етап відносин». За підсумками 13-го засідання Високого рівня в Мадриді було опубліковано спільну декларацію, яка підтверджує намір країн поглиблювати співпрацю в цифровізації держуправління, соціальному захисті, освіті, спорті, культурі, сталому розвитку, рівності, молодіжному дипломатичному обміні та запобіганні природним катастрофам. Як бачимо, коректна імплементація дипломатії стихійних лих за умови сталої підтримки міждержавного примирення політичними елітами Іспанії та Марокко може стати важливою віхою у розв'язанні історичних протиріч.

Отже, здебільшого термін «дипломатія стихійних лих» позначає можливість використання катастроф для покращення відносин між країнами, заохочення дипломатичних зв'язків та сприяння вирішенню існуючих проблем. Адже кризи відкривають можливості для діалогу, примирення та довгострокового партнерства. Реагування на стихійні лиха підвищує легітимність держави, зміцнює міжнародну довіру та сприяє регіональному лідерству. Утім, якщо дипломатія стихійних лих не трансформується в щось більше, ніж тактичний дипломатичний хід, і якщо країни не скористаються «вікном можливостей», то попередньо накопичені проблеми завадять спробам побудувати довготривалу співпрацю [8, с. 33].

Європейський Союз демонструє рух до активного типу дипломатії стихійних лих, дотримуючись засад м'якого впливу в реалізації зовнішньої політики. Цьому сприяє низка чинників, як-от: високий ступінь правової, економічної та політичної інтеграції на засадах солідарності та відображення цього підходу в зовнішніх справах; наявність інституційних засад (відповідних нормативних документів та структур); напрацювання потужного інструментарію у сфері ліквідації наслідків стихійних лих; сформована й активна платформа співпраці між державами-членами, яка сприяє ефективному управлінню сценаріями стихійних лих, а також консолідованим діям на міжнародному рівні. Оскільки кількість стихійних лих постійно зростає, ЄС та країни-члени мають менше покладатися на реактивні заходи. Натомість необхідно посилювати проактивну співпрацю у сферах готовності до катастроф, розбудови стійкості та впровадження технологічних інновацій в управлінні ризиками, що загалом сприятиме формуванню стабільніших дипломатичних відносин.

Список використаної літератури

1. Нечет Т. Доповідь ООН: з 2000 року на Землі у 3–5 разів почастішали катастрофи. URL: https://itc.ua/ua/novini/dopovid-oon-z-2000-roku-na-zemli-u-3-5-raziv-pochastishali-katastrofi/.
2. Jacuch A. Disaster response mechanisms in EU and NATO. *Przegląd Europejski*. 2019. No. 3. P. 67–81. URL: https://przegladeuropejski.com.pl/article/135842/en (дата звернення: 25.01.2026).
3. Disaster diplomacy. URL: https://www.diplomacy.edu/topics/disaster-diplomacy/ (дата звернення: 12.01.2026).
4. Kovach T. Catalyzing cooperation: disaster diplomacy and its potential to short-circuit the climate-conflict link. URL: https://www.preventionweb.net/news/catalyzing-cooperation-disaster-diplomacy-and-its-potential-short-circuit-climate-conflict (дата звернення: 03.01.2026).
5. Diplomacy of Relief and Diplomacy of Disaster: How Countries are Reshaping their Foreign Relations? URL: https://strategiecs.com/en/analyses/diplomacy-of-relief-and-diplomacy-of-disaster-how-countries-are-reshaping-their-foreign-relations (дата звернення: 03.01.2026).
6. Hzaine H. Disaster Diplomacy: Between Universal Principles and Political Opportunism. URL: https://www.moroccoworldnews.com/2023/09/28995/disaster-diplomacy-between-universal-principles-and-political-opportunism/ (дата звернення: 15.01.2026).
7. Yim E. S., Callaway D. W., Fares S., Ciottone G. R. Disaster Diplomacy: Current Controversies and Future Prospects. *Prehospital and Disaster Medicine*. 2009. July–August. P. 291–293.
8. Stelgias N. Momentary partners: the limitations of the Greek-Turkish disaster diplomacy in 2023. *UPA Strategic Affairs*. 2023. Vol. 4, No. 2. P. 31–55. URL: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3370280 (дата звернення: 26.01.2026).
9. Kelman I. Does Disaster Diplomacy Improve Inter-State Relations? *E-International Relations*. 2014. Nov. 4. P. 1–5. URL: https://www.e-ir.info/pdf/52832 (дата звернення: 15.01.2026).

10. Kelman I. Connecting theories of cascading disasters and disaster diplomacy. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10041989/1/Kelman_DisasterDiplomacyCascadingDisasters.pdf (дата звернення: 02.01.2026).
11. Kelman I. Acting on Disaster Diplomacy. *Journal of International Affairs*. 2006. Vol. 59. No. 2. P. 215–240. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10041989/1/Kelman_DisasterDiplomacyCascadingDisasters.pdf (дата звернення: 02.01.2026).
12. Kelman I. Hurricane Katrina disaster diplomacy. *Disasters*. 2007. Vol. 31. No. 3. P. 288–309.
13. Delakouridis I., Lekkas E., Antonarakou A., Lozios S. Disaster Diplomacy in Action: The 2019 Albania Earthquake and the Geopolitics of Humanitarian Aid. *Bulletin of the Geological Society of Greece*. 2025. Vol. 62. No. 1. P. 113–139. URL: https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/geosociety/article/view/43552 (дата звернення: 26.01.2026).
14. Disaster preparedness. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/humanitarian-aid/disaster-preparedness_en (дата звернення: 26.01.2026).
15. Casolari F. The EU Approach towards Disaster Management. *Yearbook of International Disaster Law*. 2023. Vol. 4. No. 1. P. 51–69. URL: https://brill.com/view/journals/yido/4/1/article-p51_4.xml (дата звернення: 24.01.2026).
16. European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations. Ukraine. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/where/europe/ukraine_en (дата звернення: 21.01.2026).
17. Lucente A. As floods ravage Spain, Morocco utilizes disaster diplomacy, offers help. URL: https://www.al-monitor.com/originals/2024/11/floods-ravage-spain-morocco-utilizes-disaster-diplomacy-offers-help (дата звернення: 21.01.2026).

DISASTER DIPLOMACY: PRACTICES OF THE EUROPEAN UNION

Yaryna Turchyn
Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Sciences and International Relations
Stepana Bandery str., 12, 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-9114-1911

Olha Ivasechko
Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Sciences and International Relations
Stepana Bandery str., 12, 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-2141-3309

The place of disaster diplomacy in EU foreign policy is examined by defining its goals, principles, and main instruments, as well as the effectiveness of this type of diplomacy in establishing inter-state relations. It is found that disaster diplomacy is a form of diplomacy that studies how and why disaster-related activities affect conflicts and cooperation. For the most part, the term "disaster diplomacy" refers to the possibility of using disasters to improve relations between countries, encourage diplomatic ties, and facilitate the resolution of existing problems. After all, crises open up opportunities for dialogue, reconciliation, and long-term partnership. However, if disaster diplomacy does not develop into something more than a tactical diplomatic move, and if countries do not take advantage of the "window of opportunity," previously accumulated problems will hinder attempts to build long-term cooperation.

The European Union is demonstrating a shift towards active diplomacy in the field of natural disasters, adhering to the principles of soft power in the implementation of its foreign policy. This is facilitated by a number of factors, such as: a high degree of legal, economic, and political integration based on solidarity and the reflection of this approach in foreign affairs; the existence of institutional foundations (relevant regulatory documents and structures); the development of powerful tools in the field of disaster response; an established and active platform for cooperation between member states, which contributes to the effective management of disaster scenarios and consolidated action at the international level. As the number of natural disasters continues to grow, the EU and its member states should rely less on reactive measures and instead strengthen proactive cooperation in the areas of disaster preparedness, resilience, and technological innovation in disaster management, which could ultimately lead to more sustainable diplomatic relations.

Key words: diplomacy, foreign policy, natural disasters, conflicts, crises, humanitarian activities, intergovernmental cooperation, European Union.

Дата першого надходження статті до видання: 27.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 564–574
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 564–574

УДК [[327:341.222]:314.15](4)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.63

ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ІДЕЇ ВІДКРИТИХ КОРДОНІВ У ЄВРОПІ В КОНТЕКСТІ МІГРАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ

Олександра Федунь
Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра європейських та регіональних студій
вул. Січових Стрільців, 19, 79000, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0000-0003-3182-0725

Наталія Папіш
Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра європейських та регіональних студій
вул. Січових Стрільців, 19, 79000, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0000-0003-4738-6580

У статті досліджено геополітичні аспекти виникнення та концептуалізації ідеї «Європи без кордонів» через призму зміни політико-правових підходів у другій половині XX ст. до їх ролі та функцій. Формування нової парадигми кордонів зумовлене відходом від традиційного їх розуміння як інструменту розмежування та захисту до адаптивного трактування як зони співробітництва, мобільності та взаємної довіри між державами. Відкритість кордонів стала функціональною необхідністю для поглиблення економічної інтеграції. Підкреслено, що з розвитком євроінтеграції абстрактне уявлення про вільне пересування без бар'єрів переросло в обґрунтовану концепцію відкритих кордонів, яка спочатку була втілена в рамках Шенгенської угоди, а згодом інтегрована в право та політику Європейського Союзу. Істотні відмінності між внутрішніми та зовнішніми кордонами ЄС офіційно закріплені в низці нормативно-правових документів, у яких визначено подвійний режим їх функціонування, що полягає у свободі пересування всередині та спільній відповідальності за охорону зовнішніх меж. На основі критичного аналізу розглянуто низку міграційних викликів, що актуалізувалися після найбільшої хвилі розширення ЄС на схід. Зазначено, що вперше відновлення раніше скасованих перевірок у Шенгенському просторі було зумовлене масовими потоками біженців і нелегальних мігрантів унаслідок подій, пов'язаних з Арабською весною 2011 р. Відтоді активізувалися дискусії про обмеження відкритості кордонів з акцентом на збереженні мобільності, але не на втраті контролю. Подальше посилення міграційного тиску внаслідок криз 2015–2016 рр., 2021 р., а також російсько-української війни 2022 р. призвело до внутрішніх суперечок і послаблення взаємної довіри всередині ЄС. Тимчасові внутрішні прикордонні перевірки в межах Шенгенської зони стали частішими та тривалішими, на окремих ділянках побудовані фізичні укріплення, що засвідчило часткове повернення до бар'єрної функції кордонів після періоду їх лібералізації та відкритості. Зроблено висновок, що нові геополітичні виклики європейській безпеці, зумовлені міграційними кризами, прискорили процеси ребордерингу в європейському просторі, призвели до зміни риторики від «Європи без кордонів» до Європи з контрольованими кордонами.

Ключові слова: кордони, бар'єри, міграція, Європейський Союз, інтеграція, Шенгенська зона.

Постановка проблеми. Геополітичні тенденції в Європі після Другої світової війни спричинили формування нової парадигми кордонів. Вона виникла на основі кардинального перегляду концепту, функцій і стратегічного значення державних кордонів. Зміна

© Федунь О., Папіш Н., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

парадигми зумовлена поступовим переходом від класичного (вестфальського) розуміння кордону як фіксованої лінії, інструменту розмежування та захисту до гнучкого (поствестфальського) трактування, що ґрунтується на функціональному й консенсусному підходах. У сучасному дискурсі кордони в Європі розглядаються не лише як лінії розмежування, а як фільтри або зони співробітництва, мобільності та взаємної довіри. Режим прикордонного контролю набуває динамічного характеру, змінюючись залежно від політичних, економічних, безпекових та інших умов, що визначають інтенсивність і формат взаємодії держав.

Вагомим здобутком європейської інтеграції виявилося формування спільного простору свободи, безпеки та справедливості без внутрішніх бар'єрів, що стало практичним втіленням ідеї «Європи без кордонів» (Europe without frontiers). Лібералізація режиму внутрішніх кордонів в умовах розширення ЄС, особливо на схід у 2004 р., супроводжувалася потребою в посиленні охорони та безпеки зовнішніх кордонів. Відтоді перед Євросоюзом постала проблема вразливості ідеалізованого спільного простору свободи до масштабних викликів, як-от міграційна криза 2015–2016 рр., пандемія COVID-19, криза на кордоні з Білоруссю та російсько-українська війна. Тому ідея «Європа без кордонів» все частіше зазнає критики та поступається місцем новим практикам тимчасового відновлення контролю й закриття кордонів, що формально суперечить свободі пересування. Оскільки на сучасному етапі зростає геополітична напруженість і посилюється нестабільність у Європі та світі, політика відкритих кордонів потребує оновлення з урахуванням актуальних викликів і потенційних загроз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику відкритих кордонів у Європі ґрунтовно висвітлили у своїх працях багато зарубіжних авторів. Історичні та концептуальні аспекти формування ідеї «Європи без кордонів» розкрили В. Волтерс, Х. ван Хутум, І. Стенлі-Беккер, Дж. Г. Каренс, К. Джонсон, К. Меконнен, Дж. Райлі та ін. Актуальні проблеми, які виникають на внутрішніх і зовнішніх кордонах ЄС у контексті сучасних загроз вільному пересуванню, зокрема пов'язаних із міграцією, тимчасове відновлення практики прикордонного контролю в Шенгенській зоні досліджували С. Гесс, Л. О'Дауд, Р. Джонс, К. Думбрава, Л. Караманіду, Б. Карстенс, Б. Каспарек, С. Лене, Г. Лутц, А. Макаричев, Й. Петтерссон Фюрст, А. Сібольд, М. Чекорулі, Ф. Шиммельфенніг та ін.

Об'єктом дослідження вітчизняних науковців, а саме Л. Костюк, І. Лопушинського, О. Малиновської, Р. Плюща, В. Філіппової, О. Щербанюк та ін., виступають переважно міграційні процеси в Європі, які мають різні наслідки, зокрема впливають на повернення до контрольованих кордонів.

Проте поза увагою як іноземних, так і українських учених залишається дослідження геополітичних аспектів формування та переосмислення ідеї відкритих кордонів у європейському просторі, зважаючи на сучасні виклики, як-от міграція та її наслідки.

Мета статті – з'ясувати концептуалізацію ідеї відкритих кордонів у Європі та визначити вплив міграційних викликів на її геополітичне переосмислення відповідно до динаміки інтеграційних процесів і зростання безпекових загроз.

Методика дослідження. Під час дослідження використано низку методів наукового пізнання, зокрема історичний, порівняльний, аналізу, синтезу та ін. За допомогою історичного методу вивчено ґенезу ідеї «Європи без кордонів» та її концептуальний розвиток на різних етапах євроінтеграції. Застосування контент-аналізу нормативно-правових актів, як-от установчі договори ЄС, Шенгенська угода та ін., дав змогу виокремити істотні відмінності між внутрішніми і зовнішніми кордонами ЄС, простежити інтеграцію концепції відкритих кордонів у законодавство Євросоюзу. Метод аналізу використано для дослідження низки міграційних криз та їх впливу на зміну підходів до відкритості кордонів.

Метод синтезу дав змогу поєднати результати аналізу геополітичних змін, міграційних процесів і нормативно-правових засад функціонування кордонів у Європі, що допомогло сформувати цілісне уявлення про трансформацію ідеї відкритих кордонів.

Результати дослідження. У другій половині XX ст. у державах Західної Європи відбувалася переоцінка геополітичної ситуації, що вплинуло на формування стратегії повоєнного розвитку. Глибинна трансформація політичних наративів призвела до переходу від класичної геополітики конфронтації, ізоляції та розмежування до новітньої моделі співіснування на засадах відкритості, взаємовигідного співробітництва та спільної безпеки. Упродовж еволюції процесу європейської інтеграції поступово змінювалися концептуальні підходи до кордонів між державами, їх функціональної ролі та міжнародно-політичного значення. Прагнення політиків провідних держав Європи забезпечити мир і стабільність на континенті, щоб уникнути в майбутньому нових воєн і збройних конфліктів, зумовило потребу в пошуку оптимальних шляхів для налагодження тісної економічної та політичної взаємодії між країнами. Це спонукало до сприйняття кордону не як бар'єра, а як інструменту багатостороннього співробітництва та стабільності.

Об'єднання Європи після підписання Римських договорів (1957) розпочалося зі створення умов для спільного ринку Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), головним завданням якого було скасування перешкод вільному пересуванню людей, товарів, послуг і капіталу між державами-членами. Його формування завершилося запровадженням Митного союзу (1968) як етапу євроінтеграції, що на практиці означало усунення митних перевірок на внутрішніх кордонах для товарів, встановлення єдиного митного тарифу щодо третіх країн. На той період внутрішні кордони в межах ЄЕС перестали слугувати маркером геополітичного поділу, проте вільний рух осіб залишався обмеженим, паспортна перевірка здійснювалася для їх ідентифікації з міркувань безпеки та міграційного контролю.

Таким чином, на ранніх етапах інтеграції після створення Європейських Співтовариств у 1950–70-х рр. не йшлося про повне скасування прикордонного контролю між державами-членами в сучасному розумінні. Однак усунення митних перевірок, втілення принципу вільного руху й послідовна політика поглиблення інтеграції створювали сприятливі передумови для просування ідеї відкритого та безпечного простору без бар'єрів. Незважаючи на часткову лібералізацію, контроль за переміщенням осіб на внутрішніх кордонах зберігався. Це послаблювало економічну ефективність спільного ринку, тому зростала потреба в гармонізації національних політик щодо мобільності та прикордонного регулювання.

У 1980-х рр. визначальним кроком на шляху до практичної реалізації ідеї відкритих кордонів у Європі стала міжурядова ініціатива п'яти держав ЄЕС, які підписали Шенгенську угоду 1985 р. (чинна з 1995 р.) та Конвенцію про її застосування 1990 р. Ці документи регламентували повне скасування перевірок на спільних кордонах і впровадження єдиних правил перетину зовнішніх рубежів Шенгенської зони, включно з вимогами до візового режиму, прикордонного контролю, налагодженням тіснішого співробітництва між правоохоронними органами держав.

Геополітичне переосмислення цивілізаційного й міжнародно-політичного значення кордонів для регіональної стабільності на континенті відповідало основним положенням установчих договорів Європейського Союзу. Наприклад, метою Єдиного Європейського Акту (ЄЄА), ухваленого 1986 р., було створення спільного ринку до 1992 р. У ст. 8а підкреслено: «Внутрішній ринок повинен являти собою простір без внутрішніх кордонів, у якому, відповідно до положень даного Договору, забезпечується вільний рух товарів,

осіб, послуг і капіталу» [1]. Також у Маастрихтському Договорі про Європейський Союз (1992) у ст. 3 § 2 зазначено: «Союз пропонує своїм громадянам простір свободи, безпеки та справедливості без внутрішніх кордонів, на яких забезпечується вільне пересування людей у поєднанні з відповідними заходами щодо зовнішнього прикордонного контролю, надання притулку, імміграції та боротьби зі злочинністю» [2].

Головним політико-правовим інструментом інтеграції шенгенського доробку (Schengen acquis) в законодавство Європейського Союзу став Амстердамський договір 1997 р. (набув чинності 1999 р.). Відтоді компетенції у сфері прикордонного контролю, візової політики та співробітництва з питань безпеки передали наднаціональним інституціям. Тож шенгенські положення стали частиною правового надбання Євросоюзу (acquis communautaire). Тому держави-члени, що приєдналися до Шенгенської угоди, зобов'язалися імплементувати їх у національне законодавство та спільно або за узгодженими правилами посилювати контроль на зовнішніх кордонах.

Щодо правових аспектів функціонування простору свободи, безпеки та правосуддя Європейського Союзу (Area of freedom, security and justice), то найбільші зміни, які враховують міграційні виклики, започатковані згідно з Лісабонським договором 2007 р. Він закріпив інституційні реформи та розширив повноваження ЄС у сфері прикордонного контролю, політичного притулку й захисту біженців і переміщених осіб [3].

Таким чином, істотні відмінності між внутрішніми і зовнішніми кордонами ЄС, подвійний режим їх функціонування, що полягає у свободі пересування всередині та спільній відповідальності за охорону зовнішніх меж, регламентовані низкою нормативно-правових документів, як-от Шенгенська угода (1985), ЄЄА (1986), Конвенція про імплементацію Шенгенської угоди (1990), Амстердамський договір (1997), Шенгенський кодекс про кордони (2006, оновлений 2016 р.), регламенти Frontex та ін. З поглибленням європейської інтеграції відбувається геополітичне переосмислення та концептуалізація ідеї відкритих кордонів у Європі, тобто її теоретичне обґрунтування й поступове практичне втілення в рамках Шенгенської угоди та подальшої інтеграції в acquis ЄС.

Практичним викликом для розробленої моделі відкритих кордонів стали геополітичні трансформації та конфлікти в різних регіонах (пострадянському просторі, Близькому Сході та Північній Африці), що загострили питання європейської безпеки. Насамперед на правовий режим внутрішніх і зовнішніх кордонів значною мірою вплинуло розширення ЄС, зокрема на схід у 2004 р. та 2007 р. Через збільшення довжини внутрішніх кордонів, зміну протяжності й конфігурації лінії зовнішніх меж спостерігалося ускладнення їх охорони. Усе це потребувало значних ресурсів і тісної координації зусиль держав-членів для посилення контролю за перетином кордону. Водночас актуалізувалися безпекові виклики через міграцію, адже європейські цінності й очевидні переваги соціально-економічного розвитку інтегрованого простору зумовили наплив мігрантів із Балкан, Малої Азії та Північної Африки. Посилення міграційного тиску в період Арабської весни (2010–2012), що охопила Туніс, Єгипет, Лівію, Сирію та інші арабські країни, загострило проблеми контролю зовнішніх морських і сухопутних кордонів, а також виявило вразливість системи їх безпеки та показало різний рівень підготовки прикордонних служб окремих держав-членів. Тож перед ЄС постала потреба в посиленні контролю на східному та південно-східному фланзі, формуванні спільних механізмів управління міграцією та пошуку нових форм співпраці з третіми країнами.

Хоча окремі випадки перевантаження прикордонних систем фіксувалися й раніше, проте масові потоки біженців і нелегальних мігрантів унаслідок подій, пов'язаних з Арабською весною, фактично стали першим масштабним випробуванням для політики

відкритих кордонів і перевіркою держав ЄС щодо готовності забезпечувати прикордонну безпеку та швидко реагувати на кризові ситуації. Тоді в Шенгенському просторі тимчасово відновили перевірки, зокрема на початку 2011 р. на кордоні Франції з Італією. Ці події спонукали до перегляду Шенгенського кодексу та посилення механізмів оцінювання й моніторингу. Відтоді активізувалися дискусії про обмеження відкритості кордонів з акцентом на збереженні мобільності, але не на втраті контролю.

Міграційна криза 2015–2016 рр. стала не лише серйозним викликом для європейських кордонів, а й своєрідним лакмусовим папірцем для перевірки життєздатності ідеї відкритих кордонів у Європі. Значне зростання кількості біженців і мігрантів, переважно з Близького Сходу та Північної Африки, викликало велике навантаження на приймаючі країни, підвищення ксенофобських настроїв у суспільствах та зміцнення правопопулістських політичних сил, зокрема в Угорщині, Польщі та Чехії. Основними напрямами міграційних потоків до Європи стали такі маршрути: Східносередземноморський (пролягав через Туреччину до Греції), Центральносередземноморський (через Лівію до Італії) та Західнобалканський (через Сербію, Угорщину, Словенію і далі на північ Європи) [4].

Найуразливішими виявилися країни на зовнішньому кордоні Шенгенської зони, зокрема Італія, Греція, Іспанія, а також держави Центральної та Східної Європи, які стали ключовими пунктами транзиту біженців до Західної Європи. Вони зіткнулися з надмірним навантаженням на прикордонну інфраструктуру та систему надання притулку. За даними Європейського агентства прикордонної і берегової охорони Frontex, яке безпосередньо відповідає за безпеку зовнішніх кордонів Європейського Союзу, у 2015 р. було зафіксовано понад 1,8 млн випадків незаконного перетину кордону з ЄС. Цей показник у шість разів перевищив рівень 2014 р. і став найвищим із часу започаткування систематичних спостережень у 2007 р. [5].

Отже, міграційна криза 2015–2016 рр. стала визначальним чинником, що зумовив глибоке переосмислення ідеї відкритих кордонів як одного з ключових принципів європейської інтеграції. Тож на рівні Європейського Союзу й окремих держав було ініційовано низку механізмів, спрямованих на зміцнення зовнішніх кордонів і захист національного суверенітету.

Зокрема, Європейський Союз на наднаціональному рівні запровадив квотний механізм розподілу біженців, що розглядався не лише як прояв солідарності держав-членів, а і як засіб зменшення навантаження на зовнішні кордони та збереження їхньої функціональної спроможності. У зв'язку із цим 22 вересня 2015 р. Рада ЄС ухвалила рішення про запровадження тимчасових заходів у сфері міжнародного захисту на користь Італії та Греції [6]. Це стало поворотним моментом у розвитку міграційної політики ЄС, адже йшлося про справедливий розподіл шукачів притулку між державами-членами, щоб запобігти концентрації заяв про надання притулку в кількох країнах та сприяти більш збалансованому підходу до управління міграцією та кордонами.

Формально таке рішення мало посилити спільну відповідальність і взаємну підтримку держав – членів Європейського Союзу й полегшити тиск на Грецію та Італію, які приймали біженців першими. Однак на практиці це спричинило глибоку політичну кризу через відкриту незгоду деяких країн – членів ЄС із запропонованим механізмом. Переважна більшість держав Західної Європи прихильно ставилися до розподілу квот, тоді як Польща, Угорщина, Чехія та Словаччина фактично відмовилися його виконувати, аргументуючи, що кількість біженців кожна держава – член ЄС має контролювати самостійно [7].

Запровадження обов'язкових квот на розподіл мігрантів у 2015 р. вперше виявило глибокі розбіжності в підходах до міграційної політики та до самої ідеї відкритих кордонів

у Європі. Несприйняття квотного механізму врегулювання міграційної кризи кількома країнами проілюструвало брак консолідації та взаємної довіри в межах Шенгенського простору та стимулювало низку односторонніх рішень, спрямованих на посилення прикордонного контролю. У підсумку введення квот не лише не зміцнило солідарності між країнами ЄС, а й поставило під загрозу принцип вільного пересування як одну із засадничих цінностей Європейського Союзу.

Водночас із заходами, ініційованими на наднаціональному рівні, окремі держави, реагуючи на зростаючий міграційний тиск, вдалися до самостійних рішень. Починаючи з вересня 2015 р., такі країни, як Німеччина, Австрія, Швеція, Словенія, Франція, Угорщина, Норвегія, Данія та Бельгія, скористалися передбаченими Шенгенським кодексом про кордони положеннями щодо тимчасового відновлення прикордонного контролю на внутрішніх межах [8]. У низці випадків їхня дія продовжувалася протягом кількох років, що фактично призвело до часткового згортання режиму вільного пересування всередині Шенгенської зони.

Окрім запровадження тимчасового прикордонного контролю в межах Шенгенського простору, міграційна криза 2015–2016 рр. стимулювала безпрецедентне повернення до практики встановлення укріплень на окремих відтинках кордонів європейських держав. Наприклад, у 2015–2017 рр. Угорщина для протидії потоку нелегальних мігрантів на кордоні із Сербією спорудила загорожу висотою 4 м загальною протяжністю 158 км. Цей «розумний» кордон захищений колючим дротом, обладнаний сенсорами руху, відеокамерами нічного бачення та ін. Його охороняють Збройні сили Угорщини разом із поліцією. Подібні укріплення Словенія спорудила на кордоні із Хорватією. Однак, на відміну від Сербії, ці дві країни – члени ЄС, а Словенія на той час уже входила до Шенгенської зони. Тож високі огорожі, які мали би регулювати наплив мігрантів із Близького Сходу, фактично відновили кордони всередині Євросоюзу. Австрія у 2015 р. звела паркан на кордоні зі Словенією, а у 2016 р. добудувала такий же на перевалі Бреннер для обмеження міграційних потоків з Італії [9]. Ці заходи офіційного Відня розкритикувала Європейська комісія, оскільки всі три держави входять до Шенгенського простору. До подібних практик вдавалися також Греція, Болгарія, Північна Македонія (тоді ще Македонія) та ін.

Такі кроки окремих держав набули особливо символічного значення з огляду на той факт, що після падіння Берлінського муру та «залізної завіси» фізичні бар'єри на кордонах європейських держав вважали рудиментом минулого. Відновлення обмежень поставило під сумнів фундаментальну ідею простору без внутрішніх кордонів, засновану на довірі та спільній відповідальності. Отже, політика відкритих кордонів виявилася вразливою у кризових умовах, що потребувало впровадження нових механізмів контролю, а також посилення інституційної спроможності ЄС. У цьому контексті було ініційовано реформування Агентства Frontex. У 2016 р. на підставі відповідного Регламенту Європейського парламенту та Ради ЄС створено Європейське Агентство з прикордонної та берегової охорони з розширеними повноваженнями, додатковими ресурсами та інструментами для координації прикордонного менеджменту. Основною новацією стало впровадження спільної відповідальності Агентства і національних органів влади держав-членів за управління зовнішніми кордонами. У підсумку це сприяло посиленню контролю та поступовому ускладненню доступу до території Європейського Союзу з боку третіх країн.

Таким чином, міграційна криза 2015–2016 рр. виявилася ключовим випробуванням для ідеї відкритих кордонів у Європі, адже на практиці засвідчила обмеженість практичної реалізації принципу свободи пересування в умовах спільної відповідальності та недостатньої солідарності між державами-членами. Аналізуючи її наслідки, Л Караманіду

та Б. Каспарек зазначають, що запровадження прикордонного контролю для протидії винятковим загрозам відповідно до положень Шенгенського кодексу змістило акцент від раціоналізації «виключних загроз» до ризик-орієнтованого підходу, що нормалізує продовження контролю внутрішніх кордонів і суперечить принципу вільного пересування [10].

Пандемія COVID-19, навпаки, спричинила згортання різних форм міжнародної мобільності, зумовивши різке скорочення як легальної, так і нелегальної міграції [11]. Проте вона значною мірою прискорила процеси ребордерингу внутрішніх кордонів, які зародилися під впливом міграційної кризи 2015–2016 рр. Зарубіжні дослідники в наукових публікаціях широко використовують термін «ребордеринг» для означення процесу відновлення контролю або укріплення кордонів у відповідь на нові виклики, особливо міграційні й безпекові, після періоду послаблення режиму кордонів, демонтажу або відкритості [12].

Це виявилося безпрецедентним поворотним моментом у політиці відкритих кордонів, адже низка держав Шенгенської зони тимчасово відновили контрольні заходи на внутрішніх кордонах через епідеміологічну ситуацію. Незважаючи на те що Шенгенською угодою передбачена можливість тимчасового контролю лише на 30 днів з продовженням до 6 місяців, контрольні заходи на деяких ділянках внутрішніх кордонів діяли тривалий час, подекуди кілька років. Наприклад, Франція, Німеччина, Данія, Австрія та Угорщина залишали частковий контроль на кордонах до 2022 р., часто поєднуючи пандемічні та міграційні аргументи [13].

Наступним відчутним викликом для режиму кордонів у Європі стала криза 2021 р., спричинена організованим транзитом через Білорусь великої кількості нелегальних мігрантів із країн Близького Сходу та Північної Африки, які намагалися незаконно масово проникнути на територію ЄС. Кризова ситуація на білорусько-польському та білорусько-литовському кордоні засвідчила зміну характеру загроз, оскільки Білорусь – держава Східного партнерства – використала міграційні потоки як інструмент гібридного впливу на прикордонну безпеку Литви, Латвії та Польщі, щоб дестабілізувати Євросоюз. За даними Європейського агентства прикордонної та берегової охорони Frontex, у 2021 р. кількість виявлених незаконних перетинів кордону сягнула майже 200 тис., що стало найвищим показником з 2017 р. [14]. Пізніше, у 2023 р., режим Лукашенка неодноразово використовував нелегальних мігрантів для політичного тиску на ЄС.

У відповідь на загострення ситуації Європейський Союз вжив низку заходів, спрямованих на ефективніше управління зовнішніми кордонами. Зокрема, Рада ЄС у Декларації від 30 липня 2021 р. засудила використання з боку Білорусі осіб, що потребують допомоги, як інструменту політичного тиску та заявила про готовність оперативно реагувати, застосовуючи дипломатичні й санкційні механізми. До документа приєдналися країни-кандидати на вступ у ЄС, а саме Північна Македонія, Чорногорія, Сербія та Албанія, держави ЄАВТ – Ісландія, Ліхтенштейн та Норвегія, а також Україна та Грузія [15].

У практичній площині з метою обмеження міграції 9 листопада 2021 р. Рада Європейського Союзу офіційно ухвалила рішення про часткове призупинення дії Угоди про спрощення візового режиму між ЄС та Білоруссю. Водночас 15 листопада Рада міністрів закордонних справ ЄС затвердила новий пакет санкцій проти Білорусі. Європейська комісія надала фінансову підтримку прикордонним державам-членам – Литві, Латвії та Польщі. Зокрема, Литва отримала 36,7 млн євро на вдосконалення процедур надання притулку та поліпшення умов прийому, з особливим акцентом на забезпечення потреб вразливих категорій осіб. Окрім того, на управління кордонами трьох зазначених країн було спрямовано додатково 200 млн євро. Комісія також передбачила до 3,5 млн євро на підтримку добровільного повернення мігрантів з Білорусі до країн походження [16]. Для посилення охорони

кордонів з Білоруссю Агентство Frontex скерувало місію прикордонників до Литви та Латвії, а також надало технічну допомогу, інфраструктурну підтримку, персонал для ідентифікації і контролю пересування осіб.

Держави – члени ЄС, зокрема Польща, Литва та Латвія, почали активно зводити укріплення уздовж своїх кордонів із Білоруссю. Хоча це не було новим явищем у практиці захисту європейських кордонів (подібні дії вчинялися раніше, зокрема Угорщиною у 2015 р.), їхнє поширення після 2021 р. вказує на зростання недовіри до ефективності спільних механізмів прикордонного контролю та моніторингу. Така тенденція спостерігається й надалі, адже все більше держав вдаються до одностороннього посилення та розбудови прикордонної інфраструктури. Ця практика ще раз продемонструвала вразливість відкритих кордонів у Європі в умовах зростаючих гібридних загроз, а також підкреслила неспроможність забезпечити належний рівень їх захисту в кризових ситуаціях.

За останні десятиліття не лише в Європі, але й у світі збільшилася кількість прикордонних стін і огорож. У період між 2014 та 2022 рр. загальна довжина фізичних бар'єрів на зовнішніх кордонах Європейського Союзу та в межах Шенгенської зони зросла з 315 до 2048 км [9, с. 1].

У геополітичному контексті своєрідним тестом для політики відкритості кордонів у Європі стало повномасштабне вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 р., що спричинило наймасштабнішу хвилю переміщення мігрантів із часів Другої світової війни. Мільйони біженців, переважно жінки й діти, перетнули кордони ЄС, що створило безпрецедентне навантаження на прикордонні держави – насамперед Польщу, Румунію, Угорщину та Словаччину. Демонструючи надзвичайну підтримку громадян України, Європейський Союз уперше в історії активував Директиву 2001/55/ЄС про тимчасовий захист, що забезпечила українським біженцям широкий обсяг прав, включно з доступом до ринку праці, освітніх і медичних послуг, а також соціального захисту без обов'язкового проходження стандартної процедури надання притулку [17].

Утім, протягом 2022–2025 рр. міграційний тиск із країн Близького Сходу, Африки та Південної Азії не зменшився. Потік осіб, які шукають притулку, через Середземне море та Західні Балкани залишається стабільно високим. Унаслідок цього зростає навантаження на прикордонні служби й органи міграційного контролю в окремих державах-членах. У цьому контексті почала формуватися диференційована міграційна політика: українці, які отримали статус тимчасового захисту, були прийняті на значно сприятливіших умовах порівняно із шукачами притулку з інших країн, для яких зберігалася складна, тривала та часто репресивна процедура розгляду заяв. Такий асиметричний підхід викликав дискусії щодо принципів рівного ставлення, дискримінації за країною походження та подвійних стандартів як у спільній міграційній політиці ЄС, так і у відкритості кордонів. Адже біженці з України вважаються «своїми» і для них кордони залишаються відкритими. Натомість для мігрантів з інших країн, зокрема Афганістану, Сирії, Туреччини, Іраку та ін., які сприймаються як «небажані», кордони частково закриті та діє політика стримування, повернення та відмов. Це спонукало до суспільно-політичного дискурсу щодо розриву між декларативними цінностями ЄС та геополітичною реальністю.

Реагуючи на геополітичні загрози та міграційні виклики, ЄС переглянув фінансові пріоритети, що відобразилося у зміні підходів до фінансування проєктів, спрямованих на посилення прикордонної інфраструктури й управління кордонами. На цей час Європейський Союз, окрім виділення коштів на прикордонну інфраструктуру, співфінансує побудову нових укріплень на зовнішніх кордонах, що до 2022 р. вважалося неприйнятним. Раніше Європейська комісія неодноразово виступала проти використання коштів ЄС

на спорудження вздовж зовнішніх кордонів парканів, оскільки не вважала їх найкращим інструментом ефективного управління кордоном.

Через 40 років після ухвалення Шенгенської угоди міністри внутрішніх справ держав – учасниць Шенгенської зони у червні 2025 р. підписали спільну декларацію, у якій підкреслили важливість Шенгену та збереження основоположних принципів свободи пересування для європейської співпраці й інтеграції, а відновлення контролю на внутрішніх кордонах залишається винятковим заходом в умовах геополітичної нестабільності [18].

Висновки. Отже, у другій половині XX ст. в умовах євроінтеграції потреба у створенні спільного внутрішнього ринку для розвитку взаємовигідного економічного співробітництва фактично виявилася рушієм поступового нівелювання бар'єрної функції кордонів, а згодом зародження та втілення ідеї «Європи без кордонів». У геополітичному вимірі це означало формування нової європейської ідентичності, відмову від історичних поділів і стереотипів, створення простору свободи, безпеки та справедливості. У Європейських Співтовариствах державні кордони вже не сприймалися суто як лінії поділу й розмежування, а стали умовними межами у спільному просторі, набувши значення інтеграційних інструментів.

Міграційні кризи 2015–2016 рр. та 2021 р., а також гібридні загрози, пов'язані з повномасштабним вторгненням Росії в Україну 2022 р., зумовили геополітичне переосмислення ролі та функцій кордонів у Європі. Реагуючи на нові виклики, окремі європейські держави, наприклад Німеччина, Франція та Австрія, в односторонньому порядку відновили перевірки на внутрішніх кордонах, а Фінляндія, країни Балтії та Польща споруджують стіни та паркани на зовнішніх кордонах, відгороджуючись від недоброзичливих сусідів (Росії, Білорусі). Загальна довжина прикордонних огорож на внутрішніх і зовнішніх кордонах стрімко зростає. Таке застосування практики ребордерингу свідчить про перехід від відкритих до тимчасово контрольованих кордонів. Це не заперечує самої ідеї «Європи без кордонів», проте потребує її адаптації до нових геополітичних загроз на основі застосування новітнього підходу ЄС, що поєднує стратегії спільної безпеки й мобільності, зважаючи на плюралізм інтересів держав-членів.

Перспективи подальших досліджень передбачають аналіз реальних і потенційних загроз, що впливатимуть на безпечне функціонування та відкритість кордонів у Європі в умовах динамічних геополітичних і соціально-економічних трансформацій.

Список використаної літератури

1. Single European Act. Official Journal of the European Communities. Luxembourg, 1987. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11986U/TXT.
2. Treaty of Maastricht on European Union. EUR-Lex. Access to European Union law. 1992. URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/treaty-of-maastricht-on-european-union.html.
3. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community. EUR-Lex. Access to European Union law. 2007. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/lis/sign/eng.
4. Migration flows: Eastern, Central and Western routes. European Council. Council of the European Union. 2025. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/migration-flows-to-europe/.
5. Risk Analysis for 2016. Frontex. 2016. URL: https://www.frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annual_Risk_Analysis_2016.pdf.
6. Council Decision (EU) 2015/1601 of 22 September 2015 establishing provisional measures in the area of international protection for the benefit of Italy and Greece. Document 32015D1601. 2015. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2015/1601/oj/eng.

7. Four EU members refuse migrant quotas. 2015. URL: https://www.dw.com/en/four-eu-states-refuse-migrant-quotas-amid-biggest-challenge-in-unions-history/a-18708760.
8. Somer M. Schengen and internal border controls. European Policy Centre. 2019. URL: https://wms.flexious.be/editor/plugins/imagemanager/content/2140/publications/9_Schengen_ad_internal_border_controls.pdf.
9. Dumbrava C. Walls and fences at EU borders EPRS. European Parliamentary Research Service. 2022. URL: https://www.europarl.europa.eяu/RegData/etudes/BRIE/2022/733692/EPRS_BRI(2022)733692_EN.pdf.
10. Karamanidou L., Kasparek B. From Exceptional Threats to Normalized Risks: Border Controls in the Schengen Area and the Governance of Secondary Movements of Migration. *Journal of Borderlands Studies*. 2020. Vol. 37. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08865655.2020.1824680.
11. Carrera S., Stefan M., Luk N. C. EU Borders and Their Controls: Preventing Irregular Migration in the Age of COVID-19? *Journal of European Integration*. 2022. Vol. 44 (6). P. 809–826. https://doi.org/10.1080/07036337.2022.2091975.
12. Schimmelfennig F. Rebordering Europe: external boundaries and integration in the European Union. *Journal of European Public Policy*. 2021. Vol. 28. P. 311–330. URL: https://doi.org/10.1080/13501763.2021.1881589.
13. Peers S. Restoring the Borderless Schengen Area: Mission Impossible? European Policy Analysis, May 2024. URL: https://sieps.se/media/4ylfst2h/2024_12epa.pdf.
14. European Border and Coast Guard Agency. EU external borders in 2021: Arrivals above pre-pandemic levels. Frontex. January 11, 2022. URL: https://frontex.europa.eu/media-centre/news/news-release/eu-external-borders-in-2021-arrivals-above-pre-pandemic-levels-CxVMNN.
15. Belarus: Declaration by the High Representative on behalf of the European Union on the instrumentalisation of migrants and refugees by the regime. Council of the EU [Press release]. November 10, 2021. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/07/30/belarus-declaration-of-the-high-representative-on-behalf-of-the-eu-on-the-instrumentalisation-of-migrants-and-refugees-by-the-regime/pdf/.
16. EU proposes blacklisting of transport operators involved in facilitating the smuggling or trafficking of people. European Commission [Press release]. November 23, 2021. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_6187?msdynttrid=tdCvSlopOUQ8yRk5gM5svyUBkbKfKrUVH83MUt6kC1I.
17. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. EUR-Lex, 2001. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/55/oj/eng.
18. 40 Years and Beyond – Schengen Declaration – A Joint Commitment to Freedom, Security and Justice. Council of the European Union, 10068/25. June 12, 2025. Brussels. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/gjrnbywx/st10068en25.pdf.

GEOPOLITICAL RECONSIDERATION OF THE IDEA OF OPEN BORDERS IN EUROPE IN THE CONTEXT OF MIGRATION CHALLENGES

Oleksandra Feduń
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations,
Department of European and Regional Studies
Sichovykh Striltsiv str., 19, 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-3182-0725

Nataliia Papish
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations,
Department of European and Regional Studies
Sichovykh Striltsiv str., 19, 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-4738-6580

The article examines the geopolitical aspects of the emergence and conceptualization of the idea "Europe without borders" through the prism of changing political and legal approaches to their role and functions in the second half of the 20th century. The formation of a new paradigm of borders was conditioned by the shift from their traditional understanding as instruments of division and protection towards an adaptive interpretation as zones of cooperation, mobility and mutual trust among states. The openness of borders became a functional necessity for deepening economic integration. With the development of European integration, the abstract notion of free movement without barriers evolved into a well-grounded concept of open borders, initially implemented within the Schengen Agreement and subsequently integrated into the law and policy of the European Union. Significant differences between the EU's internal and external borders were officially enshrined in several legal documents, which established a dual regime for their functioning, consisting of freedom of movement within the EU and shared responsibility for the protection of external frontiers. Based on a critical analysis, the article examines the migration challenges that became acute following the largest wave of EU enlargement to the East. The reintroduction of previously abolished checks within the Schengen area was first triggered by massive flows of refugees and illegal migrants following the events of the Arab Spring in 2011. Since then, debates on restricting border openness have intensified with the emphasis on maintaining mobility without losing control. The further intensification of migratory pressures as a result of the 2015–2016 crises, the events of 2021, and the Russian–Ukrainian war of 2022 led to internal disputes and the weakening of mutual trust within the EU. Temporary internal border checks within the Schengen zone have become more frequent and prolonged, while physical barriers were erected on certain border sections, signaling a return to the barrier function of borders after a period of liberalization and openness. To conclude, new geopolitical challenges to European security driven by migration crises have accelerated processes of re-bordering within the European space and led to a shift in rhetoric from "Europe without borders" to Europe with controlled borders.

Key words: borders, barriers, migration, European Union, integration, Schengen area.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 575–581
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 575–581

УДК: 327.7:316.77(4-6ЄС):314.15
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.64

СТРАТЕГІЧНІ КОМУНІКАЦІЇ ЄС ЯК ІНСТРУМЕНТ УПРАВЛІННЯ МІГРАЦІЙНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Лілія Хорішко
Запорізький національний університет
факультет соціології та управління, кафедра політології
вул. Університетська, 66, 69011, м. Запоріжжя, Україна
https://orcid.org/0000-0002-0618-976X

Глобальні виклики сьогодення актуалізують потребу зміни підходів до управління міграційними процесами. ЄС визначено низку пріоритетних цілей у цій сфері, серед яких – упровадження основних норм Пакту про міграцію та притулок, спрощення бюрократизації процедури набуття легального статусу мігранта чи шукача притулку, посилення боротьби з контрабандою мігрантів, пошук шляхів удосконалення системи управління кордонами. ЄС прагне посилити роль стратегічних комунікацій в управлінні міграційними процесами через залучення ресурсного потенціалу публічної дипломатії та PR. Ідеться про посилення багатосторонньої міжнародної співпраці та координацію зусиль світової спільноти у пошуку нових методів реагування на сучасні міграційні виклики. Ключові засади міграційної політики ЄС закладено в Пакті про міграцію та притулок. Документ передбачає синхронізацію зусиль у вдосконаленні механізмів надання міжнародного захисту та процедури безпечного перетину кордонів, заохоченні взаємної відповідальності і солідарності держав-членів задля зміцнення стратегічного партнерства на міжнародному рівні. У цьому контексті ЄС також активно інвестує у розвиток стратегічних партнерств із третіми країнами та іншими стейкхолдерами. Йдеться про вдосконалення інституційних і правових механізмів реагування на міграційні виклики, оптимізацію системи управління кордонами, проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо переваг легальної міграції, підвищення якості професійно-технічної освіти для молоді, вдосконалення механізмів циркулярної міграції, залучення ресурсного потенціалу національних діаспор до адаптації мігрантів у нових соціо-культурних умовах. Окрім цього, ініціювання спеціальних PR-подій та діалогових майданчиків дозволяє об'єднати ресурси урядів, міжнародних організацій та приватного сектору для впровадження інновацій в управлінні міграційними процесами.

Ключові слова: безпека, мігранти, міграційні процеси, політичне лідерство, політичний діалог, публічна дипломатія, стратегічні комунікації, спеціальні PR-події, стейкхолдери.

Одним із пріоритетів діяльності Єврокомісії на період 2024–2029 років є розв'язання актуальних проблем у сфері безпеки та оборони задля підвищення рівня захищеності європейських громадян [1]. Тому актуалізується питання пошуку нових підходів до управління міграційними процесами в умовах сучасної політичної дійсності. Єврокомісією акцентовано увагу на потребі виконання таких завдань: 1) імплементації ключових положень Пакту про міграцію та притулок державами-членами ЄС; 2) упровадженні інноваційних підходів у процесах повернення мігрантів; 3) активізації політичного діалогу та співпраці між державами-членами ЄС у контексті підвищення рівня легалізації міграційних процесів; 4) посиленні стратегічних комунікацій зі стейкхолдерами.

На пресконференції з нагоди прийняття Пакту про міграцію та притулок очільниця Єврокомісії У. фон дер Ляєн наголосила, що сучасні міграційні процеси є суттєвим викликом для забезпечення сталості розвитку ЄС. Прийняття Пакту сприятиме: 1) підвищенню рівня безпеки на європейських кордонах; 2) удосконаленню процедур отримання

© Хорішко Л., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

міжнародного захисту; 3) посиленню солідарності між державами-членами в реагуванні на міграційну ситуацію [2]. У своєму зверненні до ЄС У. фон дер Ляєн констатувала, що сучасні міграційні виклики вимагають від європейської спільноти політичного лідерства у координації зусиль і пошуку інноваційних рішень, які сприятимуть захисту європейських цінностей та демократії загалом. Колективна відповідальність і солідарність, виконання міжнародних зобов'язань у сфері міграції, поглиблення співпраці зі стейкхолдерами – це реальні механізми управління міграційними процесами в умовах сучасної політичної дійсності [3]. Тому ЄС прагне розширити можливості залучення ресурсного потенціалу стратегічних комунікацій задля синхронізації зусиль як європейської спільноти, так і широкого кола стейкхолдерів у реагуванні на сучасні міграційні виклики.

Ключовими інструментами стратегічних комунікацій є публічна дипломатія та організація спеціальних PR-подій. Публічна дипломатія сприяє актуалізації інтересів суб'єктів політики та залученню ресурсного потенціалу стейкхолдерів до їх реалізації на засадах політичного діалогу та співробітництва. Активне здійснення PR-впливу через організацію спеціальних подій оптимізує функціонування внутрішньо- та зовнішньополітичних комунікацій, спрямованих на пошук механізмів реагування на глобальні виклики сьогодення.

Основні засади сучасної міграційної політики ЄС визначені в Пакті про міграцію та притулок (2024), що складається з 10 законодавчих актів, спрямованих на модернізацію системи управління міграцією та надання притулку [4]. Серед ключових напрямів: 1) розширення можливостей національних інституцій у здійсненні процедурних перевірок нелегальних мігрантів на зовнішньому кордоні; 2) оновлення регламентів про процедуру надання притулку та повернення на кордоні; 3) удосконалення механізму відповідальності держав-членів ЄС за розгляд заяв про отримання притулку; 4) регламентування процедури надання притулку в кризових ситуаціях; 5) упровадження нових правил щодо критеріїв надання міжнародного захисту мігрантам і шукачам притулку; 6) уточнення легальних і безпечних шляхів перетину кордонів ЄС.

Державами-членами ЄС також досягнуто політичної згоди про створення Фонду солідарності як ключового механізму надання підтримки [5]. Акцентовано увагу на можливостях держав-членів вибирати самостійно тип солідарності (переселення, фінансові внески, альтернативні заходи солідарності) або комбінувати їх залежно від міграційної ситуації. На основі визначених у Пакті про міграцію та притулок критеріїв Єврокомісія дійшла висновку про наявність значного міграційного тиску на Грецію, Кіпр, Іспанію та Італію. Тому вказані держави отримають першочергове право скористатися Фондом солідарності й іншими видами допомоги від агенцій та фондів ЄС.

Загалом, у Пакті про міграцію та притулок застосовано комплексний підхід до оновлення змісту міграційної політики на засадах відповідальності та згуртованості країн-членів ЄС, а також розширено набір інструментів її реалізації, що сприятиме оптимізації управління міграційними процесами в ЄС [6]. Модернізація міграційної політики ЄС насамперед спрямована на синхронізацію зусиль з питань легального та безпечного перетину кордонів, оптимізацію процедури надання притулку згідно з критеріями міжнародного захисту, впровадження ефективної системи солідарності та відповідальності, посилення ролі стратегічних комунікацій та міжнародного партнерства у реагуванні на глобальні міграційні виклики.

ЄС активно залучає ресурсний потенціал публічної дипломатії задля активізації міжнародного партнерства з третіми країнами щодо розв'язання актуальних міграційних проблем. Імплементація Пакту про міграцію та притулок передбачає упровадження ініціативи Єврокомісії «Партнерство талантів» з Тунісом, Марокко, Єгиптом, Бангладеш та

Пакистаном [7]. Мета ініціативи – розширення можливостей стратегічного партнерства в управлінні міграційними процесами, удосконалення механізмів міжнародної мобільності трудових ресурсів, забезпечення потреб ЄС у кваліфікованих трудових ресурсах. У цьому контексті профільні інституції та держави-члени ЄС залучають стейкхолдерів до політичного діалогу та співпраці, що передбачає: 1) надання підтримки у моніторингу динаміки функціонування національного ринку праці; 2) підвищення якості професійно-технічної освіти; 3) удосконалення системи визнання отриманих навичок у разі працевлаштування в ЄС; 4) залучення ресурсного потенціалу діаспори задля більш ефективної інтеграції трудових мігрантів у новому соціально-економічному та культурному просторі; 5) удосконалення механізмів реінтеграції після циркулярної трудової міграції. Вказана ініціатива покликана сприяти успішній адаптації національних економік держав-членів ЄС до сучасних демографічних викликів, серед яких – дефіцит молодих трудових ресурсів, старіння населення. Це забезпечить збереження лідерського потенціалу ЄС та підвищить рівень конкурентоспроможності в умовах сучасної політичної дійсності.

У Декларації про стратегічне партнерство з Арабською Республікою Єгипет визначено ключові напрями співпраці у сфері міграції [8]. Йдеться про синхронізацію зусиль в управлінні міграційними процесами: 1) надання фінансової підтримки з боку ЄС ініціативам владних інституцій Єгипту, які спрямовані на забезпечення функціонування легальних міграційних шляхів, захист прав мігрантів і біженців; 2) удосконалення механізмів боротьби з корінними причинами міграції; 3) залучення насамперед єгипетської молоді до участі у проєкті «Партнерство талантів». ЄС також узяв зобов'язання щодо підтримки розвитку технічної та професійної освіти задля формування актуальних сучасному ринку праці навичок молоді. Це сприятиме більш ефективній сезонній мобільності робочої сили, соціально-економічній адаптації до нових умов праці та проживання.

У Декларації про партнерство у сфері міграції між ЄС та Ісламською Республікою Мавританія узгоджено спільну позицію обох сторін щодо управління сучасними міграційними процесами на засадах дотримання принципів міжнародного права та всебічного сприяння розвитку людського капіталу [9]. Виокремлено декілька ключових напрямів співпраці: 1) розширення можливостей набуття актуальних професійних навичок для молоді та вдосконалення національної системи працевлаштування; 2) оптимізація процедури отримання відповідного статусу для шукачів притулку та біженців; 3) заохочення студентської мобільності молоді та циркулярної міграції; 4) надання підтримки функціонуванню мережі мавританської діаспори в Європі; 5) активізація зусиль відповідних інституцій у боротьбі з нелегальною міграцією та контрабандою мігрантів; 5) пошук шляхів удосконалення системи управління кордонами та організація спільних пошуково-рятувальних операцій.

Єврокомісією ініційовано реалізацію проєкту PROTECT, що передбачає покращення управління міграційними процесами у вибраних країнах Шовкового шляху − Афганістані, Пакистані, Іраку та країнах Центральної Азії [10]. Серед ключових завдань вказаного проєкту: 1) сприяння розробці національних механізмів управління міграційними процесами; 2) активізація взаємодії представників влади та місцевого самоврядування зі стейкхолдерами задля упровадження нових принципів міграційної політики; 3) інституціоналізація ресурсних центрів для мігрантів; 4) інформаційний та правовий супровід процедури набуття легального статусу мігранта; 5) надання підтримки мігрантам у засвоєнні актуальних сучасному ринку праці навичок; 6) розширення інструментів боротьби з контрабандою людьми; 7) проведення інформаційно-роз'яснювальних кампаній серед потенційних мігрантів.

Повномасштабне російське вторгнення в Україну актуалізувало для ЄС питання розміщення та надання допомоги українським шукачам притулку. У цьому контексті Єврокомісією у співпраці з Міжнародним комітетом Червоного Хреста ініційовано програму «Безпечні будинки». Вона сприяла синхронізації зусиль національних урядів держав-членів ЄС, органів місцевого самоврядування, інших стейкхолдерів у наданні притулку та забезпеченні ключових потреб українських біженців [11]. Йдеться про надання всебічної допомоги у пошуку доступного житла, доступу до освітніх і медичних послуг. Також значна увага у межах програми приділялася проведенню наставницьких сесій як для біженців, так і для осіб, які їх приймають задля формування відповідних навичок і сприятливого соціально-психологічного клімату для адаптації. З огляду на набутий досвід управління процесом розміщення біженців, апробацію моделей взаємодії у кризових ситуаціях та стратегій консолідації зусиль органів влади зі стейкхолдерами у наданні першочергової допомоги Єврокомісія планує популяризувати практичні здобутки програми через видання посібника та проведення тренінгів задля оптимізації реагування на аналогічні міграційні виклики.

У співпраці з Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців в Естонії реалізовано проєкт «Мости приналежності» [12]. Його мета – сприяння інтеграції українських біженців в естонський мовно-культурний простір через формування відповідних мовних навичок, покращення стану психічного здоров'я, розширення можливостей комунікації з населенням та органами місцевого самоврядування. У межах проєкту були реалізовані такі ініціативи: 1) заняття з арт-терапії для дітей задля зниження рівня стресу, отриманого від війни; 2) курси вивчення естонської мови для вчителів з України з метою їх адаптації та прискорення працевлаштування; 3) навчання вчителів з Естонії особливостей комунікації з дітьми, які мають травматичний досвід; 4) проведення громадських заходів для посилення рівня взаємопідтримки та взаємодії між місцевим населенням та українськими біженцями.

Фінансовою установою BCR Social Finance за сприяння Міжнародної організації з міграції, фінансової підтримки Бюро у справах народонаселення, біженців та міграції Державного департаменту США було ініційовано програму підтримки малого бізнесу в Румунії [13]. По-перше, підтримка надавалася на розвиток бізнесу українських біженців. По-друге, на розширення бізнес-ініціатив румунських підприємців задля створення додаткових робочих місць для працевлаштування українців. Організаторами було проведено низку онлайн-консультацій для стейкхолдерів щодо складання проєктної заявки, особливостей фінансового менеджменту. За результатами моніторингу Міжнародної організації з міграції залученість українських біженців до проєкту не тільки сприяла реалізації індивідуальних підприємницьких ініціатив, але й прискорила їх соціально-економічну інтеграцію в румунське суспільство.

Синхронізації системи внутрішньо- та зовнішньополітичних комунікацій зі стейкхолдерами у розв'язанні актуальних міграційних проблем сприяють спеціальні PR-події. Єврокомісією ініційовано проведення Міжнародної конференції Глобального альянсу з протидії контрабанді мігрантів як глобальній злочинній діяльності. У ході минулорічної конференції представники ЄС та 80 міжнародних делегацій обговорили низку питань, пов'язаних із розширенням політичного діалогу та співпраці щодо протидії контрабанді мігрантів, а також визнання спільної відповідальності, що базується на трьох ключових принципах – запобігання, швидке реагування, упровадження альтернатив нелегальній міграції [14]. По-перше, йдеться про вдосконалення національних інституційних і правових рамок регулювання вказаної проблематики згідно з міжнародними стандартами, обмін

даними про поточну міграційну ситуацію, проведення інформаційно-просвітницьких кампаній про ризики нелегальної міграції.

По-друге, швидке реагування передбачає підвищення рівня інституційної стійкості національних органів влади у сфері міграції, упровадження спільних заходів щодо здійснення моніторингу міграційних маршрутів, активізацію співпраці з цифровими платформами щодо виявлення незаконного контенту, пов'язаного з контрабандою мігрантів. По-третє, серед ключових альтернатив нелегальній міграції визначено сприяння легальній міграції через навчання та формування актуальних навичок, надання підтримки національним програмам з навчання та працевлаштування для молоді, розширення взаємовигідного міжнародного партнерства, виходячи з потреб сучасного ринку праці.

Задля активізації співпраці із стейкхолдерами в межах ініціативи «Партнерство талантів» Комісаром з питань внутрішніх справ і міграції М. Бруннером ініційовано проведення Діалогу з питань упровадження [15]. Він передбачає проведення тематичних панельних дискусій із залученням ресурсного потенціалу широкого кола учасників, серед яких – представники громадянського суспільства, бізнесу, органів влади та місцевого самоврядування держав-членів ЄС та третіх країн, міжнародні організації.

У ході роботи другого Діалогу з питань упровадження учасники обговорили низку актуальних проблем: 1) високий рівень бюрократизації процедур отримання статусу шукача притулку чи мігранта; 2) фрагментарне виконання директив ЄС у сфері міграції; 3) відсутність належних умов праці для мігрантів; 4) обмежені можливості інтеграції в новому соціо-культурному просторі для членів сім'ї; 5) розповсюдження негативних наративів про міграцію. Розв'язанню вказаних проблем має сприяти упровадження передового досвіду стейкхолдерів. Йдеться про утворення єдиних центрів надання послуг у сфері міграції, сприяння залученню молоді з третіх країн до офіційного працевлаштування через укладання угод про мобільність, розширення можливостей гарантування соціально-економічних прав мігрантів, проведення інформаційно-роз'яснювальних кампаній, спрямованих на протидію негативним наративам про міграцію.

Отже, глобальні виклики сьогодення актуалізують проблематику зміни підходів до управління сучасними міграційними процесами в ЄС. По-перше, оновлено основні засади сучасної міграційної політики ЄС. Йдеться про посилення колективної відповідальності та солідарності, а також активізацію стратегічних комунікацій, а саме ресурсного потенціалу публічної дипломатії та PR-впливу задля синхронізації зусиль широкого кола стейкхолдерів в управлінні міграційними процесами на внутрішньо- та зовнішньополітичному рівнях. По-друге, ЄС започатковано низку ініціатив, спрямованих на синхронізацію зусиль з третіми країнами та іншими стейкхолдерами щодо оптимізації управління міграційними процесами. Серед ключових завдань указаних ініціатив – удосконалення інституційних і правових механізмів реагування на міграційні виклики, розширення можливостей потенційних мігрантів, насамперед молоді, у набутті актуальних професійних навичок, проведення інформаційно-роз'яснювальних кампаній щодо переваг легальної міграції, оптимізація процедури набуття статусу мігранта чи шукача притулку, розширення можливостей успішної адаптації до нового соціо-економічного та культурного простору проживання. По-третє, ЄС активно ініціює проведення спеціальних PR-подій, спрямованих на активізацію політичного діалогу стейкхолдерів і пошук інноваційних рішень розв'язання міграційних проблем. Це підвищує рівень колективної відповідальності та міжнародної співпраці зі стейкхолдерами.

Список використаної літератури

1. A new era for European defence and security. URL: https://commission.europa.eu/priorities-2024-2029/security-and-defence_en.
2. Statement by President von der Leyen at the joint press conference with President Metsola and Belgian Prime Minister De Croo on the adoption of the Pact on Migration and Asylum. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_24_1953.
3. 2025 State of the Union Address by President von der Leyen. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/ov/SPEECH_25_2053.
4. The Council adopts the EU's pact on migration and asylum. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/05/14/the-council-adopts-the-eu-s-pact-on-migration-and-asylum/.
5. Migration and asylum: Member states agree on solidarity pool. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/12/08/migration-and-asylum-member-states-agree-on-solidarity-pool/.
6. Pact on Migration and Asylum. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/pact-migration-and-asylum_en.
7. Talent Partnerships. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/legal-migration-and-resettlement/talent-partnerships_en.
8. Joint Declaration on the Strategic and Comprehensive Partnership between The Arab Republic of Egypt and the European Union. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/news/joint-declaration-strategic-and-comprehensive-partnership-between-arab-republic-egypt-and-european-2024-03-17_en.
9. Joint Declaration Establishing a Migration Partnership between the Islamic Republic of Mauritania and the European Union. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/document/download/24425c1c-dd34-4c71-8f9e-77ecbac22305_en?filename=De%CC%81claration-conjointe-Mauritanie-EU_en.pdf.
10. Improving Migration Management and Migrant Protection in selected Silk Route countries (PROTECT). URL: https://international-partnerships.ec.europa.eu/policies/programming/projects/improving-migration-management-and-migrant-protection-selected-silk-route-countries-protect_en.
11. Safe Homes: Lessons learnt from private hosting initiatives for people fleeing Ukraine. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/news/safe-homes-lessons-learnt-private-hosting-initiatives-people-fleeing-ukraine-2024-04-24_en.
12. Estonia: Bridges of Belonging project promotes refugee integration. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/projects/estonia-bridges-belonging-project-promotes-refugee-integration_en.
13. Grant programme for migrant entrepreneurs in Romania. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/projects/grant-programme-migrant-entrepreneurs-romania_en.
14. Joint Declaration on the Global Alliance to Counter Migrant Smuggling. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/document/download/54b4208d-d928-4177-aac3-c70c4f6b2745_en?filename=Global%20Alliance%20Joint%20 Declaration_final.pdf.
15. Commissioner Brunner hosts Implementation Dialogue on Talent Attraction and Retention. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/news/commissioner-brunner-hosts-implementation-dialogue-talent-attraction-and-retention-2025-12-12_en.

EU STRATEGIC COMMUNICATIONS AS A TOOL FOR MIGRATION MANAGEMENT

Liliia Khorishko
Zaporizhzhia National University,
Faculty of Social Sciences and Administration, Department of Political Sciences
University str., 66, 69011, Zaporizhzhia, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-0618-976X

Contemporary global challenges highlight the urgent need to transform approaches to migration management. The EU has identified several priority objectives in this area, including the implementation of the core pillars of the Pact on Migration and Asylum, reducing bureaucracy in legal status procedures for migrants and asylum seekers, intensifying the fight against migrant smuggling, and seeking ways to improve border management systems. Furthermore, the EU aims to enhance the role of strategic communications in migration management by leveraging the resource potential of public diplomacy and PR. This involves strengthening multilateral international cooperation and coordinating global efforts to find new methods of responding to modern migration challenges. The fundamental principles of EU migration policy are enshrined in the Pact on Migration and Asylum. The document provides for the synchronization of efforts to improve mechanisms for granting international protection and procedures for safe border crossings, while encouraging mutual responsibility and solidarity among member states to strengthen strategic partnerships at the international level. In this context, the EU is also actively investing in the development of strategic partnerships with third countries and other stakeholders. This includes enhancing institutional and legal frameworks for responding to migration challenges, optimizing border management systems, conducting information and awareness campaigns on the benefits of legal migration, improving the quality of vocational education and training for youth, refining circular migration mechanisms, and leveraging the resource potential of national diasporas to facilitate the adaptation of migrants to new socio-cultural environments. Furthermore, initiating special PR events and dialogue platforms allows for the pooling of resources from governments, international organizations, and the private sector to implement innovations in migration management.

Key words: security, migrants, migration processes, political leadership, political dialogue, public diplomacy, strategic communications, special PR events, stakeholders.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 582–588
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 582–588

УДК 321.7:323(478)"2025/2026"
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.65

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ МОЛДОВИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЗАПИТУ

Михайло Шабанов
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
кафедра політології
Французький бульвар, 24/26, 65000, м. Одеса, Україна
https://orcid.org/0009-0001-9523-4058

Сучасна політична система Молдови проходить через модернізацію та цілу низку соціально-політичних реформ. Вони відображають наявні зміни у суспільстві та настроях громадян республіки. Офіційно Молдова нині – це унітарна парламентська республіка з демократичним режимом. Демократія за всіма основними ознаками має характеристики транзитивної та нестійкої.

Політичний режим Молдови переживає внутрішню цілісну трансформацію, яка виражена у зміні пострадянських елементів на нові, що співвідносяться з позицією європейської країни з чіткими демократичними, відкритими до співпраці та прозорими настановами. Шлях через травму війни у 90-х рр. посилює беззаперечність вибраних загальнодержавних та загальнонаціональних пріоритетів, які також активно формувались під зовнішнім та внутрішнім тиском. Молдова підтримується західними країнами та Україною.

Важливим елементом у збереженні демократичних надбань у країні залишається молодь. Молодь є головною соціальною силою на мітингах та акціях на підтримку модернізації та за євроінтеграційні процеси. Економічна та соціально-політична зацікавленість у цих аспектах саме в цієї категорії громадян найбільш актуалізована та постійно збільшується за рахунок встановлення зв'язків з іншими країнами в більшості Європейського Союзу. Така зацікавленість відтворює сучасну та майбутню картину зрушень через ті перепони, що існують нині. Зокрема, йдеться про подолання олігархічної інерції в Молдові.

Тоді як старша генерація має достатньою мірою амбівалентну та нестійку соціально-політичну позицію, яка відображає суттєвий злам історичних епох у державотворенні, Молдова перебуває у стані пошуку оптимальної моделі політичного режиму з узгодженням курсу до діалогу влади та суспільства. При цьому на всіх рівнях. Така позиція потребує політичної волі від проєвропейських політичних сил та чинної Президентки республіки Майї Санду, яка відстоює демократичні реформи та інтеграцію Молдови до ЄС.

Молдова стикається із серйозними викликами, включаючи зовнішній тиск, соціальну поляризацію та необхідність консолідації суспільства на шляху до ЄС. Ключові загрози включають питання національної безпеки, ризики у Східній Європі, а також необхідність подолання внутрішніх розбіжностей, особливо в передвиборчий період. Країна також адаптується до умов, пов'язаних з біженцями та регіональною нестабільністю.

Ключові слова: політичний режим, Республіка Молдова, політичні процеси, політичні інститути, політична ідентичність, політичний запит.

Актуальність статті. Сучасна Молдова являє собою транзитивну демократію, яка рухається у євроінтеграційному напрямку, однак наділена цілою низкою пострадянських елементів. Саме вони стають на заваді та проблематизують системний вектор руху Молдови до ЄС та консолідацію громадян навколо ідеї демократії європейського типу. Досвід Молдови є унікальним за цілою низкою ознак.

© Шабанов М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Водночас він є трагічним з огляду на події, пов'язані із Придністров'ям та його сучасним станом. Суспільство вимагає швидких реформ, підвищення рівня життя та безпеки, особливо в умовах загроз з боку Придністровського регіону та гібридних інформаційних атак.

Об'єктом дослідження є політичний режим Молдови на сучасному етапі у вимірі масштабної трансформації та формування відповіді на соціально-політичний запит суспільства.

Метою дослідження є систематизація основних аспектів у трансформації та тенденціях розвитку сучасного політичного режиму Молдови.

Сучасна політична система Молдови проходить через модернізацію та цілу низку соціально-політичних реформ. Вони відображають наявні зміни у суспільстві та настроях громадян республіки. Офіційно Молдова нині – це унітарна парламентська республіка з демократичним режимом. Демократія за всіма основними ознаками має характеристики транзитивної та нестійкої. Політичний режим базується на Конституції 1994 року. Країна є унітарною державою з територіальними особливостями (автономія Гагаузія та неконтрольоване Придністров'я).

Країна є нейтральною, позаблоковою державою. Влада традиційно наголошує, що нейтралітет зберігатиметься, поки це безпосередньо відповідає волі молдовського народу. Власне, ця позиція, що має відношення до зовнішньополітичного вектора, формує своєрідні соціально-політичні ризики у внутрішньополітичному сенсі. Етнічна неоднорідність молдовського населення додає протиріч у конструкцію політичного режиму. В 2025 році знову було актуалізовано фактор гагаузької ідентичності на противагу загальномолдовській. Власне, настрої у самій Гагаузії стали відкрито опозиційними до центральної влади та її політики.

Політичний режим Молдови переживає внутрішню цілісну трансформацію, яка виражена у зміні пострадянських елементів на нові, що співвідносяться з позицією європейської країни з чіткими демократичними, відкритими до співпраці та прозорими настановами. Шлях через травму війни у 90-х рр. посилює беззаперечність вибраних загальнодержавних та загальнонаціональних пріоритетів, які також активно формувались під зовнішнім та внутрішнім тиском. Молдова підтримується західними країнами та Україною. І власне це партнерство є одним з ключових аспектів у зміні політичного режиму. В цьому сенсі український досвід демократичного транзиту є дорожньою картою для системних перетворень у самій Республіці Молдова. Насамперед ідеться про боротьбу із російським впливом, системною декомунізацією та дерадянізацією, а також нівелювання культурного впливу РФ через мову та церкву.

Молдова нині не бажає бути частиною СНД, денонсує відповідні угоди, однак у самому молдовському суспільстві є неоднорідність настроїв та позицій. Часто такі настрої підкріплюються складним економічним періодом демократичного транзиту та намагання позбавитись від ресурсної залежності.

Відносна схожість шляху Молдови та України, спільна мета до євроінтеграції дає можливість більш точно визначати та прогнозувати тенденції. Одна з них – це реконструкція старого каркасу політичної культури та формування системи ціннісних орієнтацій без російського впливу та нав'язування агресивних наративів ззовні.

Румунія та зовнішній фактор її впливу на пріоритети політики Молдови наявні на сучасному етапі. Вони чітко проступають з моменту початку шляху до націотворення. Румунія свого часу виступила своєрідним «провідником» на шляху євроінтеграції Молдови, а відповідно, зміни векторів розвитку політичного режиму в тому контексті, що

вони відійдуть від пострадянських та наблизяться до прикладу транзитивної демократії в Україні.

Прорумунські або так звані «уніоністські» (прихильники об'єднання з Румунією) партії в Молдові спрямовані на інтеграцію в ЄС/НАТО. Водночас основа їхньої риторики та цілей сконцентрована на возз'єднання румунської нації.

Причому конструкт цієї нації має чіткі розуміння у контексті євроінтеграції. Ключові сили включають політичний рух «Unirea» (в ньому ЛП, НЛП, USB, PPR), партію «Демократія вдома» (PPDA) та ідеологічно близьку платформу «Гідність і правда».

Тобто в межах громадянського суспільства значно посилився прорумунський вектор і як окрема тенденція, і як спільна політико-ідеологічна конструкція у євроінтеграційному векторі.

Зв'язок Румунія – Молдова є дуже сильним у економічному та культурному сенсах. Г. Мельничук у статті «Інтеграція Республіки Молдова до ЄС – реалії і перспективи (90-ті рр. XX – перша пол. XXI ст.)» відзначає, що «зі вступом Румунії в 2007 р. до Євросоюзу Молдова стала сусідом ЄС. Зважаючи на те, що чимала кількість молдован мали румунські паспорти, вони автоматично стали громадянами ЄС. У зв'язку з цим європейські політики прискіпливіше почали ставитися до процесів, які відбувалися в Молдові» [1, с. 311].

Дослідники Н.В. Антонюк та І.З. Зінько у статті «Геополітичні детермінанти євроінтеграційної політики Республіки Молдова» наголошують: «Європейська інтеграція є незворотною стратегічною метою зовнішньої і внутрішньої політики Республіки Молдова. Відносини між ЄС та Молдовою тривалий час визначалися Угодою про партнерство та співробітництво (набула чинності з 1 липня 1998 р.) та Планом дій Європейської політики сусідства (ЄПС)» [2, с. 160]. Отже, євроінтеграційні пріоритети сучасної Молдови фактично не є тільки фактором зовнішньої політики, вони активно впливають на суспільство та політичні запити громадян. Це відбувається на тлі процесів політико-культурних змін та знаходження нових підходів до національної ідентичності, зокрема і в контексті мовного питання.

Впровадження румунської мови ставить «на запобіжник» у стратегічному сенсі розгойдування внутрішньополітичної ситуації зі сторони лівих та популістських проросійських сил. Молдова вже вибрала стратегічний формат у цьому питанні. Для політичного режиму у контексті майбутнього – це ставка на нових політиків з молоді. Водночас ідеться про значний «румунський чинник» впливу. І тут постають як зовнішньополітичні, так і внутрішньополітичні горизонти бачення та трансформації.

Крім того, постає питання суто «молдовської» та «румунської» ідентичності. Також потенційні ризики від їх «злиття». Для політичного режиму в цьому випадку – це обрання майбутньої системи сенсів та конфігурацій політичних партій та ідеологій у країні. Однак це правильний крок у деформатизації російського впливу та налаштуванні нового погляду на соціально-культурний та соціально-політичний ландшафт, однак за умови збереження суттєвого балансу настроїв у самому молдовському суспільстві, яке є неоднорідним і загалом, і в регіональному контексті, демонструє диференційні позиції.

На цьому активно політично грають зовнішні сили, зокрема Росія. Отже, саме регіональний вимір є найбільш складним та непередбачуваним у сучасній політичній ситуації в республіці. Водночас розуміння його фундаменту дає відповіді на питання, як саме необхідно вибудовувати централізуючу політику без небезпеки до дестабілізації.

Партійна система Молдови на початок 2026 року визначається результатами вкрай важливих парламентських виборів вересня 2025 року. Тоді правляча проєвропейська партія «Дія і солідарність» (PAS) Майї Санду зберегла провідну роль. На тлі поляризації партійної системи, де чітко протиставлені проєвропейські, прорумунські та проросійські політичні

партії, партія «Дія і солідарність» взяла на себе роль авангарду та політичної сили – маяка у системних зрушеннях. З точки зору політичного реформування режиму Молдови це зрушення важливе та перспективне. Особливо, якщо враховувати популярність Санду серед європейських керманичів держав, її авторитет та здатність знаходити компроміс і створювати умови для широкої комунікації.

На тлі централізованої політики правлячої партії та Президентки М. Санду це може створювати низку проблем у побудові ліній комунікації, в тому числі політичної. Крім того, в подібній ситуації важливим є «обмін», що може запропонувати та чим поступитись центральна влада. Це найбільш гострий момент у балансі між запитами та стабільністю на сучасному етапі. Однак ідеться і про майбутні конфігурації.

Виклик щодо дестабілізації ситуації в Молдові з боку РФ залишається також вкрай актуальним. Він має декілька основних вимірів: соціально-політичний, економічний, соціокультурний та інформаційний. Спроби масштабної дестабілізації фактично фіксуються з початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну.

Основна мета – перешкодити євроінтеграції країни, захистити «російськомовних» та створити радикальні ризики для України. Крім того, виклик придністровського сепаратизму та використання цього регіону як бази для поширення дестабілізації на іншу територію Молдови. Наявні заяви Президентки Майї Санду про підготовку державного перевороту в країні зі сторони РФ з використанням громадян як РФ, так і Білорусі, Сербії та навіть Чорногорії.

Російські інформаційні впливи часто застосовують чинник «радянщини». Цьому сприяє відсутність цілеспрямованої політики декомунізації в Республіці Молдова. Наявність радянських символів є точками тяжіння для проросійських сил та електорату, тобто точками напруження та потенційної дестабілізації ситуації у столиці та ключових містах держави. М. Федуняк у статті «Діяльність Російської Федерації по відновленню та зміцненню політико-економічного та безпекового впливу в Республіці Молдова» зазначає, що «Російська Федерація використовує різноманітні засоби та інструменти впливу на внутрішню ситуацію в Молдові, спираючись на сили, що знаходяться безпосередньо в країні. Одним із напрямів підривної діяльності Росії стало просування власної агентури та лояльних політиків до органів державної влади» [3, с. 148].

Формування розгалуженої мережі соціально-політичної лояльності Кремлю у Республіці Молдова стає головною проблемою на сучасному етапі, оскільки стратегічно такий вплив веде до дестабілізації вже безпосередньо у столиці та ключових містах держави [4]. Молдовська центральна влада нині активно переслідує проросійські політичні сили.

Це стосується, зокрема партії «Шор», яку було визнано неконституційною та заборонено через зв'язки з РФ та корупційні схеми. Ілан Шор є класичним прикладом проросійського олігарха, який намагався сформувати підґрунтя для російського політичного просування у республіці [5]. Заборонена політична партія «Шор» була лише одним з ключових напрямів його діяльності. На сучасному етапі перебуває в РФ. Однак створив та контролює мережу проросійських активістів. Зокрема, йдеться про активізм у інформаційному полі, в тому числі через низку анонімних телеграм-каналів [6].

Столиця та мітингова активність проросійських мереж є лише наявним хаотичним фоном у цьому загальному обрисі системного та стратегічного деструктивного підходу [7]. Кремль уже традиційно використовує виборчий процес як трамплін для просування підконтрольних сил. У цьому випадку йдеться як про політичні партії та виборчі блоки, так і про політичні проєкти більш ситуативного характеру. Головна основа – це «прогрів» настроїв знову ж таки через мережі агентів.

Чинник значного фінансування мереж лояльності до Кремля, які проявляють себе у різний спосіб, нині наявний. Мета центральної влади –нівелювати їхній вплив на різних рівнях та не допустити масштабованих поширень дезінформації, спрямованої проти суверенітету та демократичного вибору Республіки Молдова [8]. Насамперед сприяють такому просуванню проросійські популістичні політичні партії. Останніми роками відкриті радикальні популісти у Молдові змінили лівих, тобто комуністів та соціалістів, які значно втратили у підтримці [9]. Така втрата зумовила їх знану політичну девальвацію, відтворення вже нових політичних меседжів у контексті повторення російської пропаганди в Молдові, в тому числі через лідерів думок від самих популістів. Феномен «Шора» частково змінив на певний час феномен «Гуцул».

Незважаючи на такі виклики внутрішнього порядку, політичний режим Молдови через електоральний процес фактично фільтрує російсько-радянські ідеологеми та їх носіїв безпосередньо.

Висновки. Сучасний політичний режим Молдови стикається із серйозними ризиками, основними з яких є гібридний вплив Росії, спроби дестабілізації через проросійські сили, інформаційні маніпуляції та використання церкви як інструменту впливу.

Ключовими та актуальними загрозами також є фрагментація суспільства, ризик системного «відкату» до проросійського курсу та економічна залежність, що загрожує євроінтеграції. Наративи так званого «руського світу» активно просуваються цілою низкою місцевих політичних партій та блоків. Також мають місце стихійні спроби дестабілізації ситуації у республіці. Зокрема, після Парламентських виборів у 2025 році.

Важливим елементом у збереженні демократичних надбань у країні залишається молодь. Тоді як старша генерація має достатньою мірою амбівалентну та нестійку соціально-політичну позицію, яка відображає суттєвий злам історичних епох у державотворенні. Даються взнаки «придністровський» та «гагаузький» фактори в дестабілізації ситуації та намаганні реконструювати політичний режим Молдови ззовні. Попри ці ризики, проурядова більшість намагається зберегти проєвропейський вектор, а результати останніх виборів показують стійку здатність та намагання суспільства протистояти зовнішньому тиску.

Молдова перебуває у стані пошуку оптимальної моделі політичного режиму з узгодженням курсу до діалогу влади та суспільства. Причому на всіх рівнях. Така позиція потребує політичної волі від проєвропейських політичних сил та чинної Президентки республіки Майї Санду, яка відстоює демократичні реформи та інтеграцію Молдови до ЄС [10].

Список використаної літератури

1. Мельничук Г. Інтеграція Республіки Молдова до ЄС – реалії і перспективи. *Історико-політичні проблеми сучасного світу* : збірник наукових статей 2018. № 37–38. С. 305–314.
2. Антонюк Н.В., Зінько І.З. Геополітичні детермінанти євроінтеграційної політики Республіки Молдова. *Грані*. 2015. № 6 (122). С. 157–163.
3. Федуняк М. Діяльність Російської Федерації по відновленню та зміцненню політико-економічного та безпекового впливу в Республіці Молдова. *Медіафорум*. 2024. № 15. С. 146–154.
4. Федуняк М., Федуняк С. Безпекова політика Республіки Молдова: сучасні виклики і загрози. *Rocznik Chelmski*. 2022, T. 26. S. 205–216.
5. Молдова робить черговий крок до звільнення від російського впливу. *Центр протидії дезінформації*. URL: https://cpd.gov.ua/international-direction/yevropa/moldova-robyt-chergovyj-krok-do-zvilnennya-vid-rosijskogo-vplyvu/.

6. Присяжнюк М. Вибори в Молдові. Проблеми, які можуть створити ризики для України. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. URL: https://dif.org.ua/article/vibori-v-moldovi-problemi-yaki-mozhut-stvoriti-riziki-dlya-ukraini-marianna-prisyazhnyuk.
7. Шабанов М. Молдова у зіткненні політичних партій та цінностей: вибір майбутнього. *The Ukrainian review*. URL: https://theukrainianreview.info/uk/moldova-u-zitknenni-politychnyh-partij-ta-czinnostej-vybir-majbutnogo/.
8. Кройтор А. Особливості розв'язання конфліктів та управління конфліктами у пострадянських країнах (на прикладі Молдови, Грузії, України). *Актуальні проблеми політики*. 2019. № 64. С. 118–132.
9. Кройтор А.В. Партійні системи України та Республіки Молдова: порівняльний аналіз. *Транскордонне співробітництво: перспективи, проблеми, рішення* : збірник наукових праць Міжнародної науково-практичної конференції «Транскордонне співробітництво: перспективи, проблеми, рішення». Кишинеу, 17 жовтня 2018 року, Одеса, 19 жовтня 2018 року. Одеса, 2018. С. 60–63.
10. Хто проти Майї? Молдова напередодні президентських виборів. *Главком*. 25.05.2024. URL: https://glavcom.ua/world/world-politics/khto-proti-majji-moldova-naperedodni-prezidentskikh-viboriv-1002146.html.
11. Moldovan spy chief: Russia will try to interfere in 2025 parliamentary election, too. URL: https://www.politico.eu/article/moldovan-spy-chief-russia-will-try-interfereparliamentary-elections-next-year-alexandru-musteata/.

THE POLITICAL REGIME OF MOLDOVA AT THE CURRENT STAGE OF DEVELOPMENT: TRANSFORMATION AND MAIN TRENDS IN POLITICAL DEMAND

Mikhailo Shabanov
Odessa National University named after I.I. Mechnikov,
Department of Political Science
French Boulevard, 24/26, 65000, Odessa, Ukraine
https://orcid.org/0009-0001-9523-4058

Moldova's current political system is undergoing modernization and a series of socio-political reforms. These reflect the changes taking place in society and in the attitudes of the republic's citizens. Officially, Moldova is now a unitary parliamentary republic with a democratic regime. Democracy in all its main features is transitional and unstable.

Moldova's political regime is undergoing a comprehensive internal transformation, which is reflected in the replacement of post-Soviet elements with new ones that correspond to the position of a European country with clear democratic, open to cooperation and transparent principles. The path through the trauma of war in the 1990s reinforces the indisputability of the chosen national and nationwide priorities, which were also actively shaped by external and internal pressure. Moldova is supported by Western countries and Ukraine.

Young people remain an important element in preserving democratic achievements in the country. Young people are the main social force at rallies and demonstrations in support of modernization and European integration processes. Economic and socio-political interest in these aspects is most acute among this category of citizens and is constantly growing due to the establishment of ties with other countries, mostly in the European Union. This interest reflects the current and future picture of change despite the obstacles that currently exist. In particular, this refers to overcoming oligarchic inertia in Moldova.

At the same time, the older generation has a rather ambivalent and unstable socio-political position, reflecting a significant break in historical eras in state-building. Moldova is searching for an optimal model

of political regime, coordinating the course towards dialogue between the authorities and society at all levels. This position requires political will from pro-European political forces and the current President of the Republic, Maia Sandu, who advocates democratic reforms and Moldova's integration into the EU.

Moldova faces serious challenges, including external pressure, social polarisation and the need to consolidate society on its path towards the EU. Key threats include national security issues, risks in Eastern Europe, and the need to overcome internal divisions, especially in the run-up to elections. The country is also adapting to conditions related to refugees and regional instability.

Key words: political regime, Republic of Moldova, political processes, political institutions, political identity, political demand.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 589–596
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 589–596

УДК 321
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.66

ГРОМАДЯНСЬКА МОБІЛІЗАЦІЯ ТА СУСПІЛЬНИЙ СПРОТИВ: РОЛЬ НЕФОРМАЛЬНИХ ПРАКТИК У ЗАХИСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Маркіян Шекель
Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0009-0003-4473-6589

У статті визначено та досліджено, як у сучасному політичному ландшафті зростає значущість громадянської мобілізації і суспільного спротиву як факторів, що здатні впливати на демократичні процеси поза межами формальних інституцій. У ситуаціях, коли офіційні механізми контролю та підзвітності державних органів виявляють слабкість або не встигають реагувати на суспільні виклики, саме неформальні практики – масові протести, ініціативи журналістів – виступають ключовими агентами захисту демократії. Тож стаття присвячена аналізу ролі таких неформальних практик у збереженні та зміцненні демократичних процесів, а також їхньому впливу на розвиток громадянського суспільства в Україні.

Особливу увагу приділено громадянським протестам і розслідувальній журналістиці як найвпливовішим неформальним формам громадського контролю. У цифрову епоху масові протести, незалежні медіа й блогери, діючи поза межами державної влади, здатні викривати порушення демократичних норм, підсилювати прозорість політичної системи та мобілізувати суспільну думку. Протести створюють видимий суспільний тиск на законодавчі та виконавчі органи, а розслідувальна журналістика забезпечує інформаційне підґрунтя цього тиску, викриваючи корупційні схеми та зловживання владою. Отже, обидві ці практики є важливими елементами балансу між владою та суспільством, сприяючи формуванню нових механізмів підзвітності та захисту демократичних процесів.

У межах цього дослідження неформальні практики розуміються як усталені правила, дії та моделі поведінки, що поділяються учасниками політичної взаємодії і функціонують поза межами формально закріплених інституцій, водночас впливаючи на якість і стійкість демократичних процесів. У статті акцент зроблено на їхній доповнювальній (комплементарній) ролі щодо формальних інституцій, зокрема у забезпеченні прозорості та підзвітності влади. Водночас така аналітична перспектива вимагає чіткого розмежування між неформальними практиками, що мають демократичний потенціал, і явищами, пов'язаними з деструктивними інформаційними впливами. У цьому контексті особливої ваги набуває питання визначення критеріїв, які дозволяють оцінювати вплив неформальних інститутів на демократичну стабільність без підміни свободи вираження поглядів інструментами маніпуляції та пропаганди.

Основна мета статті – визначити, як громадянська мобілізація, суспільний спротив і медійна активність формують неформальні практики контролю за владою, що сприяє збереженню демократичного ладу. Для емпіричної ілюстрації у статті розглядається кейс серії всеукраїнських протестів у липні 2025 р. (так звані «картонні протести»), які стали прикладом швидкої та децентралізованої мобілізації громадян у відповідь на ухвалення законопроєкту № 12414. Цей законопроєкт був сприйнятий значною частиною громадянського суспільства, журналістської спільноти та експертного середовища як такий, що підриває інституційну автономію антикорупційних органів, послаблює механізми прозорості й підзвітності влади, а також створює передумови для концентрації політичних рішень без належного громадського контролю, що і стало ключовим тригером масових протестних дій.

© Шекель М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Для аналізу запропоновано набір критеріїв ефективності неформальних практик: масштаб мобілізації, комунікаційна видимість, організаційна сталість, інституційний вплив та рівень довіри з боку громадян. Застосування цих критеріїв до зазначених емпіричних кейсів (липень 2025 р., розслідувальна журналістика) дозволить оцінити, якою мірою неформальні практики виконують роль захисників демократичних процесів в українських реаліях.

Ключові слова: громадянська мобілізація, суспільний спротив, неформальні практики, громадянські протести, розслідувальна журналістика, цифровий активізм, демократичні процеси, громадський контроль, підзвітність влади.

Теоретичні основи дослідження громадянської мобілізації та протестної діяльності. Метою цієї частини статті є аналіз теоретичних засад дослідження громадянської мобілізації та протестної діяльності як форм суспільного спротиву, а також визначення, як неформальні практики захисту демократичних процесів формують механізми впливу на владу. Ця частина статті поєднує теоретичну базу з емпіричним дослідженням кейсу липневих протестів 2025 р. в Україні, що дозволяє ідентифікувати ключові фактори ефективності громадянської мобілізації у сучасному політичному контексті.

Громадянська мобілізація визначається як організована активність громадян, спрямована на досягнення спільних політичних та суспільних цілей, особливо у ситуаціях, коли офіційні інституції не забезпечують ефективний контроль та підзвітність. Основні функції мобілізації включають: підвищення підзвітності державних інституцій, сприяння соціальній видимості проблем, що ігноруються формальними каналами влади, а також формування громадянської солідарності та зміцнення довіри серед населення. У сучасних демократіях мобілізація проявляється через масові протести, волонтерські ініціативи, розслідувальну журналістику та цифровий активізм. Теоретично ефективна мобілізація залежить від масштабу організаційної координації, комунікаційної видимості, рівня довіри серед громадян та інституційного впливу [1; 2; 8].

Протести є однією з ключових форм неформального громадського контролю та суспільного спротиву. Вони дозволяють громадянам демонструвати невдоволення політичними рішеннями, створювати видимий тиск на органи влади, стимулювати корекцію політичних рішень і зміцнювати демократичні інститути через активне залучення населення в політичні процеси. Український контекст демонструє унікальну протестну культуру: від Помаранчевої революції 2004 р., Євромайдану 2013–2014 рр. до сучасних «картонних протестів» 2025 р. Протести стали механізмом, який дозволяє народу брати участь у політичному процесі, забезпечуючи незалежність та демократичність держави, а також формування громадянського суспільства, здатного контролювати владу та вимагати підзвітності. У порівняльному контексті подібні механізми протестної активності спостерігаються у західних демократіях, наприклад: Yellow Vests у Франції (2018–2019 рр.), що сприяли корекції політичних рішень щодо податкової та соціальної політики; протести проти корупції в Іспанії (2011–2012 рр., рух «Indignados»), що посилили прозорість та громадський контроль; Women's March у США (2017 р.), що вплинула на суспільний дискурс та політичні ініціативи щодо ґендерної рівності. Ці кейси демонструють, що протести не лише сигналізують про невдоволення, а й є дієвим інструментом впливу на демократичні інститути.

Липневі протести 2025 р. в Україні («картонні протести») є прикладом швидкої мобілізації громадянського суспільства у відповідь на ухвалення суперечливого законопроєкту № 12414. Основні спостережувані аспекти включають роль протестів у реакції влади, які призвели до зміни підходів законодавців, відтермінування або корекції окремих положень законопроєкту; форми участі – участь у масових акціях на вулицях, організація локальних осередків, активність у соціальних мережах та блогерських платформах, збір підписів та

петицій; масштаб мобілізації, що охоплював різні регіони України та чисельність учасників; комунікаційну видимість через медіа та цифрові платформи; організаційну сталість та волонтерську підтримку через наявність координаційних груп та локальних ініціатив; інституційний вплив – прямий тиск на законодавців та публічне обговорення у ЗМІ; рівень довіри громадян, що відображав високий рівень залученості та солідарності.

Цей кейс дозволяє емпірично оцінити ефективність неформальних практик у захисті демократичних процесів в Україні та демонструє, як громадянський спротив впливає на політичні рішення. Методологічно дослідження базується на емпіричному аналізі кейсу, поєднаному з теоретичною рамкою громадянської мобілізації. Для збору даних використано спостереження автора та аналіз доступної інформації у соціальних мережах, блогах і волонтерських звітах. Результати оцінюються за визначеними критеріями ефективності, що дозволяє інтегрувати кількісні та якісні показники у комплексний аналіз.

Для систематизації отриманих результатів доцільно виділити основні критерії, за якими можна оцінювати ефективність громадянської мобілізації та протестної діяльності. Такий підхід дозволяє поєднати емпіричні спостереження із теоретичними моделями дослідження соціальних рухів, запропонованими, зокрема, Ч. Тіллі [7], Д. делла Порта та М. Діані [4], а також М. Кастельсом [3]. Це допомагає визначити не лише характер протестів, а й їхній вплив на політичні процеси та демократичну стійкість держави.

У таблиці 1 узагальнено ключові критерії ефективності протестів і мобілізаційних процесів, використаних у цьому дослідженні. У ній продемонстровано, як конкретні елементи громадянського спротиву (масштаб, організаційна сталість, довіра тощо) співвідносяться з реальною реакцією державних інституцій, а також як український досвід вписується у ширший контекст демократичних практик Заходу.

Таблиця 1

Критерії ефективності громадянської мобілізації та протестної діяльності

Критерій ефективності	**Опис**	**Приклад у кейсі липня 2025 р. (Україна)**	**Порівняльні кейси (Західні демократії)**	**Рівень ефективності**
Масштаб мобілізації	Кількість учасників, географічне охоплення, тривалість протесту	Протести охопили понад 18 областей; участь 10–15 тис. осіб	Yellow Vests (Франція, 2018–2019 рр.)	Високий
Комунікаційна видимість	Рівень поширення інформації у соцмережах, ЗМІ, блогах	Масове висвітлення у медіа та соцмережах	Women's March (США, 2017 р.)	Високий
Організаційна сталість	Структурованість руху, координація, здатність до самоорганізації	Локальні волонтерські осередки координували дії протестувальників	Indignados (Іспанія, 2011–2012 рр.)	Середній
Інституційний вплив	Реакція влади, зміни політичних рішень, корекція політики	Влада відтермінувала частину положень законопроєкту № 12414	Yellow Vests (Франція, 2018–2019 рр.)	Високий
Рівень громадянської довіри	Ступінь солідарності, суспільної підтримки та участі	Активна підтримка місцевих спільнот, високий рівень залучення	Indignados (Іспанія, 2011–2012 рр.), Occupy (США, 2011 р.)	Високий
Форми участі	Форми залучення громадян у протест: фізична, цифрова, волонтерська	Масові акції, флешмоби, цифрова координація через соціальні мережі	Women's March (США, 2017 р.), Black Lives Matter (США, 2020 р.)	Високий

Отже, таблиця є не лише аналітичним інструментом, а й методологічною рамкою, що дозволяє оцінити роль неформальних практик у захисті демократії. Її включення обґрунтовується необхідністю формалізувати якісні показники протестної активності та надати дослідженню емпіричної точності, що відповідає вимогам сучасної політичної науки.

Отримані показники демонструють, що українські протести 2025 р. мають високий рівень мобілізаційного потенціалу та ефективності, подібний до протестних рухів у розвинутих демократіях. Їхня сила полягає у поєднанні горизонтальної самоорганізації, цифрових каналів комунікації та високого рівня громадянської довіри. Така модель спротиву свідчить, що навіть за відсутності потужних формальних інституцій контролю громадянське суспільство може виступати саморегулюючим механізмом, який забезпечує баланс між владою та суспільством. Тож дані, представлені у таблиці 1, є не лише інструментом вимірювання, а й концептуальною основою для наступної частини статті, де буде розглянуто роль блогерів і журналістів у забезпеченні демократичної підзвітності.

Журналістські розслідування як інструмент громадського контролю за демократичними процесами. Журналістські розслідування є одним із ключових неформальних механізмів, що підтримують демократичну підзвітність влади у сучасних суспільствах. На відміну від формальних інститутів – парламентського контролю, антикорупційних відомств чи судових структур – журналістські розслідування функціонують у сфері громадського впливу, де основним ресурсом є довіра та публічність. Саме вони забезпечують циркуляцію критичної інформації, без якої неможливий ані реальний громадський контроль, ані ефективна демократія.

У сучасній теорії демократії медіа розглядаються як ключовий механізм суспільної чутливості до стану інституцій, оскільки саме через інформаційні канали громадяни отримують можливість оцінювати якість їхнього функціонування. У цьому контексті розслідувальна журналістика виконує роль інструменту раннього виявлення загроз демократичному порядку – від корупційних практик до тенденцій концентрації влади. В українському контексті роль журналістських розслідувань особливо проявилася після 2014 р., коли демократична трансформація супроводжувалася появою потужних антикорупційних органів (НАБУ, САП, ВАКС) і паралельним розвитком незалежних журналістських проєктів, зокрема «Bihus.Info», «Схеми: корупція в деталях», «Українська правда», «Слідство.Інфо». Вони фактично стали неформальним розширенням антикорупційної інфраструктури, працюючи там, де формальні механізми або буксують, або обмежені політичним впливом.

Дослідники посттранзитних політичних режимів підкреслюють, що в умовах слабкої інституційної підзвітності розслідувальна журналістика виконує компенсаторну функцію, заповнюючи прогалини у формальних механізмах контролю. У таких системах медіа не лише інформують, а й фактично ініціюють процеси притягнення до відповідальності, формуючи суспільний запит на політичну корекцію. Одним із найбільш показових прикладів синергії громадського контролю та офіційних антикорупційних механізмів є справа «Операція “Мідас”» (НАБУ, 2025 р.), пов’язана з масштабною корупційною схемою в енергетичному секторі. Хоча безпосередньо ініціатором розслідування виступило НАБУ, інформаційне тло, створене журналістськими матеріалами «Bihus.Info» та «Схем», які раніше описували подібні схеми із держзакупівель, мало вирішальне значення для публічного визнання проблеми. У цьому кейсі проявилася «agenda-setting function» медіа [6], тобто вплив медійного розголосу на формування порядку денного державних інститутів. Сам факт активного суспільного інтересу став каталізатором для НАБУ, яке почало масштабне розслідування, що отримало назву «Мідас». Тож розслідувальна журналістика не лише інформує, а й ініціює реакцію системи, виконуючи роль тригера формальної інституційної дії.

На нашу думку, громадський контроль через журналістику проявляється у трьох основних формах. По-перше, це інформаційно-превентивна функція, коли публікація перших сигналів про зловживання створює ризик для корумпованих акторів. Зокрема, журналістські викриття щодо оборонних закупівель у 2024 р. спричинили внутрішні перевірки постачальників Міністерства оборони України, які згодом стали частиною антикорупційних проваджень.

По-друге, журналістика може виконувати легітимаційну функцію, підвищуючи довіру громадян до правової системи у випадках, коли оприлюднені розслідування спричиняють інституційну реакцію з боку держави. Коли викриті факти зловживань отримують правову оцінку, а відповідальні особи зазнають санкцій, це сигналізує суспільству про дієвість механізмів підзвітності. У такому контексті розслідувальна журналістика стає важливим елементом публічного контролю, який не лише інформує, а і сприяє зміцненню легітимності інституцій через демонстрацію їхньої здатності діяти відповідно до закону та публічного інтересу.

По-третє, це контрольна функція після розслідування: журналісти продовжують стежити за справами, попереджаючи їхній «злив» або політичне гальмування. Саме ця фаза – моніторинг і публічний супровід судових процесів – формує тривалу відповідальність влади перед громадянами.

Усі ці аспекти утворюють систему громадського стримування влади, яка є невід'ємним елементом демократії. Звертаючись до концепції Г. Хелмке і С. Левітскі [5], можна стверджувати, що розслідувальна журналістика у цьому контексті є типовим прикладом «complementary informal institution», тобто неформального інституту, який не підмінює формальні механізми, а підсилює їхню ефективність. Вона компенсує недосконалість судової системи, бюрократичну інерцію та політичну залежність, зберігаючи демократичну динаміку навіть у періоди політичних криз.

Зрештою, значення журналістських розслідувань виходить за межі національного виміру. Українські журналісти активно долучаються до транснаціональних мереж журналістів-розслідувачів, що виявляють корупційні практики, тіньову торгівлю енергоресурсами з Росією чи офшорні схеми збагачення європейських компаній. Ця діяльність інтегрує українське громадянське суспільство в ширшу систему глобальної прозорості та підтверджує, що інформування – це форма захисту демократії, а не лише інструмент критики. Саме завдяки журналістам-розслідувачам суспільство отримує здатність до самокорекції: виявлення, осмислення та публічного засудження порушень демократичних принципів, незалежно від рівня їхнього вияву.

Роль громадської небайдужості як каталізатор антикорупційних процесів у демократичній системі. Громадянська активність у сучасних демократичних системах може розглядатися як структурний компонент механізму підзвітності влади, що функціонує поряд із формальними інституціями контролю. Вона проявляється не лише як форма політичної участі, а й як сукупність стійких практик суспільного реагування, що здатні впливати на процес ухвалення рішень, коригувати політичний курс і створювати додаткові обмеження для концентрації влади. В умовах інституційної вразливості або політичної закритості саме громадянська активність часто виконує компенсаторну функцію, підтримуючи рівень прозорості та підзвітності.

Розвиток неформальних механізмів громадського контролю проявляється через різноманітні практики: розслідувальну журналістику, аналітичні ініціативи громадських організацій, суспільні кампанії, моніторинг бюджетних процесів, публічні обговорення і мобілізацію у відповідь на політичні рішення. Сукупний ефект таких дій полягає не лише

у формуванні інформаційного тиску, а й у трансформації політичного контексту, в якому влада змушена враховувати реакцію суспільства як окремий фактор політичної стабільності. У цьому сенсі громадський контроль набуває рис неформального інституту, що діє системно, а не ситуативно.

Український досвід останнього десятиліття засвідчує наявність стійкої традиції суспільної участі у процесах контролю за владою. Ініціативи на кшталт «DOZORRO», «YouControl», «Bihus.Info», діяльність «Transparency International Ukraine», а також масштабні хвилі громадянської мобілізації у відповідь на суперечливі політичні рішення формують середовище, у якому влада не може ігнорувати громадський фактор. Такі практики фактично інтегрувалися в антикорупційну та наглядову екосистему держави, попри те, що вони не є частиною формальної інституційної архітектури.

Важливою особливістю українського контексту є те, що громадська активність не обмежується символічною участю, а демонструє здатність продукувати відчутні політичні наслідки. Масова мобілізація, публічний резонанс журналістських викриттів та активна позиція громадянського суспільства неодноразово призводили до перегляду політичних рішень, корекції законодавчих ініціатив і кадрових змін у державних структурах. Це дає змогу говорити про збереження в Україні реального механізму впливу суспільства на політичні процеси, що є ознакою функціонування не лише формальної, а й живої демократії.

Отже, результати дослідження свідчать, що громадянська активність в Україні виконує функцію не лише морального чи символічного чинника демократичного розвитку, а є реальним неформальним механізмом політичного впливу та суспільного контролю. Аналіз кейсів громадянської мобілізації, журналістських розслідувань та громадського моніторингу демонструє, що активна позиція суспільства здатна трансформувати політичний контекст, змінювати порядок денний і змушувати владу коригувати ухвалені рішення.

Зокрема, хвиля громадянської мобілізації у відповідь на ухвалення суперечливих політичних ініціатив у 2025 р. призвела не лише до публічної делегітимації окремих рішень, а й до реальних політичних наслідків. У публічному дискурсі ці події пов'язувалися з переглядом окремих законодавчих положень, кадровими рішеннями у владних структурах, а також із відставкою голови Офісу Президента, що розглядалася значною частиною суспільства як результат зростання громадського тиску. Тож суспільна мобілізація виступила чинником, який обмежив можливість концентрації політичної влади та сприяв збереженню балансу між інституційною владою і громадянським контролем.

Отримані результати дозволяють дійти висновку, що в Україні зберігається реальний потенціал суспільного впливу на політичні процеси, а громадянська активність функціонує як повноцінний елемент демократичного механізму. Саме завдяки поєднанню формальних інституцій та активних неформальних практик контролю українська демократія зберігає здатність до самокорекції та опору тенденціям до ручного управління й інституційної деградації.

Список використаної літератури

1. Мартинюк Я. До питання впливу волонтерської діяльності на соціальну згуртованість: виклики сьогодення. *Social Work and Education*. Volume 11, № 2. P. 203–212.
2. Bader M., Huss O., Meleshevych A., Nesterenko, O. Civil Society Against Corruption in Ukraine: Pathways to Impact. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2019. No. 5. P. 1–35.
3. Castells M. Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age. 2nd edition. Cambridge : Polity, 2015. 328 p.

4. Della Porta D., Diani M. Social Movements: An Introduction. 3rd edition. Hoboken, NJ : Wiley-Blackwell, 2020. 399 p.
5. Helmke G., Levitsky S. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*. 2004. Volume 2, Issue 4. P. 725–740.
6. McCombs M.E., Shaw D.L. The Agenda-Setting Function of Mass Media. *Public Opinion Quarterly*. 1972. Volume 36, Issue 2. P. 176–187.
7. Tilly Ch. Social Movements, 1768–2004. London : Paradigm Publishers, 2004. 194 p.
8. Yaroshchuk O. Ukrainian Investigative Journalists After the Euromaidan: Their Role Conceptions and Worldviews. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2020. No. 7. P. 101–121.

CIVIC MOBILIZATION AND PUBLIC RESISTANCE: THE ROLE OF INFORMAL PRACTICES IN PROTECTING DEMOCRATIC PROCESSES

Markiyan Shekel
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science,
1 Universytetska St., 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0003-4473-6589

This article examines the growing significance of civic mobilization and social resistance within the contemporary political landscape as factors capable of influencing democratic processes beyond the framework of formal institutions. In situations where official mechanisms of oversight and accountability demonstrate weakness or fail to respond adequately to societal challenges, informal practices – such as mass protests and journalistic initiatives – emerge as key agents in the protection of democracy. The study therefore focuses on analyzing the role of these informal practices in preserving and strengthening democratic processes, as well as their impact on the development of civil society in Ukraine.

Particular attention is devoted to civic protests and investigative journalism as the most influential informal forms of public oversight. In the digital era, mass protests, independent media, and bloggers operating outside state structures are capable of exposing violations of democratic norms, enhancing political transparency, and mobilizing public opinion. Protests generate visible societal pressure on legislative and executive authorities, while investigative journalism provides the informational foundation for such pressure by uncovering corruption schemes and abuses of power. Thus, both practices function as essential elements of the balance between state authority and society, contributing to the development of new mechanisms of accountability and the protection of democratic governance.

Within the framework of this study, informal practices are understood as established rules, actions, and patterns of behavior shared by participants in political interaction that operate beyond formally codified institutions while exerting influence on the quality and resilience of democratic processes. The article emphasizes their complementary role in relation to formal institutions, particularly in ensuring transparency and accountability. At the same time, this analytical perspective requires a clear distinction between informal practices that possess democratic potential and phenomena associated with destructive informational influences. In this regard, special attention is given to the development of criteria that allow for assessing the impact of informal institutions on democratic stability without conflating freedom of expression with instruments of manipulation and propaganda.

The main objective of the article is to determine how civic mobilization, social resistance, and media activity contribute to the formation of informal mechanisms of control over public authorities that support the preservation of democratic order. As an empirical illustration, the study analyzes the case of the nationwide protests in Ukraine in July 2025 (the so-called “cardboard protests”), which exemplified

rapid and decentralized civic mobilization in response to the adoption of Draft Law No. 12414. This draft law was perceived by a significant part of civil society, the journalistic community, and the expert environment as undermining the institutional autonomy of anti-corruption bodies, weakening mechanisms of transparency and accountability, and creating conditions for the concentration of political decision-making without adequate public oversight, which became the key trigger for mass protest actions.

The article proposes a set of criteria for evaluating the effectiveness of informal practices, including the scale of mobilization, communicative visibility, organizational sustainability, institutional impact, and the level of public trust. Applying these criteria to the selected empirical cases (July 2025 protests, investigative journalism) makes it possible to assess the extent to which informal practices function as defenders of democratic processes in the Ukrainian context.

Key words: civic mobilization, social resistance, informal practices, civic protests, investigative journalism, digital activism, democratic processes, public oversight, political accountability.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 64, с. 597–605
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 64, p. 597–605

УДК 329
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.64.67

АВСТРОМАРКСИЗМ ТА ІДЕЙНО-ІНСТИТУЦІЙНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ ПАРТІЙ

Геннадій Шипунов
Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0000-0003-2961-3516

У статті здійснено комплексне дослідження ідейно-теоретичних та інституційно-організаційних засад формування і еволюції європейської соціал-демократії у XX столітті крізь призму розмежування з комунізмом (більшовизмом). Основну увагу зосереджено на концепції демократичного соціалізму як альтернативній моделі соціалістичного розвитку, що постала внаслідок доктринального та організаційного розколу міжнародного робітничого руху після Першої світової війни.

Обґрунтовано, що вирішальну роль у цьому процесі відіграли ідеї Карла Каутського та австромарксизм, які заклали теоретичні підвалини поєднання соціалізму з демократією, парламентаризмом і політичним плюралізмом. Проаналізовано критичну оцінку К. Каутським більшовицької революції та радянської моделі «соціалістичного будівництва», яку він трактував як заперечення як демократичних, так і соціалістичних принципів. Доведено, що у межах австромарксизму, зокрема в працях Отто Бауера та програмних документах Соціал-демократичної робітничої партії Австрії («Лінцська програма»), було сформульовано цілісну концепцію демократичного соціалізму, що ґрунтувалася на принциповій відмові від диктатури пролетаріату, насильницьких методів соціальних перетворень і громадянської війни, натомість утверджуючи парламентський шлях до соціалізму.

Окрему увагу приділено інституційному закріпленню демократичного соціалізму як офіційної доктрини європейської соціал-демократії у Франкфуртській декларації Соціалістичного Інтернаціоналу 1951 р. Розкрито її значення для остаточного ідеологічного розриву з комунізмом, утвердження доктринального плюралізму та трансформації соціал-демократичних партій у «всеохоплюючі» політичні організації. На прикладі «Годесберзької програми» Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) показано, як демократичний соціалізм став основою переходу від класово орієнтованих партій до партій «усього народу» та забезпечив соціал-демократії здатність адаптуватися до змін соціальної структури західних суспільств у другій половині XX століття.

Ключові слова: демократичний соціалізм, австромарксизм, соціал-демократія, Карл Каутський, Отто Бауер, комунізм, більшовизм, ідеологічна трансформація політичної партії, організаційна трансформація політичної партії.

Упродовж XX століття основний альтернативний комунізму напрям ідеологічної та інституційно-організаційної еволюції лівих політичних партій був означений розвитком європейських соціалістичних (соціал-демократичних) партій, які представляли ідеологічні принципи соціал-реформізму та демократичного соціалізму.

Зазначимо, що інституційне розмежування між революційною (комуністичною) та реформістською (соціал-демократичною) версіями марксизму відбулося у 1919–1923 рр., коли, з одного боку, в березні 1919 р. був утворений Третій Інтернаціонал (Комінтерн), а з іншого – відновлена діяльність Другого Інтернаціоналу (червень 1920 р.) та створений Віденський Інтернаціонал (лютий 1921 р.), які у 1923 р. об'єднались у Соціалістичний робітничий Інтернаціонал. У доктринальному форматі цей розкол також завершився

© Шипунов Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

після Першої світової війни з остаточним оформленням основних ідей лідерів австрійської соціал-демократії в концепцію австромарксизму[1] та її широкою популяризацією в Європі. В цьому контексті треба звернути увагу на те, що саме представників австромарксизму більшовики у рамках концепції «третього періоду», яка була розвинута й остаточна закріплена під час VI конгресу Комінтерну (серпень–вересень 1928 р.), вважали «найнебезпечнішими зрадниками та ворогами пролетаріату і комунізму».

Визначальними на цьому етапі з погляду остаточного ідеологічного розмежування між соціал-демократією та комунізмом (більшовизмом) стали погляди К. Каутського, які знайшли свій логічний розвиток саме у політичній доктрині австромарксизму. Зауважимо, що ідеологічні розходження К. Каутського з лівими (революційними) соціал-демократами (йдеться насамперед про більшовиків на чолі з Володимиром Леніним) набули чітких обрисів напередодні Першої світової війни та надзвичайно загострились на тлі категоричного неприйняття ним більшовицької революції та самої суті встановленого більшовиками політичного режиму (особливо після розгону Установчих зборів), що у підсумку і призвело до повного розриву між ними. «Більшовизм переміг у Росії, але соціалізм зазнав там поразки», – наголошував К. Каутський у 1919 р. у праці «Тероризм і комунізм» [1, с. 175, с. 182–185].

Основа проблема більшовиків, за його твердженням, полягала у тому, що заради завоювання та утримання влади вони спочатку відмовились від своїх демократичних принципів, а згодом і від соціалістичних. Причому логіка розгортання цієї послідовності була невідворотною, адже, за К. Каутським, без демократії немає соціалізму. «Там, де соціалізм неможливий на демократичній основі, де більшість населення відкидає його, там не прийшов для нього час взагалі», – зазначав він [1, с. 193]. Тому встановлення більшовиками власної диктатури заради утримання влади та їхнє спотворене уявлення про можливість досягнення соціалізму за допомогою цієї диктатури та громадянської війни прирекли соціалістичне будівництво в Росії на поразку. «Спадковий гріх більшовизму – витіснення демократії урядовими формами диктатури, яка має один лише сенс: необмежене самовладдя однієї особи або невеликої, міцно зв'язаної організації», – зауважував німецький мислитель [1, с. 190].

Отже, засаднича ідея концепції К. Каутського – соціалізм може розвинутись тільки на міцному ґрунті демократії, яка представлена такими основними інститутами, як: загальне виборче право, парламентаризм та багатопартійність. Спираючись на це положення, він інтерпретує такі фундаментальні положення марксизму, як класова боротьба та революція. «Демократія із загальним, прямим виборчим правом є метод, за допомогою якого класова боротьба перетворюється з кулачної на боротьбу думок, де здобути перемогу може лише той клас, який інтелектуально та морально переріс свого противника. Демократія – єдиний метод, за допомогою якого можуть бути вироблені вищі форми життя, для культурної людини втілювані соціалізмом», – зазначав К. Каутський [1, с. 131–132, с. 166–167, с. 177–178, с. 193, с. 195–196, с. 200–203]. Тож класова боротьба відбувається не у формі нищівного громадянського протистояння, а як цивілізована парламентська конкуренція між різними партіями, які, представляючи інтереси певних класів, за демократії водночас мають відстоювати інтереси всього суспільства. «Кожна партія бореться за певні класові інтереси, але змушена висувати ті сторони цих

[1] Вперше термін «австромарксизм» використав у своїх статтях американський теоретик марксизму та публіцист Л. Будін для позначення групи австрійських соціал-демократів (зокрема, О. Бауера, М. Адлера, К. Реннера, Р. Гільфердінга), які у 1904 р. об'єднались у науковий гурток для спільного вивчення та критики марксизму, а також інших політичних і філософських теорій.

інтересів, які пов'язані із загальними інтересами всього народу», – наголошував К. Каутський [1, с. 154].

За таких умов абсолютно іншого змісту набуває революційна боротьба. Це вже не роздмухування глобального кривавого протистояння, не війна на тотальне винищення класових ворогів, не руйнування усього, що було створено за попередньої системи, а поступове поширення ідей соціалізму, посилення пролетаріату та загострення класової боротьби у проаналізованому нами розумінні, що у підсумку перетворить соціалізм на ту світову рушійну силу, яка все більше визначатиме життя усіх держав. «Ми стоїмо перед всесвітньою революцією. Але вона розгортатиметься не на шляхах диктатури, не за допомогою гармат і кулеметів, не у винищенні політичних і соціальних супротивників, а у демократії та людяності», – зауважував К. Каутський [1, с. 204].

Отже, можемо констатувати, що соціалізм для нього – це результат інтелектуального та морального розвитку як окремої людини, так і суспільства загалом, популяризації його ідей серед населення, мирної міжкласової конкуренції у рамках демократичних інститутів. Це гуманістичний ідеал суспільства, найвища форма його еволюції. Іншими словами, на нашу думку, К. Каутський ототожнює соціалізм, демократію та гуманізм. Тобто соціалізм може бути лише демократичним, або в іншому разі не бути взагалі. Тож більшовицький підхід у цьому контексті він розглядав як спотворення самої ідеї соціалізму: їхній соціалізм – це за своєю суттю не соціалізм у принципі. Це повний крах ідеалів гуманізму. Тому він сформулював таке завдання європейського соціалізму щодо «комунізму»: «турбуватись про те, щоб моральна катастрофа одного, певного методу соціалізму не стала катастрофою соціалізму взагалі; щоб було проведено чітке розмежування між цим та марксистським методом, і щоб масова свідомість сприйняла це розмежування» [1, с. 182].

Одним із найпослідовніших виконавців згаданого завдання став О. Бауер, визначний теоретик австромарксизму та співорганізатор Віденського Інтернаціоналу. Деякі дослідники саме йому приписують авторство терміна «демократичний соціалізм», який він визначив як «економічну самодіяльність усього народу» [3, с. 31]. Здійснення переходу до цього нового суспільного стану та його подальший розвиток О. Бауер пов'язував тільки з мирною, творчою роботою за «політично провідної ролі соціал-демократів у державі». Тобто він категорично відкидав насильницькі методи соціальних перетворень, необхідність встановлення диктатури пролетаріату (партії робітничого класу) і тотального руйнування державного та виробничого апарату капіталістичної системи. «Ми повинні шляхом планомірно організованої роботи, цілеспрямовано, крок за кроком, поступово побудувати соціалістичне суспільство. Усі … заходи, які приведуть нас до соціалізму, мають бути ретельно обмірковані… Не можна руйнувати капіталістичну організацію виробництва, не створюючи одночасно соціалістичної», – наголошував О. Бауер. Водночас він дистанціювався від соціал-реформістів, демонструючи свою відданість, принаймні у теоретичному вимірі, революційному марксизму: «Ця точка зору немає нічого спільного з переконаннями вузьколобих ревізіоністів і реформістів… Соціальна революція передбачає завоювання політичної влади пролетаріатом, а пролетаріат може завоювати державну владу тільки революційними методами...» [3, с. 8, с. 32].

Практичну реалізацію своїх ідейно-теоретичних поглядів О. Бауер значною мірою пов'язував з діяльністю Соціал-демократичної робітничої партії Австрії. Саме він став автором її програми, яка була ухвалена у 1926 р. на партійному з'їзді у місті Лінц («Лінцська програма»). Ідеологічний фундамент цієї програми становили три основні елементи «демократичного соціалізму»: *політична демократія* (загальне виборче право, демократичні методи управління як на загальнодержавному рівні, так і всередині самої партії);

економічна демократія (розширення прав робітників і службовців на співучасть в управлінні підприємствами та всією економікою за допомогою виробничих рад, профспілок та палат праці); *соціальна демократія* (створення ефективної системи соціального захисту, яка б охоплювала все суспільство).

Принциповими з погляду остаточного розриву соціал-демократії з комунізмом (більшовизмом), на нашу думку, стали такі положення «Лінцської програми» [8]: по-перше, необхідність захисту інтересів усього трудящого населення, у тім числі селянства, дрібної буржуазії, державних службовців, представників розумової праці (попри те, що партія у своїй назві позиціонувала себе як робітничу).

По-друге, оригінальне розширене трактування класової боротьби як протистояння між дотриманням традиції та прагненням мас до перетворень у суспільній, культурній і державній сферах; між пануванням авторитаризму та прагненням народу до свободи і самоуправління; між суспільним устроєм, що ставить розумову та фізичну працю на службу капіталу, та устроєм, за якого як фізична, так і розумова праця будуть орієнтовані на благо всього народу.

По-третє, принципова відмова від насильства як методу здійснення соціальних перетворень (головним завданням партії було проголошено завоювання державної влади лише парламентським, демократичним шляхом, засобом залучення на свій бік більшості населення для «подолання капіталістичного та побудови соціалістичного суспільного устрою»).

По-четверте, принципова відмова від встановлення диктатури пролетаріату та проголошення демократичних методів основними засобами управління у разі приходу до влади. Застосування насильства допускалось лише у двох випадках: якщо буржуазія розв'яже громадянську війну для знищення демократії, а також якщо буде організований збройний заколот проти влади робітничого класу або змова за участю іноземних контрреволюційних сил. В останньому випадку засобом подолання спротиву буржуазії мала стати диктатура [8].

Отже, можемо констатувати, що австромарксизм у міжвоєнний період заклав ціннісні основи та надав імпульс для подальшої ідеологічної та організаційної еволюції європейської соціал-демократії вже після Другої світової війни. Зауважимо, що перемога у війні над крайньо правими ідеологіями фашизму та націонал-соціалізму зумовила неабияке зростання політико-ідеологічної популярності лівих партій, перетворення їх на значущих суб'єктів політичного процесу, здатних визначати суспільно-політичний та соціально-економічний порядок денний європейських держав. Це поставило перед некомуністичними лівими завдання чіткого ідеологічного позиціонування щодо засадничих питань політичного й економічного розвитку, особливо на тлі оцінки досвіду соціалістичного будівництва у СРСР.

Такою ідеологічною базою для західноєвропейських соціалістичних і соціал-демократичних партій стала саме концепція демократичного соціалізму, що було зафіксовано в 1951 р. у Франкфурті-на-Майні під час організаційного з'їзду тридцяти чотирьох соціалістичних і соціал-демократичних партій з відновлення Соціалістичного Інтернаціоналу. Ухвалена декларація принципів Соцінтерну («Цілі та завдання демократичного соціалізму»), по суті, відтворила та розвинула основні положення «Лінцської програми» (австромарксизму).

Тож у Франкфуртській декларації [2], по-перше, категорично означено та закріплено розрив із комуністами, яких соціалісти однозначно характеризували як одну з найбільших загроз соціалізму, руху до свободи та соціальної справедливості. «Комуністи брешуть,

відносячи себе до соціалістичної традиції. Насправді вони спотворюють цю традицію до невпізнавання. Вони створили жорстку догматичну систему, яка несумісна з критичним характером марксизму», – йдеться у документі [2].

По-друге, проголошено відмову від ідеологічного догматизму та встановлено доктринальний плюралізм. Марксизм більше не розглядався як єдино правильне вчення про технологію побудови соціалізму – він став лише одним із можливих підходів: «Соціалізм є міжнародним рухом, який не вимагає єдиних підходів. Неважливо, чи будують соціалісти свої переконання на основі марксизму або інших методів аналізу суспільства…».

По-третє, визначено соціалізм та демократію як взаємодетермінуючі феномени. Досягти соціалізму можна тільки засобом демократії, а демократія повною мірою може бути реалізована лише за допомогою соціалізму: «Соціалізм – це демократія в одній з її вищих форм». Отож, побудова нового, соціалістичного суспільства – це шлях реформ, шлях демократичної, парламентської боротьби, а не кривавого міжкласового протистояння та всесвітньої пролетарської революції. Тому представники Соцінтерну відмовлялись розглядати соціалістичне будівництво в категоріях диктатури пролетаріату та класової боротьби, прагнучи перетворити соціалізм і соціалістичні партії на ідеологію та політичні організації для всього суспільства, а не лише для робітничого класу: «Соціалізм звертається до всіх людей, які вірять, що експлуатація людини людиною має бути знищена» [2].

По-четверте, концептуалізовано демократичний соціалізм крізь призму чотирьох категорій: як *політичну демократію* (загальне виборче право, парламентаризм, створення інституційних умов для існування та забезпечення прав опозиції, рівність усіх громадян перед законом, незалежна судова система, право на створення культурних автономій, заперечення будь-яких диктатур); як *економічну демократію* (пріоритет суспільних інтересів над інтересами приватної власності, подолання безробіття, створення ефективної системи соціального захисту та справедливого розподілу прибутків, співіснування суспільної та приватної власності, поєднання соціалістичного планування та економічної децентралізації); як *суспільну демократію* (соціалізм як забезпечення базових людських потреб усіх членів суспільства; як ліквідація усіх видів дискримінації між різними соціальними групами; як звільнення та розвиток кожної окремої людини, її культурно-духовна та наукова еволюція); як *міжнародну демократію* (поширення та реалізація ідей демократичного соціалізму у всьому світі, забезпечення глобального миру та безпеки на основні розвитку демократії на міжнародному рівні, міжнародне співробітництво та роззброєння) [2].

Оформлення згаданих положень Франкфуртської декларації (принципів демократичного соціалізму) як, по суті, офіційної політичної доктрини європейської соціал-демократії, що ознаменувало її остаточне ідеологічне й інституційно-організаційне відмежування від комунізму (більшовизму), зумовило необхідність проведення відповідних реформ у кожній окремій соціалістичній та соціал-демократичній партії, які прийняли ці принципи, а отже, внесення суттєвих коректив у їхні партійні програми. Зокрема, перехід на позиції демократичного соціалізму був відображений у нових програмах двох найстарших соціал-демократичних партій – Соціалістичної партії Австрії («Віденська програма» 1958 р.) та СДПН («Годесберзька програма» 1959 р.)[2].

У цьому контексті треба зауважити, що оновлена програма німецьких соціал-демократів, ухвалена на партійному з'їзді у Бад-Годесберзі, стала одним із основних орієнтирів для ідеологічної еволюції європейської соціал-демократії на наступні тридцять років. Така її політична привабливість, на нашу думку, була зумовлена тим, що вона пропонувала

[2] Символічно, що одним із авторів обох програм був син К. Каутського – Бенедикт Каутський.

адекватні відповіді на виклики, які постали перед тогочасним європейським соціалістичним рухом. Ці виклики були детерміновані потребою вирішення такої засадничої проблеми: як ефективно подолати партійне минуле з тим, аби якнайкраще адаптуватись до нової політичної та економічної реальності, за якої суспільно-політичний простір перестав бути ареною міжкласового зіткнення та революційної боротьби пролетаріату за свої права.

Треба наголосити, що подолання пауперизації робітничого класу та досягнення у західному суспільстві у 1950–1960 рр. ідеологічного консенсусу («згоди відносно основ» суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку) призвело до зведення гострих політичних конфліктів між лівими та правими до мінімуму, а також до поступової втрати універсальними ідеологіями своєї політико-мобілізаційної значущості. Як наслідок, подальше вузьке зосередження соціалістичних і соціал-демократичних партій на представленні та захисті інтересів лише однієї соціальної групи (робітників) загрожувало їм суттєвими електоральними втратами та політичною маргіналізацією.

Тож у 1953 р., коли за результатами парламентських виборів німецькі соціал-демократи порівняно з виборами 1949 р. втратили незначну частину (0,4 %) голосів виборців, а їхні головні конкуренти з правоцентристського блоку Християнсько-демократичного союзу Німеччини/Християнсько-соціального союзу в Баварії (ХДС/ХСС), навпаки, значно збільшили свою підтримку (на 14,2 %) [4], у СДПН розпочалась тривала внутрішньопартійна дискусія щодо необхідності реформування ідеологічних засад діяльності партії та її організаційної структури, основним результатом якого мало стати саме збільшення електоральної підтримки. «Йшлося не про те, аби змінити політику, а скоріше про те, як її краще “продати”», – зауважують Х. Поттхофф і С. Міллер [7, с. 193].

Зокрема, один із лідерів СДПН К. Шмід у цьому контексті запропонував «викинути ідеологічний баласт», до якого у процесі дискусії зарахували партійні символи та традиції – червоний прапор, звертання «товариш», звичай говорити один з одним на «ти»; а також, що найголовніше, – увесь комплекс ідеологічних установок марксизму, який складав базис партійної програми. Щодо організаційного виміру, то тут передбачалось, що реформа буде спрямована передусім на внутрішньопартійну децентралізацію (зменшення влади партійного апарату, зміну структури керівництва партією і парламентською фракцією) та оновлення керівних кадрів. Усе це у сукупності мало призвести до модернізації партії та тієї політики, яку вона здійснювала [7, с. 193–194]. Кінцевим результатом внутрішньопартійної дискусії щодо зміни політичного курсу СДПН стало саме ухвалення «Годесберзької програми», яка, по суті, заклала дві концептуальні основи сучасної соціал-демократії – стратегію «народної партії» та установку на реформування, а не на тотальне знищення капіталізму [7, с. 195–202].

Нова стратегія була визначена переходом від позиціонування СДПН як партії робітничого класу до проголошення себе партією «усього народу» (йдеться, по суті, про перехід до моделі «всеохоплюючої» партії [6]). «Соціал-демократична партія перетворилась з партії робітничого класу на партію народу», – йдеться у програмі [5]. В доктринальному аспекті це означало відмову від догматизму ідеологічних установок марксизму, про який у програмі взагалі напряму не згадувалось. Тож марксизм перестав бути детермінуючою основою ідеології соціал-демократів (марксизм більше не інтерпретували як єдино правильне вчення про технології побудови соціалістичного суспільства – він став лише одним із можливих підходів). На цьому тлі соціал-демократична партія розглядалась як спільнота людей з різними віруваннями та переконаннями, згода яких ґрунтується на спільних моральних цінностях та політичних цілях, що сягають своїм корінням у християнську етику, гуманізм і класичну філософію. Такими основними цінностями та водночас

цілями демократичного соціалізму було проголошено рівність, свободу, справедливість і добробут. «Ліквідувати привілеї пануючих класів, принести всім людям свободу, справедливість і добробут – таким був та є сенс соціалізму», – констатовано у «Годесберзькій програмі» [5].

Варто зауважити, що відмова від ідеологічної монополії марксизму в контексті концептуалізації соціалізму полягала у відході від матеріалістичного розуміння історії, у рамках якого соціалізм поставав як логічна історична закономірність, результат розгортання соціальної еволюції, зумовленої дією матеріальних факторів. Ідеться про те, що у «Годесберзькій програмі» соціалізм визначений відповідно до стрижневого принципу бернштейніанства – «рух – все, кінцева мета – ніщо». Тобто не як певна конкретизована й об'єктивована завершальна мета соціального прогресу, а як морально-ціннісний ідеал, що потребує перманентної боротьби за його втілення. «Демократичний соціалізм…не бажає проголошувати жодних кінцевих істин… Соціалізм є постійним завданням – домагатись свободи та справедливості, зберігати їх і бути збереженими в них», – наголошено у програмі [5].

Так само абсолютно у дусі бернштейніанства, а не «класичного» марксизму, було визначено курс на побудову нового суспільно-політичного й економічного устрою шляхом мирного, демократичного реформування капіталістичного суспільства. В економічному аспекті це передбачало насамперед відмову від вимог тотальної націоналізації власності та впровадження системи загального державного планування. Тому доцільною визнавалась побудова змішаної економіки на базі ефективного поєднання суспільної та приватної власності, вільного ринку з його конкуренцією та методів адміністративного планування. «Конкуренція – наскільки можливо, планування – наскільки необхідно!», – таким стало нове головне гасло економічної політики соціал-демократів [5].

Внутрішньопартійна реорганізація СДПН також мала на меті її перетворення з партії робітничого класу на партію «усього народу». Зокрема, у довоєнний період соціал-демократична партія пропонувала своїм членам, за словами О. Бауера, «батьківський дім та сенс життя» у вигляді різноманітних товариств або клубів за інтересами (спортивних, культурно-освітніх, дозвільних тощо), діяльність яких охоплювала всі сторони їхнього життя [7, с. 197–198]. Це, з одного боку, сприяло політико-ідеологічній консолідації членів партії, посилювало відчуття причетності до неї, зміцнювало їхню партійну дисципліну, а з іншого – ізолювало їх від решти суспільства, що, як наслідок, перешкоджало поширенню у ньому соціалістичних ідей і популяризації самої партії. Тому головним завданням організаційної реформи стало відкриття партії для всього суспільства.

Основні кроки у напрямі реалізації цього завдання були здійснені у рамках внутрішньопартійної децентралізації, зокрема перенесення наголосу в партійній діяльності з центрального на місцевий і регіональний рівень. Причому головну роль тут мали відіграти саме місцеві, незалежні від партійного апарату лідери. За словами Х. Поттхоффа та С. Міллер, для створення образу СДПН як «народної партії» було вкрай важливо висунути на провідні ролі у партії таких політиків, які з огляду на свою позицію не залежали від партійного апарату, а також завдяки своїй діяльності та публічним виступам здобули популярність і любов серед широких верств населення [7, с. 197–199]. Ці місцеві політики заробили свій авторитет, турбуючись про задоволення повсякденних потреб співгромадян, які належали до різних соціальних прошарків, що і сприяло поширенню ідей демократичного соціалізму та популяризації соціал-демократичної партії у всьому суспільстві, а не тільки в окремій його групі.

Тож проведені ідеологічні та організаційні зміни (фактична відмова від ідеологічних установок марксизму, категоричне відмежування від комунізму, офіційне затвердження

демократичного соціалізму як офіційної доктрини партії, внутрішньопартійна децентралізація зі зменшенням влади партійного апарату та з наголосом на посилення роботи місцевих і регіональних осередків, оновлення партійних кадрів) дали змогу СДПН відійти від старого образу «партії робітничого класу» та утвердитись як «народна партія», за яку під час виборів голосують представники різних соціальних груп. Це дало змогу німецьким соціал-демократам подолати зумовлені особливостями попередніх етапів партійного розвитку перешкоди на шляху розширення своєї електоральної бази.

На нашу думку, саме політико-практична ефективність вибраної нової стратегії «народної партії» з демократичним соціалізмом як офіційної партійної ідеології, яка (ефективність) була засвідчена постійним зростанням електоральної підтримки СДПН на наступних після 1959 р. чотирьох парламентських виборах (у період 1961–1972 рр.) [4] та, як наслідок, першим у повоєнній історії входженням до складу уряду ФРН у рамках «великої коаліції» з ХДС/ХСС (у 1966 р.), зумовила її визначальний вплив на подальший розвиток європейської соціал-демократії.

Отже, можемо констатувати, що австромарксизм та концепція демократичного соціалізму стали теоретичним і практичним підґрунтям ідейно-інституційної трансформації європейської соціал-демократії від класово орієнтованих партій до «всеохоплюючих» політичних організацій. Крім того, в контексті утвердження концепції демократичного соціалізму як офіційної ідеології соціал-демократичних партій ми зафіксували тенденцію її поступового зміщення вправо у межах «ліво-правого» партійно-ідеологічного спектра: якщо станом на 1914 р. вона була ідеологічною основою «марксистського центру» та ґрунтувалась на ідейно-теоретичних установках К. Каутського, то після Другої світової війни її сутнісне наповнення все більше і більше почали формувати ідеї Едуарда Бернштейна (це засвідчила, зокрема, «Годесберзька програма»). Наслідком такої ідеологічної еволюції стало максимальне наближення концепції демократичного соціалізму до концепції ліберального соціалізму, який, своєю чергою, утворює нині у центрі політико-ідеологічного спектра спільне ідеологічне поле із соціальним лібералізмом. Саме така еволюція з поступовим ідеологічним зсувом у бік реформізму та ліберального соціалізму забезпечила соціал-демократії здатність адаптуватися до змін соціальної структури західних суспільств і зберегти свою політичну релевантність у другій половині XX століття.

Список використаної літератури

1. Каутський К. Тероризм і комунізм / пер. з нім. Берлін–Київ, 1920. 204 с.
2. Aims and Tasks of Democratic Socialism. Declaration of the Socialist International adopted at its First Congress held in Frankfort-on-Main on 30 June–3 July 1951. URL: https://www.socialistinternational.org/our-meetings/congresses/i-frankfurt/ (дата звернення: 28.01.2026).
3. Bauer O. Der Weg zum Sozialismus. Berlin: Freiheit, 1919. 32 s.
4. Bundestag election. URL: https://www.bundeswahlleiterin.de/en/bundestagswahlen/1953.html (дата звернення: 28.01.2026).
5. Godesberg Program of the SPD (November 1959), published in: German History in Documents and Images. URL: https://germanhistorydocs.org/en/occupation-and-the-emergence-of-two-states-1945-1961/godesberg-program-of-the-spd-november-1959 (дата звернення: 28.01.2026).
6. Kirchheimer O. The Transformation of the Western European Party Systems. *Political Parties and Political Development* / J. LaPalombara, M. Weiner (eds.). Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1966. P. 177–200.

7. Potthoff H., Miller S. The Social Democratic Party of Germany 1848–2005 / translated by M. Kane. Bonn : Dietz Verlag, 2006. 496 p.
8. Programm der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei Deutschösterreichs. Beschlossen vom Parteitag zu Linz am 3. November 1926. URL: https://www.marxists.org/deutsch/geschichte/oesterreich/spoe/1926/linzerprog.htm#top (дата звернення: 28.01.2026).

AUSTROMARXISM: IDEOLOGICAL AND INSTITUTIONAL TRANSFORMATION OF SOCIAL DEMOCRATIC PARTIES

Hennadii Shypunov
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-2961-3516

The article presents a comprehensive study of the ideological-theoretical and institutional-organizational foundations of the formation and evolution of European social democracy in the twentieth century through the prism of its differentiation from communism (Bolshevism). The main focus is placed on the concept of democratic socialism as an alternative model of socialist development that emerged as a result of the doctrinal and organizational split within the international workers' movement after the First World War.

It is substantiated that the ideas of Karl Kautsky and Austromarxism played a decisive role in this process by laying the theoretical foundations for combining socialism with democracy, parliamentarism, and political pluralism. The article analyses Kautsky's critical assessment of the Bolshevik Revolution and the Soviet model of "socialist construction", which he interpreted as a negation of both democratic and socialist principles. It is demonstrated that within the framework of Austromarxism – particularly in the works of Otto Bauer and the programmatic documents of the Social Democratic Workers' Party of Austria (the Linz Programme) – a coherent concept of democratic socialism was formulated. This concept was based on a principled rejection of the dictatorship of the proletariat, violent methods of social transformation, and civil war, while affirming a parliamentary path to socialism.

Special attention is paid to the institutional consolidation of democratic socialism as the official doctrine of European social democracy in the Frankfurt Declaration of the Socialist International in 1951. The article reveals its significance for the final ideological break with communism, the establishment of doctrinal pluralism, and the transformation of social democratic parties into "catch-all" political organizations. Using the example of the Godesberg Programme of the Social Democratic Party of Germany (SPD), the study demonstrates how democratic socialism became the basis for the transition from class-oriented parties to "people's parties" and enabled social democracy to adapt to changes in the social structure of Western societies in the second half of the twentieth century.

Key words: democratic socialism, Austromarxism, social democracy, Karl Kautsky, Otto Bauer, communism, Bolshevism, ideological transformation of a political party, organizational transformation of a political party.

Дата першого надходження статті до видання: 29.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

НОТАТКИ